

Polgári Szemle

GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT

CIVIC REVIEW – LEARNED PAPER FOR ECONOMIC AND SOCIAL SCIENCES

A Polgári Szemle a Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya (IX.) által minősített folyóirat. A Politikatudományi Bizottság D kategóriába, a Regionális Tudományos Bizottság C, míg a Gazdaságtudományi Doktori Minősítő Bizottság D kategóriába sorolta.

2018/4-6.

VOL. 14. NO. 4-6.

Polgári Szemle
Gazdasági és társadalmi tudományos folyóirat

Kiadja a Polgári Szemle Alapítvány
A szerkesztőbizottság székhelye: Budapest V. ker., Falk Miksa u. 1.
1537 Budapest, Pf. 396.
info@polgariszemle.hu

A folyóirat a Szövetség a Polgári Magyarországért Alapítvány
és a Pallas Athéné Domus Sapientiae Alapítvány támogatásával jelenik meg.
Stratégiai támogató az Edutus Egyetem és a Károli Gáspár Református Egyetem.

Főszerkesztő: Dr. Lentner Csaba

Szerkesztőbizottság:

Dr. Botos Balázs	Dr. Miskolczi Bodnár Péter
Dr. Cséfalvay Zoltán	Dr. Scheuer Gyula
Dr. Fekete Dávid	Dr. Szatmári Péter
Dr. Illés Mária	Dr. Szennyessy Judit
Dr. Matolcsy György (elnök)	Dr. Vízkelety Mariann

A tanulmányok lektorálásában a szerkesztőbizottság mellett részt vett:
Dr. Kecskés András – Dr. Zéman Zoltán

Honlap: www.polgariszemle.hu
www.facebook.com/polgariszemle

Nyomdai előkészítés: Capricorn Images Kft.

A lap megrendelhető: 1537 Budapest, Pf. 396.,
illetve e-mailen: info@polgariszemle.hu.
Előfizetési díj egy évre 3000 Ft.

Terjeszti a Lapker Zrt.

ISSN 1786-6553

A Polgári Szemlében megjelenő írások a szerzők véleményét tükrözik,
amelyek nem esnek szükségképpen egybe a szerkesztőség álláspontjával.

TARTALOMJEGYZÉK

Lentner Csaba – A történelem lapjai – Főszerkesztői beköszöntő	7
<i>Gazdaságpolitika</i>	
Járosi Márton – Az ellátásbiztonság energiapolitikája	15
Kolozsi Pál Péter–Vajas Ákos – A szakértők és a döntéshozók közötti kommunikáció jelentősége a közpolitikában. Az egyszerűség, a figyelemfelkeltés és a szakmai igényesség kibékítésének művészete	32
Parragh Bianka–Végh Richárd – Megújuló állam – megújuló tőkepiac. A gazdaságösztönzés új dimenziói	48
Szuchy Róbert – A magyar energiaszabályozás kezdetei, különös tekintettel a villamosenergia-piacra	79
Kecskés András – A gazdasági jog optimuma – a jó gazdasági jog kérdésfelvetései a válság előtti jogalkotás tükrében	88
<i>Társadalompolitika</i>	
Botos Katalin – Az előregedő társadalom problémái	95
Prugberger Tamás – A Fidesz–KDNP-pártszövetség választási győzelmének tényezői és a kormányzati munka új kihívásai	105
Balassa Bence – A gyökeres átfordítás sikere, avagy lehetséges-e „meghaladni” a metafizikát?	121
<i>Történelmi szilánkok</i>	
Bán Z. Elizeus – Szerzetesrend a vádlottak padján. Ciszterciek a szocializmusban	138
Kásler Miklós – Semmelweis Ignác, az anyák megmentője	155
Hamza Gábor – Mikó Imre (1805–1876), az MTA tiszteleti és igazgatósági tagja, „Erdély Széchenyije”	179
Makkai Béla – Kétarcú birodalom. A dualista Monarchia mint a „keleti Svájc”, avagy a „népek börtöne”	185
Pap Milán – Láncszemek az össznépi államban. A tanácsrendszer eszméje a korai Kádár-korszakban	197
Veres Pál – A magyar falu múltja és jövője a részt vevő megfigyelő szemével	213
<i>Nemzetközi gazdaság- és társadalompolitika</i>	
Dobó Róbert–Pintér Tibor – Az EU intézményrendszerének megítélése. Befolyásolás a kommunikációs csatornák népszerűsége és hitelessége által	226
Tózsza István–Sallai János – Geostratégia az EU délkeleti kapujában	240

László Kozár–György Iván Neszmélyi – Economic Relations Between Hungary and the ASEAN Region. Highlighting a Special Business Opportunity in Vietnam	255
Iván Dániel–Koi Gyula – Állam és jog az ellentétek földjén II. A hindu, buddhista, kínai, japán jog és a törzsi jogok	270
<i>Tudományos műhely</i>	
Ferencz Barnabás – „Ami nincs, azt nem lehet?” A társaság bejegyzése előtt kötött szerződésekre vonatkozó szabályozások fejlődése	290
Gál Zsolt – A visegrádi négyek országai főbb regionális gazdasági jellemzői	301
Molnár Petronella – A vállalkozás folytatása számviteli alapelv érvényesülésének vizsgálata az önkormányzati tulajdonú gazdasági társaságoknál	311
Bozsik Norbert–Magda Róbert – A visegrádi országok energiafelhasználásának elemzése	326
Koudela Pál – A kínai diaszpórapolitika	337
Zsarnóczai J. Sándor – Kína gazdasági összehasonlítása a világ gazdaság fontosabb országaival	347
Török Tibor – A szabadkereskedelem a 21. század elején	355
Svitlana Diachenko – Foreign Models of Intergovernmental Fiscal Relationships Management	363
Emmanuel Abeku Essel – The Role of Taboos in African Governance Systems	372
Balázs Simó – The Need For Utilising the Potential of the Hungarian Development Agencies	387
Ghazala Othman–Szira Zoltán–Varga Erika–Hani Alghamdi – The Complexity of Crude Oil Prices	396
Balogh Lilla Sarolta – A tudás geopolitikája. A tudásalapú gazdaság értelmezése geopolitika kontextusban	404
Siklósi Ágnes–Sisa Krisztina A. – Gazdaságtudományi képzés a magyar felsőoktatásban a statisztikai adatok tükrében	416
Hegedős Soma – Iszlám: vallás és állam. Az iszlám politikai dimenziójának problémája	425

TABLE OF CONTENTS

Csaba Lentner – Pages in History – Welcome by the Editor-in-Chief	11
<i>Economic Policy</i>	
Márton Járosi – Energy Policy for the Security of Supply	15
Pál Péter Kolozsi–Ákos Vajas – Importance of Communication Between Experts and Decision-makers in Public Policy. The Art of Simplicity, Awareness and Professional Dignity	32
Bianka Parragh–Richárd Végh – Renewing State – Renewing Capital Market. New Dimensions of Economic Stimulus	48
Róbert Szuchy – The Beginnings of Energy Regulation in Hungary, with Special Focus on the Electricity Market	79
András Kecskés – Optimum in Business Law – The Questions of Good Business Regulation in Light of the Pre-Crisis Legislation	88
<i>Social Policy</i>	
Katalin Botos – Problems in an Aging Society	95
Tamás Prugberger – On the Factors of the Winning of the Fidesz- KDNP Party and the New Challenges of the Governance	105
Bence Balassa – The Success of Translation – Or Is It Possible to “Exceed” Metaphysics?	121
<i>Historical Tidbits</i>	
Z. Elisha Bán – A Religious Order on Trial. Cistercians in Socialism	138
Miklós Kásler – Ignaz Semmelweis, the Saviour of Mothers	155
Gábor Hamza – Imre Mikó (1805-1876), Honorary Member and Member of Directorate of the Hungarian Academy of Sciences, „Széchenyi of Transylvania”	179
Béla Makkai – Double-Faced Empire. The Dual Monarchy as “Eastern Switzerland” or “the Prison of Folks”	185
Milán Pap – Cogs in the Machine of the All-People’s State. The Idea of the Local Council System in Hungary’s Early Kádár Era	197
Pál Veres – The Past and Future of Hungarian Villages from the Participant Observer’s Perspective	213
<i>International Economic and Social Policy</i>	
Róbert Dobó–Tibor Pintér – The Public Opinion of the EU Institutions. Influence Through the Popularity and Authenticity of Communication Channels	226
István Tózsá–János Sallai – Geostrategy at the EU’s South-Eastern Gate	240

László Kozár–György Iván Neszmélyi – Economic Relations Between Hungary and the ASEAN Region. Highlighting a Special Business Opportunity in Vietnam	255
Dániel Iván–Gyula Koi – State and Law on Land of Contrasts. The Hindu, Buddhist, Chinese, Japanese Law and Tribal Laws	270
<i>Scientific Workshop</i>	
Barnabás Ferencz – Is the Non-Existent Ruled Out? The Development of the Provisions on Pre-Incorporation Contracts	290
Zsolt Gál – Main Regional Economic Features of the Visegrad Countries	301
Petronella Molnár – Analysis of the Enforcement of the Principle of Going Concern by Companies in Local Government Ownership Through Bankruptcy Models	311
Norbert Bozsik–Róbert Magda: Analysis of Gross Inland Energy Consumption of the Visegrad Countries	326
Pál Koudela – China’s Diaspora Policies	337
Sándor J. Zsarnóczai – A Comparison of China and the Key Global Stakeholders	347
Tibor Török – Free Trade in the Early 21st Century	355
Svitlana Diachenko – Foreign Models of Intergovernmental Fiscal Relationships Management	363
Emmanuel Abeku Essel – The Role of Taboos in African Governance Systems	372
Balázs Simó – The Need For Utilising the Potential of the Hungarian Development Agencies	387
Ghazala Othman–Zoltán Szira–Erika Varga–Hani Alghamdi – The Complexity of Crude Oil Prices	396
Lilla Sarolta Balogh – Geopolitics of Knowledge. Understanding the Knowledge-Based Economy in a Geopolitical Context	404
Ágnes Siklósi–Krisztina A. Sisa – Training in Economics in Hungarian Higher Education in the Light of Statistics	416
Soma Hegedős – Islam: Religion and State. The Problem of the Political Aspect in Islam	425

A történelem lapjai

Főszerkesztői beköszöntő

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: B20, N01

Kulcsszavak: gazdaságpolitika, társadalompolitika, Magyarország

Megannyi vezető, értelmiségi küzd – nyíltan vagy palástolt módon – annak a készítésének a megvalósításával, hogy a történelem részévé váljon. Közülük a jó szándékúak nyilván azt remélik, hogy az általuk vagy az irányításuk alatt létrehozott javak, rendszerek, alkotások, tudományos eredmények olyan léptékűvé emelkednek, amelyekre az emberek majd évek, évtizedek, évszázadok múltán is emlékezni fognak, jótékony hatásukat élvezik. A nagyszerűségük a könyvekbe kerül majd, melyeket az utókor szívesen lapozgat, s a továbblépés kiindulópontjai lesznek, hivatkozási alappá válnak. Nem kevésbé fontos azon emberek munkája sem, akik nap mint nap az eke szarvánál, az esztergapadnál állnak, három műszakban dolgoznak, s a családjuk fenntartására, gyermekeik nevelésére összpontosítják az erőiket. Igaz, szeretjük a látványos dolgokat. Talán mindenki szereti. De e mindennapi küzdelem a családok millióinál teszi a társadalmat társadalommá és fenntarthatóvá. Az értékek, hagyományok, a szeretet, az anyanyelv közvetítése, ápolása csakis a társadalom legkisebb, de legfontosabb sejtjei, a családok létezése által válhat valóra.

Teljesítményorientált világunkban bizony elsikkadnak a hétköznapi hőstettek. E téren (is) „nyugatias nemzet” lettünk. Jó pár éve azonban a kormány részéről adódott a felismerés, hogy a magyar nemzet évszázadai végesek, ha elfogy a népesség, a szeretet, a hagyomány, illetve a kívánnál erősebb mértékben asszimilálódik a magyarság. Így a kiszámíthatóbb s a korábbi évtizedeknél lényegesen kedvezőbb nemzetgazdasági teljesítmények bázisán, az állami költségvetési források felhasználásával széles tere teremtdőtt meg a családi adókedvezményeknek, a család- és otthonteremtési támogatásnak, s általuk a gyermeknevelés anyagi terhei mérséklésének. Jóllehet, csak pénzügyi-költségvetési eszközökkel a gyermekvállalási hajlandóságot nem lehet érdemben fokozni, ezért a családokra hárul az a szerep, hogy a mindennapjaikba a család- és gyermekközpontúságot beépítsék, olyan értékrendet formáljanak maguk körül a gyermekeik nevelése során is, amely nem az egó, hanem egy-egy pici közösség (család) kibővítését, egyúttal szellemi és szeretet téren is a kiteljesedést szolgálják. Mert igaz, hogy a puszkagolyók elé történő – néha értelmetlen – kiállítás, a kimagasló sportteljesítmények, szellemi alkotások, egyéni és kollektív boldogulás, „ütésálló” birodalmak létrehozása a történelemkönyvek lapjaira

méltóak, ám most nekünk, magyaroknak azzal kell szembesülnünk, hogy ha a népesezési folyamatok érdemben nem változnak, bizony kimagasló teljesítményeink fogadó- s olvasótáborra, a potenciális hagyományörzők serege a jövőben megfogható.

A kedvezőtlen folyamatok alakítója sok esetben a restség, a tunyaság, a szeretni nem tudás. De mindig vannak, akik a sebeket nem bekötözik, hanem arra sőt hintenek. Akadnak nyilván gonosz erők, a rosszak, akik erőszakkal hódítanak, másokat szellemileg és fizikailag leigáznak, s mivel általában rossz dolgokon törnek a fejüket, rossz dolgokat hoznak létre, amelyek aligha válhatnak az emberiség, a társadalom javára. A háborúkat kirobbantók, a találmányokat, a hatalmukat a humánus ellen fordítók e körbe tartoznak. A világ végül is a jó és a rossz párharca, örökös küzdelme marad. Aztán vannak a gazdasági korszakok, birodalmak, kurzusok, amelyek átfogó rendszertani jellemzőkkel, kohézióval bírtak, bírnak, s a történelmi tananyagunk ugyancsak részei. Mulandók nyilván e „komplexumok” is, mint ahogy a Nyugatrómai Birodalom is az lett, s az azt követő új barbárság kora is elmúlt, aztán a reneszánsz, a gőzgép felfedezése, vele a kapitalizmus, az eredeti tőkefelhalmozás gazdasági nyitánya is a múlté lett. Mi még láttuk közletről a tervgazdaságot, az 1968-as új gazdasági mechanizmust is felcsillanni, a piacgazdasági átmenetbe is „beleköstoltunk”, s fura íze volt, így magunk mögött hagytuk. Kilencedik éve éljük, tapasztaljuk, formáljuk, mások pedig ízlelgetik az aktív állammodellt, az állam erősebb gazdasági befolyásolása alatt működő gazdaság- és társadalompolitika mindennapjait, a vállalatoknál és a társadalomnál megfogható hatásait. Bennünk, akik az alakítói vagyunk, bizony felmerül, hogy maradandó lesz-e. Évtizedek, évszázadok múltán lesz-e olyan korszakos jelentőségű, mint az 1867-es kiegyezést követő dualizmus volt? Megél-e ugyanúgy (legalább) negyven évet, mint a dualizmus vagy a szocialista tervgazdaság, vagy a negyed évszázados életkort éppen abszolváló piacgazdasági átmenet?

„Figyelemre méltóak” azok a rendszerek, amelyek gazdasági fejlesztésük által a társadalom anyagi és szellemi életének javítására, a nemzet politikai függetlenségének, nagyságának az erősítésére törekszenek. Ilyen volt az 1848–1849-es szabadságharc leverése utáni neoabszolutizmus évtizedeit követő, 1867-es kiegyezéssel megnyíló gazdasági és társadalmi fellendülés, melynek – sajnos – az első világháború vetett véget, s az ország is szétesett. Nemes küzdelem volt a dualista magyar állam részéről, a modernizáció érdekében, az államvezérelt kapitalizmus kiépítésének végigvitele, mint ahogy a két világháború közötti időszak is, különösen az 1921 és 1931 közötti bethleni konszolidáció intervalluma, amely a békés újjáépítés, no és persze az elszorított igazságtalanságok orvoslása érdekében munkálkodott, és szinte teljes nemzeti egység mentén működött. Politikai pártok, gazdasági érdekcsoportok, társadalmi osztályok közös törekvése volt a Trianon okozta sérelmek helyrehozatala. A munkások körében szerveződő politikai pártok „lemondták” a sztrájkokat, tüntetéseket, szerződésben vállaltan nem éltek e jogaikkal, ezzel is erősíteni akarták a revansra összpontosító kormány működését. Tervgazdaság, piacgazdasági átmenet s megannyi illúzió, amely Magyarország adottságaitól, hagyományaitól, a társadalom igényeitől eltérő gazdasági és társadalmi viszonyokat kívántak (kényszerből) importálni, mindezek szertefoszlottak. Az eladósodottaknál is eladósodottabbak lettünk.

Kérdés, dilemma, hogy a 2010 utáni kurzus a négyévente ismétlődő választási győzelmeket kiharcoló módozatként marad-e fenn az emlékezetben, vagy a parlamenti demokrácia szabályai szerint ismétlődő választások bázisán létrejövő kormányok egy átfogó gazdasági korszakot alapoznak meg? Tehát „összeáll-e” a „négyévekből” az önálló, a korábbi kurzusoktól meghatározó jegyeiben különböző és eredményes évtizedek sokasága, s ennek hatására egy gazdasági és társadalmi értelemben felzárkózott, fejlett magyar modell. A végeredményt nyilván nem tudhatjuk, de formáljuk, hogy így legyen. Biztató, hogy az elmúlt százötven évben azok a kurzusok voltak sikeresek és emlékezetesek, amelyek piacgazdasági viszonyok között gazdasági és társadalmi bővülést egy államvezérelt gazdaságpolitika mentén tudtak megvalósítani. Egyértelműen ilyen volt a magyar dualizmus és többé-kevésbé a bethleni konszolidáció időszaka is, mint ahogy a mostani, a 2010 utáni is e sorozatba illeszkedik.

Bár a jelenlegi metódus, kormányzati ügyek nem mindenkinek kedvesek. Állítják is, hogy nagyjából ugyanannyi dollárban a GDP-teljesítményünk, mint tíz évvel ezelőtt. Hangsúlyozzák, hogy a mostanit majd hétszázötvenezer munkavállalóval többen állítjuk elő, így a nemzetgazdasági teljesítményünk csak forintban elszámolva több, ami által a rendszerünk nem hatékony, nem lesz fenntartható. Persze megválaszolandó, hogy ha többen és többet dolgozunk, miért nem emelkedik a dollárban is kimutatott bruttó hazai termék? Nos, azért, mert a forint elleni folyamatos támadások, a spekuláció gyengíti a nemzeti valuta árfolyamát. És még egy kritika, ellenvetés ellenünk: hét éve ugyan folyamatos a reálbér-emelkedés, duplájára nőtt a minimálbér, emelkednek a szociális juttatások, ám a forintban elszámolt jövedelem egyharmadát elviszi a forint romlása, a kedvezőtlen árfolyam. Erről a kormány és a jegybank aligha tehet, mert akik rontják a forintot, százsoros, ezerszeres mértékben erősebbek. Több pénzük van akár a spekulációra is, mint a polgári kormánynak vagy a Magyar Nemzeti Banknak. Márpedig a rendszer fennmaradását a kormányzati fiskális politika és a vele egy irányba tartó jegybank eddig kiválóan szolgálta, hiszen stabil a gazdaság. Aki a bérek, szociális juttatások emelkedését, a vállalatok gyarapodását, a család- és otthonteremtési támogatás további bővülését reméli, az erre a gazdaságpolitikára ráutalt, érdeke, hogy fennmaradjon. De nyilván tovább kell lépni a gazdaságirányításban. Óriási tartalékok vannak a kis- és középvállalati szektorban, de zömüknek a mérete annyira kicsi, hogy még a minimálbér-emeléseket is nehezen tudja kigazdálkodni. Gyengék a fejlesztési kapacitásaik, de főleg a motivációjuk az innovációra. E stratégiai terület nagyobb kohéziója további lendületet adhat, mint ahogy a nemzetközi vállalatokkal a további stratégiai partnerépítési folyamat is. Az olyan kényes kérdésekre is, mint a vállalatok és a munkavállalók közötti béralku folyamata, a Pénzügyminisztériumnak a jövőben nagyobb figyelmet kell fordítania. Mert bizony egy állam vezérelte piacgazdaságban az állam s a nevében eljáró pénzügyi tárca, mint a gazdaság szabályozásáért felelős, nemcsak a minimálbér- és garantáltbérminimum-tárgyalások koordinációjára hivatott, hanem a piaci alapon működő vállalkozások és munkavállalók együttműködésének, a minimálbéreken túli bérmegállapodások elősegítésére is. Így volt ez a Monarchia idején is. Az ipartámogatási törvények¹ az ipartestületek létrejöttét (is) szorgalmazták, melyek által az ipar szervezettségét és az iparban foglalkoztatottak érdekeit erősítette az állam.

Tehát a gazdasági teljesítmények fenntartása, új növekedési faktorok bevonása, a kisvállalatok integrációjának kormányzati-jegybanksi eszközökkel történő elősegítése, a munkavállalói érdekek még erősebb állami felkarolása és a „kiművelt emberfőkben” rejlő tudás szervezettebb társadalmi hasznosítása, a kutatóhelyi teljesítmények nagyobb hatékonyságúvá tétele lehet az újabb lendület forrása. A fenntarthatóság, a gazdasági korszak formálása most ezekre a kihívásokra célszerű hogy fókuszáljon.

Az előttünk álló időszak most a nyugodt építkezésé. A forint elleni spekulációk ellenére is van „töltet” a fejlődéshez, hiszen az egyharmad „elkonfiskálása” ellenére is pozitív egyenlegű a devizában elszámolt bér-jövedelem gyarapodás,² nem is beszélve a forintban kimutatott, hét év alatti majd kétszeres reálbér-emelkedésről. Stabil az állampénzügyi szektor, és öt százalék körüli a gazdasági növekedés. A *Polgári Szemle* társadalomtudományi folyóirat küldetése pedig, hogy a Magyar Tudományos Akadémia nem túlértékelt tudományos lapbesorolása ellenére, tovább növeljük a megjelenő dolgozatok tudományos módszertanbeli pluralizmusát, amellyel a valóság, a körülötünk zajló folyamatok még objektívebb feltárása válik lehetővé. Belföldi olvasóinknak szánt magyar nyelvű, a 2019-ben negyedik alkalommal megjelenő angol nyelvű, illetve az első alkalommal megjelenő kínai lapszámunkban is erre törekszünk.

Érdemes *Polgári Szemlét* olvasni!

Prof. dr. Lentner Csaba
egyetemi tanár, főszerkesztő

JEGYZETEK

¹ Lásd például: 1884: 17. tc., 1890: 14. tc.

² Azon „egyszerű” tényről se feledkezzünk meg, hogy az 1995-ös Bokros- és a 2006-os Gyurcsány-, majd Bajnai-csomag idején – forintban elszámolva – 10–30 százalékkal csökkentek a nyugdíjak, családok száz-ezreitől vonták meg a családi pótlékot és más állami juttatásokat, sőt tízszeresére emelkedett a munkanélküliség volt, tízezerszámra mentek tönkre a hazai vállalkozók. És ha forintban – mindannyiunk emlékezte szerint – estek a jövedelmek, akkor vajon dollárban, már csak a nemzeti valuta folyamatos és tervszerű leértékelésének hatására (Bokros Lajos, Surányi György devizapolitikája), vagy a 2007–2008-as világgazdasági válság előtt már „tetszhalott” állapotban lévő költségvetés-politika következtében a dollárban elszámolt jövedelem-visszaesés milyen (további) zuhanást eredményezett? Ó, boldog békeidők?!

Pages in History

Welcome by the Editor-in-Chief

Journal of Economic Literature (JEL) codes: B20, N01

Keywords: economic policy, social policy, Hungary

A multitude of leaders and intellectuals go – overtly or covertly – after their dream to become part of history. The well-intentioned probably hope that the goods, systems, works, scientific achievements will increase to a scale people remember and benefit from after years, decades or centuries. Excellence, their excellence will be recalled in books posterity will thumb through with pleasure; they will be the stepping stones for progress and may become bases of reference. No less important is the work done by people who put their hand to a plow or stand beside a turning-lathe or work three shifts day by day focusing their energies on providing for their families and raising their children. True, we love spectacular things. Perhaps everyone loves them. But it is the daily struggle that organizes millions of families into a society and ensures sustainability. Values, traditions, love and the mother tongue can only be handed down, maintained and carried on if the smallest unit of society, the family exists.

In our performance-driven world, everyday feats go unrecognized. We have been Westernized also in this respect. However, several years ago the Hungarian government realized that at the current rate of decrease in the population, in love and tradition, and if Hungarian continue to assimilate faster than desired, the history of Hungary will come to an end. Based on more predictable economic performances, which are also more favourable than those achieved in the previous decades, government funds were used to create a large margin for family tax benefits and support for families and home projects, and thus for reducing the financial burdens of raising children. Although financial and budgetary means alone are insufficient to inspire couples to start a family. It is up to families to build focus on the family and on children in their daily life and to pass down values to the children they raise that may serve the extension of small communities (the family) instead of the ego, and fulfillment in intellectual needs and love. Although it is true that standing the ground, sometimes senselessly, against gunfire, sports achievements, intellectual creations, collective acquisition of assets, the establishment of “impact resistant” empires deserve mentioning in history books, we Hungarians are now challenged by the fact that without a major demographic change the recipients and readers of our

outstanding achievements, and the hosts of potential reenactors of traditions may reduce in the future.

In numerous cases the unfavourable processes are caused by laziness, indolence and the inability to love. But we always have people who instead of binding up wounds pour salt over them. Of course, there are evil powers, the bad, who conquer by force and subdue others mentally and physically, and as they usually mean mischief, they do bad things humankind can hardly benefit from. Those who spark wars and use inventions and power against humans. After all, the world remains the infinite struggle between good and bad. And then we have economic eras, empires and courses that were or have been characterized by comprehensive taxonomical features and are taught at history classes. Of course, these “complexes” are also perishable, like the Western Roman Empire, the new barbarian times that followed, and then the Renaissance, the invention of the steam engine, and capitalism and the opening period of original capital raising that came along with it, and are now all things of the past. Our generation still saw the planned economy at operation, the hope given in the 1968 New Economic Mechanism, we tasted transition to a market economy, it was pretty weird, and so we left it behind. We have been experiencing and shaping, some still testing, the active state model, the everyday of an economic and social policy under a more intensive financial influence by the state and its effects reflected in companies and in the society. We, its shapers, do wonder if it is long-lasting. After decades and centuries will it be considered as momentous as Dualism in Hungary after 1867? Will it be maintained for (at least) forty years, similarly to Dualism or the socialist planned economy? Or for a quarter of a century similarly to market transition?

The systems that develop the economy to improve financial and intellectual life in a society and to reinforce a nation's political independence and greatness are worthy of attention. Such systems included the economic and social upturn that started in 1867, after decades of absolutism that followed the crackdown of the 1848-1849 War of Independence. It was the dualist Hungarian State's noble struggle in the interest of modernization, for the building of a full-fledged capitalism under state control, similarly to the period between the two World Wars, especially the consolidation under PM Bethlen between 1921-1931, focused on peaceful reconstruction and of course, on remedying the injustice suffered, in a nearly complete national unity. Various political parties, business groups and social classes jointly endeavoured to rectify the impairments caused by the Treaty of Trianon. The political parties organized among workers “cancelled” strikes and demonstrations, and in contracts waived their rights in order to reinforce the operation of the government focusing its efforts at restoring the former boundaries. The planned economy and then the transition to a market economy, lots and lots of illusions regarding the (forced) import of economic and social conditions that differ from Hungary's characteristic features, traditions and social needs, all shattered. We became utterly indebted.

It remains a question and a conundrum if the course followed since 2010 will be remembered merely as a method that frayed out repeated election victories or do the governments set up on the basis of elections repeated according to the rules of par-

liamentary democracy lay the basis of a comprehensive economic era? In other words, will these four-year courses fit together to make an independent multitude of successful decades that differ from the previous courses in their key features and result in a Hungarian model that is developed in the economic and social sense of the word? Naturally, we cannot be certain, but we are fashioning it to this end. It is encouraging to see that in the past 150 years successful and memorable courses included those that could achieve economic and social expansion under government control among market economic conditions. Clearly, they included Hungarian Dualism, and more or less the period of consolidation under PM Bethlen, and the current period that started in 2010 also joins this series.

However, not everyone likes the currently applied method and government matters. Some say that in dollar terms the country's GDP performance is roughly the same as it was ten years ago. And they emphasize that the current worth is produced by 750,000 employees more, and thus the national economy's performance has only increased if calculated in forints, which means that our system is ineffective and will not be sustainable. Naturally, the question why if more people work more, why does not the gross domestic product rise in dollar terms too? The reason is that the regular attacks on the forint and speculation weakens the exchange rate of the national currency. And just one more critical objection to the above. Real wages have been increasing for seven years continuous, the minimum wage has doubled, welfare benefits are on the rise, but the depreciation of the forint and the unfavourable exchange rate reduces the income settled in forints by one-third. The government and the central bank are hardly to be blamed for this, as the forint is depreciated by a hundred or a thousand times stronger powers. They have more money for speculation as the Hungarian government or the National Bank of Hungary. The government's fiscal policy and the central bank heading in the same direction serve the survival of a system, as the economy is stable. Anyone who hopes to see wages and welfare benefits increase, companies to grow and additional extensions of family and home benefits is dependent on this policy and is interested in its maintenance. But naturally, one has to move on in economy management. There are huge reserves in small and medium-sized companies, however, their majority is still so small that they find it difficult to budget even minimum wage increases. Development capacities are weak, but motivation to innovation is even weaker. A more intensive cohesion in this strategic area and building further strategic partnerships with international companies may provide an impetus. In the future the Finance Ministry will have to pay more attention to such intricate questions as wage bargaining between companies and employees. In a market economy controlled by the government, the state and the Finance Minister representing it, is not only supposed to coordinate negotiations on minimum wages and guaranteed wage minimums, as he is in charge of economy regulation, but also to promote cooperation between market-based companies and employees, and wage agreements beyond minimum wages. This was also the pattern during the times of the Monarchy. The industry promoting statutes (also) encouraged the establishment of trade-corporations,¹ as the state intended to support industry organization and the interests of industrial employees.

Thus the maintenance of economic performances, the inclusion of new growth factors, the promotion of small company integration by central bank instruments, increased state support to employee interests, a more organized social capitalization on the knowledge of “educated people” and improving the efficiency of research performances may be the sources of a new impetus. At the moment, sustainability and the creation of an economic era needs to focus on these challenges.

The period ahead of us will be a period of composed building. Despite speculations against the forint, we have charge for progress, as despite the confiscation of one third, increase in wage income calculated in forints still gives a positive balance,² let alone real wages, which nearly doubled during the seven years in forint terms. The sector of public finances remains stable and economic growth is around five per cent. The mission of *Polgári Szemle*, as a journal of social sciences, is to further increase the methodological pluralism of the published scientific studies, despite the academic ranking by the Hungarian Academy of Sciences, which is not overrated, in order to enable the even more impartial exposure of reality and the processes that surround us. This is our endeavour in the Hungarian version of the journal meant for domestic readers, in the English version that will be published for the fourth time in 2019, and in the Chinese issue to be released for the first time this year.

It is worth reading *Polgári Szemle*!

Dr Csaba Lentner, university professor
Editor-in-chief of *Polgári Szemle*

NOTES

¹ See for example: 1884: 17. tc., 1890: 14. tc.

¹ Let us also remember the “simple” fact that during the 1995 Bokros package, the 2006 Gyurcsány package and then the Bajnai package, pensions dropped by 10 to 30 per cent in forint terms, hundreds of thousands of families were deprived of family allowances and other government benefits, and moreover, the unemployment rate was 10 per cent, and Hungarian entrepreneurs went bankrupt by the tens of thousands. And if incomes fell, as we all remember, in forint terms, what a (further) tumble was caused in dollar terms in incomes by the regular and planned devaluation of the national currency (which was the foreign currency policy adopted by Lajos Bokros and György Surányi), or by the budget policy that was already “torpid” before the 2007–2008 world economic crisis? Piping times of peace?

Járosi Márton

Az ellátásbiztonság energiapolitikája

Energy Policy for the Security of Supply

Összefoglalás

A világ- és Európa energetikai helyzetének felvázolása után a 2010 utáni Fidesz-kormányok energiapolitikáját elemezzük, majd az Energiapolitika 2000 Társulat *Az ellátásbiztonság energiapolitikája* címet viselő állásfoglalását ismertetjük, a 2018. áprilisi választások utáni változások figyelembevételével. Azt vizsgáljuk, hogyan érvényesülnek a nemzeti kormány politikai elvei az energetikában. Az eredmények bemutatása mellett javaslatokat teszünk az aktuális energiapolitikai intézkedésekre.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: Q41, Q48, Q42, O13

Kulcsszavak: európai energiapolitika, magyar energiapolitika, ellátásbiztonság, megújuló energiaforrások, atomenergia

Summary

After an outline of the energy situation in the world, and more specifically, in Europe, the energy policies followed by the various Fidesz governments after 2010 are analysed, and the Energy Policy 2000 Association's stance entitled Energy Policy for the Security of Supply is reviewed, with a view to the changes after the general elections held in Hungary in April 2018. The implementation of the patriotic government's policy principles in power engineering are in the focus. In addition to presenting the achievements, recommendations are made for timely measures in energy policy.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: Q41, Q48, Q42, O13

Keywords: EU energy policy, energy policy of Hungary, security of supply, renewable energy sources, nuclear power

DR. JÁROSI MÁRTON elnök, Energiapolitika 2000 Társulat (drjarosi@enpol2000.hu).

BEVEZETÉS

Társulatunk megalakulása óta energiapolitikai javaslatok készítésével és a nyilvánosságban való közzétételével, képviseletével szolgálja a nemzeti érdekű energetikát. A 2010-es választásokra készülve, a nemzeti irányú fordulat reményében dolgoztuk ki és hoztuk nyilvánosságra *A helyreállítás energiapolitikája* című tanulmányunkat¹ és állásfoglalásunkat. A második Fidesz-kormány politikáját a keresztényi gyökerekre épülő Nemzetek Európájának eszmeisége vezette, amelyet az új alkotmány is rögzít. A kormány helyreállító politikája ebben foglalható össze: kapitalizmus, szociális felelősségű kereszténydemokrata gazdaságpolitikával. A 2014. évi választások előtt kiadott, *Az építkezés energiapolitikája 2014-től* című állásfoglalásunkban² azt elemeztük, hogyan kell folytatni és kiteljesíteni a lerakott alapokon a magyar nemzeti energiapolitikát. A mai világ- és európai uniós helyzetben az energetikai ellátásbiztonság megvalósítása a legfőbb szakmapolitikai cél. A világ és Európa energetikai helyzetének felvázolása után a 2010 utáni Fidesz-kormányok energiapolitikáját elemezzük, majd *Az ellátásbiztonság energiapolitikája* címet viselő állásfoglalásunkat³ ismertetjük, a 2018. áprilisi választások utáni változások figyelembevételével.

VILÁG- ÉS EURÓPAI ENERGIAPOLITIKA

Világenergetika. A globalizációs „új világrend” jellemzői a „szabadpiac”, a politikai és pénzügyi rendszerek instabilitása, gazdasági fluktuáció, a laikus közvélemény növekvő tudatlansága, a felerősödött médiabefolyásolás. Ebben a világban a megbízható, hosszú távú energetikai tervezés majdnem lehetetlen. A szolgáltatást az energetika területén is a kereskedés váltja fel. Arányaiiban a szén volt és marad a legfontosabb primer energiahordozó a villamosenergia-termelésen belül. A szén visszaszorulása csak az Európai Unióban jelentkező politikai indíttatású tendencia, a világ többi részén a szénbázisú villamosenergia-termelés növekszik. A második legfontosabb energiahordozó a földgáz, ezt követi a vízenergia, a negyedik pedig az atomenergia. Európában, elsősorban a német Energiewende⁴ hatására ma napirenden van az atomerőművek politikai értelemben vett felszámolása, miközben az atomerőművek világméretű reneszánszának jelei mutatkoznak (Hárfás, 2018; Origo, 2018).

A megújuló energiaforrások hasznosításán belül a szélenergia és a biomassza alkalmazása játssza a főszerepet. A megújuló energiaforrásokat hasznosító technológiák, a vízerőművek kivételével, nem versenyképesek a konvencionális villamosenergia-termeléssel szemben. Az emberiség számára szükséges energiát – ha nem csökkenti a fogyasztását – évezredes távlatban, a mai tudásunk szerint, csak az atomenergia tudja biztosítani (Járosi–Kovács, 2016). Az ehhez szükséges „nyersanyag” rendelkezésre áll.

Európai energetikai kommunizmus. Az európai integráció ideológiai alapjává is a globalizáció vált, a szociális piacgazdaság helyébe a szabadversenyen alapuló, nyitott piacgazdaság került, a gazdaságpolitika állandósult elemei lettek a liberalizáció, dereguláció, privatizáció. Az EU energiapolitikáját a versenyszabályozás alá rendelték. Az energiapolitikát nagymértékben meghatározza az uniós „környezetvédelmi politika”,

melynek alaptétele, hogy az ún. globális felmelegedés az emberi tevékenység hatására kibocsátott, üvegházhatást okozó gázok következménye. A voluntarista uniós energiapolitikában jelentős részt tesznek ki a víziók, a kitűzött, de nem teljesíthető/teljesített célkitűzések. Az Európai Unióban a jövő építésének öt programpontja van: 1) a megújuló energiák felhasználása, 2) a lokális, megosztott energiatermelés megvalósítása, 3) a villamosenergia-tárolás megoldása, 4) az okos villamos hálózatok kiépítése, amelyben mindenki egyszerre termelő és fogyasztó, 5) a közlekedés átalakítása villamos és üzemanyagcellás hajtásra. Az EU energiafüggősége 52%-os; szén-, kőolaj- és földgáz-importjának is harmadrésze Oroszországból származik. Az Észak-Amerikából induló cseppfolyós földgáz-export a jövőben befolyásolhatja az energiahordozó-importra szoruló kontinens életét.

Az EU energiapolitikájának bírálata:

– Nincs energiaunió, az ellátásbiztonságot az uniós szabályozás nem garantálja, annak megteremtése tagállami hatáskör. Az uniós szabályozás csak a már megtermelt/beszerzett energia kereskedelmével, a szállító/elosztó infrastruktúra kérdéseivel foglalkozik.

– A rövid távú határköltségre alapozott piaci szabályozás nem biztosítja a szükségessé váló új kapacitások létrehozását, azok csak tagállami garanciával létesülhetnek.

– Az uniós szabályozásnak nem célja az egyes régiók közötti különbségek kiegyenlítése, ezért a nagyobb tagállamok és a multinacionális cégek erőfölénye érvényesül. A kisebb tagállamok energiapolitikai érdekei az EU-bürokrácia dzsungelében nehezen érvényesíthetők, viszont a nagyok által korlátozhatók. Az uniós jogi eszközök nem elégségesek a kisebb tagállamok érdekeinek védelmére.

– A környezetvédelmet a szénmentes/zöldenergia-termelésre egyszerűsítve, a megújulókat indokolatlanul felértékelik, kivonják a piaci szabályozás hatálya alól. A szén- és atomerőművek leállítása politikai indíttatású, középtávon az energiaellátás biztonsága csak a fosszilis energiatermelés fenntartásával lehetséges (Járosi–Kovács, 2017: 7–9).

A kelet-közép-európai országok energiapolitikája. Nem véletlen a kelet-közép-európai országok egyre erősödő egymásra találása. Egyformán csalódtak az uniós csatlakozásban. A Nyugat gyarmatként kezeli őket, a nemzetállamok nélküli egységesített Európa Oroszország elleni gyepűjének. A közös gondolkodás egyre inkább megjelenik az energetikájukban is, amelyet a neoliberális „piacgazdasági” igába fogással tettek tönkre. Az energiaellátás biztonsága helyébe a nyugati tőke biztonsága került, az energia-közszolgáltatások veszélybe kerültek. A visegrádi országoknak közös érdeke a közszolgáltatások helyreállítása, az alapenergia-hordozók közös beszerzése, amelyek megvalósítása a közép-európai regionalitás keretében lehet igazán hatékony. Közösén kell fellépni az uniós energiapiaci szabályozás módosítása érdekében. A piacsabályozást úgy kell demokratizálni, hogy ezek a szabályok csak a tagállamok egyhangú szavazatával léphessenek hatályba, illetve lehetővé kell tenni, hogy a tagországok kimaradjanak a számukra hátrányos belső piaci szabályozásból. Az erőltetett dekarbonizációs uniós normákkal szemben el kell érni a tagállamok természeti adottságainak figyelembevételét a villanytermelésben. Biztosítani kell, hogy az államilag szabályozott, hatósági energiaárak alkalmazását az EU-joganyagok is elismerjék. A visegrádiak energetikai

együttműködését a 2016-ban létrehozott Három Tenger Kezdeményezés keretében adriai–balti–fekete-tengeri együttműködéssé lehet fejleszteni. A legutóbbi fejlemény, hogy megállapodtak abban, hogy még 2018-ban létrehozzák közös pénzügyi alapjukat a litván, lengyel és horvát kikötőkbe érkező amerikai LNG közös használatának megvalósítására.⁵

A 2010 UTÁNI FIDESZ-KORMÁNYOK ENERGIAPOLITIKÁJA

Ellátásbiztonság. Az EU-hoz való csatlakozással az energetikai ellátásbiztonság jelentősen csökkent, a tartalékok kritikus szint alá csökkentek. Az energetika piacosításával a szolgáltatói ellátási kötelezettség megszűnt. Az Oroszországgal való politikai szembe kerülés – a történelmi előzmények figyelmen kívül hagyásával – a napi propaganda hatására a fogyasztói közérzetet is megterhelte. Ennek alapja az igen jelentős földgáz-import volt. Az „egyoldalú függés” megszüntetésének jelszava a nyugati energetikai piaci modellek egyik indokává vált, miközben az Unió nem vállalt kötelezettséget az energiahordozók közös beszerzésére. Ez az adminisztratív uniós nyomás azóta is fennáll, 2010-től a kormány megkezdte az ellátásbiztonság előfeltételeinek megteremtését.

Politikai alapelvek. A közjót szolgáló nemzeti energiapolitika alapelve az állami felelősségvállalással megvalósított társadalmi, közösségi érdek. Vagyis a közösség, a fogyasztók érdekeit szem előtt tartva, belátható időn belül kell nemzeti érdekű egyensúlyt kialakítani az energetika ellentmondásos szempontjai között (György, 2017). A kormány felismerte, hogy piaczgazdasági viszonyok között csupán szabályozási eszközökkel nem lehet eredményesen érvényesíteni a közösségi érdeket, elengedhetetlen a tulajdonosi (piaci) jelenlét is. Szakított azzal a neoliberais doktrínával, hogy a piac majd mindent megold, felülvizsgálta a szabadpiaci rendszer kizárólagos alkalmazását az energetikában, az ország valós teherbíró képességét igyekszik figyelembe venni. A világproblémák megoldásának köntöskében tetszelgő globális nyomással szemben az erőforrásaink reális, közösségi érdekű hasznosítására törekszik.

Külpolitika: keleti nyitás. A magyar kormány külpolitikájában tapasztalható általános törekvés, a „nyitás Keletre, hűség a Nyugathoz” („két pogány közt egy hazáért”) elve az energetikában is érvényesül. Nyugati szövetségeseink képviselőinek többségétől eddig többnyire csak ideológiai tanácsokat kaptunk, s ezekre alapozva nemcsak energetikai vagyunk nagy részét szerezték meg maguknak, de annak hasznát is kiszivattyúzták az országunkból. Tény, hogy ezzel szemben a primer energiahordozók elsősorban keletről, Oroszországból áramlanak hazánkba. Az oroszországi primer energiahordozók behozatali függősége középtávon számottevően nem csökkenthető. Ez a felismerés vezeti a kormány energetikai külpolitikáját.

A nemzeti tulajdon a siker záloga. A nemzeti vagyonról szóló törvény régi mulasztást pótol: leállította az energiaprivatizáció minden formáját. Megkezdődött a közműrendszerek, a megmaradt vezetékes energiarendszerek közösségi tulajdonának helyreállítása, visszaszerzése, egyes területeken annak növelése is. Az utóbbi időben azonban ez a folyamat megtorpant, a szolgáltató cégek vagy külföldi tulajdonban maradtak, vagy ezek helyébe néhány esetben a magyar privát tulajdon lépett.

Fogyasztóvédelem, támogatáspolitikai. Nagy jelentőségű az a kormányzati taktika, hogy az EU által erőltetett, árdrágító megújulóenergia-termelés támogatását halogatta, s helyette a lakosság terheit csökkentette. A gáz- és villanyszolgáltatás, valamint a távfűtés területén, az uniós szabályozás adta lehetőségeken belül, bevezették a hatósági ármegállapítást, és csökkentették a fogyasztói energiaárakat. A rezsicsökkentéssel a privát tulajdonú energiaszolgáltatók extraprofitjának egy részét visszajuttatták a fogyasztóknak. Ezt az uniós bürokrácia jogi eszközökkel („energiacsomagok”) azóta is folyamatosan támadja. A visegrádiak közös nyomására 2017 decemberében az EU Energiatanácsa elfogadta a Magyarország által is képviselt álláspontot a szabályozott energiaárak „átmeneti” fenntartásáról (*Magyar Idők*, 2017).

Nemzeti Energia Stratégia 2030 (NES). A 2011-ben elfogadott magyar energiapolitikának (NFM, 2012) abból kellett kiindulnia, hogy ellátásbiztonság szempontjából csak magunkra számíthatunk. Az észszerű primerenergia-szerkezet kialakítása létfontosságú az egész nemzetgazdaság szempontjából, alapvetően megszabja az energiapolitika alapkövetelményeinek (ellátásbiztonság, fenntarthatóság, versenyképesség) összehangolt teljesíthetőségét. Ezt figyelembe véve Magyarországnak olyan stratégia mentén kell haladni, amely az uniós célkitűzésekkel összhangban csökkenti az importfüggőséget, és elősegíti, hogy mind a lakossági, mind az ipari fogyasztók megfizethető áron jussanak villamos energiához.⁶ Megfogalmazta az alapvető stratégiát, az atom–szén–megújulók hármasan alapuló villamos energetika megvalósítását és lehetséges elérési útjait. A stratégia alapfeltételei a megjelenése óta sem változtak, ma is érvényesek, bár újabban megjelentek a szirénhangok a NES felülvizsgálatára (Somogyi, 2018b).

Energiamérleg. Az összes primer energia kétharmad része import, ha a hasadóanyagot hazai termelésnek számítjuk. Az összes primerenergia-behozatalnak 35%-a földgáz, ennek a nyolcvan százalékát az oroszoktól vásároljuk. Ezt hosszú ideig alapjaiban nem lehet megváltoztatni. A felelős kormányzat ezért arra törekedett, hogy bővítse a mozgásterét a nemzetközi földgázszállításban és -tárolásban. A nemzeti energetikai tulajdon erősítése szempontjából kiemelkedő jelentőségű a legjelentősebb primer energiaforráshoz kapcsolódó földgázrendszer visszaszerzése.

Földgázellátás. Az egyre csökkenő hazai termelés mellett az ország gázellátása hosszú távon is elsősorban orosz gázzal történik.⁷ Sikerült megállapodni a 2020-as évre szóló gázszállításról az oroszokkal. A kormány diplomáciai erőfeszítéseket tesz a földgáz beszerzésére más térségekből is. A NES víziója és alapstratégiája, az ország gázellátását biztosító három független beszállító irány (É, DNY, DK) változatlan cél. A Déli Áramlat újjáélesztése az érdekünkben állna, míg a Török Áramlatban szívesen részt veszünk. 2020-ra várható a Déli Áramlat átadása, amely a Kaszpi-tengeri gázmezőket köti össze Európával (EuroAstra, 2018). Putyin elnök bejelentette, hogy Magyarországon haladhat keresztül a Török Áramlat földgázvezeték folytatásának egyik szakasza. A Magyarország és Románia között a gázellátásra vonatkozó tervezett együttműködés eredményeként 2022-re megszűnhet Magyarország egyoldalú függősége az orosz gáztól (Urfi, 2018). Ezt segítheti elő az Európába érkező amerikai LNG is (Mártonffy, 2018).

A gázellátás jelentős része állami tulajdonlás és irányítás alá került 2010 után. A Mol algyői gáztárolójának megvásárlásával a teljes magyarországi gáztároló-kapacitás az

MVM-hez, vagyis állami kézbe került. Fontos gazdasági feladat az energiahálózatokat szorosabbra fűzni, hogy a közép-európai országok a nyugat-balkáni országokkal ki-egészülve minél szerteágazóbb energetikai hálózatokkal, lehetőségekkel tudják majd biztosítani a versenyképességüket. Ki kell használnunk azt a nagyon fejlett infrastruktúrát, ami a gázrendszerünkben, a gáztárolóinkban van, s amelyekben a Gazprom is tárol gázt.

Megindult a lakossági gázszolgáltatók visszavásárlása is. A hazai gázipar fél évtized alatt szinte teljes egészében tulajdonost váltott, és jórészt magyar kézbe került, csupán egyetlen külföldi szereplő maradt a gázhálózati cégek piacán, az E.ON.

Hőellátás – távfűtés. A hagyományos biomassza (vagyis fa) felhasználására jók a lehetőségek, mert a magyar erdők területe és fahozadéka folyamatosan növekszik. Ennek és szerves hulladékok elégetésével jelentős mennyiségű hőenergia állítható elő, amely elsősorban egyedi fűtésre, meleg víz készítésére, fűtőművekben való felhasználásra alkalmas.

A lakóépületek igen jelentős energiafogyasztók. A hazai földgázfelhasználás mintegy 44%-a, a teljes hazai energiafelhasználás mintegy 15%-a épületfűtés, amiből kb. 5% a távfűtés. Az épületek energiafogyasztásának mérséklése ugyan fontos célkitűzés, de nem szabad túlértékelni a hatását. A hőszigetelés korszerűsítése önmagában csak igen hosszú idő alatt megtérülő beruházás, ritkán lehet gazdaságos – bár kétségtelen, hogy az építőiparnak folyamatos munkát adhat. (Kérdéses azonban, hogy az építőipar jelenleg éppen korlátos kapacitását épp hőszigeteléssel célszerű-e lekötöni.) Ezzel szemben a lakossági fogyasztót legkevésbé terhelő költséggel jár az előregedett, alacsony hatásfokú kazánok cseréje. Ez kell hogy legyen az elsődleges prioritású lépés az állami szerepvállalásban, mivel ez hat ki a leghatékonyabban a forrásoldali földgázfelhasználásra. Az államnak ezért ezt a két területet (kazáncsere, hőszigetelés korszerűsítése), az uniós támogatásokat is figyelembe véve, megfelelő programokkal továbbra is kiemelten kell támogatnia.

A hazai távfűtés a szociális ellátórendszerek részeként, a házigyári lakásépítésekhez kapcsolódva, földgázbázison alakult ki. A hőforrások, a lakások hőszigetelése és fűtési berendezései energetikailag nem hatékonyak. A nagyrészt magántulajdonba került lakások korszerűsítését a tulajdonosok tőkehiánya nehezíti. A távfűtés szükségszerű fenntartására nincsenek „piaci típusú” megoldások, csak állami szolidaritással működtethetők. Tudomásul kell venni, hogy a lakosság húsz százaléka ilyen otthonokban él, és ennek fenntartása közös társadalmi érdekünk. A távfűtés energiahordozója alapvetően továbbra is a földgáz marad. A tüzelőanyag-váltás (pl. geotermiára) csak nagyvárosi rendszerek esetében, meglévő infrastruktúra felhasználásával, részlegesen képzelhető el (bár erre is van már jól működő példa).

Önkormányzati energiaszolgáltatók. A távfűtéseket a települési közösségi infrastruktúra részeként kell működtetni. Országos szintű centralizált struktúrákba (Nemzeti Közműszolgáltató) szervezése nem célszerű. Az államnak elő kell segítenie, hogy teljes vertikumú (termelő és szolgáltató) energiaszolgáltató társaságok (stadtwerte) jöjjenek létre. A városi távfűtő társaságok lakosság részére történő szolgáltatását az állami gázszolgáltató társaságok engedélyes árú gázszolgáltatással támogathatják. Célsze-

rű lenne a Budapesti Erőmű, a Csepeli Erőmű és a Főtáv bázisán egységes Budapesti Távfűtő Művek létrehozása. Az energiaszegénység csökkentésére a távfűtés ártámogatása helyett javasolható az önkormányzati tulajdonú szociális bérlakás intézménye. A „lakbér”, a lakásbérlet díja mellett, egy minimálkomfortú közműszolgáltatás díját is tartalmazná.

Villanyszolgáltatás. Az erőművek tulajdonviszonyai 2010 óta alig változtak. A privatizált Dunamenti Erőmű és a Budapesti Erőmű esetében történt tulajdonosváltás. A Csepeli Erőmű MVM-tulajdonba került, a Mátrai Erőmű pedig 2019-ben német tulajdonból újra magyar (Opus-csoport és MVM) tulajdonba kerül (*Világgazdaság*, 2018).

Az áramszolgáltatói szektorban csak részben teljesült a cégek visszavásárlása (Jan-dó, 2017), az állami közműholding csak 2017 elején tudott belépni a piacra. A francia EDF tulajdonában lévő Démász felvásárlását 2016 végén jelentették be. Az E.ON és az Elmű-ÉMÁSZ változatlanul külföldi tulajdonban van, vagyis az áramszolgáltatói szektorban maradt a külföldi túlsúly. A rezsicsökkentés idején volt eladási szándék a külföldiek részéről, ezt azonban elmulasztottuk. Az igazság az, hogy az áramszolgáltatók még a rezsiháború idején is nagyon masszív nyereséget termeltek. A korábbi fenyegetések ellenére ma már nem akarnak kivonulni Magyarországról, sőt egyre jobban berendezkednek, társadalmi akciókban való részvétellel is igyekeznek a lakosság szimpátiáját megnyerni.⁸

Villamosenergia-felhasználásunk az ezredforduló óta növekedik, a 2016. évi fogyasztást mintegy 5015 MW-os bruttó teljesítménnyel elégtettük ki. A villamos energiának közel 30%-a származott importból, a paksi termelés 37%-ot, a Mátrai Erőmű 14%-ot biztosított.⁹ A villanytermelés energiahordozók szerinti megoszlása: nukleáris 51%, lignit 19%, földgáz 20%, megújuló 9,35%. 2030-ig a villamosenergia-igények növekedésével számolhatunk (NRGReport, 2017).¹⁰

A privatizáció és a liberalizáció következtében nem épült számottevő közcélú kapacitás. Ma az összes villamosenergia-fogyasztás harminc százalékát, sőt az utóbbi időben már ennél nagyobb részét külföldről hozzuk be. Importra azonban nem lehet a villanyellátásunk jövőjét alapozni. Az erőműpark elöregedése és a hagyományos erőmű-építés elmaradása következtében régiókban is kapacitáshiány alakul ki.¹¹ Már Németországban is felmerült, hogy az Energiewende sikertelensége miatt importvillanyra lesz szükségük (Somogyi, 2018c). A villanyszolgáltatás forrásoldali biztosítása jelentős mértékben kereskedelmi tevékenységgé alakult. Ugyanakkor, a fejlesztések elmaradása miatt, kényszerűen szembesültünk az erőműparkunk nagy részének riasztó korszerűtlenségével és gazdaságtalanságával. A bruttó beépített teljesítőképesség jelentősen csökkent, az importra ma már a kapacitáshiány miatt is szükség van. Ugyanakkor a magas gázárak és a rossz uniós energiapolitika, a megújulók támogatása miatt meglévő gáztüzelésű erőmű-kapacitások kihasználatlanul állnak.

Erőműépítési igény. A villanyellátást – mint láttuk – már jelenleg is csak mintegy 30%-os importtal lehet fenntartani. A hazai erőművek elöregedtek, az átlagos életkoruk 27,4 év. Beépített teljesítőképességük mintegy 8600 MW, amelyből azonban 2030-ra a selejtezéseket követően ténylegesen csak 5600 MW maradhat. 2030-ban mintegy

11 500 MW beépített teljesítményre lesz szükség, vagyis addig 5900 MW új erőművi kapacitás létesítése szükséges. Egy lehetséges erőműkapacitás-fejlesztési struktúra: 2500 MW a két új paksi blokk +1200 MW-os mátrai fejlesztés; vagy 1300 MW földgáztüzelésű erőmű + 1400 MW megújuló kapacitás + 700 MW gyorsindítású olajerőmű. Vagyis az új atomerőművi blokkok mellett még 3400 MW más erőmű-kapacitásra is szükség van.

Decentralizált energiatermelés. A zöldre ideológia villanytermeléssel kapcsolatos egyik téveszméje a helyi, decentralizált energiatermelés (és az energiatakarékosság) lehetőségeinek túlértékelése. Idetartoznak a háztetőkre telepített napkollektorok, biogáztelepek, gázmotorok. A lakossági mininaptelepek létesítése pártolható, de tekintettel kell lenni az országos villanyhálózat lehetőségeire.¹² A jelenlegi civilizáció által igényelt mennyiségű villany decentralizáltan nem, csak közcélú erőművekben állítható elő. A közcélú erőművek elleni zöldpárti propaganda – amelynek szélsőséges megnyilvánulása még az erőműépítés szükségességét is kétségbe vonja¹³ – nem megalapozott.

Megújulókra alapozott villanytermelés. A megújuló villanytermelő kapacitások jelenleg összesen 820 MW-ot tesznek ki. A megújulók villamosenergia-termelésének több mint 50 százalékát a biomassza, vagyis a fatüzelés biztosította. Több, korábban szénnel fűtött erőművet alakítottak át teljesen vagy részben biomassza-tüzelésre. Csak kisebb biomassza-erőművek (és távfűtő művek) működnek néhány településen. A szélenergia 27 százalékot, a napenergia pedig csak 1,75 százalékot tesz ki a megújulók által megtermelt villamos energia teljes mennyiségéből.

A szélerőművek éves szinten csak 22,5 százalékos kihasználtsággal tudtak villamos energiát termelni: a rendszerbe épített 329,3 MW szélerőmű a valóságban, éves szinten átlagosan csak 71,9 MW teljesítménnyel tudott üzemelni. A szélerőművek létesítését a kormány leállította.

2016 közepén már összesen mintegy 184 MW névleges teljesítményt képviselő, háztetőkre szerelt, háztartási méretű naperőmű volt üzemben (*Népszava*, 2017). Ennek oka a rendszerek csökkenő árában, a fölösleges termelés átvételében és az állami támogatásokban keresendő. A kormány fokozottan támogatja a háztartásinál nagyobb (közcélú) naperőművek telepítését is. Kiemelt jelentőségű beruházássá nyilvánított 108 naperőműves projektet, illetve beruházási célterületté napelemeknek helyet adó földeket. Az MVM Zrt. megújulóenergia-termeléssel foglalkozó tagvállalata, az MVM Hungarowind Kft. 100 megawattnyi szolár teljesítményt épít ki a 108 településen. A két legnagyobb, egyenként 20-20 MW összteljesítményű erőmű Felsőrszolca és Paks területén épül. A beruházások költségeinek 35 százalékát uniós támogatásból, 65 százalékát saját erőből fedezik. Az MVM Csoport mindezzel a legnagyobb naperőművi kapacitással rendelkező energiatermelő lesz Magyarországon (Fehérvári–Német, 2017). Az időjárásfüggő naperőműves villanytermelés fejlesztése rugalmas szabályozási kapacitást igényelne. A korábbi szivattyús tározós tervek nem valósultak meg,¹⁴ ezért az energiátárolás kérdésének (szivattyús energiátároló), továbbá a gyorsan indítható gázturbinás egységek létesítésének komplex vizsgálatát sürgősen el kell végezni.

Egy biogázüzemnél az energiatermelés csak járulékos tevékenység, hiszen az elsődleges cél a biológiai eredetű hulladék visszaintegrálása a természetbe, minél kisebb kellemetlenséggel és főleg költséggel. Magyarországon jelenleg 46 biogázüzem termel

biogázt, amelyeknek az összes villamos kapacitása 37 MW. Ezek közül 31 db mezőgazdasági üzemben található, amelyeknek összes kapacitása 21 MW-ot tesz ki. Jelenleg épülőfélben van még 4-5 üzem.

A vízenergia-hasznosítással kapcsolatban ismételten előkerül Bős–Nagymaros (BNV). A látszat ellenére a dunai vízerőműrendszer nem energetikai, hanem alvízi helyzetünkéből adódó, igen komplex (vízkormányozási, mezőgazdasági, árvízvédelmi, közlekedési, idegenforgalmi stb.), az ország hosszú távú jövőjét befolyásoló kérdés. A BNV-ből minket illető villamos energia mennyisége kb. 4 százaléka lenne a hazai szükségletnek. Az uniós csatlakozás ebben a témában sem hozott eddig semmiféle könnyebbséget. A kölcsönösen előnyös menekülés ebből a csapdából kelet-közép-európai összefogással lehet, amelynek politikai feltételei kialakulóban vannak.

Megújuló és a klímavédelem. A karbonátmentes energiatermelést vizionáló, nemzetközi méreteket öltő klímavédelmi hisztéria hazánkba is „begyűrűzött”. Politikailag nem korrekt megalapozottságának kétségbevonása, a környezetvédelem = klímavédelem = megújuló- (karbonátmentes) energia-termelés képlete uralkodik. A nemzetközi nyomás olyan erős, hogy politikai okokból egy felelős kormányzat sem vonhatja ki magát a hatása alól. Az ENSZ energiapolitizálását (párizsi egyezmény) „nagypolitikai szempontok” miatt támogatni illik. Az atomerőművi villanytermelés indokai között is első helyen szerepel, hogy nem bocsát ki szén-dioxidot. (Furcsa ellentmondás, hogy ennek ellenére a zöldek ezt sem szeretik.) A klímavédelemnek egész intézményrendszere alakult ki, az államelnöki hivatalba is „beköltözött” (Bordács, 2017).

Ligniterőmű. A nemzeti energiastratégiával összhangban kézenfekvő a hazai lignit energiahordozó felhasználása is. A jelenlegi blokkok termelése a tervek szerint 2025 és 2027 között fejeződik be. Rekonstrukció és fejlesztés nélkül a Mátrai Erőmű nem üzemeltethető, sok ezer ember munkahelye szűnne meg. Az erőmű fejlesztése már 2008-ban napirenden volt.¹⁵ A tervezett fejlesztés a virtuális „környezetvédelmi mumus”, a CO₂-kvóták miatt vált „gazdaságtalanná”. Most egy 2x600 MW-os, mintegy 43%-os hatásfokú új egység jelentheti a perspektívát az erőmű számára, biztosíthatja a szénelapú termelés fennmaradását, a hazai energiakiosár diverzitását és az ellátásbiztonság javítását. A német többségi tulajdonosok már nem akartak fejleszteni, eladták tulajdonrészüket. Az erőmű tulajdonosváltása megteremtheti a fejlesztés lehetőségét.¹⁶ A fejlesztésére (kapacitásbővítésére) mielőbb döntést kell hozni, ha nem akarjuk elveszteni ezt a stratégiai jelentőségű erőművet.

Az új kapacitás tüzelőanyag-ellátása hosszú távon biztosított, a visontai és a bükkábrányi bányákban 800 millió tonna lignit áll rendelkezésre. A Mátrai Erőmű részt vesz a lakosság szénellátásában is, mintegy százezer családot lát el, az erőmű és az ipari park ötezer munkahelyet nyújt. Ennek megtartása a villanytermelésen túlmutató nemzetgazdasági jelentőségű.

Korábban még azt jelentették be, hogy a kormányzat a hazai szénvagyon újszerű hasznosítását vizsgálhatja (Somogyi, 2017), olyan „tisztaszén-eljárást”, amely eltüzelés helyett kémiai eljárással, szén-dioxid kibocsátása nélkül hasznosítja a szenet. Az is elhangzott, hogy 2050-től az energiatermelésnek már teljesen karbonmentesnek kell lennie. Némi reményt kelt a szénvagyon hasznosítását is kilátásba helyező kormányha-

tározat¹⁷ és a 2018. évi bányásznapon elhangzott államtitkári nyilatkozat.¹⁸ A „klímavédelmi nyomásnak” való engedés helyett a sokkal realisabb ligniterőmű-létesítést kell támogatni. A jövő érdekében inkább a szén-dioxid-kvóták feloldását kell szorgalmazni a témában érintett visegrádiakkal együtt.¹⁹ Hogy ez nem lehetetlen, azt jól mutatja, hogy az EU Energiatanács ülésén a lengyelek komoly engedményeket kaptak a széntüzelésű erőművek megengedett kibocsátási határértékeinek és a határidőknek a rögzítésében (Gyévai, 2017).

A Paksi Atomerőmű kapacitásfenntartása. Magyarország természeti adottságait figyelembe véve, az atomenergia alkalmazása nem megkerülhető. 2009-ben, az MSZP-kormány idején nemzeti konszenzus jött létre az atomerőmű-bővítés szükségességében. Az Országgyűlés a rendszerváltozás óta példátlan egységben, 330 igen szavazattal, 6 nem és 10 tartózkodás mellett elvi hozzájárulást adott a Paksi Atomerőmű „bővítéséhez”. Ezt a konszenzust mondta fel az MSZP 2017. december 9-i kongresszusán.

A Fidesz-kormány 2013-ban kötötte meg az atomerőmű „bővítésére” vonatkozó szerződéseket. Az üzemidő-hosszabbítás és az uniós vizsgálatok okozta késedelem figyelembevételével a Paksi Erőmű kapacitásának alakulását az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat: A Paksi Erőmű kapacitása

Évek	2018	2026	2027	2033	2035	2037	2038
Paks I. (MW)		2000	2000	1500	1000	500	
Paks II. (MW)		1200	2400	2400	2400	2400	2400
Összesen (MW)	2000	3200	4400	3900	3400	2900	2400

Forrás: A Nemzeti Energia Stratégia (2011) adatai, az EU okozta késedelemmel korrigálva

Mint az 1. táblázatból látható, az új blokkok csak 2038-ig jelentenek „kapacitásbővítést”, majd a leállításra kerülő blokkok helyére lépnek.

A Paks II. megépítése az ellátáshoz szükséges erőmű-kapacitás biztosítása miatt is elkerülhetetlen, a világtendenciákba is illeszkedik. Azért az oroszokkal szerződünk, mert megfelelő technikai minőség mellett ők ajánlottak forrást a piaci és az IMF-kölcsönöknél kedvezőbb feltételekkel. A magyar tulajdonba kerülő atomerőmű a villamosenergia-termelés minden alapkövetelményének, valamint a legszigorúbb nukleáris biztonsági követelményeknek is megfelel. Az atomerőműben termelt áram ára az erőmű rendkívül hosszú élettartama, a teljes önköltségen belül az üzemanyagköltség más megoldásokhoz viszonyítva kisebb hányada miatt a legolcsóbb. Globalizálódó, bizonytalan világunkban hosszú távú döntéseket csak közösségi/kormányzati felelősséggel, a tényleges társadalmi szükségletek kielégítésének szándékával, a szükséges cselekvés időpontjában rendelkezésre álló információk alapján lehet és kell meghozni. A kockázatot az ellátásért felelős állam kénytelen vállalni, mivel az ellátásért felelősséggel nem tartozó piaci szereplők azt nem vállalják. Azért létesítjük a paksi blokkokat, mert nincs más reális alternatíva az ország villamosenergia-ellátására.²⁰ A megállapodásnak az energetikán túlmutató összefüggése is van.²¹ Sajnálatos, hogy az ellenzéki pártok a paksi bővítés ügyét aktuálpolitikai propagandává igyekeznek silányítani.

Paksi szindróma. A paksi bővítés ügye nagypolitikai vonatkozásai miatt a Miniszterelnökség felügyelete alá került. Ezzel azonban bizonytalanságok jelentkeztek a nemzeti energiapolitikában. Felmerült a kormányzati szándék, hogy külföldi menedzserek vezessék az atomerőművet, ami azt jelezte, hogy a szakmai szempontok az energetikában egyre inkább háttérbe szorulnak. Ez a tervezett intézkedés indokolatlanul és súlyosan ártott volna az atomerőmű hazai és nemzetközi megítélésének és a bővítés ügyének, ezért társulatunk határozottan fellépett ellene.²³ Ezt az intézkedést később visszavonták. A bővítés kérdése a hazai ellenzék hathatós támogatásával a brüsszeli bürokrácia nyomása alá került, ami jelentős csúszást okozott. A kormány sikeresen végigvitte ezt az elhúzódi politikai harcot, melynek végéhez közeledve, állásfoglalásban javasoltuk egységes vállalati struktúra és irányítás mielőbbi létrehozását.²³

Az EU elleni „honvédő háború” megnyerése azonban súlyos következményekkel járt, a nemzeti tulajdonú villamosenergia-rendszer két részre szakadt: (a meglévő) Paks I. az MVM-ben maradt, a Paks II.-nek elnevezett bővítés külön társaság, tárca nélküli miniszter felügyelete alatt. Ez a megvalósításban alig áthidalható nagy nehézséget jelent, ezért fontos nemzeti érdek az „Egységes Paksi Atomerőmű” elv érvényesítése. Ennek álláspontunk szerint azért sincs akadálya, mert az állami támogatást korlátozó uniós előírások csak a blokkok kereskedelmi üzeme utáni állapotra vonatkoztathatók.

Nemzeti energetikai társaság. A rendszerváltozás utáni magyar energetika története a közösségi tulajdonú energetikai rendszerek kisajátítása és a nemzeti energetikai piacok nemzetközi globális tőkének való átadása. A szénhidrogénipar és az áramszolgáltatók teljesen, az erőművek nagyrészt külföldi tulajdonú globális cégek kezébe kerültek, az energetikai piacokat ők uralták. Az energetikában nemzeti tulajdonban csak a Paksi Atomerőmű, a nagyfeszültségű alaphálózat és a rendszerirányítás maradt. Ez a maradék, s a benne megtestesülő szakmai tudás lett az MVM, amely egyúttal a teljes magyar nemzeti energetika maradéka is. Ha ezt a liberálisok szándéka szerint szétverték volna, akkor végleg megszűnt volna a magyar energetika, annak minden következményével együtt. Vagyis alapkérdéssé vált a stratégiai jelentőségű MVM-nek, a magyar energetika maradékának, utolsó bástyájának széles körű társadalmi összefogással történő megvédése (Forró Drót, 2008:5). A villamosenergia-iparág sok erénye közül kiemelkedik a szolidaritás, ami iparági sajátosság, hiszen az együttműködő rendszer üzemeltetése ezt követeli meg. A szakmai és iparági közvélemény hatásos akciói²⁴ nyomán ezt a pártpolitikai érdekek felett álló össznemzeti érdeket a politikai erők döntő többsége is felismerte. 2006-tól a vezető parlamenti pártok között egyetértés kezdett kialakulni a nemzeti villamos társaság szükségességét és szerepét illetően. Ennek eredményeként állították helyre az MVM szervezeti egységét, s módosították a villanypiac jövedelemviszonyait úgy, hogy 2006-tól – a privatizáció óta először – az nyereségessé vált. Csupán az SZDSZ-vezetésű Gazdasági Minisztérium és a Gazdasági Versenyhivatal támadta folyamatosan, s igyekezett akadályozni ezt a folyamatot.

Több mint egy évtizedes követelés volt a nemzeti villamos társaság létrehozása. Az energetikai tulajdon s ennek révén a közszolgáltatások visszaszerzésének folyamata új, bővített szervezeti formát is lehetővé tett. Kézenfekvő volt, hogy ennek magja a rabló privatizációból megmentett MVM legyen. Az állami tulajdonú MVM tevékenysége a

villamos energia mellett gázellátással bővülve egyre inkább nemzeti energiaszolgáltató jelleget vett fel. Ez az integráció képezte az alapját a nemzeti energia-közszolgáltatásnak. A villamosenergia-iparban 2010-ben beindult kedvező folyamatok azonban 2015-ben megtorpantak, a liberális kártétel felszámolása leállt. Ebbe a folyamatba illeszkedett a „Paksi szindróma” is.

Ennek egyik jele volt az Első Nemzeti Közműszolgáltató Zrt. (ENKSZ) megalakítása. Az ENKSZ-ből létrejött, mai nevén NKM Nemzeti Közművek Zrt. közműholding feladata a nemzeti közmű-szolgáltatási rendszer egységes, központi irányításának biztosítása, az állami közműszolgáltatások kialakítása és hosszú távú, fenntartható működtetése a földgáz-, a villamosenergia- és a távhőszolgáltatás ágazataiban. A 2017. évi változásokat követően az NKM Nemzeti Közművek Zrt. tulajdonosai 50%-ban a Magyar Állam és az MFB Zrt., és 50%-ban az MVM Zrt. A Nemzeti Közművek önállóan gazdálkodó, és piaci jelenléttel működött a magyar energiapiacra. Tevékenysége a földgáz- és villanyszolgáltatásra terjedt ki, de a már sikeresen lezárult Távhő Audit Projektet követően tárgyalásokat folytatott, és kereste azokat a lehetőségeket, amelyekkel elérhetővé tudja tenni a távhőszolgáltatást.²⁵

Az NKM létrehozása nem illeszkedik a nemzeti energiaszolgáltató koncepcióba. A földgáz- és villanyellátás országos közszolgáltatás, a távfűtés helyi közösségi szolgáltatás. A villanyszolgáltatás esetén a termelés, szállítás és szolgáltatás történelmileg kialakult nemzeti természetes vertikumának megbontása hátrányosan hat a fejlesztésre és üzemeltetésre, továbbá a termelő–szolgáltató–fogyasztó kapcsolatra, mivel a fogyasztó leválik a termelő szolgáltatóról. A távfűtés hőforrása, technikai felépítése és ennek megfelelően az ára is jelentős mértékben helyi viszonyoktól függ, nem egységesíthető; árképzése azonban a közszolgáltatási törvényben szabályozható. Ezért a távfűtést nem célszerű központi irányítás és működtetés alá vonni. Annak a helyi közösség, az önkormányzat tulajdonában és kezelésében kell lennie.

Az Innovációs és Technológiai Minisztérium létrehozásával a nemzeti vagyonkezelésben egy háromszintű rendszer alakult ki: a stratégiai jelentőségű cégek, így az energiaszolgáltató közművek közvetlenül a nemzeti vagyon kezeléséért felelős tárca nélküli miniszter irányítása alá kerültek. A miniszter egyértelművé tette, hogy összesítő, ami összetartozik: az MVM és az NKM együttesen képes ellátni az energetikai értéklánc minden részét, a termeléstől az elosztáson és a kereskedelmen át az ügyfelekig. Ezért az MVM-et és az NKM-et egy nagy, egységes, a teljes energetikai ellátási láncot lefedő, egységes energetikai társaságcsoporthoz célszerű működtetni (Szajlai, 2018). Az MVM új elnök-vezérigazgatója kinevezése utáni nyilatkozatában²⁶ is egységes nemzeti energetikai társaságcsoporthoz beszélt. Vagyis, némi kerülő út után, megvalósulni látszik a mi javaslatunk.

*Energiatörvény.*²⁷ A magyar energiapolitika alapjait egy általános energiatörvényben kell összefoglalni, amit már az 1993. évi OGY határozat is előírt. Ebben kell meghatározni az állam ellátásbiztonsági felelősségét, szerepvállalási területeit, az energetika állami intézményrendszerét, az állami hatóságok jogosítványait és kötelezettségeit, a monopóliumok kialakulását megakadályozó szabályokat. Az ágazati (gáz-, villamosenergia- és távfűtési) törvényeket – amelyekben az ágazatok specifikus kérdéseit kell

szabályozni – csak az általános energiatörvény elfogadása után kell megalkotni, illetve a jelenlegieket gyökeresen átdolgozni. E törvényhez kapcsolódik a „közszolgáltatások alkotmánya”, a közszolgáltatási törvény, amely az energetika mellett valamennyi közszolgáltatásra vonatkozna.

Közszolgáltatási törvény. Alapvető változás ment végbe a fogyasztóvédelemben: a fogyasztói jogok védelme bekerült az Alaptörvénybe (*Magyar Nemzet*, 2014). A kormány által már kilátásba helyezett közszolgáltatási törvényben valamennyi közszolgáltatásra kiterjedően szabályozni kell az energia-közszolgáltatások általános jellemzőit, azok állami garanciáit, az árképzés módjának és az energetikai fogyasztóvédelemnek a szabályait. Javasoljuk egy közszolgáltatási törvényben szabályozott, a költségvetés által finanszírozott, háromoldalú (szolgáltató, fogyasztó, állam) független fogyasztóvédelmi szervezet felállítását. A fogyasztóvédelem során alapvető követelmény a nyilvánosság biztosítása és az energetikai információkhoz való szabad hozzáférés.

Árrendszer. Már a rendszerváltozás utáni villamosenergia-törvény is rögzítette: „A villamos energia termelői, átviteli, elosztási, szolgáltatási árának (díjának) tartalmaznia kell az indokolt befektetések és a hatékonyan működő engedélyesek költségeinek megtérülését, valamint a tartós működéshez szükséges nyereséget.”²⁸ Vagyis méltányos, de nem extraprofitot kell alkalmazni. Az EU által ránk erőltetett piaci liberalizálás ezt az elvet vetette el, ezt korlátozta. A Fidesz-kormány a gáz, a villany és a távfűtés területén, az uniós szabályozás adta lehetőségeken belül, visszaállította a hatósági ármegállapítást. Ezzel, valamint a magán- és külföldi tulajdonú energiaszolgáltatók megadóztatásával az extraprofit egy részét visszajuttatták a fogyasztóknak. Ez a rezsi-csökkentés nem politikai, hanem közgazdasági kérdés, a közszolgáltatást végző cégek méltányos árainak kiszámítása pedig a jól elszámolt önköltségen alapul (InfoRádió, 2014).

Energetikai Minisztérium. A kormányzati energiapolitika alakításával jelenleg több intézmény is foglalkozik: az Innovációs és Technológiai Minisztérium, a nemzeti vagyion kezelésért felelős tárca nélküli miniszter, Süli János a Paksi Atomerőmű két új blokkjának tervezéséért, megépítéséért és üzembe helyezéséért felelős tárca nélküli miniszter, a Magyar Energetikai és Közmű-szabályozási Hivatal. Ebből adódóan az energetika, ezek között a villamosenergia-termelés és -szolgáltatás szakmai irányítása is többpólusú. Az egységes nemzeti energiapolitika azonban egységes koncepcióalkotást és irányítást igényelne. Ezért a hatékonyság és a komplex energiapolitika érvényesülése érdekében célszerű egy energetikai minisztérium létrehozása. A fentiekben túl ennek lenne feladata a közúti, a vasúti és a vízi közlekedést egyaránt felölelő közlekedésfejlesztési stratégiában a nemzeti energiapolitikai koncepció érvényesítése is.

Energiastratégiai Intézet. Az intézet alapfeladata a szükséges energetikai döntés-előkészítő műszaki és gazdasági elemzések elvégzése a nemzeti kormány által meghatározott értékrend alapján. További feladatai a külföldi és hazai energetikai folyamatok figyelemmel kísérése és elemzése alapján az ország társadalmi-gazdasági programjaihoz illeszkedő energetikai stratégiák kidolgozása, összehangolása. Javasoljuk, hogy ez a szervezet legyen az Európai Unióban dolgozó képviselőknek, a külügyi energetikai diplomáciának, az OECD magyar delegációjának, valamint a visegrádi négyek energetikai együttműködésének a szakmai koordinátora.

*Szakmai, társadalmi szervezetek.*²⁹ A rendszerváltozáskor átmentett vagy azóta „visszarendeződött” energetikai szakmai szervezetek, az aktuális kormányhoz való lojalitást színelve, változatlanul a globálpiaci energiapolitika befolyása alatt állnak. Szakmai értelmiségünk állapotának egyik szomorú jellemzője e szervezetek hamis nemzeti színű köntösbe történő „átöltözése”.³⁰ A megelőző politikai kurzusok nemzetellenes politikáját kiszolgáló és támogató egyesületek vezetői most úgy igyekeznek további túlélésüket biztosítani, hogy a társadalmi méretűvé vált feledésben bízva, múltjukat elhallgatva, a mostani nemzeti érdekű energiapolitika támogatóinak igyekeznek feltüntetni magukat; vagyis nem megújulásról, hanem most is elvtelen konformizmusról van szó. A széles körben burjánzó energetikai szervezetek „összefogásának” hamis látszatát keltve, gyakran még a közelmúltbeli tényeket nem ismerő, jelenlegi közéleti szereplőket is megtévesztik. A múltat be kellene vallani, bünbánatot kellene tartani, e nélkül a nemzeti jelleg csak álca, amely elfedi a bajt. Fontos lenne, hogy az állami tulajdonú energetikai cégek szüntessék meg ezeknek az egyesületeknek a támogatását.

Energetikai konferenciáipar. Különleges negatív szerepet tölt be a köz- és a médiapolitikában az energetikára is szakosodott „konferenciáipar”, amely a globalizáció megjelenése a konferenciapiacra. Jelentős részben e konferenciaprogramok tematizálják az energetika médiafelületeit. Az itt kialakított kommunikációs tér azonban nem alkalmas a szabad véleménycserére, a szakmai vitára; legtöbbször a globális tőke érdekeit szolgálja. Ezeken a méregdrága rendezvényeken 2010 óta, szinte kivétel nélkül, a nemzeti érdekű kormányzati energiapolitika szakmai köntösbe burkolt lejárátása folyik. Ugyanakkor ez a médiafogyasztók számára a „szakmai konferenciák” maradék hitelességét kölcsönzi, a rendezőknek pedig hatalmas profitot biztosít. Ezeket a „konferenciákat” a nemzeti elkötelezettségű, hozzáértő szakembereknek el kellene kerülni, mert jelenlétükkel akaraton kívül segítik szakmai rangra emelni az ellenséges politikai propagandát. Másrészt az állami energetikai cégeknek kellene létrehozni a nemzeti érdekű energiapolitikát szakmailag alátámasztó konferenciákat.

Oktatás, ismeretterjesztés. A középiskolai természettudományos, különösen a fizika-oktatás háttérbe szorult. A neoliborális eszme jegyében jelentősen felhígult a felső-oktatási rendszer, számtalan olyan energetikai tárgyat is oktató, a szélsőséges „zöld eszme” elsődlegességét hirdető főiskola alakult, amelyre nincs szükség. Energetikai szempontból elrettentő példa a Zöld Energia Felsőoktatási Együttműködés (ZENFE) projekt,³¹ valamint a Pécsi Tudományegyetemen készült tanulmány (Kiss–Hetesi–Kiss, 2016).³² Az állami felsőoktatásban az energetikai oktatás profiltisztítását is napirendre kell tűzni.

JEGYZETEK

¹ 43. Állásfoglalás: *Kátyúzás helyett új utat az energetikában.* www.enpol2000.hu/dokumentumok/allasfoglalasok/article/67-%C3%81ll%C3%A1sfogl%C3%A1sok%20/214-katy-zas-helyett-j-utat-az-energetika-ban.

² 53. Állásfoglalás: *Az Energiapolitika 2000 Társulat energetikai program-javaslat 2014-től.* www.enpol2000.hu/dokumentumok/allasfoglalasok/article/67-%C3%81ll%C3%A1sfogl%C3%A1sok%20/431-53-allasfoglalas-az-energiapolitika-2000-tarsulat-energetikai-program-javaslat-2014-tol.

- ³ Az ellátásbiztonság energiapolitikája. www.enpol2000.hu/dokumentumok/allasfoglalasok/article/67-%C3%8111%C3%A1sfoglal%C3%A1sok%20/670-az-ellatasbiztonsag-energiapolitikaja.
- ⁴ A fosszilis tüzelőanyagok és az atomenergia felhasználásáról a megújuló energiaforrások alkalmazására való áttérést nevezik így.
- ⁵ „Lengyelország szerint a közép-európai térségnek jobban együtt kellene működnie az Egyesült Államokkal az energetika területén.” HírTV, Híradó, 2018. szeptember 19.
- ⁶ Kormányunk sikeresen száll szembe az EU-ban is uralkodó globalomániával és annak belső segítőivel. „Színleg, retorikai szinten tökéletesen együttműködőnek kell mutatkozni, ám közben a gyakorlatban kizárólag a saját érdekeinket kell bármilyen áron képviselni.” Bogár, 2016:255.
- ⁷ Vlagyimir Putyin orosz elnök a 2017. február 2-i budapesti látogatásán kijelentette: „Egyet állíthatok biztosan, az orosz földgáz százszázalékosan és megbízhatóan meg fog érkezni a magyar piacra.” InfoRádió, 2017. február 3.
- ⁸ „Az Elmű és a magyar kormány partnersége a rezsicsökkentési intézkedésekből adódó konfliktusokat is túlélte, a két fél kapcsolata sikeres példája a magyar–német kapcsolatoknak – jelezte egy Elmű ünnepségen, beszédében a Miniszterelnökséget vezető miniszter.” Somogyi, 2018a.
- ⁹ A villamosenergia-igényekre és a szükséges kapacitásfejlesztésre vonatkozó becslések Stróbl Alajos tanulmányán alapulnak. Stróbl, 2017.
- ¹⁰ Stróbl Alajos: A hazai erőműpark helyzete, ellátásbiztonságunk 2030-ig. Előadás, ETE 6. Villamosenergia-konferencia, 2017.
- ¹¹ Zarándy Tamás: Az energetika tényei, trendjei számokban. Konferencia-előadás, Századvég, 2017. október 5.
- ¹² Dr. Vajjú György: A decentralizált energiatermelés kockázatai és korlátai. <http://enpol2000.hu/rendezvenyek/enpol-hetf/article/Rendezv%C3%A9nyek/6-H%C3%A9tf%C5%91%20est%C3%A9k/584-161-energiapolitikai-hetfo-este>.
- ¹³ Sólyom László köztársasági elnök egyik „zöldpárti” megnyilatkozása: „Sajnálkozással kell konstatálnom, hogy Magyarországon további erőműveket építenek ahelyett, hogy az energiahatékonyságra és -takarékosságra koncentrálnának.” *Magyar Hírlap*, 2007.
- ¹⁴ Szivattyús energiátároló Magyarországon. <http://enpol2000.hu/rendezvenyek/enpol-hetf/article/Rendezv%C3%A9nyek/6-H%C3%A9tf%C5%91%20est%C3%A9k/33-89-energiapolitikai-hetfo-este>.
- ¹⁵ A mátrai ligniterőmű fejlesztése. <http://enpol2000.hu/rendezvenyek/enpol-hetf/article/Rendezv%C3%A9nyek/6-H%C3%A9tf%C5%91%20est%C3%A9k/39-83-energiapolitikai-hetfo-este>.
- ¹⁶ *Mátrai Erőmű: a szakszerűség reneszánsza*. www.enpol2000.hu/dokumentumok/interju/article/Dokument%C3%A1ci%C3%B3k/Dokumentumok/15-Interj%C3%BA/702-matrai-eromu-a-szakszerus-eg-renezansza.
- ¹⁷ 1345/2018. (VII. 26.) Korm. határozat az Energetikai Ásványvagyon-hasznosítási és Készletgazdálkodási Cselekvési Tervről.
- ¹⁸ Fónagy János nyilatkozata: „A kormány továbbra is a nemzeti vagyon nagyon fontos elemének tartja a magyar szén-, érc- és ásványkincset, illetve azok hasznosításához szükséges szaktudás, szakképzés és munkaerő meglétét.” MTI, 2018.
- ¹⁹ Lengyelországban például a feketeszén- és lignittüzelésű erőművek teszik ki a beépített erőművi teljesítmény 70 százalékát, ezek állítják elő a villanytermelés 80 százalékát, kereken 130 GWh-t, ami a magyar villanyfogyasztás több mint háromszorosa. Ennek kiváltása belátható időn belül technikailag sem lehetséges, s akkor még nem beszéltünk a társadalmi/szociális hatásokról. A kelet-közép-európai országok elemi érdeke, hogy a tudományosan nem megalapozott klímahisztéria ellenére megakadályozzák a széntüzelésű erőművek létesítését tiltó EU-s normák hatálybalépését. A visegrádi országok helyzete és politikai súlyuk növekedése remélhetőleg biztosítani fogja, hogy a villanytermelésben is a nemzeti érdekek érvényesüljenek.
- ²⁰ *A paksi bővítés megvalósítása egységes irányítást igényel*. <https://enpol2000.hu/szakmai-keres/ermvek/article/Szakmai%20keres%C5%91/25-Er%C5%91m%C5%B1vek/610-a-paksi-bovites-megvalositasa-egyes-iranyitastigenyel>.
- ²¹ „Magyarország nemzeti érdeke, hogy Európa két fele között minél jobb legyen az együttműködés, és azon belül a magyar–oroszl kapcsolatrendszer is minél jobb legyen – jelentette ki Orbán Viktor a Vlagyimir Putyinnal történt találkozó után.” *24 óra*, 2018. szeptember 19.

- ²² Tiltakozunk a külföldi menedzserek szerződtetése ellen a Paksi Atomerőmű vezetésében. <http://enpol2000.hu/dokumentumok/allasfoglalasok/article/67-%C3%8111%C3%A1sfoglal%C3%A1sok%20/522-tiltakozunk-a-kulfoldi-menedzserek-szerzodtetese-ellen-a-paksi-atomeromu-vezeteseben>.
- ²³ A paksi bővítés megvalósítása egységes irányítást igényel. <http://enpol2000.hu/dokumentumok/allasfoglalasok/article/67-%C3%8111%C3%A1sfoglal%C3%A1sok%20/610-a-paksi-bovites-megvalositasa-egyeses-iranyitastigenyel>.
- ²⁴ Nyílt levél a Kormány és a parlamenti pártok részére az MVM meggondolatlan szétdarabolása és privatizációja ellen. <http://enpol2000.hu/dokumentumok/egyeb-dokumentaciok/article/Dokument%C3%A1ci%C3%B3k/12-Egy%C3%A9b%20dokument%C3%A1ci%C3%B3k/421-nyilt-level-a-kormany-es-a-parlamenti-partok-reszereaz-mvm-meggondolatlan-szetdarabolasa-es-privatizacioja-ellen>.
- ²⁵ www.nemzetikozmuvek.hu.
- ²⁶ A közleményben Kóbor György, az MVM elnök-vezérigazgatója, az NKM igazgatóságának elnöke szerint a nemzeti tulajdonú energetikai társaságok, az MVM és a Nemzeti Közművek az ország legjelentősebb cégcsoportjaivá váltak, együttesen képesek ellátni az energetikai értéklánc minden részét, többek között a termeléstől az elosztáson és a kereskedelmen át az ügyfelekig. Mindez indokoltá teszi, hogy a meglévő kapacitást, tudást és az ügyfelek kiszolgálását egy nagy, egységes nemzeti energetikai társaság csoport tartsa kézben az MVM és NKM bázisán. *Magyar Hírlap*, 2018.
- ²⁷ Járosi Márton: *Magyar energiapolitika. A magyar energetika szellemi történeti vázlata és stratégiai kérdései*. <http://enpol2000.hu/rendezvenyek/energiapolitikai-forumok/article/Rendezv%C3%A9nyek/7-Energiapolitikai%20f%C3%B3rumok/98-9-energiapolitikai-foruma-levai-orokseg-es-a-magyar-energetika-2008>.
- ²⁸ 1994. évi XLVIII. (IV. 6.) törvény a villamos energia termeléséről, szállításáról és szolgáltatásáról.
- ²⁹ 34. Állásfoglalás: Szakmai-társadalmi felelősség. <http://enpol2000.hu/szakmai-keres/szakmai-egyeseletek/article/Szakmai%20keres%C5%91/35-Szakmai%20egyes%C3%BCletek/223-szakmai-tarsadalmi-felelosseg>.
- ³⁰ 51. Állásfoglalás: A múltat nem lehet végképp eltörölni... <http://enpol2000.hu/dokumentumok/allasfoglalasok/article/67-%C3%8111%C3%A1sfoglal%C3%A1sok%20/395-51-allasfoglalas-a-m-ltat-nem-lehet-vegkepp-eltorolni>.
- ³¹ Öt hazai egyetem együttműködésével, két év alatt több mint egymilliárd forintos pályázati forrásból valósult meg a Zöld Energia Felsőoktatási Együttműködés (ZENFE) projekt, amelynek célja egy versenyképes, modern, hosszú távú felsőoktatási együttműködés létrehozása a résztvevők kutatási, oktatási, szolgáltatási tevékenységeinek összehangolásával, bővítve ezzel a zöldenergia-ipar tudásbázisát, az intézmények, a vállalkozások és a végzett hallgatók versenyképességét. Az öt együttműködő magyarországi felsőoktatási intézmény – a Debreceni Egyetem, az egykori Károly Róbert Főiskola, a Nyugat-magyarországi Egyetem, a Pécsi Tudományegyetem és a Szegedi Tudományegyetem – hat alprojektben valósítja meg a pályázat célkitűzéseit.
- ³² A tanulmány alapjául szolgáló kutatást a Pallas Athéné Geopolitikai Alapítvány támogatta. Az alapítványt Magyarország kormánya gazdasági szakpolitikájának támogatása céljából hozták létre, tudományos kutatóintézetek finanszírozása révén.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bogár László (2016): *A jövő elkezdődött*. Kairosz Könyvkiadó, Budapest.
- Bordács Bálint (2017): Neves közéleti szereplőkkel hozott létre klímavédelmi alapítványt az államfő. *Origo.hu*, december 16., www.origo.hu/itthon/20171216-ader-janos-klimavedelmi-alapitvanyt-hozott-letre-neves-kozeleti-szereplokkal.html.
- EuroAstra (2018): Nincs alternatívája az orosz gáznak Európában. EuroAstra, augusztus 25., https://euroastra.blog.hu/2018/08/25/nincs_alternativaja_az_orosz_gaznak_europaban.
- Fehérvári Krisztina – Német Dániel (2017): Kisütött végre... *Magyar Demokrata*, december 30.
- Forró Drót (2008): Védjük meg a magyar energetika utolsó bástyáját! *Forró Drót*, 14. évf., 4. sz.
- Gyévai Zoltán (2017): A tagállamoktól folytatódhatna a rezsicsökkentés. *BruxInfo*, december 19.

- György László (2017): *Egyensúlyteremtés. A gazdaságpolitika missziója*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Hárfás Zsolt (2018): Lendületben az atomenergetika. *Magyar Demokrata*, augusztus 3.
- InfoRádió (2014): Domokos: a rezi nem politikai, hanem közgazdasági kérdés. *InfoRádió*, január 7.
- Jandó Zoltán (2017): Hiába próbálta, az áramcégeket nem tudta ellehetetleníteni és megszerezni a kormány. *G7*, december 26.
- Járosi Márton – Kovács Pál (2016): Ellátásbiztonság a villanyszolgáltatásban. *Polgári Szemle*, 12. évf., 4–6. sz.
- Járosi Márton – Kovács Pál (2017): Az energiaunió és a tagállami felelősség. *Polgári Szemle*, 13. évf., 1–3. sz.
- Kiss Viktor Miklós – Hetesi Zsolt – Kiss Tibor (2016): *A Magyarország villamosenergia-rendszerével kapcsolatos kérdések és megoldások*. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs.
- Magyar Hírlap (2007): A klímaküzdelmet hibás állami lépések nehezítik. *Magyar Hírlap*, november 9.
- Magyar Hírlap (2018): Kóbor György az MVM új vezetője. A Nemzeti Közművek Zrt. élére Hiezl Gábort nevezték ki. *Magyar Hírlap*, augusztus 2.
- Magyar Idők (2017): Nem követeli Brüsszel a piaci energiaárakat. *Magyar Idők*, december 20.
- Magyar Nemzet (2014): Korszakváltó hazai fogyasztóvédelem. *Magyar Nemzet*, január 14.
- Mártonffy Attila (2018): Várjuk az amerikai LNG-t. *Magyar Idők*, szeptember 5.
- MTI (2018): Az innováció nem kerülheti el a bányászatot sem. *MTI*, augusztus 31.
- Népszava (2017): Napelemlázban ég az ország. *Népszava*, december 18.
- NFM (2012): *Nemzeti Energiatratégia 2030*. Nemzeti Fejlesztési Minisztérium, <http://2010-2014.kormany.hu/download/4/f8/70000/Nemzeti%20Energiastrat%C3%A9gia%202030%20teljes%20v%C3%A1ltozat.pdf>.
- NRGReport (2017): Nő a kiserőművek súlya a hazai áramtermelésben. *NRGReport*, december 21.
- Origo (2018): Hat atomreaktor építését javasolja egy francia kormányjelentés. *Origo*, augusztus 31.
- Somogyi Orsolya (2017): Feltámadhat a hazai szénbányászat. *Magyar Idők*, december 21.
- Somogyi Orsolya (2018a): Az Elmű távközlési szolgáltatást nyújt. *Magyar Idők*, augusztus 29.
- Somogyi Orsolya (2018b): Klímabarát, megfizethető energiapolitika készül. *Magyar Idők*, szeptember 13.
- Somogyi Orsolya (2018c): Csúcson a német szén-erőművek. *Magyar Idők*, szeptember 18.
- Stróbl Alajos (2017): Vitatható gondolatok az erőműépítésről. *Magyar Energetika*, 5–6. sz.
- Szajlai Csaba (2018): Új állami leltár készül. *Figyelő*, 38. sz.
- Urfi Péter (2018): Orbán: Az orosz gázmonopólium korszaka Magyarországon véget ért. *444.hu*, február 9.
- Világgazdaság (2018): Az Opusé lesz a Mátrai Erőmű egésze. *Világgazdaság*, március 27.

Kolozsi Pál Péter–Vajas Ákos

A szakértők és a döntéshozók közötti kommunikáció jelentősége a közpolitikában

*Az egyszerűség, a figyelemfelkeltés és a szakmai
igényesség kibékítésének művészete¹*

Importance of Communication Between Experts and Decision-makers in Public Policy

The Art of Simplicity, Awareness and Professional Dignity

Összefoglalás

A közpolitikai döntéseket demokratikus társadalmakban választott politikai döntéshozók hozzák, akik a döntés-előkészítés során igénybe veszik a tudományos eredményekre építő szakpolitika segítségét. Mivel a politikai szférának mind gyakrabban kell technikai értelemben komplex kérdéseket megválaszolnia, így a közpolitikai szakértőkre nagy felelősség hárul: meg kell tanulniuk, miképp lehet összetett tudományos és elemzői eredményeket „használható formában” átadni a döntéshozóknak. A kihívást

DR. KOLOZSI PÁL PÉTER, PhD, főosztályvezető, Magyar Nemzeti Bank, egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem MNB Tanszék, tudományos munkatárs, Nemzeti Köszolgálati Egyetem Közpénzügyi Kutatóintézet (kolozsip@mnbn.hu), VAJAS ÁKOS, projektkoordinátor, Magyar Nemzeti Bank, vizuális kommunikációs vezető, Budapest Institute of Banking (vajasa@mnbn.hu).

az jelenti, hogy a szakértői és a politikai döntéshozatali szint a rájuk jellemző sajátosságokból fakadóan jelentősen eltér egymástól, miközben a két terület közötti kooperáció és információáramlás a hatékony és eredményes közpolitikai döntéshozatal alapfeltétele. A szakértők és a döntéshozók közötti kommunikációs kihívások azonban kezelhetők. Szakértői oldalról olyan megközelítést indokolt alkalmazni, amely egyrészt alkalmazkodik a döntéshozatalt jellemző játékszabályokhoz, célokhoz, másrészt amelyben a szakmai eredmények figyelemfelkeltően és a lehető legegyszerűbben – azaz egyszerűen, de nem egyszerűbben, mint amit a szakmai mondanivaló és tartalom megkövetel – fogalmazódnak meg.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: A12, A20, M30, M31, M38, M39, D90, D91, Z00, Z18

Kulcsszavak: történetmesélés, szakpolitika, politika, tudomány, döntéstámogatás, kommunikáció, döntéshozatali folyamatok

Summary

In democratic societies public policy decisions are made by elected decision-makers (politicians), who are using in the decision-making process several policies which are built on scientific results. More and more the political sphere has to answer technically complex questions, therefore the experts have a huge responsibility: they need to learn how to communicate complex and complicated scientific results in a useful form to the decision-makers. The challenge originates from the divergence between the levels of professional experts and political decision-makers, meanwhile the co-operation and the flow of information between the two spheres are fundamental elements of the public policy decisions. The communicational challenges can be managed between the experts and the decision-makers. From the expert's side we need to apply an approach which adapts the specific rules and goals of the decision-making process, furthermore where the professional results are presented and communicated in the most appealing and the simplest possible way.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: A12, A20, M30, M31, M38, M39, D90, D91, Z00, Z18

Keywords: storytelling, policy, science, politics, decision-support, communication, decision-making process

BEVEZETÉS

A közpolitika és a szakpolitika közötti kapcsolat érzékeny és gyakran vitatott kérdés (Scharle, 2013). A különböző szakterületeken dolgozó „szakértők” számos esetben kerülhetnek szorosabb kapcsolatba a „döntéshozatallal”, vagy vehetnek részt a döntéshozatali folyamatokban. A szakembereknek ezért rendelkezniük kell olyan ismeretek-

kel, amelyek révén elősegíthetik saját, illetve szakterületük szakmai szempontjainak érvényesülését az adott döntéshozatali rendszeren keresztül. Azért is kritikus ez, mert a szakpolitika – és a tudományos szféra – egzakt, mérhető információk és szigorú tudományos kritériumrendszer alapján jut következtetésekre, ami az eredményes közpolitikai döntéshozatal fontos alkotóeleme.²

Mivel a közpolitikában a végső döntéshozatali szintet jelentő politikai szférának is mind gyakrabban kell technikai értelemben komplex kérdéseket megválaszolnia, így a közpolitikai szakértőkre is nagy felelősség hárul: meg kell tanulniuk, miképp lehet összetett tudományos és elemzői eredményeket „használható formában” átadni a döntéshozóknak. Erre mutat rá a Rethinking Economics felmérése is (Rethinking Economics, 2018), amely szerint ugyan emelkedik a közgazdászok iránti igény a munkaerőpiacon, de az utóbbi időben kiemelt elvárássá vált a kommunikációs készségek megléte. Dedikáltan az egyik legfontosabb kiválasztási kritériummá vált, hogy mennyire képes az adott elemző, szakértő a szakterületet nem ismerők számára bemutatni összetett folyamatokat, nem triviális összefüggéseket.

Jelen tanulmány a közszférára és a közpolitikai döntésekre fókuszálva, illetve a fentiekre reflektálva amellet érvel, hogy nem mindegy, hogy a szakértők miképp mutatnak be komplex szakmai kérdéseket a döntéshozóknak. A bevezetést követően felvázoljuk, milyen gondolkodási és érdekkülönbségek vannak a szakértők és a döntéshozók között, ezeket milyen megoldásokkal lehet áthidalni, mit jelent ebben a viszonylatban a „történetmesélés” („storytelling”), illetve gyakorlati szinten miképp teremthetjük meg a hatékony és eredményes működéshez szükséges összhangot a szakértők és a döntéshozók között.

SAKÉRTŐ ÉS DÖNTÉSHOZÓ

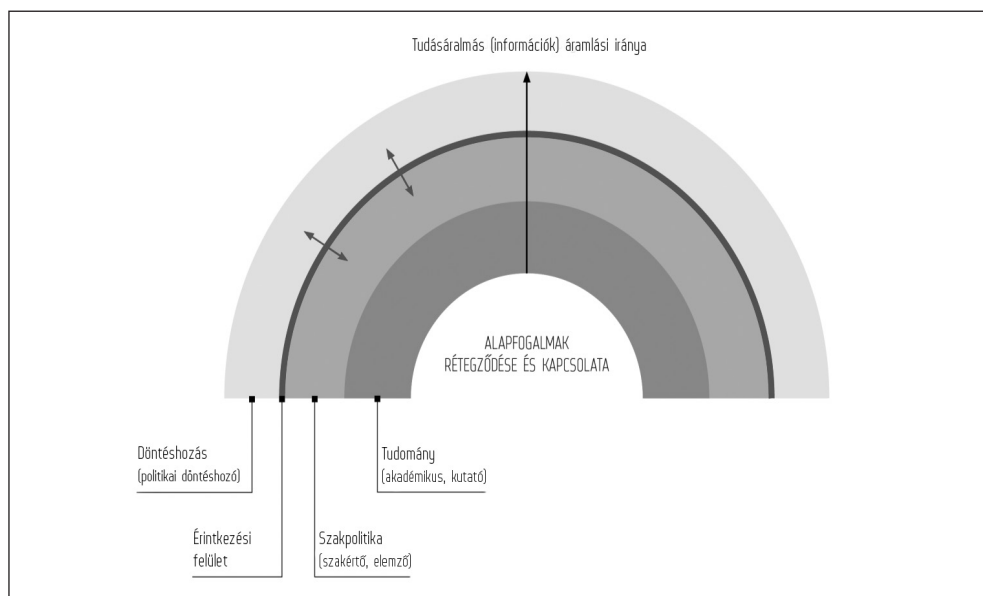
A tudományos, a szakpolitikai és a döntéshozatali (politika) szintek viszonyrendszerével foglalkozó szakirodalom – kiemelten a hazai szerzők – jellemzően a két rendszer közötti egyszerű kapcsolatra fókuszálnak, mellőzve azokat a gyakorlati megközelítéseket, amelyek az ismeretek (szaktudás) átadásának folyamatát érintik.³ Ez döntően abból fakad, hogy a tudománypolitikát sokáig az a hozzáállás jellemezte, hogy távolságot lehet és kell is tartani a politikától. Ez az autonómia és „politikai semlegesség” iránti igény maradt domináns a rendszerváltást követő években is (Mosoniné, 2008; Szűcs, 2015), aminek ugyanakkor napjainkban egy merőben más folyamatot és logikát követő döntéshozatali rendszerrel és struktúrával kell szembenéznie (Franczel, 2015). Ez a távolságtartás azzal fenyeget, hogy nem értjük meg, végső soron mi okozza egy-egy szakmai koncepció, meglátás „eredményességét”, illetve mi magyarázza ennek esetleges elmaradását. A továbbiakban abból indulunk ki, hogy akkor van esély arra, hogy tudatosabbá és irányítottabbá tegyük a szakértői szempontok döntéshozatali integrálásának folyamatát és kommunikációját, ha megpróbálunk belehelyezkedni a másik fél helyzetébe, megismerni a cselekedeteit meghatározó motivációkat.

Értelmezési keretek és fogalmak

A téma bővebb kifejtése előtt indokolt röviden áttekinteni és rögzíteni azokat a gyakran használt fogalmakat, amelyek meghatározzák a terület értelmezési kereteit.

A közpolitikai döntéseket demokratikus társadalmakban választott politikai döntéshozók hozzák, akik a döntés-előkészítés során igénybe veszik a tudományos eredményekre építő szakpolitika segítségét (1. ábra). Ebben a keretrendszerben a *tudomány* alatt azokat a szereplőket (akadémikus, kutató) értjük, akik szigorú módszertani szttenderdek alapján megpróbálják leírni, bemutatni és értelmezni a világban zajló folyamatokat, szükség esetén új értelmezési és vizsgálati kereteket fogalmaznak meg a körülöttünk zajló események jobb és hatékonyabb megismerése érdekében. A *szakpolitika* azokat a szereplőket (szakember, szakértő) fedi le, akik egyfajta közvetítői (mediátor) szerepet töltenek be a tudomány és a politika között. A szakpolitika az a terület, ahol aktívan használják fel a tudományos eredményeket, és megpróbálják ezeket közös nevezőre hozni a politikai célokkal. A szakpolitika szerepe tehát kettős: 1) egyrészt megpróbálja adaptálni, meghonosítani, felhasználni a tudomány által elért eredményeket és megközelítéseket; 2) másrészt a döntéshozatalhoz (politikához) való szorosabb kapcsolódása és közelsége miatt jobban érzékelheti azokat a hangsúlyokat és célokat, ami a döntéshozatal szempontjait befolyásolja és meghatározza.

1. ábra: A közpolitikai döntéshozatal alapfogalmai és kapcsolódásai

Forrás: Saját szerkesztés

A szakpolitikai szféra pozíciójából fakadóan potenciálisan rendelkezik azokkal a szinergiákkal, amelyek révén megfelelő érintkezési felületet alkothat (híd és kapcsó-

latteremtő szerepkörrel) a politikai és a tudományos szféra között. A döntéshozatali szint (*politikai döntéshozó*) ezzel szemben azokat a szereplőket (döntéshozó, politikus, felső vezető) jelenti, akik meghatározó döntési – végrehajtási, megvalósítási – jogkörrel és hatalommal bírnak, hogy adott „mederbe” tereljék a folyamatokat (Vajas, 2015).

A tudomány, a szakpolitika és a politikai döntéshozó sajátos viszonyrendszere

A tudomány, a szakpolitika és a politikai döntéshozó közötti viszonyrendszert (Kádár et al., 1998) jelentősen befolyásolja, hogy az egyes területek különböző „tudástípusba” tartoznak:

- A tudományos kutató *szaktudása*: az adott társadalmi, gazdasági valóságról rendelkezésre álló, rendszerezett ismeretek birtoklását jelenti, hordozói saját szűkebb szakterületük prioritásrendszerében gondolkodnak.

- A politikai döntéshozó *situatív tudása*: a valóságról részvétel, tapasztalat útján szerzett ismeretek birtoklása, ahol a szakmai ismeretek kiegészülnek a döntéshozó saját személyes ismereteivel, meglátásaival.⁴ Prioritásait meghatározza, hogy a valóságról alkotott képe aggregált, a döntések időkényszer alatt születhetnek meg.

- A szakpolitikai szakértő *eljárési tudása*: a valóság adott állapotát eljárásokkal, módszerekkel és technikákkal képes egy ideálisnak gondolt állapotba átvezetni. A szaktudás és a situatív tudás között helyezkedik el, képes kapcsolatot teremteni ezzel a két tudástípussal.

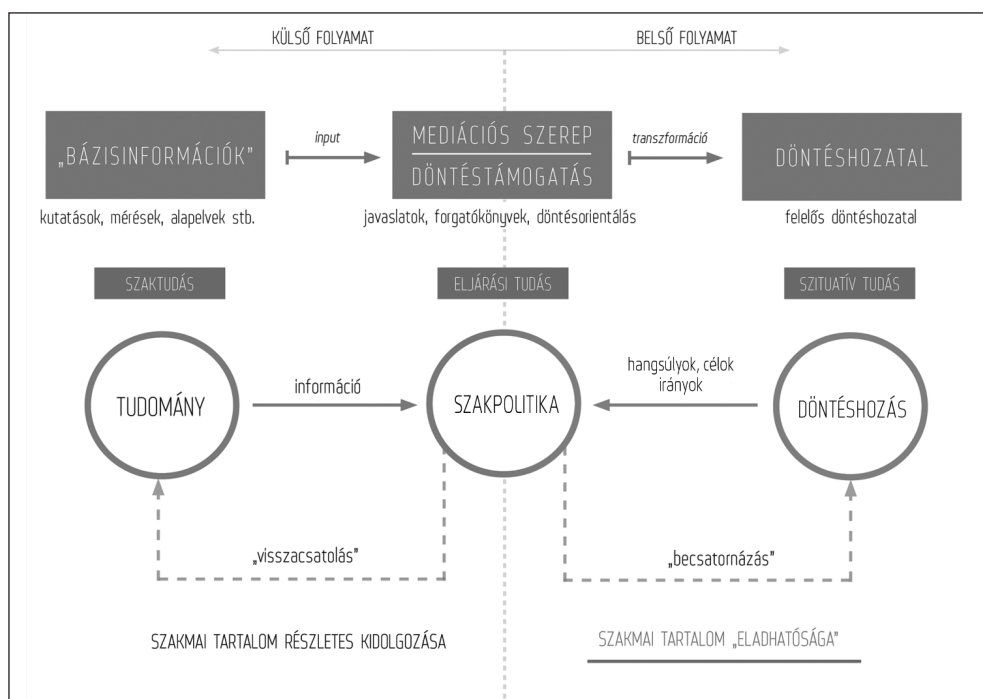
A viszonyrendszert az is befolyásolja, hogy a szereplők lépései és stratégiai eltérő célok elérését szolgálják (Scharle, 2013).⁵ A *szakpolitika célja* egy közfeladat szakszerű megoldása, amelyhez a szereplők beavatkozási lehetőségeket, eszközöket és eljárásokat keresnek. A *politika célja* inkább a befolyásérvényesítés, ahol sikernek egy olyan középút megtalálása tekinthető, ami kellő támogatottságot élvez, és a döntéshozó személyes szerepét, jelenlétét is biztosítja, tovább erősíti.

A fentiek jól mutatják, hogy eredendően mindhárom terület, azaz a tudomány, a szakpolitika és a politika, valamint annak szereplői más-más társadalmi szerepet töltenek be. Egymáshoz való kapcsolatukat és helyzetüket a 2. ábrán található sematikus rajzon mutatjuk be, ahol a döntéshozatal folyamatában elfoglalt helyzetüktől függően, külső vagy belső folyamatokban résztvevőként definiáljuk őket.

A tudomány a döntéshozatali folyamat külső szereplője, amely a belső folyamatoktól független, és az ottani folyamatokra kevés befolyással bír. Az esetek többségében itt találjuk meg azokat a bázisinformációkat (kutatások, felmérések stb.),⁶ amelyek hozzájárulhatnak egy-egy szakterület kapcsán az elméleti és gyakorlati ismeretek bővítéséhez. A politika a döntéshozatal belső folyamatát alkotja, és a három terület együttműködési folyamata során az egyik legfontosabb szerepkört tölti be, mégpedig azoknak a döntéseknek a meghozataláért felel, amelyek későbbi végrehajtása, megvalósítása már az egyes szakpolitikai szereplők feladatát képezi. A szakpolitika pedig kettős, azaz belső és külső szerepet is betölt a döntéshozatali folyamaton belül, mert egyrészt érdekelt az új tudományos alapokon nyugvó szakmai ismeretek becsatornázásában, másrészt – helyzetéből fakadóan – birtokában lehet azoknak az ismereteknek és elvárásoknak,

amelyek a politika/döntéshozás részéről érkezhettek, és árnyalhatják a folyamatokat. A szakpolitika tehát helyzetéből fakadóan is egy kritikus, közvetítő (mediátor), transzformátor⁷ és döntéstámogatói szerepet tölt be. A szakpolitika célja egyrészt az összhangteremtés, azaz, hogy csökkentse a tudomány és a politikai döntéshozó között felmerülő hangsúlyeltolódásokat, másrészt a döntéstámogatás, azaz, hogy elősegítse az információk megfelelő áramlását, közérthető és egyértelmű kommunikációját. Ennek értelmében a szakpolitika funkciója is kettős, azaz egyfelől visszacsatolást ad a tudományos terület felé, így jelezve számára az irányokat és a hangsúlyokat, másfelől megfelelő módon törekszik arra, hogy becsatornázza az ismereteket a döntéshozás irányába (Vajas, 2015).⁸

2. ábra: A tudomány, a szakpolitika és a politikai döntéshozás kapcsolata, és szerepük a döntéshozatali folyamatban

Forrás: Saját szerkesztés

Eltérő szakértői és döntéshozói érdekek a döntéshozatali folyamatban

A politikai döntéshozói szférára gondolhatunk úgy is, mint egy bizonyos időközönként, de folyamatosan és dinamikusan változó környezetre,⁹ ahol a szereplők között egy „játzsma” zajlik, amelynek sajátos belépési feltételei, szabályai, lépései, stratégiái és szókészletei vannak. A siker kulcsa az, hogy megismerjük és tisztában legyünk a játzsma szerkezetével. Minél több szereplő vesz részt benne, vagy minél bonyolultabb egy játzsma kapcsolati rendszere, annál nehezebb kiismerni a mozgatórugókat és ér-

dekeket, nem beszélve arról, amikor már a különböző játszmák is átfedik egymást, összekapcsolódnak és keverednek (Scharle, 2013).

A rendszerben zajló folyamatok megismerése kapcsán az egyik legproblematisabb rész a szakpolitika és a politika közötti kapcsolat, összhang megteremtése.¹⁰ *A döntéshozatali (politikai) és tudományos vagy szakpolitikai folyamatok ugyanis más-más elvek, érdekek, logika és célok mentén zajlanak le* (Faragó, 1997),¹¹ azaz teljesen eltérő társadalmi-gazdasági játszmákon alapulnak (Scharle, 2013). A különböző tudományos, szakmai ismeretek és eredmények így „idegen terepre”, a politika és/vagy a gazdaság terepére kerülhetnek (Mosoniné, 2008). Fontos felismerni, hogy nem minden téma- és szakterület kerül ugyanakkora fajsúllyal és figyelemmel a politika vagy az adott a döntéshozatali szereplők figyelmébe, így a fentieket célszerű változó intenzitású folyamatokként kezelni. A politikai, döntéshozói ráhatás erőteljesen *függ az érintett szereplők számától, körétől, céljaitól és a téma politikai kapcsolódásának erősségétől* (Scharle, 2013).

A tudomány és szakpolitika, illetve a politikai döntéshozatal számos szempont alapján eltér egymástól, a már említett tudástípus mellett például a kidolgozottság és célzottság foka, az időbeliség és az időbeli korlátok, a döntéshozatali jog, a nyelvezet vagy épp a végső célközönség, és így a kommunikáció tekintetében (1. táblázat).

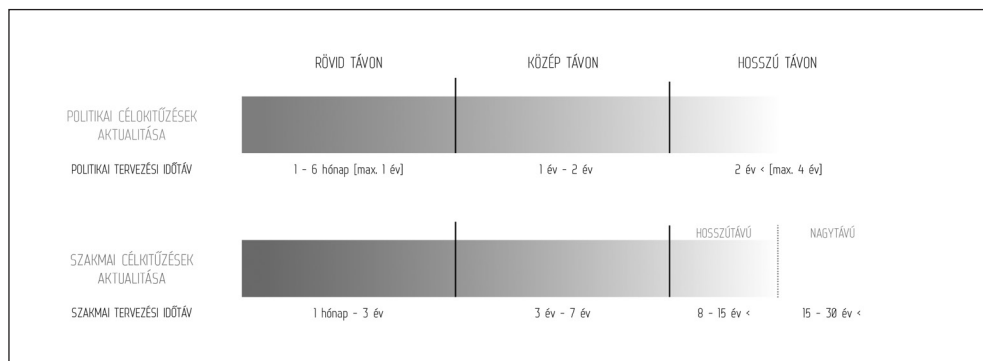
1. táblázat: A tudomány, szakpolitika és a politikai döntéshozás jellemző tulajdonságai

Tudomány / Szakpolitika	Általános szempontok	Politikai döntéshozatal
Szaktudás	Tudástípus	Szituatív tudás
Objektív	Döntéshozatal alapja	„Objektív” (szubjektív + érzelmi befolyás!)
Szakmai részletesség (alaposság)	Kidolgozottság	Elvek, koncepció és vízió (a részletezettség háttérben van)
Átfogó	Irányultság	Célzott
Hosszabb	Tervezési-megvalósítási időtávok	Alapvetően rövidebb
Hosszú	Információfeldolgozás ideje	Rövid
Későbbi eredmény (oka: „időbőség”)	Időbeli elvárások	Azonnali eredmény (oka: „időhiány”)
Mindenre kiterjedő, terjedelmes dokumentum	Elvart output	Rövid, tömör összefoglaló
Nem (támogató funkció)	Döntéshozatali jog	Igen
Nem	Közpolitikai felelősség	Igen
Tudományos („szakzsargon”)	Nyelvezet	Egyszerű, közérthető („szlogenszerű”)
Szakemberek (belső kör)	Végső célközönség	Politikusok + társadalom
„Befelé irányuló”	Kommunikáció iránya	Részben „kifelé” és részben „befelé” irányuló

Forrás: Saját szerkesztés

Az 1. táblázatból érdemes kiemelni az időtényezőt, a szakmai és a politikai tervezés időtávjai ugyanis jelentősen eltérnek egymástól (3. ábra). Ez abból következik, hogy a politikai döntéshozók, és úgy általában a politika is rövidebb időtávon gondolkodik, mivel élethelyzetekre, szituációkra és társadalmi oldalról érkező igényekre reagál, míg a „szakma” ennél jóval hosszabb időtávra optimalizál (Vajas, 2015).¹²

3. ábra: A politikai és a szakpolitikai célkitűzések eltérő időtávjai

Forrás: Saját szerkesztés

A SZAKMAI EREDMÉNYEK DÖNTÉSHOZATALBA TÖRTÉNŐ INTEGRÁLÁSÁNAK KIHÍVÁSAI

A fentiekben bemutatottuk, hogy a szakértői és a politikai döntéshozatali szint a rájuk jellemző sajátosságokból fakadóan jelentősen eltér egymástól, miközben a két terület közötti kooperáció és információáramlás a hatékony és eredményes közpolitikai döntéshozatal alapfeltétele. A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy miképp biztosítható, hogy a döntéshozatal integrálni tudja a szakértői-szakpolitikai tudást, illetve hogy ebben milyen szerepe lehet a szakértői szinten alkalmazott kommunikációs technikáknak.

Tudatosan felépített, célzott narratíva és közpolitikai döntéshozatal

„Mivel tudjuk meggyőzni az embereket, hogy a mi termékünket válasszák egy másik termék, szolgáltatás helyett? Mitől vagyok én jobb és különböző, mint a többi versenytársam? Hogyan tudjuk inspirálni és lázba hozni a munkavállalóinkat, vagy akár a vásárlóinkat?” A marketing területén már régóta közsímert tény, hogy egy terméket vagy szolgáltatást pusztán az ára vagy a jobb technikai paraméterei révén nem lehet hatékonyan eladni. A termékek, szolgáltatások, sőt már a cégek és a vállalatok mögé is kell egy jó történet (story), ami tudatosan felépített narratíván keresztül képes megszólítani és elérni a kívánt célcsoportot.

Az emberi agy születésétől fogva történetekre van hangolva. Egy jó történet képes befolyásolni a gondolkodásunkat, érzelmeinket, így a döntéseinket is. Az ember ön-

kéntelenül is belehelyezkedik a hallott történetbe, elkezd azonosulni vele, és átérezni a történetet. A történetmesélés egy kommunikációs technika, vagy akár azt is mondhatjuk, hogy egy „trükk”, amivel nem egyszerűen egy konkrét terméket vagy szolgáltatást értékesít egy adott cég, hanem egy atmoszférát (életérzést, hangulatot) teremtet. A felvázolt történeten keresztül pedig megoldást kínál egy problémára, amit éppen az adott termék vagy szolgáltatás révén lehet orvosolni.

A történetek relevanciája azonban túlmutat az üzleti életen. A történetek társadalmi-politikai jelentőségét nem lehet túlértékelni, demokratikus berendezkedésű társadalmak esetén ugyanis a történetek egyszerre a hatalom pillérei és a potenciális változások katalizátorai, állítja Liu (2017). A hatalomnak természetesen sokféle megnyilvánulási formája lehet (fizikai erő, jólét, vagyon, állami intézkedés, társadalmi norma stb.), illetve sokféle módon fejtheti ki a hatását (szervezeteken, intézményeken keresztül, a jogrendszer közvetítésével, ideológiák által stb.). Ezek összessége a hatalmi struktúra, amit Liu szerint egyre kevesebben látnak át, de akik átlátják és megértik, azok hatékonyan képesek használni. A hatalom és a történetek épp itt kapcsolódnak össze, hiszen a történetekből társadalmi (közösségi) kohézió születhet, a jól felépített történetekkel „tömegeket lehet mozgatni”. A politikai vagy éppen gazdasági modellváltás egyik alapfeltétele pedig szinte mindig egy új politikai-társadalmi vagy gazdasági narratíva felállítása.¹³

Harari (2017) még ennél is tovább megy, és azt állítja, hogy az egész emberi faj felemelkedését végső soron a történetek okozták. Az emberek sikerét abból lehet levezetni, hogy jobban kooperáltak, és nagyobb rugalmasságra voltak képesek, mint más fajok, és ez a kooperáció mindenekelőtt abból adódott, hogy az emberek képesek voltak „ugyanazokban a történetekben hinni”, ami megkönnyítette a tömeges együttműködési hálózatok megszervezését. Harari szerint az objektív és szubjektív valóság mellett létezik egy interszubjektív valóságszint, ami épp a közös történetek, hitek szintje, és ami a történelem alakulásának legfontosabb tényezője. Az interszubjektív valóság nem az egyes emberek hitétől és érzéseitől függ, hanem az emberek kommunikációjától, és egy olyan jelentéshálót takar, ami alapvetően a résztvevők közös képzeletében létezik. Harari arra a következtetésre jut, hogy a történetek olyan fontosak, hogy általuk nem is feltétlenül a „legtisztánlátóbb” emberi szerveződések a legerősebbek, hanem azok, amelyeknek erős történeteik vannak. A történetek ugyanis az emberi társadalmak alapjai és tartópillérei.

Jelen tanulmány szempontjából nem is annyira a „nagypolitika” világára jellemző tudatos történetmesélésnek mint hatalmi technikának van jelentősége, hanem az abból leszűrhető és a közpolitika világában és a közszférában is adaptálható megközelítéseknek, miszerint:

1) a célzott narratíván alapuló kommunikáció nemcsak egyszerű üzenetek továbbítására alkalmas, hanem megfelelő kommunikációs csatornák és technikák alkalmazása esetén az esetleges információs eltérések áthidalására, valamint értékek közvetítésére, illetve érték- és érdekközösség kialakítására is;

2) a szakértői tudást a közpolitikai szférában is „el kell tudni adni” a döntéshozóknak, a szakértői szempontok és eredmények megjelenése, integrálása ugyanis nem automatikus;

3) a szakértő akkor tudja a szempontjait sikeresen és hatékonyan integrálni a döntéshozatalba, ha azokat tudatosan, a döntéshozói igényekre szabott narratíván keresztül mutatja be,

4) a szakértői kommunikációnak ezért megoldáscentrikusnak, illetve a döntéshozót érő impulzusok mennyiségéhez igazodva, kellően tömörnek és figyelemfelkeltőnek kell lennie.

A gazdaságpolitikai döntéshozatal sajátosságai

A nemzetközi tapasztalatok alapján a szükséges gazdaságpolitikai döntések viszonylag ritkán maradnak el azért, mert a helyi szakemberek nem rendelkeznek a szükséges és megfelelő tudással. A tudás általában megvan valahol, ami sokkal gyakrabban hiányzik, az a döntéshozói érdekeltség, vagy pedig a szakértők és a döntéshozók közötti megfelelő kommunikáció (Takáts, 2018). Acemoglu és Robinson (2012) rámutat, hogy amennyiben a döntéshozói szint érdekeltségi rendszere torz, akkor sem a tudás vagy annak esetleges importálása, sem a megfelelő kommunikáció nem elégséges a fennálló társadalmi és gazdasági problémák kezeléséhez. Az érdekeltség hiányának kezelése szinte megoldhatatlan kihívás, illetve, ha meg is oldható, akkor is nagyon mély társadalmi és politikai átalakulást jelent.

Megfelelő érdekeltségi környezet mellett ugyanakkor a szakértők és a döntéshozók közötti kommunikációs hibák, hiányosságok kezelhetők, bár nem olyan egyszerűen, mint amennyire talán elsőre tűnik. Egy egyszerű történetet is nehéz sokszor hűen és kellő célzottsággal elmondani, hát még milyen nehézségeket jelenthet egy komplex probléma megbeszélése, mégpedig teljesen eltérő háttérű emberekkel. Miképp lehet bonyolult dolgokról úgy beszélni, hogy a szakmailag fontos elemek és üzenetek ne sérüljenek, de mégis úgy legyenek bemutatva, hogy a célcsoport szempontjából a legjobban és leggyorsabban befogadhatóak és megérthetőek legyenek? Ez a fő kommunikációs kihívás.

Szvetelszky (2002) a szervezeteken belüli informális kommunikáció jelenségéről és annak mibenlétéről értekezve, számos olyan fontos szempontra hívta fel a figyelmet (pl. az információ transzformációja, mutációja), amelyek meghatározhatják a szakmai kommunikáció erősségét, határfokát is. A szakmai információk áramlásának szempontjából nehézséget jelent, hogy az elmondottakat sok lépcsőn keresztül kell a vezetői-döntéshozói szintre eljuttatni, amelynek hatására a történet sérülhet, módosulhat – éppúgy, mint abban a gyerekjátékban, amikor egy körben ülve az egyik résztvevő egy egyszerű történetet sug a mellette levő fülébe, aki ezt továbbadja a másik szomszédjának, a kör végén pedig mindenki meglepetésére egy teljesen új mesét hallunk vissza. Ami egy gyerekjátékban szórakoztató, az a valós döntési helyzetekben riasztó tud lenni, hiszen esetlegesen egy kommunikációs hibából, félrehallásból adódóan nem a megfelelő inputok alapján születnek meg a döntések.

A téma szempontjából meghatározó konfliktus és dilemma elsősorban abból adódik, hogy a politikai szféra egyre több olyan kérdéssel találkozott, ami technikai értelemben magas komplexitású. A szakpolitikai döntésekhez sokszor nagyon

speciális tudásra van szükség, a döntéshozóktól pedig nem várható el, hogy szakértői szinten értsenek a részkérdésekhez. A globális felmelegedéstről, a nukleáris energiáról vagy épp az adórendszerrel és a pénzügyi szabályozásról egy választott képviselő nem rendelkezhet olyan mély tudással, mint egy évtizedek óta ezzel foglalkozó szakértő. Amennyiben meg akarjuk őrizni a társadalmaink demokratikus jellegét – amit önmagában való értéknek tekinthetünk –, akkor ezt adottságként kell elfogadnunk.

HOGYAN TEREMTHETÜNK ÖSSZHANGOT A SZAKÉRTŐK ÉS A DÖNTÉSHOZÓK KÖZÖTT?

A fentiekből az adódik, hogy a szakmai minőség mellett folyamatosan figyelemmel kell kísérni, és be kell tudni azonosítani a döntéshozatali környezetet általánosan befolyásoló belső és külső folyamatokat. Erre azért van szükség, mert az esetlegesen felszínre kerülő új szempontok adaptálásával lehet hatékonyan pozicionálni a szakpolitikai érvrendszert, ezáltal megerősítve a szakterületi meglátások és megközelítések relevanciáját. Jogosan merül fel azonban a kérdés: milyen működési keretek között érhetjük el ezt? A fejezet címében is megfogalmazott kérdésre két válaszlehetőség adódik: vagy a döntéshozatalt kell levinni a szakértői szintre, vagy pedig a szakértői tudást kell értelmezhető formában és bontásban a döntéshozók rendelkezésére bocsátani.

1) Az első megoldásra plasztikus példát mutatnak a független (gazdaságpolitikai) intézmények. Rodrik (2018) szerint a döntések független intézményekre való delegálása és az ezzel járó szabályalapúság ugyan hasznos lehet, hiszen lehetővé teszi a hosszú időtávra optimalizáló döntéshozatalt, és kiiktatja a rövidlátás (miópia) problémáját (lásd független jegybankok és költségvetési tanácsok), de lehet káros is, mert alkalmas lehet a meglévő erőviszonyok bebetonozására is, illetve sérülhet általa a választópolgárok által gyakorolt kontroll.

2) A második megoldás a megfelelő szakértői-döntéshozói kommunikáció, ami gyakorlatilag annak a megválaszolását jelenti, hogy miképp lehet a döntéshozó számára befogadható módon bemutatni az elvont és módszertanilag sok esetben nagyon összetett kutatások eredményeit. Képzeljük el például a nemzetközi gazdaságpolitikai koordináció kimagasló eseményét, a BIS kéthavi bázeli meetingjeit, ahol a jegybanki vezetőknek kell összetett kérdésekben releváns és szakmailag megalapozott álláspontot képviselniük, illetve a saját igazukról a többi jegybankárt is meggyőzniük. Ez csak akkor lehetséges, ha a mögöttük álló szakértők használható formában tudják számukra átadni a sokszor több tucat szakértő aprólékos munkájával elért eredményeket. Természetesen ehhez az is hozzátartozik, hogy a döntéshozó egyértelműen definiálja azokat a célokat és kérdéseket, amelyekhez szakértői segítséget vár. A feladat elvileg egyszerű, de a gyakorlatban mégis nagyon nehéz kivitelezni, hiszen alapvetően olyan megközelítést kell alkalmaznunk, amely:

– egyrészt alkalmazkodik a rendszert uraló sajátos döntéshozatali játékszabályokhoz, célokhoz, valamint beilleszthető az adott keretrendszerbe;

– másrészt amelyben a szakmai eredményeket figyelemfelkeltően és a lehető legegyszerűbben fogalmazták meg, de nem egyszerűbben, mint amit a szakmai mondanivaló és tartalom megkövetel.

A teljesség igénye nélkül az alábbi szempontok segíthetik a szakértőket, hogy a maguk eszközeivel támogassák a döntéshozatalban érdekelttek közötti szakmai kommunikációt, illetve hozzájáruljanak a szakmai szempontok döntéshozatalba való hatékony és eredményes becsatornázásához:

1) Rugalmas, proaktív és megoldásorientált szakmai kommunikáció kialakítása

– Vegyük át és alkalmazzuk a célcsoport szófordulatait és szóhasználatát a befogadó figyelmének megtartása érdekében!

– Használjuk a célcsoportra jellemző narratívaelemeket és szimbólumokat!

– Használjuk a szakzsargon, a „buzzword”-ok, valamint a bürokratikus nyelvezet helyett az élőbeszédben használatos megfogalmazásokat, címszavakat, ezáltal elősegítve az anyag közérthetőségét („plain language”)!

– Lehetőleg többször is hangsúlyozzuk, ismételjük meg a fontos információkat, üzeneteket és eredményeket (tudatba ágyazás)!

– A célcsoport szempontjából lényeges és releváns szakmai információkat, tartalmakat, folyamatokat szűrjük meg, emeljük ki, és interpretáljuk érthető, átérzhető kontextusban, gyakorlati, életközeli (magyarázó) példák és hasonlatok, idézetek alkalmazása révén!

– Törekedjünk a rövid, tömör, összefoglaló (konkluzív) jellegű írásbeli és/vagy szóbeli kommunikációra („elevator pitch”), ahol konkrét és különböző megoldási javaslatok felvázolására kerül sor, illetve a különböző forgatókönyvek alapján történő döntések konzisztenciáját és hatását mutatjuk be!

– Mellőzzük a „szakmai kizárólagosságot”, azaz lehetőleg olyan nyitott javaslatokat, észrevételeket fogalmazzunk meg, amelyek lehetővé teszik más szempontok integrálását is a döntéshozatali folyamat során!

– Egyértelműen jelöljük ki a különböző döntési pontokat, emeljük ki a várható kritikus problémákat és eredményeket!

2) Döntéstámogató vizuális szempontrendszer alkalmazása

– Építsünk fel átlátható és logikus vizuális hierarchia-rendszert, amivel strukturáltá és irányítottá tesszük az információ feldolgozásának folyamatát a befogadó részéről!

– Egyszerűsítsük le a szakmaiság tiszteletben tartása mellett a matematikai, statisztikai, ökonometria számításokat és modelleket, gyorsan és könnyen feldolgozhatóvá téve az információkat!

– Az ábrákon az adatok helyett inkább trendeket és mintázatokat emeljük ki, amelyeket a témához és az adatokhoz közvetve vagy közvetlenül kapcsolódó más folyamatokkal együtt mutatunk be, azaz komplex módon legyenek közös kontextusba ágyazva!

– Emeljük ki a döntési folyamat szempontjából lényeges és releváns részeket, tartalmakat (fókuszpontokat) – akár szöveges formában is –, amelyek így irányítják és egyértelműsítik az adott ábra értelmezését!

– Az adatok egyszerű értelmezése mellett emeljük ki azok „érzelmi súlyát” is, azaz próbáljunk meg olyan valóságból vett példákat találni, amelyek révén összehasonlítha-

tóvá, életközeli és átérezhetővé válnak a bemutatott statisztikai értékek és számadatok, így bemutatva a célcsoport számára az adott kérdés valóságos hatását!

– Fokozottan figyeljünk a színek és a tipográfia használatára, ugyanis azok jelentős mértékben befolyásolhatják a befogadást, végső soron módosíthatják az üzenet kommunikációs funkcióját és hatásfokát!

– Az ábrákon csökkentjük azoknak az elemeknek a számát és mennyiségét, amelyek ténylegesen nem járulnak hozzá az ábra megértéséhez, és csak elvonják a befogadó figyelmét („chartjunk”, azaz grafikusszemét) (Tufte, 2001).

Hosszabb távon egy belső szakmai anyag túlléphet az általa eredetileg megcélzott szakmai és döntéshozói körön (pl. társadalmi tájékoztatás, népszerűsítő kampányok stb.). Ezekben az esetekben – a multidiszciplinaritás jegyében – már olyan szakterületek képviselőit is bevonják, akik képesek a szakmai tudást „eladható szakmai terméké” formálni. Ez kritikus váltást, fordulatot jelent a dokumentum szempontjából, ugyanis teljesen megváltozik és átalakul a kommunikációs tartalom. Az addigi, döntéshozatali folyamatokhoz szükséges érvrendszer helyett már olyan megoldások, szempontok kerülnek a figyelem fókuszába, amelyek döntően az általános emberi viselkedéshez és annak pszichológiájához kapcsolódnak. Ez a módosulás és alkalmazkodás teremti meg azokat az új kommunikációs kereteket, amelyek elősegítik, hogy az addigi üzenetünk kiemelkedjen az általános kommunikáció zajából, így az addig belső (szakmai) csatornákon áramló üzenet hatékonyan célba találjon a külső szereplők esetében is.

ZÁRÓ GONDOLATOK

A közpolitikai térben a döntések egyre magasabb fokú komplexitása miatt a szakértőknek képesnek kell lennie a szakpolitikai szempontok döntéshozatali folyamatba való integrálására. Az utóbbi évtizedben ez a gazdaságpolitikában is különösen fontossá vált, ahol egyre többször kell kiemelten összetett kérdésekben dönteni a választott döntéshozóknak, akik pozíciójuk sajátosságaiból adódóan nem is lehetnek egy-egy téma naprakész kutatói-szakértői. A cél mindig a lehető legegyszerűbb, legtömörebb, de szakmailag kifogástalan kommunikáció, amelynek a döntéshozó sajátos szempontjaira szabott narratíván kell alapulnia. Egy ilyen tudatosan felépített, célzott kommunikáció hatékony eszköz lehet a szakemberek és szakértők számára, hogy üzeneteiket a tradicionálisnál „hatékonyabb”, „meggyőzőbb” és „átérezhetőbb” formában juttassák el a kiválasztott célcsoport (döntéshozók, politikusok, felső vezetők) irányába.

Nem jelenti a szakmai igényesség feladását, ha bonyolult dolgokat egyszerűen fogalmazunk meg, hiszen a szakmai kereteket tiszteletben tartó egyszerűsítésre csak az összefüggéseket valóban átlátó, mély szaktudással rendelkező szakértők képesek („simplicity is the ultimate sophistication”). Az is ennek a megközelítésnek a relevanciáját támasztja alá, hogy az egyre népszerűbb adatújságírás („data journalism”) is lényegében a jelen tanulmányban bemutatott elvekre, szempontokra és megoldásokra támaszkodik. A cél ebben az esetben is közérthetően megfogalmazni és bemutatni fontos, de adott esetben nagyon összetett és sokrétű folyamatokat, jelenségeket a társadalom számára, ahol a szöveges tartalom mellett a komplex adatokat, adathal-

mazokat egyszerűen és gyorsan értelmezhető ábrákba sűrítik össze, ezzel segítve az információ átadását.

Az utóbbi évek munkapiaci elemzései két kritikusan fontos trendet vetítenek előre. Az egyik, hogy az elemzői területen dolgozó munkavállalóknak egyre inkább tisztában kell lennie a világ működését befolyásoló és meghatározó trendekkel és folyamatokkal, másrészt rendelkeznie és folyamatosan fejlesztenie kell az ehhez szükséges különböző „soft skill” készségeit, képességeit (pl. szóbeli, előadói vagy írásbeli kommunikációs képességek, tárgyalási technikák, prezentációs és vizuális kommunikációs ismeretek, marketing és közösségi média ismerete, naprakész technológiai tudás és helyzetkép stb.). Az elemzői, szakértői, kutatói vagy más hasonló pályára készülőknek már szinte ugyanannyi figyelmet kell fordítaniuk a kommunikációra és a szakértői szempontok szervezeten belüli megfelelő képviselésére, mint a szűken értelmezett szaktudásra. A szakmai tudás és a célzott kommunikációs képesség ugyanis már nem csupán kiegészíti, hanem egyre inkább feltételezi is egymást.

A tanulmány elsősorban az államszervezeten, közigazgatáson belüli kommunikáció kérdésével és lehetőségeivel foglalkozik. Az elmondottak ezzel együtt adaptálhatók és értelmezhetők az egyéb szervezeteken, vállalatokon belüli döntési folyamatok működése, valamint a társadalom irányába történő tájékoztatás kapcsán is. Ez utóbbi téren immár számos jó példát szolgáltat a hazai állami szféra is. A bemutatott előremutató szemléletmódot követi a Magyar Nemzeti Bank a különböző publikus anyagaiban, különös tekintettel a Pénzügyi Navigátor sorozatra, a jegybanki jelentéseket bemutató videóblogokra, a szakkönyvsorozatra¹⁴ vagy a honlapon elérhető szakmai cikksorozatra.¹⁵ Hasonlóan jó példát mutat az Állami Számvevőszék, amely a társadalmi hasznosulás érdekében átláthatóbb, érthetőbb, áramvonalasított jelentésformátumot vezetett be, illetve elindította a nemzetközi szinten is kiemelkedő transzparenciát biztosító ÁSZ Hírportált.¹⁶ Idesorolható a Budapesti Corvinus Egyetem MNB Tanszékének oktatói által elindított *Economania* blog is, amelynek deklarált célja a monetáris politika világát jellemző szakmai dilemmák közérthető, befogadható formában való bemutatása.

JEGYZETEK

- ¹ A szerzők köszönetet mondanak Takáts Elődnek (BIS), akinek az inspiráló gondolatai nélkül ez a cikk nem született volna meg.
- ² Ki kell emelni, hogy jelen tanulmány értelmezése szerint mindez nem minősíti a döntéshozó szakértelmét, informáltságát, döntéseinek megalapozottságát, csupán azt jelenti, hogy a döntéshozatali folyamatban minden résztvevőnek megvan a sajátos feladata, ami a szakértők esetében kiemelten az, hogy képviseljék a szakmailag relevánsnak minősített szempontokat.
- ³ A hazai szerzők közül ezzel együtt indokolt kiemelni azokat a kutatókat és szakértőket, akik az elméleti keretek vizsgálata mellett (pl. Mosoniné F. Judit, Pálinkó Éva) próbálták saját szakterületük kapcsán is jobban megismerni ezeket a mozgatórugókat (pl. Scharle Péter – közlekedéstudomány, Váradi Balázs – foglalkoztatáspolitikai).
- ⁴ „...ez nem jelenti azt, hogy a politikus nem ért a szakmához. Sőt lehet, hogy bizonyos összefüggésekhez jobban is ért, mint egy szakember, már csak azért is, mert nem rabja a korábbi szakmai életművének” (Franczel, 2015: 15).

- ⁵ Más kifejezéssel élve, más „játszmatípusba” tartoznak. Kaplan (1988) négy játszmatípust különböztetett meg: szakpolitikai játszma, befolyásérvényesítési játszma, elszegődési játszma, kinyilvánítási játszma.
- ⁶ Természetesen ez a megállapítás vonatkozhat a szakpolitikai szereplőkre is bizonyos esetekben.
- ⁷ Egy „szürke zónát” képvisel a politikai és a szakmai racionalitás szférája között (Pesti, 2000).
- ⁸ A tudományos közösség hangsúlya helyett a politikai (kormányzati, döntéshozói) felhasználást megcélzó dokumentumokat nevezik policy relevant vagy mandated science kutatásnak, ami a releváns kutatások egy különleges csoportját alkotja.
- ⁹ Például: politikai irányváltás során változó célkitűzések, fejlesztéspolitikai célkitűzések hangsúlyváltása, felső vezetői személycserével zajló nézőpont és stílusváltások stb.
- ¹⁰ A tudomány és a szakpolitika közötti kapcsolat egyszerűbb, ugyanis a szakmapolitika – kettős szerepe ellenére – közelebb áll a tudományos területet irányító logikai rendszerhez (pl. nyelvhasználat, célkitűzések, értékrend).
- ¹¹ „A döntések tudatos értékválasztáson alapulnak, amelyek mögött minden esetben érdekek húzódnak meg. A különböző szintek mást és másokat képviselnek” (Faragó, 1997:3).
- ¹² Számos országban (pl. Dánia, Németország vagy Hollandia) ezért is készülnek olyan szakmai tervek, amelyek kialakítását politikai prioritások kitűzése előz meg középtávon, amelyek az időtávon belüli egy-egy éves kormányzati költségvetésnek az alapját is képzik (Báger, 2010), ezáltal összekapcsolva a szakmai tartalmakat a politikával, valamint áthidalva az eltérő tervezési időtávokat.
- ¹³ Liu (2017) szerint a sikeres társadalmi (politikai) történet három alapkérdésre épít: 1) Ki a beszélő? (the story of self); 2) Kik vagyunk mi? (the story of us); illetve 3) Miért most van itt az ideje cselekedni? (the story of now). Jól példázza ezt, hogy a vezető innovátorokra is az jellemző (például Steve Jobsra a telekommunikációban, Elon Muskra az autóiparban), hogy a saját technológiai vagy gazdasági narratívájukon keresztül érnek el változásokat.
- ¹⁴ Kommunikációs szempontból kiemelten idesorolható: Matolcsy, 2015, illetve Palotai–Virág, 2016. Ezek a szakkönyvek a széles közvélemény számára is érthető és befogadható módon foglaltak össze összetett makrogazdasági folyamatokat és megatrendeket.
- ¹⁵ www.mnb.hu/kiadvanyok/szakmai-cikkek.
- ¹⁶ www.aszshirportal.hu/.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Acemoglu, Daron – Robinson, James A. (2012): *Why Nations Fail. The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. Crown Publishers, New York.
- ÁSZ (2016): *Külső intézményi kommunikáció. Az Állami Számvevőszék társintézményi felülvizsgálatáról készült jelentés kivonata*. Állami Számvevőszék, Budapest.
- Báger Gusztáv (2010): A nemzetgazdasági tervezés megújításának koncepciója. *Pénzügyi Szemle*, 55. évf., 3. sz., 424–443.
- Faragó László (1997): Tervezéseméleti alapvetések. *Tér és Társadalom*, 11. évf., 3. sz., 1–15., <https://doi.org/10.17649/TET.11.3.425>.
- Franczel Richárd (2015): Kormányzati döntéshozatal 2010–2014 között. *Kodifikáció és Közigazgatás*, 4. évf., 1. sz., 5–38.
- Harari, Yuval Noah (2017): *Homo Deus. A holnap rövid története*. Animus. Budapest.
- Kádár Béla (1988): *Javaslat a kormányzati és központi államigazgatási tevékenység alátámasztására számításba vehető kutatóhelyek szellemi kapacitásainak hasznosítására, működésük, szervezetük korszerűsítésére*. Kézirat, Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság Regionális Igazgatóság (OMFB REI), Budapest.
- Kaplan, Harold (1989): *Policy and Rationality: The Regulation of Canadian Trucking*. University of Toronto Press, Toronto.
- Liu, Eric (2017): *You're More Powerful Than You Think. A Citizen's Guide to Making Change Happen*. Public Affairs, New York.
- Matolcsy György (2015): *Egyensúly és növekedés. Konszolidáció és stabilizáció Magyarországon, 2010–2014*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2015.

- Mosoniné Fried Judit (2008): Fordulópontok a tudománypolitikában. In: Mosoniné Fried Judit–Tolnai Márton (szerk.): *Tudomány és politika*. Typotex Kiadó, Budapest, 13–57.
- Palotai Dániel – Virág Barnabás (szerk.) (2016): *Versenyképesség és növekedés*. Magyar Nemzeti Bank, Válasz Könyvkiadó, Budapest.
- Pesti Sándor (2000): A kormányzati döntéshozatal mechanizmusai Magyarországon. *Jogelméleti Szemle*, 1. évf., 4. sz.
- Rethinking Economics (2018): *Employers' Report 2018*. www.rethinkeconomics.org/wp-content/uploads/2016/09/RE_Research_Report_2018_PROOF.pdf.
- Rodrik, Dani (2018): Is Populism Necessarily Bad Economics? *AEA Papers and Proceedings*, Vol. 108, 196–199, <https://doi.org/10.1257/pandp.20181122>.
- Scharle Péter (2013): A közlekedési szakértelem mozgástere a gazdasági-társadalmi játszmákban. *Közlekedéstudományi Szemle*, 63. évf., 3. sz., 4–12.
- Szűcs Zoltán Gábor (2015): A politika autonómiájától a politika primátusáig. In: (De)politizálódás. *Század-vég*, 75. sz., 115–137.
- Szvetelszky Zsuzsa (2002): *A pletyka*. Gondolat Kiadói Kör, Budapest.
- Takáts, Előd (2018): *Storytelling and Policy Making*. Előadás, Budapesti Corvinus Egyetem, 2018. április 13.
- Tufte, Edward (2001): *The Visual Display of Quantitative Information*. Graphic Press, Cheshire.
- Vajas Ákos (2015): A szakmai eredmények kommunikációs gyakorlatának újragondolása a döntéshozatalban. *Településföldrajzi Tanulmányok*, 4. évf., 2. sz., 177–191.

Parragh Bianka–Végh Richárd

Megújuló állam – megújuló tőkepiac¹

A gazdaságösztönzés új dimenziói

Renewing State – Renewing Capital Market

New Dimensions of Economic Stimulus

Összefoglalás

A 2010-es gazdaságpolitikai fordulattal megteremtődtek a gazdasági növekedés új építőkövei. A fejlesztő állami szemlélethez növekedésfókuszú gazdaságpolitikai értékrend társult, mely 2013-tól dinamikus növekedési pályára állította a magyar gazdaságot. Jóllehet, a hazai tőkepiac éveken át nem töltötte be azt a szerepét, hogy érdemben szélesítse a vállalkozások finanszírozási és tőkebevonási mozgásterét, lehetőséget adva a lakosságnak a reálgazdaság növekedéséből való részesülésre. A Budapesti Értéktőzsde 2015. decemberi többségi nemzeti tulajdonba kerülésével lehetővé vált egy olyan átfogó tőkepiac-fejlesztési stratégia megalkotása, mely eredményeképpen a tőkeági forrásbevonás szerepe növekedhet a sikeres és versenyképes hazai vállalatok finanszírozásában, hatékonyan kiegészítve a jelenleg túlsúlyban lévő banki hitelezést. Tanulmányunkban az aktívan támogató és fejlesztő állami szemlélet tőkepiacra gyakorolt hatásait elemezzük, mely során a 2016 és 2020 közötti tőkepiac-fejlesztési stratégia félidejéhez érve, a tőzsdefejlesztés eredményeit tekintjük át, majd kitekintést adunk a következő időszak feladatairól.

DR. PARRAGH BIANKA, PhD, a Magyar Nemzeti Bank Monetáris Tanácsának tagja, egyetemi adjunktus, Óbuda Egyetem, tudományos munkatárs, Nemzeti Közzolgálati Egyetem Közpénzügyi Kutatóintézet (parragh@mn.b.hu), VÉGH RICHÁRD elnök-vezérigazgató, Budapesti Értéktőzsde (veghr@bse.hu).

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: E52, E58, G18, H54, O16

Kulcsszavak: monetáris politika, gazdaságpolitika, tőkepiac, jegybanki szerepvállalás, versenyképesség

Summary

In 2010 a paradigm shift in economic policy has paved the way for the creation of new building blocks for economic growth. A growth driven economic policy was complemented by a development focused governmental policy. As a result, the Hungarian economy has been on a dynamic growth path since 2013. Nevertheless, the role of capital markets in providing the corporate sector with access to finance and households with investment opportunities has been limited. Ownership change and the resulting Hungarian majority ownership structure of the Budapest Stock Exchange made the creation of a new capital market development strategy feasible. This is aimed at increasing the role of capital markets to foster growth and competitiveness of the Hungarian economy, augmenting the currently dominant bank financing of the corporate sector. In our study we review the impact of governmental development policies, evaluate the mid-term results of the BSE's 2016-2020 strategy, and explore upcoming tasks and challenges.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: E52, E58, G18, H54, O16

Keywords: monetary policy, economic policy, capital market, economic incentive, competitiveness

BEVEZETÉS

Visszatekintve az elmúlt három évtizedre, több gazdaságtörténeti mérföldkő is azonosítható a hazai vállalkozói kör fejlődéstörténetében. A gazdasági szereplők három fő csoportja, a vállalatok, háztartások s kiemelten az állam mint különleges gazdasági szereplő nemzetgazdasági versenyképességhez való hozzájárulása és a mindenkor makrogazdasági folyamatok alakulásában játszott szerepe rendszerszemléleten alapuló megközelítést kíván. A kiszámítható és stabil állami szerepvállalás, a gazdaság igényeit értő és figyelembe vevő gazdaságpolitika, illetve intézményrendszer, a szabályozói és felügyeleti környezet, a gazdaságösztönző és vállalkozásbarát kormányzati politika alapvető fontosságú pillérek Magyarország versenyképessége szempontjából. Versenyképes hazai gazdaság elképzelhetetlen versenyképes vállalatok nélkül, mint ahogy versenyképes vállalatok sem léteznek megfelelő finanszírozási háttér, valamint termékeiket és szolgáltatásaikat megvásárló ügyfelek nélkül. Bármely iparágat vagy ágazatot tekintjük példaként, egy vállalati sikertörténet aligha valósulhatott volna meg a szükséges összetételben és feltételrendszerrel rendelkezésre álló erőforrások nélkül. Egy gazdaság teljesítőképességének fokozásához nagymértékben hozzájárulhat a gazdaságpolitikai ágak szintjén is megvalósuló, összehangolt gazdaságfejlesztési eszközök célzott alkalmazása.

Tanulmányunkban a hazai gazdaságösztönzés kiemelt eszközeként tekintünk a tőkepiac fejlesztésére, azon belül is a tőzsdefejlesztésre. Miután azonosítottuk a hazai tőkepiac elmúlt évtizedeken átívelő gazdaságtörténeti mérföldköveit, rendszerezzük az állami és jegybanki szerepvállalás részvénytőkepiac működésére gyakorolt hatásait. A kínálat és kereslet összefüggésrendszerében megvizsgáljuk a vállalatok tőkeági finanszírozásban rejlő lehetőségeit, számba véve a tőkepiacfejlesztés hozadékait és kihívásait.

A TŐKEPIACOK ÉS A TŐZSDE GAZDASÁGBAN BETÖLTÖTT SZEREPE

A pénzügyi közvetítésnek, azon belül is a tőkepiacoknak kiemelt szerepük van a gazdasági növekedésben. A tőzsde a vállalatok számára történő tőkeági finanszírozás biztosításával a modern piacgazdaság egyik motorjává válhat, megteremtve a gazdaság hosszú távú növekedéséhez szükséges tőkepiaci környezetet, melynek egyik építőköve a piaci szereplők együttműködése és érdekközössége lehet. Gazdaságtörténeti visszatekintésben a 17. századi pénzpiacok kialakulásához és tőkefelhalmozáshoz kapcsolódó számos tanulmány szerint az ipari forradalom idején a technológia fejlődése mellett a tőkeáramlás felgyorsulása nagy szerepet játszott az akkori világ teljes megváltoztatásában.² Ez az állítás máig is helytállónak tekinthető, és az egyre fejlődő technikai újítások mellett a tőke minél hatékonyabb allokációja jelenti a növekedés motorját az egyes nemzetgazdaságok számára.

A hazai tőkepiac és ezen belül a tőzsde intézménye több mint 150 éves, melyben a magyar tőzsde története 1864-ig nyúlik vissza.³ A Budapesti Áru- és Értéktőzsde (BÁÉT) 80 éven át Európa egyik vezető tőzsdéjeként működött,⁴ megőrizve a két világháború idején is kiemelkedő gazdasági szerepét, jóllehet a nemzetközi trendekkel összhangban, az 1929-es gazdasági világválság hosszan, a harmincas évek végéig éreztette hatását Magyarországon.⁵ A magyar ipar államosításával, 1948. május 25-én a kormány hivatalosan is feloszlatta a Budapesti Áru- és Értéktőzsdét.⁶ A tőkepiac e meghatározó szereplője ezzel évtizedekre kiesett a pénzügyi közvetítőrendszerből.

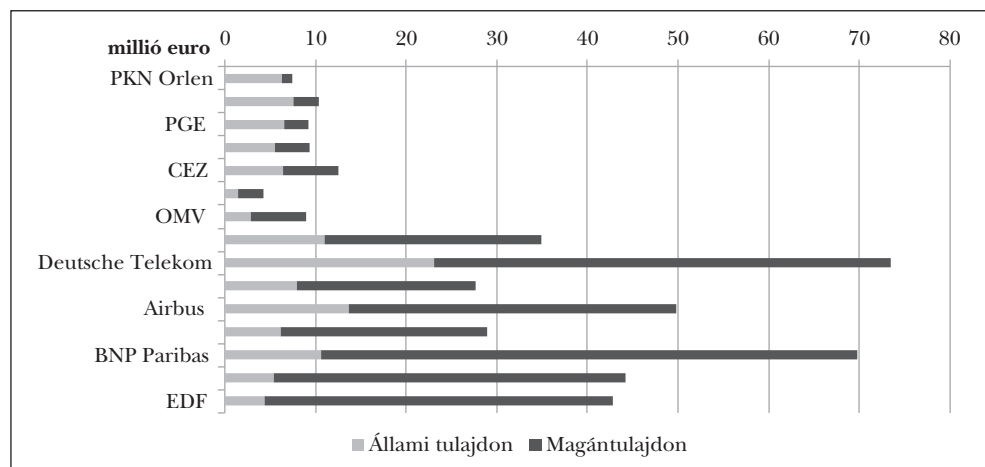
1990. június 21-én a tőzsde újra megnyitotta kapuit, szorosan kapcsolódva az ország rendszerváltás utáni új (gazdaság)történeti korszakához.⁷ A kilencvenes évek eleji időszakra tehető az állami tulajdonú vállalatok fejlődése szempontjából meghatározó tőzsdei bevezetések is. A régióban elsők között történt meg az állami vállalatok tőzsdére vitele.⁸ A tőzsde kapitalizációja a kétezres évek elején a GDP 30 százalékát is elérte.⁹ Így a tőzsdének jelentős szerep jutott a hazai nagyobb vállalatok privatizációjában, hiszen a tőzsdei tranzakciók 40 százalékot meghaladó mértékben járultak hozzá a privatizációs bevételekhez. A privatizált állami vállalatok az uniós csatlakozás idejére a BÉT összforgalmának 95-96 százalékát adták, részesedésük a tőzsdei kapitalizációban elérte a 90 százalékot (Korányi–Szeles, 2005:91–94). A költségvetés azonnali finanszírozási igényét és a rövid távon elérhető bevétel maximalizálását szem előtt tartva, a privatizáció Magyarországon inkább a szakmai befektetőnek egyben történő értékesítés útján haladt: a több ezer állami cég közül nagyságrendileg 30 jelent meg a BÉT-en. A későbbi tapasztalatok megmutatták, hogy a lépcsőzetes, egyre magasabb árakon történő tőzsdei értékesítések segítségével végül nagyobb bevételhez jutott az állam, mintha az első értékesítés időpontjában szakmai befektetőnek egyben értékesítette volna, a tőzsdei árhoz képest akár

30%-os kontrollprémium elérése mellett. A Budapesti Értéktőzsde szempontjából még ezzel együtt is meghatározó volt az a néhány, tőzsdén privatizált nagyobb vállalat – előbb a nemzeti bajnokok,¹⁰ később már régiós szinten is jelentős cégcsoportok –, melyek ma is a forgalom és kapitalizáció szempontjából meghatározó blue chip részvényeket adják.

Az állami vállalatok részbeni tőzsdei jelenlétére számos országban találhatunk példát. A hagyományosan erős állami szektorral rendelkező Franciaországban és Németországban, valamint Lengyelországban forognak nagyobb arányban állami vállalatok papírai a tőzsdén.

1. ábra: Állami tulajdonú vállalatok európai tőzsdéken és a piaci kapitalizáció szintje

Név	Ország	Szektor	Állami tulajdon
PKN Orlen	Lengyelország	Olaj	85%
PKO	Lengyelország	Bank	72%
PGE	Lengyelország	Villamosenergia	71%
PGNiG	Lengyelország	Olaj/gáz	58%
CEZ	Csehország	Energia	51%
Telekom Austria	Ausztria	Telekommunikáció	34%
OMV	Ausztria	Olaj	32%
Deutsche Post	Németország	Posta	32%
Deutsche Telekom	Németország	Telekommunikáció	31%
Swisscom	Svájc	Telekommunikáció	28%
Airbus	Franciaország	Repülőgépgyártás	28%
Renault	Franciaország	Autóipar	21%
BNP Paribas	Franciaország	Bank	15%
GDF Suez	Franciaország	Energia, gáz	12%
EDF	Franciaország	Villamosenergia	10%

Forrás: MNB-gyűjtés a tőzsdék honlapjáról, 2016

A tőzsdefejlesztés ezen szakaszában mindemellett több innovatív fejlesztés is megvalósult, többek között bevezették az opciós és határidős kereskedést, valamint a KELER¹¹ közreműködésével az elszámolás biztonságát megalapozó központi szerződő fél szolgáltatást.

A fejlődést a 2008-as válság érdemben megtörte. A részvénypiaci forgalom azóta sem érte el a válság előtti szintet, az új kibocsátások elmaradtak. Így a tőzsde gazdaságban betöltött szerepe a válság következtében erőteljesen csökkent.

A tőzsdefejlesztés legújabb szakasza a Magyar Nemzeti Bank 2015. év végi tulajdonossá válásával vette kezdetét. Visszatekintve, a tőzsde modern kori története során a tulajdonosi szempontok többször is változtak. A BÉT alapításakor a tagok lettek egyben a tulajdonosok is, a tulajdonosi és a kereskedői szempontok ennek megfelelően nem különültek el, és a profitorientált működés mint cél sem merült fel. Ezt az állapotot a demutualizáció (a két szerepkör szétválasztása) folyamata változtatta meg, melynek eredményeként a BÉT 2002-ben részvénytársasággá alakult.

A 2004-es tulajdonosi átrendeződés következtében – mely során a WBAG vezetésével, osztrák bankok részvételével szerveződött konzorcium szerzett 68%-os tulajdonrész, majd 2008-ban újabb átrendeződés után a bécsi tőzsde lett a többségi tulajdonos – két fő cél adta a tulajdonos motivációját: egyrészt a WBAG regionális vezető szerepének támogatása, másrészt a pénzügyi eredmény maximalizálása.

A Magyar Nemzeti Bank 2015-ös tulajdonszerzését követően ez megváltozott, a nyers profitelvárásokkal szemben előtérbe került a hazai tőkepiac fejlesztésének szándéka, mely szükségszerűen aktív szerepvállalást igényel. A Magyar Nemzeti Bank többségi tulajdonossá válását ezen túlmenően nemzetközi kitekintésben is jellemző gazdaságstratégiai szempontok indokolják. A hosszú távú tulajdonosi szemlélet a tőzsdei működésben és kereskedésben bizalomteremtő hatással jár.

Mielőtt azonban részletesen kifejténénk a tőkepiaci fejlesztés ezen szakaszát, a következő fejezetben a 2010. évi gazdaságpolitikai fordulattal kezdetét vevő, új értékrendre építő állami szemléletváltás gazdaságfejlesztési motivációit a pénzügyi-gazdasági válság összefüggésében elemezzük.

Előzmények és motivációk – másként a tőkepiacról

A magyar gazdaság a 2010-től végrehajtott fiskális, majd a 2013-tól kezdődően végrehajtott monetáris politikai fordulattal olyan gazdasági növekedés alapjait fektette le, mely a makrogazdasági egyensúly és stabilizáció mellett a fenntartható növekedésre és versenyképességre fókuszál. Azonban nem szabad elfelejtenünk, mely összetevők, országspecifikus jellemzők¹² miatt érintette különösen hátrányosan Magyarországot a 2008-as pénzügyi-gazdasági válság, s melyek következtében kényszerült hazánk a fenntarthatatlanná vált – adósságból finanszírozott – növekedési modell módosítására. A magyar gazdaság erősödésével összefüggésben elért eredményeket a pénz- és tőkepiac, továbbá a nemzetközi szervezetek és nagyobb hitelminősítők is elismerik, mégis további erőfeszítések szükségesek a versenyképesség magasabb szintjének eléréséhez és fenntartásához.¹³ A tőke- és részvénypiac jó teljesítménye, illetve a kedvező befektetési környezet szorosan

összefüggnek a magyar gazdaság jó teljesítményével. A piaci szereplők együttműködésére építő tőkepiaci ökoszisztéma létrejöttével hozzájárulhat a nemzetgazdasági versenyképesség fokozásához, úgy a hazai nagyvállalatok, miképpen a kiemelt jelentőséggel bíró kis- és középvállalatok versenyképességének növeléséhez is. Egy hatékony és aktív tőkepiac, a vállalatok számára szélesebb körben elérhető finanszírozási lehetőségek biztosításán túl, nemzetgazdasági aspektusban sérülékenységsökkentő hatással is járhat. A 2010 utáni magyar gazdaságpolitika olyan magyar sajátosságokon alapuló, egyedi válságkezelési receptet követett, mely költségvetési értelemben a foglalkoztatásbővülést és növekedést szolgáló adóreformon, illetve strukturális átalakításokon, valamint a 2013-as monetáris politikai fordulaton alapuló, célzott monetáris politikai intézkedéseket jelentette, amelyek számos gazdaságpolitikai dimenzióban eredményt hoztak (Matolcsy–Palotai, 2018). A 2013-tól a monetáris politikai fordulattal lehetővé vált két fő gazdaságpolitikai ág – fiskális politika és monetáris politika – közötti összhang további eredmények elérésének adott teret, melyről Matolcsy és Palotai (2015) ok-okozati összefüggésben, a célok és azok teljesülésének vetületében értekeznek a kutatásukban.

Domokos szerint az állampolgárokkal, az üzleti szférával, a bankokkal és minden egyéb érintettel (stakeholderek) kooperatív kapcsolatot kiépíteni képes állam sikeresebb lehet, mint az, amely ezt nem tudja elérni (Domokos, 2017:16). Az állam és a piac közötti együttműködés kulcsfontosságú a hosszú távon fenntartható gazdasági fejlődéshez. Az állampénzügyek konszolidálása, az állam megerősítése és a stabil makrogazdasági fundamentumok a jól irányított állam összetevői, mivel csak egy hatékony és erős állam képes a magánszektorra a tartós együttműködés felé terelni.

A válság előtti években Magyarországot fenntarthatatlan közpénzügyek, elhibázott költségvetési politika, illetve ebből adódóan gyenge gazdasági fundamentumok jellemezték. Ez szuboptimális állami működést jelentett, ahol az állam és a gazdasági szereplők közötti együttműködés alapjai érdemben sérültek (Kolozi–Lentner–Parragh, 2018). Kolozi és szerzőtársai szerint a 2010 óta megvalósult állampénzügyi megújulás lehetővé teszi a magyar állam és a gazdasági szereplők tartós kooperációját, ami megfelelő alapot teremthet a jól irányított állam kiépítésére, és arra a szemléletváltásra, ami a pozitív ösztönzőket aktívan alkalmazó, az érintettekkel partneri együttműködésre törekvő állami működéshez vezethet. Fontos e kérdéskörben hangsúlyozni, hogy míg a 2010-es állami modellváltás kényszerű változás igényén és megkerülhetetlenségén alapult, addig az elmúlt évek minőségi szempontból tettek lehetővé egy új típusú állami megújulást, ami immár a 2010-től elért eredmények beérésén alapul.

Monetáris transzmisszió és a tőzsde nemzeti tulajdonba kerülése

A jegybankok monetáris politikáért, pénzügyi stabilitásért felelős intézményekként működésük egyik kiemelt területének tekintik a tőkepiacok hatékonyságát. A tőkepiac fontos szerepet tölt be a monetáris politikai döntések transzmissziójának minél teljesebb érvényesülésében, melynek keretében a Magyar Nemzeti Bank a hazai tőkepiac fejlesztése, a befektetői bázis szélesítése és az eszközárscsatorna transzmissziójának¹⁴ javítása céljával növelte befolyását a Budapest Értéktőzsde Zrt.-ben.

A jegybank egyik kiemelt operatív célkitűzése, hogy megvalósítsa a monetáris politikai döntések hatékony transzmisszióját, ez ugyanis elengedhetetlen feltétele annak, hogy teljesüljenek a jegybanktörvényben lefektetett célok, kiemelten az árstabilitás elérése és fenntartása. A monetáris politikai döntések transzmissziója azt jelenti, hogy a jegybank döntései reflektálódnak a piaci hozamokban és az eszközárakban, amiben a tőzsdének fontos szerepe van. A tőzsdék transzmissziós jelentőségét a globális jegybankok is felismerték, amit jól mutat, hogy több vezető jegybank is aktív vásárlóként jelent meg az értékpapírpiacon monetáris politikai programok keretében, különös tekintettel a tőzsdékre (itt kiemelten releváns a japán jegybank gyakorlata, a Bank of Japan ugyanis a 2013-ban elindított mennyiségi és minőségi lazítási program keretében az állampapírok és vállalati kötvények mellett részvényeket is vásárol a tőzsdei kereskedésben¹⁵).

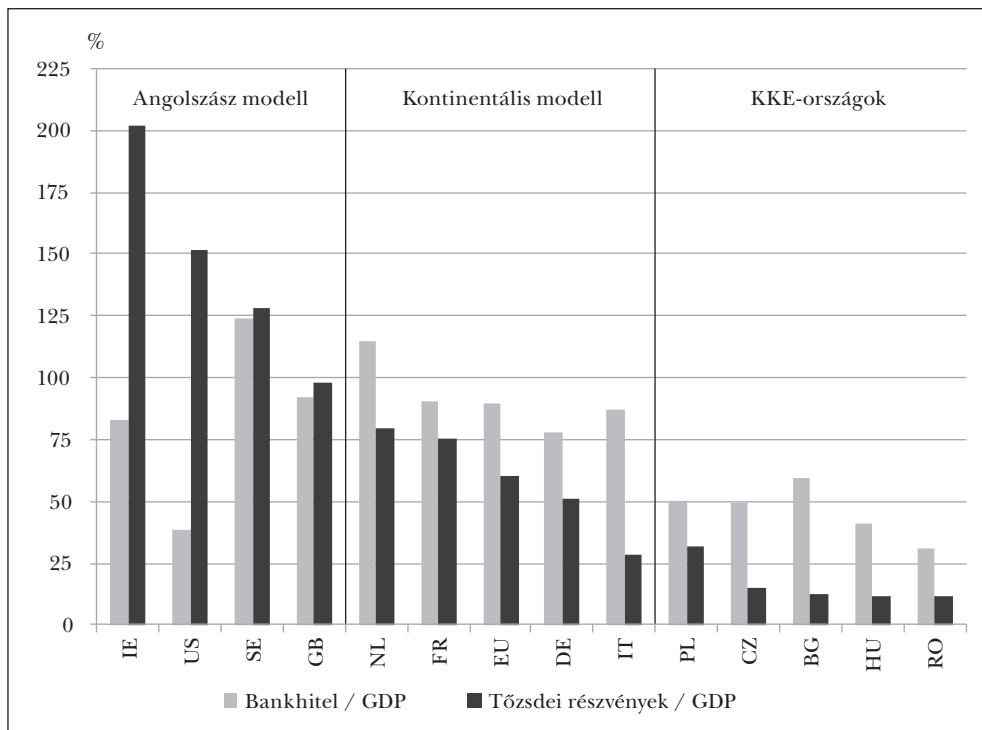
A Magyar Nemzeti Bank azt a stratégiát részesítette előnyben, hogy a tőzsde nemzeti tulajdonba vételével az értékpapírpiacon fejlődését biztosítva támogatja a monetáris transzmissziót, abból az alapelvből kiindulva, hogy egy széles befektetői bázist elérő, fejlett és likvid tőkepiac egyértelműen javítja a transzmissziót, és ezzel elősegíti a monetáris politikai célok elérését is.

A Magyar Nemzeti Bank 2015 novemberében adásvételi szerződést kötött a Budapesti Értéktőzsdében 2004-től többségi osztrák részesedéssel, 68,8 százalékos tulajdonnal bíró CEESEG AG-vel és az Österreichische Kontrollbank AG-vel. Az állami szemléletváltás a tőkepiac új fejlesztési stratégiájában, mind a koncepció, mind a megtett lépések tekintetében tükröződött. A tulajdonrész-vásárlással újra nemzeti tulajdonba került a tőzsde, melyhez kapcsolódóan ismét fókuszba kerülhetett a Budapesti Értéktőzsde fejlesztése, ami egyben a tőkepiac-fejlesztés egyik alapkőve. A tőzsde valós forrásszerzési csatornaként funkcionálhat a hazai vállalatok számára, hozzájárulva a gazdasági növekedéshez, munkahelyek teremtetéséhez és az innovatív vállalatok hazai központú fejlődéséhez. A tőkepiacok a korábban kifejtett monetáris transzmisszió, illetve a diverzifikált vállalatfinanszírozás felé történő elmozdulás szempontjából meghatározók lehetnek, melyet a skandináv és angolszász országok példája mutat leginkább, míg a bankközpontú gazdaságokban – főleg az euroövezetben (kontinentális modell) – jellemzően alacsonyabb a tőkepiacok szerepe. Az egyes modellek közötti eltérést a bankközpontú, vagyis bankhitelre építő és a tőzsdei részvényeknek (piaci oldalnak) nagyobb szerepet adó vállalatfinanszírozási modellek szemléltetik (2. ábra).

A tőzsde nemzeti tulajdonba kerülése történelmi lehetőség, mely során a piaci szereplőkkel közös célkitűzések a korábbiaknál lényegesen nagyobb sikerrel lehetnek megvalósíthatók. A tulajdonosi szerkezet a következőképpen változott: Magyar Nemzeti Bank (81,35 százalék), KBC Securities Magyarországi Fióktelepe (5,20 százalék), Concorde Befektetési és Eszközkezelési Zrt. (4,17 százalék), OTP Bank Nyrt. (2,66 százalék).

A Magyar Nemzeti Bank aktív szerepvállalását az eddig említetteken túl további szempontok is indokolják, melyek nem választhatók el a hazai tőkepiacra hatással lévő legfontosabb trendektől. A főbb trendek a következőképpen foglalhatók össze:

2. ábra: Banki és tőzsdei finanszírozás

Forrás: Világbank

– versenyképességi fordulat, fenntartható felzárkózási célok megvalósítása (többek között demográfiai folyamatok és ezek kezelésére adott megoldások, hazai tőkés réteg megerősítése, nemzeti jólét növelése);

– EU-támogatások és források csökkenése;

– a banki finanszírozás gazdaságra gyakorolt hatása, összefüggései;

– a tőkepiaci unió törekvései a tőkepiac fejlesztése érdekében;¹⁶

– banki és tőzsdei finanszírozás egészséges, gazdasági növekedést támogató aránya tekintetében, nemzetközi kitekintésben tapasztalható jelentős eltérések.

A felsorolt okok alapján is kiemelt jelentőségű a tőkepiacok 2020-ig szóló fejlesztési stratégia szerinti megerősítése. Az európai uniós források mértékét befolyásoló, új uniós finanszírozási ciklus és finanszírozási alternatívák diverzifikációval való összefüggése szükségszerűen a piaci forrásokból történő finanszírozás új megközelítését igénylik. Mindebből következően a tőkepiaci finanszírozás elősegítése hozzájárulhat a versenyképesség fokozásához.

Fő célkitűzésként fogalmazódott meg, hogy a magyar tőzsde fejlesztésével olyan tőkepiac jöjjön létre, amely a vállalatok jelenleginél sokkal szélesebb körének teremt reális és elérhető finanszírozási alternatívát, így kiegészítheti a banki hitelezés növekedéstámogató hatását. A magyar tőkepiac 2016 előtt nem tudott a diverzifikált pénzügyi

közvetítőrendszer részeként a versenyképes gazdaság és fenntartható növekedés motorjává válni, továbbá nem vált a vállalatok banki finanszírozás melletti alternatívájává sem. A Magyar Nemzeti Bank beavatkozásának helyességét az elmúlt évek történései és az élet is igazolták.

Nagy (2015) szerint e körben az ösztönzők bevezetésével párhuzamosan, a befektetői oldalon kell élénkíteni a keresletet, az intézményi befektetői körtől egészen a lakossáig, melyhez ideális feltételrendszert kínál az alacsony hozamkörnyezet. A forgalmazói kör megerősítése is kulcsfontosságú. A tőzsde 2015-ben megválasztott elnökét idézve: „a feltárt pénzügyi szektorbeli visszaélések egyik tanulsága, hogy a befektetési szolgáltatók szabályozása és felügyelete megerősítésre szorul, és a jegybank által javasolt szabályrendszer erősítése fokozza a forgalmazói bizalmat” (Gyükeri, 2015).

Tehát alapvetően kevés IPO-val¹⁷ és a GDP-hez mérten alacsony kapitalizációval volt jellemezhető a 2016 előtti tőkepiaci helyzet. Jóllehet, a kis- és középvállalatok esetében a jegybanki eszközök (pl. NHP) pozitív irányba tudták fordítani a folyamatokat, a tőkepiaci finanszírozás nem volt képes helyettesíteni a kieső hitel típusú finanszírozást, mely a magyarországi részvénytőkepiac 2008 és 2014 közötti folyamatos szűkülésében, a tőzsde szerepének mérséklődésében, az elsődleges kibocsátások számának (IPO) visszaesésében és a tőzsdei forgalom folyamatosan csökkenő tendenciájában egyaránt megmutatkozott.¹⁸ E kedvezőtlen folyamatban mind az intézményi méretgazdaságosság, mind a kibocsátói elégtelenségek szerepet játszottak, mely okok és gátak oldása meghatározó jelentőséggel bír. A visszafogott hiteloldali és tőkepiaci finanszírozás miatt a monetáris transzmisszió hatékonysága szintén mérséklődött.

Banai és szerzőtársai kitérnek munkájukban a diverzifikált finanszírozási lehetőségek relevanciájára, miszerint a hitelállomány bővülése egy szint után már nem hat pozitívan a reálgazdaságra, sőt a pénzügyi szektornak negatív hatása is lehet a növekedésre. Emiatt fontos, hogy minél diverzifikáltabb finanszírozási lehetőségek álljanak a vállalati szektor rendelkezésére, kiemelten a kis- és középvállalatok számára (Banai et al., 2016:79). Tanulmányukban olyan scoring rendszert dolgoztak ki, mely annak az elsősorban kkv-szektorban működő vállalati körnek a megtalálását célozta, amelynek érdemes lehet a tőzsdére lépést megfontolni. A tanulmányuk szerinti rangsorolás alapján a legjobb mintegy 300, lényegében tőzsdéképes vállalatok csoportja – gazdasági mutatóit tekintve – jobb teljesítményt mutatott a múltban, mint a BÉT T és standard kategóriáiban szereplő vállalatok.¹⁹

A tőzsde sokoldalú eszköz, ami a nagyvállalatok mellett ma már egyre inkább a kis- és középvállalatok számára is elérhetővé vált a cégek versenyképességét is javító alternatívaként. A tőzsdei jelenlét nyújtotta lehetőségek a következőkben foglalhatók össze:

- A tőzsde hazai és külföldi befektetőktől történő tőkebevonási lehetőséget biztosít, mellyel a tőzsdei szórt tulajdonosi struktúrával megőrizhető a vállalat irányítása feletti kontroll, ezáltal a cégek hazai irányítása, döntéshozatali központja.

- A munkavállalói és a lakossági részvényjegyzés lehetősége nagymértékben növeli a vállalat ismertségét, és támogatja a tőkepiaci tranzakció elfogadottságát, sikerét.²⁰ A hazai tőzsde meghatározó vállalataiba a bevezetés időpontjában történő befektetés kifejezetten jó példaként szolgál, mint helyes befektetési döntés.²¹

– Regionális bajnokok megteremtésének lehetőségével a tőzsdei jelenlét és forrásbevonás segíti a vállalatok növekedését, melyre jól építhető a regionális és globális jelenlét. Magyarországi példa lehet erre a Richter, a MOL vagy az OTP.

– A tőzsdei jelenlét a transzparens működés és a magas szabályozói elvárásoknak való megfelelés által javítja a vállalatok versenyképességét, hiszen a vállalatok folyamatos visszajelzést kapnak működésükről. A javuló versenyképesség és növekvő működési hatékonyság újabb piacok megszerzését és a befektetői bázis szélesítését teszi lehetővé, illetve hozzáférést jelenthet új finanszírozási forrásokhoz. Ez nemzetgazdasági szinten is lényeges pozitív hatásként vehető számba.

A tőkepiaci és gazdasági fejlettség közötti összefüggések

A gazdasági fejlődésben rövid és hosszú távon is meghatározó a pénzügyi közvetítés és pénzügyi rendszer működése. A banki hitelezés és a tőkepiaci finanszírozás egyaránt fontos szerepet töltenek be a gazdasági növekedés és a nemzetgazdasági teljesítőképesség alakulásában. Az egészséges szerkezetben megvalósuló hitelezés ösztönzése és a tőkepiac fejlesztése egységben járulhat hozzá a fenntartható gazdasági növekedés megvalósításához, mely téren nem hagyható figyelmen kívül a jogszabályi környezet támogató szerepe.

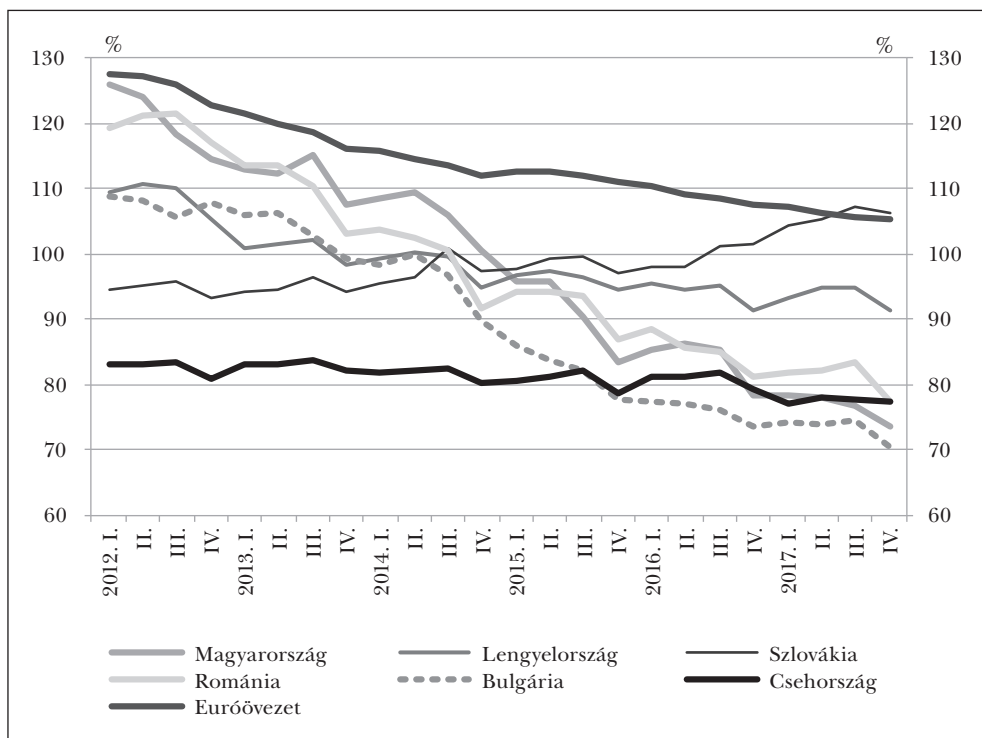
A vállalatok forráshoz jutásának feltételei akár a válság, akár a fellendülés időszakában determinálják a lehetséges növekedési és fejlődési utakat. A tőkepiaci fejlettség és a gazdasági fejlettséget meghatározó jogrend stabilitása, valamint a bankrendszeri struktúra érdemben támogathatják a hitelezés növekedési hatását. Visszautalva Banai és szerzőtársai (2016) tanulmányára, hangsúlyozták a túlzott mértékű hitelexpanzió miatt jelentős kockázatok felépülésének lehetőségét is, melyek később kontrakciós hatásúak lehetnek.²² Létezik egy olyan felső határ, amely felett a hitelezés növekedést támogató hatása csökken, és kontraproduktívá is válhat, mely a GDP-arányos magánhitelek 100-150 százalékos értéke körül alakul. E vonatkozásban a tőkepiac fejlődése mind kiemeltebb szerepet tölt be a vállalati kör szempontjából. Teremi (2017) szerint a vállalatok forrásszerkezetének diverzifikálásával nő a vállalatok sokkokkal szembeni ellenálló képessége, aminek pozitív makrogazdasági hatásai lehetnek.

A tőzsdeérett vagy tőzsdére lépésre potenciálisan alkalmas vállalatok esetében a további beruházások, fejlesztések, illetve a dinamikus működés és üzletpolitika által kívánatos fejlődés a banki források és a tőkeági forrásbevonás egységében valósulhat meg a leghatékonyabban és legeredményesebben, meghatározó elemként hozzájárulva Magyarország sikeres gazdasági felzárkózásához.

Azon országok esetében, ahol egészséges szerkezetben valósul meg a hitelállomány-bővülés, a felzárkózás is biztosabb összetevők alapján történik, és kevésbé törékeny. E körben a 3. ábra nemzetközi összehasonlításban szemlélteti a gazdaság hitel/betét mutatóját. Az elsősorban bankrendszeri expanzióra törekvés nem oldhatja fel a pénzügyi fejlettség növekedési hatásának effektívvé válását.

A hazai tőzsde, a magyar vállalatoknak növekedési lehetőséget biztosítva, mind a hazai, mind a külföldi befektetők tőkéje általi növekedést finanszírozhatja (BÉT, 2017).

3. ábra: A hitelintézeti szektor hitel-betét mutatója nemzetközi összehasonlításban

Forrás: EKB, MNB

A tőkepiacok – különösen a részvénybefektetések – jelentős szerepet töltenek be az eszközallokációban, a rizikó transzferében és transzformációjában, végső soron a vagyontermelésben.

A magyar gazdaság hagyományosan egyoldalú finanszírozási szerkezettel rendelkezik, a vállalatok több mint 80%-ban banki úton gyűjtik össze a szükséges forrásokat, így a nemzetgazdaság fejlődéséhez szükséges a tőkepiac nagyobb szerepvállalása.

A részvénytőkepiac fejlődése több csatornán keresztül fejt ki pozitív hatást a gazdasági fejlődésre (Teremi, 2017:671):

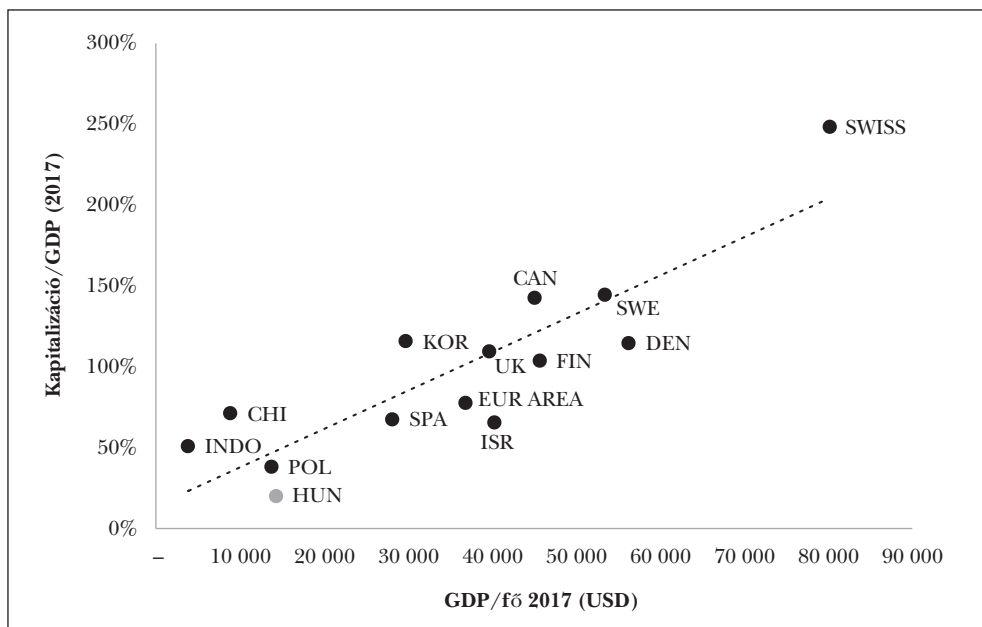
- csökkenti a hosszú távú finanszírozás költségeit;
- csökkenti a kitétséget a banki finanszírozás irányába, ezáltal mérsékeli a gazdasági visszaesést egy bankválság során;
- költséghatékony módja az iparágak közötti tőkeátcsoportosításnak;
- élénkíti az innovációs tevékenységet;
- a részvénybefektetőknek nagyobb az érdekeltségük a vállalattal kapcsolatos információk beszerzésére és döntéseinek ellenőrzésére, ezért azok hatékonyabban fognak működni.

A tőkepiac-fejlesztés kérdéskörében meghatározó jelentőséggel bírnak a gazdasági és tőkepiaci fejlettség közötti közgazdasági összefüggések. Egy erős és egészséges

tőkepiac hozzájárulhat a gazdaság növekedéséhez, ahogy az is lényeges, hogy az egy főre jutó GDP alakulása a fejlett tőkepiaccal rendelkező országok esetében többnyire magasabb. Emellett a gazdaság abszolút értéke és a tőkepiac fejlettsége között is felfedezhető kapcsolat, ebből pedig ismét az következik, hogy a magas GDP-vel rendelkező országok általában fejlettebb tőkepiaccal rendelkeznek. Az is megfigyelhető, hogy egy bizonyos nagyságú GDP elérése után a tőkepiac fejlettsége és a gazdaság növekedése között már nem olyan erős a kapcsolat, jóllehet a statisztikai adatok alapján az egyértelműen megállapítható, hogy a 225 milliárd dollárnál nagyobb GDP-vel rendelkező országok és az annál kevesebbel rendelkező országok tőkepiaci fejlettsége közötti különbség a legmarkánsabb (a magyar GDP értéke nagyságrendileg mintegy 130 milliárd USD). Ez a statisztikai adatokból levonható következtetés hasonló a Banai és szerzőtársai (2016) által a hitelállomány bővülésére tett megállapításokkal. Kirajzolódik, hogy a tőkepiac növekedésének a gazdasági növekedésre kifejtett hatása jelentős a kisebb gazdasággal és tőkepiaci kapitalizációval rendelkező országokban, azonban a hatás egyre lelassul mindaddig, amíg be nem áll egy egyensúlyi állapot. Ezeket alapul véve azzal a várakozással élhetünk Magyarország tekintetében, hogy a túlzottan egyoldalú banki finanszírozás növekedésének határhaszna elmaradhat az alacsony bázissal rendelkező tőkepiac által vezérelt gazdasági növekedéstől.

Amennyiben a hazai részvénytőkepiac kapitalizációja a tőzsdefejlesztési stratégiai céloknak megfelelően a GDP 30 százalékos szintjére növekszik, az 0,2–0,3 százalékponttal növelheti a potenciális kibocsátás szintjét.

4. ábra: A tőzsdén jegyzett vállalatok piaci kapitalizációja és a GDP kapcsolata

Forrás: MNB, Világbank (2017)

EGYÜTTMŰKÖDŐ ÁLLAM – KOOPERÁLÓ PIAC

A 2010-től kezdődő, megszorítások helyett strukturális reformokra építő és növekedésfókuszú gazdaságpolitika jelentős eredményeket ért el. A gazdaságtörténetileg is kivételes magyar konszolidációval és stabilizációval elért eredmények megőrzése és magasabb szintre emelésének záloga az állam és a piac együttműködésében rejlik, mely megállapítás érvényességét tanulmányunkban több ponton is vizsgáljuk.

A rendszerváltást követő két évtized Magyarországon uralkodó közgazdasági gondolkodása arra a mára megdőlt alaptételre épült, mely szerint a piac korlátlan önszabályozó képességgel rendelkezik. A magyar politikai és közgazdasági elit azért eshetett bele a kudarcok mögött álló gondolkodás csapdájába, mert elfogadott egy téves elméletet: az önszabályozó piac elméletét (Matolcsy, 2015:579). Az 1970-es években újra felfedezett klasszikus-liberális közgazdasági alaptételek neoklasszikus-liberális elméletbe integrált változata szakított azzal a korábbi gondolkodással, amely az államot és a piacot egyensúlyban egymás partnereiként értelmezte.²³ A devizahitelezés és a válságot megelőzően tapasztalt külsőfinanszírozás-alapú eladósodottság komplex problémakörének megoldása aktív állami szerepvállalást igényelt. Fontos válságtanulság, hogy a piac nem önszabályozó, önmaga nem képes sem az egyensúlytalanság oldására, sem az egyensúly megeremtésére. Így szükségessé vált az állami szerepvállalás megerősítése, az új megközelítés és egészséges egyensúlyra törekvés. A túlzott piaci kilengéseket a piaci szereplőkkel szemben az állam mérsékelni képes. Miközben a magyar válságkezelés kivédte a pénzügyi válságot, és beállította a pénzügyi egyensúlyi mutatókat, fenntartható szinten és szerkezetben valósította meg (államháztartási hiány, államadósság-ráta, növekvő mennyiségű lakossági állampapírok) a foglalkoztatás és a GDP érdemi növelését.

A hitelhez jutás megkönnyítése körében a jegybanki gazdaságösztönző programok érdemben mérsékeltek a hazai kis- és középvállalati kör hitelezésében tapasztalt visszaesést. A kvv-hitelpiac működésének helyreállítását célzó (Növekedési Hitelprogram, NHP), majd a piaci hitelezést ösztönző programok (Piaci Hitelprogram, PHP), a hitelinformációs rendszer, illetve a fogyasztóbarát hiteltermék (Minősített Fogyasztóbarát Lakáshitel, MFL) bevezetése egyaránt az információs aszimmetriából eredő kockázatok mérséklését eredményezték, melyek komplexen adták a gazdasági növekedés meghatározó forrását.

Az állami oldal kapcsán mind a szabályozás oldaláról, mind a fogyasztók számára elérhető egyéb, alternatív fórumokról szóló tájékoztatás körében állami szerepvállalás tapasztalható. Fontos célkitűzés, hogy minél több fogyasztó tudjon arról, hogy egyezséggel, megállapodással oldhatja meg az egyes személyekkel és szervezetekkel felmerült vitáját.²⁴

A piaci szereplőkkel partnerségre törekvő, terelő és ösztönzése során pozitív motivációt alkalmazó állam a közbizalom erősítését kiemelt célként kezeli, emellett a célzott és aktív állami szerepvállalással jelentős fordulatokat ért el. A fordulatok megvalósításának és eredményességének alapja a rendszerszemléletű, optimális mértékű, megfontolt, célzott, aktív állami szerepvállalás. Végh (2016) szerint kiemelten fontos, hogy a stratégiai célok elérése a korábbinál szorosabb együttműködést feltételezett a

kormányzattal, állami intézményekkel és a piaci szereplőkkel annak érdekében, hogy olyan üzleti és szabályozói környezet jöjjön létre, amely a tőkepiac és a BÉT fejlődésén keresztül aktívan támogatja a magyar gazdaság kiegyensúlyozott növekedését.

Az aktív állami szerepvállalás a tőkepiacfejlesztés érdekében megalapozott, hazai sajátosságokat figyelembe vevő, stratégiai lépésekben és intézkedéscsoportokban, a piaci szereplőkkel együttműködésre törekvő megközelítésben érhető tetten.

Az állami és makrogazdasági dimenziók tőkepiaci összefüggései

A Magyar Nemzeti Bank a legnagyobb kibocsátók és forgalmazók tőkepiac fejlesztésében való érdekeltiségét törekszik erősíteni, mely mind a struktúra, mind a befektetők ösztönzésére tett lépésekben tükröződik. „Az MNB a BÉT Zrt.-ben jelenleg is részese-déssel rendelkező legnagyobb kibocsátókkal és hazai értékpapír-forgalmazókkal hosszabb távon együtt kíván működni. A többségi tulajdon megvásárlásával az MNB célja, hogy fejlessze a hazai tőkepiacot, a befektetői bázist szélesítse, a kínálati, keresleti és likviditási feltételek vonzóbbá tételével javítsa a transzmissziót” (MNB, 2016:107). E körben a fejlődési út első szakaszaként olyan együttműködést megtestesítő mérföldkövek azonosíthatók, melyek jól mutatják az állammal, állami intézményekkel és piaci szereplőkkel közösen elért eredményeket. Az együttműködés dimenziói:

- Üzleti és szabályozói környezethez kapcsolódó törvénymódosítások;²⁵
- MIFID II.;
- ELITE Program;
- Nemzeti Tőzsdefejlesztési Alap létrehozása;
- Mentoring Program;
- Tőzsdei Tanácsadó Testület;
- együttműködési megállapodások.

A tőzsde fejlesztése hozzájárulhat a teljes magyar vállalati kör finanszírozási lehetőségeinek bővüléséhez, valamint a magyar lakosság számára rendelkezésre álló megtakarítási formák bővüléséhez, ezáltal támogatni képes úgy a pénzügyi stabilitást, mint a gazdasági növekedést, melyek a jegybanki mandátumok részét képezik. A Magyar Nemzeti Bank törvényi felhatalmazás szerinti elsődleges célja az árstabilitás elérése és fenntartása. Az elsődleges cél veszélyeztetése nélkül támogatja a pénzügyi közvetítőrendszer stabilitásának fenntartását, ellenálló képességének növelését, a gazdasági növekedéshez való fenntartható hozzájárulásának biztosítását és a rendelkezésre álló eszközökkel a kormány gazdaságpolitikáját.²⁶ A hazai tőkepiac fejlesztése olyan stratégia mentén történik, mely 2016-tól 2020-ig terjedően megfogalmazott vezérgondolatok egységében, átfogó tőkepiac- és tőzsdefejlesztési program megvalósítását tűzte ki céljául (BÉT, 2017:9). Egy erős tőkepiac kiépítése folyamatában az állam és a piac együttműködése, a harmonikus működésre törekvés kulcsszerepet játszik.

Tekintettel arra, hogy az ELITE Program, a Nemzeti Tőzsdefejlesztési Alap létrehozása, valamint a Mentoring Program a kis- és középvállalati szektor kihívásait fókuszáltnan, rendszerezett ismérvek szerint hivatott kezelni, emiatt a *Piaci dimenzió* című fejezetben tárgyaljuk ezen programok konkrét sajátosságait.

Üzleti és szabályozói környezethez kapcsolódó törvénymódosítások

A vállalatok tőzsdére lépését támogató szabályozási környezet egyik pilléréként a tőzsdei bevezetés és tőzsdei jelenlét érdemben kisebb költségigénye azonosítható, míg másik pillérként a kibocsátás folyamatát támogató eszközök kiépítéséből adódó könnyebb tőzsdére lépés lehetősége nevezhető meg.

Kínálatoldali élénkítés érhető el egyes állami vállalatok részvényeinek tőzsdei bevezetésével, tőzsdeérett magántulajdonú nagyvállalatok tőzsdére lépésének ösztönzésével, továbbá egy speciális kis- és középvállalati platform – Xtend – létrehozásával. A tőzsdeképes vállalatok azonosítását ingyenes tanácsadói szolgáltatásokkal támogatja a tőzsde, melyet a 2016. évi törvénymódosításokból levezethető tevékenységekör-bővítés lehetősége alapozott meg, ösztönzést adva a vállalatoknak a tőzsdei bevezetésre. A cégek rangsorolását követően felkeresik őket, és ingyenes üzleti, jogi tanácsadást kínálnak a tőzsdei bevezetéshez.

A 2017 júniusában elfogadott új EU Prospektus Rendelet (2017/1129 EU) 2019 júliusától kötelező teljes körű alkalmazás mellett, egységes alapokra helyezi a tájékoztatókészítés uniós követelményeit, és jelentős könnyítéseket vezet be elsősorban a kis- és középvállalatok, valamint a gyakori kibocsátók számára.

A cégtörvény 2017. január 1-jén hatályba lépett módosítása egyszerűsítette és logikusabbá tette a zártkörűen működő részvénytársaságok nyilvánossá alakulásának folyamatát, lehetővé téve, hogy a részvények tőzsdei bevezetése és a kereskedés indulása akár egyszerre is megtörténhessen.

Uniós jogharmonizációs kötelezettséget teljesítve szigorodott a számviteli törvény, főszabályként előírva, hogy a 2017-ben induló üzleti évtől a tőzsdei kibocsátók IFRS-beszámolót készítsenek.

Praktikusabbá és egyszerűbbé váltak a Ptk. értékpapírszabályozásai, melyek 2017. január 1-jén léptek hatályba. Megmaradt ugyanakkor a nyitottértékpapír-forgalom intézménye, vagyis továbbra is lehetőség van a Ptk.-ban meghatározott minimális kellékekkel és feltételek mellett jogszabályban nem nevesített értékpapír kibocsátására. A kínálati oldal fejlesztésének szerves részét képezi a kibocsátók számára elérhető termékpaletta bővítése is, melyre jó példa a szabályozott ingatlanbefektetési társaság, ún. szit²⁷ megjelenése. A szit-ekre vonatkozó korábbi, 2011-től hatályban lévő szabályozás legutóbbi módosítása piaci igényekhez igazította a többször is módosult, szabályozott ingatlanbefektetési társaságok működéséhez kapcsolódó törvényt.²⁸ A módosítások indokoltságát és helyességét a pozitív piaci fogadtatás igazolta, melyhez kapcsolódóan két tőzsdei ingatlantársaság szit-té, illetve szit elővállalkozássá alakult.²⁹ Jóllehet, a magyar jogrendszerben 2011 óta léteznek szit-ek, azonban 2017-ig egyetlen társaság sem került szit-ként nyilvántartásba. Ennek oka az a szigorú szabályozás volt, amelyet 2017 óta többször is koncepcionálisan módosítottak, így több társaság dönthet úgy, hogy eleget tesz az európai mintáknak megfelelő szabályozásnak, ezzel további tőkét bevonva az ingatlanszektorba.

A befektetői oldalon a keresleti szempontból az intézményi befektetői kör, a lakosság, továbbá a forgalmazói kör meghatározó. A Nemzeti Adó- és Vámhivatal a magán-

személyek részére készített adóbevallási tervezetben a tőkepiaci ügyletekből származó jövedelmet feltünteti, továbbá az adózás rendjéről szóló törvény szerint, a nyilvánosan működő részvénytársaságoknak nem szükséges legalább három éve működniük a megbízható adózói minősítési kategóriába kerüléshez. Lényeges, hogy az állami modell kooperatív irányba történő elmozdulása a pozitív ösztönzőkben a mindennapok szintjén is tetten érhető valamennyi vállalati méretkategóriában.³⁰

Intézményi tekintetben a Budapesti Értéktőzsde szabályozásának minél racionálisabbá és átláthatóbbá tételével, magas szintű befektetővédelem megtartása mellett, 2018 folyamán felülvizsgálta részvénykategória-rendszerét és annak követelményeit. Az új kategóriarendszer átláthatóbb, következetesebb és méltányosabb követelményeket támaszt a tőzsdei szabályozott piacon jelen lévő, illetve oda belépni szándékozó részvénykibocsátókkal szemben. E körben a nemzetközi gyakorlat követése, a hazai piaci szereplők visszajelzéseinek, valamint az elmúlt évek tapasztalatainak erőteljesebb gyakorlatba építése is megvalósul.

Hasonló célkitűzések alapján az új Budapesti Értéktőzsde által kiadott Felelős Társaságirányítási Ajánlások³¹ között megjelennek olyan elvárások is, amelyeket nem jogi normák formájában fogalmaznak meg, hanem a társaságoknak a társadalommal szembeni felelős magatartását, elkötelezettségét megjelenítő gondolkodás működésben való megjelenítése tükröz.

MIFID II

A 2018 januárjától életbe lépett új, az Európai Unió tőkepiacának minőségét javító közösségi szintű szabályozás (MIFID I. felülvizsgálata alapján) számos ponton érinti a BÉT működését. Egyes pontok, mint az újfajta piacszegmentáció vagy transzparencia kritériumok, közvetlenül az alaptevékenységen keresztül, mások áttételesen, például a befektetési szolgáltatókon keresztül fejtik ki hatásukat.

Tőzsdei Tanácsadó Testület (TTT)

A tőkepiaci ökoszisztéma kiépítésének egyik fontos eleme, hogy a tőzsde folyamatos visszajelzést és értékelést kapjon stratégiájának kialakításához és megvalósításához az ágazati szereplők minél szélesebb körétől, ehhez egyfajta kooperációs platformot biztosítson. A Tőzsdei Tanácsadó Testület tagjai elismert, meghatározó pénz- és tőkepiaci vezetők mellett kamarák és államigazgatási szervek jelenlegi és korábbi vezetői. A testület betekintést nyer és véleményezi, javaslataival támogatja a tőkepiac-építési stratégia megvalósítását, ezáltal is elősegítve annak beágyazottságát a hazai ökoszisztémába.

Együttműködési megállapodások

A piacfejlesztési célok megvalósításához a tőzsde koordinátorszerepet tölt be, ahol stratégiájának része olyan szakmai szervezetekkel való együttműködés, amelyek segíteni tudnak abban, hogy szerteágazó kapcsolatrendszerüknek köszönhetően nagyobb

elérést és több erőforrást biztosíthassanak. Ennek érdekében a tőzsde számos új együttműködési megállapodást kötött vagy erősített több szervezettel.³²

A bizalom szerepe az állam és a piac együttműködésében

2010-et követően a hazai gazdaságpolitika fókuszában a stabilitás és a fenntartható növekedés feltételeinek megteremtése állt. A költségvetési és monetáris politikában bekövetkezett fordulat, valamint a gazdaságpolitika egyes ágainak összhangja tartósan csökkentették a gazdaság sérülékenységét, és hazánkat újból felzárkózási pályára állították.³³ A gazdaság külső és belső egyensúlyi, valamint adósságmutatói általánosan javultak, miközben a növekedés fenntarthatóságát alapvetően meghatározó foglalkoztatás trendszerűen emelkedett. A sikeres pénzügyi és makrogazdasági konszolidáció megteremtette a lehetőségét, hogy hazánk a korábbiaknál kiegyensúlyozottabb és dinamikusabb növekedési modellre álljon át.

A jól működő állam és állammodell alapja a *bizalom*. A 2007–2008-ban kitört gazdasági válság egyik legmélyebb nyomot hagyó következménye az volt, hogy a polgárok kormányzatba és állami működésbe vetett bizalma jelentősen csökkent. Ez az erózió különösen erős volt Magyarországon, ahol a kormányzat bizalmi indexe és az ország vezetésével kapcsolatos elégedettség nemzetközi összevetésben is érdemi volt (Lentner, 2015:461). „A növekedéshez helyre kell állítani az állam és az üzleti élet közötti bizalmat. Az üzleti vállalkozások képesek beruházni, munkahelyet teremteni, termelni és adót fizetni, de megrendült a bizalmuk az állam működésében, ezért ma lehetőségeik alatt teljesítenek” (Matolcsy, 2010). E gondolatok alapján visszatekintve megállapítható, hogy a bizalom helyreállítása érdekében a 2010-ben alakult új kormány prioritásként kezelte az adóreform szükségességét is. Az ösztönző adórendszer elérése érdekében 2010 óta hozott intézkedések egyaránt hozzájárultak az állam és a magán-szektor hatékony működéséhez, gazdasági, illetve társadalmi célokat is szolgálva.³⁴

A 2013-ban az új értékrendre építő, akkor három éve működő gazdaságpolitikai modell társadalmi támogatottsága a bizalom formájában is megmutatkozott. A közvélemény az uniós és régiós átlaghoz képest is inkább bízott saját kormányában, miszerint a társadalmi bizalom – az Eurobarometer felmérése alapján – az EU 23 százalékos átlaga feletti 37 százalékra nőtt. Később, 2017-ben Magyarországon az EU átlagát tartósan meghaladva, 48 százalékra emelkedett a kormányzat és állami intézmények iránti bizalom. Egy másik, az EU 28 tagállamra kiterjedő – Századvég Project 28 – kutatás szerint Magyarországon Luxemburg után a második legmagasabb bizalmi értéket mérték.³⁵

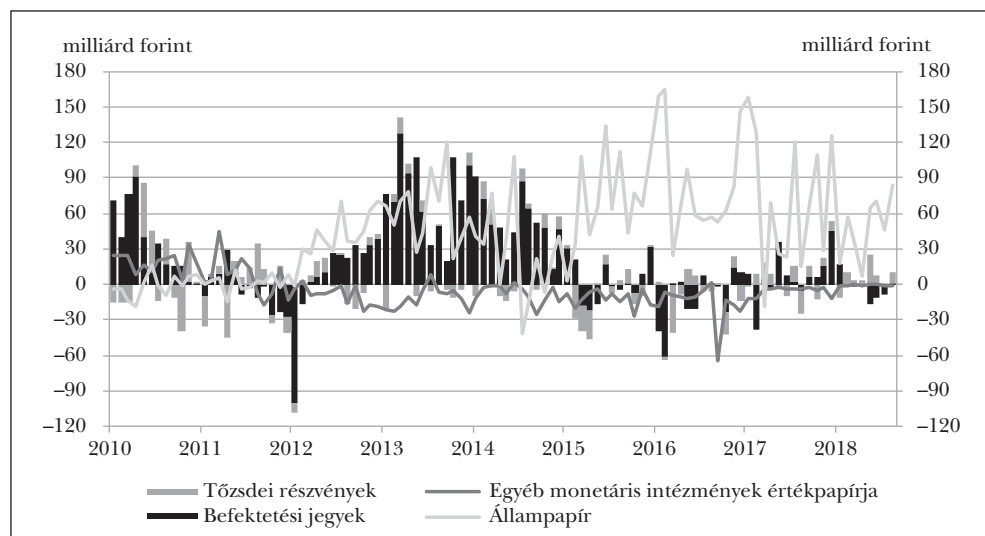
A kormányzati bizalom jelentősége a szabálykövetésben (adófizetési morál) és az üzleti kockázatvállalás növekedéséből eredő beruházások bővülésében, valamint a foglalkoztatás növekedésében egyaránt megmutatkozik. Szélesebb értelemben a kormányzati bizalom két tényezőn múlik: egyrészt a társadalmi bizalmon, azaz a polgárok mennyire bíznak a társadalmi berendezkedés egészében, másrészt a politikai bizalmon, azaz a polgárok mennyire bíznak magában a kormányban és annak intézményeiben.³⁶ Tovább folytatva, az üzleti bizalmat illetően a magyar gazdaság hangulatindexét prezentáló egyéb felmérések is alátámasztják az uniós szinten kiemelkedő bizalmi szintet.

A 2010 után megnyíló gazdaságpolitikai pályán az aktív állammodell és gazdaságösztönzés, a hatékonyságra törekvő és integritásalapú szemlélet nyertek primátust, melyek sarokkövei a stabil és fenntartható költségvetés, rendszerkohézió és racionális, nemzeti érdekeket szem előtt tartó, a nemzetgazdasági versenyképesség és gazdasági növekedés fokozására építő gazdaságpolitika. A társadalmi bizalom helyreállítására tett erőfeszítések eredményessége a gazdasági és társadalmi dimenziókban jól tetten érhető. Iparágak, intézmények, szakmák és általában emberek nagyobb csoportjai szemében volt szükséges helyreállítani a bizalmat. Ennek részét képezi a gyanakvás és a cinizmus leküzdése, amit hozzájárulással, értékteremtéssel és etikus viselkedéssel helyettesíthetünk (Covey–Merrill, 2011). A Magyar Modell fontos pillérét képező jegybanki szemléletváltás a háztartások és a vállalatok körében tényleges bizalomerősítő hatással járt.

A sikeres részvénybevezetések megvalósítása olyan vállalatok tőzsdére lépésével támogatható, melyek megfelelnek a befektetői bizalom erősítését célzó, magas szintű bizalmi követelményeknek, prosperáló üzleti tevékenységet folytatnak, és a befektetők érdeklődésének fókuszába kerülhetnek. E körben különös jelentőséggel bír a gazdasági szereplők fontos csoportjának, a lakosság bizalmi szintjének növelése a pénz- és tőkepiac intézményei és működésének módja irányában. A bizalmonnövelés első lépése a lakosság és háztartások pénzügyi tudatosságának fejlesztése a pénzügyi kultúra, pénz- és tőkepiaci tudatosság tekintetében. Erre alapozva építhető fel a hosszú távú öngondoskodás és portfólió-, vagy másként rendszerszemlélet, mely az ítéloképességen alapuló megtakarítási formák közötti választás képességeit is magában foglalja.³⁷

A háztartások értékpapír-megtakarításának jelentős részét továbbra is a nettó állampapír-vásárlás teszi ki, míg a tőzsdei részvényekben tartott megtakarítások dinamikája és aránya tartósan elmarad az állampapíroknál mért lakossági szerepvállalástól (5. ábra).³⁸

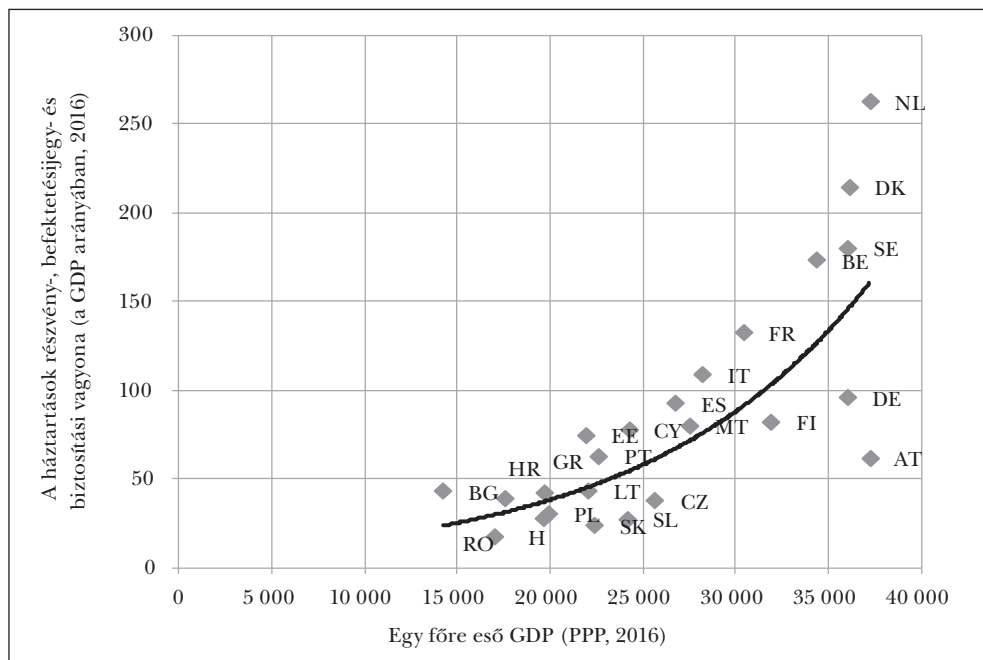
5. ábra: A háztartások értékpapír-tranzakciói

Forrás: MNB

A pénzügyi tudatosság növelése jegyében a pénzügyi, az adózási és a tőkepiaci ismeretek magasabb szintre emelése is kulcskérdéssé vált. A tőzsde oktatási stratégiájának szerves része a pénzügyi kultúra széles körű, a lakossági érdeklődők mellett a szakmai szereplőknek szóló fejlesztése is.³⁹ A fejlettebb gazdaságok háztartásai több hosszú távú befektetéssel rendelkeznek. A lakossági befektetések részvény-, befektetésiigjy- és biztosítási vagyonát GDP-arányosan mutatja az alábbi ábra (6. ábra).

6. ábra: Hosszú távú lakossági befektetések nemzetközi kitekintésben

Forrás: Eurostat

A tőzsdefejlesztés keretében egy olyan ökoszisztéma kiépítése szükséges, amelyben a sikeres hazai vállalatok célja a tőzsdeképesé válás és megmértetés lehet. Kulcskérdés a hazai értékpapírok a hazai intézményi és lakossági szereplők portfóliójában magasabb arányának elérése, a gazdasági teljesítmény lakossági befektetések útján való magasabb finanszírozási aránya, továbbá az a hosszú távú elköteleződés, amely az oktatással kezdődik, és a piaci szereplők széles körével történő együttműködésre épül. Idetartoznak a bankok, szakmai szervezetek, befektetési szolgáltatók, pénzügyi tanácsadók, valamint a kockázati és magántőke-társaságok is.

Piaci dimenzió: a hazai kkv-szektor kihívásai

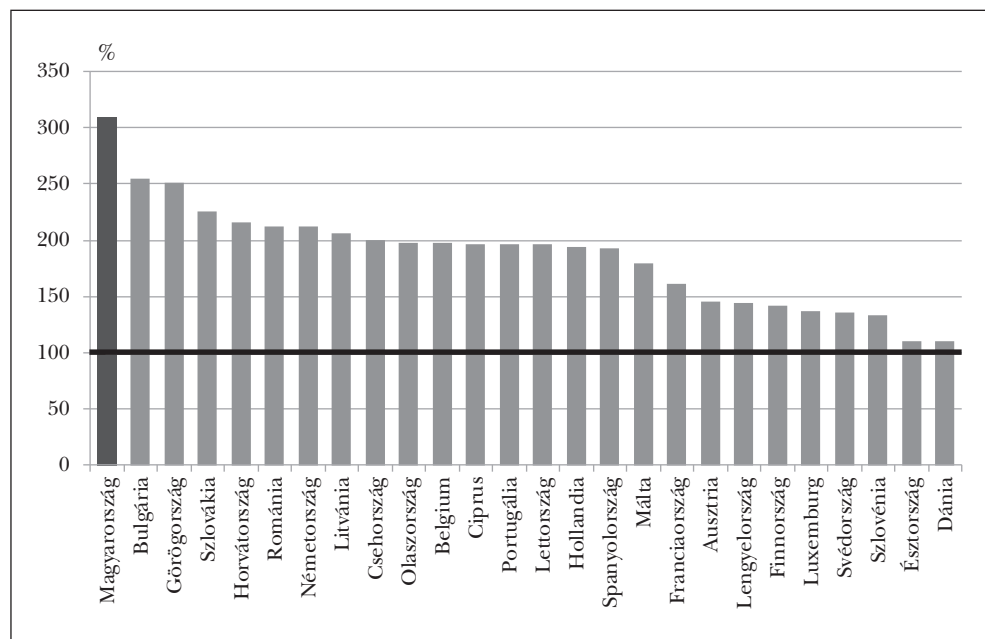
A kkv-szektor fontos szerepet tölt be a nemzetgazdaságokban. A foglalkoztatás mintegy kétharmadért a kkv-k felelősek, és klasszikusan ők az innováció fő motorjai is (bár

Magyarországon az utóbbi években e téren jelentős elmaradás tapasztalható az EU más országaihoz képest).

Forrásbevonásuk elősegítése, életszakaszukból eredő jelentős növekedési potenciáljuk kiaknázása, finanszírozási szerkezetük diverzifikálása – vagyis a hitel-tőke arány elmozdítása a tőke irányába – robusztusabbá és egyben dinamikusabbá is teheti ezeket a vállalkozásokat, ami pozitív hatással van a nemzetgazdasági folyamatokra is, amely pl. a GDP és a foglalkoztatás növekedésében ölt testet. A fejlett piacgazdaságokban a kormányok kiemelt figyelmet szentelnek a vállalkozási struktúrában domináns szerepet játszó kis- és középvállalkozói szektor problémáinak és fejlődési lehetőségeinek.⁴⁰

A hazai vállalkozói kör termelékenységi és hatékonysági szempontból szükségszerű átalakulás elé néz, különösen a független, tisztán hazai magántulajdonú vállalkozások. Ebben erősen hátráltató tényező a magyar gazdaság duális jellege, melyet máig sem sikerült sem feloldani, sem érdemben mérsékelni. A hazai kis- és középvállalatok termelékenysége nemzetközi összevetésben is jelentősen elmarad a külföldi tulajdonú vállalatokétól.

7. ábra: A külföldi irányítású vállalatok termelékenysége a hazai irányítású vállalatok termelékenységének arányában, 2014

Forrás: Eurostat-adatok alapján MNB-szerkesztés

Az átalakulási folyamat átfogóan új vállalati szemléletet igényel. A hatékonyságra törekvés a vállalat szervezetét szövetszinten kell hogy áthassa. Valós és potenciálisan szóba jöhető erőforrásokra alapozható a megújulási folyamat, a lehetőségek, valós képességek, egyúttal korlátok ismeretével.

A kkv-k tőkepiaci beágyazottságának növelésére európai és régiós szinten is számos kezdeményezés indult az értéktőzsdék szervezeti keretein belül. A nagyobb nyugat-európai (pl. London, Frankfurt, Párizs) és a régiós tőzsdéken (Prága, Varsó, Bukarest) kifejezetten a kkv-k igényeire specializálódott alpiacok működnek, továbbá a szabályozók különféle támogatási formákkal – pl. a befektetők számára nyújtott adó- és illetékkedvezményekkel, alacsonyabb beszámolási követelményekkel – ösztönzik ezen piacok bővülését.

A kkv-k kockázatosabb működése, speciális igényeik és lehetőségeik miatt Magyarországon sem illenek a hagyományos, szabályozott piaci struktúrába. E vállalati kör szükségleteinek kielégítése leginkább egy differenciált kkv-piaccal valósítható meg. Egy moduláris piaci struktúra kialakításával biztosítható, hogy a kkv-k széles köre megtalálja a méretéhez, életkorához, növekedési kilátásaihoz és finanszírozási igényéhez legjobban illeszkedő tőkepiaci megoldást.

Elengedhetetlen továbbá az is, hogy a platformokon túl az egyes életszakaszban lévő kkv-knak igényre szabott, támogató szolgáltatások is elérhetőek legyenek, hozzájárulva a kkv-k tőkepiaci finanszírozásában jelenleg tapasztalható hiátus oldásához.⁴¹ A tőzsde újraértelmezett felfogása alapján a kkv-knak segítséget nyújt a megfelelő menedzsmentképességek fejlesztésében (BÉT ELITE), kereskedési platform biztosításában (Xtend), valamint a tőzsdékes vállalatok tőzsdei felkészülésében és tőzsdei bevezetésében (mentoring program, NTfA).

ELITE Program

Az ELITE Program⁴² azokat a nagy növekedési potenciállal rendelkező vállalkozásokat célozza, amelyek a terveik megvalósításához külső finanszírozás (EU-s forrás, hitel, kockázati tőke, magántőke vagy akár tőzsdei finanszírozás) igénybevételét tervezik, vagy vállalatirányítási ismereteiket bővítenék, esetleg egész egyszerűen csak üzletszerzési lehetőséget keresnek, generációváltást menedzselnek, vagy nemzetközi kapcsolatrendszerüket bővítenék, melyhez növekedést megalapozó tudást és kapcsolatrendszert tesz elérhetővé. A program, hazai sajátosságokkal kiegészítve, tulajdonosok és felső vezetők számára történő adózási, szabályozási, finanszírozási ismeretek átadását jelenti.⁴³

Xtend – középvállalati finanszírozási platform

A középvállalatokat támogató, új kereskedési platform 2017-ben valósult meg. Az Xtend piac a szabályozott piachoz képest egyszerűbb feltételeket nyújt a kibocsátóknak, a befektetővédelmi szempontok érvényesülését a kijelölt tanácsadói rendszer biztosítja. Ezek a kijelölt tanácsadók (nomad – nominated advisor) egyrészt segítik a vállalat felkészülését a bevezetési folyamat legelejétől, másrészt folyamatos támogatást nyújtanak a szabályozói megfeleléshez. Az Xtend piaci kibocsátók olyan dinamikusan fejlődő középvállalatok lehetnek, amelyek hajlandók a nyilvános léttel járó kötelezettséget vállalni, ugyanakkor fejlettségük és pénzügyi hátterük alapján még nem állnak készen egy nagy léptékű nyilvános kibocsátásra.

Nemzeti Tőzsdefejlesztési Alap (NTFA) létrehozása

Az NTFA tőkebefektetések megvalósításával támogatja a kkv-k tőzsdei megjelenését, tőkeági finanszírozásának elősegítését.⁴⁴ A cél azon elsődlegesen az Xtend piacon jelen lévő vállalatok számának növelése, amelyek tőkeági forrásból finanszírozzák növekedési elképzeléseiket, ezzel hozzájárulva a nemzetközi piacra lépéshez. Az NTFA befektetéseivel co-investment formában von be magántőkét a cégekbe, mely a tőzsdei felkészülés költségeiben is segítséget nyújthat. Az NTFA több oldalról erősíti az Xtend piac eredményességét. Befektetési által a célvállalatok minőségbeli és méretbeli szintet léphetnek, közelebb kerülve a tőzsdei bevezetéshez vagy egy későbbi kategóriaváltáshoz, másrésztől a keresletet is serkentheti, hiszen maga is jegyezhet részvényeket az IPO alatt. Az Alap további pozitív hozadéka, hogy nemcsak pénzbeli hozzájárulással támogatja a célvállalatot, hanem egyfajta bizalmat, stabilitást kölcsönöz a piac szereplőinek, hiszen befektetése tükrözi a cég jövőbeli potenciálját is.

Mentoring Program

A Mentoring Program keretében a hazai kis- és középvállalatok gyorsabb és tervezettebb növekedés mellett hamarabb érhetik el a tőzsdeérettség fázisát.⁴⁵ A tőzsdei megjelenésre való felkészülés és megvalósítása támogatásával elsődleges cél azon növekedési fázisban lévő kkv-k megerősítése, melyek nyitottak a transzparens tőzsdei működés felé.⁴⁶

A magyar vállalati szektor döntően hitelági finanszírozásból valósítja meg a fejlődéséhez szükséges lépéseket, éppen ezért fontos, hogy a gazdaság szereplőit a BÉT összefogja, és elősegítse azok megismerkedését a tőkeági finanszírozás előnyeivel és lehetőségeivel, majd erre valós alternatívát is nyújtson számukra.

A HAZAI TŐKEPIAC-FEJLESZTÉS HOZADÉKA ÉS KIHÍVÁSAI

A tőkepiacok gazdaságban betöltött szerepe és az állami szerepvállalás szabályozási-institúciós feltételekhez kapcsolódó relevanciája tőzsdefejlesztés útján történő gyakorlati érvényesítése meghatározó. A tőkepiac- és tőzsdefejlesztés legfőbb kihívásai megválaszolásához az állam, a tőzsde és a piaci szereplők további szoros együttműködése szükséges.

Tőzsdefejlesztés adósságfelhalmozás helyett a belső megtakarítások szerepének növekedésével

A tőzsde fejlesztése fontos annak érdekében, hogy az adósságfelhalmozás helyett a belső megtakarítások szerepe növekedjen; a megtakarítások megfelelő befektetéséhez jelentős szemléletformálás szükséges. Jelenleg nem optimális a vállalati portfóliók szerkezete, a növekedés és finanszírozás forrása jellemzően banki hitelekkel és EU-forrásokból történik, a tőkeági finanszírozás szerepe alacsony. A tőzsde fejlesztése fontos abból a szempontból is, hogy a tőzsdei cégek folyamatosan rá vannak kényszerítve, hogy ambiciózus terveket tűzzenek ki maguk elé, és azokat teljesíteniük is kell, hiszen a befektetők számon kérik rajtuk.

Vállalati forrásbevonás – befektetői forráselhelyezés

A tőzsde szerepének növelése meghatározó a vállalatok forrásbevonási, illetve a befektetők forráselhelyezési tevékenységében, ezzel is elősegítve a tőkeáramlást a gazdaságban. Kiemelten fontos elem a tőzsdeérett vállalatok azonosítása, kiválasztása és támogatása a tőzsdére felkészülés folyamata során. A tőzsdei megjelenés megfelelő eszköz lehet az állami tulajdonban lévő vállalatok számára, és nem csorbulnak a vállalati profitmaximalizáláson sokszor túlmutatató nemzetgazdasági célok sem.

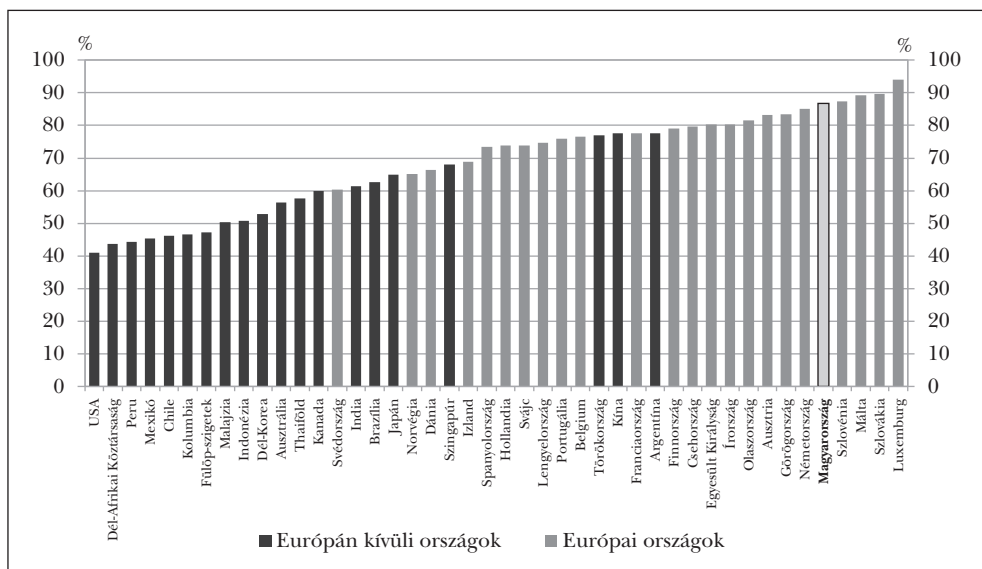
Bankközpontú finanszírozási szerkezet oldása

Magyarországon a finanszírozási szerkezet erősen bankközpontú, a vállalatok több mint 80%-ban banki úton gyűjtik össze a szükséges forrásokat. A nagyon erős banki kitettség megnöveli a gazdaság sérülékenységet, hiszen egy bankválság során a finanszírozások jelentős része elapad, és egyéb csatorna hiányában az egész gazdaság komoly visszaesést szenvedhet el. Emellett az alacsony eszközállománnyal rendelkező, innovatív vállalatok a magas tőkepiaci fejlettséggel rendelkező országokban könnyebben szereznek finanszírozást, nincs szükségük a banki hitelekhez sokszor elengedhetetlen magas eszközállományra. Később ezek a kezdetben kis méretű innovatív vállalatok a gazdaság motorjaivá válhatnak. A magyar tőkepiac mind a magyar lakossághoz, mind a gazdaság méretéhez viszonyítva kicsinek tekinthető. Az egymillió főre jutó listázott cégek számában még India is megelőzi hazánkat.

A lakossági és intézményi oldal szerepének növelése

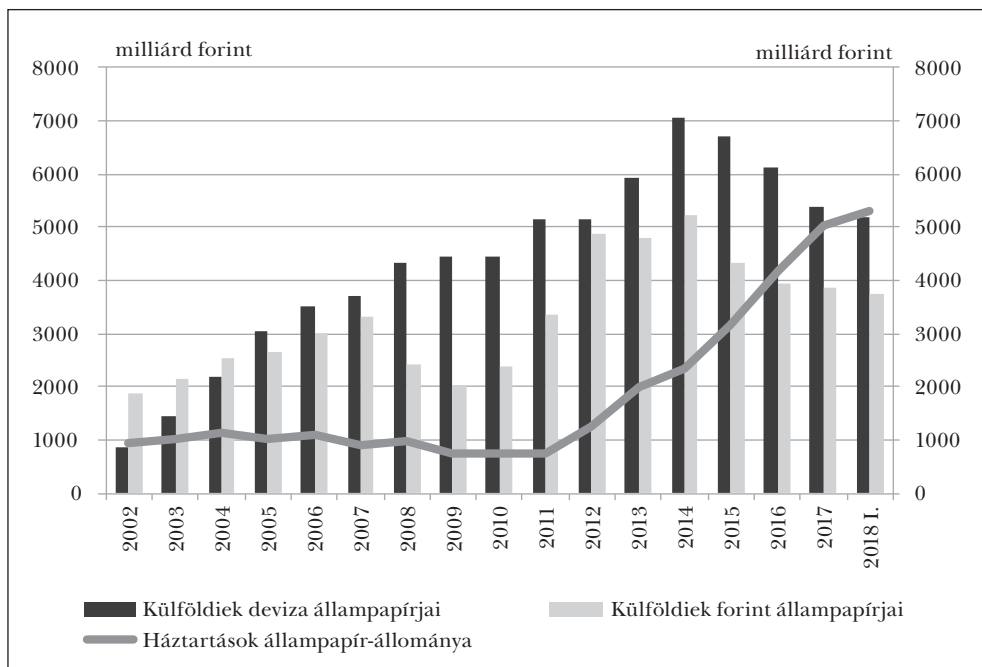
A hazai részvénykitettséget növelni szükséges mind a lakossági, mind az intézményi oldalon, mivel a jelenlegi alacsony részvényhányad nem eredményez hosszú távon hatékony portfóliókat sem az intézményi, sem a háztartási vagyon tekintetében. Jelenleg a hazai intézményi vagyon alig egyhatoda van részvényben, a hazai részvények aránya alig 4 százalék, a hazai háztartási vagyonnak pedig mindössze 1,6 százaléka van részvényben. Ugyanakkor látszik az is, hogy a lakosság pénzügyi vagyona dinamikusan növekszik – az elmúlt hét év alatt 57%-kal nőtt –, tehát a lakosság anyagi lehetősége biztosított a tőkepiaci befektetésekhez, mivel a lakosság pénzügyi vagyona megközelíti az 50 milliárd forintot. A lengyel háztartások részvénytartási arányát tekintve, közel 500 milliárd forint többletforrást jelentene a hazai lakossági befektetői kör tőkepiaci megjelenése. Ezzel közvetlenül finanszírozhatnák a reálgazdaságot, tehát a lakosság részvények és vállalati kötvények vásárlása révén ez kapcsolódási lehetőséget jelentene a hazai reálgazdaság finanszírozásába. A lakossági állampapírok forgalmazásában elért sikerek jó példaként szolgálhatnak a lakossági szegmens aktív részvételére (9. ábra). A külföldi ráutaltság jelentősen csökkent a lakosság aktív állampapírpiazi jelenlétével.

8. ábra: A banki finanszírozás aránya a banki és a piaci finanszírozáson belül
nemzetközi összehasonlításban

Forrás: MNB, Világbank (2016)

9. ábra: A háztartások és a külföldiek állampapír-állományának alakulása

Forrás: MNB

Nagy (2018) szerint a lakosság részvénytartásának növekedése több tényezőn keresztül is támogatja a gazdaságot:⁴⁷

– *Háztartások*: a hosszú távú befektetés javítja a lakosság jövőbeli helyzetét, és magasabb hozam érhető el, ami magasabb megtakarításhoz vezet.

– *Vállalatok*: többletforrást jelent, ami közvetlen jut el a vállalatokhoz, és olyan hosszú lejáratú forrás, amelynek nincs kamatkockázata vagy megújítási kockázata.

– *Nemzetgazdaság*: az addicionális forrás növeli a beruházást, ami hosszabb távon magasabb növekedéssel jár, és a belső finanszírozás fenntartható növekedést tesz lehetővé.

A gazdasági szereplők mindhárom csoportjában pozitív hatással járna a magasabb lakossági részvényhányad, mely hosszú távon kiemelt jelentőségű.

1. táblázat: A pénzügyi vagyon növekedése és a tőzsdei részvények aránya Európában

Ország	Rangsor	Növekedés (2010–2017) hazai pénz- nemben	Abszolút vagyon 2017 (M EUR)	Tőzsdei részvé- nyek aránya a lakossági vagyonon belül	Kapitalizá- ció/GDP (2017)
Lengyelország	1	69,50%	466 535	2,81%	38,39%
Svédország	2	63,71%	1 291 468	6,7%	144,5%
MAGYARORSZÁG	3	56,72%	147 525	1,72%	20,6%
Csehország	4	45,67%	220 389	1,28%	14,69%
UK	5	43,31%	7 321 526	3,82%	109,72%*
Dánia	6	42,41%	866 908	5,92%	126,33%
Finnország	7	36,52%	306 861	12,37%	103,6%
Németország	8	32,88%	5 860 763	5,59%	61,51%
Spanyolország	9	22,56%	2 107 882	5,72%	67,78%
Szlovénia	10	14,96%	42 540	3,46%	12,95%
Görögország	11	0,43%	265 239	2,62%	25,26%

Forrás: Eurostat, MNB, OECD, NasdaqOMX (2017)

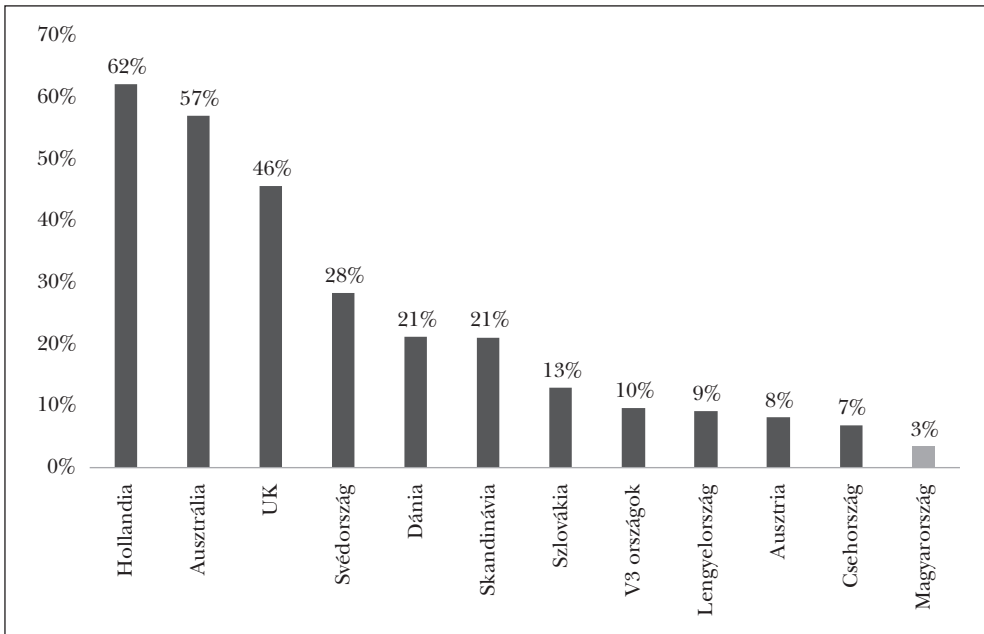
A hazai nyugdíjvagyon arányának lakossági pénzügyi vagyonon belüli növelése

A hazai nyugdíjvagyon aránya a lakossági pénzügyi vagyonon belül Magyarországon nemzetközi összehasonlításban igen alacsony, ezen belül is minimális a részvénykitettség értéke. A nyugdíjvagyon megoszlását szemlélteti a 10. ábra.

Mindkét arányszám egyidejű növelése mellett a nyugdíjcélú megtakarítások erősebb építőkövei lehetnek a hosszú távú öngondoskodásnak. Ausztriában és Lengyelországban a nyugdíjvagyon aránya mintegy háromszorosa a magyar értéknek, a skandináv országokban pedig 7-10-szeres értékek találhatók.

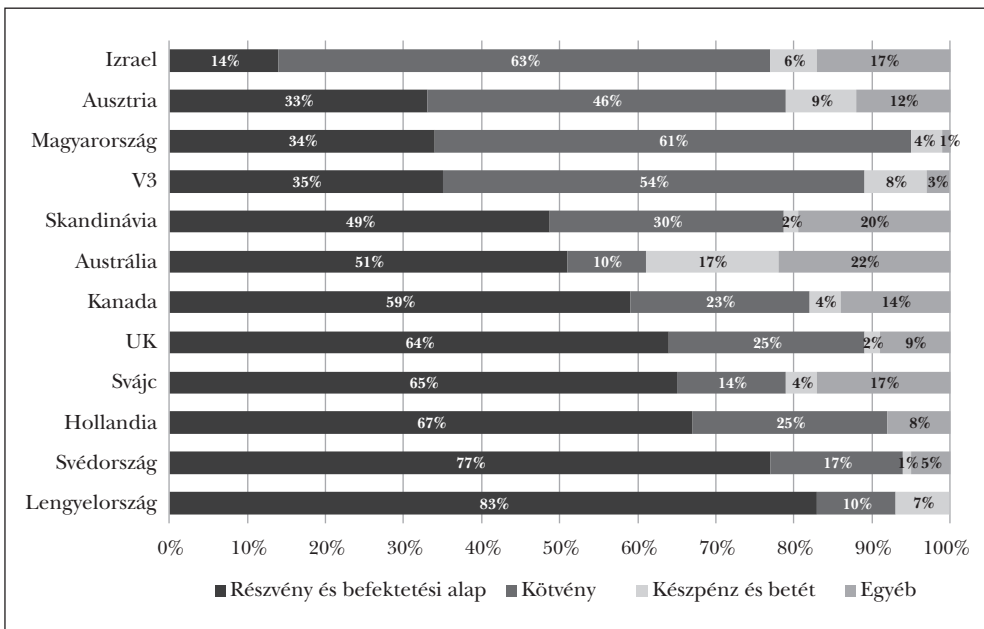
Az öngondoskodás nyugdíjpillére sikeresen az állam, az egyének és a vállalat együttműködésével valósítható meg, mely körben tanulsággal szolgálhatnak a nemzetközi és régiós példák.

10. ábra: A nyugdíjvagyon aránya a teljes lakossági pénzügyi vagyonon belül

Forrás: OECD, Eurostat (2016)

11. ábra: A nyugdíjvagyon megoszlása

Forrás: OECD, Eurostat (2016)

Pénzügyi tudatosság növelése

A lakossági pénzügyi kultúra szintje alacsony. Bár a lakosság pénzügyi vagyonának növekedése a 2010 óta eltelt időszakban az egyik legmagasabb volt Európában, a hazai részvényekben tartott vagyon aránya mégis az egyik legalacsonyabb Európában. A Budapesti Értéktőzsde a fő tulajdonosán, a Magyar Nemzeti Bankon keresztül kapcsolódik a kormány pénzügyi tudatosságot fejlesztő programjához.⁴⁸ A pénzügyi tudatosság fejlesztésének intézményi szinten is egyre célzottabb megjelenése tapasztalható.⁴⁹ A tőzsde fontos célkitűzése a hazai lakosság tőkepiaci ismereteinek, valamint befektetői tudatosságának fejlesztése. E célkitűzés indokoltságát támasztja alá az is, hogy a hazai háztartások részvényben tartott vagyona az elmúlt tíz évben relatív mértékben nem emelkedett, így a lakosság teljes megtakarításán belül a hazai részvények mindössze 1,6%-os részarányt képviselnek. Az alacsonyabb kockázatvállalási hajlandóság abból is adódhat, hogy a potenciális lakossági befektetők a tőzsdei befektetési lehetőségek iránti értelmezése nem kielégítő. A hosszú távú megtakarítások kockázatmentes kamatlábon történő befektetése kihívást jelent, pedig az inflációt jelentősen meghaladó hozamot a vállalati részvények és kötvények beválogatásával tudnak elérni a lakossági portfóliókban.

A BÉT Akadémia keretében a lakossági befektetők tájékoztatást kapnak a hazai részvénybefektetésekhöz.⁵⁰ A BÉT a tőkepiaci szakemberek képzése keretében elindította a leányvállalatát Budapest Institute of Banking (BIB)⁵¹ néven.

ÖSSZEGZÉS

A magyar gazdaság versenyképességének egyik legfontosabb pillére a magyar kis- és középvállalatok megerősítése, melyhez a tőzsde a maga eszközszerével érdemben hozzájárulhat. A 2010-es gazdaságpolitikai fordulat, a szereplők közötti bizalom helyreállítása és erős gazdasági fundamentumaink kohezív rendszere kivételes lehetőséget ad a tőkepiac eredményes fejlesztéséhez, figyelembe véve, hogy az ökoszisztéma megerősítése hosszú és összetett folyamat, s Magyarország a régiós versenytársakhoz képest is jelentős hátrányból indult. A Budapesti Értéktőzsde 2016 és 2020 között meghirdetett stratégiájának első félideje az alapok kiépítésére és megerősítésére szolgált, melyet jól kiegészítenek a társadalmi bizalom terén elért eredmények. A következő időszak különleges lehetőség arra, hogy a vállalatok támogató feltételrendszerben erősíthessék meg a tőkeági finanszírozási lábukat, növeljék versenyképességüket, exportképességüket, vagy akár sikeres generációváltást hajtsanak végre. A több szempontból kedvező makrogazdasági és kamatkörnyezetben felkészülhetnek a vállalatok arra a minőségi szintugrásra, amit a tőzsdei jelenlét jelent: magasabb transzparencia, nagyobb nyilvánosság. A nagyobb transzparencia jobb tárgyalási feltételeket is kínál a versenytársakhoz képest, továbbá jobb hozzáférést a befektetői eszközökhöz és piachoz. Így a stratégia második félidejének legfontosabb kihívásait a tényleges bevezetések megvalósulása jelentheti.

Az elmúlt időszakban kialakított, a kkv-k tőzsdei megjelenését támogató, többlépcsős szolgáltatási rendszer lehetőséget biztosít a hazai tulajdonú vállalatok feltőkésítésére és versenyképességének fokozására, az e körben azonosított 300 vállalat alkalmas lehet a tőzsdei megmértetésre.

JEGYZETEK

- ¹ Matolcsy György szerepe a Magyar Modell fontos pillérét adó, 2010-től megvalósított fiskális, majd a 2013-tól megvalósított monetáris politikai fordulatban stratégiai jelentőségű. A jegybani szemléletváltás részeként a piac és az állam harmonikus működése felé vezető út egyik mérföldkővét éppen a Budapesti Értéktőzsde 2015-ös nemzeti tulajdonba kerülése adja. A szerzők köszönetet mondanak a Budapesti Értéktőzsde két korábbi elnökének: Nagy Mártonnak, a Magyar Nemzeti Bank alelnökének és Patai Mihálynak, a Bankszövetség elnökének; valamint Szarka Gábornak a cikk készítése során nyújtott segítségükért. A kutatás részét képezi a közpénzügyi megújulás, állami modellváltás témájú cikksorozatnak, melyhez kapcsolódóan előzményként az *Ősztönző adórendszer felé* című cikk, majd következő állomásként e tanulmány készült el. A Magyar Nemzeti Bank, illetve a Nemzeti Közfoglalkoztatási Egyetem Közpénzügyi Kutatóintézetének közgazdászai a tanulmányok társszerzői.
- ² A Holland Kelet-indiai Társaság (Vereenigde Oostindische Compagnie, VOC) 1602-ben a világ első multinacionális nagyvállalataként, a befektetők számára tényleges vállalati részvénykibocsátást valósított meg az Amszterdami Értéktőzsdén, amellyel egyben létrehozta a modern tőzsde intézményét. Smith, 2004.
- ³ A tőzsdét előkészítő bizottságot Kochmeister Frigyes vezette, akit a tőzsde első elnökévé (1864–1900) is választottak. A Pesti Lloyd Társulat Duna-parti székházában kezdődött a magyar tőzsdetörténet.
- ⁴ Az éves forgalom 1913-ban elérte az egymillió darabot, a Budapesti Giro- és Pénztáregylet forgalma pedig 2,7 milliárd koronára rúgott. Eközben a gabonaforgalom is dinamikusan bővült: az 1875-ös évi 400 ezer tonna után a századfordulón már egymillió, a világháború előtt csaknem másfél millió tonna gabona fordult meg a tőzsdén.
- ⁵ Az első világháború, Európa számos országához hasonlóan, Magyarországon is a tőzsde bezárását hozta 1914. július 27-én, ám a kereskedelem ez idő alatt sem állt le, 1918-ban 7,2 millió papír cserélt gazdát.
- ⁶ A forint bevezetése 1946. augusztus 1-jén történt. A korábban kibocsátott, koronában és pengőben jegyzett kötvényekre nem teljesítettek kifizetéseket, a részvénytársaságok pedig a háborús veszteségek miatt nem fizettek osztalékot, az árfolyamok erőteljesen estek, és végül két hónappal később a Szabadság téri épületben megtestesülő vagyon állami tulajdonba került.
- ⁷ Az 1989 októberében hozott kormánydöntéssel kezdetét vette az értékpapírtörvény előkészítési folyamata. A törvényjavaslat 1990 januárjában került a parlament elé, és március 1-jével lépett érvénybe. A hatálybalépéssel egyidejűleg tüzték ki június 21-ére a Budapesti Értéktőzsde alakuló közgyűlését.
- ⁸ A hazai blue chippek közül elsőként a Richter tőzsdei bevezetése valósult meg 1994-ben, amelyet az OTP és a MOL követett 1995-ben, majd a Matáv részvényeivel is megindult a kereskedelem 1997-ben. Ezáltal például az OTP tőzsdére vitele közel egy évtizeddel előzte meg a lengyel PKO Bank 2004-es IPO-ját.
- ⁹ A jelenlegi kapitalizációs szint 20,6%.
- ¹⁰ Nemzeti bajnokok: MOL, OTP, Richter.
- ¹¹ KELER: Központi Elszámolóház és Értéktár Zrt. (KELER Zrt.). A KELER mint központi értéktár végzi a Magyarországon kibocsátott értékpapírok ISIN-kódjainak kiadását, a tőzsdetagok központi értékszámáinak vezetését, valamint a KELER Zrt. Értéktára látja el a nála letétbe helyezett értékpapírok fizikai őrzését, letéti kezelését.
- ¹² Túlzott mértékű hiány, kedvezőtlen finanszírozási szerkezet, magas külső adósságállomány, beruházás helyett fogyasztás, devizahitelezés.
- ¹³ Nagy Márton és Kolozsi Pál Péter (2017) tanulmányában részletesen ír e kérdéskörrel.
- ¹⁴ A beruházások oldaláról az alacsonyabb tőke költségen és a vállalatok mérlegén keresztül hatással, míg a fogyasztások oldaláról likviditási és vagyonhatással bír a lakossági dimenzióban, részletesen lásd Teremi, 2017.

- ¹⁵ A japán jegybank a harmadik legjelentősebb befektető a japán tőzsdén, ETF-állománya 21 billió jen (185 milliárd dollár).
- ¹⁶ https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/growth-and-investment/capital-markets-union_en.
- ¹⁷ IPO: elsődleges kibocsátások.
- ¹⁸ Régiós kitekintésben a legnagyobb arányban – 70 százalékkal – esett vissza a forgalom.
- ¹⁹ A Budapesti Értéktőzsde ezen vállalatok igényeire reagálva hozta létre Xtend piacát, és a piaci szereplőkkel együttműködve támogatja ezen vállalatokat a piacra lépés előkészítése érdekében.
- ²⁰ Gyakori példa a kisbefektetők felé történő árkedvezmény biztosítása. A magyar háztartások így közvetlenül is részesednek a hazai vállalatok sikeréből, támogatva a magyar háztartások vagyonának növekedését, egyúttal hozzájárulva a reálgazdaság finanszírozásához.
- ²¹ Az OTP indulástól mért évesített hozama 21,4%, a MOL esetén 14,4%, a Richter esetén 15,4%. Egyedül a Telekom (korábbi Matáv) teljesítménye marad el –2,8%-kal.
- ²² Banai és szerzőtársai részletesen kifejtik és feldolgozzák a hitelezés erősödésének növekedési hatásait, valamint a tőkepiaci és bankrendszeri fejlettség összetevőit.
- ²³ Keynes szerint válság idején az állam költsékezzen, jó időben tartalékoljon. Ezzel szemben az önszabályozó piac illúziója a piaci erők elsődlegességét hangsúlyozta.
- ²⁴ Kohlhofer-Mizser (2016) tanulmányában részletezi a békéltető testületek működését a Magyar Nemzeti Bankról szóló 2013. évi CXXXIX. törvény 96. § (1) bekezdésére fókuszáltn.
- ²⁵ Pénzügyi közvetítőtörvényt érintő törvényt módosító csomag: 2016. évi LIII. törvény a pénzügyi közvetítőtörvényt érintő egyes törvények módosításáról.
- ²⁶ A 2013. évi CXXXIX. törvény a Magyar Nemzeti Bankról.
- ²⁷ A nyugat-európai Real Estate Investment Trust mintájára.
- ²⁸ Az Országgyűlés 2018. július 20-án elfogadta az egyes adótörvények és más kapcsolódó törvények módosításáról szóló T/15428/25. számú törvényjavaslatot, mely a piaci igényeknek megfelelően módosított a szabályozott ingatlanbefektetési társaságokról (szit) szóló törvényen. Ezzel a szit-feltételrendszer igazodott az ingatlancégek működési sajátosságaihoz, valamint a kapcsolódó társasági jogi és számviteli szabályokhoz.
- ²⁹ Graphisoft Park SE, Budapesti Ingatlan Nyrt.
- ³⁰ Parragh és Palotai (2018) részletesen elemzi az állami modellváltás adórendszer és adóigazgatás reformjában tettenélt pozitív reálgazdasági hatásait az állami megújulással összefüggésben.
- ³¹ 2018. augusztus elsejétől hatályos.
- ³² Államadósság Kezelő Központ, Magyar Kereskedelmi és Iparkamara, Magyar Könyvvizsgálói Kamara, Önkéntes Pénztárak Országos Szövetsége, Pénziránytű Alapítvány, MFB Invest Befektetési és Vagyonkezelési Zrt., Munkaadók és Gyáriparosok Országos Szövetsége, Magyarok a Piacon Klub, Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatala. Külföldi együttműködési megállapodások: Londoni Tőzsde (ELITE Programjával), Bank of China, Shanghai Gold Exchange.
- ³³ Matolcsy és Palotai (2016) a tanulmányukban a fiskális és monetáris politika kölcsönhatásának gazdasági hatásait vizsgálják, mely tekintetében a 2013-as monetáris politikai fordulatot eredményező jegybanki szemléletváltás adta meg az összhang lehetőségét.
- ³⁴ A sikeres gazdasági felzárkózás elérésének kulcsfontosságú alapfeltétele az állam és a magánszektor minél több területen megvalósuló kooperációja, így a 2010 utáni magyarországi adóreform és a 2016-tól megvalósuló adóigazgatási reform. Az elmúlt nyolc év rendszerszintű adópolitikai változásait Parragh és Palotai (2018) vizsgálta.
- ³⁵ A 46 százalékos uniós átlagot meghaladóan a megkérdezettek 70 százaléka bízik a hazai kormányban.
- ³⁶ Lentner (2015) dolgozatában intézményi, történelmi és tudományos összefüggésben tárgyalja az új magyar állampénzügyi rendszert, kiemelve a magyar társadalom kormányzattal szembeni attitűdjét.
- ³⁷ 2016-ban indult el célkitűzéssel a BÉT Akadémia kezdeményezés.
- ³⁸ 2018. augusztusi adatok szerint a háztartások állampapír-állománya 84 milliárd forinttal, míg a tőzsdei részvényekben tartott megtakarítások mindössze 9 milliárd forinttal emelkedtek.
- ³⁹ Ebből a célból hozta létre oktatási lányvállalatát 2017-ben, Budapest Institute of Banking (BIB) néven. Az intézet létrehozásával hatékonyabbá és eredményesebbé tehető a tőzsde pénz- és tőkepiaci képzési tevékenysége, ahogy a Pénziránytű Alapítvánnyal közös pénzügyi tudatosságot fejlesztő programok is ezt szolgálják.

- ⁴⁰ Az új értékrendre építő gazdaságpolitikai modellhez kapcsolódó közzsféra működésében leképeződött változásokat és új szemléletet elemzi Parragh (2015) tanulmányában.
- ⁴¹ A fenti megfontolások és nemzetközi tapasztalatok fényében egy, a BÉT fő szabályozott piacától markánsan elkülönülő, külön márkanév alatt futó kkv-piac létrehozását tartotta a legcélravezetőbbnek.
- ⁴² Az ELITE Program a Milánói Tőzsdéről indult 2012-ben. A folyamatosan bővülő nemzetközi közösségnek 12 magyar vállalkozás a tagja (ugyanakkor mintegy 2500 teljesíti a bekerülési kritériumokat), ezzel Magyarország a kelet-közép-európai régióban az élen szerepel. Az európai program világszintű lett: Marokkó, Észak-Afrika, Libanon, Szaúd-Arábia, Észak-Amerika (Ohio), Brazília, Kína.
- ⁴³ A programban 33 ország 34 szektorából több mint 900 cég vesz részt, a fejlődésüket több mint 200 tanácsadó és ugyanennyi befektető támogatja.
- ⁴⁴ Az operatív működés 2018-ban kezdődött. Alapkezelő: Széchenyi Tőkealap-kezelő.
- ⁴⁵ A BÉT és a Nemzetgazdasági Minisztérium között 2017 decemberében történt az európai uniós GINOP-forrásból megvalósítható Mentoring Program aláírása.
- ⁴⁶ A program két elemből tevődik össze. Az első elem a fejlődni kívánó vállalatok nemzetközi képzését támogatja, ahol vállalkozásfejlesztési ismeretekkel gazdagodhatnak. A már elindult második elem pedig a közép-vállalatok tőzsdei felkészülését támogatja, illetve ösztönzi őket a tőkepiacon történő forrásbevonásra.
- ⁴⁷ Nagy Márton a HBLF konferencián fejtette ki gondolatmenetét. Nagy, 2018.
- ⁴⁸ Nemzeti Pénzügyi Tudatosság stratégia. Kiemelt célok: pénzügyi edukáció, tudatos pénzügyi magatartás, tudatos fogyasztói magatartás, pénzügyi felzárkózás, körütekintő hitelfelvétel, öngondoskodás ösztönzése, továbbá a készpénzkímélő fizetési eszközök szélesebb körű alkalmazásának megvalósítása.
- ⁴⁹ A pénzügyi ismeretek széles körének fejlesztése stratégiai jelentőségű kérdés Magyarországon. A Magyar Nemzeti Bank, az Állami Számvevőszék, a Nemzeti Adó- és Vámhivatal (adózási ismeretek) és a Budapesti Értéktőzsde (tőkepiaci ismeretek) aktívan vállal szerepet a legkülönbözőbb oktatási dimenziókban.
- ⁵⁰ Itt továbbá megemlíthetők az online tőzsdejátékok, BÉT-látogatási lehetőségek, Pénz7 keretében a Pénziránytű Alapítvánnyal közös, középiskolásoknak szóló tőzsdejáték.
- ⁵¹ A BIB számos kurzusa szól a tőkepiaci szereplőknek, nagyon magas etikai elvárások mellett. A pénzügyi kultúra fejlesztése hosszú távon járul hozzá a hazai tőkepiacok fenntartható növekedéséhez.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Banai Ádám – Erhart Szilárd – Vágó Nikolett – Varga Péter (2016): A tőzsdképesség vizsgálata a magyar kis- és középvállalati szektorban. *Hitelintézet Szemle*, 15. évf., 3. sz., 79–109., www.hitelintezetiszemle.hu/letoltes/banai-adam-erhart-szilard-vago-nikolett-varga-peter.pdf.
- Banai Ádám – Horváth Gábor – Vonnák Balázs (2016): A pénzügyi közvetítés szerepe a növekedésben. In: Palotai Dániel – Virág Barnabás: *Versenyképesség és növekedés*. Magyar Nemzeti Bank könyvsorozat, Válasz Könyvkiadó, Budapest.
- BÉT (2017): *Stratégiai jelentés 2016*. Budapesti Értéktőzsde Zrt., Budapest, <https://bet.hu/Rolunk/a-budapesti-ertektozsderol/BET-Strategiai-Jelentes-2016>.
- BÉT (2018): *Stratégiai jelentés 2017*. Budapesti Értéktőzsde Zrt., Budapest, <https://bet.hu/Rolunk/a-budapesti-ertektozsderol/BET-Strategiai-Jelentes-2017>.
- Covey, Stephen M. R. – Merrill, Rebecca R. (2011): *A bizalom sebessége. A rejtett tényező, ami mindent megváltoztat*. HVG Könyvek, Budapest.
- Domokos László (2017): *A jó kormányzás támogatása a számvevőszéki tevékenység megújításán keresztül*. PhD-értékezés, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest.
- Eurobarometer (2015): Eurobarometer 70.1 (2008) & Eurobarometer 79.3 (2013). European Research Centre for Anti-Corruption and State-Building (ERCAS), Public Integrity and Trust in Europe, Berlin.
- Gyükeri Mercédesz (2015): Nagy Márton: A mostanihoz képest csak jobbat lehet kihozni a tőzsdéből. *VS.hu*, december 15., <https://vs.hu/gazdasag/osszes/nagy-marton-a-mostanihoz-kepest-csak-jobbat-lehet-kihozni-a-tozsdebol-1215#!s6>.

- Kohlhoffer-Mizser Csilla (2016): Mediáció a jogi személyek életében I. In: Csiszárík-Kocsir Ágnes (szerk.): *Vállalkozásfejlesztés a XXI. században IV.* Tanulmánykötet, Óbudai Egyetem, Budapest, 202–210.
- Kolozsi Péter Pál – Lentner Csaba – Parragh Bianka (2018): Közpénzügyi megújulás és állami modellváltás Magyarországon. *Polgári Szemle*, 13. évf., 4–6. sz., 28–51., <https://doi.org/10.24307/psz.2017.1204>.
- Korányi G. Tamás – Szeles Nóra (2005): *Tőzsde születik 1864–1990*. Budapesti Értéktőzsde, Budapest.
- Lentner Csaba (2015): Az új magyar állampénzügyi rendszer – történeti, intézményi és tudományos összefüggésekben. *Pénzügyi Szemle*, 60. évf., 4. sz., 458–472.
- Matolcsy György (2010): A bizalom helyreállítása. A siker a versenyre való képesség függvénye. *Heti Válasz*, április 22.
- Matolcsy György (2015): *Egyensúly és növekedés*. Kairosz Könyvkiadó, Budapest.
- Matolcsy György – Palotai Dániel (2016): A fiskális és monetáris politika kölcsönhatása Magyarországon az elmúlt másfél évtizedben. *Hitelintézeti Szemle*, 15. évf., 2. sz., 5–32.
- Matolcsy György – Palotai Dániel (2018): A magyar modell: A válságkezelés magyar receptje a mediterrán út tükrében. *Hitelintézeti Szemle*, 17. évf., 2. sz., 5–42., <https://doi.org/10.25201/hsz.17.2.542>.
- MNB (2016): *Féldős jelentés 2013–2016*. Magyar Nemzeti Bank, Budapest, <https://www.mnb.hu/letoltes/felidos-jelentes-2013-2016-hun-0303.pdf>
- Nagy Márton (2018): *Duplázódó lakossági megtakarítás – Mi várható a jövőben?* HBLF Konferencia, Budapest, szeptember 29.
- Nagy, Márton – Kolozsi, Pál Péter (2017): The Reduction of External Vulnerability and Easing of Monetary Conditions with a Targeted Non-Conventional Programme: The Self-Financing Programme of the Magyar Nemzeti Bank. *Civic Review*, Vol. 13, Special Issue, 99–118, <https://doi.org/10.24307/psz.2017.0307>.
- Parragh Bianka (2015): Szemléletváltás a közszférában – Reform és versenyképesség. In: Csiszárík-Kocsir Ágnes (szerk.): *Vállalkozásfejlesztés a XXI. században V.* Tanulmánykötet, Óbudai Egyetem, Budapest, 375–392.
- Parragh Bianka – Palotai Dániel (2018): Az ösztönző adórendszer felé. Az adórendszer és az adóigazgatás reformja Magyarországon. *Pénzügyi Szemle*, 63. évf., 2. sz., 201–220.
- Smith, B. Mark (2004): *A History of the Global Stock Market. From Ancient Rome to Silicon Valley*. University of Chicago Press, Chicago.
- Teremi Márton (2017): A monetáris politika és a tőzsde összefüggései. In: Lehmann Kristóf – Palotai Dániel – Virág Barnabás (szerk.): *A magyar út – célzott jegybanki politika*. Magyar Nemzeti Bank könyvsorozat, Budapest, 667–682.
- Végh Richárd (2016): *A magyar tőkepiac fejlesztésének fő irányai a minőségbiztosítás tükrében*. XXIV. Országos Könyvvizsgálói Konferencia – Minőség és bizalomépítés. Magyar Könyvvizsgálói Kamara, Budapest.

Szuchy Róbert

A magyar energiaszabályozás kezdetei, különös tekintettel a villamosenergia-piacra

The Beginnings of Energy Regulation in Hungary, with Special Focus on the Electricity Market

Összefoglalás

Az energijog viszonylag új jogágnak tekinthető, azonban energijogi tárgyú szabályok már a 19–20. század elején is léteztek. A tanulmány célja, hogy áttekintést nyújtson a magyar energetikai jog kezdeti időszakáról, ennek során röviden ismerteti a 19. század végének, a 20. század elejének magyar jogszabályi környezetét. Megállapítható, hogy e terület nemcsak közjogi, hanem számos esetben magánjogi következményekkel is járhat, elég csak a vezetékjogra és a kisajátításra vonatkozó szabályokra gondolni.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: N73, N74, K32

Kulcsszavak: energiaszabályozás, energiatörvény, energijog, villamos energia

Summary

Energy law can be regarded as a relatively new branch of law, however, certain regulations on energy existed already at the turn of the 19th and 20th centuries. The aim of the paper is to give a brief overview of the beginnings of Hungarian energy law. This is done by presenting the provisions of the relevant statutes of the era. It can be concluded that in addition to public law, this field also covers matters of private law, given the provisions on expropriation and on cable rights.

DR. HABIL. SZUCHY RÓBERT PHD, dékánhelyettes, tanszékvezető-helyettes,
Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar (email@
elérhetősége).

Journal of Economic Literature (JEL) codes: N73, N74, K32

Keywords: energy regulation, energy act, energy law, electricity

BEVEZETÉS

Az energijog napjainkban új jogterületnek (vagy éppen jogágnak) tekinthető (Heffron, 2015). Nincs egységes akadémiai szakirodalom, amely e területet kezelné. Ez a helyzet is hozzájárul ahhoz, hogy sokan félreértik, mi is az energijog valójában. Ugyanakkor vitathatatlan, hogy számos országban évszázadok óta találkozhatunk olyan szabályozásokkal, amelyek jogi formában az „energiát” szabályozzák. Már a 19. században és különösen a 20. század elején számos energetikai tárgyú szabályozás született, elsősorban a szén, majd az olaj szabályozására vonatkozóan, a későbbiek során terjedt ki – alapvetően a második világháború után – a nem fosszilis energiahordozók szabályozására, mint a nukleáris energia, a vízenergia, a szélenergia és a más, egyéb megújuló energiaforrások szabályozására.

Az energijogi tárgyú publikációk száma Európában a 80-as évektől kezdve indult növekedésnek, Magyarországon rendkívül kevés tudományos igényű, tisztán energijogi publikáció jelent meg.¹ Ugyanakkor természetesen számos olyan kiemelkedő mű született hazánkban is, amelyeknek a tárgya energijogi² kérdéseket is érintett. Jellemzően e művek a környezetjog, agrárjog vagy éppen az adózás területéről kerültek ki.³

A SZABÁLYOZÁS KEZDETEI

A hazai jogtörténetben az első – részben – villamos energetikai tárgyú szabályozással már 1888-ban találkozhatunk, ekkor született meg ugyanis az első törvény a távírda, a távbeszélő és egyéb villamos berendezésekről.⁴ E szabályozás – a technológia kezdetleges volta miatt – még egy körbe sorolt minden „vezetékkal működő” berendezést, így a távírót és villamos vezetéket is. Érdekesség, hogy a magánterületek (ingatlanok) esetében a villamos vezetékek elhelyezését a terület birtokosának engedélyéhez kötötték, ellentétben a modern jogunk vezetékjog mint szolgalmi jog felfogásával, sőt az engedély kérésének elmulasztását büntették.⁵ Közterületeken azonban a vezetékek elvezetését engedték, ügyelvén arra, hogy a kábelkötegek egymást ne zavarják vagy akadályozzák.⁶

Ehhez képest már a 30-as években, nyilvánvalóan a technológia gyors fejlődésének is köszönhetően, rendkívül modern villamos energetikai szabályozás született az 1931. évi XVI. törvénycikk formájában.⁷ Azon túlmenően, hogy részletesen kidolgozott módon szabályozta az engedélyezésre vonatkozó szabályokat, részletes rendelkezéseket határozott meg az árszabályozás vonatkozásában is. Eltérő fogyasztói kategóriákat hozott létre,⁸ valamint az árszabályozás – napjaink modern árszabályozásához hasonlóan – meghatározta, hogy az árak megállapítása során milyen tényezőket le-

het figyelembe venni. Külön érdekesség az áremelés lehetővé tételének szabályozási rendszere. A megállapított villamosenergia-árak emelése csak az „anyagárak” és a munkabérek megváltoztatása esetén történhetett, és ennek is feltétele volt, hogy az áremelést előzetes engedélyeztetés után lehetett csak végrehajtani.⁹ Az anyagárak alatt feltehetően a villamos energia előállításához szükséges eszközök árának és az alapanyagok, pl. a szén árának emelkedését érthette a jogalkotó. Az 1931. évi XVI. törvénycikk az ún. „közszállítások” tevékenységi körhöz képest *lex specialis*nak volt tekinthető (Szladits, 1944).

Magánautonómia és az állami beavatkozás

A törvényi szabályozásban az állam mint szabályozó részéről már megjelent az az igény, hogy a villamos energiához kapcsolódó mindazon eszközt és berendezést, amelyek nem az „egyes házak belsejében” vannak, azokat az „állam által fenntartott” jogoknak tekintette. A „házakon belülre” nem terjedt ki a szabályozás, azt meghagyta a magánautonómia keretében, ugyanakkor mindent, ami e körön kívül volt található, engedélyhez kötötte.¹⁰

Az engedélyezés kezdetei

A szabályozás kettős engedélyezési rendszert vezetett be. „Azon »közhasználatu« távirdáknak és távbeszélőknek mások részére való engedélyezése, melyek a magyar korona területén tulmenőleg tervezetnek, vagy ezen területen belül egyenként tizezernél több lakossal bíró oly városokat, illetve községeket kötnének össze, melyek állami távirdával vagy állami távbeszélővel már ellátva vannak, a törvényhozást illeti meg; minden más esetben az engedélyezés a közmunka- és közlekedésügyi minister hatásköréhez tartozik”.

AZ ELSŐ VILLAMOSENERGETIKAI TÖRVÉNY

Az 1931. évi XVI. törvénycikk – összhangban a kor fejlett magánjogi jogalkotásával – meglehetősen előrehaladott, a kor igényeinek megfelelő, modern szabályozást alkotott, amelyben a hatályos szabályozási logika elemei is megjelentek. Világosan elkülönítette a köz- és a magánszféra határait. Amíg a közsféra esetében számos részletes szabályt alkalmazott, addig a magánszféra esetében a magánautonómiának nagy szerepet hagyott. A villamosenergia-szolgáltatás azon egyéb feltételei tekintetében, amelyekre nézve az engedélyokirat nem rendelkezik, e törvény korlátai között a felek megállapodása volt irányadó.¹¹

A szabályozás elkülönítette a „közhasználatú villamosművet”, valamint a „saját használatú villamosművet”. A mai szabályozási szóhasználattal összhangban használta az „engedélyes” kifejezést is. A szabályozás kimondta, hogy villamos energiát ellenérték fejében csak az szolgáltathat, illetve csak az láthat el vezeték útján, aki engedéllyel rendelkezik a közhasználatú villamosmű (vállalat) létesítésére és fenntartására.¹² Nyilván

e szabályozás esetében még nem különült el a hálózat és a szolgáltató (a hálózatokhoz való szabad és egyenlő hozzáférés majd csak sokkal később jelenik meg, és a gyakorlatban a kétezres évek körül kezd csak megjelenni), a vezeték tulajdonosa egyben az a vállalat volt, amely a villamos energiát is szolgáltatta.

Ellenérték fejében való szolgáltatás céljára csak az fejleszthetett és vezethetett, akinek közhasználatú villamosmű (vállalat) létesítésére és fenntartására engedélye volt (engedélyes). Az engedély szólhatott villamos energia fejlesztésére, vezetésére és elosztására, vagy ezeknek a tevékenységeknek valamelyikére vagy meghatározott csoportjára. Engedélyt engedélyokirat kiállítására a kereskedelemügyi miniszter adhatott.

A szabályozás során engedélyeztetni kellett az ún. „közhasználatú” villamosműveket, amely engedélyek meghatározott területre szóltak (hasonlóan, mint a jelenleg hatályos hazai szabályozás esetén az egyetemes szolgáltatásra jogosító engedély¹³). A szabályozás egyúttal kizárólagosságot biztosított az engedély birtokosának, ugyanis a törvényi szabályozás kimondta, hogy ugyanerre a területre, az engedély hatálya alatt, más szolgáltató engedélyt nem kaphat. Ugyanakkor lehetővé tette, hogy e területen más a termelt villamos energiáját átvezesse (a vezetékjogra vonatkozó szabályokból következően), és villamos energiát – az akkori szóhasználatból élve – „fejlesszen”, azaz termeljen.

A kizárólagossági jog nem terjedt ki a közforgalmú vasutak és fuvarozásra rendelt más vállalatok üzemi energiaszükségletének ellátására. Ugyanezt a szabályt kellett alkalmazni az említett vállalatok üzemi céljára szolgáló területen felmerülő, nem üzemi természetű energiaszükségletre, feltéve, hogy azt ugyanaz a villamosmű elégíti ki, amely a szorosan vett üzemi szükségletet fedezi. Itt már megjelent az önfogyasztás szabályozása, amelyet a hatályos, saját maga által termelt, ún. „szigetüzemű” termelés kivont a szabályozás hatálya alól bizonyos vállalatok esetében.

Villamosenergia-termelés engedélyezése

Olyan villamosművet, amely villamos energiát kizárólag a fenntartó saját és alkalmazottainak háztartásában, gazdaságában vagy vállalatában való felhasználás céljára szolgált (saját használatú villamosmű), külön engedély nélkül, a létesítményre egyébként fennálló törvényes rendelkezések megtartásával, szabadon lehetett létesíteni. (A korabeli szabályozás összevonta a „villamosmű” fogalom alá a termelést, a vezetékeket és a hálózatot is.) Azonban ha már idegen telek is érintett volt, ahol a vezetéknek át kell haladnia, vagy már korábban fennálló vezetéket keresztezne, vagy annak közelében kellene új vezetéket létesíteni, akkor a kereskedelmi minisztérium engedélye volt szükséges, mind az építés, mind az üzemeltetés („üzembe helyezés”) esetében. Továbbá a szabályozás alapján az üzembe helyezésre vonatkozó engedélyt ki kellett hirdetni, nyilvánosságra kellett hozni („közhírré tétetni”).

Az engedélyezésre vonatkozó szabályok tekintetében számos párhuzamosságot vonhatunk a hatályos szabályokkal,¹⁴ ugyanis az 500 – a jogszabály elnevezésének megfelelően – „kilovolt-ampére-nyi” teljesítőképességű, saját használatú villamosművet már

létesítésének megkezdése előtt be kellett jelenteni a kereskedelemügyi miniszternek (bejelentés alá eső saját használatú villamosmű). Ugyancsak bejelentési kötelezettség alá tartozott, ha teljesítménynövelés miatt a villamosmű teljesítménye e határ fölé emelkedett. Modern megközelítésre vallott az a szabályozás is, hogy a bejelentés alá eső, saját használatú villamosművet rendszerint úgy kellett létesíteni, hogy a közhasználatú villamosművekhez való csatlakozása lehetséges legyen. (Még ha e kötelezettség alól a kereskedelemügyi miniszter indokolt esetben felmentést adhatott.)¹⁵

A jelenleg hatályos magyar szabályok szerint villamos energiát 50 MW vagy azt meghaladó névleges teljesítőképességű erőműben termelői működési engedély, 0,5 MW vagy annál nagyobb névleges teljesítőképességű kiserőműben kiserőművi összevont engedély birtokában lehet termelni.¹⁶ Nyilván az értékhatárok emelkedése a technológiai fejlődéssel járt együtt.

Kisajátítás és vezetékjog

A korabeli szabályozás helyesen ismerte fel a közszféra és a magánszféra határát azáltal, hogy a kisajátításra és tulajdont korlátozó vezetékjogra mint szolgálatra kellően modern szabályozást alkotott. Közhasználatú villamosmű létesítése vagy átalakítása során az 1881. évi XLI. törvénycikkben szabályozott kisajátításnak volt helye az 1907. évi III. tc. 8. §-ának első és harmadik bekezdésében meghatározott célokra és az ott megjelölt korlátok között, továbbá magántulajdonban álló ingatlanokra is az energiatelep, az átalakító- és kapcsolóberendezések létesítése céljára. Amennyiben a kisajátítás tárgya városok tulajdonát képező ingatlan, az érdekelt várost előzőleg meg kellett hallgatni.

Nem lehetett a kisajátítási jogot megadni templomra, temetőre, vallási vagy kegyeleti célt szolgáló más létesítményre, művészi vagy történelmi becsű épületre és emlékműre, természeti emlékre, továbbá azokra a területekre, amelyeket jelentékeny honvédelmi érdek megóvása céljából a honvédelmi miniszter a kisajátítási jog alól kivett. Olyan területre, amelynek rendkívüli természeti szépsége a villamosmű létesítése folytán egyébként veszendőbe menne, a kereskedelemügyi miniszter a kisajátítási jogot megtagadhatta, vagy megadását az építkezések és a berendezések elhelyezési módja tekintetében megállapított oly feltételek megtartásától tehetette függővé, amelyek a védett érdek biztosítására alkalmasak.

Ha az átalakító- vagy kapcsolóberendezést a villamosmű telepén kívül, valamely épület lakás céljára nem használt helyiségében oly módon lehetett elhelyezni, hogy az ily elhelyezés az épület rendeltetésszerű használatát egyáltalán nem vagy csak elenyészően csekély mértékben befolyásolja, kisajátítás helyett az elhelyezést használati szolgálat alapításával lehetett biztosítani. A használati szolgálat alapítását az 1881. évi XLI. tc. 14. §-a szempontjából nem lehetett részleges kisajátításnak tekinteni.

Ha az előbbi bekezdésben említett berendezést be nem épített területen kellett létesíteni, és az elfoglalt terület oly csekély, hogy önálló jószágtestté alakítása esetében önmagában sem mezőgazdasági, sem építkezési célra nem lett volna felhasználható,

az a telek viszont, amelyen az ily berendezést létesítik, ezzel értékében lényeges csökkenést nem szenved, az engedélyes a szükséges terület kisajátítása helyett építményi jog alapításával élhetett. Ily építményi jog esetében az ingatlan tulajdonosa az építményt az építményi jog megszűnése után nem válthatta meg.

A használati szolgálat fejében évi járadékot, az építményi jog fejében építménybért kell fizetni. Az elfoglalt helyiségért vagy helyiségrészért a használati szolgálat fejében járó évi járadékot a használati szolgálat alapítása idején elérhető bérösszeg mértékéhez képest, a tűzbiztosítási díj esetleges emelkedésének hozzászámításával kell megállapítani. Az építménybért az ingatlanért az építményi jog megalapítása idején elérhető haszonbér arányában kell számítani, de figyelembe kell venni az egész ingatlanért elérhető haszonbérnek az építményi jog folytán beálló csökkenését is. A járadékot és a meg nem váltott építménybért biztosítani kell.

A használati szolgálat és az építményi jog alapítására egyebekben a kisajátításra vonatkozó jogszabályok megfelelően irányadók. A járadék, az építménybér és ezek biztosítása tekintetében, a kisajátítás esetében fizetendő kártalanításra vonatkozó szabályokat kell megfelelően alkalmazni.¹⁷

Fogyasztóvédelmi szabályok

Bár a korabeli jogszabály a „fogyasztóvédelem” kifejezést még nem használta, de az „engedélyes és fogyasztó közötti” cím egyértelművé teszi, hogy olyan rendelkezéseket tartalmaz a törvény ezen része, amelyek a fogyasztók érdekeit szolgálták.

A villamos energiáért fizetendő árat az engedélyokiratban foglalt árszabás [11. § (1) bekezdés 7. pontja] az egyes fogyasztói csoportokra külön-külön állapítja meg. Az árszabást általában a fogyasztók, különösen a termelési célokra fogyasztók érdekeinek figyelembevételével úgy kell megállapítani, hogy az energiafogyasztás várható mértékéhez képest, az üzemi, üzleti, karbantartási kiadások rendes mértékének és a befektetett tőke tekintetében a háramlásra figyelemmel szükséges vagy egyébként helyénvaló tőketörlesztés fedezésén felül, a befektetett tőke megfelelő gyümölcsöztetése is biztosított legyen. Az engedélyes az engedélyokiratban az egyes fogyasztói csoportok részére megállapított árszabásban foglalt árak keretein belül, egyes fogyasztóknak különleges természetű, különösen termelési célokat szolgáló fogyasztásuk figyelembevételével, külön árengedményt adhat. Az ily árengedmény a fogyasztás természetének és időbeli eloszlásának, valamint a fogyasztás mértékének és a csatlakozás műszaki és gazdasági feltételeinek megegyezése esetében, az egyes csoportokon belül minden fogyasztóval szemben hatályos. Az adott engedményekről jegyzéket kell készíteni, melyet évente be kell mutatni a kereskedelemügyi miniszternek. Az engedélyes a fogyasztóval szemben az árszabás értelmében megszabottnál nagyobb árat szerződéssel csak a kereskedelemügyi miniszter jóváhagyásával köthet ki. Az e tilalomba ütköző szerződés semmis.¹⁸

Ugyancsak fejlett versenyjogi gondolkodásra vall az a szabályozás is, amely megtiltotta, hogy bizonyos eszközöket csak és kizárólag a „szolgáltatótól” lehessen beszerezni.

Az engedélyes az energia szolgáltatását nem teheti attól függővé, hogy a fogyasztó az energia felhasználásához szükséges berendezését az engedéllyessel vagy általa kijelölt harmadik személlyel létesítse, berendezését vagy az ahhoz szükséges anyagokat meghatározott személytől vásárolja, vagy csak meghatározott, a rendes kereskedelmi forgalomban nem kapható berendezési tárgyakat vegyen használatba. Ugyanakkor a kereskedelemügyi miniszter rendelettel megállapíthatja azokat a szabványokat és biztonsági szabályzatokat, amelyeknek meg nem felelő berendezésű fogyasztókat az engedélyes hálózatra nem kapcsolhat.¹⁹

Árszabályozás

A szabályozás fejlett árszabályozási mechanizmusokat is tartalmazott. Az árszabás megváltoztatását az érdekelt felek csak a munkabérek és az anyagárak lényeges változása esetében kérhették. Ha az energia fejlesztéséhez felhasznált energiaforrásban vagy az energiafejlesztés módjában oly változás áll be, amely a vállalatnak nagyobb nyereséget nyújt, mint amilyen mértékű emelkedés a változással kapcsolatos tőkebefektetés kamatozásának és törlesztésének biztosítására szükséges, a nyereségfeleslegnek a felét az energiaárak általános leszállítására kell fordítani. E rendelkezést akkor is megfelelően alkalmazni kell, ha az energiaátvitel módja változik meg.

Ha a villamos energia fejlesztésére, vezetésére és szolgáltatására szóló engedély különböző személyeket illet, az energiaárak megváltoztatása iránti bírói eljárásnak rendszerint az energiát fejlesztő engedélyes és az energiát az ily engedélyestől közvetlenül átvevő érdekelt közt van helye. Ha az energiaárak leszállításának az átvitel módjában beállott változás folytán van helye, a leszállítás iránti eljárást a változás folytán előnyhöz jutó engedélyes ellen az energiát tőle átvevő érdekelt indíthatja meg.

Ha az energiaárak leszállítása iránti igény érvényesítésében az előbbi bekezdés értelmében jogosult késlekedik, az eljárást bármelyik más érdekelt is megindíthatja. A már folyamatba tett eljárásban bármelyik érdekelt részt vehet. A fogyasztókat az energiaárak megváltoztatása iránti eljárásban a község vagy a város képviseli. A kereskedelemügyi miniszter, a belügyminiszterrel egyetértve, a községet vagy a várost az energiaárak leszállítására irányuló eljárás megindítására utasíthatja.

Az árszabás megváltoztatása tárgyában valamennyi érdekelt közt bírói eljáráson kívül létrejött egyezség érvényességéhez a kereskedelemügyi miniszter jóváhagyása szükséges. A községnek és a városnak az előbbi bekezdésben említett képviseleti jogköre ily egyezség kötésére is kiterjed. Ha az energia fejlesztőjeként vagy az energiaátvitel módjának változása folytán előnyhöz jutó engedélyesként a község vagy a város érdekelt, vele szemben az előző bekezdés alkalmazásának nincs helye, az energiaárak egyéb okból helyénvaló megváltoztatása tárgyában pedig bírói eljárás mellőzésével a kereskedelemügyi miniszter a belügyminiszterrel egyetértve rendelkezik.

E fenti szabály egy olyan, a mai hatályos jogunkban sajnos nem létező automatizmust határozott meg, hogy az energiaárak csökkenésével a fogyasztói árakat csökkenteni kell. Az árszabás megváltoztatása tárgyában akár az engedélyes, akár más érdekelt kérelmére a Királyi Kúrián alakuló különbíróság dönt.

Vitarendezés

A szabályozás felismerte, hogy az energijog egy komplex jogterület, amely területen keletkező viták elbírálására komoly szakértelem szükséges. Így maga a törvénycikk rendkívül magas szinten, a Kúriához delegálva szabályozta az energetikai tárgyú vitarendezéseket, a Királyi Kúrián alakuló különbíróóság döntött ilyen ügyekben.

A különbíróóság az elnökön felül négy tagból alakult tanácsban jár el. A tanács két tagját a Kir. Kúria ítéldbírái és szabadalmi tanácsának tagjai sorából a Kir. Kúria elnöke jelöli ki, a másik két tagját pedig a tanács elnöke hívja be azoknak az energiagazdasági és villamossági szakférfiaknak a sorából, akiket erre a célra a kereskedelemügyi miniszter, az igazságügy-miniszterrel egyetértve, előre kijelöl. A különbíróóság tagjának és jegyzőkönyvvezetőjének kizárására az 1911. évi I. tc. 59–69. §-ait kell alkalmazni. Tehát a szakértelem biztosítása, ellentétben a hatályos eljárási szabályokkal, ilyen típusú ügyekben törvényileg garantált volt.

Az összeférhetetlenségi szabályokat is részletesen rendezték. Nem vehet részt az eljárásban, aki az ügyben félként szereplő villamossági vállalat igazgatóságának vagy felügyelőbizottságának tagja, vagy e vállalat alkalmazottja. A kizárás tárgyában a különbíróóság tanácsa a kifogásolt tag részvétele nélkül határoz. A különbíróóság a felek meghallgatása és szükség esetén szakértői vélemény megszerzése után dönt. Szakértői véleményadás vagy szakértői vélemény felülvizsgálata érdekében a különbíróóság hivatalból is megkeresheti az Országos Energiagazdasági Tanácsot.²⁰ A szakértő hivatalból történő bevonására a jelenleg hatályos polgári perjogi szabályok alapján nincsen mód, azonban egy ilyen jellegű szabályozás lehetővé tétele kívánatos lenne.

KONKLÚZIÓ

Jelen tanulmány terjedelmi okokból nem teszi lehetővé, hogy a törvénycikk minden egyes rendelkezését részletesen górcső alá vonhassuk, holott további lényeges jogintézményeket, mint például a „háramlás” vagy a „megváltás jogát”²¹, érdemes jobban megvizsgálni, illetve a joggyakorlatot mélyebben is bemutatni. Ugyanakkor láthatjuk, hogy mennyire a korát messze meghaladó szabályozásról volt szó. Megállapíthatjuk, hogy bár a hatályos Vet. (villamosenergia-törvény) szabályai alapvetően uniós jogharmonizációs kötelezettségeken alapulnak, azonban azok a jogintézmények, amelyek már a 30-as évek magyarországi villamosenergetikai szabályozásában megjelentek, teljes mértékben időtállóak, és egyes rendelkezései, bár természetesen más nyelvezettel, lényegében a jelenlegi szabályozással számos ponton egyező módon kerültek szabályozásra. Továbbá olyan jogi megoldásokat is tartalmaztak (például a kötelező szakértői bíráskodás), amelyekből mind a mai napig példát meríthetnénk. E törvénycikk is ékes bizonyítéka a fejlett, második világháború előtti magyar magánjognak, amelyben a polgári jogi szabályozás kiegyensúlyozott mellérendeltsége mellett az állami, közjogi beavatkozás a szükséges, célszerű és észszerű mértékben jelent csak meg, a magántulajdon tiszteletben tartásával.

JEGYZETEK

- ¹ Tisztán energiajogi tárgyúnak tekintendő például az alábbi kötet: Fazekas, 2010.
- ² Kitekintésként érdemes megjegyezni, hogy a 2000-es évek legnagyobb vállalati botránya egy energetikai céget, az Enront érintette leginkább, amelynek a hatásai visszatükröződtek a későbbi jogalkotásban. Bővebben lásd Kecskés, 2016.
- ³ Lásd pl. Fodor, 2014.
- ⁴ 1888. évi XXXI. törvénycikk a távírda, a távbeszélő és egyéb villamos berendezésekről.
- ⁵ 1888. évi XXXI. törvénycikk 11. §-a: „A ki közterület által, vagy mások tulajdonát képező magánterület által elválasztott telken vagy birtokán előzetes engedély nélkül távírda, távbeszélő vagy villamos jelző berendezést létesít, vagy engedély nélkül fenntart, vagy a ki a magánhasználatu távírdát a magánhasználat természetével ellenkező módon használja, kihágást követ el, és a közmunka- és közlekedésügyi miniszternek, illetve megbízott közegének indítványára 50 forinttól 300 forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő.”
- ⁶ 1888. évi XXXI. törvénycikk 14. §-a: „A közterületeken a villanyvilágítások, ugyszintén bármely másféle villanyvezetékek csak úgy létesíthetők és helyezhetők el, hogy azoknak berendezése és nevezetesen a villamárannak vezetése által a közhasználatu távírdák, távbeszélők és villamos jelzők működése meg ne akadályoztassék és meg ne zavartassék.”
- ⁷ 1931. évi XVI. törvénycikk a villamos energia fejlesztéséről, vezetéséről és szolgáltatásáról.
- ⁸ 1931. évi XVI. törvénycikk 37. § (1) bek.: „A villamos energiáért fizetendő árat az engedélyokiratban foglalt árszabás (11. § (1) bekezdés 7. pontja) az egyes fogyasztó csoportokra külön-külön állapítja meg.”
- ⁹ 1931. évi XVI. törvénycikk 39. § (1) bek.: „Az árszabás megváltoztatását az érdekelt felek csak a munkabérek és az anyagárak lényeges változása esetében kérhetik.”
- ¹⁰ 1888. évi XXXI. törvénycikk 1. §: „A távírda, a távbeszélő és villamos jelzők, illetve ezeknek felállítása, berendezése és üzemeltetése – azoknak kivételével, melyek az egyes házak belsejében, ugyszintén más köz- vagy magánterület által el nem választott telken vagy összefüggő birtokon a közhasználat kizárásával tervezetnek, s melyeknek létesítése és használata semmiféle engedélyhez kötve nincs –, az államnak fentartott jogai közé tartoznak. Ennélfogva bárki másnak arra, hogy a magyar korona területén távírdát, távbeszélőt vagy villamos jelzőt létesíthessen, berendezhessen és üzletben tarthasson, a jelen törvényben megállapított engedélyt előzetesen kell kieszközölnie.”
- ¹¹ 1931. évi XVI. törvénycikk 40. § (1) bek.
- ¹² 1931. évi XVI. törvénycikk 2. §.
- ¹³ A villamos energiáról szóló 2007. évi LXXXVI. törvény(„Vet.”) 48. §-a.
- ¹⁴ Vet. 4. § (1) bekezdése.
- ¹⁵ 1931. évi XVI. törvénycikk 7. §.
- ¹⁶ Vet. 4. § (1) bek.
- ¹⁷ 1931. évi XVI. törvénycikk 22–23. §.
- ¹⁸ 1931. évi XVI. törvénycikk 33. §.
- ¹⁹ 1931. évi XVI. törvénycikk 38. §.
- ²⁰ 1931. évi XVI. törvénycikk 60. §.
- ²¹ 1931. évi XVI. törvénycikk 54–56. §.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Fazekas Orsolya (szerk.) (2010): *A magyar villamosenergia-szektor működése és szabályozása I.* Complex Kiadó, Budapest.
- Fodor László (2014): *Klímavédelem az energiajogban – szabályozási modellek Németországból.* Complex Wolters Kluwer, Budapest.
- Heffron, Raphael J. (2015): *Energy Law: An introduction.* Springer, <https://doi.org/10.1007/978-3-319-14191-6>.
- Kecskés András (2016): The Sarbanes-Oxley Act from a Legislative Viewpoint. *The Theory and Practice of Legislation*, Vol. 4, No. 1, 1–17, <https://doi.org/10.1080/20508840.2016.1148315>.
- Szladits Károly (1944): *Magyar magánjog mai érvényben III. Kötelmi jog.* Grill Károly Könyvkiadó, Budapest.

Kecskés András

A gazdasági jog optimuma – a jó gazdasági jog kérdésfelvetései a válság előtti jogalkotás tükrében

**Optimum in Business Law – The Questions
of Good Business Regulation in Light
of the Pre-Crisis Legislation**

Összefoglalás

A jog és a gazdaság kapcsolatának vizsgálata időszerűnek mutatkozik, tekintettel a társadalom e két alrendszere közötti erős kölcsönhatásra. A tanulmány célja a főbb elméletek áttekintése a jog és a gazdaság kapcsolatának viszonya tekintetében. Az írás arra keresi a választ, hogy mennyiben találhatók közös vonások e két területben, illetve mit érdemes figyelembe venni a gazdaságot érintő jogalkotás során, amely különlegessé teszi ezt a területet.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: K00, K20, B00

Kulcsszavak: gazdasági jog, jogi szabályozás, jogalkotás, institucionalizmus, behaviorizmus

Summary

Examining the relationship between law and economics has always been a trending topic given the strong interaction between these two subsystems of society. The aim of

DR. HABIL. KECSKÉS ANDRÁS, tanszékvezető egyetemi docens, PTE ÁJK,
Gazdasági és Kereskedelmi Jogi Tanszék (kecskes.andras@ajk.pte.hu).

the study is to give an overview of the main theories regarding the relationship of law and economics. It aims to give an answer to the similarities between these two fields, and to highlight some key aspects which make economic legislation highly special.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: K00, K20, B00

Keywords: business regulation, legislation, institutionalism, behaviorism

BEVEZETÉS

A 2007–2009-es gazdasági válság össztársadalmi szinten súlyos károkat okozott (Bélyácz–Szász, 2016). A közvélemény, a politikusok és a tudományos szféra egyaránt magyarázatokat keresett arra az égető kérdésre, miszerint miért alakulhatott ki a válság, miért lettek ennyire súlyosak a következményei? Nyilvánvalóvá vált, hogy a jogszabályi környezet nem nyújtott elegendő védelmet sem a válság megelőzésében, sem pedig a válság hatásainak csökkentésében. A jog ugyanis erőtlennek tűnt a gazdasági folyamatokkal szemben. Így alakulhatott ki például az Amerikai Egyesült Államok gazdaságát átszövő *árnyékbankrendszer* is, amely a szabályozás hiányosságait kihasználva igyekezett minél nagyobb profitra szert tenni. A jog azonban a pénzügyi innováció más formáit sem tudta hatékonyan kordában tartani, ami szintén a gazdasági rendszer stabilitása ellen hatott.

A tanulmány célja a jog és a gazdaság összefüggésein keresztül bemutatni a válság kialakulásának legfontosabb tényezőit. Ehhez elengedhetetlen, hogy tisztázzuk a jog és a gazdaság viszonyát. Ugyanis, ha a megfelelő, optimális szabályozási modellt keressük, feltétlenül szükséges, hogy megismerjük e két társadalmi alrendszer közötti kölcsönhatásokat.

MEGKÖZELÍTÉSEK A JOG ÉS A GAZDASÁG VISZONYÁRÓL

A gazdaság és a jog egymáshoz való viszonyának tisztázása elengedhetetlen feltétele annak, hogy az optimumot elérjük a gazdasági jog területén. A társadalom e két alrendszere kiemelkedő fontosságú, erőteljesen hatnak egymásra. A feladat nehézségét leginkább a *jog és a gazdaság heterogenitása* adja: e két terület ugyanis erőteljesen különbözik egymástól (Sajó, 1989:26). A jog és a gazdaság egymáshoz való viszonyának vizsgálatakor két szélsőséges nézőpontot mindenképpen ki kell zárni: nem támaszkodhatunk a *Hans Kelsen tiszta jogtanára* építő nézőpontokra, hiszen Kelsen vizsgálatai során a jogot meg kívánta tisztítani minden nem jogi elemtől (Kelsen, 1989). (Tévedés lenne azonban annak betudni, hogy Kelsen nem ismerte el e két terület kölcsönhatását. Kelsen egyszerűen a jogtudomány önállóságát kívánta hangsúlyozni egy olyan korban, amikor a jogtudományra súlyos ideológiai terhek rakódtak, valamint más tudományterületek behatolásai veszélyeztették az önállóságát.) Ugyanakkor a két terület összefüggéseiből fakadóan egyszerűen nem hagyhatók figyelmen kívül a jog gazdasági

hatásai, sem pedig a gazdaság hatásai a jogra. De ezzel egyidejűleg nem eshetünk abba a hibába sem, amelybe például a vulgármarxisták vagy éppen Benedetto Croce¹ esett: más-más okból, de a jogot és a gazdaságot egylényegűnek tekintették. Croce például egészen odáig ment el, hogy a jogbölcséletet összemosta a közgazdaságtannal (Vecchio, 1957; Sajó, 1989). Vizsgálatainkat tehát csakis megfelelően komplex, a két terület sajátosságait figyelembe vevő szempontrendszer alapján tehetjük meg eredményesen.

A jog és a gazdaság összefüggéseinek kiterjedt irodalma van, így tehát könnyebb megtalálni azt a szempontrendszert, amely vizsgálatainknak megfelelő keretet nyújt. Horváth Barna,² a magyar jogbölcsélet egyik legeredetibb szerzője szerint a jogot a gazdaság nemcsak történetileg, hanem társadalmilag, joglogikai és jogpolitikai – Horváth Barna terminológiájával élve, axiológiai – szempontból is meghatározza (Horváth, 1995:215). A két terület viszonyáról úgy ír, hogy a gazdaságnak „genetikus elsőbbsége van”, mivel az emberi lét csakis a gazdálkodás és a korlátozott javak elosztása útján tartható fenn. A jog ezzel szemben „értékelsőbbséggel” rendelkezik, mivel képes olyan értékek megjelenítésére, amelyek a gazdaságban nem jelennek meg. Emiatt *szinoptikus jogelméletében* e két terület „összenézését”, tehát egyidejű figyelembevételét javasolta (Horváth, 1995:219–220).

Cento Veljanovski³ *A jog gazdasági megközelítése: kritikai bevezetés* című munkájában is fontos megállapításokat tesz e két terület összefüggéseiről. A pozitív gazdasági elemzés módszereinek jogtudományban való alkalmazásáról úgy nyilatkozik, hogy „a jog gazdasági hatásainak tanulmányozása fontos szerepet játszik a jogi elemzésben; hiszen végül is a jogot nem pusztán formális szerkezete alapján, hanem egyúttal a kitűzött célok figyelembevételével is kétségkívül értékelni kell” (Veljanovski, 1984:50). Ebből is kitűnik, hogy a jog nem l’art pour l’art szabályoz, hanem valamilyen, a jogalkotó által elérhető célt kíván megvalósítani, amihez elengedhetetlen a jog gazdasági hatásainak vizsgálata. Érdemes felidézni Veljanovski másik megállapítását, amit a normatív közgazdaságtani módszerek alkalmazásával összefüggésben vetett fel. Szerinte a jogtudósok gyakran megfeledkeznek a jog költségvonzatairól, és úgy gondolkodnak, mint ha a kitűzött célok „költségmentesen vagy más célok feláldozása nélkül” is elérhetők lennének (Veljanovski, 1984:57).

Sajó András akadémikus professzor 1989-ben kiadott *Gazdaság és jog kapcsolata jogelméleti szempontból* című monográfiája számos fontos gondolatot vetett fel a jog és a gazdaság összefüggésében. A jog és a gazdaság heterogenitását – helyes módon – fenntartja. Ugyanis, ha a gazdasági alrendszer funkcióját kívánjuk meghatározni, elmondhatjuk, hogy nem másra szolgál, mint a (korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló) javak elosztására a társadalom tagjai között. A különböző közgazdasági irányzatok képviselői – legyen szó az Adam Smith-i alapokhoz visszatérni kívánó *neoklasszikusokról*, vagy akár a különféle gazdasági intézmények elemzésével foglalkozó *institucionalistákról* – egyetértenek abban, hogy a javak elosztása a hatékonyság elvének kell hogy megfeleljen. Azonban mindig is élénk viták tárgyát képezte, hogy mitől is hatékony a javak elosztása. Amennyiben a jogi alrendszer feladatait kívánjuk megragadni, legegyszerűbben úgy fogalmazhatnánk, hogy a jog feladata a társadalmi viszonyok

általános érvénnyel való rendezése. E viszonyok jellegüknél fogva lehetnek közjogi és magánjogi viszonyok is. Természetesen még tovább lehet bontani e viszonyokat, amely csoportosítás jól mutatja, hogy milyen széles a jog által szabályozott területek köre. A jog felöleli az állam és polgár viszonyaitól kezdve egészen a szülő és gyermek viszonyait. Elmondható tehát, hogy e sokszínűségbe a gazdasági viszonyok szabályozása is beletartozik. Sajó András akadémikus professzor azonban Max Weber munkásságára alapozva kimondja a legfontosabb kapcsolódási pontot: *mindkettő alapja a magatartás*. Míg a gazdaságot a gazdasági szereplők magatartásainak összességéként határozza meg, addig a jogot mindazon normák összességéként, amivel a magatartást megfelelő irányba kívánja terelni. A gazdasági magatartásokról elmondható, hogy egyedi jelleggel rendelkeznek – még akkor is, ha esetleg tömegesen előforduló eseményekről lenne szó –, a jog fontos jellemzője azonban az általánosság, a normativitás (Sajó, 1989).

A jog és a gazdaság szoros összefüggései ellenére mégis tapasztalható az európai, ezen belül a magyar jogi gondolkodásban egyfajta elzárkózás a jog gazdasági elemzésétől. Eme elutasítottság okai történelmi, valamint gyakorlati tényezőkben gyökereznek. Az európai bírakat – a *common law* országbeli kollégáikkal ellentétben – mindig is erősebben kötötték a központi törvényhozás akaratát kifejező jogszabályok, emiatt – az amúgy sokáig tagadott – bírói jogalkotás számára sokkal kevesebb tér maradt. A jogtudomány vizsgálódásának középpontjába tehát sokkal inkább a törvények betűi és szelleme került, semmint a bírói tevékenység. Emiatt a *fogalomalkotó és elemző gondolkodásmód* hatása sokkal erősebben érvényesült, vagyis a *realista szemléletmód* nem tudott szárba szökkeni. Bár a két világháború között a *freiburgi szabadiskola* gondolkodói elmozdultak a jogi realizmus felé, azonban Hitler hatalomra kerülése és a második világháború szörnyűségei ezt az iskolát elsöpörték, a világháború után pedig a klasszikus szemléletmód éledt újjá. Az idegenkedésnek azonban praktikus okai is lehetnek. Egyik érdekes, de el nem hanyagolható tényező, hogy a jogászképzésben is viszonylag kevés szerepe van az inter- és multidiszciplináris megközelítésnek. Emiatt az a szemléletmód sem tudott kialakulni, ami a jogászai hivatást választókat fogékonyrá tenné a komplexebb megközelítésre. Mindezek mellé társul a jogászai hivatásrenden belüli struktúrakonzervativizmus is, amely miatt a jogászság sokkal inkább érdekelt a meglévő status quo fenntartásában (Grechenig–Gelter, 2008:302–303).

Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a *jog gazdasági elemzése* (Economic Analysis of Law) és a *law and economics irányzatokban* erőteljesen érvényesül az angolszász gondolkodásmód. Európában sokáig nem is volt más e terület, mint az amerikai gondolatok recipiálása és alkalmazása európai viszonyokra vonatkoztatva (Mathis, 2014:XII). Nagyon jellegzetes például a mikroökonómiai szemléletmód, ami tetten érhető Ronald Coase, Richard Posner és számos más szerző munkásságában. A mikroökonómia tárgya a piac és az egyes piaci szereplők magatartása, ami jobban illeszkedik a *common law* esetről esetre haladó jogfejlesztési irányvonalába. Elég, ha csak Ronald Coase *A társadalmi költség kérdése* című tanulmányát olvassuk. Ronald Coase professzor a *jóléti közgazdaságtani irányzat* egyik képviselője, amelynek vizsgálati tárgya a gazdaságban elérhető jólét, módszertanát pedig a mikroökonómiából meríti.⁴ E tanulmányában Coase professzor arra keresett választ, hogy kire is kellene telepíteni a társadalmi költséget. Megállapítá-

sa szerint a károkozás elrettentésére szolgáló „adók” – mint például a vasutak számára törvényileg előírt kártérítési kötelezettség a vasút mellett található földek tulajdonosai részére a leégetett termények miatt – nem feltétlenül a leghatékonyabban telepítik a társadalmi költségeket. Álláspontja szerint arra kell terhelni a költségeket, akinek a tevékenysége kisebb haszonnal jár a társadalom részére. A vasúti példát tekintve: azt kell eldönteni, hogy a társadalom számára melyik a hasznosabb: a termény vagy a vasúti szolgáltatás. Amennyiben a vasút, úgy a termelőket kellene a kár megelőzésére ösztönözni, például azzal, hogy felhagynak a vasút melletti termőföld használatával (Coase, 1984). Ezek a következtetések teljes mértékben szembemennek a klasszikus, jogi dogmatikus felfogással: ha valaki kárt okoz, köteles azt megtéríteni. A mikroökonómiai megközelítés idegenségét tovább fokozza, hogy Európában John Maynard Keynes *makroökonómiai szemléletmódja* honosodott meg. E gondolkodásmód az egyes piaci szereplők viselkedése helyett aggregáltan, vagyis összesítetten vizsgálta a gazdaságot (Andor et al., 2005:402). Ebbe a gondolkodásmódba már sokkal jobban beilleszthető az állami beavatkozás, így akár az állam által megalkotott jogszabályok útján történő beavatkozás is.

Fontos megállapítani azonban, hogy a gazdasági rendszer a 21. századra olyannyira megváltozott, hogy sem a 18–19. századi viszonyokból kiinduló mikroökonómiai, sem pedig a korai 20. századi viszonyokból kiinduló klasszikus makroökonómiai nézőpont önmagukban már nem adnak kellő irányt a gazdasági szempontú vizsgálatoknak. Hiszen a 20. század utolsó évtizedeitől kezdődően láthatóvá válik a pénzügyi rendszer dominanciája a gazdaság felett. A korábbi időszakhoz képest a gazdasági hangsúly a termelő-előállító tevékenység helyett a pénzügyi szektorra helyeződött, ennek köszönhetően pedig korábban ismeretlen pénzügyi termékek, szerződéstípusok jelentek meg. Mindez új szemléletmódot kíván, ami számol a gazdaság ciklikusságával, vagyis a válságokat és a visszaeséseket nem külső, exogén okként kezeli, hanem a rendszerbe kódolt lehetőségként. Ezzel egyidejűleg pedig a pénz szerepe is átvértékelődött: míg korábban külső tényezőként vizsgálták, addig mára bebizonyosodott, hogy a rendszer lényegét a pénz adja. Több lett, mint általános jószág, hiszen például a pénzpiacokon keresztül önmagában is ügyletek tárgyává vált (Guttmann, 2016:268). Emiatt fontos, hogy a vizsgálatainkban megjelenjenek a pénz és pénzügyi rendszer jellegzetességei. Fontos tehát magunkévá tenni Kondratyev⁵ gondolatait a világgazdaság ciklikusságáról, Minsky⁶ felismerését a buborékok kialakulásáról és azok kipukkanásáról, valamint Keynes gondolatait a nemzetgazdaság működéséről, mivel e megállapítások a mai napig helytállóak, és hasznosíthatók a pénzügyi rendszer természetének vizsgálatakor. De nem feledkezhetünk meg Richard Thaler⁷, a *behaviorista közgazdaságtan* képviselőjének munkásságáról sem. Ugyanis a behaviorista közgazdaságtan szerint a gazdasági szereplők magatartása a kívánt irányba változtatható, ha a döntéseikben szerepet játszó tényezőket megfelelően strukturáljuk. Mint ahogyan az iskolai étkezdében a gyümölcsök előtérbe helyezésével az egészségesebb ételek választása felé lehet terelni az iskolásokat (Thaler–Sunstein, 2009:2–4), úgy a megfelelő szabályozási keretrendszer is – szinte láthatatlanul – a helyes és az etikus döntések meghozatala felé irányíthatná az üzleti szféra szereplőit.

Emiatt erőteljesen vitatható a magyar gazdasági jogi szakirodalomban uralkodó azon felfogás, amely a gazdasági jog művelését leszűkíti az egyes szabályok nyelvtani

értelmezésére, és amely figyelmen kívül hagyja a gazdasági jogviszonyok mögött húzódó gazdasági jelenségek valós természetét. Ugyanakkor mégsem lehet teljes mértékben azt mondani a magyar jogtudományról, hogy csak a szigorú *doktrinalizmus* és a nyelvtani értelmezés rabságában tengődne. Harmathy Attila akadémikus professor *Polgári jog – gazdaság – társadalom* című előadásának bevezetőjében kihangsúlyozta, hogy már a hosszú akadémiai pályafutásának kezdetén kíváncsún tartotta, hogy jogászok és közgazdászok közösen folytassanak kutatásokat. Azonban a feltételek abban a korszakban még nem voltak adottak egy ilyen jellegű kooperáció folytatásához, ezért inkább a saját munkáiban igyekezett más tudományterületek számára érdekes megállapításaira támaszkodni (Harmathy, 2013:11). Harmathy akadémikus professor ugyanebben az előadásában felveti, hogy a gazdasági jog modernizációjához elengedhetetlen a „vizsgálódásokba más tudományterületeket is bevonni, valamint időbeli dimenziójukat kiterjeszteni” (Harmathy, 2013:22). A gazdasági jogban elérhető optimum kérdéseire ezért a gazdasági és a történeti szempontú vizsgálatok egyaránt szükségesek. E kölcsönhatások útján ugyanis megérthetővé válik a jog hatékonysága.

KÖVETKEZTETÉSEK

A jog és a gazdaság heterogén elemek a társadalmi rendszerben. Azonban közös kapcsolódási pontot képez mindkét esetben a magatartás, amely alapján képesek hatni egymásra. Ugyanakkor különbözőségükből eredően ezen elemeket nem lehet egyformán kezelni. Gazdasági eredményt jogilag nem lehet előírni, viszont a megvalósítására szolgáló magatartásokat igen. A különeműséből kifolyólag tehát szükség van közvetítőkre a két alrendszer között. Ilyenkor válik kiemelkedő fontosságúvá a szabályozószervek szerepe, mint például a jegybankoké.

A társadalmi károk minimalizálásának fontos jogalkotói célnak kell lennie. Ehhez tehát nem elégséges az *ex post facto* jogalkotás, hanem a közvetlenül előre látható veszélyekkel is kalkulálni kell.

A szabályozószervek működésével kapcsolatban fontos követelmény, hogy megfelelő teret kell hagyni a diszkrecionális döntéshozatalnak. Azonban a szabályozó diszkreciója nem csaphat át önkénybe. Ehhez tehát elengedhetetlen megteremteni azt a környezetet, ami a szabályozó hatóságokat megvédi a káros külső behatásoktól, így törekedni kell a szabályozottaktól való függetlenítésükre. Ezzel párhuzamosan a szabályozókat motiválni kell a kellő időben történő beavatkozásra, ugyanis a szabályozói mulasztás is hatalmas károkat tud okozni.

Elmondható tehát, hogy amennyiben az optimumot keressük a gazdasági jogban, a jogszabályi környezet mellett a szabályozószervek tevékenységére is nagyobb hangsúlyt kell fektetni. Mint azt láthattuk, a jegybankok a válság során számos esetben avatkoztak be a nagyobb károk elkerülése érdekében – több-kevesebb sikerrel. A jövőt tehát az aktívabb jegybanki beavatkozás jelentheti. A korábban csodaszernek kikiáltott önszabályozás a válság előtti jelentőségéből sokat veszíthet a jövőben, ha az államok aktívabban kívánnak beavatkozni a gazdaságba.

JEGYZETEK

- ¹ Benedetto Croce (1866–1952) olasz filozófus, történész, humanista.
- ² Horváth Barna (1896–1973) jogfilozófus, jogszociológus, az MTA levelező tagja 1945 és 1949 között, amit 1989-ben visszaállítottak. Szinoptikus jogelmélete szerint a jog és a társadalmi jelenségek összenézéséből lehetséges megismerni a jogot.
- ³ Cento Veljanovski a University of London Institute of Advanced Legal Studies tagja, valamint partner a Case Associates ügyvédi iroda londoni szárnyában. Munkásságában megfigyelhető a jogi problémák iránti markáns közgazdasági megközelítés.
- ⁴ Deardorff's' Glossary of International Economics. www-personal.umich.edu/~alandear/glossary/w.html #WelfareEconomics (Letöltés: 2017. szeptember 1.).
- ⁵ Nyikolaj Dimitrijevics Kondratyev (1892–1938) közgazdász. Részt vett a szovjet új gazdasági terv kidolgozásában (NEP). 1930-ban koholt vádak alapján letartóztatták, majd a nagy sztálini tisztogatás során 1938-ban kivégezték. Fő műve a *Hosszú távú ciklusok a gazdaságban* című tanulmánya, amely szerint a modern világ gazdaságban ciklikusan váltják egymást a válságok és a konjunktúrák. E jelenséget Joseph Schumpeter nevezte el végül Kondratyev-ciklusnak, ezzel is tisztelve munkássága előtt.
- ⁶ Hyman Minsky (1919–1996) közgazdász, nevéhez fűződik a Minsky-pillanat nevű jelenség azonosítása.
- ⁷ Richard H. Thaler közgazdász, a University of Chicago Booth School of Business professzora 1995 óta. Kutatásai megalapozták a viselkedési pénzügyek elnevezésű tudományágat. Művei: *Quasi Rational Economics*, *The Winner's Curse*.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andor László – Bozsik Sándor – Misz József – Nádasi Katalin – Révész Éva – Szabó Adrienne – Vigvári András (2005): *Közgazdaság*. 21. Századi Enciklopédia, Pannonica Kiadó, Budapest.
- Bélyácz Iván – Szász Erzsébet (2016): Ciklikus pénzügyi válság, vagy szisztematikus rendszerhibák tragikus összeadódása? *Gazdaság és Pénzügy*, 3. évf., 2. sz., 86–109.
- Coase, Ronald (1984): A társadalmi költség kérdése. In: Harmathy Attila – Sajó András (szerk.): *Gazdasági jogi tanulmányok II. A jog gazdasági elemzése*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 202–243.
- Del Vecchio, Giorgio (1957): Law and Economics. *Villanova Law Review*, Vol. 2, No. 2.
- Grechenig, Kristoffel – Gelter, Martin (2008): The Transatlantic Divergence in Legal Thought: American Law and Economics vs. German Doctrinalism. *Hastings International and Comparative Law Review*, Vol. 31, No. 1.
- Guttmann, Robert (2016): *Finance-led Capitalism. Shadow Banking, Re-Regulation, and the Future of Global Markets*. Palgrave Macmillan, London, <https://doi.org/10.1057/9781137529893>.
- Harmathy Attila (2013): Polgári jog – gazdaság – társadalom. In: Katona Klára – Szalai Ákos (szerk.): *Hatékony-e a magyar jog?* Pázmány Press, Budapest, 11–28.
- Horváth Barna (1995): *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kelsen, Hans (1988): *Tiszta jogtan*. ELTE Bibó István Szakkollégium, Budapest.
- Lentner Csaba – Zéman Zoltán (2017): A pénzügyi válság bankszabályozási kontroll elveinek meghatározóbb történeti elemei. *Európai Jog*, 17. évf., 1. sz., 8–13.
- Mathis, Klaus (2014): Introduction. In: Mathis, Klaus (ed.): *Law and Economics in Europe. Foundations and Applications*. Springer, Dordrecht, <https://doi.org/10.1007/978-94-007-7110-9>.
- Sajó András (1989): *Gazdaság és jog kapcsolata jogelméleti szempontból*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Thaler, Richard H. – Sunstein, Cass R. (2009): *Nudge. Improving Decisions About Health, Wealth and Happiness*. Penguin Books, London.
- Veljanovski, Cento (1984): A jog gazdasági megközelítése: kritikai bevezetés. In: Harmathy Attila – Sajó András (szerk.): *Gazdasági jogi tanulmányok II. A jog gazdasági elemzése*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Botos Katalin

Az elöregedő társadalom problémái

Problems in an Aging Society

Összefoglalás

Napjainkban a nők szülési hajlandósága (fertilitása) alacsony, alatta marad a reprodukcióhoz szükséges szintnek, a halálozási mutatók viszont javulnak. Így a társadalomban nő az idős emberek száma és aránya. 2015 óta némiképp lassult a nyugdíjreformok üteme a világ fejlettebb országaiban. A sokak által kívánatosnak tartott rugalmas nyugdíjba menetel aránya nemigen nő az OECD-ben sem. Az, hogy tovább élünk, elméletben pozitívan hathat az aktivitásra. A „longevitynek”, a hosszabb életnek az előnyeit a társadalom csak akkor tudja kiaknázni, ha megteremti ennek a feltételeit. A nyugdíjrendszer reformálása és a foglalkoztatáspolitiká szorosan összekapcsolódik. Érdemes a parametrikus reformokon túl az alapvető paradigmátikus változtatáson is elgondolkodni, mert a humán tőke szűk keresztmetszetté válhat a fejlett országokban.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: J11, J13, J18 J21 J24, J26

Kulcsszavak: demográfia, longevity, nyugdíjrendszer, humán tőke

Summary

Nowadays women's fertility is low, it remains below the level required for reproduction, while mortality rates are improving. Thus the number and ratio of elderly people in society is on the rise. Since 2005, the pace of pension reforms has slightly slowed in the developed countries of the world. The ratio of flexible retirement, considered by many as desirable, has hardly increased even in the OECD countries. Theoretically, the fact that we live longer could have a beneficial impact on activity. However, a soci-

PROF. DR. BOTOS KATALIN, professor emerita, Szegedi Tudományegyetem
(evmkabor@gmail.com).

ety can only use the benefits of longevity if its conditions are created. Pension reform and employment policy are closely interrelated. In addition to parametric reforms, it is also worth considering paradigm changes, as human capital may become a bottleneck in developed countries.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: J11, J13, J18 J21 J24, J26

Keywords: demography, longevity, pension plan, human capital

BEVEZETÉS

Az idősödő társadalomról egyre több szó esik a szakirodalomban és a gazdaságpolitikában. A társadalom elöregedése abból ered, hogy lényegesen kevesebb gyermek születik, a nők szülési hajlandósága (fertililitása) alacsony, a reprodukcióhoz szükséges szint alatt marad, a halálózási mutatók viszont javulnak. Így a társadalomban nő az idős emberek száma és aránya, mely egyensúlytalanságot eredményez a nagy rendszerekben. Ha a nyugdíjkorhatár marad, az emberek viszont tovább élnek, a nyugdíjuk kifizetése egyre nagyobb terhet ró a nyugdíjalapokra, illetve a magyar gyakorlatban az államháztartásra. A befizetők aránya csökken, a kifizetésre jogosultak száma nő, ráadásul időskorban szaporodnak az egészségügyi problémák is. Az elöregedés így fokozott terhet jelent az egészségügynek, idősgondozásnak is.

DEMOGRÁFIAI HELYZETKÉP A VILÁGBAN

A társadalom idősödése gyorsuló, hosszú távú jelenség (European Commission, 2018), melyet az *időskori függőség mutatójával* fejezünk ki. Míg 1980-ban még húsz 65 éves vagy a feletti korú jutott 100 aktív korúra, addig 2015-ben ez a szám 40%-kal emelkedett. Az azt követő 35 évre vonatkozó becslések szerint már 53 időskorú jut 100 dolgozó korúra az OECD-országokban. Azaz 90%-os emelkedés várható! Ha a foglalkoztatottság nem nő érdemben, az elöregedés jelentősen visszavetheti a nyugdíjaskori életszínvonalat.

Mivel a munkaképes korú népességnek kell megtermelnie a jövedelmet mind az idősek, mind a gyerekek eltartásához, érdemes vizsgálni a *teljes függőségi rátát*, amely az inaktív fiatalok és idősek együttes számát (0–19 és 65 év fölött) veti egybe az aktív korúak számával (20–64 év).

1980 és 2015 között érdekes különbségeket látunk a két mutató alakulásában. Mivel 1980 után a született gyermekek száma jelentősen csökkent, 100 időskorúra 1980-ban még 60 fiatal korú esett, 2015-re azonban már csak 40. Ez gyakorlatilag kompenzálta az idősödés növekvő terheit, mérsékelte a teljes függőségi rátát, és lehetővé tette a tanulás meghosszabbodásának finanszírozását. A jelen becslések szerint, hacsak a termelékenységben nem következik be jelentős változás, az elkövetkező évtizedekben a 40/100 arányszám stabilizálódik a fiataloknak a munkaképes korúakhoz viszonyított arányát illetően, így az elöregedés a társadalomban radikálisan megemelkedik. 2015-

ben a teljes függőségi ráta 0,65 volt, ezt 2050-re 0,90-re prognosztizálják (Boulhol-Geppert, 2018). Amennyiben a munkatermelékenység nem nő radikálisan, ennek a ténynek kedvezőtlen hatása lesz az életszínvonalra.

Milyen tendenciák várhatók a 2015 utáni 35 esztendőben? A várható élettartamok növekedése lelassul, de a gyermekek születésszáma várhatóan nem csökken tovább. Ahhoz, hogy az időskori függőség arányát tartani lehessen, 2050-re (2015-höz képest) 8,4 évvel kellene megnövelni a nyugdíjkorhatárokat. A gyermekszületések arányának változatlansága miatt, a teljes függőségi ráta stabilizálásához viszont „csak” 6,2 évvel kellene emelni a korhatárt. A 2015-ben érvényben lévő jogi szabályozások azonban átlagosan csupán 1,5 évvel tervezték kitolni a nyugdíjkorhatárt, és ez nyilván nem lesz elegendő a nyugdíjrendszerek egyensúlyban tartásához.

Az adatok természetesen országonként jelentős szórást mutatnak. A tervezett korhatáremelés egyedül Dániában haladja meg azt a szintet, amely az időskori függőségi ráta stabilizálásához szükséges. A finnekénél, svédekénél 4,5 esztendő lesz szükséges, míg a latin-amerikai országokban akár 11-12 év is indokolt lenne (igaz, nagyon alacsony szintről indulnak). Dél-Koreában a rohamos idősödés miatt 15 évvel kellene emelni a korhatárt.

A függőségi ráta fordítottjával is kifejezhetjük az idősödés okozta problémákat. A foglalkoztatottak aránya a nyugdíjasokhoz képest az *effektív időskori támogatási rátát* adja meg. Ennek egyszázalékos csökkenése vagy egyszázalékos esést eredményez a nyugdíjknál, vagy a járulékmértékek egyszázalékos növekedését. Hiszen a nyugdíjak relatív szintjének csökkenését csak magasabb járulékokkal, nagyobb arányú foglalkoztatással vagy a költségvetés támogatásával lehet elkerülni, ami nyilvánvalóan magasabb adókat jelent. A demográfiai alapon számolt időskori támogatási ráta az elmúlt 35 évben mintegy 25%-kal csökkent az OECD-országokban. A nyugdíjra fordított közkiadások 1990 óta 40%-kal nőttek, és 2013 óta is további 8%-kal tovább emelkedtek (OECD, 2017).

Nem csoda, hogy a nyugdíjrendszerekben folyamatosan napirenden van a nyugdíjkorhatár emelése. Látni kell azonban, hogy ez csak tüneti kezelés; a rendszer alaposabb átgondolásra szorul. Amennyiben a foglalkoztatási arányok nem javulnak – kiemelten az idősebb korosztályok számára –, és nem nő egyidejűleg a termelékenység is, nehezen lesz megőrizhető a nyugdíjak jelenlegi szintje.

A NYUGDÍJREFORMOK NEMZETKÖZI ÁTTEKINTÉSE

Némiképp lassult 2015 óta a nyugdíjreformok üteme a világ fejlettebb országaiban (European Commission, 2018). A javuló közpénzügyi helyzet az országok többségében enyhítette a nyomást, amely a válság után ezekre a társadalmakra nehezedett. Kanada, Csehország, Finnország, Görögország azonban jelentős változásokat vezetett be, olykor visszafordítva a korábbi folyamatokat (Görögország esetében azonban kifejezetten a válság következménye volt a szigorítás, éppen azért, mert az ország hitelezői rászorították a görög államot a közpénzügyi egyensúly megteremtésére).

A változások mindenütt a szigorítás jegyében történtek. Hat országban megváltoztatták a nyugdíjba vonulás korhatárát. (A nyugdíjba menetel lehetősége 2060-ra átlá-

gosan 66 év körül lesz az OECD-ben.) Az OECD-országok felénél törvényileg emelték a nyugdíjkorhatárt, a dán, finn, olasz, holland, portugál és szlovák rendszerben a várható élettartam függvényében történt az emelés. A férfiak nyugdíjkorhatára 1,5 évvel, a nőké 2,1 évvel emelkedik meg az OECD átlagában. Három országban, Dániában, Olaszországban és Hollandiában 68 év fölé megy a jövőbeni nyugdíjkorhatár. Franciaország, Görögország, Luxemburg, Szlovénia és Törökország egyelőre a 65 éves szinten tartja a határt. A nemek szerinti nyugdíjkorhatár közötti különbséget csak három országban tartják fenn: Izrael, Svájc és Lengyelország. Az országok egyharmadánál a járulékokat emelték, a másik harmaduknál viszont a járadékokat csökkentették.

A helyettesítési ráta átlagosan 63%, de nagy az országonkénti szórás. (Természetesen a szám a teljes időtartamot teljes állásban betöltő egyénekre vonatkozik.) Angliában a kötelező nyugdíjrendszer csak 29%-ot garantál, míg Törökországban 102%. Figyelemre méltó, hogy a helyettesítési ráták az alacsony keresetűeknél átlagosan 10%-kal magasabbak. Dánia, Izrael és Hollandia a legnagyobbval, ott a 100%-ot is eléri az alacsonyabb keresetűeknél a helyettesítési ráta.

A G20-ak nem OECD-tagjainál is nagy a szórás. Dél-Afrikában a kötelező rendszer alig 17%-os helyettesítési rátát garantál, míg Argentínában, Indiában és Kínában 80%-ra megy fel. Igaz, a kínaiak csak az évtized elején vezették be a kötelező nyugdíjrendszert. Nagyobb reformot a fejlődő régióban az elmúlt két évben csak Indonéziában hajtottak végre, ahol szintén bevezették a kötelező (DB) nyugdíjrendszert.

A sokak által kíváncsún tartott *rugalmas nyugdíjba menetel* aránya nemigen nő az OECD-ben sem. A 60 és 64 év közötti, illetve a 65 és 69 év közötti polgárok mintegy 10%-a kombinálja a munkát és a nyugdíjat. A 65 év fölötti munkavállalók 50%-a rész-munkaidőben dolgozik. A nyugdíjrendszerek ugyan lehetővé teszik a nyugdíj melletti munkát, de nem kedvezményezik, épp ellenkezőleg. A francia nyugdíjas például, ha tovább dolgozik, járulékot fizet, de az után nem kap emelést a nyugdíjában. Még bonyolultabb a helyzet a korhatár előtti nyugdíjba menetel esetében; az OECD-országok mintegy felében ez nem is lehetséges. 15 ország van, ahol valamivel hamarabb lehet nyugdíjba menni, de aktuárius számításokkal alátámasztottan, alacsonyabb nyugdíjjal. Észtország, Izland, Japán, Korea és főleg Portugália viszont aránytalan előnyökkel honorálja a korhatáron túli munkavállalást. Csak néhány ország van, ahol nem sújtják jelentősen a korábban nyugdíjba menőket, de kellő ösztönzéssel lehetővé teszik a továbbdolgozást is (Chile, Csehország, Észtország, Olaszország, Mexikó, Norvégia, Portugália, Svédország és Szlovákia).

Mindenesetre, pénzügyi ismeretekben jártasságot kíván meg a rugalmas nyugdíjazás választása, nehogy a polgárok alábecsüljék időskori jövedelemigényüket.

„LONGEVITY”- ÉS A FOGLALKOZTATOTTSÁG

Elvileg az a tény, hogy a halálozási arányok javulnak, és az emberek hosszabb ideig élnek, a társadalom számára akár jót is jelenthetne. Különösen akkor, ha egészségben élnek meg a polgárok az időskorukat. Igaz, hogy ma a társadalom átlagéletkora magasabb, mint korábban, napjainkban egy 75 évesnek az USA-ban ugyanolyan halálozási

rátával kell számolnia, mint az ötvenes években egy 65 évesnek. Biológiaiilag tehát egy mai 75 éves nem idősebb egy 50-es évekbeli 65 évesnél... Elvileg tehát az embereknek akár *hosszabb aktív életszakaszra is lehetne módjuk*. Feltéve, ha van erre szándékuk, és a szabályok ezt lehetővé teszik. Ha módjuk van továbbra is dolgozni, aktívak maradhatnak a társadalomban. Némi irigységgel lehet tekinteni az amerikai egyetemekre, ahol 80 éves korban is aktív professzor lehet valaki. Nálunk viszont az állami finanszírozású egyetemeken a 70. év gyakorlatilag a kötelező nyugdíjba vonulást jelenti. Igazán kár, ha valaki élettapasztalatainak birtokában, jelentős felhalmozott tudással kiszorul az oktatás fórumairól. Az ugyan indokolt, hogy a fiatalabbaknak hely kell, de ők nyilván nem rendelkeznek mindazzal a tapasztalattal, amivel az idősebb kollégák. Ezt a megfelelő intézményeken belüli munkamegosztással, jó humánpolitikával meg lehet oldani, amennyiben a jogi és finanszírozási keretek adottak. Tipikus megoldás lenne például a rugalmas nyugdíjba vonulás vagy a részmunkaidős foglalkoztatás engedélyezése.

Ugyanakkor kétségtelen, hogy a 70 év fölötti korban a teljesítményekre való képesség érezhetően csökken. Az ember nem bír annyit, mint korábban. S az sem mindegy, milyen egészségi állapotban válik időssé az ember, hiszen valóban csak akkor pozitívum a hosszabb élet, ha azt egészségben élhetjük meg. De vajon el lehet-e ezt mondani nálunk akkor, amikor az ember retteg a betegség első jeleitől, mert ki tudja, mikor kap időpontot az intézményekben? Így megelőzni a nagyobb bajokat aligha lehet.

Ha körülnézünk kis hazánkban, korántsem a továbbdolgozási szándékot tapasztaljuk (bár ilyen is van...). Akadnak olyan életművészek, akik arról tartanak előadást, hogyan legyünk akár már 30 éves korban „nyugdíjasok”, ügyes befektetési politikával megszerezve azt az anyagi függetlenséget, amely a továbbiakban megteremti a hobbiból dolgozás lehetőségét számunkra. Természetesen az ilyen zseniális ötletek csak egy törpe kisebbségnek érhetők el. A többieknek marad a munkaerőpiac, s ott bizony a többség alig várja, hogy nyugdíjba mehessen. Miért? Mert időskorban nehezen tud már a modern kor kihívásaihoz alkalmazkodni. Még ha valaki a munkahelyén rengeteg erőfeszítést tett is, hogy karbantartsa az ismereteit, sokaknak ez mégsem sikerül. Ha pedig valaki idősebb korában kikerül a munka világából, rendkívül nehéz oda visszakapcsolódnia. Még akkor is, ha számos területen munkaerőhiány van. Hiszen *a hiány strukturális*.

Magyarországon napjainkra számos helyen a munkaerőhiány a jellemző, a legegyszerűbb szakmunkáknál, betanított munkáknál is. Kisebb javításokra sokszor valóban csak idős szakembereket lehet találni, akik már nem mentek el külföldi munkára. Számos munkakörben való elhelyezkedésre azonban – amelyben bár munkaerőhiány van –, képzettség híján nem esélyesek a munkanélküliek. Forgácsolásra, csőszerelésre nemigen tud átállni egy hivatalnok vagy egy üzletkötő... Ugyanakkor a jobban fizető cégek szinte csak fiatal munkaerőt keresnek. 45–50 évesen esélytelen munkahelyet találni (hacsak az ember nem eleve a jelenlegi hiányszakmákban dolgozott).

Arról nem is beszélve, hogy a hazai orvosi kar mennyire előregedett. Részben azért, mert tovább *akarnak* dolgozni az idős orvosok, hiszen korábbi alacsony hivatalos bérük után szegényes a mai nyugdíjuk is, ezért kényszerülnek azt kiegészíteni. A legfontosabb ok azonban az, hogy szükség van a munkájukra. Nincs helyettük pótlás; aki

lenne, külföldre megy munkát vállalni. A fiatal orvosok nagy része ezt tervezi. Napjainkra mindez akkora társadalmi kockázat, amely radikális megoldást kíván. A bérek aránytalanságát nehéz egy-két lépésben kiküszöbölni. Jó lenne azonban, ha más módon könnyítenénk meg a fiatal orvosok életét itthon, például rendkívül kedvezményes bérlekások rendelkezésre bocsátásával. Sokan ugyanis azt mondják, az itthon maradásnak, a családalapításnak egyik fontos akadály a lakhatás.

Rendkívül fontos tehát az a megállapítás, hogy a „longevitynek”, a hosszabb életnek az előnyeit a társadalom csak akkor tudja kiaknázni, ha megteremti ennek a feltételeit. Ehhez az oktatás és az egészségügy fejlesztése elengedhetetlen; minden országban, de hazánkban különösképpen. Az oktatásnál a folyamatos át- és továbbképzés, a minőségi oktatás megteremtése ennek nyilvánvalóan egyik elengedhetetlen feltétele. Az egészségügy szűk keresztmetszetét pedig fel kell oldani az állami egészségügy fejlesztésével. (A társadalom átlagos jövedelmi szintjét tekintve nem kiút, hogy mindezt a magánvállalkozásoktól várjuk, nem kizárva ez utóbbit sem, természetesen.) A hosszabb időskornak csak akkor van igazán értelme, ha valóban egészségben élheti meg az ember.

Mind az egyének erősen megváltozott életkörülményei és preferenciái, mind a nagy rendszerek finanszírozhatósága fontos központi kérdéssé teszik a *rugalmas nyugdíjba menetel* kérdését. Ezzel párban jelentkezik a *rugalmas munkavállalás* lehetősége. Az emberek jelentős hányada ugyanis nem szeretne teljesen elszakadni a munkától. Egyrészt mert ez anyagilag is szükséges számára, de azért sem, mert sokaknak életformát, társadalmi közösséget is jelent a munkahely. A legtöbben tehát a rugalmas nyugdíjba menetelre szavaznak azzal, hogy mellette lehessen például *részidős foglalkozásuk*. Korábban elsősorban azért tiltották a nyugdíjasok továbbfoglalkoztatását, hogy „helyet csináljanak” a következő munkásnemzedékeknek. Akkor azonban, amikor lélekszámban egyre kisebbek a következő kohorszok, nem ez a feltétlenül prioritást élvező szempont. Számos országban most is probléma az igen magas fiatalkorú munkanélküliség, mégis inkább csak a nagy rendszerek finanszírozási problémái ösztönöznék a nyugdíjrendszerek parametrikus reformjaira. Mindenekelőtt arra, hogy kitolják a nyugdíjkorhatárt.

Az OECD-országok nyugdíjrendszerei többnyire lehetővé teszik a rugalmasságot, a nyugdíjkorhatáron túli munkavállalást általában nem korlátozzák (European Commission, 2018). De rendszeren kívül természetesen vannak korlátok, elsősorban a munkáltatók részéről. Az is előfordulhat, hogy ott, ahol lehetséges a korábbi nyugdíjba menetel, az egyének nem mindig megfelelően mérik fel időskori jövedelemigényüket, s az alacsonyabb járadék felvállalása később időskori szegénységhez vezet.

Egyértelmű, hogy a jelenleginél nagyobb összehangoltságra van szükség a *munkaerő-politika és a nyugdíjrendszer* reformján gondolkodók szempontjai között.

GONDOLATOK A NYUGDÍJRENDSZER ALAPELVEIRŐL

Parametrikus reformok (nyugdíjkorhatár emelése, járulékváltoztatások, kedvezmények csökkentése) aligha lesznek elegendőek a nyugdíjrendszerek problémáinak megoldásához. Ugyanakkor a nemzetközi elemzők közül is csak kevesen vetik fel az alapvető *paradigmatikus változtatások* szükségességét.

Nem csoda, hiszen a kialakult *biztosítási szemléleten* roppant nehéz változtatni. Az, hogy a nyugdíjkérdést is, az egészségügy finanszírozásához hasonlóan, esetleg „finanszírozni” kell, azaz a költségvetésből finanszírozni, benne él a köztudatban. Arról azonban egyáltalán nem esik szó, hogy a nyugdíjat elméletileg is másként kell felfogni, mint az elmúlt században. *A nyugdíj ugyanis a humán tőkébe történő befektetés megtérülése.* Erre csak kevesen mutatnak rá. A nemzetközi szakirodalom azonban már felveti a gyermekfedezetű nyugdíjrendszert, és a magyar szaksajtóban jelentek meg erre utaló tanulmányok (Banyár–Gál–Mészáros, 2016; Botos–Botos, 2012).

Amint azt láthattuk, az időskori jövedelem biztosítását a demográfiai folyamatok és a munkaerőpiaci fejlemények befolyásolják. Többnyire erre terjed ki az elemzők figyelme. Az is igaz, hogy a nagy rendszerek, így a nyugdíjrendszer egyensúlyának fő akadálya napjainkban – amint a magyar szakirodalomban Augusztinovics Mária majd egy évtizede világosan kifejtette – *a munkaerőpiac kihasználatlansága*, az alacsony aktivitási ráta a munkaképes korúakon belül is. A munkahelyteremtés, a foglalkoztatás növelése tehát valóban első számú gazdaságpolitikai prioritás. Természetesen csak a hatékony foglalkoztatás jelent megoldást, vagyis a magas termelékenységű termelés. Ugyanakkor ha elérjük is a csaknem teljes foglalkoztatást, akkor mindenképpen beleütközünk a fogyó népesség problémájába: a nyugdíjrendszerben is világgossá válna a demográfia elsődlegessége.

A népesség stabilizálása sokkal átfogóbb probléma, messze a nyugdíjrendszer problémáin túlmutató kérdés. Hiszen ha a gyermekvállalási kedv nem javul, akkor előbb-utóbb – minden időskori életkilátás-növekedés ellenére – a népességszám csökkenésnek indul. Ez pedig nemcsak a nemzetben vagy európai civilizációban gondolkodók számára riasztó perspektíva, de az üzleti életnek is kihívás: *piacproblémává* válhat. Hiszen már az előregedő népesség fogyasztása is más szerkezetű, kevésbé dinamikus, mint a fiatalabb korösszetételű gazdaságokban, ehhez azonban a kínálattal még lehet igazodni. A lényegesen lecsökkenő piacmérethez már nehezebb... (A jelentős migráció lehetőségétől itt eltekintünk, hiszen annak egyéb komoly problémái lennének.)

Érdemes tehát a hosszú távú folyamatok alapján elgondolkodni azon, hogy napjainkban az élők munkája mennyisége és minősége *emberi döntés* kérdésévé vált, és nem biológiai adottság többé. Nem csupán a járványok, háborúk tizedelik a lakosságot, de maga a személy dönt a saját helyébe álló utódok vállalásáról vagy nem vállalásáról. Ez évezredek távlatában új helyzetet teremtett. Célszerű azért bizonyos *érdekeltséget megteremteni*, hogy vállaljanak a szülőpárok gyermekeket, hiszen szükség van a következő generációra. A *gyermek* – Andorka Rudolf kifejezésével élve – *közjószág*. Aki tehát felneveli, tanítatja, joggal igényt tarthat *a humán tőkébe eszközölt befektetése fejében* tisztes időskori megélhetésre.

Modern gazdaságunkban, a tudásalapú társadalomban, amely a humán tőke elsődlegességén alapul, nem lehet elfeledkezni erről a szempontról. Nem élhetünk a 19. század eszmévilágában, amikor a kérdés elsődlegesen a tőkefelhalmozás volt, reáltőkejavak formájában, az élők munkáját meg a munka nélküli tartalék hadsereg biztosította. Végképp nem élhetünk a 21. század elejének virtuáltőke-felhalmozási illúziójában sem, mert minden terméklánchoz szükséges *a képzett ember*, s az is fontos, hogy a ter-

melésünknek piaca legyen. Nemcsak igazságtalan, hogy a következő generáció felnevelésének költségeit nem mindenki vállalja, vagy tudja vállalni – mert hiszen a költségek nagyobb része ma is a gyermekes családokon van –, hanem rövidesen társadalmi problémává válik a kevés gyermek. Egyszerűen *szűk keresztmetszetté* válik majd a humán tőke.

NYUGDÍJREFORM: STRATÉGIAI TÁRSADALOMPOLITIKAI KÉRDÉS

A magyar népesség a Ratkó-generációk kifutásával és a reprodukciót lehetővé nem tevő termékenységi ráta miatt gyakorlatilag visszavonhatatlanul a népességszám csökkenésének útjára lépett. A kormányzat azon törekvése és minden olyan intézkedése, hogy a termékenységi rátát növelje, messzemenően helyes és támogatandó, de a hosszú távú folyamatokat tekintve, a népességszám csökkenés lassítása, majd megállítása érdekében *stratégiai jellegű változtatások is szükségesek*.

A jelenlegi nyugdíjrendszer – nemzetközi tudományos kutatások szerint is – kedvezőtlenül hatott vissza a gyermekvállalásra. A társadalombiztosítással megszerezhető nyugdíj ugyanis nem teszi feltétlenül szükségessé a gyerekvállalást. Ugyanakkor, szükség van rá, hogy egy munkaképes, jövedelemtermelésre képes generáció kövesse a jelenleg aktív korú népességet. Ennek hiányában semmiféle pénzügytechnikai megoldás nem garantálhatja az időskori létbiztonságot.

A szükségessé váló reform *alapvető szemléleti változást* jelentene: a biztosítási szemléletről áttérünk a *befektetési szemléletre*. A nyugdíjunk eszerint a humán tőkébe való befektetés hozamának tekinthető. A nyugdíj nem a magam számára félretett pénz-tőke hozadéka, *hanem a szüleim által rám fordított költségek tőkésített összegének törlesztése*. Így érthető, hogy járulékot mindenkinek fizetnie kell, hiszen lehet, hogy gyereke nincs mindenkinek, de *mindenki egészen bizonyosan valakinek a gyermeke volt...*

Ma egyfajta gyermekességi adóval sújtottak a gyermekes családok, amit egy, a gyermekek felnevelését figyelembe vevő nyugdíjrendszerrel lehetséges bizonyos mértékig korrigálni, vagy legalábbis figyelembe venni. A gyermeknevelés jelentős áldozatokat kíván a gyermekes családoktól, amit a családtámogatási rendszer csak részben tud kompenzálni. Joggal felfogható a gyermeknevelés egyfajta *második járulékfizetésnek*, amiért azonban jelenleg *nem kap járadékot* az, aki vállalja. (Amíg a családokban átlagosan két gyermek született, ez a probléma nem tűnt fel. Napjainkra azonban igen nagy a gyermektelenek aránya a társadalomban.) A járadékra való jogosultságnál differenciálni kell a szerint, hogy ki milyen arányban vállalta az új generáció felnevelésének költségeit. Társadalmilag igazságtalan, hogy a gyerekek felnevelését vállalók aktív életük során is szerényebb életvitelre kényszerüljenek, mint gyermektelen társaik, és nyugdíjaskorukban is lényegesen rosszabb feltételű nyugdíjat kapjanak. A kétcsatornás nyugdíjrendszer tehát nem igazságtalanságot generálna, hanem igazságtalanságot szüntetne meg.

Mivel a gyermektelenségnek csak egy része szándékolt, *nem lenne helyes a gyermekteleneket büntetni*. Ellenkezőleg: biztosítani kell számukra is a gyermekesekével azonos időskori jövedelemfeltételek megszerzésének a lehetőségét. *Akinek nincs gyermeke, az nem is költ rá*, ezt az összeget tehát *megtakaríthatja*. (Manapság azonban ezt egyszerűen feléli.) Célszerű ezt az elvileg lehetséges megtakarítást *önkéntes nyugdíjpénztári* formá-

ban félretenni, és így – hasonlóan a gyermekek után kapott kiegészítő nyugdíjjelemhez – a gyermektelenek számára is lenne egyfajta kiegészítési lehetőség a munkanyugdíjon túlmenően is. Ezt a megtakarítási formát az államnak maximálisan garantálnia kell, és megfelelő kommunikációval a társadalom tudomására kell hoznia.

A koncepció fontos eleme, hogy a jövő tudásalapú társadalma képzett embereket igényel. Ez a szülők számára az utódok vállalásán túl a gyermekek felnevelésének, taníttatásának költségeit is magával hozza. Célszerű tehát a nyugdíjrendszerrel is arra ösztönözni, hogy legalább a szakmaszerzés legyen az a minimum, ameddig egy szülőnek el kell juttatnia a gyermekét, hogy a gyermekalapú nyugdíjszatorna járadékát megkaphassa.

Kétségkívül gyenge pontja a javaslatnak, ha a gyerek külföldre megy dolgozni, ráadásul a leginkább képzett vagy vállalkozó szelleműek emigrálnak. Ekkor ugyanis a nagy rendszerekből – adó-, járulékfizetés – elvonja a pénzt. Ennek kezelése további kormányzati feladatot jelent, beleértve a megfelelő nemzetközi egyezmények szorgalmazását. Az emberek nagy többsége azonban itthon marad, itthon él – amit minden módon ösztönözni is kell –, éppen ezért a szabályozást a többségre kell kialakítani.

A rendszer pontos kidolgozásánál, a politikai döntés után, modellezni lehet, hogy ez technikailag hogyan történjék. Az egyéni bérek nyomon követése – mely már megvalósult – továbbra is szükséges lesz. De a nyugdíj megállapításához célszerű *pontrendszer*t követni. A mindenkor *nemzetgazdasági átlagbér* viszonylag objektív mutató, statisztikailag kiszámítható, (központi intézkedésekkel viszonylag nehezen befolyásolható), célszerű tehát a nyugdíjat ehhez kötni. Az *adott évi nettó nemzetgazdasági átlagbér egy pont*. Aki ehhez képest többet keres, több pontot gyűjt. Minden évben megállapítható, hogy az egyén évi nettó átlagkeresete hány pontot ér. A szolgálati idő alatt összegyűjtött pontok számát elosztva a szolgálati évek számával, megkapjuk azt az átlag pontszámot, amelynek alapján a nyugdíjba vonulás évének nettó nemzetgazdasági átlagbérehez viszonyítva megállapítható az illető munkanyugdíja. Ilyen rendszer már létezik a nemzetközi gyakorlatban.

A gyermeknevelés utáni pontokat úgy lehet megállapítani, hogy az egy, két, három gyermekre a család részéről történő éves pénzbeli ráfordításokat – a KSH által mért átlagkulcsok szerint – viszonyítani kell az adott évi, ugyancsak a KSH által megállapított nettó nemzetgazdasági átlagbérhez, így ezzel az adott évi gyermekpont megállapítható. Ezek a gyermekpontok évente addig adódnának össze, amíg az egyes gyermekek szakmát szereznek, vagy az első felsőfokú végzettséget nappali tagozaton megszerzik. Az így összegyűjtött gyermekpontokat hozzáadva a munkanyugdíjpontokhoz, a kettő összegéből az egy évre számított átlagpont lesz a nyugdíj-megállapítás alapja.

Nem ördögösség tehát a kétcsatornás nyugdíjrendszer javaslata. A felmerülő részletkérdésekre is megoldásokat javasolnak a szakértők, így mindenekelőtt a NOE (Nagy-családos Egyesület) kiváló szakértői és a Népesedési Kerekasztal civil önkéntesei. Az államapparátus munkája nélkül azonban ez az elgondolás csak elgondolás marad, mint a hasonló felvetések immár több évtizede. Ezért fontos, hogy az előregedő társadalom problémáival való foglalkozás központi kérdéssé váljon, és abban ez a reformstratégia is megfelelő, méltányos helyet kapjon.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Banyár József – Gál Róbert Iván – Mészáros József (2016): Egy gyermeknevelés-függő nyugdíjrendszer körvonalai. In: Patkós Anna (szerk.): *Simonovits 70. Társadalom- és természettudományi írások Arkhimédészről az időskori jövedelmekig*. MTA KRTK, Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 174–194.
- Botos Katalin – Botos József (2012): Nyugdíjrendszerünk jövője. In: Kovács Erzsébet (szerk.): *Nyugdíj és gyermekvállalás. Tanulmánykötet*. Gondolat Kiadói Kör, Budapest.
- Boulhol, Hervé – Geppert, Christian (2018): Population Ageing: Pension Policies Alone Will Not Prevent the Decline in the Relative Size of the Labour Force. *Vox CEPR Policy Portal*, 04 June, <https://voxeu.org/article/effect-population-ageing-pensions>.
- Demény Pál (2016): *Népességpolitika a közjó szolgálatában*. KSH Népességtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- European Commission (2018): *Pension Adequacy Report 2018. Current and Future Income Adequacy in Old Age in the EU*. Publication Office of the European Union, Luxembourg.
- Morvayné Bajai Zsuzsanna (2018): Valódi nyugdíjreformot! *Pénzügyi Szemle online*, június 4.
- OECD (2017): *Pensions at a Glance 2017. OECD and G20 Indicators*. OECD Publishing, http://dx.doi.org/10.1787/pension_glance-2017-en.
- United Nations (2017): *World Population Prospects. The 2017 Revision*. United Nations, New York.

Prugberger Tamás

A Fidesz–KDNP-pártszövetség választási győzelmének tényezői és a kormányzati munka új kihívásai

On the Factors of the Winning
of the Fidesz-KDNP Party and the
New Challenges of the Governance

Összefoglalás

A tanulmány első fejezete a Fidesz–KDNP 2018. évi parlamenti választásokon elért főlényes győzelmének októkezőit elemzi. Kimutatja, hogy ehhez a migránsválságnak az ország érdekeinek megfelelő kezelése, a gazdaság és a hazai vállalkozási szféra lehetőségeinek a növelése, a munkanélküliség radikális lecsökkentése, a devizahitelek megsegítése, valamint az ellenzéki pártok egymás közötti rivalizálása és koncepciótlansága vezetett. A második fejezet Brüsszel és a Soros-hálózat ellenintézkedéseivel, a választásokat követő ellenzéki tüntetéssorozat kifulladásával, az Orbán-kormányt támadó Sargentini-jelentéssel és kritikájával, valamint a migránsbevándorlással szembeni védekezést jelentő törvénycsomaggal foglalkozik. Végül a harmadik részben a szerző saját észrevételeivel együtt bemutatja a választást követően kiépített új kormányzati struktúrát.

Kulcsszavak: alapítványok, Európai Bizottság, Európai Parlament, jogállamiság, migráció, NGO, parlamenti választás, Sargentini-jelentés, transzatlantiság

PROF. DR. PRUGBERGER TAMÁS DSc, egyetemi tanár, Miskolci Egyetem,
Debreceni Egyetem (prugberger.tamas@tonline.hu).

Summary

The first chapter of the essay focuses on the factors of absolute winning of the Fidesz-KDNP party on the parliamentary election of 2018. It points out that the success derives from the proper migration treatment, the enhancement of the opportunities of economy and Hungarian entrepreneurs, radical decrease of unemployment, support of foreign currency loans, rivalry and lack of concept on behalf of the opposition. The second chapter focuses on the countermeasures of Brussel and Soros-network, failure of the opposition demonstrations, the Sargentini report attacking and criticizing the Orban-government, and the legislative package on the migration treatment. The third chapter summarises the author's remarks on the new governmental structure.

Keywords: foundations, European Commission, European Parliament, rule of law, migration, NGO, parliamentary election, Sargentini report, Transatlantic

A VÁLASZTÁSI GYŐZELEMHEZ VEZETŐ TÉNYEZŐK

A Fidesz–KDNP-pártszövetségnek a 2018. április 8-ra kitűzött parlamenti választáson elért, egymást követő kétharmados választási győzelmi sorozata a 2010. évi áprilisi országgyűlési választással kezdődött, amely megismétlődött a 2014. évi parlamenti választáson, és folytatódott ez év tavaszán is. Ezt megelőzően az 1998. évi parlamenti választásokat relatív többséggel nyerte meg, és ezért koalíciós kormányzásra kényszerült. Koalíciós partnere a Torgyán József vezette Kiszgazdapárt lett, amely sok tekintetben nehezítette a kormányzati munkát.¹ Ennek ellenére az Orbán Viktor által irányított koalíciós kormányzás alapvetően sikeres volt, teljesíteni tudta választási ígéreteit. Legnagyobb eredménye a balliberális Horn-kormány mandátumának első időszakában bekövetkezett, pazarlással megnövekedett adósságállomány közel 60%-ra történő leshorítása lett, amelyet ezt megelőzően a Horn-kormány második pénzügyminisztere, Bokros Lajos az 1995. évi márciusi antiszociális, egyben szakmailag megkérdőjelezhető megszorító pénzügyi csomagjával nem tudott leshorékkenteni (Gazdag, 2017a:33–34). Ezért a Horn-kormány a privatizáció továbbfolytatásával igyekezett az államháztartás helyzetén javítani, amelynek során katasztrofálisnak bizonyult az ország energiaellátásának multinacionális vállalatok részére történő, teljes privatizálása, amellyel az ország nyugati tőketársaságoktól való gazdasági függését teljessé tette (Prugberger, 2009:7, 17; 2005:35–36). Ugyanis a korábbi, Antall József és Boross Péter miniszterelnökök vezette MDF–Kiszgazda koalíciós kormányzás időszakának privatizációs folyamatában az élelmiszeripar és mezőgazdaság privatizációval és termőföldeladásokkal történő tönkretételét (Lentner, 1996:45; Prugberger, 1997:347–348) a Horn-kormány tovább folytatta a kereskedelem és a vendéglátás, valamint az ipari termelés multinacionális cégek részére történő eladásával (Lentner, 1996:3–4; Prugberger, 1993:42–47; Prugberger, 2009). Mindez a hivatali apparátusnak és az akkori kormány holdudvarának jelentős hasznot hozott, az államháztartásnak azonban szinte semmit. Az első Orbán-

kormány a mandátumciklusának utolsó évében igyekezett csökkenteni e károkat visszavásárlások tervbevételeivel, amire azonban a 2002. évi választási veresége következtében nem kerülhetett sor.²

A 2002. évi tavaszi választások eredményeként Medgyessy Péter miniszterelnökségével hatalomra került MSZP–SZDSZ koalíciós kormány első közel kétéves időszaka után az SZDSZ által megpuccsolt miniszterelnök helyére a kormánykoalíció Gyurcsány Ferencet ültette a miniszterelnöki székbe, aki az államadósságot jóval 80% fölé duzzasztotta, dilettáns kormányzati tevékenysége pedig a megnövelt államadóssággal és a 8% körüli költségvetési hiánnyal államcsőd közeli helyzetbe sodorta az országot. Végül lemondani kényszerült, helyére Bajnai Gordon került, aki csak egy hatalmas, rövid lejáratú IMF-hitellel tudta megmenteni Magyarországot az államcsődtől. A korrupciós visszaélések és az életszínvonal nagymértű csökkenése hozta meg a Fidesz első kétharmados választási győzelmét 2010-ben, és söpörte el a balliberális kormányzást, amelynek belátható időn belüli visszatérésére sem a választók többségének a kijózanodása, sem az ellenzéki pártok egymás közötti hatalmi harcai, sem pedig általános és szakmai politikai felkészültségének a hiánya miatt vélhetőleg kevés az esély.

A 2010-ben abszolút többséggel hatalomra került második Orbán-kormány 2014-ig tartó kormányzati munkájának első másfél évében a Horn-kormány által kötelezővé tett, magánnyugdíjpénztárakba (az új biztosítottak esetében kötelező, a régiek számára fakultatív) történő befizetések egy részét a Bajnai által felvett kölcsön visszafizetésére használta fel (Prugberger, 2011; Barta, 2011). Ezáltal megszűnt az IMF-től való függőség, és az ország pénzügyi és gazdaságpolitikai szempontból függetlenné vált. Másfél évvel a kormányváltás után az Orbán-kormány megkezdhette unortodox gazdaságpolitikájának megvalósítását (Prugberger, 2018a:16), amely mindmáig sikeresnek bizonyult. Az államadósság folyamatosan csökken, mára 70% körül jár, ennek eredményeként a hitelminősítő cégek egyre kedvezőbb minősítéssel tartják befektetésre alkalmasnak Magyarországot. Több külföldi cég telepedett le tartósan Magyarországon, elsősorban az autóiparban úgy, hogy a balliberális kormányok gazdaságpolitikájától eltérően, hasznuk egy részét itt fektetik be, és nem viszik ki a teljes hasznot az országból, ezenkívül adófizetési kötelezettségüknek korrekt módon tesznek eleget. Mindezek következményeként, először a közmunkaprogrammal, majd ennek fokozatosan, rendszeres foglalkoztatási formák felváltásával tartósan 5% alá csökkent a munkanélküliség, a bérek pedig a 2018. évi harmadik kétharmados eredményt hozó parlamenti választásokig átlagosan közel 10%-kal nőttek, míg az uniós átlag csak 3%-ot mutat fel e téren.³

Ezek a 2010 óta folyamatosan jelentkező eredmények, amelyhez a 2014. évi parlamenti választásokon ugyanúgy, mint a 2018. évin, hozzájárult az ellenzéki pártoknak és az ellenzékivé vált külön utas Jobbiknak egymással szembeni hatalmi rivalizálása, valamint kormányprogramjuk koncepciótlansága. Ugyanakkor a jelenlegi, mindenél stabilabb választási győzelemhez egyértelműen hozzájárult a 2015-ben elindult tömeges migrációs krízis. A harmadik Orbán-kormány már 2016-ban a schengeni és az uniós tagországi határok lezárásával kívánta az afrikai és kis-ázsiai illegális, valamint köz- és szociális biztonságot veszélyeztető tömeges muszlim bevándorlást leállítani, és elérni azt, hogy az Európai Bizottság ilyen irányú intézkedéseket hozzon. Ennek ér-

dekében zárta le már 2015 őszén az ország Szerbiával közös déli határát, valamint katonailag és rendőrileg ügyel arra, hogy migránsok illegális módon, Magyarországon keresztül ne juthassanak az európai kontinensre. A helyzet ugyanis az, hogy az Obama-kormány 2010-ben az arab tavasz meghirdetésével, a demokrácia jelszavával szándékosan heccelte fel az arab államok népességét a kétségtelenül autokrata arab állami vezetőkkel szemben, akik diktatórikus politikájukkal stabilitást, rendet, szociális és egzisztenciális biztonságot nyújtottak országuk népességének. Az USA demokrata párti adminisztrációja egy forradalmi hullámot indított el csak azért, hogy eme államokban anarchikus állapotok alakuljanak ki, amelyeknek a polgárait a létbizonytalanság következtében tömeges Európába menekülésre készítetik. Ily módon az USA demokrata párti politikájának célja, hogy Európa gazdaságát teljesen az USA gazdasági céljainak rendelje alá, amit mintegy 15 évvel ezelőtt már meg akart valósítani a MAE-nak nevezett transeurópai atlanti szabadpiaci együttműködés létesítésével. Ezt azonban akkor az európai nemzeti államok ellenállása megghiúsította. Ezért az USA az általa kidolgozott Transzatlanti Kereskedelmi és Befektetési Partnerséget (TTIP) igyekszik véghez vinni, melyben a fogyasztó-megrendelő az USA kívánsága szerint létrehozandó Európai Egyesült Államok és cégei, míg a szolgáltatók az USA és a vállalatai lennének, ahol az USA gazdasági fölényét és Európa kiszolgáltatottá válását az valószínű meg, hogy jogvita esetén a szolgáltató és a befektető cégek jelölnék ki a vitát eldöntő bíróságot. Minthogy az elnöki székben a demokrata párti Obamát felváltó Donald Trump e politikával szemben az egyenjogú kölcsönös partnerségen alapuló szerződésekkel kívánja a középosztály, nem pedig a felső elit érdekeinek megfelelően az USA gazdaságpolitikáját alakítani, ezért a jelenleg ellenzékbe szorult demokrata irányvonal felgyorsított aktivitással igyekszik visszafordíthatatlan helyzetet kialakítani a saját elképzelésének megfelelően. Vagyis el szeretné elérni, hogy Európát minél előbb elárhassa a muszlim bevándorlók tömege, amely az államok nemzeti jellegét felszámolná, és az USA-hoz hasonló, prezidenciális berendezkedésű Európai Egyesült Államok létrejöttével a TTIP-et realizálná.

A magyar választópolgárok a 2018. áprilisi parlamenti választások során nagyra értékelték azt aényt, hogy az Orbán-kormány következetesen lezárta a határokat, és nem tette lehetővé az illegális migráns bevándorlást az országba, ami által nem következtek be a külföldön megszaporodott, esetleges terrorakciók és főleg nőkkel, valamint fiatalokkal szembeni csoportos migránsletámadások. Az állampolgárok többsége morálisan is elítélte az Európai Unió által képviselt transzatlanti, a szűk fináncoligarchia érdekeit kiszolgáló, egypólusú globális gazdaságpolitikát, amelynek uszályába szegődött a magyar balliberális ellenzék és lényegében a Jobbik is. A Soros-alapítványok különböző tanfolyamokkal megpróbálták a migránsok irányában „érzékenyíteni” az igazságszolgáltatás szereplőit, bírákat, ügyészeket, ügyvédeket egyaránt. Mindez csak részben járt sikerrel.

A kontinentális európai ítélkezési gyakorlattól idegen az angolszász, főleg amerikai jogszolgáltatási gyakorlat, amely szerint politikai nézőpontok alapján lehet elbírálni az egyes ügyeket, sőt a tételes jogi előírásokat is behatárolás nélküli szabad értelmezéssel lehet interpretálni a különböző oldalakról jelentkező érdekmegnyilvánulások alakulása

szerint. Ennek megfelelően magyarázza az USA Legfelsőbb Bírósága, az alkotmánybíró-sági szerepet is betöltve, az USA alkotmányát, a szövetségi törvényeket, és ez a jogszolgáltatási módszer gyűrűzik le az alsóbb szintekre. Úgy tűnik, hogy ennek Németországra irányuló hatására a frankfurti szociáldemokrata filozófiai irányzat habermasi torzítása kétféle morálról, egy alacsonyabb szintű és „kevésbé értékes”, közmorálról és az elit által kialakított, magasabb rendű „diszkurzus morálról” értekezik, amelyre a jog is épül (Pokol, 2015). Ezt az eltorzított harmadik utas szociáldemokratának nevezett ideológiai szemléletet ma már Németországban is egyre többen kritizálják, nemcsak az Egyesült Királyságban, ahol ennek a következtében kellett az e nézetet képviselő Tony Blairnek lemondani (Friedrich Ebert Alapítvány, 2003).⁴ Úgy tűnik, mindeme eltorzult gazdasággal összefüggő migrációval kapcsolatosan Orbán Viktor politikai állásfoglalása kezd uralkodóvá válni nemcsak a V4-ek Kelet-Közép-Európájában, hanem Európa nyugati felében is (Magyar Idők, 2018:12–13; Szócs László, 2018b:7; 2018a:9). Szemben az egyre destruktívabb szerepet felvállaló ENSZ-szel, amelynek jelenlegi főtitkára, Antonio Guterres immár másodszor nyilatkozik meg akként, hogy a korlátok nélküli migráció nemcsak elkerülhetetlen, hanem szükséges is, mert hasznos Európa számára, ugyanis a népességszökkenés miatt veszélyessé váló európai munkaerőhiányt a bevándorlás enyhíteni tudja (MH, 2018:5). Ennek azonban ellentmond, hogy a migránsok többsége az alulképzettségük miatt hasznos munkát végezni nem tud, de nem is akar, hanem a szociális segélyből kívánja fenntartani magát. Ma már nemcsak a magyar választók többsége, hanem a nyugat-európai kormányok is egyre szélesebb körben helyt adnak az Orbán Viktor által már 2015 óta képviselt nézetnek, mely szerint kettős határvédelem szükséges, azaz az egyes államoknak meg kell védeniük a saját határaikat, az Európai Uniónak pedig a schengeni határokat a migráns beözönlések elől, illetve az Európai Unió határain kívül kell megvizsgálni az Európába betelepülni szándékozók munkaerő-alkalmasságát, valamint azt, hogy ki politikai menekült. Az illegális bevándorlókat pedig, kiutasítás mellett, vissza kell szállítani saját hazájukba (Magyar Idők, 2018:12–13; Szócs László, 2018b:7; 2018a:9).

A másik tényező, amely a Fidesz–KDNP-kormánykoalíció harmadik kétharmados győzelmét elősegítette, abban rejlik, hogy a választók nagy többsége rájött arra, hogy a kormánykoalíció szakszerűen irányítja a gazdaságot, és közben a lehetőségekhez mérten a lakosság szociális felemelkedésére is gondot fordít. Ez mutatkozott meg a Horn-kormány már kritizált energiaprivatizációjával összefüggő, ugrásszerűen megemelkedett rezsiköltségek lecsökkentésében, ami az energiaárak határok közé szorításában is megmutatkozott. A kormány tőle telhetően gondoskodott arról, hogy a Gyurcsány-kormány idején a kormány által propagált devizahitelek felvételébe „beugrasztott” és emiatt eladósodott, sokszor az árverezések miatt hajléktalanná vált tömegek a teljes kifosztás elől megmeneküljenek. Ma már köztudomású, hogy a Gyurcsány-kormány a svájci és a japán hitelintézetekkel összejátszva, pénzügyi trükkel művileg felértékelte eme országok valutáját, míg a magyar forintot a Nemzeti Bankkal leértékelte, ami által a devizahitelek kamata egészen alacsonyra, míg a magyar forinté magasra változott. Ezzel az akkori balliberális kormány a devizahitelek felvétele irányába terelte a kedvező hitelfelvételi lehetőségeket kereső lakosságot, és amikor ez a hitelfelvételi piac telítetté vált, egy másik hasonló pénzügyi trükkel az MNB leértékelte az említett két

külföldi valutát, míg a forintot felértékelte. Ezáltal a devizakamat folyamatosan emelkedett, amit a hitelek jelentős része nem tudott törleszteni. A Gyurcsány-kormány e gazdasági lépésüket azzal igyekeztek legitimálni, hogy mindez azért vált szükségessé, mert Magyarországon nagyon magas a munkanélküliségi ráta. Ennek pedig az az oka, hogy ellentétben a nyugat-európai államok bérlakásban élő, mobil munkavállalóival, a magyar lakosság túlnyomó része lakástulajdonhoz kötöttsége folytán nem mobilis. Ezért ez a legalkalmasabb eszköz ahhoz, hogy a lakosságot meg lehessen szabadítani ingatlantulajdonuktól, és bérlakásba költözésre ösztönözzék őket. Ezzel párhuzamosan ez a balliberális kormányzó és kormányközeli holdudvar, amit a privatizáció alatt illegitim módon összegrundolt magának, csak részben fektette be a gazdaságba, inkább megfelelő ellentételezés mellett nyugat-európai és transzatlanti multinacionális cégeknek játszotta át, amely cégeket pedig magának megtartott, képtelen volt hosszú távon nyereségesen üzemeltetni. Ezért sorra mentek tönkre ezek a vállalatok, amelyek következtében beszállító gazdaságok és alvállalkozó cégek tömege maradt jövedelem nélkül, munkavállalók tömege vált munkanélkülivé (Prugberger, 2009).

Ezzel szemben a jelenlegi Fidesz–KDNP-kormány olyan cégbirodalmakat segített felépíteni, amelyek fővállalkozóként tevékenykedve kis- és közepes méretű cégeket, egyéni és társas vállalkozásokat, valamint munkavállalókat foglalkoztatnak. Ennek tulajdonítható, hogy az Orbán-kormány által elindított közmunkaprogram meglehetősen gyorsasággal alakul át rendes foglalkoztatássá, aminek eredményeként ma már tartósan 5% alatt van a munkanélküliségi ráta, illetve mostanra átlag 10-13%-kal nőttek a bérek, és a gazdasági, valamint a szociális partnerek részvételével ma már nemcsak a minimálbéreket határozza meg a kormány, hanem az egyes szakmák, foglalkozások garantált bérminimumát is (Prugberger, 2018a:16–17). Mindezt a lakosság többsége megérezte, és hidegen hagyta az ellenzéki pártoknak a kormányt befeketíteni igyekvő propagandája. Ebbe belejátszott az is, hogy a felnőtt lakosság még jól emlékezett a korábbi balliberális kormányzatok korrupciótól sem mentes politikájára (Prugberger, 2009).

Végezetül a választás kimenetelét nem eldöntő, hanem csak a szavazatok arányára kiható tényezőként megemlíthető az ellenzéki pártok hataloméhes marakodása és egymással szembeni, összefogásra képtelen rivalizálása, amely a választásokat követően többüknek belső szervezeti széteséséhez, a lemondásokkal összefüggő megüresedett tisztségekért történő tülekedéshez vezetett. Egyúttal a szavazók a választásokat megelőző kampányukból kiéreztek, hogy semmi konstruktívát mondani nem tudnak, és csak koncepciótlanul támadják a kormányt, miként ezt teszi és tette Brüsszel és a Soros-birodalom is. Ez a választásokat követően is folytatódott és folytatódik jelenleg is, melyre oda kell figyelni.

A VÁLASZTÁSOKAT KÖVETŐ ELLENZÉKI AKCIÓK, VALAMINT A VELÜK SZEMBENI VÉDEKEZÉS SZÜKSÉGESSÉGE

Az ellenzéki pártokat hidegzuhanyként érte a választási eredmény. Egymást okolták az összefogás elutasítása miatt, és már a választást követő másnapon választási csalást, újbóli szavazatszámilálást, sőt a választások megismétlését követelte az ellenzék vala-

mennyi pártja, immár együttesen. Az ellenzéki pártok „sugallatára” a „másként gondolkozó demokratikus érzelmi sokaság” ösztönzésére, meghirdették a permanens demonstrációkat, amelyeket mindaddig folytatni akartak, míg a kormány nem enged, és meg nem hátrál. Ezért ellenintézkedésként a kormány az új parlament első tavaszi ülészakájának elején benyújtotta, a parlament pedig abszolút többséggel megszavazta, Alaptörvény-kiegészítéssel megalapozva, az eredeti elképzeléshez mérten szigorított törvénytervezetet, amellyel a tüntetések szervezését végző, Soros György-féle civil szervezetek működése megszüntethető, a szervezetek kiülthetők legyenek az országból, bel- és külföldi aktivistáik pedig őrizetbe vehetők és büntetőjogilag felelősségre vonhatók legyenek. A Büntető törvénykönyv új tényállással történt kiegészítése értelmében az illegális bevándorlás szervezésének bármilyen módon történő tényleges elősegítése, propagálása vagy abban való közreműködés bűncselekménynek minősül. Egyúttal helyes lenne, ha a főbüntetés a külföldi elkövetők kiutasításán kívül, azt megelőzően, a belföldi állampolgárokkal egyezően, mellékbüntetésként ingyenes közmunkára kötelezéssel is kiegészülne, ha cselekményükkel kárt is okoztak, ami ily módon helyrehozható lehetne. Helyes jogalkotási lépés volt az is, hogy más országokhoz hasonlóan Magyarországon is a pénzügyi és adójogi előírások kibővítésével, a civil szervezetek és az alapítványok köteleessé váltak külföldről származó adományaikat bejelenteni és azok után adót fizetni, amely adót és eme előírások megszegéséért járó szabálysértési bírságokat az állam a migráció feltartóztatásával összefüggő kiadások fedezésére köteles fordítani. Az is helyes, hogy ez kibővül a 25%-os ún. „bevándorlási különadóval”, amelyet elsősorban az olyan szervezetnek kell megfizetni, amely a bevándorláshoz pénzügyi vagy pénzügyileg elszámolható támogatást nyújt. Eme új törvényt pedig teljes szigorral és következetességgel lesz szükséges alkalmazni a generál és a speciál prevenció érdekében.

Ezzel a bevándorlási különadóval várhatóan eredményesen lehet majd fellépni a Helsinki Bizottság, a Velencei Bizottság, valamint a Soros Alapítványok és a többi NGO-szervezetek által szervezett olyan rendezvényekkel és tanfolyamokkal szemben is, amelyeket már eddig is folytattak és folytatnak ma is, bevonva az igazságszolgáltatásban dolgozó bírákat, ügyészeket, ügyvédeket, végrehajtókat és a közigazgatásban dolgozó köztisztviselőket is. Sőt, újabban igyekeznek kiterjeszteni ezt az ún. „érzékenyítő” jogszolgáltatói felfogást és tevékenységet a vallási felekezetekre is. Nyilván ennek érdekében tüntették ki a liberális alapítású Károly-lánccal Ferenc pápát, és hívták meg a Bilderberg-csoport ez év tavaszi ülésére a Vatikán külügyi bíborosát. A cél a kontinentális jogot megtisztítani eredeti „helyes jogtani”, jogdogmatikai-jogelméleti jellegétől és írásban lefektetett, jogbiztonságot adó egzakt fogalmaitól, valamint alkotmányban rögzített alapelveitől, az így keletkező űrt pedig kitölteni a politikai célszerűség alapján a mindenkor érdekigényekhez alkalmazkodó jogmagyarázattal. Pokol Béla *A jurisztokratikus állam* című könyvében mutatja ki, hogy miként történt az amerikai jogrendszer és jogelmélet, valamint jogalkotás és jogalkalmazás átvételével a jog kiforgatása, amelynek filozófiai alapját a frankfurti iskola és annak prominens képviselője, Jürgen Habermas adja (Pokol, 2015:36–37). Tőle származik az „új jog” alapját képező új morálemélet, mely szerint kétféle morál létezik. Az egyik a történelem folyamán a

társadalomban kialakult általános, ún. közönséges morál, amelynél sokkal fejlettebb és a jog alapját képezi az ún. diszkurzus morál, amelyet a hozzáértő „entellektüelek” szűk köre alakít ki, és erre kell hogy épüljön a korunk igényeinek megfelelő jog. Ez pedig az amerikai jogon nyugszik, amit az USA Legfelsőbb Bírósága alakít ki abból adódóan, hogy az USA alkotmánya meglehetősen hézagos. Ezen az alapon, mutat rá Pokol Béla, az alkotmánybíróságok alkotmányellenesnek minősítve megváltoztathatnak olyan alaptörvényeket és törvényeket, amelyeket többségi határozattal az egyes országok parlamenti képviselő-testülete fogadott el. Ezenkívül pedig a bíróságok, részben átvéve a transzatlanti angolszász ítélkezési gyakorlatot, a tételes jogi előírásokat is a rendelkező szöveg tartalmától eltérően, a mindenkorai politikai célkitűzéseknek megfelelően magyarázhatják, elvonatkoztatva a jogszabály-interpretálás hagyományos logikái, nyelvtani és történeti értelmezési előírásoktól.⁵

Ma már egyértelműen látható, hogy az USA-nak a kormányzásból kikerült demokrata párti politikusai a „nyílt társadalom” ideológiájával, az ENSZ, az Unió egyes szervei és vezető tisztségviselői felhasználásával, ha nem is lakosságcserét, de lakosságkeveredést kíván végrehajtani Európában annak érdekében, hogy civilizáltság és műveltség, a munkaerő-képzettségi színvonal tekintetében Európa országainak társadalmi leépüljenek, ezzel elősegítve, hogy az európai államokat az USA gazdaságpolitikai érdekeinek alá vessék. Európa az Afrikából és Elő-Ázsiából Európába tömegesen érkezők alacsonyabb műveltsége, kultúrája és szaktudása folytán gazdasági és kulturális színvonala miatt egyaránt lesüllyedne. Azt pedig, hogy itt nemcsak lakosságkeveredés, hanem fajkeveredés elérése a cél, mutatja, hogy a nem politikai menekültként, hanem gazdasági migránsként érkezők többsége egyedül érkező fiatal férfi. Mindez Coudenhove-Kalergi 1924-ben publikált páneurópai koncepcióján nyugszik, amellyel összhangban állt a kortárs nyelvlogikai szintaxis filozófiai irányzatát hirdető osztrák Wittgensteinnek a Bertrand Russell matematikaelméletére kidolgozott „világnyelvtana”, amelyre a galíciai származású, lengyel Zamenhof felépítette a közös Európa nyelvét, az esperantót (Prugberger, 2016b; 2018b:14–17). A migránsáradat megindulása óta szerzett gyakorlati tapasztalatok megcáfolták azt az elképzelést, hogy a nyugat-európai országok igen alacsony születési rátája miatt rohamosan előálló munkaerőhiány ily módon pótolhatóvá válik. Pokol Béla már jóval korábban megírta, hogy a muszlim iskolát végzett migránsok megszerzett tudása nem éri el az európai munkaerőktől az egyes szakmákban elvárt szakképzettségi szintet, és ezért nem jó munkaerők.⁶ Ugyanakkor dolgozni sem akarnak, hanem csak a jóléti nyugat-európai államok által nyújtott segélyekből, valamint bűnözésből kívánják eltartatni magukat. Megmutatkozott az is, hogy az ellenőrizetlenül érkező migránsok egy része radikális iszlamista és az ISIS által szervezett terrorista. Ennek következtében 2015 és 2017 között több nyugat-európai államban, így Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában, Németországban, az Egyesült Királyságban és Svédországban jó néhány tömeges halálessétet járó terrorcselekményt hajtottak végre szélsőséges iszlamista terroristák, többet pedig sikerült időben felderíteni. Nők és gyermekek szexuális zaklatása a migránsok részéről mindennapos, és úgyszintén az utcai vagyonfosztogatások is. Kimutatható, hogy ezekben az országokban a közbiztonság katasztrofálisan romlott, és az emberek sötétedés után

nem mernek az utcára menni. Ezenkívül fennáll a veszélye annak, hogy a menekültek olyan trópusi betegségeket hozhatnak be, amelyek ellen az európai lakosság nem immunis, ennél fogva trópusi betegségek járványszerű terjedése tizedelheti meg az európai őslakosságot.

Minthogy ez az ideológia teljesen tudománytalan, embertelen és társadalomidegen, Európa teljes tönkretételével fenyeget. Emiatt is indokolt a minden oldalú társadalmi érdekegyeztetést megvalósítani, amit azonban a munka világában éppen a szocialista szakszervezetek lehetetlenítettek el (Prugberger, 1998). Ugyanakkor az érdekegyeztetés általánossá tételét jelentő javaslatot 2002-ben a miskolci Bíbor Kiadónál megjelent *Érdek és érdekegyeztetés a jogban* című könyvemben megírtam (Prugberger, 2002). Akkor ez a nézetem a hatalomra került balliberális kormány részéről süket fülekre talált. Emiatt a 2018. évi parlamenti választásokat megelőző kampány során az Orbán-kormány helytállóan verte vissza az ellenzéki politikus abbeli kritikáját, hogy az Orbán-kormány a munka világában felszámolta a háromoldalú megállapodáskötésre lehetőséget adó országos érdekegyeztetést. Én magam is kifogásoltam, javaslatként felvetve, hogy a Nemzeti Gazdasági és Társadalmi Tanács keretein belül álljon vissza az országos munkaügyi érdekegyeztetés (Prugberger, 2013:7). Ez mintegy három éve meg is valósult. A gyakorlat most már ez. Igaz, még csak informálisan, de működik, és hátravan még a jogszabályi formális visszaállítás.

Álláspontom szerint nagyon is jelentősek ezek a kérdések, amelyekre reagálni szükséges. Egyértelmű, hogy a kétharmados választási eredmény elsősorban a migránskérdés nemzeti érdekeknek, nem pedig Brüsszel álláspontjának megfelelő kormányzati kezelésének köszönhető. Ugyanakkor az Európai Unió az általuk feltételezett korrupció és jogállamisági deficit vádjával igyekezett a parlamenti választásokat követő, kormánybuktatásra irányuló hétvégi tüntetésekhez muníciót adni. Ezért volt lényeges, hogy az újonnan megválasztott parlament mindjárt a tavaszi ülészakájában megszavazta a fent már részletesebben tárgyalt ún. Stop Soros törvényt. Brüsszel egyre erőteljesebben koncentrálni kívánja a Sargentini-jelentés felhasználásával elérni azt, hogy az Európai Parlament néppárti frakciója zárja ki a sorából a Fidesz–KDNP-t, és a lisszaboni szerződés 7. cikkelyének alkalmazásával vonják meg Magyarország szavazati jogát.

Közelebről vizsgálva a Sargentini-jelentés tartalmát, az tele van olyan ferdítésekkel és valótlan állításokkal, amelyek kimerítik a rágalmazás tényét. A jelentés készítője antiszemitizmussal vádolja a kormányt és a kormányfőt. A közismert tények és a kormány, valamint a kormányfő hazai és külföldi intézkedései és Izrael Állam, a hazai és a külföldi zsidó vallási szervezetek, valamint az amerikai nagykövet visszajelzései mindennek a cáfolatát és az ellenkezőjét, a kormány és a miniszterelnök filoszemita politikáját jelzik vissza. Ezzel összefüggésben a rasszizmus is alaptalan vád. Az Európai Unió és a migránsok befogadását támogató kormányok vezetői a migránsok által elkövetett atrocitások és gyilkosságok miatti jogos demonstrációk résztvevőit minden alapot nélkülözve antiszemitizmussal és neonácizmussal rágalmazta.

Más azonban a helyzet a Sargentini-jelentésben szereplő rágalmazás esetében, amelyet a jelentés készítője konkrétan egy kormánnyal, vagyis a kormány elnökével és tagjaival szemben követett el. Tette mindezt olyan módon, valamennyi tagállam jog-

rendjét érintve, amely miatt valamennyi tagállam büntetőeljárást indíthatna a magyar miniszterelnök kormányának valamennyi tagjával szemben. Ezért megfontolás tárgyát képezhetné hogy a magyar kormány elnöke és tagjai Sargentini asszonnyal szemben az Európai Emberjogi Bíróság előtt eljárást indítsanak. Ez elindíthatna egy lavinát más tagállamokban is, ami megfontolásra késztetné a migráns-politikusokat, hogy a valótlan állításoktól tartózkodjanak.

Ami pedig a Sargentini-jelentés európai parlamenti megszavazását illeti, helyesen teszi a kormány, hogy annak érvénytelenné nyilvánítása miatt az Európai Törvényszékhez fordul, mivel a jelentés anyagi és eljárásjogi szempontból is defektes. Anyagi jogi hibát jelentő ferdítések és valótlanságok egy részéről a rágalmazás kapcsán előbb már szó esett. A demokráciadeficit és a jogállamiság felszámolása vádjának ellentmond a háromszor kétharmados kormányalakítási megbízáson túl az is, hogy az ellenzék által a külföldi balliberális politikai erők segítségével szervezett tüntetések nem érték el a tömegdemonstráció szintjét, és kifulladtak. Ugyanakkor a magyar kormány migrációt gátló politikájával a magyar választóknak csak egy elenyésző kisebbsége nem ért egyet.

Ami a jelentés alaki hibáját illeti, a szavazás egyértelműen érvénytelen a jogetikai normák szerint is. A tételes jogi európai jogrendszerekben éppen úgy, mint az angolszász esetjogi rendszereknél, évszázados hagyományként alakult ki, hogy minden kollektívában a szavazásos döntéseknél, a szavazatszámolás során a tartózkodó szavazatokat is figyelembe kell venni, mert azok is állásfoglalást jelentenek. Az ily módon kialakult gyakorlat miatt a római és a lisszaboni szerződésben ez a kérdést kissé elnagyoltan, viszont az évszázadok szokásával összhangban rendezték. Ezért a történeti, logikai és nyelvtani jogértelmezés eredménye sem lehet más. Egy jogerővel rendelkező normatív szabályzatban lefektetett intézményt meg lehet változtatni, de csak megfelelő eljárási rend betartásával, és csak a jövőre nézve és tartós jelleggel. Egy cél elérésére történő alkalmi változtatás – mint amilyen a Sargentini-jelentés feletti szavazás volt – rendellenes joggyakorlásnak minősül. Nyílt jogellenesség és célzatos alkalmi változtatás nyilvánult meg abban is, hogy a szavazás rendjének módosításáról szóló tervezetet a Sargentini-jelentéstől függetlenül kellett volna a plénum elé vinni, önálló napirendi pontként, és erről az ülés résztvevőit legalább nyolc nappal az ülésre történő meghívó kiküldése során, abba foglalva, indokolással együtt írásban értesíteni.

Azért is érdemes egy kenyértörésre alkalmas fellépést tenni az Európai Unió brüsszeli irányításával szemben, mivel Brüsszel, a Helsinki Bizottság és Soros „Nyílt Társadalom” alapítványhálózata azzal is vádolja a magyar kormányt, hogy fel akarja számolni a bírói függetlenséget, és olyan bírósági felügyeleti intézményt kíván létrehozni, amellyel áttételesen befolyásolni tudná az ítélkezést. Ez az uniós álláspont is több sebből vérzik. Az írásom elején, Pokol Béla kutatásai alapján szóltam arról, hogy mind az Európai Emberjogi Bíróság, mind az Európai Unió Bírósága és a Tribunal, mind pedig a liberális kormányzás alatt álló tagállamok alkotmánybírósága és rendes bíróságai az USA Legfelsőbb Bíróságának, valamint alsóbb bíróságainak tételes jogi szabályokhoz nem vagy csak lazán kötött esetjogi jogalkalmazásából fakadó ítélkezési gyakorlata magában hordja a szubjektív voluntarizmus veszélyét. Ezt a veszélyt az angolszász, főleg a kontinentális brit jogrendszerben csökkenti az, hogy ahol nincs normatív tartalmú

act, vagyis pozitív jog, ott az ítélet meghozatalánál jogszabályhely meghivatkozása helyett egy vagy több hasonló ügyben meghozott ítélettel kell alátámasztani. Mint már korábban szó esett róla, az Európai Unió eme angolszász jogrendszerhez hasonlóvá kívánja átalakítani a pozitív jogon alapuló kontinentális ítélkezést. Ezért teszi lehetővé mind az alkotmány, mind a rendes bírósági gyakorlat számára az adott tényálláshoz tapadó írott jogszabályhely szövegének a korábbi korlátokat felrúgó szabadelvű és liberális politikának megfelelő magyarázatát (Pokol, 2015:36–37).

Ilyen módon, a szerződéskötési szabadság elvére hivatkozva utasította el a hazai bírói gyakorlat a 2010-ben hatalomra jutott Orbán-kormány keresetét az előző kormány által kifizetett óriási összegű végkifizetések érvénytelenségének a kimondásáról, amelyet jó erkölcsbe ütköző szerződés semmisségére hivatkozással indított meg. A Bajnai-kormány ugyanis olyan munkáltatói látszاتفelmondások és közszolgálati felmentések után fizetett ki nagy összegű végkielégítéseket kádereinek, akik munkaviszonyuk, közalkalmazotti, illetve köztisztviselői jogviszonyuk névleges megszűnése után ugyanazt a tevékenységet vállalkozási vagy megbízási jogviszony alapján folytatták tovább. Hasonlóképpen a balliberális politikai irányvonalnak megfelelő ítélet született a Kúria részéről, amikor érvénytelennek minősítette azoknak a magyar állampolgársággal rendelkező kárpátaljai magyaroknak a szavazatát, akik úgy jöttek át a határon túlról magyar területre szavazni, hogy a kormány fiktív módon egy közös lakhelyre jelentette be őket. Tette ezt azért, mert ha kitudódott volna magyar állampolgárságuk, az ukrán hatóságok retorziójaként elvesztik ukrán állampolgárságukat. Itt lehetőség lett volna a „ius equity” alkalmazására, a Kúria viszont a formális jogot, a „ius strictet” alkalmazta, és érdekes módon a balliberális irányzatoknak kedvezve megszorító módon interpretálta a jogszabályi szöveget.

Az Orbán-kormány az Alaptörvénybe betette, a köztisztviselőknek a 70. éves életkor betöltésével járó nyugdíjaztatásával szemben a bírák nyugdíjazására a 62. életkor betöltésével kerül sor. Az Európai Bizottságnak ezzel kapcsolatos kritikáját részben elfogadva, a köztisztviselők nyugdíjkorhatárát is 65 évre leszállította a kormány a közalkalmazottakra és a köztisztviselőkre egységesen érvényesülően. Ebből kitűnik, hogy a bírói kar egy jelentős részének a polgári kormányhoz való viszonya enyhén szólva még mindig ambivalens. Meg kívánom azonban jegyezni, hogy az Orbán-kormány már a hivatalba lépésekor megtehetette volna, hogy a bíróságok minden lépcsőfokán leváltja az elnöki, kollégium, és tanácsvezetői tisztségről a tisztséget betöltő bírakat, és helyükre kormánybarát bírakat nevez ki, akik az ügyek elosztása során a politikai szempontból kényes ügyeket polgári beállítottságú bírakra és ilyen tanácsokra szignálják ki. Ez gyakori volt a Horthy-korszakban, még inkább azonban a szocialista korszak egész időszakában. Az Orbán-kormány azonban ezzel a lehetőséggel a 2010-es választással történt hatalomra kerülésétől fogva egyszer sem élt.

A generációváltással azonban remélhetőleg javulni fog az igazságszolgáltatás színvonala és az ítélethozatali tárgyilagosság. A tárgyilagosság mellett azonban fontos a szakmai színvonal-emelkedés is. Ehhez viszont elmélettel karöltött, gyakorlatorientált oktatásra van szükség, amely csak kis csoportos foglalkoztatással, vagyis a gyakorlatokat kis létszámú, 10-15 fős tankörök részére gyakorlat szempontjából is felkészült oktatók

tartsák. Ehhez azonban nem elég az egyszer elsajátított reprodukzív tudás, hanem folyamatos kutatással produktívnak is kell lennie a jogot oktatóknak. Ez megkívánja, hogy fennálljon a kontaktusa a joggyakorlattal is, és ha ügyvéd, csak olyan ügyeket vállaljon, amelyek oktatási-kutatási területével áll összefüggésben. E téren szükséges a legnagyobb változtatás. A közalkalmazotti jogviszonyban álló oktatónak ugyanis első sorban oktatónak kell lennie, és csak másodszorban legyen ügyvéd. Ma ugyanis informálisan épp a fordítottja érvényesül. Ehhez viszont az is szükséges, hogy a kormány ne törje a fejét a jogi karok csökkentésén, és az egyes oktatók állása ne attól függjön, hogy az egyes időszakokban mennyi hallgató, illetőleg óraszám esik rá. A jogi képzésre, de általában az egész felsőoktatási képzésre is áll, hogy az oktatókat, hogy hivatásukat teljes értékben gyakorolni tudják, társadalmi hasznosságuk arányában kellene megfizetni, hogy megélhetési és családfenntartási gondjuk ne legyen.

Az eddig tárgyaltakat figyelembe véve, a kormánynak addig, amíg a transzatlanti és az európai külpolitika nem tisztul meg a jelenlegi szélsőbal-liberális globalista irányvonalától, résen kell lennie, és ügyes diplomáciával kell politizálnia azon elvek fel nem adása mellett, amelyeknek köszönhetette a mostani kétharmados választási győzelmét. Ehhez viszont a migránskérdésben az eddigi kemény irányvonal fenntartása, a vállalkozási szféra fejlődésének a segítése, a munka világában a munkavállalói szociális jogok bővítése, a foglalkoztatás további növelése, a közalkalmazotti és a köztisztviselői státuszbiztonság erősítése, a közszolgálat hagyományainak megfelelő, méltányos privilégiumok megadása, a nyugdíjak értékállandóságának megóvása és az életszínvonal mérsékelt, de folyamatos emelése, valamint az oktatás- és az egészségügy felzárkóztatása szükséges. A közvélemény ezenkívül még elvárja a korrupciómentes kormányzást. Erre most fokozottan ügyelni kell, ugyanakkor azonban a közjó érdekében a kormány segítségével a tehetséges, unortodox beállítottságú hazai vállalkozókat továbbra is indokolt segíteni a növekedésben. Ezt viszont meg kell magyarázni a közvéleménynek, hogy ennek össztársadalmi haszna van.

REFLEXIÓK A KORMÁNYZATI STRUKTÚRA ÁTALAKÍTÁSÁHOZ

Időközben megalakult az új Orbán-kormány. Az előzetes beharangozáshoz képest nagyobb változtatásokra számítottam nemcsak a személycserék, hanem strukturális vonatkozásokban is. Egy korábbi tanulmányomban kritizáltam a kormányon belüli túlcentralizációt (Prugberger, 2016a:43–46). Ugyanakkor el kell ismernem, ez az Emberi Erőforrások Minisztériuma kivételével bevált az e tárcákat vezető miniszterek rendkívüli munkabírásnak, szervező- és vezetési készségének köszönhetően. Ezt figyelembe véve a pénzügy és a nemzetgazdaság Varga Mihály szaktudása és munkabírása következtében egy minisztériumon belül maradhatott volna. Az új kormányzati struktúra értelmében a tárca pénzügyminisztériummá „vékonyodott”. Az Orbán-kormány pénzügyi politikája és monetáris igazgatása mindvégig helytállónak tűnt és tűnik.⁷ Lehet azonban, hogy a Pénzügyminisztériumon belül egy igen erős ipari és belkereskedelmi államtitkárság alakul ki, magában foglalva a kereskedelem és piacfelügyelet országos irányítását. Ha erre nem kerülne sor, az arra utalna, hogy a kormányfő a belgazdaság

tekintetében az állami beavatkozás nélküli liberális ipart és belkereskedelmet preferálná. Magam részéről az indirekt állami gazdaságirányítás és a visszaélésekkel szembeni állami kereskedelem- és piacfelügyeleti ellenőrzés Nyugat-Európában kialakult modelljét jónak tartom. Ezért helyénvalónak tartanám egy ipar- és belkereskedelem-felügyeleti minisztérium létét. Egy ilyen megoldás azért is célirányos volna, mert egy közelgő gazdasági válság előszeleit érezni. Nagyon helyesen, ennek figyelembevételével készült a jövő évi költségvetés, amelyben a pénzügyminiszter a korábbi költségvetési tartalék kétszeresére növelt, 2019. évre tervezett mértékét a felével még megemelte. Ez a megnövelt összegű tartalékalap elegendő lehet az amerikai és a kínai vámháború, valamint a 2008-as gazdasági válság óta ismét felfújódott lufik kipukkanása káros hatásainak a kezelésére (Jakubász, 2018:13). Ugyanakkor Csaba László aggasztónak tartja, hogy az extrém laza monetáris és fiskális politika következtében még mindig nincs kamatemelés, holott bizonyos visszafogásra a lakosságot fel kellene már készíteni. Problémának látja még azt is, hogy a tőke nem a gazdaságba, hanem lakásvásárlásokba fektetődik be. Ez szerint arra utal, hogy bizalomhiány áll fenn, ami jogos annyiban, hogy a válság hatására több vállalkozás tönkremegy majd, a túlélők azonban korszerűsíteni és innoválni fognak. Ugyanakkor Csaba László szerint a termelőipari vállalkozások egy részének a tönkremenetelével párhuzamosan a szolgáltatói szférában cégnövekedés várható, ami felszívhatja majd az állásukat elvesztőket is (Hajdú, 2018:6–7).

Ehhez viszont a munkaerő képzését, átképzését korszerűsíteni és a társadalmi igényekhez igazítani szükséges. Csaba László szerint a mai képzés nem felel meg ennek (Hajdú, 2018:6–7), ezért indokolt lenne a német képzési-átképzési rendszert átvenni, amire a külföldi megoldások figyelembevételével, Jakab Nórával együtt tettem javaslatot (Prugberger–Jakab, 2013:88–104). Ennek megvalósulása indokoltá tenné, hogy visszaálljon egy munka- és foglalkoztatásügyi minisztérium, vagy az innovációs minisztérium keretein belül egy ilyen jellegű, erős államtitkárság alakulna meg. Ennélfogva pedig, hogy minden vállalkozási és munkavégzési, egyszerűen legális jövedelemszerzési tevékenységben a gazdasági hatékonyság szempontjából is magasan, de legalábbis megfelelően kvalifikált, valamint kulturált és ezáltal konstruktívan gondolkozó egyének vegyenek részt, a jelenleginél is nagyobb hangsúlyt kellene fektetni a közoktatásra. Bár a 2019-es költségvetés az egészségüggyel együtt az oktatásügy költségvetését is lényegesen megemelte, Csaba László azt még mindig kevésnek tartja (Jakubász, 2018:13), és hasonlóan vélekedik a szakszervezetekkel együtt Facsinay Kinga is (Facsinay, 2018). Mindketten elismerik, hogy mindkét területen van előrelépés, azonban tárgyilagosan történik utalás arra is, hogy az oktatás- és az egészségügy fejlesztéséhez szükséges anyagi forrásokból sokat elvisz az utódnemzés növelését célzó családpolitika és a migrációval szembeni védelem. Ez utóbbit azonban igen helyesen csökkenteni fogja a migráció elősegítésének a megadóztatása, amit a migrációval szembeni intézkedésekre lehet csak fordítani (Facsinay, 2018). Az ezáltal felszabaduló pénzt indokolt lenne az oktatásra és az egészségügyre fordítani, illetve az Emberi Erőforrások Minisztériumát egy oktatási és kulturális, illetve közegészségügyi minisztériummá szétválasztani, és az eddigi „mega-” minisztériumból kiválna a munka-, foglalkoztatás- és szociálisügyi minisztérium. E minisztérium keretében volna helyes kiépíteni osztrák

mintára a vállalkozóképző hálózatot, amely az álláskeresőket ingyen képezné ki vagy át vállalkozóknak, majd a tanfolyam befejezését követően minden résztvevőnek ingyen követné nyomon a beindított vállalkozását, és adna tanácsot részükre több éven keresztül, ami különösen a gazdasági és pénzügyi tervezés és beszámoló elkészítésére vonatkozna (Hajdú, 2018:6–7). Ez azért is lényeges, mert a legtöbb kormányközeli közgazdász, köztük Csath Magdolna és Lentner Csaba is, a vállalkozói szféra erőteljesebb fejlesztése mellett szál síkra.⁸

Végezetül szükséges utalni arra, hogy komoly társadalmi ellenállásba ütközik az a terv, hogy az Innovációs és Technológiai Minisztériumhoz kerüljenek át a Tudományos Akadémia kutatóintézetei, amit az Akadémia mint önkormányzati köztestület kutatóhálózatának ingatlanaival együtt történő államosításaként él meg. Lényegében ilyen felállásban működik az osztrák és a francia tudományos akadémia, amely két akadémiahoz szintén nem tartoznak kutatóintézetek. Egy közel hetvenéves átrendeződést azonban egyik napról a másikra radikálisan átalakítani – mint ez bizonyítást is nyert – lehetetlen, és széles körű társadalmi ellenállást vált(ott) ki. Ugyanakkor azzal, ha az itt említett minisztériumhoz kerülne át az akadémiai kutatóhálózat, félő, hogy ennek az alapkutatás látná a kárát. Tartok tőle ugyanis, hogy eme új minisztérium a jelenlegi profilja alapján háttérbe szorítaná nemcsak az alapkutatásokat, hanem az összes társadalomtudományi kutatást is. Itt jó lenne, ha e minisztérium profilja kiegészülne egy olyan tudományirányítási profillal, amely jellemezte az Antall-kormány Pungor Ernő akadémikus által vezetett ehhez hasonló minisztériumát. Ennek megfelelően indokolt lenne a jelenlegi Innovációs és Technológiai Minisztériumot Innovációs, Technológiai és Tudománykoordináló Minisztériummá átszervezni. Ezzel összhangban pedig valamennyi kutatóintézetet továbbra is akadémiai keretek között hagyva olyan önkormányzattal működtetni, amelyben részt vesz e minisztériumon keresztül az állam. Ezért minden intézeti tanácsban, de ugyanígy az Akadémia legfelső tanácsában is képvisellel rendelkezhetne az állam is, hasonlóan, mint ahogy ez a német társadalombiztosítás és általában a nyugat-európai társadalombiztosítás intézményrendszerében van. Egy ilyen kompromisszummal a tudományos közeg részben indokolt ellenállása is kiküszöbölhető volna, ugyanakkor azonban a kormány szintén részben indokolt igénye is megvalósulhatna.

Hasonlóképpen volna helyes a társadalmi ellenállást elkerülni azzal, ha a kormány letenne a káféria Brüsszel által indokolatlanul igényelt kivezetésével. Arról van szó ugyanis, hogy rendelettel kötelezővé tette a foglalkoztatói nyugdíj kiegészítő nyugdíjkénti bevezetését, amely utáni járulékot, illetve tagsági díjat a főszabályként a munkáltató és a munkavállaló közösen fizetnék. Ugyanakkor a foglalkoztatói kiegészítő nyugdíjat zárt körű részvénytársaságként működő nyugdíjintézetek üzemeltetik, és így a biztosítottaknak és a járulékot befizető munkáltatóknak nincs beavatkozásuk, hogy a zrt. mire fordítja a befizetéseiket. Ezért, annak ellenére, hogy Magyarország a rendeletet a magyar jogrendszerbe átültette, a foglalkoztatási kiegészítő nyugdíj nem működik, és mindenki a káféria-hoz ragaszkodik. Mind a munkáltatók, mind a munkavállalók érzik, hogy itt a multik részéről egy újabb pénzszivattyú működik (Barta–Prugberger, 2015:553).

Mindent összevetve, álláspontom az, hogy mind az olyan több profilt összevont minisztériumoknál, mind az olyan hagyományos profilúaknál, és minden olyan főhatóságnál és országos intézménynél, ahol lakossági vagy egyéb társadalmi érdek jelenik meg, az intézmény mellett az eme érdekeket artikuláló társadalmi szervezetek „kooptálásával” alakuljon intézményi tanács, amelyben az intézmény vezetője, pl. a miniszter látja el az elnöki funkciót. E tanácsnak kellene előzetesen megtárgyalni minden esetben a kormány részére benyújtandó törvényjavaslatokat.

JEGYZETEK

- ¹ Az 1998. áprilisi koalíciós megállapodás értelmében, amelyet a Fidesz és a Kiszgazdapárt kötött meg egymással, a Kiszgazdapárt elnöke, Torgyán József lett a mezőgazdasági miniszter, Peppó Pál pedig a környezetvédelmi miniszter. A mezőgazdasági tárca politikai államtitkára Szabadi Béla lett. E két tárca működése e három személy miatt meglehetősen ellenmondásos, autoriter és magukat a kormányfőtől függetlenítő volt.
- ² 2001 második és 2002 első felében több kormánynyilatkozat hangzott el a gázenergia visszavásárlásának szándékáról a médiában (MTVI, Kossuth Rádió, HírTv).
- ³ KSH-adat 2018. III. n.év és Eurostat-adat 2018. I. és II. negyedév.
- ⁴ Szakszervezeti bíráló Schröder–Blair-nyilatkozatról, FES Tallózó, 2000/1. sz.
- ⁵ Pokol, 2015, 1. fejezet (f.) 1–2. pont(p.), 2. f., 3. p., 4. f., 5. f. 2-4. p., 6-7. f.
- ⁶ Pokol, 2011, II. és III. fejezet.
- ⁷ Vö. Lentner, 2016, 17. fejezet.
- ⁸ Lásd Csath Magdolna írásait a *Magyar Idők* véleményrovatában, továbbá Lentner, 2016, 15. fejezet

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barta Judit (2011): Visszatérés az egypilléres kötelező nyugdíjrendszerhez. *Gazdaság és Jog*, 19. évf., 3. sz., 9–15.
- Barta Judit – Prugberger Tamás (2015): A foglalkoztatói kiegészítő nyugdíj megszervezésének és finanszírozásának útjai az Európai Gazdasági Térség államaiban és Magyarországon. In: Lentner Csaba (szerk.): *Adózási pénzügytan és államháztartási gazdálkodás. Közpénzügyek és államháztartástan II.* NKE Szolgáltató Kft., Budapest.
- Facsinay Kinga (2018): Nagy vesztes az oktatás és a szociális ellátás. *Magyar Hang*, június 22–28., 7.
- Friedrich Ebert Alapítvány (2003): *Harmadik utak – Új közép. Szociáldemokrata reformpolitika a globalizáció korszakában.* Friedrich Ebert Alapítvány, Bonn.
- Gazdag László (2017a): Magyar gazdaságpolitika: dilettantizmus a köbön. *Kapu*, 29. évf., 9. sz., 31–36.
- Gazdag László (2017b): Baloldal: Elkúrtuk, de hol? *Kapu*, 29. évf., 10. sz., 30–32.
- Hajdú Péter (2018): Csaba László: Közelít a válság, s mi nem készültünk fel rá. *Magyar Hang*, június 22., <https://magyarhang.org/gazdasag/2018/06/22/csaba-laszlo-kozelit-a-valsg-s-mi-nem-keszultunk-fel-ra/>.
- Jakubász Tamás (2018): A kormány felkészül a kihívásokra. Varga Mihály: Nem ismétlődhet meg idehaza a 2008-as gazdasági összeomlás. *Magyar Idők*, június 26., <https://magyaridok.hu/gazdasag/a-kormany-felkeszul-a-kihivasokra-3232801/>.
- Lentner Csaba (1996): Ki fizeti (meg) a privatizációt? *Gazdaság és Társadalom*, 7. évf., 3–4. sz., 36–50.
- Lentner Csaba (2016): *Rendszerváltás és pénzügypolitika.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Magyar Idők (2018): Az unió tagjai egyenrangúak. Orbán Viktor kormányfő beszéde a Helmuth Kohl emlékére rendezett konferencián. *Magyar Idők*, június 19., <https://magyaridok.hu/belfold/az-unio-tagjai-egyenranguak-3211258/>.
- MH (2018): A világszervezet dekriminalizálná a határsértéseket, erősítené a nagy népvándorlási folyamatokat elősegítő és kiváltó tényezőket. *Magyar Hírlap*, június 5.

- Pokol Béla (2011): *Európa végnapjai. A demográfiai összeroppanás következményei*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Pokol Béla (2015): *A jurisztokratikus állam*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest.
- Prugberger Tamás (1993): Mennyiben eredményes a hazai privatizáció. *Gazdaság és Társadalom*, 4. évf., 5. sz., 64–68.
- Prugberger Tamás (1997): A nyugat-európai és a közép-kelet-európai országok privatizációinak jogi rendezéséről. In: *Ünnepi tanulmányok Gáspárdy László professzor 60. születésnapjára*. Novotni Alapítvány, Miskolc.
- Prugberger Tamás (1998): Munkaügyi és szociális érdekegyeztetés, de hogyan? *Valóság*, 41. évf., 11. sz.
- Prugberger Tamás (2002): *Érdek és érdekegyeztetés a jogban*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- Prugberger Tamás (2005): A jog működésének korlátai Magyarországon a gazdaság szociál-liberálkapitalista belső és külső környezetében. *Gazdaság és Társadalom*, 16. évf., 1. sz., 29–57.
- Prugberger Tamás (2009): Politikai felelősség közjogi, büntető- és polgári jogi felelősséggel kiegészítve. *Polgári Szemle*. 5. évf., 6. sz.
- Prugberger Tamás (2011): A magyar kötelező nyugdíjrendszer reformja a magánnyugdíjpénztárak ellenében és a reform továbbvitelének lehetősége nyugat-európai mintára. *Gazdaság és Jog*, 19. évf., 3. sz., 15–19.
- Prugberger Tamás (2013): A munkaügyi kapcsolatok új szabályai az érdekiegyenlítés jegyében. *Gazdaság és Jog*, 21. évf., 3. sz., 3–10.
- Prugberger Tamás (2016a): Közigazgatási és közszolgálati reform centralizálással és leépítéssel – kritikai vizsgálat. *Új Magyar Közigazgatás*, 9. évf., 2. sz., 43–49.
- Prugberger Tamás (2016b): Milyen kalandor nagyhatalmi és titkos politikai erők irányítják a jelenlegi migrációs adatokat? Mi húzódik meg a színpalak mögött, és mi lehet az ellenszer? *Valóság*, 59. évf., 6. sz., 16–25.
- Prugberger Tamás (2018a): Jogpolitológiai és politikafilozófiai elmélkedés közvetlenül a 2018. április 8. parlamenti választások után. *Kapu*, 30. évf., 4. sz., 13–18.
- Prugberger Tamás (2018b): Korunk általános eszméi, morális és gazdasági, valamint szociál- és jogpolitikai társadalmi válságának világnézeti gyökerei és az e válságból való kilábalás lehetőségének a felvetése. *Kapu*, 30. évf., 2. sz., 10–18.
- Prugberger Tamás – Jakab Nóra (2013): *A foglalkoztatás elősegítés és igazgatás joga*. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- Szájer József (2018): Sargentini a kapuk előtt. A kiegyensúlyozott LIBE-bizottság ülésén a liberális tolerancia nevében belém fojtották a szót. *Magyar Idők*, június 23., <https://magyaridok.hu/velemeney/sargentini-a-kapuk-elott-3216034/>.
- Szűcs László (2018a): Erősebb határokat akar Merkel és Macron. *Magyar Idők*, június. 20., <https://magyaridok.hu/kulfold/erosebb-hatarokat-akar-merkel-es-macron-3213118/>.
- Szűcs László (2018b): Európa vezetői belátták, le kell zárni a határokat. Merkel elismerte: Orbánnak igaza van. *Magyar Idők*, június 12., <https://magyaridok.hu/kulfold/europa-vezetoi-belattak-le-kell-zarni-a-hatarokat-3185503/>.
- Varga Judit (2018): A jogállam megcsúfolása. Sargentini jelentés: kijátszották a nyilvánosságot és magát a demokráciát is. *Magyar Idők*, június 26. sz., <https://magyaridok.hu/velemeney/a-jogallam-megcsufolasa-3231262/>.

Balassa Bence

A gyökeres átfordítás¹ sikere, avagy lehetséges-e „meghaladni” a metafizikát?

The Success of Translation – Or Is It Possible to “Exceed” Metaphysics?

Összefoglalás

A metafizika Nietzsche után nem tudja többé betölteni értelmező funkcióját, de ez Nietzsche számára sem jelentett egyebet, mint olyan határvonalat, amelyet végül nem lépett át, legalábbis Heidegger szerint. Minden filozófusnak volt valamiféle értelmezése, alapállása, amely a metafizikához kapcsolta, éppen ennek alapján beszélünk az illető gondolkodó metafizikájáról, e szerint részesül a metafizika történetéből. A tanulmány arra vállalkozik, hogy felvázolja Nietzsche viszonyát a metafizikához, amelyet az a filozófia kétezer-öt száz éves történetében betölt, legfőképp Martin Heidegger, Mihailo Đurić és Jacques Derrida értelmezésének tükrében.

Kulcsszavak: Nietzsche, metafizika, Dasein, Heidegger, esztétika, mítosz

Summary

After Nietzsche, metaphysics can no longer fulfil its interpretive role. However, even for Nietzsche himself, this did not mean anything else than a borderline he finally did not cross, at least according to Heidegger. Every philosopher had a sort of interpretation or basic standing that related him to metaphysics. This is the basis for talking about the metaphysics of a particular thinker and his part in the history of metaphysics.

DR. BALASSA BENCE PhD, rendőr őrnagy, egyetemi tanársegéd, Nemzeti Közszo-
lgalati Egyetem, Rendészettudományi Kar (balassa.bence@uni-nke.hu).

ics. The relatively lengthy study undertakes to outline Nietzsche's relationship with metaphysics and his role in the two thousand and five hundred years of the history of philosophy, mainly in light of the interpretations by Martin Heidegger, Mihailo Đurić and Jacques Derrida.

Keywords: Nietzsche, metaphysics, Dasein, Heidegger, aesthetics, myth

„Tévedés azt hinni, hogy az ember nem tud istenek nélkül élni.

Először megteremti az istenek látszatait, azután mindent elvisel, és mindenhez hozzászokik.

Nem elég nemes ahhoz, hogy csalódásában elpusztuljon.”

E. M. Cioran

A metafizikából ki kell gyógyulni – illetve a metafizikával való leszámolás önmagunk gyógyításának legcélravezetőbb útja. Ez a gyógyulás a bayreuthi „wagneriánus” szel-lemből való eszmélés által köszönt Nietzschére. Ahhoz, hogy ez a megtisztulás vagy inkább *kitisztulás* végbemehessen, tetten kell érni, azonosítani kell a metafizika lényegét adó hatásmechanizmust; és ez legkönnyebben úgy mehet végbe, ha a *szabad szellemek* megbetegednek először, hogy aztán fokozatosan egészségesebbé válva, tisztán tűnhessen föl előttük a világ torzításmentes képe. „Optimizmus, a felépülés céljából, hogy egyszer majd valamikor újból pesszimisták lehessünk...”² Ez nem jelent kevesebbet, mint hogy a Nietzsche által életfeladattá emelt program, a világ minőségének és milyenségének meghaladására épülő perspektivizmus bölceleti horizontját el kell emelni mindentől, amit eddig *tudotként* tartottak számon. Az *Ecce homo* című művében Nietzsche így ír ennek a határnak az átlépéséről: „Az »Emberi, túlságosan is emberi« egy válság emlékműve. Szabad szellemeknek ajánlja magát: majd minden gondolata diadalról tanúskodik – megszabadultam általa a természetemben rejlő, de tőle idegen, hozzá nem tartozótól” (Nietzsche, 2003b). A gondolkodás sterilizációjáról, a teljes tudati izoláció programjáról van itt szó, végeredményben leszámolásról mindennel, ami Nietzsche szerint emberi; az idealizmus, a mítosz, az eszmények destrukciójáról, mely rettenetes teher hordásának individuális-életrajzi következményei természetesen ismertek. Szabad szellemmé kell válni, hogy a munka elkezdődhessen, olyan emberré, akinek a szelleme *újra birtokba veszi önmagát*, ismét önazonossá lesz.³

Biser értelmezésében a nietzschei „destrukciónak” három állomása van. „Ha a gondolkodása saját értelmezése szerint abban a készségben áll, hogy »minden tiszteletre méltót magába gyűjtsön«, úgy a második fázisban már arra törekszik, hogy az imádó szív szétzúzásával a »szabad szellem« minden kegyeleti viszony fölé emelt függetlenségét érje el, hogy végül az utolsó nekifutással a »túl jön és rosszon« alkotóvilág felelőségének szolgálatába álljon” (Biser, 1994:79).

A metafizika a morál, a vallás, a tudomány alakjában felbukkanó olyan hazugság, amelynek segítsége kell ahhoz, hogy az ember hinni tudjon az életben – tanítja Nietzsche. Az a mozzanat, amely biztosítja, hogy az élet bizalmat kelthessen önmaga iránt,

s „ekképp feladata óriási”.⁴ Ez alapján az ember tudati önazonosságának, énfelfogásának alaptörténete, individuális mozzanata a metafizika. A heideggeri minta *Dasein*-jának, a jelenvalólét átélésének módja, az *én megléte* a világban. De ennél többet is mond Nietzsche a 853., a *Tragédia*-könyv metafizikai művészeti koncepciójára reflektáló aforizmájában. Az emberi élethazugság, amely arra hivatott, hogy biztosítsa az élet számára a bizalmat, tehát annak indokolhatóságába és hitelességébe vetett közmegegyezés fenntartására hivatott, esztétikai mozzanat. A természeténél fogva hazug embernek művésszé (Wagnerré) kell válnia ahhoz, hogy bizalmat keltsen az élet iránt, menekülve az „igazság” elől, véghez vihesse feladatát. A metafizikai élethazugság végső soron tehát esztétikai aktus, a művészet optikáján keresztül érvényesül, mert az ember „par excellence adottsága”.

Talán nem teljesen váratlan, hogy ennek a kontextusnak a még jobb megvilágítására a nietzschei nyelvfogalmat hivatkozzuk. Amikor Nietzsche Hérakleitosza azt mondja, hogy *a nyelv a tudat szerve*, az énkifejezés és énkifejtés tudatos történésére reflektál. A nyelv így az individuum létezésének eseményévé, a lét az ember számára szubjektív módon való interpretálásának, saját jelenvalóléte megalapozásának eseményévé válik. Kifejtés, elmondás és főleg: *kifejezés*. Mindegyik értelmezés elengedhetetlen a lét egyénivé tételében, mert a nyelv repetitív és koherens. A nyelv: rendszer a káosz ellenében; elkülönít, és biztonságot is ad. A nyelv tehát részlet, egységek és összekapcsolódás. A szó (logosz) az ész legalapvetőbb eszköze önmaga és a világ megkülönböztetésére és földarabolására. A kifejezés és elmondás, tehát a megvilágítás és az időbeliség megjelenése a világban az ön(reflexió) exegézisének kezdete. A nyelv az individuális tudat ész által való kiterjesztése önnön biztosítása érdekében. Az öröklét lüktető, divergens káosznak tudat általi domesztikálása. Exegézis, tehát megmagyarázás és kifejtés: a világ ész általi megfejtése, majd a fölötte való uralom megszilárdítása; a néven nevezés hatalma,⁵ amely szükségképp leszűkít, természetéből következően elsilányítja az eredetit. „Olybá tűnik, a nyelvet csak az átlagemberek, középszerűek, a közlékeny emberek számára találták ki. A beszéddel a beszélő máris »vulgarizálja« magát” (Nietzsche, 2004:75).

Kezdetben a szubjektum tudatának individuális túlélése volt a tét. Ez megvalósult a dialektika, a nyelv által. Az igazi fordulat, az extrapoláció kulcsmozzanata akkor következett be, amikor az individuális, „megokoló” ész rádöbbsen a metafizikai kérdésben rejlő hihetetlen bölcséleti tartalékokra. Az volt az igazi forradalom, a megmondás és megértés, vagyis a világ ember általi artikulációjának hajnala. Ezt követően az erény- és ideatanban gyökerező metafizikai módszer, báziskarakterként beleégve, exkluzív erővel differenciálta a bölcséleti narratívát.

A metafizika, mint a világ megfejthetővé tételének platonikus koncepciója, amely számtalan átalakulás ellenére mégiscsak, célját tekintve – mármint hogy célja van – ugyanaz maradt, hívja életre az emberi tudat által megvalósított illegális, második teremtetést. A tudomány, az ész általi megismerés mennybemenetele, az apollóni esztétika művészetértelmezése, majd az askézis, a vallás piedesztálra emelése, végül a morállá züllesztett erények mentén demonizált eredeti értékek, mind-mind a metafizika által az ember tradicionális tudáshorizontjának kijelölésére vágott véres ösvényt szegélyező

stációkként állnak előttünk. Feladatuk annak biztosítása, hogy az ember teremtette isten reaktív hatalma korlátozásmentesen érvényesülhessen a világban.

A kontextus, amely Nietzschét „Isten ellenségévé” tette, nem más, mint a metafizika kifordított értékvalósága mentén az emberi tudat által konstituált, és a továbbiakban ön-legitimációjának biztosítására és semmi másra nem hivatott szisztéma. Nietzsche, nem meglepő módon, azon igyekezete során, hogy leszámoljon mindennel, ami emberi, rendszeridegenné válik a metafizika (emberi) álláspontját elvető perspektivizmusával. „Az élet és filozófia összekapcsolása alapján, amely ugyancsak belső alkatából válik nyilvánvalóvá, e sorsszerű hajlama egy olyan gondolkodói magatartássá alakul át, mely már korán arra készíti, hogy a »minden meglévővel való szakítás«-ról beszéljen, hogy szellemi pozícióját belső szükségszerűségből fakadóan kívülállónak – »az egész emberiségtől elkülönítettnek« –, és ennek megfelelően az életműve értelmét a káprázató önfelemésztés olyan szimbólumaiban, mint láng, tűz és villám, fogja fel” (Biser, 1994:79).

Isten ellensége az európai nihilizmus zsidó-keresztény „Hagyomány-istenének” ellensége. A *kimondás* által szolgáló és (fel)használt, a gyöngék könyörületének viszsztatükrözésére, metafizikai igazolhatóságára kreált, láthatóvá és felfoghatóvá tett isten ellensége; akit *a maga képére teremtett* az ember, hogy az Irdatlant (Ungeheure) behelyettesíthesse valami ismerőssel, annak érdekében, hogy a világot kalkulálhatóvá, működővé tegye, ahogyan a nyelv működik a szintaxis által. Isten ellensége tehát az Örökkévaló szövetségese valójában, helyesebben az ember ellensége. Az ember illegális, szó általi második teremtése váltja ki ellenkezését, hogy szembeszegüljön a világ, a lét örvénylésének „használatával”. Mert amit használ az ember, azt már meg is fertőzte a metafizika halálos vírusával, „amellyel az ember erőszakot tesz a valóságon a hazugság erejével – mindenben otthagya a nyomát, amihez az embernek csak köze van” (Nietzsche, 2002:363, 853. aforizma: A művészet a „tragédia születésében”).

1875 nyarának lázas munkája, amely kezdetben még mindössze a *Korszerűtlen elmékedések* folytatására irányult, de már átszötte a „személyes méregtelenítés eredeti szándéka (ti. az alkotásvágy), új megvilágításba kerül: „általános felvilágosító programmá változik” (Safranski, 2002:141). Nietzsche számára új, irdatlan horizont emelkedik: előbbre kell vinnie az ember ismeretét, „a vélekedésnek abban a bozótjában akar rendet vágni, amely benőtte az emberi tényeket. A mítoszokat, amelyeknek értelmét és jelentését az imént még védelmezte – mint például a wagneri művészetmítoszokét –, most már olyan misztifikációnak tartja, amelyeket támadni kell” (Safranski, 2002:141). A felvilágosítás kíméletlen programja tizenhárom értekezés tervezetét foglalja magában, többek között *A szabadgondolkodó* címűt, amelynek anyagát először *Az ekevas* cím alatt gyűjtötte egybe jegyzetfüzetében. Nietzsche minden egybeszerkesztési, egységesítési törekvése ellenére az anyag ellenáll a zárt formának, és megtartja aforisztikus jellegét. Él az önmaga ellen támasztott gyanúval, hogy ez az ő „hibája”, és talán nem futja erejéből egységes, zárt rendszer megalkotására. „Az emberinek és a túlságosan is emberinek ez az irdatlan kontinense, amelyhez később még az emberfölötti is hozzájárul, ábrázolható-e egyáltalán zárt, sőt rendszeres formában?” – teszi fel a kérdést Safranski. És valóban: a töredékes, aforisztikus forma ezután Nietzsche védjegyévé, alkotói

ismertetőjegyévé válik. „Nem bízom a rendszerezőkben, és kitérek előlük. A rendszer akarása a tisztesség hiányára vall” (Nietzsche, 2004:63). A fragmentált kifejezési forma látszatkaotikussága csupán a felszín ellenállása a gyors megértéssel szemben. Az aforisztikus konstrukció vertikális és horizontális irányban is szoros összefüggésekkel van átszöve; gondolatívek és -szálak feszülnek minden irányban, hivatkozások, utalások, ismétlések formájában összekapcsolva, és komplex módon közvetítve az egyes szöveghe-lyek mondanivalóját. Ebben az értelemben a gondolati rétegzettség sajátosságos formai megnyilvánulásaként, organikus egységként kell tekintenünk a töredékes szerkezetre, amely egyszersmind a gondolkodás dinamikájával, asszociatív módszerével és magával a gondolkodással érintett problémafeltárással, tehát önmaga működésével és az azzal indukált hatással van összefüggésben. Lou Salomé így ír erről visszaemlékezésében: „Az aforisztikus munkamódszer kedvelésére Nietzschét betegsége és életmódja eleve determinálta...” (Andreas-Salomé, 1994:157).

Kezdetben a kérdés az, hogy a metafizika szétzúzásával összeomlik-e maga a gondolkodás rendszere is, teljesen és végérvényesen maga alá temetve mindent, amit tudni véltünk, vagy csupán egy új metarendszer váltja az előzőt? Új hierarchia születik-e, kétezer év óta először, vagy a hierarchia tagadása teljes egészében vandalizálja a filozófiai struktúrát, amelyet így újjá kell építeni, mindenfajta fogódzó nélkül? Egyáltalán tarttható-e a strukturális gondolkodás ezután? Lehet-e oly módon újradefiniálni egy struktúra elemeit, hogy közben magát a struktúrát (is) tagadjuk? Vajon a metafizikai hajlam lefejtethető, lefosztható-e a világról, mint afféle rossz beidegződés, hogy ezzel föltáruljon az *igazi* világ, a maga komplex és közvetlen hozzáférhetőségében, vagy hasonlóan a túl későn fölfedezett tumor invazív terápiájához, az esetleges operációba mindenképp belehal a páciens? Fennmarad-e a filozófia a metafizikán túl is, vagy a „mai németeknek” lesz igaza, hogy Nietzsche egyszerűen „túl sokat követel”? (Nietzsche, 2008:17)

Ez a kérdés úgy is feltehető, hogy vajon a *metafizikai hajlam* és hagyomány nem az emberi psziché és lélek alapvető, bornírt jegye és ismérve-e? Mert ha a válasz igen, abból sok minden következik, többek között az, hogy akkor a metafizika nem lehet csupán a filozófiai gondolat kreálmánya és privilégiuma. Olyan mélyre nyúlnak a hajszálgyökerei, amelyek a tudathoz, az emberi gondolkodáshoz kapcsolják, hogy azok végérvényes kiirtása egyben önmagunk elpusztításával, a szellem világának megsemmisítésével is együtt járna. „Egy ilyen derék felelet hallatán filozófiám azt tanácsolja, hogy hallgassak, és ne kérdezősködjem tovább; főképp bizonyos esetekben... amikor az ember csak akkor marad filozófus, ha – hallgat” – írja Nietzsche 1886 tavaszán Nizzában, ahol az *Emberi, túlságosan is emberi* második kiadásának előszaván dolgozik (Nietzsche, 2008:17). Ekképpen a metafizika tekinthető az individuális tökéletlenségünk ontológiai bizonyítékának, az emberi psziché genezise óta fennálló rendszerhibájának, melyet nem Platón teremtett, de ő ismert fel, és zseniális trükkjével indított szürreális, immár kétezer éve tartó diadalmenetére. A megismerésben az ember metafizikához való viszonya a dolgok eredetének szemléletéhez kapcsolódik. A magasztos és fenséges eredetre apelláló álláspont metafizikai, míg a tudomány azt mondja, a kezdet nem más, mint esetlegesség és közömbösség. „Minden hosszú életű dolog úgy átitatódik fokozatosan ésszel, hogy az esztelenségből való eredetük valószínűtlenné

válik” (Nietzsche, 1980:19, 3. fej.). A platonikus hagyomány továbbélése a világ elgondolhatóságát, a megismerés koncepcióját a dolgok eredetének tudására és ebből az eredetből való levezethetőségére alapozza. Megismerése tárgyának természetére annak eredetéből, végső soron kezdetének mítoszából következett. Ez olyan gondolkodás tehát, ahol a „származás ad felvilágosítást a dolgok mibenlétéről”.⁶

Hogyan lehet ezt a konstrukciót lebontani, vagy még inkább, Nietzsche vérmérsékletével: *támadni*? Az *Emberi, túlságosan is emberi* első könyvében, *A kezdeti és végső dolgokról* című részben, amelynek keletkezése különösen közel esik az 1875-ös fordulathoz – így a legautentikusabb képet festi Nietzsche gondolkodói válságáról –, ötletes bölcséleti játékteret, gondolkodói színpadot hoz létre, amelyet később sem kell elhagynia, azon szabadon próbálhatja ki újabb és újabb perspektíváit és helyzetait, amelyeket a filozófiája homlokterébe állít. Ezzel az aktussal Nietzsche el akar határolódni a vallástól, művészettől és moráltól, amelyek sejtéseikkel, eksztázisaikkal valamiképpen közel érzik magukat *a világ titkához* (Safranski, 2002:144). A világ *feltárt* (feltárandó) *lényege* megköveteli az esztétikai és metafizikai kilengések száműzését a gondolkodásból. De vajon lehetséges-e elérni ezt a célt?

A fejezet címében vállalt célkitűzés teljesítésére, talán nem meglepő módon, a Nietzsche-recepció egyes – meglehetősen önkénnyel választott – jeles szerzőit, elsősorban Safranskít, Heideggert és Düricót faggatjuk a későbbiekben.

Nietzsche törekvése az *első és végső dolgok* elvetésére, a *régi igazságok* ideaarzenáljától való megszabadulásra az *Emberi, túlságosan is emberi*ben artikulálódó metafizika-kritikájában ölt immár egyértelműen azonosítható testet. A munkát – a munkamódszerére olyannyira jellemző szisztematikus kíméletlenséggel – önmagán, saját gondolkodása kritikai tűz alá vételével kezdi. Azt a metafizikai hajlam által determinált valóságfelfogást, világelgondolást akarja száműzni, amelyet magában is fölfedez.⁷ A következmények igazságának megkérdőjelezéséhez szükséges a premisszák tévedéseinek feltárása. Ha be tudja bizonyítani, hogy a metafizikai gondolkodás alapelvei által az emberi tudásba ivódott koncepció kiinduló premisszái hamisak vagy legalábbis pontatlanok, akkor lebonthatja a teljes, erre épülő tudáshorizontot. Első lépésként azt a feltevést kell támadni, hogy az eredet, a kezdet, a dolgok keletkezési oka egyben hordoz valamilyen integráns tudást és teljes igazságot magáról a dologról, annak igaz módon való létéről. Amennyiben ez a metafizikai alapelv igaz lenne, akkor szükségszerűen adódik a következtetés, hogy az „idő kavargásában és a megtestesült formákban” (Safranski, 2002:154) újra meg újra fel kell fedoznünk az eredet igazságának mintázatát. Ezzel szemben Nietzsche megkérdőjelezi a metafizikai igazságállítások integritását és származásméletét. „Gyanúpszichológiája”⁸ nem fogadja el az eredetiség igazolására a metafizika azon premisszáját, mely szerint a keletkezés oka egyben a teljes igazságot, az integritás tisztaságát tartalmazza, és pusztán ezért *igaz*.⁹

A tudományos konklúziók „igazságát” a megismerésben, a morális értékítéletek „igazságát” az erkölcs rendszerében, mind-mind egy hibás extrapoláció következtében, ti. hogy a premisszák igazsága, azaz az értékállítások eredete már önmagában felruházott volt a kezdet, az igaz lét tisztaságával és eredeti igazságával, származtatjuk. Ezzel szemben Nietzsche a *fogalmak és érzések kémiját* kéri számon, mely azzal zárhat-

ja az eredetiség vizsgálatát, hogy az eredet igazságának öröklődése egész egyszerűen nem értelmezhető, és nem kimutatható a világban, ha a metafizika fátylát fellebbentjük a dolgok igazságáról. Olybá tűnik, mintha az egész, az *Ifjúkori görög tárgyú írások*, de legfőképp *A tragédia születése* óta eltelt idő valamifajta felkészülés lett volna ennek a sorsfordító mozzanatnak a megfogalmazására, szavakba öntésére, mintha a tudománykritika, a fiziológia, a pszichológia mind-mind csupán arra szolgáltak, hogy valamilyen sikerüljön felmentést, kibúvót találni az emberi gondolkodás antimetafizikus megtisztításának roppant terhe alól. De innentől az elmélet tragikus kéréllhetetlenséggel bomlik ki, hogy minden érték átértékelésével a hatalom akarásának teológiájába torkolljon. Ennek alátámasztása evidens módon adódik az *Emberi, túlságosan is emberi*, az első kiadás után nyolc évvel Nietzsche által írt előszavának megállapításai-ból. „Épp elég sokszor és nagy megütközéssel nyilvánították ki irányomban, hogy a Tragédia születésétől [...] minden írásomban van valami közös és kitüntetett vonás: úgy mondták, mindegyik tartalmaz hurkokat és hálókát óvatlan madarak számára, és majdhogynem mindig és észrevétlenül a megszokott értékítéletek és értékelt szokások megfordítására szólítanak fel” (Nietzsche, 2008:11).

Ez a metafizikai alapelvek kritikájának azon rettenetes következménye, amely arra készteti Nietzschét, hogy kinyilvánítsa érték- és morálkritikájának talán legfontosabb axiómáját, mely szerint a morál eredetében nincs semmi etikus, az emberi megismerés pedig a mímelés és szemfényvesztés hozadéka, vagyis „...a megismerés a színlelésből és a csalásból nőtt ki” (Safranski, 2002:154).

Az *Emberi, túlságosan is emberi* első főrészében, *Az első és végső dolgokról* címűben a metafizika kétezer éves problémája összekapcsolódik a dolgok származásának értékelésével, valójában a megismerés igazságértéke és az eredet magasztossága között fennálló viszony félreértésének kérdésével. A programadó első aforizma nem is lehetne világosabb. Abból kell kiindulnunk, hogy a dolgok mai minősége, a valóságban megjelenő, nekik tulajdonított igazsága és értéke nem származik semmiféle magasztos ősból. Az erény és az értékek nem bábáskodtak bölcsőjük mellett, ezért azokból, illetve abból, amit azokról gondolunk, mai formájuk nem levezethető. Ilyen egyszerűen értelmetlenség mást állítani. A platonikus bázisideákra alapozott származtatott értékvalóság kétezer éves koncepciója abszurd feltételezés. Ha ezt elfogadjuk, rögvést felmagaslik a következő kérdés: hogyan keletkezhet valami, amit a valóságban minőségként ismerünk, a nívótlaniságból, saját mai alakjának ellentétéből?¹⁰ Hogyan származhatna az erény az immorálisból, a logika a logikátlanból, a megismerés a megismerhetetlenség káoszából, az önfeláldozás az önzésből?¹¹ Nietzsche abból indul ki, hogy a „metafizikai filozófia”, annak érdekében, hogy kiküszöbölhesse ezt az inkoherenciát, amely a tudat számára, minden anomáliához hasonlóan – legyen az vélt vagy valós – nehezen tűrhető, a magasabb értékkel bíró dolgokat magasztos eredetükből mintegy visszakövetkeztetve vezette le. Ez a módszer, ez a retrospektív projekció, mintegy az értékítéletek jelenben való idealizálhatósága és igazolása érdekében elkövetett lényeghamisítás, amely a „csodálatos eredet” tulajdonításával, közvetlenül a megismerés fókuszában álló *magánvaló dolog* (az eredetiben: dolgok), a „*Ding an sich*” kanti *velejéből és lényegéből* származtatta igazságát.¹²

A megismerés igazságának ilyen módon való interpretálása, mondja Nietzsche, „észbeli tévedés” (Nietzsche, 2008:19). A történeti filozófiának mint legfiatalabb filozófiai módszernek arra kell jutnia, hogy a dolgok minősége és azok eredete között feszülő ellentét csupán látszat. A szembeállítás az emberi gondolkodás egyfajta túlkapása; a metafizikai felfogás túlzása. El kell fogadnunk, hogy a tudományos, vallási, morális képzetek és érzések *vegytana*, a fogalmak új, friss kémiája, a „Chemie der Begriffe und Empfindungen”, nem elkerülhető módon arra vezet, hogy a megértés pátozát, amellyel a gondolkodást a kétezer éves platonikus eredetmitológia és értékidealizmus ruházta fel, le kell rombolni. A destrukció eme szükséges mozzanatát követően pedig napvilágra kell kerülnie a megismerés fogalmi szövetének anti-metafizikai, antimitiizált valóságának; hogy a dolgokhoz a tudatunk által társított fogalmak és érték kategóriák nem származnak azok eredetéből, mert könnyen lehet, hogy „ezen a területen a legpompásabb színeket silány, mi több, megvetett anyagokból nyerik...” (Nietzsche, 2008:19). Így hát megértésük vagy meg nem értésük nem következik kezdetükből. Az ok, amiért a filozófusok figyelmen kívül hagyták, illetve fel sem ismerték a megismerés, az emberi értékfogalmak fenti rendszerhibáját, kettős. Egyfelől senkinek sincs kedve az „első és végső dolgok”¹³ valódi lényegét oly módon, olyan radikális koncepció mentén feltárni, ahogyan azt Nietzsche fogja tenni, mert az aránytalanul magas strukturális kockázatokkal járna, amelyekkel a szembenézés az „emberi” filozófusok számára vállalhatatlan. „Vajon sok embernek támad kedve, hogy efféle vizsgálódások nyomába szegődjék? Az emberiség szereti kiverni fejéből a származásra és kezdetre vonatkozó kérdéseket: *vajon nem kell-e szinte teljesen megfosztatnunk emberi mivoltunktól, hogy ezzel ellentétes hajlamot érezzünk magunkban?*” (Kiemelés – B. B.) (Nietzsche, 2008:19). Nietzsche teszi fel a kérdést az aforizma végén, és ez – tekintettel a következmények ismertségére – több mint baljóslatú, egyenesen hátborzongatóan pontos leírása a jövő Nietzsche számára önmagának nyitott, embertelen bölcséleti játéktérének.

Másrészről az ok történeti. A metafizikai hajlam által fertőzött filozófiai tudástér, a tradíció eszmehorizontjának fogalmai és értékei rosszul viszonyulnak önnön kiindulópontjukhoz. A filozófusok mindegyike hagyományosan elköveti azt az eredendő hibát (Erbfehler der Philosophen), hogy a jelenkor, a ma emberének képzetmetafizikája szerint választ perspektívát a múlt értelmezésére. Az ember mint *aeterna veritas*,¹⁴ mint a dolgok biztos mércéje, a lét filozófiai igazságának axiómájává emelkedik, így a megértés szándéka, amely a világ elgondolhatóságára törekszik, kezdettől félresiklik, helytelen. „Minden filozófus közös hibája, hogy a mindenkori jelen emberéből indul ki, és annak vizsgálata révén vél célba jutni. Az »ember« önkéntelenül is mint *aeterna veritas* lebeg előtte...” (Nietzsche, 2008:19).

Ezzel szemben a perspektívaválasztás „embertelenítésének” valódi oka Nietzsche szerint az, hogy nincsenek örökké változatlan dolgok, örökkévaló tények, sem abszolút igazságok.¹⁵ A megismerés maga is változik és alakul a megismerés által, az emberiség pár ezer éves ismert története nem szolgáltat hiteles és megfelelő alapot semmilyen kiindulópontból a megértésben, hiszen a „megismerés képessége is változások révén alakult ki”.¹⁶ Nem szabad mindenféle, önkényesen privilegizált „öszönöket” látni a mai idők emberében, mert annak fejlődése, minden fontos mozzanatával együtt, rég

lezajlott. A „jelenkor” embere nem szolgál „kulcsként” vagy mérceként a filozófia tárgyának megismerésében, sem pedig viszonyítási pontként nem tekinthetünk rá. Ebből következően „szükséges” a történeti filozofálás, amely a metafizika perspektívájának átfordításával, a „legegyszerűbb forma” révén megnyilvánuló, „jelentéktelennek tűnő igazságokat”¹⁷ ragadja meg, és az emberre nem mint valamilyen befejezett igazságra, hanem a megismerés és megértés világfolyamatába belevetett, szüntelenül változó, kaotikus minőségre tekint.

Az *Emberi, túlságosan is emberi*ben elének táruló igazságkoncepció a filozófia történetének kritikájával, a történeti filozofálás szükségességének megalapozásával kísérli meg felvenni a harcot a metafizika túlon túl emberi perspektívájával. Ez a perspektíva pedig az igazságkereső ember hajlamára alapozott valóságnarratíva, az az igény, hogy mindenben valaminek az okát lássuk, illetve a „metafizikai hit lényegét jelentő végső fundamentumot”.¹⁸

Ezen a helyen mindenképpen célszerű Biczó Gáborhoz csatlakoznunk, egyrészt annak az állításunknak az alátámasztására, hogy a Nietzsche munkásságát három jól elhatárolt egységre bontó interpretáció kritikáját a folyamatosságok és a párhuzamosságok felmutatásával bonthassuk ki; másfelől pedig a reflexív igazságállítások és a dolgok megfeleltetésén, valamint az ember ösztönös önazonosságán, „önmaga jeleként” felfogott örök igazságán alapuló nietzschei igazságparadoxon tárgyalásakor. Amellett érvelünk, hogy a bayreuthi fordulat mementója, az *Ekevas* köré épült, a szabad szellemé válás útjának mérföldkövéül szánt *Emberi, túlságosan is emberi* nem érthető meg a megelőző négy-öt „kísérleti” év esztétikai igazságkeresésén alapuló törekvései nélkül. „Általában elmondható, hogy Nietzsche átlép az esztétikai igazságfogalom terrénján belül műalkotásként felvázolt perspektíva lehetőségein, mikor az igazság elgondolásának abszurdításait fejtegeti” (Biczó, 1999). A művész önnön „életgyakorlatán” keresztül, a megismételt vagy „lemásolt” teremtéssel önmagát mint esztétikai szubjektumot, ha tetszik, műalkotást létrehozó géniusz koncepciójáról van szó. Ekkorra válik nyilvánvalóvá, hogy az esztétika, a tudománykritika pusztán a perspektivizmus, helyesebben Nietzsche perspektívakeresésének szükséges, de meghaladott állomásai voltak. A tét emelkedik, ezért a megismerés és megértés kutatásának perspektíváját a megelőzőekét meghaladó nagyságrendben kell kialakítani. A szabad szellemek nem tagadják meg emberi mivoltuk egyediségéből, színességéből és megismételhetetlenségéből származó abszolút viszonyíthatatlanságát. Ebben a rendszerben a megismerés- és metafizika-kritika értelmezhető a perspektívakeresés rétegeiként. Annak élő bizonyítékeként, amit maga Nietzsche is állít, hogy a megismerés (Erkenntnisvermögen) folyamatosan változásban van az emberrel együtt¹⁹ („Sie wollen nicht lernen, dass der Mensch geworden ist, dass auch das Erkenntnisvermögen geworden ist...”²⁰), és a tudáshorizont tradicionális – közmegegyezésre alapított – igazságfundamentumai a megismerő tudat válságában artikulálódó erőfeszítés, vagyis feleszmélés, ráeszmélés aktusával támadhatóak sikeresen. A gyanúpszichológia ezen állomásai csillogó, eltéveszthetetlen ívet rajzolnak a *Tragédia*-könyvtől a *Morál genealógiájáig*, mely magában foglal elágazásokat és lefűződéseket, de alapvetően koherens és megbízható, legalábbis abban a tekintetben, hogy az erőfeszítés fókusza mindvégig arra irányul, hogy olyan

platót, hermeneutikai fundamentumot találjon az érvelés kiindulópontjának, amelyen biztonsággal, „érvényesen” megvetheti a lábát. Szilárd talajt, amelyen megtalálhatjuk „önmagunkat”. „Ha valaki nem akar tömegember lenni, nem kényelmeskedhet többé; engedelmeskednie kell lelkiismeretének, amely odakiáltja neki: Légy önmagad!” (Nietzsche, 2001:44).

Az igazság paradox természetének felismeréséhez az ember önmegismerése, önel fogadása, létezése megismételhetetlenségének szemérmetlen, leplezetlen elfogadása szolgáltathat kiindulási alapot. De akkor vajon mi készteti a csöcseléket a szemérmes behódolásra, önmaga eljelentéktelenítésére? „Voltaképpen minden ember tudja jól, hogy egyetlenegyszer, unikumként jött erre a világra, és semminemű rendkívüli véletlen másodszorra ilyen csodálatosan tarka sokféleséget nem ötvöz olyan egyeddé, amilyen ő: tehát mindezt tudja, de eltitkolja önmaga előtt, mintha rossz volna a lelkiismerete. De miért? [...] De hát mi kényszerít egyeseket arra, hogy... csordaszerűen gondolkodjanak, cselekedjenek, és tulajdon lényüknek ne örvendjenek?” Nietzsche válasza erre az, hogy az emberek szemérmesek, de még inkább lusták. „Csak a művészek gyűlölik ezt a tunya hányódást [...] leleplezve a titkot, vagyis mindenki rossz lelkiismeretének okát...”

A művész-génusz által leleplezett rossz lelkiismeret képe jelenti azt az összekötő motívumot, azt a napvilágra került egyetemes emberi mozzanatot, amely a csorda-ember restségében és álszemérmességében gyökerező metafizikai késztetés felszínre törése által elhatalmasodik a tudat individuális valóságában, hogy minden érték eltörzítésével legitimálja, kompenzálja önmagát. Ez az attitűd vagy inkább emberi habitus az, ami egyértelműen és visszavonhatatlanul kivívja Nietzsche szabad szellemeinek ellenszenvét. De a rendelkezésre álló eszközök, hogy a világot s benne önmagunkat ne ezen a módon gondoljuk el, szűkösek és rendkívül félelmetesek. Éppen ezért van az, hogy annyira kevesen, vagy inkább senki sem hallgat a lelkiismerete szavára, és vállalkozik erre a küldetésre, hogy önmagáról „hétszer hetven bőrt” lenyúzva találjon önmagára, vagyis *törjön utat önmaga lényegéhez* a lehető leggyorsabban, erőszakosan.²¹

Önmagunk feltárásának és megnyitásának szellemi útja a metafizikai gondolat egyeduralmának vandalizációját, de legalábbis destruktív szembenállást követel minden szabad szellemtől. Nincs más út, még akkor sincs, ha ez „logikátlanságra” és „igazságtalanságra” kényszerít minket, amelyek segítségével viszont az ember szembeülhet egyénisége korlátaival. A destrukció szándéka, ahogy Biser mondja (Biser, 1994:79–80), nem véletlenül határozza meg Nietzsche igazság- és értékkereső bölcséleti metodikáját, szélsőséges szembenállását az őt leginkább befolyásoló romantikával szemben, „amely kultúránk sorsának utolsó nagy eseménye” (Nietzsche, 2003a:240, Mi a romantika?), és amelyben az éhség helyett a jóllakottság alkot.

Egyrészt Fichte megállapítása²² arról, hogy a filozófus emberi struktúrája, személyiségjegyei, gondolkodásának szerkezete és összefüggésrendszere milyen mélyen, vagyis inkább döntő mértékben határozzák meg a filozófiai rendszer megválasztását, roppantmód igaz Nietzschére. Arról van itt szó, ami egyrészt kiderül a tanulmányból, másrészt az életrajzi hivatkozásokból, és Nietzsche levelezéséből, a barátok és ismerősök memoárjaiból élénk táruul jellemrajzból is nyilvánvaló.

A megkövült, szellemileg predesztinált, az emberi tudat konformizmusa által elfogadottnak tekintett (élet)helyzetek mindenkori elutasításának feszítő igénye és vágya kapcsolja össze, vagyis határozza meg Nietzsche egzisztenciális egészségét és filozófiája irányát és dinamikáját. De talán még helyesebb lenne, ha harcot említénénk itt. Mert a késztetés a szembeszegülésre, a struktúrák megkérdőjelezésére, majd felszámolására, azaz a támadás ösztöne maga az életfilozófia meghatározó karaktere. Olyan vonás, amely egzisztenciális alapon igényt formál a szellemi níví és tudáshorizont permanens újradefiniálására; ezáltal a kételkedés és a gyanú, minden tudati, szellemi történet megkérdőjelezése és elszámoltatása nem csupán módszerként, hanem a szellemi dekonstrukció multidimenzionális, minden irányra kiterjesztett, folyamatosan érvényesülő aktív karakterként áll elénk. „Az életerőben leggazdagabb lény, a dionüszoszi isten és ember, nemcsak a szörnyűnek és kérdésesnek a látványát engedi meg magának, hanem el is követhet iszonyatos tetteket, megengedve magának a rombolás, bomlasztás, tagadás luxusát” (Nietzsche, 2003a:240). Ennek a destruktív életlogikának az igazolását adja a dionüszoszi ösztönkésztetés alapkaraktera, a nemzőkészség bőségén nyugvó „megtermékenyítő erő”, amely minden sivatagból képes termékeny tájat varázsolni (Nietzsche, 2003a:240).

Mindebből a totális rendszerkritika szintjére emelt harcos konfrontáció, mint az igazságkereső tudat vég nélküli válságának egyetlen legitim módon véghez vihető, érvényes megváltására létrejött ontológiai koncepció bontakozik ki. A destruktív szellem ugyanakkor csupán az emberi szellem történetére az évszázadok során ráégett metafizikai ballaszt lebontásában érdekelt, a destrukció tárgyában és hatókörében is korlátozott, de a következményei univerzálisak. „Sub specie aeterni.”²³

Nietzscht ez a munka, a szellemi megismerés határainak és építményeinek szisztematikus lebontása, „a végtelen sok tovatűnő pillanat szűnni nem akaró összehasonlítása [...] a szakadatlan értékelés” (Romhányi Török, 2003:261) hol vidámsággal, sőt, bizakodó derűvel, hol pedig mély rettegéssel tölti el. A létre vetülő metafizikai árnyék elkergetése egyúttal az elme korlátlan szabadságának reményével kecsegtet. Ugyanakkor a „horror vacui”-ba pillantás közel sem jár olyan felszabadító következményekkel, mint amire lelkesedése Nietzscht kezdetben predesztinálta. Ez tárul elénk *A vidám tudomány* ötödik könyvében is, a megörökítésre, a megmerevítésére mint alkotásra tekintő *lét* (Sein) utáni vágy és a rombolás, a destrukció általi termékeny létrehozás és megújulás, az eljövendőre való késztetés, a *létesülés* (Werden) iránti vágy között feszülő, rétegzett szemantikai ellentét bemutatásából (Nietzsche, 2003a:241). Az megértés félresiklásának legfőbb oka és veszélye abból fakad, hogy mindkét fogalom lehetőséget nyújt a többféleképpen való értelmezésre, sikeresen ellenállva az egyértelműsítés ostromának. A rombolás mint a változás dinamikus ösztöne, mint a túlsorduló létigenlésre irányuló dionüszoszi késztetés (Werden) kifejezheti a jövőt hordozó erőt, ám jelentheti a félresikeredettek és pórul jártak, tehát azok, akiket a lét felháborít és elbizonytalanít, gyűlöletéből és rettegéséből táplálkozó reaktív, anarchista destrukciót is. De, és itt ismét hivatkozni kell a romantika nietzschei megítélésére és annak minden, Wagnert, Schopenhauert, Kantot, Goethét érintő következményére, nem mindegy az sem, hogy a *Sein*ben előtörő megörökítéskésztetésnek mi a kiindu-

lópontja, mire irányul, és mivé válik. Mert ha, mint Nietzsche mondja, az a *hálából és a szeretetből* fakad, akkor az – mint Goethe esetében – *világos és jóságos* művészet lesz, amely minden dolgot *homéroszi ragyogásba és dicsfénybe* borít. „De lehet a súlyos szenvedők, küzdők, elgyötörtek azon zsarnoki akarata is, amely egyetemes törvény karakterét igyekszik rákényszeríteni magára a szenvedés idioszinkráziájára, mindazzal, ami a legszemélyesebb, legegységibb, legjellemzőbb benne, és amely minden dologon egyenlő mértékben áll bosszút azáltal, hogy az ő képét, szenvedésének képét kényszeríti rá, azzal bélyegzi meg, azt égeti bele” (Nietzsche, 2003a:241–242).

A romantikus pesszimizmus keresztény együttérzés-metafizikája megbocsáthatatlan módon ugyanezt képviseli, ugyanezt a „legnagyobb veszélyt”²⁴ hordozza magában: az élet, a teremtés dionüszoszi magasztosságának és előkelőségének a porba sújtottak nyomorúsága általi stigmatizációját, a szenvedés extrapolációját az élet teljességére, a halál kiterjesztését a nemzés létigenlő életerejének rovására; legyen szó akár Wagner romantikus zenéjéről, vagy Schopenhauer akaratfilozófiájáról.²⁵

Lehet-e az ember valóban béklyómentesen szabad mindentől, lehet-e teljesen és végérvényesen egyedül? Vajon képes lesz-e a *fugitivus errans*²⁶ a metafizikában testet öltött szellemi-morális parasztlázadás összes következményének eltakarítására, hogy megalapíthassa hősie, új *vallását*?²⁷ És ami talán még ennél is fontosabb, ráismer-e arra, ami ezután marad? Megismerheti-e végső soron önmagát az ember, szóra bírva az Irdatlant (Ungeheure), hogy választ kapjon önnön értékének igazságára, önmaga valóságának bizonyítékára, arra, hogy *ki is ő valójában*? Elkövetkezik-e a Nietzsche gránitmondataiból²⁸ sűrű remény, a szellem „reevangelizációjának”²⁹ kora, amelyben a „kivívott szabadságot” az pecsételi meg, hogy az ember már nem szégyelli magát önmaga miatt, mert az, aki? Lassan talán közelebb jutunk a kérdésfeltevéshez, hogy vajon meghaladható-e a metafizika, és ha igen, a feladat teljesítése sikerült-e Nietzschének?

Đurić a Nietzsche-recepció azon képviselőihez tartozik, akik kertelés nélkül ki mondják, hogy a Nietzsche által megalkotott filozófia eredetisége nem kérdőjelezhető meg, és ezáltal azon igénye megvalósításáért, hogy a „metafizikát meghaladva” azon „kívülre” kerüljön, tehát ne álljon a metafizikának tulajdonítható vagy abból bármi módon levezethető hatás alatt, sikeresen konstituálta meg perspektíváját és önnön tárgyát. A Đurić szerint érvényes Nietzsche-olvasat fókuszában a logika által az észfilozófia számára legitimált „könnyebb gondolkodásmód” elutasítása áll. A logika, mint a metafizika duális meghatározottságára alapított megismerés eszköze, nem tartható még a logikai azonosság szintjén sem a világ leírására. De ez nem jelenti a gondolat elleni abszolút polémiát, hanem csak a logika kínálta könnyebb megismerés elutasítását. A gondolatot nem elfojtani kell, ennyiben, ahogy erre Sebők is utal (Sebők, 1985), Lukácsnak nincs igaza, hanem megjavítani, serkenteni a „perspektivikus látszat” reaktív trükkjének elvetésére. Ebben az értelemben tehát, Nietzsche a már említett, hagyományos „könnyebb” gondolkodást vetette csak el, vagyis az ember egészétől függetlenül tisztá elméleti ész mindenhatóságában kételkedett. Az ezzel szembeszegezett új koncepció lényege pedig a filozófia művészetelvű meghatározottságába vetett meggyőződés, az intuíció, az érzékek és az elme organikus egységének, egymásrautaltságának primátusa az észsokság tradíciójának ellenében. Đurić nem tartja védhetőnek a

Nietzsche-recepció azon elemeit, amelyek pusztán az észfilozófia metódusával, eszközrendszerével kísérlik meg a megközelítést. Szerinte ugyanis Nietzsche filozófiája, egész viszonya a megismeréshez önmagában ellenáll mindenféle rendszerelvű megközelítésnek, szisztematikus koncepciónak, ezért a priori nem vizsgálható pusztán az észfilozófia arzenáljával. Ehelyett a fókusz az intuitív „értelmezésre és a továbbgondolásra” (Sebők, 1985) kell helyezni, amely ezáltal organikus, tehát érvényes módon kapcsol össze a jelentéstartalommal, a nietzschei gondolat esztétikai eszkalációjával.

Közismert, hogy Heidegger 1961-ben megjelent, kétkötetes *Nietzsche*-könyvében Nietzsche metafizikai gondolkodásának elemzését arra a konklúzióra futtatja ki, hogy Nietzsche műveiben a metafizika megfordítása megtörtént, és ezáltal a metafizika végállapotát ugyan elérte, mindez az „eredmény” azonban nem hozta magával a metafizika mint rendszer, mint *olyan* meghaladását; ti. hogy Nietzsche nem került a metafizikán *kívülre* (Heidegger, 1961, VI. fejezet, Nietzsche metafizikája). Ez a következtetés egyrészt koncepcionális, Nietzsche műveinek metafizikai karakterét feldolgozó metóduson alapul, másrészt Heidegger elvi-logikai szemléletének sajátosságaiból fakadhat. Az elsőt, Sebők Zoltánhoz csatlakozva (Sebők, 1985), úgy lehet leírni a legpontosabban, ha a fókusz kérdésére irányítjuk a figyelmet. Heidegger nyilvánvalóan Nietzsche gondolatvezetésében, egész bölcséletében, annak minden igyekezete ellenére megtalálható metafizikus vonások, metafizikai maradványok felmutatására koncentrált, hogy álláspontját, miszerint a metafizikán kívüli bölcsélet tartományának meghódítása nem járt sikerrel, igazolja, és minél hitelesebben alátámassza. Így értelemszerűen háttérbe szorultak, és jóval kisebb jelentőséggel szerepeltek kritikája megalapozásakor azok a szöveghelyek, amelyek inkább tükrözik Nietzsche totális metafizika-ellenességét. Ez nem jelenti azt, hogy Heidegger ne élezné ki bizonyos helyeken Nietzsche metafizika-ellenességét, amikor egy folyton visszatérő formulával arról beszél, hogy ami „anti-” az értelemszerűen nem tud kiszakadni önnön ellentétének vonzásából, vonzásköréből, s valamilyen mértékig mégiscsak kénytelen alávetni magát annak. Tehát csupán *anti-metafizikusságunk* ténye épphogy nem eltávolít, hanem hozzákapcsol a metafizikához mint rendszerhez.

A másik elgondolás, amelyre Heidegger felfűzheti ítéletét, inkább szubjektív, az ember lelki alkata által determinált pszichológiai mozzanat, egyfajta függésképlet; nevezetesen, hogy a tárgyhoz való ragaszkodás és az annak való kiszolgáltatottság egyik (indirekt) fokmérője lehet az adott tárgyra irányuló gyűlölet is. Vagyis a tárgy tagadásában való elkötelezettség mértéke valójában egyenesen és nem fordítottan arányos a tárgy igenlésével, elfogadhatóságával. Esetünkben tehát éppen Nietzsche heves metafizika-ellenessége teszi őt kétségessé, a roppant indulat és igyekezet ébreszti föl azt a gyanút, hogy Nietzsche voltaképpen tárgya, a metafizika rabjává vált, és ezért nem válhat teljes mértékben szabadabbá tőle. Ezt alátámasztandó álljon itt egy idézet a *Rejtek-utakból*: „Azonban pusztá ellenmozgásként, mint minden ellenmozgalom, szükségképpen foglya marad annak, aminek nekiront” (Heidegger, 2006:190).

Korántsem meglepő, hogy Heidegger szisztematikus-feltáró interpretációja tovább nehezíti a „nyugati metafizika végállapota”, mint a Nietzsche filozófiája nyomán létrejött, a világ bölcséleti megfogalmazásában beállt következmény megértését számunk-

ra. A *Rejtektak* (Holzwege) egyik 1943-ban keletkezett Nietzsche-tanulmányában (Heidegger, 2006:183–232) kiindulópontként, mivel az értelmezési keret ezt mindenképpen megköveteli, a metafizika általános definíciója szerepel, ami ugyanakkor nem azonosítható a *Mi a metafizika?* Heidegger-szöveg metafizika képével. „Metafizikán a következőkben mindenütt a létezőnek mint olyannak az egészében vett igazságát értjük, nem valamely gondolkodónak a tanítását” (Heidegger, 2006:183). Szükséges szétválasztani a metafizika általános értelmét, ti. hogy minden létező igazságát értjük rajta, illetve a különböző korok filozófusainak metafizika-fogalmát, metafizikai alapállását, tehát, hogy az illető gondolkodó mivel azonosította a metafizikát. Ebből a mondatból egyrészt következik, hogy tárgyunkról (a metafizikáról) csak akkor tudunk érvényes állításokat megfogalmazni, ha egyfajta kritikai perspektívából, korrekt távolságtartással vesszük szemügyre a megelőző metafizika-fogalmak és -interpretációk sorát, másrészt süt belőle a jól tapintható elitizmus, a felsőbbrendűség ama fuvallata, amely nem hagy kétséget önnön igazságába vetett hite felől. (Ezen a ponton – némi szerénytelenséggel – kénytelenek vagyunk Derridához csatlakozni, és az ő álláspontját osztani a Gadamerrel folytatott vitában, miszerint azt érzékeltetni, hogy olyan exkluzív viszonya van Nietzschével, amely rálátást, valamiféle kiemelt perspektívát biztosít a számára, meglehetősen problematikus, némileg arrogáns ötlet Heidegger részéről.)³⁰

Hogyan értelmezzük pontosan a minden létezőnek mint olyannak az egészében vett igazságát? És a másik kérdés nem kevésbé feszítő: ha a kritikai-történeti feltárás (lásd „a nyugati metafizika története”) a metafizika értelmezésének jelen keretében mint választott módszer az irányadó, akkor az számunkra nem sugall kevesebbet, mint egy olyan nézőpont a priori legitimitását, amely szerint a kitűzött cél a metafizika valamiféle „megtisztítása” lenne. Mégpedig az idők során, a gondolkodók, filozófusok sajátos metafizika-értelmezése következtében a metafizika vélelmezett *abszolút igazságára* ráhordott intellektuális ballaszt eltávolítása.

Itt rögvest felvetődik a perspektivizmus alapprobléma kérdése, amely már önmagában metafizikus, tehát jöllehet a heideggeri módszer (egyébként Nietzsche perspektívakereséséhez hasonlíthatóan) azzal az igénnyel lép föl, hogy a metafizikát a metafizikán kívülről mérje és ítélje meg, a módszer, amellyel a megvalósításra tör, erre nem alkalmas, mert maga is a metafizika része. Lényegében persze a megközelítési technika problémájával vagyunk kénytelenek ilyen módon újra meg újra szembesülni, azzal, hogy elfoglalható-e adekvát nézőpont, egyáltalán értelmezhető-e a perspektíva fogalma abban az esetben, ha metafizikáról beszélünk? Arra jutunk, hogy a metódus, a megértésre törekvés egy meghatározott pontján szükségképp szerephez jut(hat) az önkény, amelynek túlterjeszkedése óhatatlanul a feladat egészét veszélyezteti. Derrida ennek az önellentmondásnak a kiküszöbölésére a filozófia dekonstrukcióként való elgondolását ajánlja, amikor a nyelv feltárásának fókuszba állításával száll vitába Heidegger Nietzsche-interpretációjával. Heidegger ezt a feszültséget azzal oldja fel (zseniálisan), hogy Nietzsche alapállásának tisztázásáról beszél, de a nyugati metafizika történetén *belül*. Ezzel egy csapásra kifogja a szelet a kritikusok vitorlájából, mivel eleve a metafizika európai hagyományán belülre pozicionálja a Nietzsche által artikulált metafizikaképet, másrészt nem tagadja az elemzés történeti-elbeszélő jellegét mint

módszertani alapkaraktert. Így a legnagyobb felelősség terhe egy csapásra lehullik róla, elismerve a metafizikai hagyomány kontinuuális jellegét, és axiómaként tételezve Nietzsche ebben való részesülését, ugyanakkor megengedve, hogy a nyugati metafizika valamiféle végállapotba jutott Nietzsche által. „A rámutató utalás a nyugati metafizika ama stádiumára világít rá, amely feltehetőleg annak végállapota, mivel a metafizika más lehetőségei nem tűnhetnek fel többé, hiszen éppen Nietzsche révén a metafizika valamiképpen a saját lényeglehetőségeitől fosztotta meg önmagát” (Heidegger, 2006:183). Tehát Nietzsche ugyan a metafizikát eltörölni nem tudta (kérdéses, hogy ez egyáltalán lehetséges-e, s ha igen, bír-e bármilyen jelentőséggel), de annak kiüresítésében, lehetőségeitől, azaz hatókörétől, értelmezési keretétől, tehát érvényességétől való megfosztásában teljes sikerrel járt; egészen pontosan elérte, hogy a metafizika önmaga módszerével váljon önfelszámolóvá. „A metafizika számára, a Nietzsche végrehajtotta gyökeres átfordítás nyomán, már csupán az önnön torzképébe való kifordítás maradt” (Heidegger, 2006:183). Nietzsche a metafizika lényegéhez férkőzve, annak totális átfordítása révén ellehetetlenítette a metafizikai gondolat továbbvitelét a nyugati hagyományban, tanítja Heidegger.

Minden filozófusnak volt valamiféle értelmezése, alapállása, amely a metafizikához kapcsolja, éppen ennek alapján beszélünk az illető gondolkodó metafizikájáról, e szerint részesül a metafizika történetéből. „E gondolkodás számára a történelem nem korszakok egymásutánja, hanem ugyanannak a valaminek az állandó közelsége, ami a történelmi sors kiszámíthatatlan alakjaiban és változó közvetlenséggel érinti a gondolkodást” (Heidegger, 2006:186). Nietzsche, legalábbis Heidegger számára, egyrészt szintén pozíciót foglal a nyugati metafizika hagyományában, tehát tanítása a történetbe illeszthető, másrészt jelentősége abban fejeződik ki, hogy lezárja azt; kiüresítve lényeglehetőségeit, megfosztva hatókörétől, tehát attól, hogy általa olyasmit mondjunk, gondoljunk a világról, ami érvényes. A metafizika Nietzsche után nem tudja többé betölteni értelmező funkcióját, de ez Nietzsche számára sem jelentett egyebet, mint olyan határvonalat, amelyet végül nem lépett át. „Maga Nietzsche a nyugati történelem menetét metafizikailag értelmezi, mégpedig a nihilizmus születéseként és kibontakozásaként” (Heidegger, 2006:184).

JEGYZETEK

¹ Utalás Heidegger *Nietzsche mondása: „Isten halott”* szövegének bevezetőjére: „A metafizika számára, a Nietzsche végrehajtotta gyökeres átfordítás nyomán, már csupán az önnön torzképébe való kifordítás maradt.” Heidegger, 2006:183.

² Vö. Safranski, 2002:138.

³ Vö. Safranski, 2002:138.

⁴ „A metafizika, a morál, a vallás, a tudomány – e könyvben csak a hazugság különféle formáiként vesszük őket figyelembe: a segítségükkel hisz az ember az életben: »Az életnek bizalmat kell keltenie«, ekképp a feladat óriási. Az embernek természeténél fogva hazugnak kell lennie, ha meg akarja oldani, sőt mi több, művésznak. És művész is: metafizika, vallás, morál, tudomány – mind csak torzszüleménye a művészet és a hazugság akarásának, menekülés az »igazság« elől, az »igazság« tagadásának szüleménye. Maga az adottság par excellence művészi adottság, amellyel az ember erőszakot tesz a valóságon a hazugság erejével – mindenon otthagya nyomát, amihez az embernek csak köze van. Hiszen maga az ember is a

- valóság, az igazság, a természet része; hogyan ne lenne hát része a hazugság szellemének!” 853. aforizma (A művészet a „tragédia születésében”). Nietzsche, 2002:363.
- ⁵ Vö. „És formált vala az Úr Isten a földből mindenféle mezei vadat, és mindenféle égi madarat, és elvivé az emberhez, hogy lássa, minek nevezze azokat: mert a mely nevet adott az ember az élő állatnak, az annak neve.” 1Móz 2,19.
- ⁶ Vö. Safranski, 2002:154.
- ⁷ Vö. Safranski, 2002:153.
- ⁸ Safranski tökéletes szóösszetétele. Safranski, 2002:153.
- ⁹ Vö. „Csak kavargás van, itt-ott tetőpontok, hanyatlás, amiből megint adódik valami, és így tovább. Értelmem, jelentés és igazság sem a kezdetnél, sem a célnál nem található. A valóság mindaz, ami úton van. És az ember maga is úton van. Megismeri a változásokat, s végül észreveszi, hogy nem csak az változik, amit megismer, hanem a megismerés maga is” (Safranski, 2002:155).
- ¹⁰ „...wie kann etwas aus seinem Gegensatz entstehen...?” www.zeno.org/Philosophie/M/Nietzsche,+Friedrich/Menschliches,+Allzumenschliches/Erster+Band/Erstes+Hauptst%C3%BCck.+Von+den+ersten+und+letzten+Dingen/1.+Chemie+der+Begriffe+und+Empfindungen.
- ¹¹ Vö. „A filozófiai problémák most újra, szinte minden részletükben a kérdés ugyanolyan alakját öltik magukra, mint kétezer évvel ezelőtt: hogyan keletkezhet valami az ellentétből, például az értelmes az értelem nélkülüből, az érző a holtból, a logika a logikátlanból...” (Nietzsche, 2008:19).
- ¹² „Die metaphysische Philosophie half sich bisher über diese Schwierigkeit hinweg, insofern sie die Entstehung des einen aus dem andern leugnete und für die höher gewerteten Dinge einen Wunder-Ursprung annahm, unmittelbar aus dem Kern und Wesen des »Dinges an sich« heraus.“ Friedrich Nietzsche Menschliches, Allzumenschliches, www.zeno.org/Philosophie/M/Nietzsche,+Friedrich/Menschliches,+Allzumenschliches/Erster+Band/Erstes+Hauptst%C3%BCck.+Von+den+ersten+und+letzten+Dingen/1.+Chemie+der+Begriffe+und+Empfindungen. Vö. angol fordításban: „The metaphysical philosophy formerly steered itself clear of this difficulty to such extent as to repudiate the evolution of one thing from another and to assign a miraculous origin to what it deemed highest and best, due to the very nature and being of the thing-in-itself.” www.gutenberg.org/files/38145/38145-h/38145-h.htm.
- ¹³ Lásd a főréz címét, Nietzsche, 2008:19.
- ¹⁴ Aeterna veritas – örök igazság (latin).
- ¹⁵ „...es gibt keine ewigen Tatsachen: so wie es keine absoluten Wahrheiten gibt.” Friedrich Nietzsche: Menschliches, Allzumenschliches, www.zeno.org/Philosophie/M/Nietzsche,+Friedrich/Menschliches,+Allzumenschliches/Erster+Band/Erstes+Hauptst%C3%BCck.+Von+den+ersten+und+letzten+Dingen/2.+Erbfehler+der+Philosophen.
- ¹⁶ Uo. 20.
- ¹⁷ Uo.
- ¹⁸ Vö. Biczó, 1999. (Az Igazság.)
- ¹⁹ „Nem akarják megtanulni, hogy az ember változások révén alakult ki, és hogy a megismerés képessége is változások révén alakult ki...” Nietzsche, 2008:20.
- ²⁰ Nietzsche, Menschliches, Allzumenschliches, <http://gutenberg.spiegel.de/buch/menschliches-allzumenschliches-3252/3>.
- ²¹ „Aber wie finden wir uns selbst wieder? Wie kann sich der Mensch kennen? Er ist eine dunkle und verhüllte Sache; und wenn der Hase sieben Häute hat, so kann der Mensch sich sieben mal sieben abziehen und wird noch nicht sagen können: »das bist du nun wirklich, das ist nicht mehr Schale«. Zudem ist es ein quälerisches, gefährliches Beginnen, sich selbst derartig anzugraben und in den Schacht seines Wesens auf dem nächsten Wege gewaltsam hinabzusteigen. Wie leicht beschädigt er sich dabei so, daß kein Arzt ihn heilen kann.“ Friedrich Nietzsche: Unzeitgemäße Betrachtungen. Schopenhauer als Erzieher. <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Nietzsche,+Friedrich/Unzeitgem%C3%A4%C3%9Fe+Betrachtungen/3.+Schopenhauer+als+Erzieher>.
- ²² Vö. Johann G. Fichte: Első bevezetés a tudománytanba. Idézi Bisher, 1994:79.
- ²³ Sub specie aeterni – az örökkévalóság jegyében (latin). Utalás a holtak előjogában való részesülés egyetlen lehetséges módjára, arra, „hogy többé ne kelljen meghalni”. Nietzsche, 2003a:144.

- ²⁴ „Miben rejlik a legnagyobb veszély? Az együttérzésben.” Nietzsche, 2003a:146.
- ²⁵ Vö. Nietzsche, 2003a:241–242. (Mi a romantika?)
- ²⁶ Fugitivus errans – tévelygő szökevény (latin). A Lou von Salomének 1882-ben dedikált fotón nevezi így magát Nietzsche.
- ²⁷ Lou von Salomé arra a kérdésre, ki volt Nietzsche, a következő választ adta: „...nem filozófus, hanem »vallásalapító, aki hősokeket keres tanítványul«...”
- ²⁸ A *vidám tudomány* harmadik kötetének végén találhatóak.
- ²⁹ Vö. „...az ember, szemérmetlen önzéssel, minden korban csak a maga előnyét akarta fellelni, s az egyházat az Evangélium ellentétéből építette fel...” Nietzsche, 2007:60, 36. §: Az egyház az evangélium, a Jó Hír ellentéte.
- ³⁰ Utalás a *Dialogue and Deconstruction. The Gadamer-Derrida Encounter* című műre. Michelfelder–Palmer, 1989.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andreas-Salomé, Lou (1994): Visszaemlékezés. *Ex Symposion*, Nietzsche-különszám.
- Biczó Gábor (1999): A morál és az igazság „halála”. *Gond*, www.c3.hu/~gond/tartalom/18-19/frabiczo.html.
- Biser, Eugen (1994): A destrukció szándéka. *Ex Symposion*, Nietzsche-különszám, 79–90.
- Heidegger, Martin (1961): *Nietzsche*. Verlag Günter Neske, Pfullingen.
- Heidegger, Martin (2006): Nietzsche mondása: „Isten halott”. In: Martin Heidegger: *Rejtektutak*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Nietzsche, Friedrich (1980): *Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe in 15 Bänden*. Hrsg. Giorgio Colli,azzino Montinari, dtv, München.
- Nietzsche, Friedrich (2001): Schopenhauer mint nevelő. In: Friedrich Nietzsche: *Wagnerről és Schopenhaueréről*. Holnap Kiadó, Budapest.
- Nietzsche, Friedrich (2002): *A hatalom akarása*. Cartaphilus Kiadó, Budapest.
- Nietzsche, Friedrich (2003a): *A vidám tudomány*. Szukits Könyvkiadó, Szeged.
- Nietzsche, Friedrich (2003b): *Ecce homo*. Göncöl Kiadó, Budapest.
- Nietzsche, Friedrich (2004): *Bálványok alkonya*. Holnap Kiadó, Budapest.
- Nietzsche, Friedrich (2007): *Az Antikrisztus*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő.
- Nietzsche, Friedrich (2008): *Emberi, nagyon is emberi*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Michelfelder, Diane P. – Palmer, Richard E. (eds.) (1989): *Dialogue and Deconstruction. The Gadamer-Derrida Encounter*. State University of New York Press.
- Romhányi Török Gábor (2003): Utószó. In: Friedrich Nietzsche (2003): *A vidám tudomány*. Szukits Könyvkiadó, Szeged.
- Safranski, Rüdiger (2002): *Nietzsche. Szellemi életrajz*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Sebők Zoltán (1985): Mihailo Đurić: Nietzsche és a metafizika. *Létünk*, 3-4. sz., http://adattar.vmmi.org/cikkek/2833/letunk_1985.3-4_12_sebok_zoltan.pdf.

Bán Z. Elizeus

Szerzetesrend a vádlottak padján

Ciszterciek a szocializmusban

A Religious Order on Trial

Cistercians in Socialism

Összefoglalás

Történelmi visszapillantásomban – mint az érintett rend tagja – saját élményeim tükrében idézem föl a múltból rendünk meghurcoltatását, amelyeket részben átéltem, részben kortársként hallottam. Az eseményeket mások is megírták történeti tárgyilagossággal, de talán nem hiábavaló a személyes tanúskodás sem, amikor lassan kihalnak a „nagy idők tanúi”. A hozzá fűzött megjegyzéseim és értékeléseim sem akarnak csalhatatlan ítéletek lenni emberek felett, inkább plasztikusan szeretném megjeleníteni azokat a kedvező és kellemetlen személyiségeket, akikkel dolgom volt életemben. A történelmi kor egységének, folyamatosságának, összefüggéseinek bemutatására és egyes időbeli adatok pontossága érdekében sokat merítettem Cúthné Gyóni Eszter 2014-ben írt doktori értekezéséből (*A ciszterci rend története Magyarországon 1945 után*), aki kutatásait nagymértékben a pártállam biztonsági szerveinek fennmaradt és nyilvánosságra került jegyzőkönyveire alapozta. Kötelezően törekszem a „sine ira et studio” elv, vagyis az elfogulatlanság megőrzésére, és sommás általánosítások helyett a minket üldöző szerv szempontjait is próbálom megérteni.

Kulcsszavak: ciszterci rend, szocializmus, kommunista rendszer, iskolák államosítása, békemozgalom

BÁN Z. ELIZEUS dr. O.Cist., ny. zirci perjel (elizeus@ocist.hu).

Summary

In this historical retrospection, as a member of the order concerned, I recall the disgraceful harassment our convent underwent as I myself experienced or heard as a contemporary. Although others have also described these events with historical impartiality, personal evidence is perhaps not futile at a point when the last “witnesses of great times” are passing away. With my comments and evaluations I do not intend to pass infallible judgements on people, rather I would like to give graphically render all the likeable and annoying people I met in my life. In order to present unity, continuity and interrelationships in the historical period and in the interest of maintaining the accuracy of certain dates, I rely strongly on the doctoral thesis written by Eszter Cúth Gyóni in 2014 (*The history of the Cistercian order in Hungary after 1945*), who based her research to a major extent on the minutes of the security organisations of the single-party state. I feel obliged to follow the “sine ira et studio” principle, i.e. to remain unbiased, and instead of summary generalisations I make efforts at understanding the considerations of the organisation that persecuted us.

Keywords: Cistercian order, socialism, communist regime, nationalisation of schools, peace movement

ELŐSZÓ

Az elmúlt politikai rendszer kiváló példát mutatott arra, hogy hogyan lehet a megtörtént eseményeket egy ideológia szemszögéből beállítani, és az így meghamisított történelmet igazságként bemutatni. Így lehetett nemzedékeket félrenevelni, és talán teljesen ártatlan embereket, intézményeket általános gyűlölet tárgyává tenni. Példaként említem, hogy fiatal ávosokkal is voltam együtt a börtönben. Egyikük, Cs. S. naivul lelkesen magáévá tette a párt eszméit, és buzgólkodásával elérte, hogy őrmesterként ő lett az egység párttitkára. Mikor azonban az ő falusi szüleit is szorongatták a beszolgáltatásokkal, válságba került a meggyőződése. Amikor pedig egy pártgyűlésen a kommunista erkölcs nevében szóvá merte tenni felettesei részegeskedését, hosszú börtönbüntetéssel kellett megtanulnia, hogy más az eszme, és más a gyakorlat. Másoknak akkor nyílt ki a szeme, amikor rádöbbenetek, hogy a rendszer bennük sem bíz, és azt kívánták tőlük, hogy saját társukról is jelentéseket írjanak. Másképp gondolkodni pedig ellenséges tett.

MI VOLT A CISZTERCI REND, ÉS MI VOLT A BŰNE
A RENDSZER SZEMÉBEN?

Szovjet szemmel nézve a ciszterci rend egy tömegszervezet, amely keresztény vallási mivoltánál fogva ellenség, ellenforradalmi ideológiai alapon, és veszélyessége különösen abban áll, hogy nemzetközi, mert a központja Rómában van. A gyűlölt Vatikán

egyik erős oszlopa Magyarországon, amely kezében tartja az ifjúság nevelését. Ehhez járult még a rend több mint negyvenezer holdas földbirtoka és öt kiváló gimnáziuma, amelyet könnyű volt úgy beállítani, mint a „feudális úri Magyarország” egyik dőzsölő és „népnyúzó” társaságát.

És a valóság? Ez a szerzetesrend a 12. században jött létre olyan szentek életpéldája nyomán, akik elhagyták a világot, hogy imájukkal és munkájukkal szolgálják embertársaik békéjét, lelki, szellemi és anyagi fejlődését. Nagy népszerűségét mutatja, hogy a középkorban 718 ciszterci apátsággal telt meg Európa. (Magyarországon 18 apátság virágzott.) A szerzetesek a maguk részéről lemondtak a földi örömeikről Jézus tanítása szerint, egyszerűen, önmegtartóztatóan éltek, de virágzó gazdaságokat hoztak létre, és ezek jövedelméből kulturális értékekkel gazdagították a középkori társadalmat. Föl lehetne vetni, hogy miért nem élnek most is így a szerzetesek. Azon túlmenően, hogy minden közösségben vannak gyarló emberek is, általános törvényszerűség, hogy amint a friss eszmény, a lelkes élet megszokottá válik, intézménnyé merevedik, a közösségek tagjai is elveszítik lelkesedésüket, és mindinkább gépiesen élik életüket, a szabályok betűjéhez ragaszkodnak. Ezért van szükség újra meg újra reformokra, de ezek sokszor az eszményeket is megváltoztatják.

A történelem fejlődésével párhuzamosan rendünk is sokat változott, hiszen igyekezett megfelelni az őt körülvevő világ újabb kihívásainak. Később be kellett állnia a lelkipásztori munkába, majd a 19. század elején tanítórenddé kellett válnia. A rendre jellemző volt, hogy minden munkájában igyekezett kiváló teljesítményt nyújtani. A középkorban kialakult nagybirtokrendszer ebben segítségére volt, mert volt miből templomokat építeni, karbantartani, majd iskolákat alapítani, fejleszteni, magas szinten tanárokat képezni. A tanárok közül többen egyetemi katedrát is nyertek. A szerzetesi szellem megővta a rendet attól, hogy – bár viszonylag kényelmes életet éltek a tanárok, és a művelt középosztályhoz, az ún. „úri osztályhoz” tartoztak – mégsem az anyagi jólétben keresték boldogulásukat, és nem szakadtak el az egyszerű, szegény néptől. Iskoláinkba alacsony származású diákok is jártak, és szorgalmuk függvényében tandíjmentességet élvezhettek, a tanárok pedig a fizetésükből sokat jótékonykodtak a szegény sorsú diákok felé. A szerzetes tanárok nagy része is egyszerű családból származott, így az apátunk, a kiváló matematikus Endrédy Vendel is magyarországi horvát parasztcsaládból. Tudása, embersége mégis főpapi méltóságra és főrendi házi tagságra, az arisztokratákkal egy szintre emelte. Ennek megfelelően igazi nagyúri módon tudott viselkedni megfelelő társaságban, de megmaradt nagyon egyszerű embernek, mindenkinek kedvesnek.

A KOMMUNISTA REZSIM TÁMADÁSA A VALLÁSOS VILÁGNÉZET ELLEN

Jól tudta mindenki Magyarországon, hogy a Szovjetunió milyen véres üldözéssel rombolta le a maga területén az ortodox egyház templomait, és végezte ki püspökeit, papjait. Mindezt abból az elvből kiindulva, amit még a francia felvilágosodás íróinak eszméiből vettek át, hogy a vallás ópium, a népbetűtítés eszköze, a kizsákmányoló ha-

zugsága, amellyel a szegény népet a túlvilági kárpótlás reményével áltatták, hogy ne keljen jogainak védelmére. Ha ez igaz lenne, érthető és jogos lenne a vallások képviselőinek elítélése és e téveszmék kiirtására való törekvés. De ennek megítélése nem lehet a mesterségesen felbőszített és kellő történelmi ismeretekkel nem rendelkező tömegek dolga!

A katolikus egyház történetében is voltak méltatlan személyek és súlyosan embertelen gyakorlatok Istenre hivatkozva, az igaz vallás nevében, amelyek Jézus Krisztus tanítását kicsavarva botrányt okoztak, és amelyektől el kell határolnunk magunkat. Ilyenek voltak az erőszakos térítések, az eretnekek és boszorkányok üldözése, a keresztes lovagok kegyetlenkedése, az inkvizíció kínvallató módszere, indiánok kiirtása, négerek rabszolgaságba hurcolása stb., amelyeket nem mentegethetünk, hanem az elkövetők helyett is szégyellünk. Mindez nem az egyház hivatalos tanítása volt, hanem egyes vezetőinek, sokszor világi fejedelmeknek a túlkapása, amelyek ellen a jobbak már akkor is fölemelték a szavukat. Ezeket a botrányokat évszázadokkal később felróni a már azóta megtisztult mai keresztény nemzedéknek igazságtalan és történelmietlen eljárás, annál is inkább, mert egyoldalú, hiszen az egyháznak a legsötétebb korban is voltak hősei és vértanúi.

Kellemes meglepetés volt számunkra, amikor a szovjet megszálló hatalom demokráciát hirdetett, és többpárti kormányzást biztosított az országnak. A népszavazáson nagy többséggel a Független Kisgazdapárt győzött. Vallásüldözésről szó sem esett. De még tartott a háború, amikor a debreceni Ideiglenes Nemzeti Kormány március 18-án kiadta a földreformról szóló 600/1945. sz. rendeletét, amely az egyházi intézményeket, köztük a rendünket is, birtokainak nagy részétől megfosztotta azzal, hogy ezután állami támogatást kapnak feladataik elvégzéséhez. Az egyházi vezetők ez ellen nem tettek ellenvetést, és maguk igyekeztek a rendelet értelmében kiosztani a földjeiket. A mi rendünk a mintagazdálkodása révén nagy tekintélynek számított, és észrevételeit miniszteri szinten is tekintetbe vették. Mégis, itt már megmutatkoztak az ütközési pontok. A párt rossz néven vette, hogy Vendel apátunk és Hagyó Kovács Gyula, a rend gazdasági vezetője felhívta a figyelmet a földosztás egyes szakszerűtlenségeire és hátrányos voltára, éppen a földhöz jutott kistermelők szempontjából. A háború utáni általános szegénységben, gépek és állatok hiányában ugyanis ezek a kistermelők nem tudták megművelni a földjeiket. Hagyó Kovács Gyulát az elsők között tartóztatták le a papok közül, mert nem a rendelet szerint végezte a földosztást. Vendel apát pedig hamarosan célpontja lett a párt gyűlöletének, mert a magyar püspöki kar és Mindszenty hercegprímás nevében neki kellett tárgyalnia a kormánnyal. A földreform tehát az első csapás volt az egyház, és ezen belül a szerzetesrendek felé, mert a birtok az intézmények fenntartásához szolgált alapul. Ennek elvétele nagy gondba hozta a rendek működését, és kiszolgáltatottá tette az államnak, amely kárpótlásul támogatást ígért.

A párt – szovjet tapasztalatok alapján – demokratikus jelszavak alatt, a polgári erővel hajtatta végre lépésről lépésre a maga diktatúráját. Elvették a nagybirtokosok vagyionát, és ezt akkor könnyű volt igazságosnak beállítani, de mindez nem a földhöz juttatott szegények érdekében történt, hanem a kolhozosítás első lépéseként: a kistermelők nem tudtak megélni a földből, így kénytelenek voltak elfogadni a termelőszo-

vetkezetekbe való tömörülést. Kiszolgáltatottá váltak a pártvezetők akaratának. A „szervezett dolgozók” mozgósíthatók voltak a párt érdekei szerint, akár állami gazdaság, akár tsz alkalmazottai lettek. Hasonlóképp, a tanítórendek célvagyonát elvéve, ezek is kiszolgáltatottak lettek az államnak: ha nem az állam ideológiájának megfelelően tanítanak, nem kapnak támogatást, vagy le kell mondaniuk az iskoláikról. Mindszenty primás látta a veszélyt, és tudta, hogy a párt vezetőivel megegyezni nem lehet, mert nem tartják meg a szavukat, ezért mereven ellenállt a vallást érintő minden erőszakos kezdeményezésnek. Ezzel tudták demokráciaellenesnek beállítani. Az állam hamarosan feloszlatta a katolikus egyesületeket, mert nem tűrt meg semmiféle szervezetet. „Oszd meg, és uralkodj!” Az iskolában fegyvert rejtettek el, majd „megtalálták”, és ezt használták fel jogcímként, hogy megszüntethessék a kötelező hitoktatást. A primás előre látta, hogy ha a szülők szabad választásán múlik majd a gyermekek hitoktatása, a szülőket könnyű lesz megfélemlíteni, főképp a „szervezett dolgozókat”, és ezért mozgalmat indított a kötelező hitoktatás érdekében. Rövid időre sikerült is a kérdést levenni a napirendről.

1947 augusztusában, a hírhedt „kékcédulás választáson” a kormánykoalíció balszárnya előretört, erőszakos „szalámpolitikával” a kisgazdákat kiszorították, a szociáldemokratákat 1948 nyarán Magyar Dolgozók Pártja néven beolvasztották a kommunista pártba, és egyéb adminisztratív intézkedéssel a kommunisták teljes hatalomra jutottak. Az iskolák államosítása elleni tüntetések során, Pócsperiben egy rendőr puskája véletlenül elsült, a lövés megölte a rendőrt, és ezt a hatalom rendőrgyilkosságnak állította be. A plébánost mint felbujtót halálra, majd életfogytiglani elzárásra ítélték. Ezt a balesetet is propaganda fogásként használták fel az iskolák államosítása érdekében. Még azon a nyáron a kisgazdapárti Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter államosította a szerzetesi iskolákat, december végén pedig letartóztatták Mindszenty primást. Az államosított iskolák diákjainak nagygyűléseken kellett követelniük a „hazaáruló Mindszenty” példás megbüntetését. Felvonulásokon kellett kiabálni a jelszót: „Munkát, kenyeret, Mindszentynek kötelet!” A püspöki karnak is nyilatkozatban kellett elítélnie Mindszenty politikáját, és hűséget tennie a kormány felé.

A CISZTERCIEK IS ELŐTÉRBE KERÜLNEK

A primás ellen tervezett koncepció s perbe belevonták Baranyai Jusztin ciszterci egyházjogászt is, a Pázmány Péter Tudományegyetem kánonjogprofesszorát. Legitimista érzelmeiért úgy vonták felelősségre, hogy azzal vádolták, szervezkedésével meg akarta dönteni a köztársaságot, holott a köztársaság kikiáltásától kezdve Mindszentyvel együtt látták, hogy a királyság visszaállításának nincs reális esélye. A tárgyaláson nem tűnt megtört embernek, és az utolsó szó jogán is védte nézeteit. Az Olti-tanács 15 év fegyházra ítélte. (Előtte 9 cisztercit vettek őrizetbe rövid időre.) Mikor 1956 elején kegyelemmel szabadult, a székesfehérvári Papi Otthonba került rövid időre, ahol én akkoriban civil alkalmazotként, házi mindenesként dolgoztam. Megrendítő volt látni a hajdan nagy tudóst, aki olyannyira elvesztette fényes emlékezetét, hogy társalgás közben már hirtelen elfelejtette, kivel is beszél. Érdeklődéssel (vagy csak finom udvarias-

sággal) hallgatta, amit én neki a rend helyzetéről elmondtam, de azonnal el is tűnt az emlékezetéből. Egy idősebb rendtárssal, régi jó ismerősével is társalgott, majd amikor egy percre megakadt a beszéd, és úgy érezte, valamivel folytatni kellene, udvariasan megkérdezte partnerét: „És kedves feleséged önagysága hogy van?” Próbáltam faggatni, hogy van-e valami betegsége, de ő nem tudott róla. Utólag olvastam egy rabtársa visszaemlékezésében, hogy egy alkalommal az általam is ismert, kegyetlen B. törzsőrmester ökölrel úgy az arcába vágott Jusztin atyának, hogy rögtön elterült a földön. (B. törzsőrmester a rabok köztudomása szerint régebben írástudatlan kanász volt. Kegyetlenségével tört utat magának a ranglétrán. Mérhetetlenül gyűlölte a régi világ urait.)

Ha egy politikai rendszer félti is a vívmányait, a köztársaságot, érthető, hogy veszedelmes ellenfeleit igyekszik elszigetelni, de itt mesterségesen büntényt alkottak egy érzelmi királyhűségből csak azért, hogy a félreállítandó Mindszenty bűnlajstromát még súlyosabbá tegyék. Nem elég, hogy Jusztin atyára halálos ítéletet kért az ügyész, még elítélése után is kegyetlenkedtek vele. Sorsa megrázta a rend tagjait, mert ez volt az első súlyos ítélet ciszterci ellen. Bizonyára megfélemlítésnek is szánták.

ENDRÉDY VENDEL APÁT ÜGYE

Vendel apát úr a hercegprímás letartóztatása után számított rá, hogy hamarosan ő is sorra kerül. Őrá azonban még sok feladat várt. 1939-ben választották meg a magyar ciszterciek élére. A háború, a nyilas uralom, majd a front átvonulása rengeteg gondot jelentett számára. Zirc lakosságának az apátság épületében nyújtott menedéket. Mindszentyvel akkor került közelebbi kapcsolatba, amikor veszprémi püspökké nevezték ki 1944-ben, és így közvetlen felettesévé lett. Mindszenty már 1919-ben megismerte a kommunizmus terrorját, később a nyilasok börtönét, és rendíthetetlenül kiállt a keresztény erkölcsi értékekért. XII. Pius pápa 1945 augusztusában nevezte ki esztergomi érsekké, majd bíborossá. Vendel apát úr teljes tisztelettel zárkózott föl a prímás vezetése mögött, ő pedig adott a zirci apát megfontolt véleményére, tanácsaira. A Mindszenty-per egyik tanúja, a korábban már meghurcolt és megtört Beresztóczy Miklós a vallomásában állította, hogy Mindszenty és Endrédy jó barátok, Endrédy a prímás tanácsadója és nyugati kapcsolatainak egyik szála. Kétségtelen, hogy Vendel apát úr többször felkereste a prímást, Rómából levelet is hozott számára, előzőleg részt vett a Mária-napok rendezvényein, ahol az iskolák államosítása és a fakultatív hitoktatás bevezetése ellen tiltakoztak a katolikus tömegek.

1948-ban felgyorsultak az események. Az iskolák államosítása után a tanítórendek tagjai munka nélkül maradtak, mert a prímás megtiltotta, hogy tanítást vállaljanak az államosított iskolákban. Tudta ugyanis, hogy a marxista szellemű iskolákban vagy a lelkiismeretükkel kerülnének szembe, vagy hamarosan úgymint elbocsátának őket. A szerzetesek a lelkipásztori munkát egyelőre szívesen vállalták, a püspökök is készségesen alkalmazták őket, de a kormányzat ehhez nem járult hozzá. Szóba került, hogy a ciszterci rend – Pannonhalmához hasonlóan – önálló egyházmegyévé szerveződik, így legalább néhány rendtárssal legális lelkipásztori munkát biztosítana, de az állam ehhez sem járult hozzá.

Az iskolák 1948-as államosítása után is még sok fiatal jelentkezett felvételre a szerzetesrendekbe. Én is ekkor lettem novícius (újonc) Zircen, 17 társammal együtt. Ez örömet is, gondot is jelentett az előjáróknak. Endrédy Vendel még a háború végén úgy próbálta menteni a rend jövőjét, hogy néhány rendtársat az Egyesült Államokba küldött, hogy megvessék ott a lábukat. A kezdeményezés sok nehézség után bevált: a magyar ciszterciek Dallasban gimnáziumi és egyetemi tanításra vállalkoztak, és új apátságot alapítottak. Közben itthon az állam néhány iskola visszaadását tervezte, valószínűleg annak bizonyítására, hogy Magyarországon nincs vallásüldözés. Rendünkben is felcsillant a remény, hogy két gimnáziumunkat visszakaphatjuk. A párt a szerzetesrendekre bízta ennek eldöntését. A tárgyalás során hangzott el Rákosi Máttyás döntő nyilatkozata, amely nyomán minden remény szertefoszlott:

„Hogy mely rendek hagyassanak meg, ezzel kapcsolatban nekem egyformák a rendek, ugyanúgy, mint az egyházak, bár az a körülmény, hogy az egyik támogat, a másik nem, ezzel kapcsolatban az állam nem lehet közömbös. De nem tapasztaltuk, hogy az egyik rend jobban támogatna bennünket, mint a másik. De egy dolog mégis van: arisztokratikus rendek, mint az Angolkisasszonyok és a Sacré Coeur, ahova szegényember be sem szagolhatott, ne tessenek rossz néven venni, ha ezeket nem akarjuk folytatni. A ciszterek rendfőnöke, Endrédy 1945 nyarán azt kérte, azonnal adjuk vissza az erdeiket és 4000 hold szántót, mert ők mangalicatenyésztők, és megegyeztek a jobbágyaikkal, hozott egy listát is erről. Később Mindszenty egyik rossz szelleme volt. Ő volt az utolsó időkig a legaktívabb békeellenes. 70 rend közül az ő rendjét, melyet egy ilyen ember vezet, nem tudom támogatni. Engedjék meg, hogy az államnak legyen itt vétőjoga, mi liberálisan mondtuk, hogy válogassák ki az iskolákat, de az államnak is legyen bizonyos joga. Én a cisztereket és az Angolkisasszonyokat feltétlenül megvédőznám.”

Apát úr személyét a renden belül is többen támadták, hogy az ő mindszentista merev politikája az oka, amiért az állammal nem tudunk megegyezésre jutni. Egyik budai tanárunk nyíltan a kommunista állam mellé állt, majd elhagyta a rendet – állítólag azért, hogy mentse az apátját: ő volt Horváth Richárd, később a papi békemozgalom vezetője, majd az Elnöki Tanács tagja is. Apát úr egy rendi gyűlésen felajánlotta, hogy lemond hivataláról, ha őmiatta szenved hátrányt a rend, de a tanács tagjai kiálltak mellette, ő pedig gondoskodott arról, hogy letartóztatása esetén ki legyen a rend kormányzója. Kijelentette itthon és Rómában is, hogy ha letartóztatják, minden nyilatkozatát érvénytelennek kell tekinteni. Tudta ugyanis, már a Mindszenty-perrel kapcsolatban, hogy az ÁVO bizonyos vegyszerekkel úgy tudja befolyásolni a letartóztatottak vallomásait, hogy azok egyszerűen felmondják, amit beléjük diktáltak.

1950-ben a kormány törekvése volt, hogy a püspöki kart megegyezés aláírására bírja, amellyel aztán törvényesíti a pártállam minden egyházellenes intézkedését, másrészt hivatkozási alapul szolgál mindazon egyházi személyek letartóztatására, akik a megegyezést „megszegik”. A püspöki kar már Mindszenty idejében azzal utasította el az állam kívánságát, hogy ilyen átfogó megegyezésre nem jogosult, mert ez az Apostoli Szentszék illetékessége. A kalocsai érsek, Grösz József vezetésével most is egységesen ellenállt a megegyezésnek, csak Grösz helyettese, Czapik Gyula egri érsek hajlott volna rá. Közismert volt ugyanis, hogy az előző rezsimben a leventemozgalom mellett állt

ki, és ez rossz pontnak számított a háború után, így ezt most feledtetnie kellett. A kormány kettős erőszakselekménnyel törte meg a püspöki kar ellenállását.

KÖZBEVETÉS: SZERZETESEK ELHURCOLÁSA

1950. június 9-én éjjel az ÁVO a bajai, pécsi és szentgotthárdi rendházunk lakóit felzörgette, és fél órát engedélyezve a felkészülésre és ötkilós csomag összeszedésére, teherautón a kényszerszállítási helyükre, a kunszentmártoni karmelita zárdába vitték őket. Miután nem közölték velük előre, hová szállítják őket, így többen attól féltek, hogy Szibériába kerülnek, vagy valahol útközben kivégzik őket. Nagy megkönnyebbülés volt számukra a szíves fogadtatás, amellyel a kis karmelita közösség befogadta őket, és a viszontlátás is a másik két helyről odahurcolt rendtársakkal. Az ávosok szigorúan meghagyták, hogy a kolostort el nem hagyhatják, és többször zaklatták őket váratlan létszámmellenőrzéssel. A befogadó kis közösségnek igen nagy teher volt ez a zsúfoltság, de a kényszerű vendégek is igyekeztek a legegyszerűbb helyzettel is megelégedni, minden házimunkába bekapcsolódni, és mindnyájuk számára mennél elviselhetőbbé tenni a kényszerhelyzetet. Amint ezt később személyesen is elmondták az ezeket az eseményeket átélő egykori pécsi tanáraink, hamarosan kultúrköröket szerveztek maguk között, és színvonalas előadásokkal gyarapították egymás tudását. A gyakorlati érzékűek pedig minden szerelést, javítást vállaltak, hogy az anyagi terheket csökkentsék. A falu népe áldozatosan segített az élelmezésükben.

Az állam azzal okolta meg ezt az akciót, hogy a Jugoszláviával kialakult feszültség miatt kell a határ közeléből eltávolítani a „megbízhatatlan elemeket”. Az igazi ok persze a „nép öklének megmutatása”, vagyis a megfélemlítés volt. A végrehajtó ávosok ennek megfelelően sokszor embertelennek mutatkoztak, de akadtak köztük embersegések is.

Én tehát ekkor novícius voltam Zircen. Édesanyám hozta a hírt Pécsről, hogy az előző éjjel elhurcolták az ottani szerzeteseket. Ezt hamarosan több oldalról is megerősítették. Akadt édesanya, aki ezek után hazavitte a fiát, de a legtöbben kitarítottunk a hivatásunk mellett. Aztán hallottuk, hogy az éjszakai elhurcolások megismétlődtek június 18-án, majd július 11-én is. Minden este azzal feküdtünk le, vajon ezen az éjjelen értünk is eljönnek-e? Ez bizony nem kis lelki megpróbáltatás volt számunkra, mégis kitarítottunk. Apát úr ezt látva engedélyt szerzett Rómából, hogy a teljes próbaév letöltése nélkül letehessek időleges (három évre szóló) fogadalmunkat. Június 22-én 15 novícius elkötelezte magát a rend mellett ebben a teljes bizonytalanságban. Ezek után, nagy meglepetésünkre, augusztus 1-én hajnalban arra ébredtünk, hogy teherautók gördülnek be a monostorunk elé mintegy 500 apácával, akiket különböző zárdákból hurcoltak ide. Apát úrnak kellett intézkednie, hogy nálunk mindnyájan elférjenek, enni kapjanak, és felelősséget kellett értük vállalnia, hogy nem szöknek meg. Hirtelenjében kiürítettünk minden szabaddá tehető szobát, termet, szalmát hintettünk a padlóra, hogy a nővéreknek fekvőhelyük legyen, ők pedig, mihelyt megkapták a helyüket, rögtön munkára jelentkeztek. A kertből kiszedtek minden ehetőt az ebédhez, nekiláttak a feldolgozásának, és közben hangosan imádkozták a rózsafüzért. Ők is boldogok voltak,

hogy Szibéria helyett Zirc vendégszeretetét élvezhetik. Vendel apát úr saját lakosztályát is átadta, és nagyon kedvesen gondoskodott az apácákról testi-lelki szükségükben. A fiatal atyák autóval bejárták a környékbeli falvakat, és hozták a jószívű nép által felajánlott élelmiszereket a nagy tömeg ellátására. Az ávósok biztatták az elhurcolt szerzeteseket, hogy lépjenek ki a szerzetükből, és azonnal visszanyerik a szabadságukat, sőt munkát is biztosítanak számukra, de senki sem lett hűtlen a fogadalmához.

Az állam másik erőszakos cselekménye, amellyel a püspöki kar ellenállását megtörte, az ún. békemozgalom volt. A hidegháborús nemzetközi helyzetben folyton hangoztatott szólam volt a béke megvédése, de ez is csak eszköze lett a katolikus papság megszervezésének, hogy ezzel nyomást gyakoroljanak a „makacskodó” püspökökre. 1950. augusztus 1-jére papi nagygyűlést hívtak össze Budapestre, amelyen mintegy 300 „pap” jelent meg. Mint később kiderült, akadtak olyanok, akik nem is tudták, hová viszik őket, de voltak parancsszóra kivonultatott ferences fráterek is. A jelenléti íven olyan papok neve is szerepelt, akik internálótáborban sínylődtek, sőt álruhás civileké is. Horváth Richárd „leleplezte” a reakció „rágalomhadjáratát”, és hangsúlyozta, hogy lehetünk egyszerre jó katolikusok és jó állampolgárok. Sokat hangoztatták ebben az időben, hogy hit és erkölcs dolgában hívek vagyunk Rómához, de a Vatikán politikáját elítéljük. Látható volt, hogy a kormányzat szívesen hozna létre – szovjet mintára – olyan nemzeti egyházat, amely a párt függvénye és kiszolgálója. Ez a nyomás kényszerítette rá a püspöki kart, hogy kérje a megegyezést a kormánnytól.

A megegyezés lényegében arra vonatkozott, hogy a püspöki kar elismeri az új demokratikus rendet, elítél minden ellene való akciót, az állam pedig vállalja, hogy 18 éven át anyagilag támogatja a lekipásztori munkát. A megegyezés után hat gimnáziumot visszaadtak három rendnek, és két leánygimnáziumot az Iskolanővéreknek. Augusztus 19-én dőlt el, hogy a ciszterciek nem kapnak vissza gimnáziumot, és így működési engedélyüket is elvesztik. Ezen a napon Apát úr még beöltöztette az új novíciusokat.

Szeptember 7-én jelent meg a *Magyar Közlönyben* az Elnöki Tanács 34/1950. sz. törvényerejű rendelete, amely megvonta a szerzetesek működési engedélyét, és ezzel 2300 férfi és 8000 női szerzetes volt kénytelen elhagyni addigi otthonát. Három hónap állt rendelkezésükre. Minthogy a szerzetesek nem tartották törvényesnek az állam erőszakos intézkedését, és azt is tudták, hogy értékeiket az ellenséges és hozzá nem értő csöcselék tönkre fogja tenni, ezért amit lehetett, igyekeztek elrejtteni, vagy megbízható emberek őrizetére bízni. Persze ebből is bajuk származott később. Apát úr a növendékeket is szerette volna külföldre menekíteni, de törvényesen ez nem volt megvalósítható, csak életveszélyes illegális határátlépéssel. Ennek megszervezését a határvidékről származó unokaöccsére, Paszkál testvérré bízta, és a növendékek önkéntesen vállalkozhattak a veszélyes kalandra. Ez is bűnéül számított a későbbiekben.

ENDRÉDY VENDEL KÁLVÁRIÁJA

Apát úr nagy tekintély volt a püspökök és a szerzetes előjárók előtt, sokszor tárgyalt velük meg a kormánnyal. Rendünk külföldi tagjaival is levelezett, persze virágnyelven, de nem tudta, hogy ügynökök jelentik minden lépését. A rend feloszlata után már

csak azzal foglalkozott, hogy segítsen, akin tud. Azt is tudta, hogy várható a lefogása, mert már nyáron többször házkutatást tartottak nála, és zirci embereket vallattak róla. Október végén átadta a monostort az állam részéről megbízott személynek, majd titkárával, Losonczi Timót atyával autón Budapestre utazott, és ott a Központi Szemináriumban kapott ideiglenes szállást. 29-én ugyancsak autóval indult egy rokonához néhány szükséges személyes holmiért, de az ÁVO útközben feltartóztatta, és őrizetbe vette Timót atyával együtt. Az Andrássy út 60. pincéjébe vitték, és mindjárt megkezdődtek a kihallgatások. Ahogy utólag megírta, nagyon megalázó és fájdalmas kínzásokkal akarták kicsikarni belőle a beismerő vallomást, hogy a szocialista államrend megdöntésére szabotázsakciókat végző szervezetnek állt az élén, kémkedett a Vatikán számára, külföldi valutával üzérkedett, Nyugatra szöktette a rendi növendékeket. E két utóbbit elismerte, de az első kettőt nem írta alá. Öt hétig tartottak a kínzások, de nem tudták megtörni. Végül azt mondták, ha nem írja alá, rendtársait, sőt megnevezett nőismerőseit is behozzák, és előtte ugyanígy kínozni fogják. Ezt már valóban nem vállalhatta: aláírta a hazug vádakat.

Az ÁVO azonban nemcsak őt akarta elintézni, hanem kitaláltak egy kiterjedt bűnszövetkezetet, amelynek főszereplőjévé Grósz József kalocsai érseket, a püspöki kar fejét szemelték ki. Ha őt félreállítják, egyrészt az egész egyházat megcsúfolják, másrészt az ő emberük, Czapik Gyula kerül az élére. Endrédy csak a hatodrendű vádlott lett ebben a nagy színjátékban, de mellé került hetediknek a rend gazdasági vezetője, a néhány évvel idősebb Hagyó Kovács Gyula is. A főpernek 24 mellékpert rendeltek alá, melyekben ott szerepelt a külföldre szöktetett, de elfogott növendékek ügye is, a pálos rend ügye, a kecskeméti vasutasok szervezkedése, valutaügylek stb.

A kemény ítéletek 1951 nyarán születtek meg. Endrédy apát úr 14 évet kapott. Hősiesen állta a kínzásokat, de a tárgyaláson már úgy vallott, ahogy az ÁVO kívánta. Grósz érsek is az utolsó szó jogán „bánta bűneit, amivel népe ellen vétett”, és Isten bocsánata mellett remélte bírának megértő ítéletét. Apát urat a börtönben teljesen elszigetelték mindenkitől, és sokáig papírt, ceruzát sem kapott. Tudatosan törekedett viszont, hogy szellemi frissességét el ne veszítse ebben a tunyaságban, ezért egyrészt folyamatosan tornáztatta az emlékezetét, másrészt rengeteget számolt fejben, és így oldott meg bonyolult matematikai feladatokat. Amikor hat év után az '56-os forradalom kiszabadította, testben ugyan betegesen (szív, vitaminhiány stb.), de szellemileg egészségesen került ki börtönéből. Mikor a visszarendezéskor újra visszavitték, egészségügyi panaszai miatt már csak a rabkórházba vihették, és ezért maga az állam kezdeményezte, hogy a püspöki kar kérjen számára kegyelmet. Így elengedték a további nyolc évet, de a hátralévő életét felügyelet alatt a pannonhalmi szociális otthonban kellett töltenie. Itt a gondos ápolás helyrehozta, és 86 éves koráig aránylag jó fizikai állapotban, viszonylag szabadon élt. Én is ebben az időszakban ismertem meg közelebbről, amikor ennek az otthonnak az alkalmazottjaként dolgoztam, és nap mint nap vele étkeztem. Szerencsétlen bírái és fegyőrei, akikért mindennap imádkozott, elképzelni sem tudták, milyen szellemi óriás, milyen meleg szívű ember volt a kezükben, akin kiélték vadállati ösztöneiket.

Pannonhalmán igyekezett rendtársainak lelkileg és anyagilag gondját viselni, és a többi ott élő szerzetes is nagyon tisztelte őt. Az otthonban rendszerint vasárnap délelőtt

kultúrelőadásokat tartottak, és ezeken ő is többször nagy sikerrel előadott. Közérthetően ismertette az akkori tudomány sok érdekes felfedezését, amelyeket ő is külföldi szaklapokból ismert meg. Sokan látogatták meg, neves egyházi és világi személyiségek, köztük egykori, később híressé vált tanítványai. Csodálták emlékezőtehetségét, hogy gimnazistakoruk apró eseményeire is vissza tudott még emlékezni. Most is szívesen segített a bencés diákoknak, ha nem értették a matematikai feladatokat. Emellett derűs kedvű maradt, szerette a tréfálkozást. Igazán szeretetre méltó egyéniség volt!

A NÖVENDÉKEK KALANDJA

1950 augusztusának végén minden növendéknek felvételi kérelmet kellett írnia az egyik püspökhöz (nekem a székesfehérvárihoz), hogy az egyházmegye kispapjai lehessünk. Közben azonban Apát úr értesült arról, hogy kialakult az illegális szökés pontos terve Ausztria felé, és nagy titokban tőlem is megkérdezte egyik társam, vállalkoznék-e a kockázatos kalandra. Félénk gyermek voltam, irtóztam minden szabálytalanságtól, de mivel feltételeztem, hogy az előjárók örülnének, ha igent mondanék, vállalkoztam rá. Szeptember 5-én vonattal Bősárányra kellett utaznom Vazul testvérrel, és ott csatlakoznunk a többiekhez. Ott derült ki, hogy huszonketten vagyunk, és három puskás ember vezetésével az éj sötétjében gyalog kell megközelítenünk a „vasfüggőnyt”. Az izgalmas út végén, hajnalban sikeresen át is jutottunk a határon (Vazul testvér lemaradt, így csak huszonegyen), de kellő tájékoztatás és némettudás hiányában nyolc testvér, köztük én is, az osztrák csendőrök kezébe került, akik Eisenstadtba kísérték minket, és átadtak a szovjet városparancsnokságnak. A többi tizenhárom testvér sikeresen megérkezett Rómába, majd később Dallasba. Öthetes várakozás után szovjet teherautó Sopronba hozott vissza minket, és átadott a magyar ÁVO-nak. Nem vertek meg ugyan, de állandó ordítózásukkal kellően megfélemlítettek, és október 11-e éjjelén rabszállító busszal („meseautó”) Budapestre, a Mosonyi utcai ÁVO-ra szállítottak. Az alagsorban magánzárkákba szállásoltak el, ahol a nap folyamán sok ijesztgetéssel készítettek föl az éjszakai kihallgatásokra. A betonpadlós zárkákban csak egy vassodrony volt három pokróccal, de lefeküdnünk nem volt szabad takaródó előtt. Éjjel meg az égő lámpával szemben kellett aludnunk, és a kezünk nem lehetett a takaró alatt. Ha álmunkban a hideg miatt mégis behúztuk a takaró alá, vagy elfordultunk a lámpától, azonnal fölzavartak.

A kihallgatásokra első álmunkból ébresztettek fel. Mindig rohannunk kellett, állandóan felhangzott a sürgetés: „Nyomás!” A kihallgatóhelyiségek viszont kellemesen melegek voltak. Rendszerint barátságos hangnemben kezdődött, de ha valaki tagadni próbált, csúnyán összeverték az előadó tisztek is. A mi esetünkben nem sok gond volt: beismertük, hogy disszidáltunk, és elhitték, hogy nem tudjuk, az előjárók tudtak-e róla. Tíz nap alatt mindnyájunkkal végeztek, aláírtuk a vallomásunkat, és október 20-án átszállítottak a Markó utcai börtön harmadik emeletére, egy közös zárkába. Ez már paradicsomi állapotnak számított az előzőhöz képest: együtt voltunk, beszélgethettünk, nem zavart senki, napközben is lefeküdhettünk, jó meleg volt, az ávosok viszonylag kedvesek voltak. Viszont szigorú őrzeteseink voltunk, mindenki mástól elkülönítve. Nem tudtuk, mikor lesz a tárgyalás, és milyen ítélet vár ránk.

A Markóban kilenc hónapot töltöttünk, és ez intenzív szerzetesi élet volt. Kezdetben arra törekedtünk, hogy az ausztriai éhezés után visszaszerezzük a testsúlyunkat, majd rendszeres tornázással testi erőnket. Aztán kialakult a napirend, amelyhez nem volt elég az ébresztőtől takarodóig terjedő 15 óra. Korábban kellett ébredni, hogy magánúton ki-ki elvégezze az olvasmányos imaórát, melyben az olvasmányokat elmélkedés helyettesítette. A zsoltosma többi részét közösen imádkoztuk, illetve énekeltük el halkán. A nap nagy része tanulással telt el: összeadtuk tudásunkat latin, görög, német, angol, francia, olasz, horvát nyelven, tanultunk gyorsírást és elméletben autózvezetést. A torna sem maradt ki. Vacsora után esti mese is volt.

1951. július 16-án végre zárt tárgyalásra vittek. Kirendelt védőnk a Mindszenty-perből ismert nyugdíjas bíró, Kiczko Kálmán volt, aki csak annyit tudott védelmünkre felhozni, hogy fiatal korunk miatt miránk még hatással volt a teológia. (Vajon tudta egyáltalán, hogy mi is az a teológia?) Jónás Béla bíró elismerte, nem bizonyított, hogy mi a népi demokrácia ellen beszéltünk volna Nyugaton, de mivel feltételezhető, 4-4 évet szabott ki ránk, a két legidősebb hét, illetve 4 és fél évet kapott. Le voltunk sújtva, de amikor hamarosan átvittek a Gyűjtőbe, és láttuk, hogy ott mennyi 10-15 éves van, már eltörpült a saját ítéletünk.

A Gyűjtő akkori parancsnoka Bánkúti százados volt (egykori ózdi vasmunkás), aki szöveget intézett hozzánk, hogy az ítélettől függetlenül korábban vagy később szabadulhatunk, a becsületes munkánktól függően. A börtön épülete két háromágú csillagból állt, de ekkor csak a Bal csillag három osztályát laktuk, összezsúfolva: hárman-négyen egy-egy kis zárkában. Én és két társam a Bal 2-ben laktunk, és a székfényező üzemben dolgoztunk, másik kettő a Bal 1-ben, és a gombüzemben dolgozott, három pedig a Bal 3-ban, és a bakelitüzemben munkálkodott. A norma többnyire olyan magas volt, hogy nemigen lehetett elérni. Ilyenkor viszont fenyegette az embert a kurtavas: este 6-tól éjfélig a „bűnös” a csuklójánál és bokájánál megláncolva a folyosón ült fájdalmasan feszülő izmokkal, kiszolgáltatva az éjszakás örök kegyetlen szórakozásának. Vagy kivonták a munkából, és a zárkában unatkozhatott egyedül.

Az 50-es évek elején a rabtársadalom háborús bűnösökből, azaz magas rangú katonatisztekből (többnyire életfogytosok), izgatás címén elítélt papokból (3–5 év) és özszeesküvő fiatalokból (10–15 év) állt. Elit társaság. Sokat lehetett tanulni tőlük. A szerzetesek számára a börtönélet nem jelentett különösebb nehézséget, mert hasonlított az önként vállalt, önmegtagadó életre, csak a szentmise hiányzott. A poloskák meg az örök bosszantó különakciói azonban nehezítették a helyzetet. Mégis nagyon sok öröm is adódott, értékes egyéniségek barátsága, érdekes események stb.

1952 őszén áttelepítettek minket Vácra, és kényelmes csillámfejtő munkát kaptunk. 1953 nyarán pedig Tatabányára szállítottak, és bányászok lettünk. Itt a nehéz munka mellett olyan jó körülményeket biztosítottak, hogy ez már gyöngyéletnek számított. Olyan sokat kerestem, hogy kikerült belőle a négyévi rabtartásom költsége, és szabadulásomkor, 1954 júliusában még haza is vihettem belőle. A legfontosabb azonban az volt, hogy ebben az évben már – titokban – mindennap misén vehettem részt. (A rab papok ugyanis a civil bányászoktól behozott szőlő és fehér kenyér felhasználásával, feltűnés nélkül tudtak misézni az udvaron sétálva.) Utólag úgy minősítettem az egész börtönélményt,

mint az élet főiskoláját, ahol rengeteget tanultam, és életem egyik legszebb szakaszaként köszönöm meg a jó Istennek. Senkire nem neheztelek, az ávósokat is inkább sajnálom, és szeretném, hogy utólag fölismerjék, mennyire félrevezette őket a marxista ideológia.

'56-IG

Míg én „szélárnyékban” éltem a börtönben, semmit nem tudtam arról, hogy a rend további veszélynek van kitéve. A vezetőség illegálításban is élni akart, felelősöket nevezett ki, akik egy-egy területen próbálták összetartani a szétszórtan élő rendtársakat. Nem tudták azonban, hogy sok beszervezett ügynökkel vannak körülvéve, akik mindent jelentenek róluk, és csak idő kérdése, mikor csapnak le rájuk. Ebben az időben az összetartás volt a legnagyobb bűn: ha már ketten-hárman összejöttek, kimerítette a „fennálló rend megdöntésére irányul szervezkedés” büntetést, és letartóztatással fenyegetett. A másik bűn az apátság értékeinek rejtegetése volt, mivel az állam jogot formált az államosított apátság minden értékére. A harmadik bűn pedig a valutázás volt, vagyis a külföldről kapott pénzadományok értékesítése a Magyar Nemzeti Bank megkerülésével. Ezen okból több rendtársat is letartóztattak, és ügynöknek próbáltak beszervezni. Néhányan úgy próbáltak menekülni a besúgószereptől, hogy inkább elhagyták a rendet és megnősültek.

Ehhez a korszakhoz tartozik két megrendítő gyilkosság is, amelyet ciszterciek ellen követtek el. 1954. február 21-én az utcán a 37 éves Debreczeni Sixtus ciszterci egri plébánost halálra gázolta egy katonai személyautó, amelyet állítólag ittas sofőr vezetett. Hogy nem véletlen közúti balesetről volt szó, igazolja, hogy előzőleg megfenyegették a buzgó lelkipásztort, sőt kétszer is megkísérelték autóval elütni, de akkor nem sikerült; most pedig a gázoló sofőrt a büntetéstől fölmentették. Sixtus atyát már hét évvel korábban, mint nagykarácsonyi plébánost, félholtra verték a kommunisták. Ártatlanul, mert Egerben sem politizált, csak buzgón és mindenkitől szeretve végezte papi munkáját. Semmilyen ürüggyel sem lehetett perbe fogni, így egyszerűen elintézték egy „balesettel”.

A másik gyilkosság a fiatal szentgotthárdi káplánt, Brenner János Anasztázt tüntette el az útból. János az 1950 augusztusában beöltöztetett utolsó zirci noviciátus tagja volt. Anasztáz lett a rendi neve. Én a börtönből szabadulva a győri szemináriumban láttam viszont, ahol ő már utolsó évét töltötte, én meg elsősként kezdtem a kispapi életet. Anasztáz buzgósága és kedvessége miatt mindenki szerette. Fő bűne az volt, hogy nagy hatással volt az ifjúságra. Amikor a püspök az állam követelése ellenére nem akarta elhelyezni, az egyházügyi megbízott kilátásba helyezte, hogy ennek nem lesznek jó következményei. 1957. december 17-én éjjel körül haldoklóhoz hívták a káplánt, és útközben a vaksötét éjszakában többen megrohanták, 32 késszúrással és testének megtiprásával megölték. A hatóság nem találta meg a gyilkosokat. Az egyház vértanúként tiszteli.

Itt jegyzem meg, hogy engem a pécsi püspök és a jóindulatú békepap-irodaigazgatója, múltamat titkolva, fölvelt kispapnak 1954 őszén, és a győri szemináriumba küldött tanulni. A tanév végére azonban valahogy kitudódott, hogy szerzetes vagyok, és két társammal együtt azonnal kizártak a szemináriumból. Előzőleg sok más szerzetesnövendéket ugyanez a sor érte.

Apát úr lefogása után 'Sigmond Lóránt novíciusmester lett a rend titkos kormányzója. Igyekezett a rendtársakat összetartani, anyagilag is segíteni, és a jövő számára is dolgozott: titokban nevelte a rendi utánpótlást, és gyűjtötte az anyagi eszközöket a rend életének újrakezdéséhez. Az 1956-os forradalom során titkos növendékeit kiküldte Dalasba. Az ÁVO 1952 óta már figyelte, de csak 1961. május végén csaptak le rá.

1961-ES CISZTERCI PEREK

Ez az utolsó persorozat felszámolta a ciszterci illegalitást. Az államot elsősorban az ifjúsággal való foglalkozás érdekelte, emiatt több rendtársat letartóztattak. A vallási szempontok helyett azonban igyekeztek erkölcstelenséget kimutatni, és megbélyegezni a lefogott szerzeteseket, hogy a nép előtt hitelüket, becsületüket tönkretegyék. A személyeket ismerve, teljesen elképzelhetetlen az a vádpont, hogy Palos Bernardin atya az idős Shvoy püspök úrral és Lóránt atyával homoszexuális viszonyban élt. A nyomozó hatóság mégis ki tudta csikarni belőlük ennek beismerését. Első fokon Lóránt atya a sok bűnéért tíz év börtönt kapott, de másodfokon a hazaárulást és a kétféle fajtalankodást ejtették, és hét évre mérsékeltek a büntetését. A börtönben veserákja lett, megoperálták, és 1963. április 1-jén elengedték. A pannonhalmi szociális otthonban élt még egy évet. A halálánál jelen lehettem; tanúsítom, hogy úgy élt, szenvedett és halt meg, mint egy szent.

Megdöbrentő, hogy a legkatonásabb egyéniséget, Palos Bernardint is meg tudták törni. Előzőleg Pécsen volt tankerületi főigazgató, kiváló cserkész. Az iskolák államosítása után Zircen lett apáti irodaigazgató. Nem volt érzelmes típus, nem is annyira szeretni, mint inkább tisztelni lehetett. Maga volt a megtestesült fegyelem. A szétszóratás után Székesfehérváron élt, és közkedvelt egyházi szónok volt. Igen magvas, rövid beszédei vonzották a híveket. 1963-ban, kétévi börtön után megtörve szabadult, de nemcsak a fajtalankodás vádjával megterhelve, hanem ráadásul ügynöknek is beszervezve. Bár 315 jelentésével senkinek sem ártott, 12 évig kellett ilyen lelki meghasonlásban élnie.

A 1961-es perek többi szereplőjével nem volt közelebbi kapcsolatom, így róluk nem beszélek. Itt az idő azonban, hogy függelékként hozzászóljak az ügynökkérdéshez.

FÜGGELÉK 1.: AZ ÜGYNÖKKÉRDÉS

Sok évvel a szocializmus bukása után rendünk még mindig a „vádlottak padján ül” sok ember szemében, mert több tiszteletre méltó rendtagról kiderült, hogy ügynök, azaz besúgó volt az átkos kommunista világban. Én a kérdéshez úgy kerültem közel, hogy elítéltetésem után a Gyűjtőben hívatott a D-tiszt (defenzív, kb. kémelhárító) kihallgatásra, és próbálta fölmérni használhatóságom fokát. Csalódást okozhattam neki, mert dühbe jött naiv feleleteim nyomán, és kurtavassal fenyegetőzve elbocsátott. Szerinte hazug fickó voltam, mert nem ismertem be, hogy csak azért akartam pap lenni, hogy az egyház ingyen kitaníttasson – az ő feltételezése szerint. A rabtársaimtól tudtam meg, hogy a D-tiszt minden rabtársaságból próbál egy-két besúgót beépíteni, és velem

is kísérletezett. Helyettem az egyik testvért valóban beszervezte, édesapjának valami zűrös ügyével megszarolva. Ő viszont mindent megbeszélt velem, mert nem akart valóban árulóvá válni. Bizony nehéz, idegfeszítő volt ez a kettős játék, amikor úgy kellett havonta jelentést írnia, hogy a D-tiszt is elégedett legyen, de ő se ártson senkinek. Többször előfordult, hogy az elégedetlen D-tiszt csúnyán megverte. A besúgók hamar kiismerték a kollégákat, és tudták, ki az igazán veszélyes, aljas „vamzer”, és igyekeztek ártalmatlanná tenni őket a jelentéseikkel. Csúnya hazudozós világ volt ez.

Később egy idősebb rendtársam vallotta meg nekem, hogy sok próbálkozás után nem tudott kitérni a követelés elől, és Budapesten egy cukrászdában kellett találkoznia a tartótisztjével. Ott mindenki az ÁVO alkalmazottja volt. Minden asztalnál elgyőrt arccal kínlódott valaki a tartótiszt szorításában.

Pannonhalmán egy fiatal tiszt látogatott ki havonta az otthonvezetőhöz, hogy ellenőrizze, mit csinálnak az otthonban élő „veszélyes elemek”: Endrédi, 'Sigmond, Csávossy, Kerkai stb. Ha az otthonvezető éppen nem volt otthon, nekem kellett őt fogadnom. Ez a tiszt azonban szerencsére nem volt fanatikus: elfecsegett egy órát, hogy elszámolhassa a kiküldetését, majd távozott. Megengedte az otthonvezetőnek, hogy az idős szerzeteseket – hivatalos működési engedély nélkül – lelkipásztori kisegítésre kiengedje a környékbeli plébániákra. Mindez a 60-as évek közepén volt.

A szocializmus idején általános félelem uralkodott. Nemcsak a lakosság félt, melyik éjjel tör rá az ÁVO, hanem az ávosok is félték, egymástól meg a „reakciósoktól” is. Saját biztonságuk miatt akartak mindenről tudni, mindenütt veszélyt szimatoltak, mindenütt védekezni akartak. Ezért voltak olyan agresszívek. Igazából inkább sajnálatra méltók. Kétségtelenül voltak olyan rosszindulatú emberek is, akik képesek voltak kivallatni és feljelenteni társaikat, hogy maguk valami előnyhöz jussanak. Bent a börtönben is előfordult, hogy valaki óvatlanul elmondott valamit a viselt dolgaiból, és a besúgó társa sietett azt jelenteni. A következmény pertújrafelvétel lett, és az illetőt kivégezték. Az ilyen ügynökök természetesen megérdemlik a felelősségre vonást. A legtöbbjük azonban nem ilyen volt.

Itt említem meg két kiváló rendtársam nevét, akikből püspök lett, és utólag kiderült róluk, hogy őket is beszervezték ügynököknek. Az egyik a közkedvelt erkölcsstan-professor, Zemplén György, tanárom a Hittudományi Akadémián, aki a római Pápai Magyar Intézet rektora lett, majd esztergomi segédpüspökként a Hittudományi Akadémia rektora. Elképzelni sem tudom, hogy ezt a tudós szerzetest mivel tudták megfogni, mert sem a karrier megcsillantása, sem a megfélemlítés nem látszik valószínűnek. Ugyanígy érthetetlen számomra egykori zirci növendék társam, Kádár Gábor beszervezése, aki veszprémi püspök, majd egri érsek lett. Fiatal korától szeme fénye volt az egri híveknek, és mindenki örült, hogy ő lett az egri érsek. Tudtommal később is mindenki tisztelte és szerette, és betegségben viszonylag fiatalon halt meg.

FÜGGELÉK 2.: A BÉKEPAPOK

Szomorú, hogy rendünk egyik tagja olyannyira belemerült a szocialista társadalmi rendbe, hogy az egyházüldöző hatalom kiszolgálójaként, Róma tilalma ellenére, együttműködött vele, képviselőséget vállalt benne, élére állt a papságot megosztó, püspökökre

nyomást gyakorló békepapi mozgalomnak, és az Elnöki Tanácsban is helyet foglalt. Horváth Richárd jó tanár volt Budapesten, szociálisan gondolkodó ember, jó szerzetes. Érthetetlen, hogyan tudott ennyire hátat fordítani addigi életének. Társát a békemozgalomban, Beresztóczy Miklóst előzőleg megkínózták, így törve meg az akaratát, de Horváthnál ilyenről nem tudunk. Talán nagyravágás sem jöhetett szóba. Apátjával is tisztelettel beszélt, amikor kérte elbocsátását a rendből. Ha kezdetben úgy is gondolhatta, hogy ez a rendszer sikeresen megvalósítja az eszményi társadalmi rendet, később látnia kellett, hogy olyan diktatúra jött létre, amely hazugságon alapszik, az erőszak tartja fenn, amely mérhetetlen károkat okozott, és amely saját vezetői közül is többeket bítófára vagy börtönbe juttatott. Vajon hogyan lehetett kitartani mellette évtizedeken át?

A békepapok sok gondot okoztak a püspököknek, mert állami barátaikon keresztül befolyásos helyeket, „zsíros plébániákat”, címeket, rangokat igényeltek maguknak. E világi felfogásukkal nem az evangélium tanítását képviselték, és megbotránkoztatták a híveket. Nem eljárni a békegyűlésekre azzal a kockázattal járt, hogy az állam a lelkipásztort eltiltotta a hitoktatástól, vagy megvonta tőle a kongruát, az állami támogatást. Sok, főleg idősebb pap emiatt volt kénytelen bekapcsolódni a mozgalomba. Elhíresült esemény volt, amikor 1959-ben a budapesti Központi Szeminárium papnövendékei (köztük én is) nem mentek el a békegyűlésre, és ezért az állam az engedetleneket eltávolította a szemináriumból (nagyjából 80%-át a kispapoknak).

A békepapok által hangoztatott jogcím többnyire az volt, hogy ezzel az együttműködéssel akarták biztosítani az egyház túlélését. A kispapok viszont azon az állásponton voltak, hogy az egyházat megmenteni nem a mi feladatunk, az az Úr Jézus dolga. Nekünk engedelmeskednünk kell Rómának és a Rómához hűséges püspökeinknek, de nem az állam egyházellenes vezetőinek. Voltak viszont olyan békepapok is, akik arra használták fel tekintélyüket, hogy védték fiatal káplánjaik lelkipásztori munkáját, még a különösen kényes területen, az ifjúsággal való foglalkozásban is. Ezek valóban tiszteletet érdemelnek. Mivel a rendünkben Horváth Richárdon kívül nem volt jellemző a „békés” tevékenység, erről többet nem kell szólnom.

ÖSSZEGZÉS, KIÉRTÉKELÉS

Amint rövid összeállításomból látható, elég nagy csapást szenvedett a ciszterci rend a szocialista rendszer idején mind anyagiakban, mind személyekben, mind becsületben. Nem mondhatjuk, hogy teljesen ártatlanul, és jár nekünk a mártíromság díszes piedesztálja. Elvesztettük több mint 40 ezer holdas birtokunkat. Ezt viszonylag könnyen odaadtuk, és nem vádol a lelkiismeretünk, hogy rossz gazdák voltunk, tisztességtelenül szereztük, mások kárára rosszul használtuk. 1990-ben plébános voltam abban a faluban, Apátszálláson, amelyet egykori birtokunkon Hagyó Kovács Gyula atya telepített. Öröm volt hallani, hogyan áldják még ma is az emlékét az egykori cselédek utódai, akiknek a szigorú, cselédnyúzóként elítélt „kormányzó úr” ott házat épített, szociálisan gondoskodott a családokról, a házasuló fiatalokról, öregekről és betegekről abban az időben, amikor ez még újdonságnak számított a nagybirtokokon. Elvesztettük öt mintagimnáziumunkat, de abban a tudatban, hogy mind jó karban van, sőt Pécssett

éppen akkor építettünk a diákok közös munkájával olyan versenyuszodát az iskola udvarán, amely a vízi sportok fellendítését szolgálhatta. Talán nem kell bánkódnunk amiatt, hogy túl büszkéek lehettünk iskoláinkra. Elvesztettünk sok száz diákot, akik ezután az államosított iskoláinkban tanultak, de mint a rendszerváltás után kiderült, továbbvitték a tőlünk kapott szellemet, nem lettek hűtlenek, és nem hoztak szégyent ránk.

A rend tagjainak létszáma 1950-ben kb. 240 fő volt. 1990-ben már csak 40. A természetes halandóságon felül, sajnos, nagy volt a lemorzsolódás, különösen a fiataloknál. Még azok közül is, akik szerencsésen kijutottak Dallasba. Az meg különösen szomorú, hogy mintegy tíz pap a beszerzés miatt hagyta el a hivatását. Az erkölcsi vádak, meggyőződésem szerint, biztosan elutasíthatjuk, mint rágalmat, de a gyengeséget be kell ismernünk, hogy sokan vállalták el az ügynökszerepet.

A szabadságvesztést hosszabb-rövidebb időre kb. negyvenen szenvedték el. Amint fentebb láttuk, nem ártatlanul. A rendszerváltás után a bíróság ezeket az ítéleteket mind semmisnek nyilvánította ugyan, de tény, hogy mi, elítéltek vétettünk a szocialista törvények ellen. Én például a társaimmal engedély nélkül hagytam el az országot. Mások rejtegették azokat az értékeinket, amelyeket a szocialista rendszer állami tulajdonba vett. Ismét mások megkárosították a népgazdaságot, mert nem akarták engedni, hogy a külföldről nekünk küldött segélyeket lefölözze a Nemzeti Bank. Nem akartuk tudomásul venni, hogy Magyarországon megváltoztak a régi, polgári világ törvényei. Lehet ilyenkor arról beszélni, hogy az egymást váltó politikai rendszerek változó törvényeinek ítélete ellen fellebbezünk a történelem ítélőszékéhez. Ám ez az eszmei fórum is gyarló emberek vélekedésének a függvénye.

Egy alapvetően vallási intézménynél, mint amilyen egy szerzetesrend, helyénvaló, hogy végső fórumként Isten ítéletét kérdezzük meg. A renden belül is felmerült, hogy az események alakulása is nem azért vett-e ilyen irányt, mert a szerzetesi intézmény, benne a mi rendünk is, lassan hűtlenné vált eredeti eszményeihez, Isten szolgálatához? Amint a választott nép történelmében is azért jöttek a csapások, mert életében külsőségessé lett az istentisztelet, és az egy igaz Isten helyett bálványokat, hamis isteneket imádtak, úgy korunk szerzetesi élete is kiüresedett, elvilágiasodott a századok folyamán, e világi érvényesülést keresett Isten tetszése helyett. Nem arról van szó, hogy eltértünk őseink, alapító szentjeink életmódjától (mert ilyen elgondolás is fölmerült), hiszen a megváltozott keretek között ez szükségszerű volt, hanem a 19. századtól az istenkapcsolatunk sorvadt el. Igaz, ez a 20. században újra fölébredt, de Isten most látta elérkezettnek az időt, hogy ítéletet tartson fölöttünk. Ő ültetett minket a vádlottak padjára, hogy bűnhődjünk, okuljunk, megtisztuljunk. Isten ítélete mindig szeretetből történik, a javítást, a megtérést, az élet tökéletesedését szolgálja.

A sok veszteség mellett rendünk biztosan gazdagodott, tisztult, erősödött a kiállott próbák nyomán, hogy egy újabb felvirágzás eljövetelére felkészüljön.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Cúthné Gyóni Eszter (2014): *A ciszterci rend története Magyarországon 1945 után. A Ciszterci Rend Zirci Apátsága 1945 és 1981 között*. Doktori disszertáció, ELTE, Budapest.

Kásler Miklós

Semmelweis Ignác, az anyák megmentője

Ignaz Semmelweis, the Saviour of Mothers

Összefoglalás

A szerző ismerteti az egyik legjelentősebb orvos, Semmelweis Ignác életét és halálának körülményeit, felfedezésének történetét, a felfedezés korabeli és késői megítélését. Foglalkozik a történelmi, szellemi és tudománytörténeti viszonyokkal, amelyek lehetővé tették a gondolat megszületését, bizonyítását és elfogadtatását. Semmelweis az utókor véleménye szerint kiváló tudós és nagyszerű ember volt, aki mások életéért saját egészségét sem kímélve, haláláig küzdött. Tragikus sorsát az a körülmény emelte heroikussá, hogy nem élhette meg életmentő felfedezése általános alkalmazását a gyakorlatban, sőt halálát közvetlenül az a betegség okozta, amelynek leírta jellegét és megelőzésének módját.

Kulcsszavak: Semmelweis, szülészet, gyermekági láz, aszepszis, antiszepszis

Summary

The author describes the life of the most important Hungarian physicians, Ignaz Semmelweis, the circumstances surrounding his death, the story of his discovery, and reactions by his contemporaries and the next generations. He focuses on the historical, intellectual and scientific historical relations that paved the way for Semmelweis's thesis, its proof and its acceptance. In the opinion of posterity Semmelweis was an excellent researcher and a great humanitarian, who fought for others' lives until his death without sparing his own health. His tragic fate was raised to heroic heights by the fact that he did not live to see the practical use of his life-saving discovery, and

even his death was caused directly by the very disease he had described and identified a prevention for.

Keywords: Semmelweis, obstetrics, childbed fever (puerperal fever), asepsis, antisepsis

KORA ÉS KÖRNYEZETE¹

A legszebb „epitheton ornans”-szal ékesített magyar orvos, az egyetemes orvostudomány egyik legnagyobb személyisége, az emberiség egyik legjelentősebb jótévője volt. Talán a legismertebb is, és – az élethez való emberi jogért vívott tragikus sorsát megingás nélkül a halálig végigküzdve – a legbecsültebb. Életében és halálában egyesítette az emberiség legszebb hagyományait. Mérlegelés nélkül, egészségét és életét nem kímélve küzdött mások életéért. A felismert igazság mellett megingás nélkül kitartott, követte a Tanítást: az igazság szabaddá tesz, és a szabad embernek nem kell félnie. Morus Tamás felismerését ő is az életével bizonyította: az igazság akkor is igazság, ha csak egy ember mondja ki, és akkor is, ha senki sem mondja ki. A megmentett betegek és az utókor később vitathatatlanul bizonyította és kimondta Semmelweis igazságát. Megingás nélkül hitt a gondolkodás és tudomány szabadságában, az erkölcs magasabb értékében, és ezt az egész világgal szemben transzcendentális magasságokban és a földön is megvédte. Nem személyes ambíciók vezették, hanem a megismételhetetlen élet védelme, a társadalmi konvenciók, a személyes érintkezés és a baráti kapcsolatok feláldozása árán, a személyeskedő, tudománytalan rágalmozások közepette is. Semmelweis felfedezésével és sokszor rejtélyes életével és viselkedésével sokat foglalkozott az egyetemes és a magyar orvostörténet. Az egykori szenvedélyeket elmosta a jótékony idő. A személyes érintettség a megismerés pontosságát már nem befolyásolja, békévé oldotta az emlékezés.

A korabeli dokumentumok, a levéltári kutatások és az óriási bibliográfia kritikai elemzése kristálytisztán és változatlanul elének tárja Semmelweis orvostörténeti jelentőségét, és megidézi a görög sorstragédiákhoz hasonlítható életét. De Semmelweis jobb megértéséhez hozzátartozik a család, amelyben felnőtt, a nemzet, amely a hagyományaival, szemléletével és szokásaival körülvette, és az emberiség korszellemé, amely életfelfogását és motivációit hitelesítette.

Frank és bajor bevándorlók leszármazottja, akik több generációval előbb, önként jöttek Magyarországra, és nagyon gyorsan regnicolává, hungarussá váltak. Abba az országba, amely hatszáz év közép-nagyhatalmi státuszát az Árpád-ház és leányágai uralodása alatt a klasszikus és keresztényi értékekre építette fel, amely a világon egyedülálló spirituális és földi igazságon alapuló jogrendszert fejlesztett ki, amely minden üldözöttet, menekültet és bevándorlót befogadott, és garantálta lelki (a világ első törvénye a vallásszabadságról, Torda, 1567) és materiális jogait. Ez az ország megvédte a Napnyugatot a tatár inváziótól. Háromszáz éven keresztül harcolt magáért (integritásáért, szuverenitásáért, a hitéért) és Európáért a törökök ellen, kifosztva, kivérezve,

lakosságának felét elveszítve, mégis rendíthetetlenül. Az első Habsburg Ferdinánd, választott magyar király – mind a négy nagyszülője leányági Árpád-házi leszármazott volt – és utódai 1918-ig, esküt tettek az ősi alkotmányra és a Szent Koronára. A Habsburg-, majd Habsburg-Lotharingiai-dinasztia mind a 18 uralkodója koronázási esküjét megszegte, és elsősorban német-római, majd 1805 után az alkotmány nélküli, osztrák örökös tartományok császáráként és elsősorban nem önálló magyar birodalom királyaként uralkodott. A császár és király két birodalmának eltérő státusa, hagyományai, jogrendje, gazdasága és kultúrája különböző irányba fejlődött, közeledett és távolodott is egymástól, de a magyar identitás elég erős maradt ahhoz, hogy soha ne lehessen gleichschachtolni. A Habsburgok uralkodásának több mint 350 évét az jellemezte leginkább, hogy megpróbálták kihasználni a királyság nyersanyag- és emberi forrását, szűkíteni a magyar nemzet ősi jogait, a rendi országgyűlés pedig – a nép támogatásával – törvényesen, élve az ellenállás jogával (Aranybulla, 1222) még szabadságharcok (1703–1711, 1848–1849) árán is védte jogait.

Semmelweis Ignác abban a korban élt, amikor a rendi reformországgyűlés saját akaratából, rendkívül emelkedetten úgy döntött, hogy az alkotmány keretei között, kényszer nélkül, békés úton, lemond előjogairól, és (tekintet nélkül fajra, vallásra, származásra stb.) felemeli a nemzetet a teljes jogegyenlőség állapotába. A polgári átalakulást biztosító márciusi országgyűlési határozatokat V. Ferdinánd magyar király – nyilván az Európában végigsöprő forradalmak hatására – 1848 áprilisában szentesítette, így azok törvényerőre emelkedtek. Amit Angliában és Franciaországban királyok lefejezése és véres polgárháború árán (Franciaországban brutális terrorral, az ősi uralkodó réteg kiirtásával) értek el, azt a magyar királyságban békésen és törvényesen. Az első felelős magyar kormány, óriási lelkesedés és támogatás mellett, gyorsan és eredményesen átszervezte az államot, és megszervezte annak működését. Erre szükség is volt, mert az európai forradalmak leverése után a dinasztia vissza akarta állítani a régebbi viszonyokat. Mivel ehhez nem tudta megnyerni a szabadon választott magyar országgyűlés támogatását, a családi tanács lemondatta V. Ferdinánd császárt és királyt, aki átadta unokaöccsének, Ferenc Józsefnek az osztrák császár jogkörét, de nem tudta átadni – a magyar alkotmányos feltételek hiányában – a magyar királyi hatalmat.

Az új osztrák császár rendeletekkel, majd háborúval igyekezett megszerezni a magyar főhatalmat. A magyar nemzet, mint az ismert 1100 éves történelme során mindig, 1848 után is fegyvert ragadott törvényes alkotmányáért és szabadságáért. S Európa egyik legerősebb hadseregét, az osztrák császár birodalmi csapatait az ősi virtussal és briliáns hadvezetéssel leverte. Ferenc József Tilsitbe rohant, kezét csókolt az orosz cárnak, és kérte a segítségét (a krími háborúban aztán beleharapott a segítő kézbe). A Paszkiewicz varsói nagyherceg vezette kétszázezres orosz hadsereg felszámolta a magyar honvédő háborút, a megalázott osztrák császár pedig véres bosszút állt, amellyel kivítta Európa megvetését. (Palmerston angol miniszterelnök azt írta a bécsi angol követnek: az osztrákok úgy viselkednek Magyarországon, mint a bantu négerek.) Ferenc József császár rendeleti kormányzást vezetett be, amelyre a magyar nemzet passzív rezisztenciával válaszolt. Semmiben és semmivel nem támogatta a császári adminisztrációt.

A császár birodalma meggyengült, nem tudta fegyveresen sem megakadályozni Itália (Solferino, 1859) és Németország (Königgrätz, 1866) egyesülését és felemelkedését. Ferenc József rákényszerült az abszolutizmus feladására. A kor valószínűleg legkiválóbb politikusa és jogásza, Deák Ferenc teremtette meg a dunai nagyhatalom kereteit, ő fogalmazta meg a viszonyok „kiegyenlítésének” módját. Ferenc Józsefnek az ezeréves alkotmány alapján biztosítani kellett a magyar nemzet jogait, beleértve az 1848-as törvényeket, csak ezután lehetett magyar király, és biztosíthatta a Pragmatica Sanctio alapján a királyi öröklési rendet. Császárként alkotmányt kellett adnia az osztrák örökös tartományoknak, hiszen ennek hiányában nincs osztrák állam, hiányzik a nagyhatalom másik része, amellyel Magyarország megállapodhatna azokban a közös ügyekben, melyek szükségesek a perszonálunióban (kaiserliche und königliche) egymás biztonságát garantáló országok fennmaradásához. Így lett Ausztriának és csatolt részeinek alkotmánya, Magyarországnak törvényes királya, így jött létre az Osztrák–Magyar Monarchia (az EU jól sikerült előképe), és következett be Közép-Európa páratlan fellendülése. Magyarország 1867 és 1914 között tizenhatszorosára növelte nemzeti jövedelmét, a növekedés üteme meghaladta Ausztriáét és Franciaországét. A Béccsel folytatott versenyben felépült Európa egyik legszebb fővárosa, Budapest, ettől 200–400 km-es koncentrikus körökben a nagyvárosok (Pozsony, Kassa, Debrecen, Nagyvárád, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyszeben, Brassó, Szeged, Arad, Temesvár, Pécs, Újvidék), amelyeket sugárirányban és körkörösén kiváló utak és vasutak kötöttek össze. Ez a vetélkedés nemcsak a két ország gazdaságát, hanem kulturális, tudományos életét és oktatási rendszerét is megtermékenyítette a benne élő összes nemzet és nemzetiség javára.

Semmelweis Ignác 1818-ban született. Európa katartikus állapotban volt ekkor: éppen befejeződtek a napóleoni háborúk, amelyek sohasem képzelt, mérhetetlen szenvedést, nyomorúságot és mézárhlást zúdítottak a kontinensre. Pedig minden a ratio, sőt a „józan ész” nevében történt. A 17–18. század mechanikai felfedezéseit nem kizárólag a mechanika, hanem a világ, sőt az élővilág, a társadalom és a transzcendentális világ vizsgálatára kezdték használni. Úgy gondolták, hogy ezzel el lehet érni és meg lehet magyarázni az okokat, a történeteket, és ki lehet számítani a következményeket is. Úgy vélték, hogy ezek a törvények hozták létre és kormányozzák az univerzumot és az embert is; a ratio szabja meg az ember életformáját, erkölceit, életcéljait. Minden helyes, amit az ész diktál, minden új felfedezés bizonyítja az ész hatalmát, minden, ami célszerű, észszerű, az ember életének minőségét javítja. Azt gondolták, az ember feladata az ismeretek halmozása, és mindennek a kiirtása, ami ezen túl van. Ki kellett irtani, hiszen nem is létezik, nincsenek más, magasabb gondolati és lelki síkok, csak ami a ratióval megragadható; csak a ratióval érhető el a legfőbb jó, a társadalmi meg egyezés, a szabadság, egyenlőség, testvériség.

A francia forradalom azt bizonyította az emberiség egy részének, hogy a ratio önmagában nem véd meg semmit, ad maximum a gyakorlatban zsákutcába vezet, évezredek értékeit semmisít meg, és nem nyújt helyette semmit. A kortársak másik része szerint a megközelítés jó, a gyakorlat volt helytelen, ezen kell javítani. Ez az irány vezetett az izmusokig (nacionalizmus, sovinizmus, szocializmus, bolsevizmus, liberalizmus,

ateizmus, nihilizmus stb.). De Semmelweis Ignác korában ezt még nem lehetett látni, sem elképzelni. Az ő kortársai valóban hittek a klasszikus értékekben, és ezt össze tudták egyeztetni a józan ésszel.

Semmelweis egy jómódú, boldog polgárcsalád ötödik gyermekeként, az ősi Buda egyik régi magyar városrészében, a Tabánban, elmagyarosodott németek, dalmátok, bosnyákok és szerbek között nőtt fel. A kibontakozó reformkor pezsgő kereskedelmi és szellemi élete megragadta Semmelweis érzéseit is. A régi, copf stílusban csinosított szülőházával szemben lakott a magyar szerzetesrend (a pálosok) tisztelt költője és történésze, Virág Benedek (a „magyar Horatius”), aki a hajóállomás kispadján ülve, fűlő gyermekek között beszélgetett a reformkor kulturális életének óriásaival, Bajzával, Vörösmartyval és elvbarátaikkal. Felmenőitől örökölte kiváló szellemi képességeit. A családi minták alakították szorgalmát, becsületességét és rendíthetetlen igazságérzetét, magyar identitását, amelyet számtalanszor hangoztatott.

Semmelweis Ignác tanulmányai során végig eminens tanuló volt. A középiskolát a budai Várban, a jezsuiták által 1687-ben alapított katolikus főgimnáziumban végezte (archigymnasium, 1777-től egyetemi királyi főgimnázium), amelyet 1832-től a piaristák irányítottak. A tanárok nagy hangsúlyt fektettek a latin (1844-ig a magyar királyság hivatalos nyelve) mellett a magyar és német nyelv oktatására. A családban használt németet tökéletesítette, a magyar nyelvet olyan szinten beszélte, hogy nemcsak magát jelentette ki magyarnak, hanem az anyanyelvét is. Mindenesetre ezen a három nyelven végezte kiváló eredménnyel egyetemi tanulmányait Bécsben és Pesten, és ezen a három nyelven tartotta előadásait a pesti egyetemen. Legjobb tanulmányi eredményét a gimnáziumban az utolsó évben érte el. Hatvan társa között a második eredményt érte el („secundus eminens”, de az elsővel azonos értékűen „primi aemulus”). Mivel Semmelweis magyarságát a világhír csúcán néhányan kétségbe vonták, idekíváncsozik, hogy az iskolai évkönyvekben (Informationes) a Semmelweis fiúk nemzetiségét (natio) mindig Hungarusnak (és soha nem Austriacusnak, Germanusnak) jelölik meg.

Semmelweis édesapja kívánságára 1837-ben beiratkozik a bécsi egyetem jogi karára, hogy majd hadbíró legyen. Egy év befejezése után átiratkozik az orvosi karra.

A bécsi egyetemet 1365-ben három osztrák herceg (köztük Rudolf) alapította, a pécsit Nagy Lajos magyar király 1367-ben, a prágait Luxemburgi Károly cseh király 1348-ban, és a krakkóit III. Kázmér lengyel király 1364-ben. Ez utóbbit Nagy Lajos lánya, Hedvig, Lengyelország királynője újraalapította (férjével, II. Jagelló Ulászló litván nagyherceggel, majd lengyel királlyal). Nem volt ilyen szerencséje a pécsi egyetemnek, sem a Báthori István erdélyi fejedelem és lengyel király által 1581-ben Kolozsváron alapított egyetemnek. Mindkettőt elsodorták a történelem viharai. Pázmány Péter a török megszállás miatt 1635-ben Nagyszombaton alapított egyetemet, amely 1777-ben költözött Pestre.

A magyar királyság és az örökös osztrák tartományok diákjai két ok miatt törekedtek a bécsi egyetem orvosi karára. Elsősorban azért, mert az uralkodó döntése értelmében csak az ott szerzett diploma jogosított fel arra, hogy a birodalom teljes területén praktizálni lehessen. A felsorolt nagy múltú egyetemek diplomája csak a saját országában volt érvényes. A másik ok az oktatás színvonala közti különbség volt

Bécs javára, aminek főleg jogi és anyagi diszkriminációból fakadó okai voltak. Európa egyik legerősebb birodalma a kontinens politikai, szellemi kulturális, tudományos központja volt. A bécsi orvosi iskola virágzása a 18. század második felére tehető. Az első nagy bécsi iskola tanárai (Van Swieten, Stoll, Störck, Auenbrugger, Van Haen) az 1784-ben megnyitott Allgemeines Krankenhaus óriási beteganyagára támaszkodva a kor legmagasabb tudományos és oktatási tevékenységét folytatták. A nagy örökséget a francia anatómusok, kórboncnokok, élettanászok vitték tovább a 19. század elején, amikor a német nyelvterület egyetemei átmenetileg megtorpantak. A francia orvosi iskola eredményei 1820 után a kórbonctan és a kísérletes orvostudomány felé irányították Bécs figyelmét. Kinőtt a második nagy bécsi orvosi iskola. Az ifjú generáció az 1830-as években jutott vezető pozícióhoz, elsősorban Rokitansky (kórbonctan), Skoda (belgyógyászat), Hyrtl (anatómia), Kolletschka (igazságügyi orvostan), Hebra (bőrgyógyászat). Az egyetemen több magyar (származású) professzor tevékenykedett. Lenhossék Mihály hazatérése előtt az élettant, a fogászatot Carabelli, a szemészetet a pécsi születésű Rosas tanította.

A nagyszombati magyar királyi egyetemet 1770-ben újjászervezték, a tanrendet és az oktatás módszertanát 1777-ben a Ratio Educationis szabályozta. Az egyetem orvosi karát 1784-ben Pestre helyezték át. Jelentősége nőtt, de működésének körülményeit 1848-ig nem a magyar országgyűlés, hanem a császári adminisztráció irányította, és gondoskodott arról, hogy a szép szavak ellenére a középszerből ne emelkedhessen ki. A feltételek hiánya miatt nehézkes volt a klinikai és laboratóriumi oktatás, a tudományos bűvarkodás, bár a tanári kar követte és ismerte a kor eredményeit, amelyeket színvonalas tankönyvekben írtak meg (Fabinyi, Lenhossék, Rácz, Bene stb.). A tanárokat a bécsi egyetem javasolta kinevezésre, Bécs határozta meg az egyetem költségvetését is. Jellemző, hogy egy új anatómiai intézet teljes ellátmánya évi 50 forint volt, amit Csasz Márton tanár saját pénzéből pótolta ki. A pénzhiány volt az oka annak is, hogy egy-egy tanár esetleg több diszciplínát tanított. Közülük többen a kor legkiválóbbjai közé tartoztak, nagy tapasztalattal rendelkeztek (Stahly Ignác, Balassa János, Sauer Ignác, Bene Ferenc a magyar belgyógyászat, Fabinyi Teofil a magyar szemészet, Arany Sándor a kórbonctan megalapítója, Lenhossék Mihály protomedicus Hungariae az élettané, Schöpf-Mérey Ágoston a gyermekgyógyászaté), és nemzetközi hírnevet szereztek.

A bécsi és a pesti egyetem átjárható volt a tanárok és a hallgatók számára is. A fenti körülmények miatt a hallgatók egy része az első szemesztereket Pesten, a későbbiek egy részét Bécsben végezték (és bécsi diplomát szereztek). Semmelweis Ignác az első tanévet Bécsben, a másodikat és a harmadikat Pesten, az utolsó kettőt Bécsben végezte el. A bécsi egyetemnek esetenként csaknem annyi magyar hallgatója volt, mint oszt rák. A Magyar Társaskör a legnépesebb diáktársaság volt Bécsben. A társaság eminens tagja, az életszerető, mindig vidám „Semmel-Nazi” itt barátkozott össze az első magyar orvosi iskola tagjaival, későbbi pesti tanártársaival, Balassával, Markusovszkyval, a magyar elmegyógyászat megalapítójával, Schwartz Ferencel és másokkal. Amikor orvosi diplomáját 1844-ben átvette, az orvosi kar anyakönyvébe azt írta, hogy nem kíván Bécsben maradni. Az emberiség szerencséjére ezt az elhatározását megváltoztatta.

SEMMELEWEIS MUNKAHELYEI

1844 és 1849 között a bécsi Allgemeines Krankenhausban elhelyezett óriási szülőház Klein által vezetett I. sz. klinikáján dolgozott. Kényszerű távozása után a pesti Szent Rókus Kórház szülészetiét vezette (1850–1857), emellett 1855 és 1865 között a pesti egyetem tanára volt. Közben meghívták a zürichi egyetemre a nőgyógyászat vezetésére, amit nem fogadott el. A szülészeti és sebészeti klinikán a császárváros egyik legvidámabb, életszerető és leggondtalanabb diákja mérhetetlen ambícióval, rendkívüli szorgalommal, kitartással és lelkiismeretességgel vetette magát a munkába. 1844-ben szülésmesteri, 1845-ben sebészorvosi diplomát szerzett. Kora reggel vizitelt, előkészítette a professzori „nagyvizitet”, reggel a boncteremben, délután a betegágyánál oktatta a hallgatókat. Bár abban az időben minden klinika maga boncolta elhalt betegeit, Semmelweis Rokitansky külön engedélyével végezhetette a vizsgálatokat: „...úgyiszlóván naponta megvizsgáltam nőgyógyászati kiképzésem céljából az összes női hullákat, hogy vizsgálataim tapasztalatait a boncolások leleteivel ellenőrizsem, Rokitansky tanár iránt e helyt ismételten kifejezem hálámat”. A boncteremben megszerzett fölényes tudás nélkül Semmelweis valószínűleg soha nem oldja meg a gyermekági láz okát. Márpedig már a kezdet kezdetén szembesült a szülőanyák és csecsemők magas halálozási arányával, és nem tudta elfogadni, hogy a halál a szülést kísérő végzet. Megrendítette, hogy volt olyan hónap, amikor a halálozási arány 30%-os volt a klinikán.

A gyermekági láz egyidős az emberiséggel. Bár az ókorban és a középkorban szörványosan fordult elő, Hippokratész, Galenus és Avicenna sok jellemzőjét leírta. Feltételezték, hogy a méhben maradt lepényrészek bomlása miatt fellépő rothadás kísérte láz mérgezi meg a szervezetet, és okozza a nő halálát. A betegség akkor került az érdeklődés középpontjába, amikor 1662–1664-ben, 1764-ben és 1776-ban Franciaországban, 1760-ban Londonban, 1770–1771-ben és 1820 után (de másutt is) tömegesen jelentkezett. Ez az az időszak, amikor a boncolás előtérbe került, a szülések zöme pedig a kórházakban, szülőotthonokban történt.

A betegség elnevezése (gyermekági láz) Thomas Willistől származik (1662). Semmelweis felfedezéséig a kialakulását legalább harminc különböző okra vezették vissza. Ezek közül néhány: a terhességgel együtt járó fátum; a félelem vagy a szeméremérzet; a levegőben lebegő, járványokat okozó miazma (amelyet kozmikus és tellurikus hatások befolyásolnak); székrekedés; mechanikus okok (Busch); a gyermekági idején a női testben lezajló „természetes forradalom” zavara (Carus). Az ok magyarázatára elméletek is kialakultak. A „tejelmélet” szerint a képződő tej rendellenes úton a fejben (Willis, Sydenham, Van Swieten, Boerhave, Boer Levret stb.) vagy a hasüreg szerveiben (Puzos) raktározódik. A „flogisztikus” elmélet az oki tényezőt a hasüregi és kismencedei szervek gyulladásában vélte fellelni (Platter, Harvey). A góc lehet a méh (Kirkland), a béltraktus (Halme) vagy a hashártya (Hunter), vagy a hashártya és a cselesz (Osiander), vagy a petefészek és petevezeték (Wagen). Volt olyan vélemény is, hogy a gyermekági láz nem önálló betegség, hanem a nemi szervek helyi, gyulladásos betegsége (Schmuck, Helm). Ez utóbbi elképzelés már közelít a messzi távolból a valósághoz. Ugyanakkor számos vezető európai szülész úgy gondolta, hogy a terhesség

során felhalmozódó anyagok a normális szülés során kiürülnek. Ha ez egyéb betegség miatt nem következik be, „vérromlás” történik, amelynek egyik következménye a gyermekági láz (Siebold, Ritgen etc.).

A kontinens orvosai nem tudtak mit kezdeni a „genius epidemicus”-sal. Az angolok nem érezték magukat teljesen tehetetlennek, mert a „kontagionista” elméletet követték, miszerint a betegség oka a contagium, amely a levegőben terjed, és szellőztetéssel, tisztasággal, a levegő fertőtlenítésével (kén, klór) és a betegek elkülönítésével meg lehet előzni. Nem ismerték fel, hogy a betegség kontaktussal terjed leginkább, továbbá azt sem, hogy nem fertőző betegség. Ugyanakkor White (1773) felismerte a szülő nő környezete tisztaságának fontosságát, Denman (1782) ezen túlmenően az orvosokét és a nővérekét is. Részgazságot közöl Gordon (1795), aki szerint az orbánc okozza a betegséget. Nem ismerte azonban fel, hogy a bomló anyag nem a gyulladt hashártyáról vagy belekből kerül a méhbe. Mivel helytelenül értelmezte a betegséget, az általa alkalmazott hashajtás és nagy volumenű érvágás inkább rontotta a betegek állapotát. A Harvard Egyetem tanára, Holmes 1843-ban a betegség ragályos természetére és a tisztaság fontosságára hívta fel a figyelmet. Ez utóbbi biztosítására 8 pontban foglalta össze javaslatait (ezek többsége a betegség félreismerése miatt felesleges volt). Eisenmann (1837) megsejtette, hogy a méh sérülése, illetve annak elfertőződése okozza, Watson (1844) szerint pedig a vizsgáló kéz szerepet játszik, és klórmentes öblítést ajánlott. Végül az előzményekhez tartozik Zsoldos János *Diaetetika vagy az egészséget fenntartó, és a betegségtől tartóztató rendszabások* (1814, 1817, 1818) könyve, aki leírja, hogy szülés előtt a bábának ecettel, lúgos, majd szappanos vízben kezét kell mosni, a sebeket „langyos vízbe” elegyített több vagy kevesebb kámforos égetett borral kell tisztítani és kötözni. A teendőket Fodor Gerzson 1818-ban rímes versbe szedte, amit a bába álmában is skandált.

Az „ész” korszakában tehát a fenti magyarázatok születtek Napnyugaton. Az igazi és máig pontos választ – bár Zsoldos már figyelt és gondolkodott – Semmelweis Ignác adta meg, nem csupán a ratio, hanem azon túli motivációk szerencsés egybeesésével. Felkészült (az ismeretekkel), felismerte, megmagyarázta, megelőzte a gyermekági lázat (lelkiismeretesen, kitartással, önfeláldozó emberszeretetből, az igazságba vetett rendíthetetlen hittel és reménnyel). Őelőtte is körbejárták az egymással vetélkedő és veszekedő elméletek az igazságot, de senki sem ismerte fel a betegség lényegét (a pyaemia egyik válfaja, és nem sajátos fertőző betegség), a közvetlen okot (a tisztátalan kézzel végzett belső vizsgálat), így nem juthattak el az oki megelőzésig.

A GYERMEKÁGYI LÁZ OKÁNAK ÉS MEGELŐZÉSÉNEK FELFEDEZÉSE

A bécsi szülészeti klinika a világ egyik legnagyobb forgalmú intézete volt. Semmelweis belépésekor már 63 éve működött, és 186 ezer szülést végeztek (1846-ban 7764-et). A halott nők boncolását és a orvosok hullagyakorlatát 1822-ben főnöke, Johann Klein vezette be. A gyermekági halálozás az első évben 2,8%-ról 7,4%-ra nőtt. A klinikát 1840-ben két önálló intézetté alakították. Az I. klinika oktatta a boncolásokon részt vevő hallgatókat, a II. klinika a bábákat. Ettől kezdve a két klinika gyermekági

halálozási aránya között jelentős (három-ötszörös) különbség alakult ki, amely állandósult (1842 decemberében az I. klinikán 31% volt). Semmelweis vezette a klinikai statisztikát, és 67 táblázat elemzése után arra a következtetésre jutott, ha megtalálja a különbség okát, megtudja a kór okát is. Klein professzor végzettszerűnek tartotta a betegséget, és kellemetlennek a statisztika eredményét, tanársegédje megrögzött kitartását, törekvését, gyakran hangoztatott ellenvéleményét. (Semmelweis helyreigazította és nyilvánosan cáfolta példának okáért Klein azon kijelentését, miszerint az I. klinika falainak öregsége okozza a betegséget.)

Semmelweis éjjel-nappal dolgozott, kereste az okokat, nyugtalanná vált, és lázadozott („hiszen minden kérdés megfejtethetlen, csupán a halottak száma kétségbevonhatatlan”). A szülő nők életmódjára, fizikai állapotára és a betegség lefolyására vonatkozó minden adatot rögzített, a betegeket oldalra fektette, elkülönítette, szellőztetett, figyelt a tisztaságra, az utolsó kenet időtartamát lerövidítette, öröket állíttatott. A két klinika minden viszonyát összehasonlította, és egyenlőnek találta. Egy kivétellel: a II. sz. klinika bábái nem boncoltak. Megfigyelte azt is, hogy a meghalt anyák és újszülöttek boncolási képe rendkívül hasonló elváltozásokat mutat: a pyaemia (vérmérgezés) jeleit. Helyesen következtetett arra, hogy azonos elváltozásoknak azonos jelei vannak, tehát a halál oka ugyanaz. Mivel nemcsak gyermekágyasok hullái mutatják a pyaemia elváltozásait, a gyermekágyi láz nem a gyermekágyasok sajátos és kizárólagos betegsége.

Lázás igyekezete ellenére Klein nem hosszabbította meg az önállóságát védő „vad magyart”, aki barátjával és szobatársával, Markusovszkyval Velencébe utazott, és angolt tanult. A legtávolabbra Bécsből, Dublinban akart elhelyezkedni. Végül mégis visszatért Bécsbe, az I. sz. klinikára, ahol az a tragikus hír várta, hogy barátja, Kolletschka – Rokitsansky tanítványa – kezét boncolás közben egy hallgató véletlenül megvágta. A seb elfertőződött, vérmérgezés alakult ki, és Kolletschka meghalt. Semmelweis megdöbben, amikor a boncolási jegyzőkönyv leírásában és a betegség lefolyásában felismerte a pyaemia oly sokszor látott elváltozásait és tüneteit. „Megrázkódtatva egész valómban, és izgatott kedélyem szokatlan hevével gondolkodtam, midőn hirtelen lelkem előtt állt meg egy gondolat, s egyszerre világos lőn előttem, hogy a gyermekágyi láz és Kolletschka tanár betegsége ugyanegy.”

A reveláció pillanata elérkezett, Semmelweis felismerte, megragadta és helyesen értelmezte. Bizonyossá vált a gyanúja, hogy a boncolás és a gyermekágyi láz között oki összefüggés van. Megvilágosodott az összefüggés módja is: a boncoló orvosok kezére tapadó hullarészeket a hüvelyi vizsgálat során az orvosok a felsebzett szülőutakba juttatják. A kiváltott betegség pedig az anyáról az újszülöttre terjed. Ezért rendkívül ritka a gyermekágyi láz az otthon szülő nőknél, a gyors és könnyű szülések esetén (nem kell vagy nincs idő a hüvelyi vizsgálatra), és ezért ritka a II. sz. klinikán is, hiszen a bábák nem boncolnak. Semmelweis felfedezését állatkísérletekben vizsgálta. Kilenc nyúl hüvelyébe és méhébe hullamaradványokat és/vagy megbetegedett gyermekágyasok méhvadálékát juttatta be. Mind a kilenc nyúl a pyaemia klinikai tünetei és bonctani jellegzetességei mellett elpusztult (más forrás szerint 10-ből 7).

Semmelweis tudatában volt felfedezése jelentőségének. Maga mondta, hogy felfedezésével legalább annyi embert lehet megmenteni, mint Jenner himlőoltásával. Őt

azonban nem a határtalan büszkeség vagy önelégültség, hanem a megrendülés és a keserű önvád kerítette hatalmába. „Meggyőződése, hogy híven tanulságot kell tennem, hogy csak a jó Isten ismeri azoknak a számát, akik miattam szállottak idő előtt sírba... Bármilyen fájdalmas, bármi nyomasztó ez a beismerés, nem a letagadásban rejlik az ellenszere; az igazságot az összes érdekeltnek tudomására kell hozni.”

Semmelweis számára nyilvánvaló, hogy a betegséget közvetítő hullarészeket a vizsgáló kézről el kell távolítani, megtisztítani és méregteleníteni. De mivel és hogyan? Hiszen a boncolás utáni hullaszag egyszerű kézmosás után nem tűnik el. Tehát a hullarészeket így nem lehet hiánytalanul eltávolítani. Különböző oldatokkal kezdett kísérletezni. Miután célját a klóros víz használatával elérte, 1947 májusában a szülő nők vizsgálata előtt kötelezte a orvosokat a körömkefével végzett klóros kézmosásra. Mivel a baktériumokat és azok szerepét közel két évtizeddel később fedezték fel, nem tudhatta, hogy a klóros víz nemcsak a szennyeződést távolítja el, hanem elpusztítja a pyaemiát okozó baktériumokat is. Megszületett a szülészeti antiszepticus!

A halálozási arány az áprilisi 28,27%-ról 1947 végére 0,17%-ra csökkent az I. sz. klinikán. Ez jobb volt a II. sz. klinika eredményénél. Semmelweis kezdetben hullamérgezésnek gondolta a betegséget, a következő évben egy széteső méhnyakban, illetve tbc-ben szenvedő nő gennyes váladéka okozott gyermekági lázat. Ezt követően véglegesítette az elméletét: nemcsak hullamérgek, hanem minden bomlott szerves anyag és a betegek gennyes váladéka okozhat gyermekági lázat, ha a vajúdók vizsgálatánál a kéz útján a szülőutakba jut, és felszívódik.

„Semmelweis felfedezése nem volt véletlen, hanem tudományból merített meggyőződés” (Markusovszky). A 19. század gazdag orvosi felfedezéseit főleg a technikai fejlődés új eszközei tették lehetővé. Semmelweis esetében a klinikai és a kórbonctani felkészültség, kivételes megfigyelőképesség és a rendkívüli logika, amely a bécsi nagy forgalmú szülészeti klinikán érvényesülhetett.

SEMMELWEIS FELFEDEZÉSÉNEK MEGÍTÉLÉSE

Semmelweis saját felfedezését egyértelműnek és fontosnak találta, úgy gondolta, hogy mások számára is az, így nehézség nélkül és gyorsan alkalmazzák a klinikumban. A felfedezést először Hebra, a nagy hírű dermatológus közölte Semmelweis tudta nélkül az orvostársadalommal, a bécsi Orvosegyesület folyóiratának decemberi számában. Még ebben az évben Rokitsanszky és Skoda magáévá tette az új tanokat. A cikkek azonban csekély érdeklődést keltettek. A Bécsben tanuló külföldi diákok (németek, hollandok, angolok, skótok, svédek, csehek, oroszok stb.) nagyra becsülték és lelkesedtek Semmelweis oktatói és klinikusi tevékenységéért, meleg emberi viselkedéséért, szorgalmáért. Tájékoztatták hazájuk vezető szüléseit az új felfedezésről (Kusmaul, Erlangen; Sondengger, Svájc; Schwartz-Kiel, Koppenhága; Steinrich, Amszterdam; Arneth, Edinburg; Wieger, Strassburg stb.), akik továbbították kollégáiknak és barátaiknak Európa számos országába. A címzetek legtöbbje hűvösen és/vagy elutasítóan reagált (Simpson, Edinburg; Tilamus, Amszterdam; Levy, Koppenhága stb.). Ugyanakkor Kielben Michaelis azonnal bevezette az új módszert, amely

igazolta Semmelweis állításait. Az érzékeny lelkű Michaelis ezt látva, önmagát vádolta egy néhány hónappal korábban gyermekágyi lázban elhunyt nőrokona haláláért. Lelkiismeret-furdalása miatt öngyilkos lett. „Lesz alkalmam olyan szülészeteket is az olvasó elé vezetni, kikre ráférne egy kevés abból a lelkiismeretességéből, amelyből Michaelisnek túlságosan is túl sok jutott. Áldás poraira” (Semmelweis). Franciaországban Wieger, Angliában Routh propagálta és népszerűsítette az új módszert. A levelezések során több pontatlanság került az orvosi köztudatba, amely alkalmat nyújtott Semmelweis megtámadására. A kibontakozó vita azt bizonyította, hogy lehet Semmelweis elméletét támogatni, lehet támadni, de nem lehet róla megfélemlíteni. Megkerülhetlenné vált.

SEMMEWEIS MEGTÁMADÁSA, HAZATÉRÉSE, TÉZISEINEK PONTOSÍTÁSA ÉS KÖZREADÁSA

Az európai forradalmi hullám 1848. március 13-án – két nappal a pesti vértelen megmozdulás előtt – érte el Bécset. Metternich kancellár és az általa kialakított államrezon – átmenetileg – megbukott. A forradalom támogatására megalakult a 3-5 ezer főt számláló akadémiai légión, amelybe Semmelweis azonnal belépett. Bár a légiónat hivatalosan rövid idő után feloszlatták, sokan részt vettek a bécsi forradalomban. Semmelweis aktív részese volt a március 13-i eseményeknek, az október 6-i támadásnak a császári hadsereg ellen, amelynek az volt a célja, hogy akadályozza Magyarország megtámadását. Ekkor már a szabadságharcot vívó magyar honvédségben szolgált önkéntesként Semmelweis három fivére. Semmelweis közben folytatta klinikai tevékenységét, gyakran a légión halálfejes egyenruhájában. Minden előadását, demonstrációját és magánbeszélgetését a gyermekágyi lázzal fejezte be. A magyar szabadságharc 1849-es erdélyi harcaiban (a két császári hadsereg ellen) nem vett részt sem a légión, sem Semmelweis.

Miután Windischgrätz 1848. október 30-án vérbe fojtotta a bécsi forradalmat, és úgy látszott, hogy letiporja a magyar szabadságharcot is, féltékeny és sértett főnöke, Klein professzor – miután a bécsi Orvosegyesület felkérte Semmelweist felfedezésének ismertetésére – 1849 márciusában megszüntette az állását, az orvosi kar támogatása ellenére. A minisztérium Klein döntését elfogadta. Ugyanaz lett a sorsa a fellebbezésnek is. Semmelweis emberi nagyságát mutatja, hogy soha egyetlen elmarasztaló szót sem írt Kleinről. Ezt megtette helyette az utókor: „Örök szégyen lesz Klein professzornak, hogy megállította Semmelweis lendületét, és így legalább 20 évvel visszavetette a század egyik legnagyobb eredményének kifejlődését” (Varnier). Az egyik legnevesebb brit szaklap „Semmelweis gyalázatos üldözőjeként” aposztrofálta, az *Encyclopaedia Britannica* szerint az „elvakult Klein... elüldözte Semmelweist”.

Az egzisztenciájától és akadémiai karrierjétől megfosztott embert a bécsi orvosegyelet 1849 júliusában rendes taggá választotta, Skoda pedig októberben hatalmas előadásban ismertette a felfedezést. Ez újabb ellenségeket szerzett, és támadó cikkeket eredményezett (Scanzoni, Seyfert, Hamernik). 1850 nyarán Semmelweis eleget tett a felkérésnek, és két előadást tartott a bécsi orvosegyeletben, a vitában pedig sikeresen

megvédte a téziseit. „A hódolásnak nagy ünnepe ez” (Von Waldheim). Semmelweis nagy hibát követett el, hogy az előadások és a vita teljes szövegét nem tette közzé. Bár ismételt magántanári pályázatát – jelentős korlátozásokkal – elfogadták, Semmelweis öt nap múlva, a személyes zaklatásokért és mivel „a reakció... politikai felügyeletét a tudományokra is kiterjesztette, a szebb jövő reményében hazájában megtelepedett” (Markusovszky). Soha nem említette, hogy visszavágyik Bécsbe. Bécsi barátai ezt soha nem bocsátották meg neki, egyedül Hebra barátsága tartott ki a sírig.

Semmelweis hazaérkezett, valóban barátok közé. Magyar kollégái tisztelték, méltányolták, befogadták maguk közé. Személyes támadás soha nem érte. Semmelweis azonban csak itthon tapasztalta meg, hogy a szabadságharc leverése után addig elképzelhetetlen politikai, katonai, rendőri, közigazgatási nyomás, cenzúra és besúgóhálózat ellenőrzi az országot, megbénítva a művelődést, kultúrát és a tudományos életet is. „Furcsa idő volt az, mi is alig tudjuk elképzelni, akik megéltük. Az *Orvosi Tár* megszűnt létezni, Magyarországnak nem volt orvosi folyóirata, egyáltalán nem volt semmiféle orvosi gyülekezete. Nem láttuk egymást, nem hallottunk egymás tudományos törekvéseiről, és úgy éltünk, mint egy koromsötét éjben. Teljes kilenc évig 1848 után!” (Korányi Frigyes).

Mégsem egészen úgy, mert Balassa János, szabadulása után (a törvényszék háromhavi fogságra ítélte, mert ő volt a honvédség fősebésze), 1851-ben visszakapta egyetemi katedráját. (Balassa nemzetközileg is magasan értékelt sebész volt. Kétszer hívták meg a bécsi sebészeti klinika vezetésére, de ő az ajánlatot mindkétszer visszautasította.) Körülötte csoportosultak a későbbi első nagy magyar orvosgeneráció tagjai (Bókay, Lenhossék, Korányi, Makusovszky, Lumitzer, Haynal stb.). Szinte titokban találkoztak, és próbálták pótolni eszmecseréiken mindazt, amit a hatalom elvett. A Balassa-kör egyre pezsgőbbé váló, szabad szellemi légkörében Semmelweis is megenyhült. Hazatérése után szinte azonnal az 1796-ban alapított, 675 ágygal rendelkező Szent Rókus Kórház szülészeti osztályának fizetés nélküli főorvosa lett, és maradt 1857-ig. Emellett és ezután 1855 és 1865 között a pesti egyetem professzora volt (közben visszautasította a zürichi egyetemi katedrát). Semmelweis hat éve alatt a kórházi gyermekágyi halálozás – módszerének szigorú bevezetése után – 0,39% volt akkor, amikor a mortalitás Bécsben és Prágában 10-15%-os volt.

Mivel családi örökségét Bécsben javarészt felélte, Pesten sem volt fizetése, hamarosan nagy magánpraxist alakított ki. Komoly hivatástudattal, tudással, türelemmel és emberséggel gyógyította a betegeit, keresett nőgyógyász lett. Bevételei jelentősek voltak (tanszéki elődje, Birly félmillió forintos vagyont hagyott örököseire), korai és váratlan halála után azonban mégsem maradt hagyatéka. Bekapcsolódott Pest társadalmi életébe, amely csendes demonstrációk sorozata volt az osztrák elnyomás ellen. Tüntetően nemzeti öltözékben jelentek meg, nemzeti zenére nemzeti táncokat táncoltak. A frakkot felváltotta a díszmagyar vagy a bocskai, a hajpántot a hajkötő vagy párta, a valcert (az elegánsabb és feszebb) palotás vagy csárdás. Lassan kiléptek mély hallgatásukból a reformkor nagyjai, a páratlanul mély és szép magyar költészet műzsái egyre inkább – a régi dicsőség mellett – boldogabb, emberibb és szabad jövőről daloltak. De nem engedtek az ezer évből, és nem engedtek 1848-ból sem. Lassan újraala-

kultak a kulturális és tudományos egyesületek, lassan eljutott hozzájuk a nemzetközi szakirodalom. Semmelweis 1851-ben az újra megalakult Orvosegyesület és a Természettudományi Társulat rendes tagjává választotta. Gyakran látogatta a könyvtárakat, élénk figyelemmel olvasta a gyermekágyi láz fellelhető külföldi irodalmát, és széljegyzetelte a közleményeket.

Egyetemi tanári kinevezése rendkívüli energiákat szabadított fel az eleve túlfeszítetten dolgozó emberben. Az osztrák császár birodalmának egyetemei kizárólag saját anyanyelvükön oktattak (Pádua és Pavia olaszul, Krakkó lengyelül, Prága csehül, Bécs németül). Pesten több ok miatt magyarul, latinul és németül. Semmelweis ezen a három nyelven folytatta, 5 év után, az oktatást Pesten ott, ahol Bécsben 21 hónap után abbahagyta. Évente mintegy 200 hallgatója volt. Emellett széles körű irodalmi és tudományos tevékenységbe kezdett. Részt vett az *Orvosi Hetilap* megindításában (1857). Szülészeti egyetemi tankönyv írásába kezdett (halála miatt befejezetlen maradt). Egyetemi bizottságok aktív tagjaként számos javaslat összeállításában vett részt (orvosképzés reformja, egyetemi campus létesítése, közegészségügyi reform, Szent István Társulat és az Orvosi Könyvkiadó Társulat létrehozása). Ő lett a Védhímlőoltó Intézet igazgatója, az egyetemi könyvtár „gondnoka”, az Orvoskar gazdasági igazgatója. Rendkívül szigorú (a mosoda tulajdonosát, mivel véresen és gennyesen hozta vissza a betegek lepedőit, testileg szolidan megfenyített) és pontos volt (halála után feleségét az egyetem 2900 forintról elszámoltatta, és megállapította, hogy 55 forint és 62 krajcár visszajár az özvegynek).

A pesti egyetem – néhány tanár ellenszenve ellenére – mindig elismerte és nagyra értékelte Semmelweis minden tevékenységét, és felismerte felfedezésének jelentőségét. Történelmi tény, hogy az egyetem sebészeti klinikáján 1858-ban rutinszerűen alkalmazták a klóros kézmosást (Balassa), 1862-ben pedig a világon először, az illetékes hatóság kötelezővé tette a magyar kórházakban a Semmelweis-féle szülészeti profilaxist (az egyetem ajánlására). „Amit tőle Bécs szakférfiai megtagadtak, megtalálta itthon... nagy horderejű felfedezésének pedig teljes elismeréssel adóztak” (Navratil).

A bécsi Orvosegyesületben tartott sikeres előadás (1850) után Semmelweis úgy gondolta, hogy meggyőzte a szülészeket, eredményei önmagukért beszélnek. Az irodalomból és külföldi látogatóival folytatott beszélgetéseiből azonban nem ez tükröződött. Európa és a brit országok szülései és orvosi társaságai sem fogadták el – kevés kivétellel – a téziseit. Rájött, hogy mulasztott, és elhatározta, hogy kilép a világ orvosi közvéleménye elé. 1857–1858-ban előadás-sorozatot tartott téziseiről a Pest-budai Orvosegyesületben, amelyet a magyar orvostudomány nagyjai kivétel nélkül „meghatot-tan” végighallgattak. Markusovszky meleg ajánlással ismertette az előadásokat. („Oly erővel adta elő Semmelweis tanát, mint amilyenel csak oly tan dicsekedhet, amelynek valódiságáért nemcsak szóval küzdeni, de életünkkel is jótállani készek vagyunk.”) Az *Orvosi Hetilap* hét részben leközölte, Dutka Tivadar pedig 1860-ban az *Indian Lancet*-ban ismertette. Másfél év megfeszített munkájával, ebben az évben adta ki fő művét, a *Die Aetiologie, der Begriff und die Prophylaxe des Kindbettfiebers* című hatalmas dokumentumgyűjteményt. Az előszóban írja: „Természetemnél fogva minden tollharctól írtó-

zom... az idők folyására véltem bízhatni, hogy az igazság utat törjön... de reményem 13 esztendőn át nem ment teljesezésbe... A sors igazságok letéteményesévé tett... Visszautasíthatatlan kötelességem helytállani értük... Úgy érzem, büntettet követnék el, ha tovább is hallgatnék.”

A könyv két részből áll. Az első részben részletesen leírja a felfedezése történetét, a betegség fogalmát és megelőzésének módját. E szerint a pyaemia egyik formája, amelyet bomló szerves anyag okoz azáltal, hogy kívülről bármi (a vizsgáló kéz, műszerek, lepedő, szivacs, ágytál) a szülőutakba juttatja, azokkal érintkezik, és onnan felszívódva pyaemiát okoz. Leírja, hogy a bomló szerves anyag a szervezetben belül is képződhet lepényrészek, burokszelek stb. rothadása révén. Ez az autoinfectio (Selbstinfection). Ebben az esetben a gyermekágyi láz külső behatás és belső vizsgálat nélkül jön létre. Semmelweis sorra veszi és tökéletes logikával hiánytalanul megcáfolja az addigi összes elméletet. A prophylaxis fejezetben leírja, hogy a feladat: „ne vigyetek a szervezetbe bomlott anyagokat, és távolítsátok el a szervezetből... mielőtt felszívódhatnának” (non infectio sebészi elvének leírása). A világ összes kormányát felszólítja Semmelweis, hogy törvényekkel biztosítsák a megelőzési szabályok betartását.

A könyv második részének címe Levelezések és nyilatkozatok tanításom mellett és ellen (*Correspondenzen und Stimmen in der Literatur für und gegen meine Lehre*). Ebben az egyetértő vélemények ismertetése mellett (Hebra és Skoda cikkei) egyenként válaszol minden ellene intézett kritikára és támadásra, meggyőzően cáfolva azokat (Simpson, Ruth, Levy, Tilanus, Littmann vele folytatott levelezése, Bamberger, Braun, Hamerik, Dubois, Seyfert, Scanzoni, Kiwisch, Martin, Virchow stb.). Érvelése kimerítően pontos, tárgyilagos, logikus; stílusa tudatosan szenvedélyes, mégis sugárzik belőle a kérlelhetetlen igazság, ember- és hivatásszeretet, az orvosi lelkiismeret.

Markusovszky az *Orvosi Hetilap*-ban közli a kor legkiemelkedőbb kritikai elemzését, amelyben így jellemzi Semmelweist: „...csak az eszme köti le figyelmünket, csak az életmentő tett, a melegen érző és tanja igazáról és üdvéről a legbensőbben áthatott ember... csaknem 15 évig hallgatott, és tűrte kollégái ócsárló nyilatkozatait anélkül, hogy csak egy szót is írt volna... Az *Orvosi Hetilap*-nak jutott azon szerencse, hogy őt nyugalmból fölverje... Semmelweis nem húzott kesztyűt, midőn collegáinál látogatását tette. Ő kereken szereti kimondani azt, ami szívében fekszik, és fennszóval kihirdeti azt, amit mások csak gondolnak.”

Itt be is fejezhetném a közleményt, hiszen Semmelweis korszakalkotó műve elkészült, és a világ tudomást szerzett róla. Felfedezését már csak alkalmazni kellett volna. Mégsem tehetem, mert sorsa hőroszi magasságokba kényszerítette, amelynek téje a saját és az emberek tömegeinek élete vagy halála lett. A dráma ekkor fordult tragédiába, és vezetett a halhatatlanságba.

AZ „ANYÁK MEGMENTŐJE” ÉS „AZ EMBERISÉG JÓTEVŐJE”

Semmelweis elküldte művét minden nevesebb szülészprofesszornak, számos orvostudós-
dónak és tudományos társaságnak. Mindössze Froriep írt néhány kedvező sort, Euró-

pa szülészeti egységfrontba tömörültek, és elhallgatták, lebecsülték, félremagyarázták, elutasították az új tanokat. Breisky prágai szülész gúnyosan így minősíti: „a gyermekágyi láz hittudományi Koránja”. Ismét Markusovszky az egyetlen, aki egy később nagyra értékelt cikkben többek között javasolta a rothadó anyagok kémiai és szövettani vizsgálatát (bakteriológia még nem létezett). Semmelweis – más lehetőség nem maradván – ismét tudatosan támadásba ment át, tollat ragadott, és megírta híres „nyílt leveleit” kora vezető szülészeti ellen („válaszom nem cél, hanem elkerülhetetlen esz-köz”). Azt írja: „a gyilkolásnak meg kell szűnnie, és hogy megszűnjék, őrszemet fogok állítani, és aki veszélyes tanokat merészel hirdetni... erélyes ellenfélre fog bennem találni”. Első nyílt leveleit Späth (bécsi), Scanzoni (würzburgi) professzoroknak írja. Späthet emlékezteti: „az ön elméjét sem világosította meg a gyermekágyi nap, amely 1847-ben süttött ki Bécsben, bármilyen közel süttött is önhöz” (kollégák voltak), majd statisztikákkal bizonyítja, hogy Späth klinikáján 10 év alatt 1924 elkerülhető halál fordult elő. „Ebben a mézszárlásban Önnek is része van.” Scanzonit így minősíti: „...az Ön tanítása, tanácsos úr, hullákon, tudatlanságból legyilkolt gyermekágyasokon épül fel”. A hozzá intézett második „nyílt levélben” így ír: „Tanácsos úrnak 13 évig igaza van, mivel én 13 évig hallgattam; most megszűnök hallgatni, s enyém lesz az igazság... amíg a nő szülni fog.” Levelet intézett a göttingeni Sieboldhoz is, a mély humánus és a megrendült ember hangján, de kíméletlenül. „Örömmel emlékszem... az időre, melyet Pesten együtt töltöttünk el... de a gyermekágyi lázban haldokló szülő nők jajgatása hangosabb szívem hangjánál, és elmém kényszerét, hogy érvényt szerezzek az igazságnak, még ha ez fájdalmasan érinti szívemet... Az Ön tanítása a gyermekágyasok legyilkolására vezet... Azt mondja, hogy a párizsi akadémia tanításom ellen nyilatkozott... Bevallom, én a párizsiakat nem tartom döntő tekintélynek... a párizsi orvosoknak nagy szükségük volna Pestre jönni, hogy itt felvilágosíttassanak.” „Szólítsa fel, tanácsos úr, Németország szülészeti és orvosait, hogy gyülekezzenek össze... Meg fogok jelenni én is.”

Siebold nem haragudott meg („én azért szívesen megbocsátok Semmelweis barátomnak... aki, miután neki felkelt a puerperális nap... éppen ezekkel a sugarakkal akart megégetni”), de nem tudta az orvostudomány konstanzi zsinatát (ott vetették máglyára Husz Jánost tanításai miatt 1415-ben) összehívni, mert 1861-ben elhunyt. A Német Orvosok és Természettudósok Vándorgyűlése Speyerben ugyanebben az évben megvitatta a felfedezést, és Lange heidelbergi professzor kivételével egyhangúan elvetette. Markusovszky az *Orvosi Hetilap*ban egyenként válaszolt mindenkinek – a kor patológuspapájának, Virchownak is –, majd Semmelweis 1862-ben közzétette újabb, 92 oldalas „nyílt levelét”, amelyet a szülészeti összes tanárának írt. Felsorolja az érveit, megismétli a bizonyítékait és cáfolatait, személyesen nyomatékosítja a kormányok és szülésztanárok felelősségét. Kilátásba helyezi, hogy ha kell, az érintettekhez és a társadalomhoz fordul. A cikkben közléstesi Pipinskjöld (Helsingfors), Dietel (Krakkó), Kugelman (Kiel) és Veit (Hannover) elismerő levelét. „Csak nagyon keveseknek jutott osztályrészül, hogy az emberiségnek igaz, nagy... szolgálatot tehessenek, és a világ – kevés kivétellel – jótevőit mindig keresztre feszítette vagy elégette. Reményem azonban, hogy Ön... dicsőséges küzdelemben nem fog elfáradni,

ellenfelei közül már sokan de facto az Ön tanának hirdetőivé lettek” (Kugelman). A közöny, hiúság, tudatlanság, rosszakarat homogén jégpáncélján megjelentek az első hajszálrepedések.

SEMMEWEIS HALÁLA

Semmelweis 1862–1863-tól személyiségében is, fizikailag is megváltozott. Kevésbé örült már a gyarapodó elismeréseknek. A vidám bécsi és pesti diákból, a jó kedélyű, kedves, megnyerő orvosból ingerlékeny, lehangolt ember vált. Rendkívül gyorsan öregedett, testileg leromlott (ahogy azt korabeli fényképei bizonyítják). Tudományos, egyetemi és társadalmi feladatait és betegeit mindemellett a halála előtti utolsó hónapig hiánytalanul ellátta.

Felesége 1865. július 13-án hirtelen súlyos állapotromlást észlelt. Az a gyanúja támadt, hogy férje megzavarodott. Barátai, kiváló tanártársai (Balassa, Bókay és Wagner) először otthonában kezelik, majd a híres fürdővárosba, Graefenbergbe szállítják. Mivel állapota romlik, családja – orvosbarátai tanácsára – a bécsi tébolydába szállítja. Megható, hogy július 31-én a bécsi vasútállomáson régi barátja és örökös támogatója, Hebra várta. Ő volt az egyik utolsó ember, akivel beszélhetett. Feleségét már másnap nem engedték be hozzá. Arról, hogy haláláig (1865. augusztus 13.), életének utolsó két hetében mi történt, semmit sem tudunk. Csak a boncjegyzőkönyv nyújt támpontot (ha pontos, és később sem változtatták meg). A Scheuthauer (a pesti egyetem későbbi professzora) által írt boncjegyzőkönyv tanulmányozása és Semmelweis viselkedése alapján szinte valamennyi jelentős kortársa más és más betegségekre következtetett. (Ezek felsorolása meghaladja e tanulmány kereteit). Másfél évszázad kutatásai, a jegyzőkönyvben leírt státus korszerű ismeretek birtokában való újraértelmezése, a feltételezett betegségei és a halálokok összefüggéseinek összevetése alapján ma már egyértelmű: a halál oka pyaemia volt. A fertőzés kapuja lehetett a jobb kéz középső ujján – az egyik utolsó műtétjénél – szerzett seb, lehetett a tébolydában szerzett sérülés (kétszer valószínűleg megverték, mindkét alkarját eltörték, majd kényszerzubbonnyban az ágyhoz hevederezték. A hevederek eltávolításakor már mindkét alkar üszkösödésnek indult), de lehetett súlyos osteomyelitis is (amit Haranghy professzor mutatott ki 1966-ban, a Semmelweis exhumálása alkalmából elvégzett gondos és igényes vizsgálati során). Bárhol indult el a fertőzés, szepszis következtében „átrakódási tályogok a végtagokon, a bal vesében találtatott gennyvér volt jelen, mely gyors halálát okozta” (Markusovszky).

Haranghy szerint a pyaemia okozta az agy és gerincvelő gyulladásos elváltozásait. A pyaemiától független kóros agyi elváltozás csak a kezdődő arteriosclerosis volt. Nyíró professzor, a nemzetközileg elismert elmeorvos megállapítja, hogy Semmelweis sem idült elmebetegségben, sem paralysisben, sem mániában vagy paranoiában nem szenvedett. Az utolsó két évben mutakozó pseudoneurastheniás jelenségeket a lelki terhek, a kezdődő arteriosclerosis, a halála előtt 3 héttel kialakult pszichózis, exogén (külső hatásra létrejövő), reakciós típusú elmebetegség volt, amelyet ugyanaz a szepszis okozott, ami Semmelweis halálát is. „Ha Semmelweis szepszise meggyógyult volna, meggyógyult volna elmebetegsége is” (Nyíró).

SEMMEIWEIS ELUTASÍTÁSÁNAK OKAI

Semmelweis szerint az őt ért támadásokat nem a becsületes meggyőződés, hanem az ellenséges indulat vezette. Ez a „nyílt levelek” után valószínűsíthető. Megelőzően, a felfedezés időszakában sem mindenki méltányolta Semmelweis igazmondását, lázas aktivitását („der verrückte Nazi”), a bécsi forradalomban játszott szerepét („der Rebell”), hangsúlyozott magyarságát a leverett szabadságharc után („der wilde Ungar”). Az osztrák császár hatalmának gyengülését nem a hibás politikában és törvénytelen kormányzásban, hanem a magyar ellenállásban látták. Alig tűnt hihetőnek, hogy annak a betegségnek, amelyet évezredek legkiválóbb orvosai nem értettek meg, és nem tudtak vele mit kezdeni, egy fiatal szülész új módszerekkel okát, lényegét és lefolyását nemcsak felismerte, leírta, hanem bizonyítottan meg is előzte. Szerencsétlen körülmény volt, hogy Semmelweis minden tétele és állítása ellentmondott a jelentős eredményeket felmutató kórbonctani iskolának, amely a betegségek okát a sejtek és szövetek elváltozásában kereste és sokszor meg is találta. Az iskola legnagyobb személyisége, Virchow például ekkor fogalmazta meg, hogy a pyaemia – külső behatás és a testfelület sérülése nélkül, a szövetekben – hideg hatására jön létre. Virchow élete végéig védelmezte kedvenc sejtjeinek és szöveteinek szerepét és a sejtek ingereit. Ő volt Semmelweis legtekintélyesebb ellenfele, tanai elfogadásának legnagyobb gátja. 1861-ben azt mondta Semmelweisről: „der Kerl spekuliert”. Nem meglepő a válasz: „...ha Virchow a 823 magyar bábának tartott volna előadást... rögtön kinevezték volna... A gyermekágyi thrombózis élettani viszonyok között Virchow spekulációiban létezik, de nem a gyermekágyasok méhében”. Igaza volt!

A tudomány legfőbb módszere akkor a kísérlet volt, amit Semmelweis alig használt (néhány nyúl megfertőzésén kívül). Nem értették, nem fogadták el a statisztikát tudományos módszernek. A kortársakban mélyen rögződött a több évszázados tétel, hogy a betegség járványos, amit a miazma vagy a contagium terjeszt. Semmelweis munkássága és stílusa sok volt egyszerre a nagy hírnév tudósok hiúságának és önbecsülésének. Maradt a józan ész röghöz kötése, az elhallgatás és a félremagyarázás „klasszikus” – napjainkban is létező – „tudományos” módszere. Mivel Semmelweis tanítása halála után is egyre inkább teret nyert (sokan már használták, de még nem beszéltek róla), értéke növekedett, egyre kevésbé támadták. Inkább eltorzították, félremagyarázták, kétségbe vonták az eredetiségét, mások részgazságait felülértékelték. Elvitatták Semmelweis prioritását, sokszor kétségbe vonták – halála után – az elmeállapotát.

A több évtizedes vitában Európa és Amerika legjelentősebb tudósai, folyóiratai és tudományos társaságai vettek részt. A könyvtárnyi vitaanyag részletei a mai olvasó számára érdektelenek. Fontos azonban két felfedezés. Louis Pasteur az erjedés tanulmányozása során, 12 évvel Semmelweis felfedezése után, bebizonyította, hogy a levegőből és a porból a folyadékba jutó mikroorganizmusok hozzák létre a változást (a fertőzések mikrobiológiai eredetének elve), amelyet szűréssel, hőkezeléssel vagy kémiai anyagokkal lehet megelőzni. Pasteur 1875 után a fertőzések bakteriális eredetével kezdett foglalkozni, és 1879-ben (harminc évvel Semmelweis felfedezése után) kitenyésztette a gyermekágyi lázas betegek szülőútjaiból – az elrendeződésük alapján – a streptococ-

cusnak nevezett baktériumot (később más gennykeltő mikroorganizmusokat is felfedeztek). Megtalálta tehát a „bomló anyagot”.

A glasgow-i sebésztanár, Lister felfigyelt az erjedés mechanizmusára, és a bomlást (majd 1879 után a bakteriális fertőzést) – Pasteur módszerei közül – kémiai úton akarta megakadályozni. A *Lancet*-ben 1868-ban közölt két cikkében azt javasolta, hogy karbolspray-vel fertőtlenítsék a levegőt, a sebészi műszereket, és használják sebkötözésre is. Lister ugyanakkor a kontakt fertőzéseknek nem tulajdonított jelentőséget, és még 1885-ben is frakkban és fertőtlenítő bemosakodás nélkül operált. A műtéti halandóságot 45%-ról harmadára szorította le 1879-ben. Módszerét bőséges állatkísérlettel támasztotta alá, és számos közlönyben ismertette. Pasteur elfogadását megkönnyítette, hogy Koch hamarosan kidolgozta a bakteriológia módszertanát, és ennek segítségével szinte minden évben felfedeztek fertőző betegségeket okozó, új baktériumtörzseket. Lister eljárása előbb hódította meg – a járványos Semmelweis-vitában már megedződőtt és az antiszepszisre érzékeny – német és kontinentális orvostársadalmat, mint Angliát. Lister módszeréért Nussbam (München) már kezdetben is lelkesedett, Billroth (Bécs), a század nagy sebésze 1879-ig ellenezte. Lister a német kritika hatására fogalmazta meg véglegesen az aszeptikus eljárást.

Miután Pasteur és Lister is megívta a maga harcát (lényegesen rövidebb idő alatt és kíméletesen), Semmelweis tanítása ismét a tudományos világ érdeklődésének középpontjába került. A két tudós eredményei ugyanis vitathatatlanul igazolták Semmelweis igazát. Az egész világra kiterjedő diszkusszió során kiderült, hogy Semmelweis felfedezése messze túlmegy a szülészet határain, és – bár Balassát leszámítva nem alkalmazták – forradalmasította a sebészi antiszepszist is, és világosan megfogalmazta az aszepszis gondolatát („...a gyermekági láz ugyanaz a betegség, mint amely... a sebészi operáció után támad”). Bár Haller, az Allgemeines Krankenhaus igazgatója a fenti kijelentés jelentőségét már 1847-ben megértette, 20 évvel később ezt sokan kizárólag Lister érdemének tulajdonították. „Semmelweis világosan felismerte az aszepszis jelentőségét, és csak kortársainak rövidlátásán múlt, hogy felfedezése csak... az 1880-as években, Lister munkássága révén jutott érvényre” (Sauerbrach). Ez úgy pontos, hogy a világ legtöbb részén. Balassa – jóval Pasteur és Lister előtt – 1858-ban bevezette Semmelweis módszerét klinikája gyakorlatában, utóda, Kovács (nem értett egyet Lister antiszepszisével) felismerte a karbolspray mérgező hatását, szublimáttal együtt kiiktatta, és forralással sterilizált műszerekkel Semmelweis gondolatát (sebészi aszepszis) vitte tovább. „A modern aszepszis alapja Semmelweisnek az a mondása, hogy biztonságabb, ha a szülészek ujjukat egyáltalán nem piszkítják be, mint ha bepiskított ujjukat megtisztítják” (Bruch).

Óhatatlanul elkezdődött az összehasonlítás Listerrel. „Semmelweis nagy lendülettel vált a sebészetben is az aszepszis megalakítójává... nem helyes őt csak Lister előfutáraként megbélyegezni” (Brunn). „Semmelweist úgy kell tekinteni, mint az aszepszis tényleges megalapítóját a sebészetben is” (Schönnauer). „Semmelweist kell az aszepszis atyjának tekinteni... nem Lister mellé, hanem elé kell állítani, mert 20 esztendővel Lister előtt világosan felismerte a fertőzést okozó exogén tényezők összefüggéseit, és ténylegesen gyakorolta a fertőtlenítést” (Sigwart).

A valóság az, hogy Semmelweis és Lister zseniális felfedezéseinek sorsa összefüggött. „Semmelweis elveinek elterjedését Lister segítette elő, azonképpen Lister fellépését, sikereit Semmelweis előzetes küzdelmei vívták ki” (Müller). Szellemesen összegezve: „Semmelweis nagyságát későn... csak akkor ismerte fel a világ, amidőn az antiszepszis elvét kiszorította az aszepszis, más szóval, amikor a Lister-féle eljárás a Semmelweis-féle eljárásra tökéletesedett.” Ez majdnem ötven évet igényelt.

SEMMEWEIS MÓDSZERE, FELFEDEZÉSE

Semmelweis felfedezésének alapja a kórlefolyás és a boncolási leletek nagyon pontos megfigyelése, megismerése és értékelése, a köztük létező oki kapcsolat logikai felismerése, és új módszerrel, a statisztikákkal való bizonyítása. A felhasznált állatok alacsony száma miatt – bár az eredmények egyértelműek voltak – kísérletei kiegészítő értékűek voltak. Ő fedezte fel a gyermekágyi láz és a pyaemia jellegét (nem járvány, hanem fertőzés), okát (minden bomló szerves anyag), a fertőzés kapuját (sérült seb felszín), a fertőzés eszközét (vizsgáló kéz, műszerek, a sebbel érintkező minden tárgy és anyag), módját (a bomló anyag felszívódása), következményét (vérmérgezés, pyaemia) és a megelőzés lehetőségességét. Ennek során leírta az autoinfectiót (a bomló anyag külső behatás nélkül a szervezetben keletkezik), megfogalmazta a noninfectio fontosságát (a fertőzés ágenseinek elkerülése), illetve a megelőzés gyakorlati módját (a kéz mechanikus kefével való tisztítása, klórvizes kézmosás minden hüvelyi vizsgálat előtt). Statisztikailag bizonyította módszerének eredményességét. Leírta és elsőként alkalmazta az antiszepszist (a baktériumok számának és szétterjedésének meggátlása) és az aszepszist (az összes kórokozó eltávolítása, kiirtása).

Az epidemiológiai és a kísérleti kóroktani kutatások úttörője. Ha a rothadó anyag kifejezést – a 30 évvel később felfedezett – baktériumi szóval helyettesítjük, Semmelweis minden szava változtatás nélkül ma is érvényes, szemben Listerrel, akinek módszere minden részletében változott. A listeri elv azonban örök. Semmelweis felfedezését – miután a 1870-es, 1880-as években felismerték, hogy Lister antiszeptikus eljárása ugyanaz –, szórványos és egyre ritkább ellenvéleményektől eltekintve, elfogadták és alkalmazták. Elsőként a német szülészek mozdultak. „Németország Semmelweis áldásos tanait nehezen és későn ismerte fel, a hibákat igyekszik jóvá tenni” (Diebmann). Mindenki, aki számított, hitet tett mellette. Zweifel a német nőgyógyásztársaság kongresszusán, 1897-ben Semmelweis felfedezését a legnagyobb tudományos eseménynek és egy új orvostudományi korszak kezdetének minősítette. Anglia, Franciaország, Itália a századfordulón, majd az egész világ ünnepelte, és neki hódolt: Semmelweis mint tudós és mint ember teljes elégtételt kapott.

SEMMEWEIS APOTHECIS

A Budapesti Egyetem és a Budapesti Orvosegyesület is 1891-ben Semmelweis Emlékbizottságot alapított. 1894-ben hazahozatták a hamvait Bécsből, és a főváros díszsírhelyére, a Pantheonba temették. Sírja fölé díszes síremléket állítottak, amelyet nem-

zetközi kongresszuson avattak fel. A díszelőadásban Hueppe (Prága) Semmelweis jelentőségét Lister és Jenner mellé állította. Kijelentette, hogy őt kell tekinteni az aszepszis megalapítójának. Chemtesse francia professzor meleg hangú hódolatában a halál leküzdéséről beszélt: „...ha mindazok az anyák és gyermekek eljöttek volna, akik Semmelweisnek köszönhetik életüket és egészségüket, Budapest városa nem lett volna elegendő őket befogadni. Az összes nemzet orvosai leborulnak a jövő sírjánál, és leróják bámulatuk és elismerésük adóját.” A német nőgyógyásztársaság 1895-ös bécsi kongresszusáról küldöttség utazott Budapestre megkoszorúzni Semmelweis sírját. Lister támogatásával létrejött az angol Semmelweis Emlékbizottság, amelynek elnöke, Wells 1892-ben így méltatta: „Amit Semmelweis tett, az becsületet áraszt nemcsak rá, hanem az egész orvosi karra, nemcsak szülőföldjére, hanem a mi hazánkra is, sőt az egész világra.” A francia szülészet doyenje, Pinard 1906-ban előadásában kijelentette, Semmelweis megérdemli, hogy az első helyre sorolják az emberiség jövői között. „Letépte a fátyolt, amely előtte mindent elhomályosított.”

1905-ben jelent meg Fritz Schürer von Waldheim kiváló életrajza, amelyhez felhasználta a bécsi és budapesti egyetem, a minisztériumok irattárait és a kortársak visszaemlékezéseit is. Waldheim is egyenesen fogalmaz. Szép emléket állít azoknak, akik kiálltak Semmelweis mellett, és hőséhez méltó szenvedéllyel vonja kérdőre azokat, akik megtámadták. Megrendítően tárja a világ elé, hogy mennyi sérelem érte ezt a lángeszű embert Bécs, a kortársai és az utókor részéről. „Hogyan találta meg Bécs és Ausztria mindezt az áldást? Feledéssel nagy az adósság, amit törleszteni kell.” A bécsi szülészeti klinikák előtt 1908-ban felavatták Semmelweis domborművét, majd 1920-ban utcát neveztek el róla (21. Bezierk).

Ezt megelőzően azonban nemzetközi adakozásból szobrot állítottak Budapesten, amit rendkívül ünnepélyes keretek között 1906-ban lepleztek le. Előző nap a Budapesti Orvosegylet emlékülést rendezett Bókay elnök díszelőadásával. („Ünnepet ülnék, mert büszkék vagyunk. A Bécsben elkedvetlenített, félreértett, meg nem értett próféta tragikus haláláig buzgó társunk volt. A mi elődeink megértették Őt, tárt karokkal támogatták, és meleg szívvel vették körül.”) Tauffer: „Semmelweis szelleme!... Íme, lásd, az egész művelt világ orvosai nyújtanak neked elégtételt szenvedéseidért, és babért halhatatlan nagy felfedezésedért. Íme, lásd magad körül nemzedet legjobbjait, kik hálások neked azon dicsőségért, melyet hazádnak és nemzedetnek szerezteél. Európa művelt nemzeteinek tudós képviselői zárandokoltak ide, hogy hazánk nagy fia szellemének hódoljanak, és szobrának lábaihoz letegyék az elismerés babérjait. Alig van köztünk olyan, aki családjának boldogságát, talán édesanyjának, talán feleségének, talán anyává lett lányának életét nem neki köszönheti. Őelőtte a nő élethivatásának legmagasztosabb órájában... mindig életveszélyben forgott; nagy lelkét épp ez hozta soha nem múló és reá nézve végzetes izgalomba.”

Az ünnepi ülésen – a család, az egyetemek és a hatóságok képviselőinek jelenlétében – a rektor, tanszéki utódja mellett a német szülésztsársaság és orvosegyesületek nevében Schulze, a bécsi orvosi kar és a legrégebbi orvostársasága (Orvosok Császári és Királyi Társasága) képviselőiben Chrobák, az Allgemeines Krankenhaus nevében Schanta („mi, bécsiek tudatában vagyunk, hogy Semmelweisnek hálaadásunkat leróni

még teljesítetlen kötelességünk”), a dán szülészet nevében Fibiger méltatta a tudóst, Petalozzi római professzor szerint „Itália és a művelt világ egyetemlein Semmelweis nevével kezdik az antiszepszis óriási jelentőségű tanának oktatását. A korszak közönyét, mely életének kínja, a lánglelkű apostol gonosz szelleme volt, ma általános tisztelet váltotta fel: ma a tudásnak a világ minden tudományos központjából Magyarország felé fordulnak az elmék, nekem is szerencsém, hogy a római, firenzei, milánói, páviai, pisai és páрмаi egyetemek megbízottjaként a nagyrabecsülés adóját lerójam Budapest nemes egyeteme és Semmelweis iránt.” Herff (Bázel) Svájc különösen nagy felelősségét emelte ki az emlékezés fenntartásában. Pirner felolvasta a nagyvilágból érkezett, számos méltató köszöntőt, köztük azokat, akik életkoruk miatt személyesen nem tudtak megjelenni (Routh 85, Heger 77 éves). Sinclair azt írta: „Kevés nagyobb ember él az orvosi hivatásban, mint Semmelweis... Alig tudom kifejezni hálámat és csodálatomat a nagy férfiúnak, akit barátomnak tisztelhettem.”

William Sinclairnek mégis sikerült. Megírta és 1909-ben megjelentette Semmelweis egyik legkiválóbb életrajzát („egy nagy és becsületes magyar orvosnak kívánok igazságot szolgáltatni”), amelyben nagyon sok vitatott kérdést egyszer és mindenkorra lezárt (pl. a prioritások).

Semmelweis kultusza a századelőn kezdődött, és napjainkig is terebélyesedik. 1906-ban a szülőházán emléktáblát helyeztek el, emléklakettet adtak ki, 1907-ben „Semmelweis-serleget” alapítottak. Az évi serlegvacsorán a legkiválóbb magyar orvosok díszelőadást tartottak. 1917-ben Európa-szerte megünnepezték születésének századik évfordulóját.

Az 1906-os budapesti nemzetközi kongresszusokon bemutatkozott a világnak a magyar orvostudomány és az első nagy orvosgeneráció. Miután a kiegyezés (1867) után az egészségügy irányítása a választott országgyűlés és a felelős magyar kormány kezébe került, meghozták Európa legkorszerűbb egészségügyi törvényeit, megszervezték a modern közegészségügyet, rendkívül gyorsan és intenzíven korszerűsítették az egyetemeket és kórházakat. Kiváló feltételeket alakítottak ki az orvosi tudományok és az oktatás művelése számára. A külföldi résztvevők megállapították, hogy a budapesti egyetem felnőtt a bécsi mellé, a szabad légkörben nemzetközi hírnévű tudósok nőttek fel. Bárány Róbert 1914-ben már orvosi Nobel-díjat kapott.

1927-ben Angliában a Lister születésének 100. évfordulóján rendezett emlékülésen Jenner, Semmelweis és Lister felfedezését a világ három legnagyobb orvosi felfedezésének minősítették. 1928-ban Tenard, 1929-ben a német Orvos- és Természettudományi Társaság budapesti kongresszusa hódolt Semmelweis emlékének. (Sudhoff elnök nemcsak a gyermekágyi láz megelőzését méltatta, hanem mint mondta, „ezt kell ebben az ünnepi órában hangsúlyozni, hogy világosan felismerte, hogy sokszor halálos veszélyt jelentett férfiak és nők számára a sebzés, illetve sebfertőzés. Mi örömmel helyezzünk koszorút a nagy magyar orvos emlékművére, és hódolattal hajtjuk meg fejünket az Ő géniusza, tettének nagysága előtt”.) 1930-ban Berlinben arcképét Lister mellé helyezték, 1930-ban a szegedi Nemzeti Pantheonban, 1935-ben a budapesti Tudományegyetemen felavatták a mellszobrát. A felfedezés 100. évfordulóján (1947) a tudományos világ tudós társaságai négy kontinensen tartottak emléküléseket. A Seb-

szek Világszövetsége 1954-ben a magyar származású főtitkár, Max Thorek javaslatára Chicagóban, a Világszövetség fővárosában, a történelem tíz legnagyobb orvosa tiszteletére emléksarnokot létesített, és ott helyezte el a „halhatatlanok” márványszobraikat. A sort Imhotep és Hippokratész nyitja, Semmelweis és Lister zárja mindörökké. Róla nevezték el 1906-ban a régi Újvilág utcát, 1912-ben az Orvosegyesület auláját, 1952-ben a régi Erzsébet Kórházat, 1991-ben régi munkahelyét, a bécsi női klinikát, 2004-ben a budapesti orvosegyetemet, a Semmelweis-reflexet és a Semmelweis kisbolygót.

1936 és 2014 között több filmet forgattak róla és az életéről (amerikai, holland, NDK, magyar–német–osztrák, francia–lengyel, amerikai–osztrák, két magyar). Az *Unesco* 2013-ban felvette a „világ emlékezete” kitüntetései közé.

SEMMEWEIS JELENTŐSÉGE

Semmelweis az orvostudomány egyik legfontosabb felfedezését tette, amely emberi életek millióit mentette és menti meg. Kora nem fogadta el, bár rendíthetetlenül, egészségét sem kímélve, önzetlenül küzdött igazságáért, mert emberek élete volt a tét. Semmelweist a küzdelmei a hőroszok közé emelték, halála, amit az a betegség okozott, aminek megelőzését felfedezte, tragikus hőssé. Páratlan tudós és nagy ember volt. Felfedezését a közjó érdekében használt tehetségében és józan eszében, emberi nagyságát a magyar szellemi történeti és életszemléleti hagyományban, transzcendentális hitében és klasszikus erkölcsében ismerhetjük fel. Felfedezése elismeréseképpen az „anyák megmentője” és az „emberiség jótevője” örökös jelzőket érdemelte ki. Küzdelmeiért a halás utókor a „tudomány fátylavívőjének”, az „epidemiológia Husz Jánosának”, „az orvosok Luther Mártonjának” (Blesh), az „emberszeretet ihletett apostolának”, a „legmagasabb orvosi és emberi ideálnak” nevezte. Tragikus életéért és haláláért – a szerző véleménye szerint Aiszküloosz ismertette volna – róla mintázhatta volna meg Prométheuszt, mert Semmelweis saját szenvedései árán nemcsak a lángot és a fényt hozta le az égből, hanem az emberi életet is, hogy lángoljon és sugározzon.

JEGYZET

- ¹ A közlemény idézetei dr. Gortvay György és dr. Zoltán Imre Semmelweis életéről írt könyvéből származnak. Gortvay–Zoltán, 1966.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Abstract (1860) of a very interesting communication in the November issue of *Orvosi Hetilap* by Dr Semmelweis, Professor at the University of Pest, treating upon Puerperal Fever. *Indian Lancet*, Vol. 3. pp. 35–36.
- Bauer, Otto (1958): Einst und jetzt. Das Puerperalfieber. *Münchener Medizinische Wochenschrift*, No. 100.
- Bruck, Franz (1921): *Semmelweis, der Begründer der Anti- und Aseptik*. Haus Pusch, Berlin.
- Bruck, Franz (1929): Semmelweis, nicht Lister. *Janus*, Vol. 33, 301–309.
- Bruck, Franz (1930): Semmelweis und Virchow. *Sudhoffs Archiv f. Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften*, Vol. 23, 387.
- Bruck Jakab (1885): *Semmelweis Ignác Fülöp*. Magyar Orvosi Könyvkiadó-társulat, Budapest.

- Bruck, Jakob (1887): *Ignaz Philipp Semmelweis. Eine geschichtlich-medizinische Studie*. Prochaska, Teschen.
- Brunn, W. L. (1951): *Wurde Ignaz Philip Semmelweis im Jahr 1857 an die Universität Zürich berufen?* Vierteljahrsschrift der Naturforschenden Gesellschaft in Zürich.
- Brunn-Fahrni, Ruth von (1949): Ignaz Philip Semmelweis, ein Wegbereiter der Aseptik. *Ciba Zeitschrift*, Vol. 10, No. 119, 4380–4382.
- Carus, Carl Gustav (1820): *Lehrbuch der Gynaekologie*. Leipzig.
- Cianfrani, Theodore (1960): *A Short History of Obstetrics and Gynecology*. Springfield, [https://doi.org/10.1016/S0002-9378\(15\)33544-4](https://doi.org/10.1016/S0002-9378(15)33544-4).
- Couvelaire, Alexandre (1923): Esquisse de l'histoire de la fièvre puerpérale. *Gynécologie et d'Obstétrique*, Vol. 8, No. 1, 1–10.
- Daly, Joseph A. (1926): Semmelweis: Discoverer of the Cause of Puerperal Fever. *Atlantic Medical Journal*, Vol. 29, No. 6, 417–421.
- Dawson, Percy Millard (1924): Semmelweis: An Interpretation. *Annals of Medical History*, Vol. 6.
- Domány Imre (ed.) (1947): *Semmelweis emlékbeszédek 1907-1941*. Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest.
- Editorial (1950): Ignaz Philipp Semmelweis (1818–1865). *Virginia Medical Monthly*, May, I. Ph. Semmelweis Issue.
- Fasbender, Heinrich (1906): *Geschichte der Geburtshilfe*. Gustav Fischer, Jena.
- Fleischer József (1872): Emlékbeszéd Semmelweis Ignác tanár felett. *Orvosi Hetilap*, 16. évf., 45. sz., 775–786.
- Gordon, Alexander (1795): *Treatise on the Epidemic Puerperal Fever of Aberdeen*. G. G. and J. Robinson, London.
- Gortvay György – Zoltán Imre (1966): *Semmelweis élete és munkássága*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Grosse, Johannes (1899): *Die offen Briefe an Professoren der Geburtshilfe von I. Ph. Semmelweis*. Dohm, Dresden.
- Grósz Emil (1927): Az angol orvosok gyűlése és a Lister-ünnep Edinburghban. *Orvosi Hetilap*, 71. évf., 32. sz., 911–912.
- Gruber von Ritter, Max (1927): Lister Centenary Celebration in London. *British Medical Journal*, Vol. 1, No. 3457, 686–695.
- Győry Tibor (1902): Semmelweis vagy Holmes? *Orvosi Hetilap*, 46. évf., 41. sz., 663–664.
- Győry, Tibor (1924): Remarques sur “Les derniers jours de Semmelweis”. *Presse Médicale*, No. 73.
- Győry Tibor (1936): *Az orvostudományi kar története 1770–1935*. Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest.
- Haranghy László (1960): Semmelweis Ignác betegsége kórbonctani szempontból. *Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*, Vol. 6, No. 18, pp. 29–36.
- Hegar, Alfred (1882): *Ignaz Philipp Semmelweis. Sein Leben und seine Lehre. Zugleich ein Beitrag zur Lehre der fieberhaften Wundkrankheiten*. Mohr, Freiburg-Tübingen.
- Hegar, Alfred (1909): Fünzig Jahre Geburtshilfe. *Therapie der Gegenwart*, Vol. 11, 41–51.
- Helm, Theodor (1839): *Monographie der Puerperalkrankheiten*. Orell, Füssli und Compagnie, Zürich.
- Herdeggen, Robert (1885): Ignaz Philip Semmelweis. A Biographical Sketch. *American Journal of Obstetrics and Diseases of Women and Children*, No. 18, 248–254.
- Kiwisch von Rotterau, Franz (1850): Einige Worte über die von Prof Skoda veröffentlichte Entdeckung des Dr Semmelweis, die Entstehung des Puerperalfiebers betreffend. *Zeitschrift der k. k. Gesellschaft der Aerzte zu Wien*, Vol. 6, 300–306.
- Koch, Robert (1878): *Untersuchung über die Aetiologie der Wundinfectionskrankheiten*. Verlag von F.C.W. Vogel, Leipzig.
- Kósa János (1937): *Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig*. Általános Nyomda, Könyv- és Lapkiadó, Budapest.
- Lee, Robert J. (1875): The Guolstonian Lectures of Puerperal Fever. *The British Medical Journal*, Vol. 1, February–April, 267–270, <https://doi.org/10.1136/bmj.1.739.267>; 304–306, <https://doi.org/10.1136/bmj.1.740.304>; 337–339, <https://doi.org/10.1136/bmj.1.741.337>; 371–373, <https://doi.org/10.1136/bmj.1.742.371>; 408–409, <https://doi.org/10.1136/bmj.1.743.408>; 440–442, <https://doi.org/10.1136/bmj.1.744.440>.

Kásler Miklós: Semmelweis Ignác, az anyák megmentője

- Mályusz Elemér (1923): A reformkor nemzedéke. *Századok*, 57. évf., 1–6. sz., 17–75.
- Marikovszky György (szerk.) (1905): *Markusovszky Lajos válogatott munkái*. Orvosi Könyvkiadó, Budapest.
- Markusovszky Lajos (1861): Semmelweis tanár gyermekágyi lázról írt munkájának ismertetése. *Orvosi Hetilap*, 5. évf., 10. sz., 184–186; 12. sz., 225–228; 14. sz., 267–270.
- Markusovszky Lajos (1862): A külföldi sajtó nyilatkozatai Semmelweis tana felett a gyermekágyi láz okairól. *Orvosi Hetilap*, 6. évf., 6. sz., 117–119.
- Nast, Albert (1951): Semmelweis: Le fou de Buda. *Presse Médicale*, Vol. 59.
- Podach, Erich Friedrich (1948): Zur Geschichte der Semmelweisschen Lehre. *Zeitschrift für Geburtshilfe und Gynäkologie*, Vol. 129, 59–69.
- Regöly-Mérei Gyula (1960): Semmelweis Ignác betegsége orvostörténelmi megvilágításban. *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei*, 18. sz., 13–28.
- Richter, Paul (1913): Holmes und Semmelweis. *Berliner Klinische Wochenschrift*, Vol. 50, No. 3.
- Robinson, Victor (1912): *Pathfinders in Medicine: Semmelweis, the Obstetrician*. Medical Review of Reviews, New York.
- Schuch, Franz (1838): Einige Worte über das Puerperalfieber. *Allgemeine Medizinische Zeitung*, Vol. 45.
- Schürer von Waldheim, Fritz (1905): *Ignaz Philipp Semmelweis: Sein Leben und Wirken*. Hartleben, Wien.
- Semmelweis Ignác (1858): A gyermekágyi láz kóroktana. *Orvosi Hetilap*, 2. évf., 1. sz., 1–5; 2. sz., 17–21; 5. sz., 65–69; 6. sz., 81–84; 21. sz., 321–326; 22. sz., 337–342; 23. sz., 353–359.
- Semmelweis Ignác (1860): A gyermekágyi láz fölötti véleménykülönbség köztem és az angol orvosok között. *Orvosi Hetilap*, 4. évf., 44. sz., 849–851; 45. sz., 873–876; 46. sz., 889–893; 47. sz., 913–915.
- Semmelweis, Ignaz Philipp (1861a): *Die Aetiologie, der Begriff und die Prophylaxis des Kindbettfiebers*. Verlag C. A. Hartleben Verlage-Expedition, Pest-Wien-Leipzig.
- Semmelweis, Ignaz Philipp (1861b): *The Etiology, the Concept, and Prophylaxis of Childbed Fever*. Hartleben Verlag-Expedition, Vienna. (Translated by Frank Peter Murphy dr., Medical Classics, Vol. 5, No. 8, 1941.)
- Semmelweis, Ignaz Philipp (1861c): *Zwei offene Briefe an Hofrath Dr. Eduard Caspar Jacob von Siebold Professor der Geburtshilfe zu Göttingen und an Hofrath Dr. F. W. Scanzoni, Professor der Geburtshilfe zu Würzburg*. Königl. ung. Universitäts-Buchdruckerei, Pest.
- Semmelweis, Ignaz Philipp (1862): *Offener Brief a Sämmtliche Professoren der Geburtshilfe*. Königl. ung. Universitäts-Buchdruckerei, Ofen.
- Siebold, Eduard Caspar Jacob von (1862): *Geburtshilfliche Briefe*. Fr. Vieweg und Sohn, Braunschweig.
- Slaughter, Frank Gill (1950): *Immortal Magyar, Semmelweis, Conqueror of Childbed Fever*. Schuman, New York.
- Stoeckel, Walter (1925): Semmelweis. *Zentralblatt für Gynäkologie*, Vol. 49.
- Szalay Gyula (1937): *A királyi egyetemi katolikus gimnázium története 1687–1937*. Budapest.
- Taufer Vilmos (1918): *Emlébeszéd Semmelweis I. Fülöp 100 éves születési évfordulója alkalmával*. Pápai Ernő Műintézete, Budapest.
- Wagner, S. A. (1934): I. Ph. Semmelweis und die Verhütung der pyogenen Infektion. *Der Chirurg*, No. 6.
- Zweifel, Paul (1881): *Lehrbuch der Operativen Geburtshilfe für Aerzte und Studierende*. Verlag von Ferdinand Enke, Stuttgart.
- Zweifel, Paul (1907): *Die 50-jährige Gedenkfeier der Semmelweissche Entdeckung*. Leipzig.

Hamza Gábor

Mikó Imre (1805–1876), az MTA tiszteleti és igazgatósági tagja, „Erdély Széchenyije”

**Imre Mikó (1805-1876), Honorary Member
and Member of Directorate
of the Hungarian Academy of Sciences,
„Széchenyi of Transylvania”**

Összefoglalás

Az uralkodó 1848 novemberében Mikót nevezte ki az erdélyi gubernium élére. 1860 végén az uralkodó őt nevezte ki főkormányzónak. 1867-ben Andrássy Gyula kormányában a közmunka- és közlekedésügyi tárca minisztere lett. Mikó Imre tudományos és politikai munkájával az egész magyarság közművelődését szolgálta.

Kulcsszavak: Andrássy Gyula, Erdélyi Múzeum Egyesület, gubernium, Magyar Történelmi Társulat, Októberi Diploma

Summary

Imre Mikó was appointed by the emperor in November 1848 head of the gubernium of Transylvania. At the end of 1860 he was appointed again governor general of Transylvania. In 1867 he became minister of public work and transport in the government of Gyula Andrássy. Imre Mikó served by his scientific and political activity the cause of the scientific and cultural life of the Hungarian nation.

PROF. DR. HAMZA GÁBOR, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar (gabor.hamza@ajk.elte.hu).

Keywords: Gyula Andrassy, Erdélyi Múzeum Egyesület (Historical Association of Transylvania), gubernium, Magyar Történelmi Társulat (Hungarian Historical Society), Oktoberdiplom

Gróf hídvégi Mikó Imre, jogász, művelődés- és gazdaságpolitikus, történész 1805. szeptember 4-én született Zabolán (a későbbi Háromszék vármegye). 1876. szeptember 16-án hunyt el Kolozsváron. Édesapja gróf Mikó György háromszéki főkirálybíró, édesanyja gróf Mikes Borbála volt.

Mikó Imrét 160 évvel ezelőtt, 1858. augusztus 15-én választotta tiszteletbeli tagjává a Magyar Tudományos Akadémia. Hét évvel később, 1865. január 26-án az MTA Mikó Imrét igazgatósági tagjává is megválasztotta. Az *Erdély különválása Magyarországtól* címen 1859. november 1-jén tartott akadémiai székfoglalóját egy nagyobb terjedelmű, történeti, sok vonatkozásban azonban jogi, elsősorban közjogi kérdéseket is érintő munka egyik részének, fejezetének szánta. A székfoglaló nyomtatásban is megjelent (Mikó, 1860). Mikó Imre 1860-ban 4000 forintos adománnyal járult hozzá a Magyar Tudományos Akadémia törzstőkéjének felemeléséhez. A közművelődés és közélet területén az ország gazdasági, kulturális és tudományos felemelkedése érdekében évtizeden át fáradhatatlanul munkálkodó Mikó Imrét joggal nevezték „Erdély Széchenyijének”.

Mikó Imre akadémia, tudós társaság („learned society”) alapításával összefüggő életműjének bemutatása kapcsán fontos utalnunk arra, hogy egy erdélyi tudós társaság létrehozásának gondolata már évtizedekkel korábban Bod Péternél, majd tőle függetlenül Batthyány Ignác erdélyi római katolikus püspöknél is felmerült. Az 1817-ben elhunyt Aranka György által alapított Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság megszűnése után, 1819-ben Döbrentei Gábor, akit a Magyar Tudós Társaság akadémiai titoknokká (titkárrá) választott 1831-ben, egy erdélyi tudós társaság létrehozását javasolta. Egy évtizeddel később, 1829-ben Bölöni Farkas Sándor, akit 1834-ben a Magyar Tudós Társaság (1840-től Magyar Tudományos Akadémia) levelező tagjának választott, kezdeményezte egy erdélyi nemzeti múzeum alapítását, kidolgozva annak tervezetét is. Az 1841–1843. évi erdélyi országgyűlés napirendjére tűzte az erdélyi nemzeti múzeum megalapítását is. Mikó Imre részt vett az 1841–1843. évi országgyűlésen az előkészítő munkában. Mikó bizottságot hozott létre, amely kidolgozta és elfogadta az egyesület szabályzatát. Május 26-án kihallgatáson ismertette az uralkodóval a múzeum felállítására vonatkozó kérést. Az engedélyezésre azonban csak két év múlva, 1859 szeptemberében került sor. A hivatalos jóváhagyás után az egyesület közgyűlésének alakuló ülésére 1859 november végén került sor Kolozsváron. A részt vevő tagok nagy többséggel Mikó Imrét választották meg az Erdélyi Múzeum Egyesület elnökévé. Mikó Imre a következő évben alapította meg és indította útjára az egyesület folyóiratát, az *Erdélyi Múzeumot*. Mikó Imre egészen haláláig az Erdélyi Múzeum Egyesület szellemi irányítója maradt.

Mikó Imre 1813-ban kezdte meg tanulmányait a nagyenyedi református kollégiumban. Széles körű jogi ismereteit is ebben a kollégiumban szerezte. A kollégium felsőbb évfolyamain ugyanis a természettudományok mellett köz- és magánjogot (ius publi-

cum és ius privatum) és államtörténetet is oktattak. Mikó Imrére a kollégium tanárai közül különösen az Immanuel Kant tanait hirdető, filozófia- és államismeret-tanára, Köteles Sámuel (1770–1831), a Magyar Tudós Társaság – 1840 óta Magyar Tudományos Akadémia – rendes tagja volt hatással. 1824-ben „társai felett kitűnő” minősítéssel fejezte be nagyenyedi tanulmányait. Még ebben az évben Marosvásárhelyre, a királyi ítélőtáblához került joggyakornoknak, korabeli kifejezéssel, jurátusnak. Marosvásárhelyen 1825-ben a jog- és törvénytudományokból kitűnő vizsgaeredménnyel szerezte meg az oklevelét.

Politikai pályáját az erdélyi főkormánysszék, gubernium tisztviselőjeként kezdte 1826-ban. 1831-ben tiszteletbeli fogalmazónak, 1834-ben pedig tiszteletbeli titkárnak nevezték ki. 1835-ben a Bécsben működő Erdély Udvari Kancelláriára nevezték ki, ugyancsak tiszteletbeli titkári titulussal. 1837-ben visszatért Kolozsvárra. Az erdélyi országgyűlésen tartott választás eredményeként főkormánysszéki tanácsos lett. Ebben a hivatali minőségben közigazgatási ügyek tartoztak a hatáskörébe. Az 1846–1847-es erdélyi országgyűlés felterjesztésére az uralkodó 1847. október 12-én erdélyi kincstárnokká nevezte ki. A kincstárnoki kinevezéssel együtt belső titkos tanácsosi címet is kapott. Mikó Imrének a fentiek alapján módja volt a ius et praxisszal több szinten is megismerkedni, ami segítette a politikai, közéleti pályán való előrehaladását.

Hivatali munkája mellett 1838-ban a nagyenyedi főiskola gondnokává, 1840-ben az erdélyi református egyházkerület egyik státuskurátorává (főgondnokává) választották. Az 1841–1843. évi országgyűlés rábízta a kolozsvári Nemzeti Színház igazgatói teendőinek ellátását is.

Mikó Imre az erdélyi liberális reformnemzedék egyik vezéralakjává vált. 1848-ban Erdély ügyvivő, majd rövid ideig tényleges főkormányzója volt. Elnökölt az agyagfalvi székely nemzeti gyűlésen. A forradalom és szabadságharc idején a törvényesség és a mérsékelt ütemű haladás híveként arra törekedett, hogy a közrendet biztosítsa, és elkerülje az összetűzéseket a magyarok és a többi erdélyi nemzetiség között. Teleki József kormányzó 1848 júliusától a pesti országgyűlésen való tartózkodása alatt, ideiglenes elnökként, Mikó vezette az erdélyi guberniumot. Az uralkodó november 14-én Mikót nevezte ki az erdélyi gubernium élére.

1848. december 2-án az erdélyi főkormánysszék báró Kemény Ferenc indítványára sérelmi feliratot intézett az uralkodóhoz, melyben egyfelől a hazát fenyegető veszélyre és annak okaira figyelmeztette, másfelől a válságos helyzet orvoslását kérte tőle. A memorandum személyes átadásával Mikó Imrét bízták meg, aki fel is kereste a folyamodvánnyal az Olmützben tartózkodó császári udvart. Megbízásának teljesítését követően Bécsben házi őrizetbe került. 1848. december 22-én – alig egy hónapig tartó hivatalviselés után – leváltották a gubernium éléről is. Az erdélyi főkormánysszék felelősségre vonta az 1848-as eseményekben vállalt szerepéért. A vizsgálat éveken át tartott, birtokainak lefoglalására is sor került. Végül hivatalosan nem fogták perbe, jószágait visszakapta, és kincstárnoki tisztségére tekintettel nyugdíjban részesült.

1860 végén, amikor az *Októberi diploma* (Októberdiplom) 1860. október 20-án törént kibocsátását követően az erdélyi főkormánysszéket, guberniumot visszaállították, az uralkodó Mikó Imrét nevezte ki főkormányzónak. Az uralkodó az 1861. évi erdélyi

országgyűlés összehívása során Kolozsvár helyett Nagyszebent jelölte ki az országgyűlés helyszínéül. Mikó leiratban protestált a rendelet ellen. Solutiu fogarasi érsek és metropolita emiatt egyenesen lázadónak nevezte Mikó Imrét az uralkodóhoz küldött memorandumában. Mikó a személyét ért támadások miatt 1861. november 21-én lemondott tisztségéről.

Mikó Imre megjelent a Kolozsvárra összehívott, 1865. évi utolsó erdélyi országgyűlésen, amelyet a Magyarország és Erdély egyesítéséről alkotott 1848. évi I. törvény-cikk újratárgyalására hívtak össze. Ugyanebben az évben választották meg Kolozsvár képviselőjének a pesti országgyűlésbe. Megbízólevelét csak később, 1866 márciusában mutatta be, s ekkor foglalta el parlamenti helyét is. 1867. február 20-án Andrássy Gyula kormányában a közmunka- és közlekedésügyi tárca minisztere lett. Közmunka- és közlekedésügyi miniszter 1870-ig volt. Mikó Imre tárcavezetői törekvéseiben Erdély gazdasági felemelkedésének elősegítése, közlekedési infrastruktúrájának fejlesztése komoly szerepet játszott. Nevéhez fűződik a Magyarországot Erdéllyel összekötő vasúti pálya kiépítése, valamint az állami vasúttársaság, a mai Magyar Államvasutak jogelődjének megalapítása.

A politika élvonalából a háttérbe húzódott, 1872-ben már a képviselő-választáson sem indult. Visszavonulása után, 1873-ban érdemei elismeréseként az uralkodó a Lipót-rend nagykeresztjét adományozta Mikó Imrének. Emellett főpohárnokmesterré nevezték ki, miáltal zászlósúr és a főrendiház tagja lett.

Mikó Imre az 1860-as évekig kizárólag Erdély gazdasági és művelődési felemelkedésének szentelte életét. Komoly részt vállalt az Erdélyi Gazdasági Egyesület 1854-ben való megalapításában. Szorgalmazója volt a Kolozsvári Tudományegyetem létesítésének is. Az Erdélyi Múzeum Egyesület kolozsvári gyűjteményei az egyetem helyének kiválasztásában is fontos szerepet játszottak. Mikó Imre javaslatára az Egyesület a gyűjteményeket átengedte az egyetemnek, fenntartva azokon az Egyesület tulajdonjogát. Mikó olyan együttműködést képzelt el az Egyesület és az egyetem között, amelyben mindkét fél megőrzi önállóságát. Említést érdemel, hogy 1872. október 19-én Mikó Imre eskette fel miniszteri biztosként az egyetemre kinevezett első tanárokat.

1867-től egészen haláláig Mikó Imre volt a Magyar Történelmi Társulat első elnöke.

Élete utolsó éveiben a politikával kevesebbet foglalkozott, idejét inkább a református egyház ügyeinek szentelte. 1875 márciusában még elnökként ő vezette le a Deák-párt és a Balközép Párt egyesülését kimondó ülést. 1875 végétől azonban betegsége miatt teljesen elzárkózott a közéleti feladatvállalástól. 1876. július 15-én bekövetkezett halálát követően a magyar országgyűlés 1876. szeptember 30-i ülésén Mikó Imre emlékét jegyzőkönyvben rögzítette.

Mikó Imre rendkívül aktív tevékenységét elsősorban társadalmi téren fejtette ki. 1856-ban megalapította és 1859-ig szerkesztette a *Kolozsvári Közlöny* című politikai hetilapot. Részt vett az erdélyi román (ASTRA) és szász (Verein für siebenbürgische Landeskunde) művelődési egyesületek munkájában. Bár közművelődési, tudomány-szervezői és mecénási tevékenysége elsősorban Erdély kulturális felemelkedésére irányult, szervezőmunkájával és jelentős anyagi áldozatvállalásával az egész magyarság közművelődését szolgálta.

Mikó már 1848 előtt történelmi tanulmányokat írt. Saját kezével másolta a könyvtárakban s levéltárakban őrzött fontosabb kéziratokat. 1853 és 1855 között intenzíven kezdett foglalkozni Erdély múltjával. Szerkesztésében, három kötetben jelent meg az *Erdélyi történelmi adatok (1855–1858)* című forrásgyűjtemény. A negyedik kötettől a szerkesztést Szabó Károlynak adta át. Életrajzaival azoknak az erdélyi tudósoknak és irodalmároknak állított emléket, akiket előtte nem vagy csak kevésbé értékelték. Az 1862-ben publikált *Bod Péter élete és munkái* című munkájában elsőként méltatta a jogtudomány (egyházjog) területén is fontos művek szerzőjének, Bod Péter (1712–1769), „Erdély nagyérdemű Kazinczyjának” (Orbán Balázs) jelentőségét, aki alapos és sokoldalú történetírói munkásságával valamennyi kortársát meghaladta, és választékos nyelven írt műveivel a magyar nyelv fejlődéséhez is hozzájárult.

Horvát Boldizsár (1822–1898) jogtudós, igazságügyi miniszter Andrassy Gyula kormányában, a Magyar Tudományos Akadémia levelező és tiszteleti tagja, tartotta Mikó Imréről, korábbi minisztértársáról a Magyar Tudományos Akadémián az emlékbeszédet, melyben az MTA tiszteleti és igazgatósági tagjának kivételes áldozatkészségét és a legnehezebb időkben (is) a közösség érdekében kifejtett alkotómunkáját hangsúlyozta.

Mikó Imre munkái: Debreczeni Márton élete. In: Debreczeni Márton: *A kióvi csata*. Pest, 1854; *Erdélyi történelmi adatok I–III*. Szerk., Kolozsvár, 1855–1858; Tájékoztás az erdélyi történetírás és adatgyűjtés körül, vonatkozólag a magyarországi hasonirányú törekvésekre. In: *Erdélyi történelmi adatok I*. Kolozsvár, 1855, V–XXXI. old.; Szózat az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalapítása érdekében. In: *Erdélyi Múzeum*. A Kolozsvári Közlöny melléklete, 1–2. sz., 1856; *Erdély különválása Magyarországtól*. Buda, 1860; Gróf Kemény József emlékezete. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei 1860–1863*. 10. kötet, 1876; Irányeszmék. *Budapesti Szemle*, 1860. Nyelv és irodalom: 8. sz., 257–268., Egyetértés, társadalmi egybeolvadás: 9. sz., 1–16., A magyar ifjúság: 9. sz., 257–271., Nőink hivatása: 10. sz., 1–20., A történelmi alapok megőrzése: 10. sz., 261–273., A hazán kívül lakás: 11. sz., 1–12.; Bod Péter élete és munkái. *Budapesti Szemle*, 1862. 15. kötet, 233–255., 16. kötet, 3–87.; *Magyarország vasúthálózata*. Pest, 1867; *Benkő József élete és munkái*. Ráth Mór, Pest, 1867; *Emlékirat őfelségének a magyarországi vasutakról*. Kolozsvár, 1868; *Gyűljanak meg közöttünk is új oltártűzei az ismereteknek: Mikó Imre beszédei és felhívásai*. Összeáll. Egyed Ákos, Kovács Eszter, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2008.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csikós Júlia (szerk.) (2005): *Gróf Mikó Imre, 1805–2005*. Társ Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- Egyed Ákos (2003): Mikó Imre gróf és az 1848-as forradalom. *Korunk*, 14. évf., 12. sz., 51–59.
- Egyed Ákos (2005a): Hídvégi gróf Mikó Imre – Erdély Széchenyije, az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalapítója (1805–1876). *Magyar Tudomány*, 166. évf., 12. sz., 1570–1577.
- Egyed Ákos (2005b): Gróf Mikó Imre – a Magyar Történelmi Társulat élén. In: Angi János – ifj. Barta János (szerk.): *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára*. Multiplex Media – Debrecen University Press, Debrecen, 193–197.
- Egyed Ákos (2007): *Gróf Mikó Imre, Erdély Széchenyije*. Charta, Sepsiszentgyörgy.

Hamza Gábor: Mikó Imre (1805–1876), az MTA tiszteleti és igazgatósági tagja...

- Emlékkönyv* (1889). *Gróf Mikó Imre emlékszobra leleplezése alkalmára. 1889. június 10.* Erdélyi Múzeum-Egylet, Kolozsvár.
- Erdélyi Pál (1905): *Hidvégi gróf Mikó Imre emlékezete.* Stief Jenő és Társa Könyvnyomtató Int., Kolozsvár.
- Ferenczi Miklós (1942): Gróf Mikó Imre pályája. In: Erdélyi Pál (szerk.): *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egylet félévszázados ünnepére 1859–1909.* Erdélyi Múzeum-Egylet, Kolozsvár, 317–324.
- Györfi Dénes (1991): Gróf Mikó Imre és a nagyenyedi kollégium. *Helikon*, 26. évf., 78. sz.
- Horvát Boldizsár (1884): Emlékbeszéd gr. Mikó Imre igazgató és tiszteleti tag fölött. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei, 1877–1882.* 16. kötet, Magyar Tudományos Akadémia, 18–36.
- Illyés Géza (1940): *Gróf Mikó Imre 1805–1876.* Kolozsvár.
- Jancsó Elemér (1940): *Gróf Mikó Imre, a művelődéspolitikus.* Gloria Könyvnyomda, Kolozsvár.
- Jancsó Elemér (1942): Erdély Széchenyije: Gr. Mikó Imre élete és munkássága. *Magyarságtudomány*, 1. évf., 3. sz., 391–419.
- Kelemen Lajos (1942): Az Erdélyi Múzeum-Egylet története. In: Erdélyi Pál (szerk.): *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egylet félévszázados ünnepére 1859–1909.* Erdélyi Múzeum-Egylet, Kolozsvár, 5–79.
- Kemény Gábor (1877): Emlékbeszéd gróf Mikó Imre felett. *Századok*, 11. évf., 2. sz., 97–109.
- Mikó Imre (1860): Erdély különválása Magyarországtól. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei, 1848–1859.* Az 1859. november 1-jén elhangzott akadémiai székfoglalója, 9. kötet, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Ujvári Mária (2005): Gr. Mikó Imre-megemlékezések születésének kétszázadik évfordulóján. *Erdélyi Múzeum*, 67. évf., 3–4. sz., 191–193.

Makkai Béla

Kétarcú birodalom

*A dualista Monarchia mint a „keleti Svájc”,
avagy a „népek börtöne”*

Double-Faced Empire

*The Dual Monarchy as “Eastern Switzerland”
or “the Prison of Folks”¹*

Összefoglalás

1848–1849 véres epizódja után majd húsz esztendővel a Habsburg-dinasztia kiegyezett a magyar politikai elittel, ami fél évszázad haladékot adott a liberális mezbe öltözött, de despotikus jegyeket is őrző birodalomnak. Az eltérő gazdasági fejlettségű s a perifériákon tömbben élő nemzetiségek kollektív jogokat követeltek. Igényeiket így nem elégítette ki a teljes jogegyenlőséget és kulturális autonómiát biztosító 1868. évi liberális magyar nemzetiségi törvény, amely példa nélkül áll a korabeli Európában. (A svájci alkotmány nem nemzetiségi, hanem regionális autonómiát biztosított a kantonoknak!) Ugyanakkor a német és magyar politikai elit görcsös ragaszkodása a vezető szerephez, szociális szűkkeblűségük és a kevert lakosságú birodalom szétszakításától való félelem restriktív intézkedésekre sarkallta a kormányait. Így hiába virágzott a gazdaság és a kultúra, a századfordulón a határ menti anyaországokból is szított irredenta eszmék felerősödtek, s a világháborús vereséggel a felbomlás okozóivá lettek. Az eltérő politikai hagyományokkal bíró régiók integrálásában az Osztrák–Magyar Monarchia így is tanulságos előképe az Európai Uniónak.

Kulcsszavak: Osztrák–Magyar Monarchia, magyar nemzetiségi törvény (1868), nemzeti konfliktusok, állampolgári lojalitás, irredenta törekvések, integráció

DR. MAKKAI BÉLA CSC, egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem (b61makkai@gmail.com).

Summary

Twenty years after the bloody episodes of 1848-49, the compromise was born between the House of Habsburg and the Hungarian political elite. With the agreement, made in 1868, the liberal and despotic empire was provided a half-century respite. Collective rights were demanded by the various nationalities of different economic development, which were living in the peripheries. Thus, their claims were not in line with the Hungarian liberal national law of 1868, which otherwise proved to be unprecedented in contemporary Europe. (Not even the Federal Constitution of the Swiss, which instead of ethnic autonomy, provided a regional one for the cantons.) However, the Hungarian and German leading elite attempted to protect the unity of the state with restrictive policy, because of their strict adherence to power, and the general discontent regarding the lack of reforms in social policy. Thus, despite economics and cultural prosperity, irredentist ideas became more intense – fostered by borderland mother countries – and having been defeated in the World War I, they contributed to the dissolution of the Austro-Hungarian Empire. The Dual Monarchy can be seen as edifying precursor of the European Union in the integration of different regions with different political traditions.

Keywords: Austro-Hungarian Empire, Hungarian National Minority Law of 1868, national conflicts, political loyalty of citizens, irredentism, integration

A Habsburg Birodalom évszázadokon át megingathatatlanul hitt tekintélyét az 1848-as forradalmak látványosan megtépázták. Különösen fájdalmas volt a magyar alkotmányos jogok védelmében megszerveződő honvédseregtől az 1849-es tavaszi hadjáratban elszenvedett veresége, amit csak Oroszország „baráti segítsége” (azaz katonai intervenciója) tudott feledtetni. Tíz évvel később a birodalom a francia–piemonti szövetség elől volt kénytelen meghátrálni. Végül 1866-ban – villámgyors és megszegyenítő vereség után – Poroszország egyszerűen kitessékelte a Német Szövetségből is. Ezzel a Habsburgok Nyugat-Európa hatalmi centrumából végleg a kelet-európai perifériára szorultak.

Kilátástalan helyzetében a dinasztia 1867-ben kiegyezett a magyar politikai elittel, amely a megtorlás és az önkényuralom két évtizedében is (példát nyújtva ezzel az ír nemzeti mozgalomnak) passzívan ellenállt. A kritikus pillanatban azonban taktikusnak és mértéktartónak bizonyult, hiszen nem élt vissza a helyzetével. Létrejött tehát az Osztrák–Magyar Monarchia, ahogyan első külügyminisztere a történeteket összegezte: „...a német és a magyar elem összefogása a pánszlávizmus ellen” (Vadász, 1998:233).

A hosszú tárgyalási procedúra ilyen eredményének természetesen nem mindenki örült a Lajta két oldalán. Már az 1866. évi bécsi szláv kongresszus résztvevői egy ötpólusú szövetségi állam mellett tettek hitet. A birodalmi centralizáció kudarcot vallott képviselőit háttérbe szorították, de a föderalizmus hívei is csalódtak, mert élükön a leköszönő miniszterelnökkel, Belcredi vel a konzervatívnak, klerikálisnak és tiszteletudónak tartott szláv többségre kívánták alapozni a birodalom jövőjét.

Bár az új közjogi rendszer kifejezte a pillanatnyi erőviszonyokat, igen bonyolult és merev struktúrának bizonyult: két-két parlament és kormány Bécsben és Budapesten, a stratégiai tárcák, a kül- és hadügy s az ezek fedezetéül szolgáló pénzügy közös miniszterek alá tartoztak, ám azok nem egy felettes birodalmi parlamentnek, csupán a 60-60 fős ún. delegációknak, végső soron az uralkodónak tartoztak felelősséggel. Ez a számos diszfunkciót hordozó struktúra, a feudális atavizmusok és a jogállamiság kisebb-nagyobb zavarai jelennek meg Robert Musil ironikus művében, *A tulajdonságok nélküli emberben*. Habár az általa Kákániának (lásd K. und K.) nevezett különös ország alkotmányos, gyakorlatilag az uralkodó irányítja kézi vezérléssel, s noha rendszere parlamentáris, parlamentje az ellenzék (főként nemzetiségiek!) obstrukciója miatt legtöbbször zárva tart. (Legalábbis Bécsben!) A felületes szemlélő számára a Duna-völgyi népek etnikai konglomerátuma nem alkotott szerves gazdasági-politikai egységet, s gyenge belső kohézió jellemezte. Csupán a katolikus néptömegek dinasztiahoz fűződő lojalitása, a milliós hadsereg, a nemzetek feletti arisztokrácia, főpapság és hivatalnoki kar „abroncsai” tartották össze, valamint a félelem, amelyet a birodalommal szerveződő Németország és az expanzív cári Oroszország testesített meg.

A modernizáció kihívásai az eltérő fejlettségű régiók számára egyenlőtlen versenyt eredményeztek, ami a közösen elért eredményekből való részesedés aránytalanságai-ban is megmutatkozott. Nem kétséges, hogy a nemzetiségi politikusok dualizmussal szembeni kritikái, a hatalommegosztás demokratikus formáiról, a szociális igazságtételről hangoztatott jelszavai mögött sokszor a pozíció- és gazdasági haszonszerzés nyers motívumai bújtak meg. Ebből is az következik, hogy a dualista Monarchia legnagyobb rákfénje a nyugati államnemzeteket éltető erővel feltöltő, versengő nacionalizmus, mely esetünkben mindvégig centrifugális erőként hatott.

Ezért is választottam a birodalom népeinek viszonyát, együttélésének és konfliktusainak történetét okfejtésem vezérfonalául. S idézem – kissé sarkító szándékkal – azokat a délszláv és cseh politikusokat, akik az önálló államiség megteremtése szándékával, s a nyugati közvélemény meggyőzése érdekében „a népek börtönének” nevezték Ausztria–Magyarországot. Vajon csakugyan az volt?

Az ellentéteknek és ellenérzéseknek kétségtelenül széles történelmi háttere volt, amelynek felidézése nélkül a feltett kérdés aligha megválaszolható. Ehhez vissza kell pillantanunk egészen az 1526-os tragikus mohácsi ütközetig, amely után az ország három részre szakadt. (Török megszállási övezetre, az ekkor még magyar többségű, vazallus Erdélyi Fejedelemségre és északnyugaton a maradék királyságra.) A magyar nemesség egy csoportja ekkor hívta meg Szent István trónjára az Árpád-dinasztiával női ágon rokon Habsburgokat, ami jobb esélyt kínált a török feltartóztatásához. A törökellenes harcok csaknem kétszáz éve alatt azonban Bécsből a maradék országot egyre inkább hadszíntérként kezelték, a közös erővel felszabadított területeket pedig hadizsákmánynak. Pedig ebben a küzdelemben a síksági magyarság iszonyú véráldozatokat hozott, míg végül saját országában fokozatosan kisebbségbe szorult. A biztonságosabb hegyvidéki perifériákon élő nemzetiségek kevesebb viszontagság és veszteség árán vészelték át a szakadatlan háborúzást. A bécsi kormányzat ráadásul tömeges betelepítésekkel próbálta növelni a határvédelem erejét, egyúttal a kincstár adóbevéte-

leit e termékeny, de szinte lakatlanná lett tájon. A katolikus német és ortodox szerb telepésekkel szemben a magyarokat fél évszázadra ki is tiltották a Temesi Bánság területéről. Sőt bizonyos, hogy részben felügyeletükre szervezték meg az úgynevezett határőrvidéket, kiváltságokkal jutalmazott szerbekből, illetve horvátokból, románokból, albánokból. S e *divide et impera* politika igen eredményes volt az alkotmányos jogaiért vagy vallási-politikai szabadságáért gyakran fegyvert ragadó magyarokkal szemben.

A szembenállás akkor enyhült, amikor a kiépülő abszolút monarchia németesítő politikája miatt a hazai nemzetiségek a magyarok szövetségére szorultak. A polgárosodás folyamatában jelentkező nacionalizmus azonban ismét kiélezte az ellentéteket. A magyar köznemesség a megyei közigazgatásban szerzett politikai tapasztalatait kamatoztatva, közjogi küzdelmet indított a 19. század első évtizedeiben az ország modernizálásáért és demokratizálódásáért. A „reformkor”-nak nevezett időszak látványos eredményei nagyrészt az ő köztegherviselést hirdető (kiváltságaikról önként lemondó) programjuknak köszönhető. Ez az időszak egyúttal a „nemzeti ébredés” kora a hazai nemzetiségeknél, akik a reformer magyarokra ambivalens módon példaként tekintettek, nemzeti karakterük meghatározása érdekében viszont ellenséggépet is általuk teremtettek maguknak.

A horvátok, szlovákok és szerbek formálódó nemzettudatát nagymértékben uralta Kárpát-medencei őshonosságuk gondolata. A 9. századi honfoglaló magyarságot emiatt barbár hordaként kezdték emlegetni, amely megjelenésével háromfelé szakította a békés szlávorságot. Nem véletlen, hogy a korszakban sorra születtek az egyedüli független szláv állam, az Orosz Birodalom vezetését vagy pártfogását feltételező egyesülési vagy függetlenségi tervezetek.²

Amennyire inspirálóak voltak a hazai nemzetiségekre a szlovák Ján Kollár és mások által hirdetett pánszlávista tanok, éppolyan fenyegetőek a magyarok számára, akik a szabadságharc 1849-es orosz eltiprásakor megtapasztalhatták, mit is jelent a *Pax Russica*. (S a korszak magyar irodalmát szinte rabul ejti a nemzethalál víziója.)

A nemzetiségi értelmiség a magyarokkal való egyenértékűség tételét nemcsak a szlávság demográfiai erejével, de – romantikus felfogásban – előkelő származásával is igyekezett alátámasztani. A magyarok hun-türk származástudatával szemben a szlovákok a frank vazallus Nagy-Morva Birodalom eszméjébe, a horvátok a rómaiak előtti illír, a románok a harcos dák hagyományba kapaszkodtak. (Utóbbiak nem mulasztva el egyben a római kultúra kelet-európai örököseiként azonosítani önmagukat.)

Hamarosan azonban pragmatista politikai programokkal is jelentkezték: az erdélyi görögkatolikus papok által kidolgozott dákoromán elmélettel párhuzamosan, 1838-ban a török–orosz fennhatóság alatt álló Valachiában megszületett az Erdély elszakításával is számoló, nagy-román egyesítési program. Szerbia belügyminisztere, Iljia Garašanin pedig 1844-ben vetette papírra taktikusan, hogy a magyarok önállósodási törekvéseit pártolni kell, mert az osztrákok nélkül, meggyengítve könnyebben elszakítható tőlük a részben szerbek által lakott határterület. (Ehhez a hivatkozási alapot a nyelvész, nemzetébresztő Vuk Karadžić fogalmazta meg a „svi i svuda” [mindenki, bárhol] jelszavával, ami azt jelentette, hogy szerb földnek tekintettek minden területet, ahol akár csak egy szerb élt.)

Garašanin tervezetével egy időben, 1844-ben alkotta meg a magyar országgyűlés a magyar államnyelvről szóló törvényt, amely a latin hivatalos nyelvet váltotta fel. A döntés nagy felzúdulást keltett a nemzetiségek körében. A magyarosításvád cáfolatául a „legnagyobb magyar”-nak nevezett grófot, Széchenyi Istvánt idézzük, aki az asszimilációról szólva arra figyelmeztetett, hogy jó példával szolgálva a magyarság legfeljebb vonzóvá teheti idegen ajkú polgártársai számára az önkéntes csatlakozást. (Amire majd a tömegesen beáramló galíciai zsidóság gyors integrálódása és egzisztenciális-jogi felemelkedése szolgál például.)

Még az említett nézeteltérések ellenére is nehéz megmagyarázni, hogy a hazai nemzetiségek 1848-ban miért fordultak szembe az első magyar felelős kormány demokratikus intézkedéseivel, amelyeket a király is szentesített. (Az autonóm báni kormány pl. ki sem hirdette az áprilisi törvényeket, hanem azokat – nagy ünnepléssel – mint saját intézkedéseit vezette be Horvátországban. Hasonló helyzet alakult ki az erdélyi románoknál.)

Ennek két okát ismerjük. Az egyik, hogy a liberalizmus szellemében, anyanyelv-től és vallástól függetlenül mindenki számára felkínált szabadságjogok *személyes* jogok voltak. A szerbek, románok azonban autonóm egyházszervezetükre és a török kori millet gyakorlatára hivatkozva, kollektív jogokat követeltek, ami a magyarság kedvezőtlen demográfiai helyzetében s a pánszlávizmus vélt-valós fenyegetésében nem volt elfogadható. A másik ok kétségtelenül Bécs cinikus megosztó politikája. Céltudatosan bujtogatta a nemzetiségi vezetőket a magyarok elleni fellépésre, és segítségükkel hamarosan hozzálátott a törvényes magyar kormány erőszakos megbuktatásához. (A kortárs Karl Marx is úgy értékelte a helyzetet, hogy a demokrata magyarokkal szemben a nemzetiségek a bécsi reakció engedelmes eszközeivé váltak...) S csakugyan, formálisan a horvát–szerb határőrezredek támadásával megkezdődött az a heroikus küzdelem, amelyben a honvédsereg legyőzte a világ egyik legerősebb ármádiáját, de amelynek fájdalmas polgárháborús epizódjai is voltak.³ Természetesen nem állítjuk, hogy a nemzetiségi irreguláris erők akcióira válaszul magyar részről nem történtek megtorló intézkedések, ám határozottan rosszindulatúnak kell neveznünk a Monarchia-monográfiát megírt A. J. P. Taylornak azt a zsurnalisztákra valló kijelentését, hogy a nacionalizmustól túlfűtött magyar vezetők, élükön Kossuthal, „a magyar honvédeket meggyőzték, hogy csak úgy menthetik meg az országot, ha megölnék mindenkit, aki nem beszéli nyelvüket” (Taylor, 1998:96).⁴ Már csak azért is, mert a magyarok mellett állt a hazai németiség (kivéve az erdélyi szászokat), a zsidóság, a ruszinok és a szlovákok döntő többsége. A tábornoki karban is kitűnő szerb, horvát, román, sőt osztrák tisztak szolgáltak. Ezenkívül 1849 júniusában Kossuth képes volt „megbékélési egyezményt” kötni a románság képviselőivel. Az emigráció évtizedeiben pedig több társával együtt eljutott a Dunai Konföderáció koncepciójához, amellyel a dualista megoldással szemben kínált hosszabb távú előnyökkel kecsegtető alternatívát.

1848–1849 terhes emléke sokáig beárnyékolta magyarok és nem magyarok viszonyát. Noha Pulszky Ferenc szerint a nemzeti mozgalmak Béctől majdnem ugyanazt kapták jutalmul, mint a magyarok büntetésül, még ha néhány nemzetiségi vezetőt „szolgálatiért” ki is tüntettek, és létre is hozták az úgynevezett Szerb Vajdaságot

(1849–1860). Hiszen katonai közigazgatást és spiclirendszert vezettek be, s a közigazgatásban a német nyelv volt a meghatározó. (A csak mintegy egynegyed részben szerb lakosságú új tartományt pedig bő évtizedes fennállása idején gyakorlatilag közvetlenül Bécsből kormányozták.) Az új abszolutizmussal mindvégig dacoló magyar nemesi tisztviselőket az „örökös tartományokból” hozottakkal próbálták pótolni. (A magyaros ruhába bújtatott cseh és szlovén stb. „Bach-huszárok” a rettegett belügyminiszterről kapták gúnynevüket.)

Még ha igaztalannak tartjuk is Erik Zöllner osztrák történésznek a kiegyezési tárgyalásokra utaló megállapítását, miszerint a magyarokat ettől kezdve „sem feltartóztatni, sem kielégíteni nem lehetett többé”, azt meg kell állapítani, hogy az 1867-ben révbe érkező látszó magyar politikai elit hosszú távon tévesen ítélte meg a lehetőségeit. Alapvetően liberális politikai gyakorlata ellenére ugyanis a nyugati államnemzetek mintájára ragaszkodni próbált „magyar politikai nemzet” programjához. S a nyolcszáz éves államközösség alapján egyedül a horvát „társnemzet” politikai egyenlőségét ismerte el a számukra biztosított széles autonómiával, amelyet az 1868-as magyar–horvát kiegyezési törvény (a XXX. tc.) rögzített. Míg azonban ez a megállapodás a magyarok számára az engedmények maximumát, a horvát félnek csupán azok minimumát jelentette. Az Otto Bauer által „történelem nélkülinek” mondott népekkel szemben viszont a magyarság államszervező képességeire és állami szuverenitásának védelmében a múltban meghozott súlyos véráldozataira hivatkozott.

Ez a felfogás tükröződik az 1868-as nemzetiségi törvényben is (ILIV. törvénycikk). A többéves törvény-előkészítő munkát végző bizottság tagjainak csaknem fele nemzetiségi szakértő volt. Ám pl. a létszamarányos nemzetiségi képviselétről szóló, s hasonló kollektív jogokra vonatkozó javaslataik a fent említett okból nem kerültek be a törvénybe. A magyar felfogás szerint ugyanis ezek veszélyt jelentettek volna az állam területi integritására. Ezzel együtt is elmondhatjuk, hogy a törvény őszintén a megbékülést kívánta szolgálni, s a korabeli Európában páratlan nagyvonalúsággal rendelkezett a kisebbségek főként nyelvi-kulturális jogairól. Még ha Taylor cinikus elfogultsággal úgy interpretálta is monográfiájában, hogy: „Nagyszerű törvény, kár, hogy egyetlen pontja sem valósult meg” (Taylor, 1998:160).

Valójában a törvény az egyéni szabadságjogok széles körű gyakorlati biztosítékait is megadta, feltételezve, hogy ez kárpótlást jelent a nemzetiségeknek politikai nemzetként való elismerésük és a külön etnikai régiók kialakításának hiányáért. Mindenekelőtt széles nyelvhasználati jogokat biztosított a kultúra, a közigazgatás és igazságszolgáltatás terén községi és megyei szinten, amennyiben egy adott nemzetiség elérte a küszöbértékként megállapított 20%-ot.⁵

A nemzetiségek autonómiája egyházi és oktatási szinten csaknem teljesnek mondható, nem valósult meg viszont pl. a nemzetiségi többségű megyék nemzetiségi vezetése, és végrehajtási utasítás sem készült a törvényhez. Az is tény, hogy a liberalizmusnak a korszakra jellemző fokozatos térvessztése a magyar nemzetiségi politikában is éreztette kedvezőtlen hatásait. Ebben viszont azoknak a radikális kisebbségi vezetőknek a felelőssége is megállapítható, akik túlzó követelésekkel is előálltak,⁶ s meg sem szavazták a törvényt. (A román és szerb képviselők ki is vonultak a szavazásról.) S ezzel szívessé-

get tettek azoknak az erőknél, akik amúgy is sokallták az engedményeket, s most már arra is hivatkozhattak, hogy ha a nemzetiségek nem becsülik a tálcán felkínált jogokat, akkor nem is érdemlik meg azokat.

A nemzetiségi pártok végül tiltakozásul meghirdették a „passzivitás” politikáját, noha ezt semmilyen alávetési szándék vagy jogtiprás nem indokolta. Téves stratégiát választottak, hiszen politikaikontroll-szerepük megtagadásával szinte felhatalmazást adtak a kormánynak a jogaik fokozatos megnyirbálására. Igen jellemző fordulat, hogy a századforduló heves politikai vitái során – amikor ismét az aktív politizálás mellett döntenek – viszont már a törvény maradéktalan végrehajtását kérték számon a kormánynak. De akkor már a magyar politikai elit kompromisszumképessége erősen megcsappant a kormányzat (osztrák oldalhoz képesti) stabilitása, a kedvező demográfiai mutatók, a látványosan emelkedő életszínvonal és a magyar honfoglalás ezeréves évfordulójának eufóriája miatt.

Ezekben az évtizedekben még számos idevágó liberális törvény születik: 1868-ban a horvát kiegyezésről, a görögkeleti vallásról,⁷ vagy a későbbi egyházjogi küzdelmek eredményeként alkotott törvények az egyház és állam szétválasztásáról és a zsidóság teljes emancipációjáról.⁸

A politikusok új generációjának emlékezetében ugyanakkor elhalványulnak a szabadságharc véres emléképei. A jól érzékelhető fejlődés, a hosszan tartó béke hatására többségükön valamifajta önelégültség lesz úrrá. A parlamentben a szűk választójog miatt csak csekély számban jelen lévő nemzetiségek politikai súlyát bagatellizálják. Megmozdulásaikat – akárcsak az újonnan jelentkező agrármozgalmat és az ipari munkásságét is – felforgató tevékenységként ítélik meg, ami ellen pusztán hatósági eszközökkel lépnek fel. Egyre gyakoribbá válnak a sajtóvétséget szankcionáló bírósági eljárások, noha ezek döntő többségében az esküdtszék felmentő vagy igen enyhe ítéleteket hoz.

Ugyanakkor a közélet jellemző tünetévé válik a korrupció és a választási visszaélések. Tovább rontott a helyzeten az 1879-es népoktatási⁹ és az 1883-as középiskolai törvény, amelyek ugyancsak a magyar államnyelv kötelező oktatását írták elő a nemzetiségi tanintézetekben, heves ellenreakciókat kiváltva. Az államnyelv nyelvművelő és kulturális egyesületek által is propagált terjesztése kétségtelenül európai tendencia. (Jászi Oszkártól tudjuk, hogy egy breton diákot francia tanára ekkoriban felpofozhatta, ha anyanyelvén beszélt az iskolában, Németországban pedig államilag felvásárolt poznaói lengyel földekre karhatalmi támogatással telepítettek németeket.)¹⁰

A magyar viszonyokra mégsem jellemző a durva erőszak (kivéve a választási kampányokat), noha a Tisza-érában felszámolták a Matica Slovenskát és a három szlovák gimnáziumot, a Bánffy-kormány idején a kulturális jogok megsértésére (nemzetiségi iskolák bezárására) és a földrajzi és személyi nevek erőszakos magyarosítására is sor került, s külön ügyosztály szerveződött a nemzetiségi politikusok és sajtó megfigyelésére (III/3.). Mint az önmagát beteljesítő jóslat: a pánszlávista propagandatevékenységre hivatkozó represszív intézkedések csakugyan az államellenességig fokozódó ellenállást generálnak a nemzetiségi pártokban (lásd az 1892-es román Memorandum megtorlásaként lezajló sajtóperek nemzetközi hullámokat verő hatásait).

A századvég változó viszonyait a nemzetiségi pártok együttműködési próbálkozásai jellemzik. 1895-ben ült össze Budapesten a nemzetiségek kongresszusa, melyen összefoglalták sérelmeiket és offenzív politikai programjukat. Ennek újdonsága, hogy önmagukat államalkotó tényezőnek tekintve, lojális állampolgári magatartásukat a magyar kormány engedményeihez kötik. Ezzel párhuzamosan sérelmeiket nemzetközi fórumokra viszik (ahol érthetetlen nemtörődömségből a magyar álláspont nem vagy alig jelent meg).

A magyar millennium 1896. évi ünnepségsorozatára a középkori magyar nagyhatalom újjáéledésének illúziója nyomta rá a bélyegét, ami lehetetlenné tette a később befogadott nemzetiségek történelmi szerepének, „hozzájárulásának” reális értékelését. Utóbbiak ezért is fogadták a nagy eseményt rideg távolságtartással.

A Lajta folyó túloldalán, a szláv többségű Ausztriában több konfliktus, ugyanakkor több kompromisszum jellemzi a nemzetek együttélését. Az itteni polgárosultabb és céltudatosabb nemzetiségek (csehek, lengyelek, olaszok) ugyanis engedékenyebb elbánást harcoltak ki maguknak a német „kisebbséggel”¹¹ szemben (Pándi, 1995:184). Erre jogalapot a liberális 1867. évi XIX. törvénycikk szolgáltatott, amely biztosította a nemzetiségi identitás és kultúra megőrzését, ápolását minden etnikum számára.

Az erőviszonyok kezdetben kiegyenlítettek voltak: az Alkotmánypártba tömörülő német liberálisok uralták a hatalmi és gazdasági pozíciókat, noha csak a szlávok az „örökös tartományok” népességének 60,7%-át alkották (1910-ben) (Pándi, 1995:184). Árnyában a németek fizették mégis a legtöbb adót, s a birodalom „gazdáinak” öntudatával igényelték a politikai vezető szerepet. Az őket preferáló kuriális választójogi szisztéma révén lehetett kétharmados parlamenti többségük. Kiváltságos helyzetük ellenére a hatalomból mégis gyorsan kiszorultak. Bukásukat az 1873-ban kirobbant gazdasági válság okozta, mely egyszerre kérdőjelezte meg gazdasági és politikai kompetenciájukat.

Átmeneti bizonytalanság után, 1879-ben alakult meg a „vasgyűrű”-nek nevezett koalíció, amely kivételesen hosszú ideig, 14 évig kormányzott. A Taaffe-kabinet bázisát a dinasztiahoz lojális katolikus paraszt szavazók adták. Ez a bázis azonban döntően cseh, lengyel, szlovén és horvát konzervatív pártokat jelentett, amelyek támogatásukat politikai engedményekhez kötötték. Ezért a „pepecselésnek” is nevezett időszak a politikai életben morális hanyatlást hozott. A kb. hatmilliónyi cseh az 1871. évi trialista kísérlet sikertelensége után obstruálta a prágai tartományi és a bécsi „birodalmi” parlament munkáját. Most, visszatérésük és az utcai zavargások beszüntetése fejében széles hivatali nyelvhasználati jogokat kaptak a Cseh–Morva-medencében (ahol viszont minden harmadik polgár német volt). Cseh nyelvű egyetemet kaptak, s a beruházási javakból is bőven részesülve, fejlett ipart hoztak létre, s nyugat-európai életszínvonalon éltek. Mindezekon túl az „ifjú-csehek” vezetésével tudatosan építették saját nyugati diplomáciai kapcsolati hálózatukat.

Az ötmilliónyi lengyel a kormány támogatásáért „főbérletként” megkapta Galícia kormányzását, ahol az ukránok és zsidók rovására látványos asszimilációs sikereket értek el, miközben több kormányfőt és közös minisztert is adtak a Monarchiának. A közel egymillió létszámú olaszok a Tengermelléken és Dalmáciában a délszláv többséggel szemben preferált nemzetiségnek számítottak, mégis következetesen irredenta célokat követtek.

Az egymillió (részben elnémetesedő) szlovének kevesebbrel is beérték volna. Ám a kormány által megígért, a németek által viszont ellenzett celjei szlovén gimnázium

elszabotálása szembefordította őket a kormánnyal. Később az úgynevezett délszláv klubba tömörültek a horvát képviselőkkel, de a csehek is támogatták őket.

A németek jelentős része a nemzetiségi kormányzást nehezen viselte, s a liberalizmusát feladva a Georg von Schönerer vezette antiklerikális és antiszemita nacionalistákhoz pártolt, s a pángermán eszme híve lett. A koalíciós együttműködésnek is véget vető nemzetiségi törekvések permanens kormányválságok okozóivá lettek, s az uralkodó, Ferenc József csak nehezen találta meg a dualizmus új támaszát, a forradalmi frazeológiát használó, de a dinasztiahoz mégis lojális szociáldemokrata, valamint az ugyancsak ellentmondásos kereszténydemokrata pártban.¹²

Ez a baloldali szemlélet ugyanakkor kedvezett a nemzetiségi problémák rugalmasabb kezelésének. Két tekintélyes pártvezető, Karl Renner és Otto Bauer dolgozta ki a kevert lakosságú régiók viszonyaira a személyi autonómia koncepcióját, amelyet 1905-ben sikerrel vezettek be a cseh–német lakosságú Morvaországban, majd 1910-ben az ukrán–román Bukovinában is. Ez a metódus némiképp enyhített a nemzeti feszültségeken. A nemzetiségi erők és a kormányzatot támogató új tömegpártok nyomására vezették be 1907-ben az általános férfi választójogot, de érzékelhető eredménye nem nagyon volt, hiszen az új törvény alapján csak két alkalommal tartottak parlamenti választásokat a Lajtán túlon. A fegyverkezési verseny éleződése miatt az idős Ferenc József egyre gyakrabban élt rendkívüli hatalmával: a magyar ellenzéki koalíció választási győzelme után pl. Magyarország katonai megszállására szóló tervet készítettett a vezérkarral. A nemzetközi viszonyok időközben a szűkebb régióban is megromlottak. A Monarchia szomszédságában a „nemzetegyesítő” stratégiát követő Romániával és Szerbiával a 80-as években, illetve a századelőn vámháborúba keveredett a Monarchia. Ráadásul 1908 októberében bekebelezte az 1878-as berlini kongresszus felhatalmazásával megszállt Bosznia-Hercegovinát, ami nemcsak a délszlávok, de az érintett Törökország és a szláv protektor, Oroszország felháborodását és részleges katonai mozgósítását is kiváltotta. Hiába volt 1882-től a központi hatalmak szövetségének tagja Olaszország, s 1883-tól Románia is, mindkettő rosszallta a lépést, és fokozta irredenta kampányát. Nem véletlen, hogy az osztrák–magyar vezérkari főnök, Conrad von Hötzendorf preventív háborút sürgetett ingatag szövetségeseik ellen. (Jó okkal, hiszen a világháborúban mindkettő hátba támadta a Monarchiát.)

A Monarchia dinasztikus hódítása a belső nemzeti feszültségeket is felszította. Horvátország a nagyhorvát egyesítés elmaradása miatt a jugoszláv együttműködésben keresett kiutat, a magyarok pedig azt nehezményezték, hogy a közös pénzügyminisztérium által kormányozták a két tartományt, holott Ferenc József az annexiót a magyar királyok középkori uralmának történelmi jogalapjára hivatkozva proklamálta.

A tét azonban ekkor már nem a nemzetiségek számát gyarapító irreális és illogikus területszerzés, hanem a Monarchia pusztá fennmaradása volt! A trónörökös környezetében azonban hiába születtek a Monarchia föderális újjászervezéséről szóló tervezetek. IV. Károly elkésett a dualista struktúra 1918-as átalakításával. Nem fékezte meg az 1914. évi sarajevói merénylet után elszabadult erőket, amelyek elsöpörték a Monarchiát.

A kiváló esszéista, Fejtő Ferenc már monográfiája alcímében megállapította, hogy a Monarchia nem széthullott, hanem céltudatosan szétszaggatták, az olasz, román,

szerb irredentizmus s főként a világháborúban győztes antant hatalmi szándékai (Fejtő, 1997). Jelképes, hogy a korszak elején az óceh történész, Palacký még azt nyilatkozta, hogy a térség kis nemzeteinek érdekében „ha nem volna, ki kellene találni”. Honfitársa, Edvard Beneš viszont – Wilson önrendelkezési elvével palástolva destruktív szándékait – nyugati kampánykörútján kiadta a jelszót: „Zúzzátok szét Ausztria–Magyarországot!” Azt az államot, amely a közép-európai stabilitás biztosítója volt. Ahol fél évszázad alatt (igaz, nem arányosan) látványosan emelkedett a GDP (házánk esetében csaknem megháromszorozódott). Ahol sajtószabadság volt. Ahol virágzott a kultúra. Ahol világszabadalmak egész sorát találták fel. Ahol – szemben az utódállamokkal – nem volt kettős elnyomás, azaz gazdasági diszkrimináció (Arday, 2002:21).¹³ Ahol a sokat kárhoztatott magyarosítással csak annyit lehetett elérni, hogy a nemzetiségek 23%-a megtanulja az államnyelvet... Ahol Alexandru Vaida-Voevod, későbbi román miniszterelnök a budapesti parlamentben büntetlenül „jogtipró ázsiai söpredéknek”¹⁴ nevezhette a többségi magyarokat (lásd Bíró, 1989:262). Évekkel később viszont, mint Nagy-Románia egyik megteremtője, tegnapi hazája demokratikus rendszerét már példának állította a Kárpátokon túli román testvérei elé.¹⁵

S talán itt rejlik a lényeg! Hogy szinte minden népnek volt mit vesztenie a Monarchia megszűnésével, legfeljebb a szakítás pillanatában ezt nem látták világosan. S ezt nemcsak a trianoni békével hatfelé tépett magyarok érzik így (akik 1991-ig – hárommillió fővel – Európa legnagyobb kisebbségét alkották, s lettek a kontinens egyetlen „önmagával határos országa”).

Az eltérő fejlettségű és mentalitású régiók népeinek együttműködése nem volt konfliktusoktól mentes, tény viszont, hogy a több évszázados együttélésükből történelmi egymásrautaltság fakadt. A kulturális és gazdasági kölcsönhatások nemritkán szorosabb kapcsolatot alakítottak ki az idegen etnikumok tagjai között, mint a határ másik oldalán élő (pl. az Oszmán Birodalom nyers viszonyai között szocializálódott) vérrokonokkal.¹⁶ A kontinens régi keletű gazdasági munkamegosztása és a Birodalom széles, vámvédett belső piaca is eredményezett bizonyos materiális érdekközösséget. Nem értünk tehát egyet a szociológus és nemzetiségi miniszter Jászi Oszkár megállapításával, aki a Monarchia népeinek együttélését pusztán etnikumok „vegetatív szimbiózisának” nevezte.¹⁷ Azzal viszont feltétlenül, hogy az érdekközösség tudatosítását, erősödését a tapintatos és kölcsönös tiszteleten nyugvó iskolai nevelés és a konstruktív sajtó eredményesen szolgálta volna...

Milyen életteret kínált tehát az itt élő népek számára Európa második legnagyobb birodalma? Az önvizsgálat helyénvaló, hiszen, mint láttuk, a dualista állam közel sem volt tökéletes konstrukció. A marxista történetírás internacionalista hagyományába viszont jól belesimul a „népek börtönét” kárhoztató jogvédő attitűd. S a birodalmat szétdaraboló utódállamok is ellenérdekeltek a dialektikus megközelítésben, már legitimációs okok miatt is. (Nem véletlen, hogy szomszédságpolitikájukat mindmáig a „bántottalak, ezért haragszom rád” pszichózisa alakítja, gyakran nem is leplezett magyarellenességgel.¹⁸)

A tárgyilagos szemlélőnek azonban ennyi idő távolából észre kell vennie, hogy a győztes antant által teremtett béke nem hozott megoldást a kevert lakosságú Kelet-Kő-

zép-Európa problémáira. Nem is ez volt a célja! A hasonlóképpen multietnikus utód-államok autarchiás befelé fordulása és durva homogenizációs törekvései¹⁹ mélypontra juttatták az itt élő népek kapcsolatát. Ezzel egyúttal helyet készítettek a német, majd szovjet expanciónak. A párizsi békerendszer csúfos kudarcát jelzi a térségben három „örökös”, a soknemzetiségű Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia széthullása is.

Ugyanakkor a „baldog békeidők” patriarchális légkörét s a Nyugat és Kelet közti közvetítés küldetéses komolyságát idézik fel ma is az ekkor emelt középületek: pályaudvarok, színházak, banképületek, kávéházak, fürdőhelyek Szarajevótól Lembergig, Brassótól Karlsbadig és Triesztig.

A dualista állam, minden ellentmondásával együtt, a „keleti Svájc” ígéretét hordozta magában, de politikai elitjeinek önzése és a területvesztéstől való jogos félelmei miatt nem tudott föderális demokráciává formálódni, amiként Kossuth és Teleki László, avagy a román Popovici, a horvát Radić, a szlovák Hodža és mások megálmodták. Megszépülő emlékét mégsem tudja elhomályosítani az Európai Unió, amely jelen viszonyok között aligha tűnik sikeresebbnek a különféle politikai hagyományok, nemzeti kultúrák integrációjában, mint amilyen tökéletlen történelmi „előképe”, a rövid életű Osztrák–Magyar Monarchia volt egykoron.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány angolul megjelent: Béla Makkai (2012): The Austro-Hungarian Monarchy – ‘The Prison of Folks’? *Acta Universitatis Sapientiae. European and Regional Studies*, Vol. 2, No. 1–2, 5–16.
- ² Stevan Stratimirović karlócai szerb érsek 1804-ben egy tervezetet küldött I. Sándor cárnak, amelyben Szerbia felszabadítását és a szerbek által (is) lakott Délvidék odacsatolását indítványozta egy Romanov-herceg vezetésével. Gyetvai, 2015:62–63.
- ³ Ilyenek voltak a dél-erdélyi magyar kisváros, Zalatna és Nagyenyed polgári lakosságának román népfelkelők általi lemészárlása, vagy az Ó-Szerbiában toborzott szerb gerillák tettei a szenttamási, tiszaföldvári és zentai magyar lakossággal szemben. Hasonló esetek miatt honosodott meg a magyar nyelvben a „vadróláh” és „vadrác” kifejezés, amit csak megerősítettek az 1990-es bukaresti brutális bányászjárás és marosvásárhelyi magyarellenos pogrom és a jugoszláviai (1944–1945-ös és 1991–1999-es) vérontások jelenkori eseményei.
- ⁴ A brit szerző által említett drasztikus eljárás sokkal inkább a nagy francia forradalom eszköztárában volt fellelhető.
- ⁵ Biztosította a törvények hiteles fordítását és közzétételét a nemzetiségek nyelvén, amelyek bármelyike a törvényhatóságok jegyzőkönyvi nyelve is lehetett (amennyiben a képviselő-testület 20%-a igényelte). S bárki anyanyelvén felszólalhatott ezeken a fórumokon. A bírósági peres eljárásokban, beleértve a felbontási fórumokat is, hasonló szabályok érvényesültek. Ezek a hatóságok a községekkel, gyűlekezetekkel, egyesületekkel saját nyelvükön érintkezhetek. A községi és egyházi ügyintézés, az iskolai oktatás tetszés szerinti nyelven folyhatott, csupán a kormánnyal történő érintkezésben volt kötelező a magyar nyelv használata. A törvény továbbá azt is előírta, hogy az oktatásban, ahol azt a nemzetiségek aránya megkívánja, kisebbségi tanszékeket kell felállítani. Ugyanakkor nemzetiségi polgárok vagy társulások akár felsőfokú tanintézetet is alapíthattak, saját követelményrenddel és pénzalapokkal.
- ⁶ A törvény szerb és román kritikusai a nemzetiségek államalkotó voltának kinyilvánítását s azt követelték, hogy a municipiumok hivatalos nyelve a (helyi) többség nyelve legyen. A románok továbbá – a horvát autonóm jogokkal megegyezően – Erdélyben román „vajdát” követeltek, a kormányban román minisztert, a minisztériumokba román ügyosztályt, a parlamentben román felszólalást, és külön egyetemet, valamint külön román katonaságot (a horvát domobránok példájára).

- ⁷ Itt az 1868. június 27-ei IX. törvénycikkről van szó, mely a szerb, román és ruszin nemzetiséget széles vallási autonóm jogokkal ruházta fel.
- ⁸ Az izraelita vallásúakat az 1895. évi XLII. tc. nyilvánította „bevett” felekezethez tartozókká.
- ⁹ Az 1879. máj. 22-én szentesített XVIII. törvénycikk.
- ¹⁰ Lásd Jászi, 1986. Még Angliában is birodalmi jelszavakkal, szociális demagógiával, s van, hogy paramilitáris fegyveres erőkkel próbálják visszaverni a kelta nemzeti mozgalmakat. A kolonialista kalandor, későbbi miniszter Cecil Rhodes cinikus érvelése így hangzott: „A birodalom gyomorkérdés... ha nem akartok polgárháborút, imperialistává kell lennetek.”
- ¹¹ 1910-ben a Lajtán túl népességének alig több, mint egyharmada volt német ajkú.
- ¹² Utóbbi a többszörös bécsi főpolgármesterrel, Karl Luegerrel az élen erősen antiszemita beállítottságú formáció volt.
- ¹³ Ezzel szemben az utódállamokban jórészt a magyarok és a németek birtokainak elkobzásából hajtottak végre radikális és „demokratikus” földreformot, miközben velük szemben pl. a délszláv államokban négy-szeres adókulcsot használtak. – Arday, 2002:21.
- ¹⁴ Lásd Bíró, 1989:262.
- ¹⁵ S hasonló történt a diákként magyar zászlót égető Stjepan Radićsal, a szerb Sytozar Pribičevićtyel, akik életük végén több közösséget éreztek az elszültyed Monarchia népeivel, mint saját „túloldali” véréstvéreikkel.
- ¹⁶ Nem véletlen, hogy a szerb állam lakói nem kis gyanakvással *prečani*nak (túloldaliaknak) nevezték a magyar államban élő rokonaikat, ami alatt a haszontalan, sőt káros szabadságeszmétől és toleranciától fertőzött, torzult rokont értették. Az első világháború után megalakuló Nagy-Romániában pedig az elszakított Erdély románjai szenvedtek hátrátételt, noha gazdaságilag és műveltségben is jóval fejlettebbek voltak a Kárpátok hegygerincén túli, anyaországi testvéreiknél.
- ¹⁷ A nemzetiségi szakértőnek számító miniszterelnök, Jozef Redlich és Karl Renner is ellentétes véleményen volt, akárcsak a tábornok Conrad von Hötzendorf.
- ¹⁸ Tacitus paradoxonját idézve: „Azokat gyűlölik, akiknek ártottak.” Nos, Magyarország több mint kétharmadát bekebelező szomszédjai rettegnek attól, hogy az annektált területeket „az önrendelkezés” jegyében visszakövetelhetik. A félelem haragot szül, s agresszióba csap át a pszichológia törvényei szerint is.
- ¹⁹ Eszköztárunkba a vagyonelkobzás, a nyelvi és kulturális jogok korlátozása, a kollektív jogfosztás (lásd Beneš-dekrétumok), kitelepítés, sőt a népirtás is beletartozott (lásd Maniu-gárdák, vérbosszú Bácskában). Jelenleg a színmagyar Csallóköz és a Székelyföld sem jogosult autonómiára. Az effajta „felforgató” szándékok ellen a szlovák és a román kormány is hevesen tiltakozik. Ezzel együtt néhány állam a homogenizáció terén is „szerencsés” volt. A második világháború után Lengyelország és Csehszlovákia hét-, illetve hárommillió német elűzésével ért cél. Horvátország a délszláv háborúban a Nyugat szemhuntyása mellett tett földönfutóvá kétszázezer szerbet az Oluja (Vihar) hadműveletben. S a végeredményen nem változtat, hogy az akciót irányító tábornokot, Ante Gotovínát sokéves halogatás után a hágai Nemzetközi Bíróság elé állították.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arday Lajos (2002): *Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bíró Sándor (1989): *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok (1867–1940)*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern.
- Fejtő Ferenc (1997): *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása*. Atlantisz–Mihernva, Budapest.
- Gyetvai Mária (2015): A menekültkérdés színe és fonákja: a szerbek betelepülése Magyarországra a kezdetektől az 1848–49-es felkelésig. *Kisebbségkutatás*, 24. évf., 3. sz., 43–68.
- Jászi Oszkár (1986): *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Pándi Lajos (szerk.) (1995): *Köztes-Európa (1763–1993)*. Osiris–Századvég, Budapest.
- Taylor, A. J. P. (1998): *A Habsburg Monarchia 1809–1918*. Scolar Kiadó, Budapest.
- Vadász Sándor (szerk.) (1998): *19. századi egyetemes történelem, 1789–1914*. Korona Kiadó, Budapest.

Pap Milán

Láncszemek az össznépi államban

A tanácsrendszer eszméje a korai Kádár-korszakban

Cogs in the Machine of the All-People's State

The Idea of the Local Council System in Hungary's Early Kádár Era

Összefoglalás

Három évtizeddel a rendszerváltás után elhalványulóban a szocializmus helyi igazgatási rendszerének, a tanácsrendszernek az emléke. Pedig a tanácsok a szocialista hatalomgyakorlás fontos pilléreit jelentették: egyrészt a helyi önrendelkezés kibontakozásának mítoszát mutatták fel a kommunizmus saját múltjáról szóló történeti narratívájában, másrészt a kommunista társadalmi fejlődés, a „hatalom társadalmiasítása” ideológiáját alapozhatta rá az uralkodó párt. A helyi feladatok „társadalmiasítása”, a relatív önállóság meghirdetése pedig illeszkedett a hatvanas évek reformfolyamatában kidolgozott elvekhez. A tanácsrendszer későbbi története viszont azt bizonyította, hogy az állampárti hatalom és központi elosztás gyakorlata alapvetően korlátozta a helyi politika autonómiáját és a lokális társadalom aktivitását.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: B24, N14

Kulcsszavak: szocializmus, tanácsrendszer, ideológia, autonómia, marxizmus–leninizmus, állampárt, közigazgatás, kommunizmus

DR. PAP MILÁN, tudományos segédmunkatárs, Nemzeti Közszerológiai Egyetem, Államtudományi és Közigazgatási Kar, Molnár Tamás Kutatóintézet (Pap.Milan@uni-nke.hu).

Summary

Three decades after the Hungarian regime change, the memory of the administrative system of socialism, the council system, has been fading away. However, local councils constituted the major pillars of the socialist exercise of power. On the one hand, quite like a myth, councils were considered as the manifestation of the evolution of local autonomy, much in line with communist historical narratives. On the other hand, the ruling communist party could build its power on councils under the ideology of social development, called the „socialization of power”. The „socialization” of local political duties was also adapted to the tenets of economic reforms in the 1960s. However, the subsequent history of councils confirmed that state-party rule and the practice of central distribution fundamentally restricted local political autonomy.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: B24, N14

Keywords: socialism, council system, ideology, autonomy, Marxism-Leninism, state-party, public administration, Communism

A tanácsok, illetve a tanácsrendszer mint a szocializmus politikájának helyi megnyilvánulása lassan kiveszik a magyar történeti emlékezetből. A tanácsrendszer a magyar történelemben mintegy négy évtizedes epizódként jelenik meg, amely a korábbi, Magyarországon tradicionálisnak mondható politikai autonómiákat és eljárásokat teljességgel felszámolta, ugyanakkor ha személyi összetételében nem is, szemléletében és eszméiben a rendszerváltozással maga is teljességgel felszámolódott.¹ A tanácsrendszer az utóbbi évtizedekben legfeljebb mint a kommunista hatalom kiépítésének egy fejezete jelenik meg, nagyobb összefoglaló munkák szentelnek pár bekezdést a szocialista rendszer e sajátos területének.² A marxizmus-leninizmus elveinek megvalósítását célul tűző magyar kommunisták azonban a szocialista fejlődés fontos bázisaként tekintettek a tanácsokra. Így a tanácsrendszer nemcsak az államszervezet passzív-bürokratikus elemét, hanem a szocialista történelmi és társadalmi fejlődés aktív-mozgósító potenciálját jelentette. Egyrészt ez utóbbit alapozta meg a Kádár-korszakban azt a fejlődéstörténetet, amely igyekezett a tanácsrendszer történetét egy szocialista politikai hagyomány részeként ábrázolni. Másrészt, a hatvanas évek gazdasági reformjának részeként, a tanácsokat, az államigazgatás részleges decentralizálása mellett, a helyi mozgósítás, „a társadalmasítás” eszközeként kezelte a hivatalos ideológia és a propaganda. A tanulmány egyaránt vizsgálja a szocialista fejlődéstörténet e tanácsokkal kapcsolatos narratíváját, illetve a kádári ideológiának, azaz a marxizmus-leninizmus sajátos magyar változatának azon részeit, amelyek a párt politikájában és a szocialista államtudományban jelentek meg a tanácsok és a helyi politikai társadalom fejlődésének jövőjéről.

A TANÁCSRENDSZER SZOCIALISTA MÍTOSZA

A szocialista történelemszemlélet a tanácsrendszer születését a népszuverenitás megnyilvánulásának olyan pillanatához kötötte, amellyel legitimálni kívánta a későbbi történetét is (Papp, 1976; Balogh et al., 1978). Így 1945 nemcsak a „felszabadulás”, hanem egyúttal az önrendelkezés kezdetének éve is volt. Ezek szerint a Vörös Hadsereg előrenyomulásával és a régi, „úri osztály” elmenekülésével vagy elpusztulásával megteremtődött a helyi demokráciák kibontakozásának esélye. A megalakuló nemzeti bizottságok e helyi népszuverenitás letéteményeseiként funkcionáltak: önszerveződő módon alakultak meg a demokratikus pártok képviselőiből. Elsődleges feladatukként tekintettek a helyi közfeladatok ellátására, a rend helyreállítására, illetve az Ideiglenes Nemzetgyűlés helyi küldötteinek kijelölésére. A nemzeti bizottságoknak nagy szerep jutott az 1945. évi III. törvény alapján végrehajtott földosztás lebonyolításában is.

A nemzeti bizottságok azonban elsősorban politikai testületként funkcionáltak, ez pedig két szempontból problematikusnak bizonyult a hatalmat átvenni szándékozó kommunista erők számára. Először is, koalíciós jellegük miatt a kommunisták nem tudták uralni a nemzeti bizottságokat, még az után sem, hogy megpróbálták kiszorítani vagy felmorzsolni politikai ellenfeleiket helyi szinten is. Másrészt, az újjáépítés irányítása érdekében az államhatalom számára egy utasításos rendszerben működő helyi igazgatási szervre volt szükség. Az új apparátus megteremtése a régi értékektől való elszakadást jelentette a kommunista propagandában, ugyanakkor, tehetnénk hozzá, az sem elhanyagolható törekvés, hogy a korábbi hatalmi és kapcsolati viszonyokat elbizonytalanítsák, a helyi politikai praxisokat egy az egyben eltöröljék, ha máshogy nem megy, erőszakos eszközökkel (Papp, 1976:15–40).

A kommunista hatalomátvétel a helyi politikában a sztálinista alkotmány, majd pedig az első tanácstörvény kihirdetésével teljesedett ki. A tanácsi forma működő mintáját a rendszer egyrészt az oroszországi szovjetek, illetve a Magyar Tanácsköztársaság hagyományában vélte felfedezni. A tanács így nem más, mint a „burzsoá” demokrácia osztályalapú politikai praktikáinak ellentéte, amely a szovjet ideológia szerint csak mímeli a népszuverenitás helyi szintű gyakorlását. A szakirodalomban az 1905-ös, majd 1917-es szovjetek elődjeként a párizsi kommünt tartják számon, amely a világtörténelemben először hozott létre a dolgozó tömegek egészére kiterjedő demokratikus rendszert. A kommün, a szovjetek vagy az 1919-es tanácsok nem a burzsoá képviselői elv alapján, korlátozott szavazati jogtól és a virilizmus gyakorlatától terhelve, hanem a helyi közösség (vagy szakmai szövetség) teljes jogú részvételével alakították ki a politikájukat. Ez fejeződött ki abban, hogy a választók nemcsak megválasztották a helyi tanácstagokat, de a mandátumok ideje alatt felügyeletet is gyakorolhattak felettük, vissza is hívhatták az alkalmatlan tanácstagot (Szentpéteri, 1965:39). Az első tanácstörvény ezt így fogalmazta meg: „A város és falu dolgozói választott és a népnek felelős küldöttek útján gyakorolják hatalmukat.”³

Ez természetesen korántsem így alakult, főként az ötvenes évek elején, a második tanács törvény elfogadásáig. A gyakorlat nem követte a szabályozást, az állami hatalomkoncentráció folyamata nem engedélyezhette autonóm helyi elemek működését a tervutasításos állami gazdaság kiépítésének folyamatában. Az utasítások a párton keresztül fogalmazódtak meg, a helyi pártszervezetek irányítottak, a tanácsok tevékenysége pedig, néhány szimbolikus kivétellel, átcúsúzott az irányításra alkalmas, helyi végrehajtó bizottságokhoz. Nem is beszélve a szakigazgatási körbe tartozó problémák megoldásáról, ahonnan a tanácsok teljesen kiszorultak. A tanácsok számára nem is álltak rendelkezésre megfelelő gazdasági eszközök ahhoz, hogy a törvényben előírt feladatokat önerőből lássák el. A vezetőket nem demokratikus módon választották (ez persze a rendszer teljes negyvenéves történetére igaz), az ellenvéleményekkel szemben pedig adminisztratív eszközökkel léptek fel (Balogh et al., 1978:166–167). A Sztálin halála utáni első könnyítéssel időszakban a tanácsrendszer működésének hibáit kívánta orvosolni a második tanács törvény, amely a politikai decentralizáció és a gazdasági önállóság jegyében született. A Nagy Imre névvel fémjelzett „új szakaszban” a törvény a tanácsot helyezte előtérbe, szemben a végrehajtó bizottságokkal, megszüntetve utóbbiak általános helyettesítő hatáskörét (Balogh et al., 1978:232–234). A törvény elégtelenségét jelzi, hogy két év múlva a népharag az államvédelem emberei után elsőként a tanácstagokat kívánta felelősségre vonni.

REFORM ÉS A HELYI IGAZGATÁS

A kádárista jelenkortörténeti narratíva szerint a tanácsok „jól teljesítettek” 1956-ban, ami azt jelentette, hogy a legtöbb helyen annak ellenére a helyükön maradtak, hogy a testületeket és az egyes személyeket is érte támadás. A forradalmi bizottságok és nemzeti bizottságok csak ritkán alakultak a kommunista tanácsok tagjainak részvételével, így a berendezkedő Kádár-rendszer a tanácsokra mint biztos politikai bázisra számított a konszolidáció éveiben.⁴ A kádári MSZMP a kezdetektől a tanácsai rendszer továbbfejlesztését kívánta ösztönözni. Már egy 1957-es PB-határozatban feladatként jelölték meg a tanácsok bővülő gazdasági eszközeinek és önállóságának megteremtését, a második tanács törvény talaján állva.⁵ Ugyanebben az évben törvényt hoztak az államigazgatási eljárás menetéről (1957. évi IV. tv.), illetve a népi ellenőrzésről (1957. évi VII. tv.), amelyek valójában a tanácsok pártellenőrzését tették lehetővé. Ám a kommunista hatalom hosszabb távú terveiben is számított a tanácsok munkájára. Az első ilyen nagyszabású társadalomalakító folyamat az ötvenes-hatvanas évek fordulóján végrehajtott, sok helyen kierőszakolt szövetkeztetés volt.⁶ Mindezekkel együtt a kádári politika az alapjának tekinthető életszínvonal-emelés során is támaszkodni kívánt a tanácsrendszerre.

Az államhatalom konszolidációja után, a hatvanas évek elején a tanácsok működésének fejlesztése, illetve a szocialista demokrácia helyi szintű kibontakoztatása vált az elsődleges feladattá. A Kádár vezette MSZMP lassan elsajátította azt a hruscsovi politikát, amely a felülről irányított, zárt bürokratikus politikai-gazdasági rendszer helyett a meglévő politikai kereteken belül, alulról jövő mozgást kívánja kihasználni

a rendszer reformja érdekében. Az össznépi állam elképzelése szerint nem egy totális társadalom jönne létre, amellyel Hruscsov a desztalinizálás idején már leszámolt, hanem a társadalom tagjai, szervezett közösségei által megfogalmazott érdekek alulról jövő kifejeződése egy általános akaratként.⁷ Ez a gondolkodás érvényesült, számos korlátozás beépítésével, az új gazdasági mechanizmus reformjának tervezésénél is. A szocialista demokrácia helyi szintű megjelenítése tehát nem csupán a legitimációs retorika része volt. A rendszer itt új, alkotó energiák felszabadulására várt azzal, hogy nagyobb önállóságot és gazdasági ösztönzést kívánt nyújtani a tanácsoknak. A gazdasági reformot megalapozó ideológiai irányelvek a szocialista demokrácia fejlesztését három terepen kívánták véghez vinni: a rendszer demokratizmusát kifejező intézmények terepén, a különböző érdekek szocialista szempontú összeegyeztetésével, illetve a tömegek közvetlenebb és hatékonyabb részvételének biztosításával a hatalom gyakorlásában (MSZMP, 1965:13). Az irányelvek a gazdaságirányítás mellett a tanácsi politika számára is lefektették a következő alapelvet: „A szocializmusban csak központosítást látó, régebbi hibás szemlélet maradványai ma elsősorban a helyi szempontok elhanyagolásában jelentkeznek. Az ilyen szemléleti móddal és gyakorlattal szemben növelnünk kell az önállóságot, hangsúlyozva és megértetve, hogy nem létezhet szocialista demokrácia helyi sajátos érdekek és az ezeket érvényesítő – tehát a hatásköröket és jogokat törvényileg is pontosan rögzítő – önállóság nélkül” (MSZMP, 1965:14).

A településfejlesztés és a helyi lakosság foglalkoztatása mellett – vidéken ez főként a térszben gazdálkodókat vagy alkalmazottakat jelentette – számos addigi állami feladat került át a tanácsok hatáskörébe: az oktatási és kulturális feladatok nagy része, az egészségügyi és szociális intézmények üzemeltetése. Az új gazdasági mechanizmus bevezetése után szükségessé vált új törvényi keretek kialakítása a további fejlesztéshez. Az államszervezet reformját célzó, az MSZMP KB és a Minisztertanács közös 1970-es ülésén elfogadott intézkedési terv az új tanácstörvény megalkotását tette meg az államélet és a szocialista demokrácia fejlesztéséről szóló koncepció elsődleges feladatának.⁸ A tervezet célja a gazdasági önállóság kiterjesztése, a különböző tanácsi szintek hatásköreinek elhatárolása, a hierarchikus államszervezeti viszonyok tisztázása, a vezetés és az apparátus színvonalának növelése mellett a népképviselési elv erősítése, a lakossággal, illetve a tömegszervezetekkel kialakított kapcsolat elmélyítése. Ebben a szellemben született meg a Kádár-rendszer tanácsokról szóló törvénye, a harmadik tanácstörvény, amelyet 1971 februárjában fogadtak el (1971. évi I. tv.).

IGAZGATÁS ÉS TÁRSADALMASÍTÁS

Az 1971-es tanácstörvényt a politikai-ideológiai-államtudományi irodalomban heves eszmecsere előzte meg a hatvanas évek során. A tanácsok két nagyobb, a társadalmat és gazdaságot megmozgató folyamat kapcsán lehettek e tudományos-ideológiai diskurzus részei.

A szocializmus megalapozásához a hivatalos ideológia szerint szükséges volt a szövetkezetesítés. A kádári történeti narratívában a háború után az uralkodó osztályok elnyomásával és a hazai ipar államosításával létrejött a proletárdiktatúra. A mezőgaz-

daság tulajdonviszonyainak átalakítása azonban, főleg az 1945-ös földosztás után, nem mehetett végbe diktatórikus vagy adminisztratív eszközökkel. Ezért ezt egy hosszabb folyamatként képelték el a kommunista vezetők, és sokban építettek az agitáció és a meggyőzés erejére. Ez a valóságban azonban korántsem jelentette a kényszerítő eszközök, legtöbb esetben a fizikai bántalmazás hiányát. Mindazonáltal a kádári vezetés, ellentétben Rákosi és társai nézeteivel, előszeretettel állította be magát a parasztság szövetségesének, a vidék barátjának. Az agitációs munkában pedig nagyban támaszkodott a helyi viszonyokat ismerő tanácsai vezetésre. Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján a tanácsok életét a tévesztési folyamathoz való hozzájárulás kötötte le. A tanácsokra ebben a folyamatban hasonlóan kívántak támaszkodni Kádárék, mint az 1956-os forradalom után a közigazgatás helyreállításában és a hatalmi viszonyok országos stabilizálásában.

A „szocialista építés” tehát megkövetelte a tanácsok hozzájárulását az átalakítás-hoz, azonban a tanácsdemokrácia elveit sem lehetett ideológiailag figyelmen kívül hagyni. A helyi tanács mint fórum és vitakör segítette a meggyőzést. A tanácsok tehát az igazgatás mellett a demokratikus formák megnyilvánulásának első, kísérleti terepeként is funkcionáltak. Az *Állam és igazgatás* Apró Antal előadását idézte 1960 tavaszán, ahol az akkor miniszterelnök-helyettesi posztot betöltő Apró néhány igen pozitív példával hozakodott elő: „Pl. Hajdú és Zala megyékben, több községben a tanácsok rendkívüli tanácsulást hívtak össze, ahol megtárgyalták a község átszervezési lehetőségeit. E községekben a tanácsulás kisebb-nagyobb vita után egyhangúlag foglalt állást a mezőgazdaság szocialista átszervezése mellett. Hajdú megyében Gáborján községben alapos előkészítő munka után 1959. november 26-án a kibővített tanácsulás helysloen állást foglalt a mezőgazdaság szocialista átszervezése mellett, és javasolta a falu dolgozó parasztjainak, hogy lépjenek a termelőszövetkezetbe. Ezt követően a párttagok és tanács tagok, valamint ezek rokonai jó példával jártak elől, aláírták a belépési nyilatkozatot, és két héttel a tanácsulás után Gáborján termelőszövetkezeti község lett” (Apró, 1960).

Apró a szövetkezetesítés befejezése után is kiemelkedő szerepet szánt a tanácsoknak az új mezőgazdasági struktúra megszilárdításában. Ez a gazdasági beruházások során az együttműködést és a szervezési munkák mellett a dolgozó parasztság mint helybéli lakosság igényeinek kielégítését is jelentette. A tanács fontos szerepet kapott a szociális és egészségügyi intézményrendszer megteremtésében és fenntartásában, az oktatási és kulturális lehetőségek biztosításában. Sőt, a tanácsai működés végső célját abban jelölte ki, hogy a helyi irányítás feladatait egyre szélesebb körben, a lakossággal együttműködve oldják meg. Dobi István, az Elnöki Tanács elnöke ugyanezen szempontból értékelte a tanácsok feladatát 1960-ban, az alkotmány ünnepén. A tanácsok előtt álló kettős feladat Dobi szerint: megszilárdítani a helyi termelőszövetkezeteket, ugyanakkor növelni a termelés színvonalát, igazodva a növekedő lakossági igényekhez. A tanácsdemokrácia és a szocialista demokrácia szempontjából azonban az is fontos volt, hogy „[a] tanácsok feladataik ellátása közben megtanítják a dolgozókat az államigazgatásra, lehetőséget nyújtanak számukra, hogy előkészítsék, kialakítsák egy magasabb fejlettségi fokú szocialista társadalom önigazgatását” (Dobi, 1960).

A kommunista társadalmi öngazgatás a hatvanas években, a hruscsovi időszak-tól kezdve alapfogalommá vált. A szocialista rendszer történelmileg belátható célja a kommunista öngazgatás elérése volt, ez a program az SZKP XXII. kongresszusa (1961) után hivatalos politikai célképzet elemévé vált a kelet-európai szocialista államokban is.⁹

A társadalmi öngazgatás mint demokratikus közösség

A hatvanas években a szovjet típusú társadalmi öngazgatás ideológiája vált uralkodóvá, amelyhez az össznépi államon és a szocialista demokrácia kibontakozásán keresztül vezetett az út.¹⁰ A Kádár-rendszer szocialista demokráciája abban különbözik a burzsoá demokráciától, szóltak az érvelések a rendszer védelmében, hogy a demokrácia egyszeri és manipulált aktusa, vagyis a választás helyett a rendszer elemeiben és komplex mechanizmusában egy közvetlenebb demokratikus formát fejleszt ki. A hivatalos fejlődésnarratíva szerint a proletárdiktatúrára azért van szükség, hogy a régi rend uralkodó kisebbségét letörje, illetve a többségi, proletáruralom belső ellenségeit megfékezze. A későbbi fejlődés, a szocializmus alapjainak lerakása, azaz 1962 után azonban a cél a hruscsovi utópiában öltött testet, ez pedig a kommunizmus átmenetéhez szükséges társadalmi fok, az „össznépi állam” elérése volt. Az össznépi államban már nemcsak az osztályellentétek oldódtak fel, hanem az ellenséges osztályok maradványai is betagozódtak a szocialista társadalomba: „Államiságunk fejlődésének fő vonása a szocialista demokrácia további kibontakozása, hogy társadalmunk fokozatosan a többség demokráciájából az egész nép demokráciájává váljék” (Dallos, 1964).

Mindez szükségessé tette a néptömegek bekapcsolását az állami működésbe: „A lakosság tömegeinek egyre szélesebb körben való bevonása az állami ügyek intézésébe a szocialista társadalom fejlődése szempontjából azért is alapvető jelentőségű, mert ezen keresztül teremthető meg az előfeltétel ahhoz, hogy a társadalmi szervek és a társadalom maga fokozatosan átvegye az állami feladatokat, és előrehaladjunk a »társadalom öngazgatásának« megvalósulása irányába” (Beér, 1967:392–394).

Az öngazgatás felé tett lépésként értelmezett társadalmasítás egyik kiemelt terepe pedig a helyi politika működése volt, az államhatalmi szervekből a helyi lakossági igényeket kiszolgáló és az öntevékenységeknek helyet adó fórum és mechanizmus, tehát a tanácsdemokrácia: „A hatalom gyakorlásának, a dolgozó tömegek állami munkába történő bevonásának, a szocialista demokrácia fejlesztésének fő szervezetei a tanácsok, mert bennük együttesen megtestesül a hatalmi és tömegszervezeti jelleg” (Dallos, 1964:12).

Az alulról jövő kezdeményezések így a munkahelyek világán kívül, a lakóhely szerinti közösségi igények szerint jött létre. A szocialista demokrácia közvetlen letéteményesévé és politikai gyakorlatának kísérleti terepévé az üzem és a tanács vált: „Ha úgy tesszük fel a kérdést, hol van ma leginkább lehetőség a demokrácia erősítésére, azt válaszolhatjuk: elsősorban azokon a területeken, amelyek a legközvetlenebbül kapcsolódnak a tömegek mindennapi életéhez. Ezek pedig főleg a termelőüzemek és a községi, városi tanácsok. A termelőüzemekben az üzemi demokrácia kibontakozásához

rengeteg új lehetőséget teremtett és teremt a gazdaságirányítási rendszer reformja, és ez ki fog hatni a gazdasági terület egészére. A reform – helyesen – az alsó láncszemekre (az üzemekre, vállalatokra) helyezte a hangsúlyt, abból indult ki, hogy az újfajta kapcsolatok szilárd alapon csak alulról felfelé alakíthatók ki. Az állam és demokrácia továbbfejlesztése szempontjából hasonló »láncszemek« lehetnek főleg az alsóbb szintű tanácsok” (Lakos, 1969:14).

Állam és demokrácia, igazgatás és önkormányzás kapcsolatán kívül a tanácsoknak fontos szerep jutott a népesség nevelésében, a szocialista dolgozói közösség tudati fejlesztésében. Így a helyi politikai viszonyok normalizálása és a komplex irányítási rendszer finomhangolása mellett a népnevelés fórumaként is számítottak a tanácsokra: „A tanácsok a közélet demokratizálásának alapvető fórumai, tekintve, hogy a lakosság nagy tömegei ezekben a szervezetben gyakorolják állami-politikai jogait. A tanácsrendszer nagyszerű mechanizmusában száz- és százezer szállal fűződik össze népünk és államunk. A tanácsok az állam politikai alapjainak, népünk akarati és cselekvési egységének fő állami szervezetei. E szervezetben az államhoz fűződő kapcsolatok számos formája, a tanácsszervek tevékenységének társadalmi hatása meghatározó szerepet tölt be pártunk politikai, gazdasági és kulturális programjában, társadalmunk szocialista átalakulásának ütemében. Azáltal, hogy a tanácsok útján bevonjuk a dolgozókat az államvezetésbe, a gazdaság, a kultúra, az emberi jólét építőmunkájába, társadalmi mértékben új és új emberi értékek születnek, formálódnak, kibontakozik az emberek közösség iránti érdeklődése, törődése a közügyekkel, növekszik aktivitásuk a falu és város fejlődése, az egész ország politikai, gazdasági, társadalmi fellendülése érdekében” (Dallos, 1964:355–356).

A közösségi légkör, majd a helyi közösségi szellem átalakulása a szocialista politikai nevelés elmélete szerint akkor lehetett sikeres, ha egyéni kezdeményezés, természetesen a kijelölt politikai kereteken belül, ösztönzést kap, és nem gátló tényezőkkel szembesül. A bürokratizmus csökkentése, amely a desztalinizálás és szocialista társadalmasítás egyik kiemelt célja volt, a helyi politika szintjén is elkerülhetetlen: „Az állampolgárok tömeges és hatékony közéleti tevékenységének is főleg az áll az útjában, ha a bürokratikus szervezeti formák és módszerek a demokratikusak fölé kerekednek, ha azokat a szervezetet, amelyeken keresztül az állampolgárok közügyekben való részvétele elsősorban kell hogy megvalósuljon, epizód- vagy éppen statisztaszerepre kárkoztatják” (Szamel, 1967:39).

A hatalmi szándék tehát az volt, hogy ahogy az ötvenes évek végének és a hatvanas évek elejének normalizációs folyamatait követően az állami rendszerrel kapcsolatban létrejött a társadalmi akarat kifejezésének és becsatornázásának a rendszere, úgy ezek a mechanizmusok mikroszinten is működésbe lépjenek. A társadalom mikroszintű mozgósítását a tanácsi munka társadalomhoz való igazításával, a helyi lakosság és a tömegszervezeti tagság bevonásával kívánták elérni.¹¹ Helyi szinten is megjelent a közösségi ember ideáltípusa, amely a jövőbe vetítette a szocialista állampolgár karakterjegyeit. Tulajdonképpen a kommunizmus győzelméhez, a korszakban felvázolt kommunista társadalom „építőkövének” gondolatához érkezünk el, egy olyan ember-típushoz, aki a közösségi érdeket az egyéni vágyak fölé helyezi, vagy legalábbis képes

összeegyeztetni az emberi lét e két pólusát. A tanácsok fejlesztésével, a társadalmasítás folyamatával kapcsolatban e még távolinak tűnő cél is felderengett az ideológia szerzői előtt: „Az úgynevezett politikatudomány, s közelebbről a politikai szociológia nem egy művelője foglalkozott a közéleti tevékenység szempontjából »ideális« állampolgár karakterisztikumainak összeállításával. A leggyakoribbak: széles körű műveltség, közügyek iránti érdeklődés, tájékozottság a nemzetközi, a belső és a lokális politikában, anyagi függetlenség, elegendő szabad idő, mentesség a csoportérdekektől és befolyásoktól, fejlett kritikai érzék, szónoki és publicisztikai készség, bátorság és önzetlenség” (Szamel, 1967:37).

A helyi társadalom mozgósítása

A társadalom felől érkező kezdeményezések, így a társadalmi munka (Ortutay, 1960) vagy a népi ellenőrzés (Markója, 1961) az államszocialista rezsim ideológiájának részét képezte a hatvanas évek előtt is. A kommunista átalakulás első évtizedének mozgósító propagandája számára a közösség önkéntes és tevékeny tagja a lenini–sztálini típusú kommunizmus ideológiájának demokratikus referenciáját jelentette. A Sztálin utáni időszakban, főként a hatvanas évek elejétől azonban az igazgatás és a társadalom együttműködésének komplex módjait fejlesztik ki. Az igazgatás társadalmasításának ideája mint alulról jövő társadalmi kezdeményezés a tanácsi szinteken jelentkezhetett először. Ez egyrészt azt az állami feladatot jelentette, amely révén egyre több „dolgozót” vonnak be az állami munkába, másrészt az egyes igazgatási szervek feladatait a társadalmi szervezetekhez telepítik (Kovács, 1962:440–441). A Minisztertanács Tanácsszervek Osztályának helyettes vezetője a konkrét feladatok és lehetőségek sorát írta le, amellyel az igazgatás társadalmasítása a tanácsi munka által előrehaladhat (Kovács, 1962:444–448). Elsőként említette a tanácsok igazgatási osztályainak lehetőségeit arra, hogy mely területen vonhatják be a helyi kötődéssel és helyismerettel bíró, illetve lakó- és utcabizottsági tagokat, azaz aktívákat. Így a szabálysértési ügyekben az elkövetőt vagy az elkövetés helyét jól ismerő tagok nyilatkozhattak, csakúgy, mint a Ptk.-ból eredő igazgatási feladatok esetében (birtokháborítási ügy, birtokvédelmi eljárás, tartási és életjáradék-szerződések megtartása, békéltetési eljárás, hagyatéki leltározási feladatok, gyermek- és ifjúságvédelem, tűzvédelem, hadkötelezettek alkalmassági vizsgálata stb.). Az aktívák ugyanakkor segítséget nyújthattak olyan családi események kapcsán, mint a születés, a házasság, az elhalálozás: „Szocialista életünk egyes kiemelkedő családi eseményeit mindinkább szokássá válik a közösségbe tartozás gondolatának kidomborításával megünnepelni, illetőleg a gyász esetek alkalmával a közösség együttérzését ezúton is dokumentálni. Az ilyen eseményekben társadalmi aktívák közreműködésének elősegítése céljából alakítottak a tanácsok állandó bizottságokat” (Kovács, 1962:445).

Az igazgatás fontos feladatait vették át helyi szinten (lakótömb, utca) az egyes lakóbizottságok és utcabizottságok, ügyelve a rendre és a szocialista erkölcsnek megfelelő életvitelre is. Ugyanakkor a társadalmasítás olyan átfogóbb igazgatási területeket is érinthetett helyi szinten, mint a kereskedelmi tevékenység elősegítése és ellenőrzése, a pénzügyi igazgatás területén a tervezőmunkába való bevonás, az ipar- és építésügy

területén a magánszektoralal való együttműködés, az egészségügyi igazgatásban egyes egészségügyi akciók megszervezése (pl. oltások, felvilágosítás), illetve a művelődésügy területén az oktatás és népművelés kiterjesztése. Mindezek működéséhez és működ-tetéséhez azonban szükséges volt a tanácsi szervek hatásköreinek rendezése, a tanácsi munka eredményesebbé tétele és a tanácsi szintek egymáshoz való viszonyának rendezése (Machács, 1963), illetve a hivatalnoki struktúrán is kívül lévő társadalmi munkás, aktíva jogállásának és felelősségének tisztázása (Szamel, 1964).

A társadalmisítás eszméjében a társadalmi munka egyre sokrétűbb jelentéssel gazdagodott, valójában az államigazgatás, a tömegszervezetek és a lakosság közötti kapcsolata fejezte ki a szocialista demokratizmus működését, a szocialista demokrácia kiszélesedését. A „társadalmi” egyszerűen azt a közösség fejlődése és jóléte céljából végzett munkát jelentette, amelyért a résztvevők nem kapnak fizetést vagy egyéb jut-tatást. A társadalmi munka terjedése azzal a következménnyel jár, mutattak előre a kor szocialista államtudósai, hogy a szocialista államban a közösségek és a szélesebb társadalom ügyeit kevert úton, társadalmi és állami úton kezelik:

„Az össznépi szocialista demokrácia feltételei között tehát minden ügy társadalmi úton, de állami úton is intéződik. Az állami és társadalmi szervek mozgásban, átalakulásban vannak, valamennyi szerv tevékenysége a demokratizálódás állapotát éli, így merev megállapításokat nem tehetünk” (Antalffy, 1965:507).

A társadalmi munka természetesen számos területen kibontakozhatott, így a szak-szervezetek mint a munka világához legközelebb álló társadalmi szervezetek szervező, érdekvédő, kulturális-nevelő munkájában is. A szocialista demokratizmus átalakító erőinek fontos helyszínei voltak a további társadalmi szervezetek, így a szövetkeze-ti mozgalom, az ifjúsági mozgalom, illetve a népfrontszervezetek. A helyi demokrá-cia szempontjából azonban még fontosabb az egyes önkéntes formák említése, így az egyesületek, amelyek „bár nem tartoznak az osztályuralom társadalmi szervezeti formáihoz, mégis sok olyan feladatot látnak el, amelyek igen közel állnak az állami szervek tevékenységéhez, és segítik az állami szervek tevékenységének megvalósítását, kölcsönösen együttműködnek az állami szervekkel, és támogatják egymást” (Antalffy, 1965:513). Az *Állam és Igazgatás* egyetemi tanár szerzője ugyanilyen fontos társadalmi tevékenységként fogta fel a társadalmi bíróságok munkájában való részvételt, a mun-kásörsegekben fenntartott tagságot vagy a testnevelési és sportegyletek működését. A tár-sadalmisítás helyi szinten így számos formában mehetett végbe, és bár a tömegszerve-zeti jelenlét, illetve a társadalmi önszerveződés látványosan a nagyobb településeken jöhetett létre, a szocialista demokrácia összállami mechanizmusa nem hagyhatta fi-gyelman kívül a legkisebb településeket sem. Dr. Radó Imre, a Baranya megyei tanács vb-titkársága szervezési és jogi csoportjának vezetője a már többször idézett tanácsi folyóirat oldalain éppen arra mutatott rá, hogy a társadalmisításnak nincsenek bevett formulái és intézményesített megoldásai, ezért a kisközségi szinten eltérő gondolko-dásra van szükség, mint egy fővárosi kerület esetében. Ezek kevésbé látványosak, azon-ban, ha az egyes példákat országszerte követik a kisközségek, az nagyban előreviheti a szocialista demokrácia társadalmisítást feladatul kitűző ügyét: „A társadalmisításnak a kisközségekben egyik fő formája a főfoglalkozású államigazgatási dolgozók társadalmi

munkatársakkal való felcserélése. Az erre irányuló kísérletek megyénkben az egyes községi társadalmi vb-elnökök megválasztásával indult meg” (Radó, 1966:369).

De van, ahol szükségből kovácsoltak erényt, és a tanácsi apparátust egészítették ki társadalmi önkéntesekkel: „A Baranya megyei új közös tanácsok esetén azonban sokszor a tanácstagok száma kevésnek bizonyul, ha a külközségekből a végrehajtó bizottságba, a szak állandó bizottságokba is választanak tanácstagot. Ezért a kirendeltségi bizottságban helyet kaptak – a tanácstagok köré csoportosulva – aktív dolgozók is, a helyi társadalmi és tömegszervezetek vezetői” (Radó, 1966:371).

Érdemes tekintetbe venni, hogy mindezeket a társadalmasítási elemeket igyekeztek beemelni az 1971-es harmadik tanácstörvénybe. A törvény elfogadása után egy évvel a Szolnok megyei tanács elnöke büszkén számolt be a tanácsok és a társadalom között szövődő, sokrétű viszonyrendszeréről. Ekkor a politika, így a tudományos ideológia is már az MSZMP X. kongresszusának (1970) iránymutatása szellemében,¹² az új tanácstörvény alapján a tanácsok önállóságát és önkormányzási hatékonyságának növelését, valamint a társadalmi munka egyre több fronton való ösztönzését tűzte ki célul. Fodor a Szolnok megyei tapasztalatok alapján kitért azokra a formákra is, amelyek nem váltották be a helyi igazgatási munka társadalmasításának ígéretét. Ilyennek bizonyult az utcabizottságok működése vagy az állandó jelleggel működő választási bizottságok politikai tevékenysége (Fodor, 1972). Annál nagyobb számban sorolt fel olyan területeket, ahol a társadalmi bevonásnak biztató jeleit tapasztalta, és ahol a fejlődés további ösztönzésére van szükség, az új tanácstörvény szabályozásához igazodva. Az első terület a tanácsi feladatokról való tájékoztatás és a további feladatok megoldásába való bevonás. Ennek módját a megyei elnök az évenkénti tanácsági beszámolók iránti lakossági érdeklődés, illetve a beszámolókon felvetett közérdekű bejelentések számának növekedése és jellegének változása alapján jelölte ki. Utóbbinál az egyéni kérelmek, sérelmek bejelentésének csökkenő tendenciája regisztrálható, míg ezzel egyenes arányban növekszik a közösségi érdekű bejelentések, így község- és településfejlesztésre tett javaslatok száma (Fodor, 1972:42). A cikk írója szerint emelkedő tendenciát mutat a megválasztott, így közvetlen lakossági felhatalmazással rendelkező tanácstagok bevonásának aránya a szakigazgatási feladatok végrehajtásába és ellenőrzésébe. Ez a bizottsági munka szakismeretet kívánó feladatokra való kiterjesztését, így az állandó és eseti bizottságok számának és tagjainak növekedését vonja maga után, illetve a nem tanácstag társadalmi aktívák részvételének növekedését az egyes szakértelmet kívánó munkákban (Fodor, 1972:43–44). A társadalmasítás a tömegszervezetek tanácsi munkába való bevonásával is intenzívebbé vált. A cikk ilyen, a tanácsi munkában jelentős szervezetekként említi a Hazafias Népfront, a Kommunista Ifjúsági Szövetség, a Szakszervezetek Megyei Tanácsa és különböző bizottságai, a Termelőszövetkezetek Területi Szövetsége, a Szövetkezeti Mozgalom és a Vöröskereszt helyi tagjainak munkáját a tanácsi napirendek meghatározásában, illetve az ezekkel a szervezetekkel kialakított helyi együttműködési formákat. Ugyanígy felívelő tendenciát mutat a társadalmi munka mennyisége az életkörülmények javítása és az infrastruktúra-fejlesztés területén. A cikk kiemelte azt is, hogy a társadalmi munka mindezek mellett a szocialista és közösségi tudatformálás területén is nagyarányú előrelépést tesz lehetővé: „A kü-

lönböző társadalmi szervezetek aktíváinak, a tanácstagoknak, az utcabizalmiknak, a népfront aktivistáinak a tudatformáló politikai tevékenysége – társadalmi munkája, szellemi tevékenysége – tartozik ide, amelynek eredménye világosan megmutatkozik gazdasági egységeink erősödésén, az életkörülmények javulásán, a dolgozó tömegeknek a társadalmi összefogáshoz való viszonyán” (Fodor, 1972:46–47).

A társadalmi munka kérdésében a helyi és az országos politika nem feledkezett meg a fejlesztési feladatokról, a társadalmi munka hasznosítási lehetőségeinek felmutatásáról, illetve a társadalmi munka jutalmazásáról, megbecsüléséről. A megyében évenként kiosztott, Társadalmi Munkáért elnevezésű kitüntetések éves aránya (500 arany-, 800 ezüst-, 1000 bronzjelvény, illetve 2-300 darab emléklakett) jelezte, hogy az nem elsősorban a kiválóság felmutatásának eszközeként, hanem a bevonás praxisaként működött. Figyelemre méltó a „társadalmi összefogásból” megszülető, megyei kiterjedésű kezdeményezések száma is, amelyből a szerző találomra nevezett meg fél tucatot: Tegyük többet községünkért, városunkért!; A járás legtisztább, legkulturáltabb községe; Tavaszi társadalmi munkanapok; a KISZ különböző jelszóval kiadott mozgalmak; Tsz a fiatalokért – a fiatalok a tsz-ért!; 90 óra társadalmi munka a 900 éves Szolnokért (Fodor, 1972:48).

Az új gazdasági mechanizmus bevezetése után az egyes helyi beruházások már szinte kivétel nélkül a tanáccsal való együttműködésben jöttek létre, ráadásul a soron lévő ötéves terv előkészületeibe is bekapcsolódtak. Így a társadalmi szervezetek, illetve az egyes aktívák ebben az időszakban szintén helyet kaphattak a településfejlesztési feladatokban. Ugyanúgy fontosnak tartja a szerző a hatósági ügyek intézésébe való bekapcsolódást, ezek elsősorban szabálysértési ügyintézés jelentenek, amelyben a közügyek iránt leginkább érdeklődő helyi lakosok vesznek részt; az ő személyükben válik valóra a közösségi ember szocialista mintája, és lesznek belőlük a közbizalmat élvező tanácstagok (Fodor, 1972:50–52). A társadalmi részvétel helyi formáinak felsorolása azonban ezzel még nem ért véget, a társadalmiasítás számos kialakuló formája kecsegtet sikerrel. A szerző említi a szülői munkaközösségek társadalmi munkáját, amelyek az iskola körüli járda rendbe hozásától a családlátogatásokig bezárólag segíthetik az oktatási-nevelési munkát. A kereskedelem ellenőrzésében a társadalmi ellenőrök, a közérdekű bejelentések és panaszok kezelésében az úgynevezett népi ellenőrök¹³ munkája jelent segítséget a helyi tanács számára. Az igazságszolgáltatást és a törvényesség erősítését a népi ülnökök növekvő száma biztosítja, nem beszélve munkájuk megelőzésre kifejtett hatásáról. A szerző szerint az önkéntes tűzoltótestületek a megelőzés, a tűzvédelem, illetve a mentőtevékenységek területén, az önkéntes rendőri szervezetek pedig a „közbiztonság szilárdításában” támogatják a szocialista demokrácia helyi működését (Fodor, 1972: 52–54).

Az 1971-es tanácsi törvény végrehajtását és a tanácsdemokrácia fejlődését deklarálta az MSZMP KB 1972. augusztusi állásfoglalása. A tanácsok és a helyi társadalom együttműködése a várt fejlődési irányba mozdult, mind a népképviselői jelleg kibontakozásában, mind a tanácsi testületek, végrehajtó bizottságok munkájában. A dokumentum szerint a tanácsok központi irányítása a világosabb utasítási rendszer és utasítási alárendeltség letisztultsága tekintetében jelentős előrelépést hozott, míg a tanácsi

gazdálkodás immár illeszkedett az új gazdaságirányítási rendszer elvárásaihoz. Az állásfoglalás retorikájának fontos eleme, hogy kiemelte, a lakosság körében népszerűek az intézkedések: „A tanácstörvényt a közvélemény kedvezően fogadta. Bevezetését követően nőtt a tanácsok tekintélye, a velük szembeni várakozás és ezzel együtt felelősségük. A lakosság részvétele fokozódott a tanácsok munkájában, bővült és tartalmasabb az együttműködés a nem tanácsi szervekkel” (MSZMP, 1979:333).

Ugyanez az optimizmus volt érzékelhető két évvel később a tanácstörvény végrehajtásáról szóló államtitkári beszámolóban, amely szerint a lakosság részvétele a tanácsi munkában a háború utáni évtizedekben még soha nem volt olyan intenzív és sokoldalú, mint a harmadik tanácstörvény hatására, a tanácsok önállósága pedig a helyi viszonyok legtöbb területén ígéretesen növekszik. A beszámoló szerint a hibák, amelyek kiküszöbölése az elkövetkezendő évek feladata, a korábbi gyakorlatokból erednek, amelyeket bizonyosan orvosol az új törvény hatásköri és mechanizmusbeli szabályozása (Beszámoló, 1974). Csakhogy a hetvenes években az államigazgatás, így az ebbe a körbe sorolt tanácsi munka is új kihívással volt kénytelen szembenézni: az egyre inkább specializálódó állami (és gazdasági) irányítás és demokrácia problémájával.

ÖSSZEZÉS

A Kádár-rendszer kommunista jelenkortörténete a helyi igazgatás és önkormányzatiség történetét egy egyenes vonalú fejlődésként láttatta (Papp, 1976). Bár az első, Rákosi-korszakban elfogadott tanácstörvény hibáit fel is rőtta ez a fajta visszatekintés, a második, Nagy Imre miniszterelnöksége alatt elfogadott tanácstörvényt e hibák kijavítására tett kísérletként láttatja. A narratíva azonban annyiban mindenképpen egységes, hogy a tanácsi szervezet létrehozását és fejlesztését a népszuverenitás gyakorlásának egyre szélesebb körű kiterjesztéseként érzékelték.

A Kádár-korszak tanácstörvényének, azaz a harmadik tanácstörvénynek a kidolgozása pedig már a hatvanas évek reformfolyamatához igazodott, a tanácsi szervek működését és a tanácsdemokrácia mechanizmusait olyan komplex igazgatási és társadalmi folyamatként mutatva be, amely által a népesség többsége részt vehet a helyi érdekeltégű politika irányításában. A hetvenes-nyolcvanas években a tanácsi hatáskörök bővülésének köszönhetően a politikai és szakcikk, különböző hosszúságú írások a lakossági szolgáltatások körének bővülésével büszkélkedtek, a településfejlesztés kedvező statisztikai adatait citálták. Mindeközben a szocializmus helyi közösségei valóban kialakították helyi praxisaikat, amelyek azonban nem vagy csak minimális mértékben érintkeztek a hatalommal, és igyekeztek nem politizálni. Ezek a „rendszeren kívüli” közösségi formák éppen azt az űrt kívánták betölteni, amelyre a tanácsrendszer nem volt képes kompetenciái, felhatalmazása vagy anyagi hiátusa miatt. Az említett gyakorlatokra talán a legjobb példa a kalákában épített lakás, amely a szocialista időszak alatti folyamatos lakásépítési problémát kívánta megoldani.

A hetvenes évek gazdasági válsága és a fizetési mérleg egyre kedvezőtlenebb alakulása miatt a tanácsrendszer finanszírozására egyre szűkebb források álltak rendelkezésre. A tanácsrendszer válságának kibontakozása a rendszer általános válságje-

lenségeit követte. Utóbbiak között a legfontosabb, hogy a településfejlesztés anyagi és technológiai lehetőségei egyre inkább szakadtak le a nyugati színvonalról, a város és vidék különbsége növekedett. A történet természetesen a rendszerváltással, illetve az 1990-es önkormányzati törvénnyel ér véget, amely teljesen átalakította a helyi önkormányzatok működését és céljait.

JEGYZETEK

- ¹ A magyar történelemben a helyi politika autonómiáját a vármegye hatalma és a városok függetlensége jelentette. A vármegyék és városi tanácsok e politikai szerepének hanyatlása már a 19. század második felében megkezdődött, a kommunista alkotmány kihirdetése, a megyerendezés és a tanácsrendszer kialakítása a háború utáni politikai fordulatot követő években ebből a szempontból inkább szimbolikus, mint tényleges végét jelöli a helyi politika e tradicionális formáinak.
- ² Fontos megjegyezni, hogy a helyi politika és lokális demokrácia a rendszerváltás utáni történeti irodalomban az 1956-os forradalommal kapcsolatban értékelődött fel. A helyi forradalmi bizottságok egyaránt megtestesítették a szabadságot és a politikai kreativitást a lokális hatalomszervezéssel kapcsolatban. Lásd erről Ständeisky, 2010:67–133, illetve Szakolczai–Á. Varga, 2003 és Szakolczai, 2006.
- ³ 1950. évi I. törvény, I. fejezet, 2. paragrafus, 2. pont.
- ⁴ A forradalmi és nemzeti bizottságokkal kapcsolatban azonban nem maradt el a politikai felülvizsgálat és felelősségre vonás. Erről lásd az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának 1956. november 28-i állásfoglalását (MOL OL MK-S 288. f. 5/6. ó. e.).
- ⁵ Az MSZMP Politikai Bizottsága 1957. július 29-i ülése (MNL OL MK-S 288. f. 5. cs. 34. ó. e.).
- ⁶ A szövetkezetesítés a korai Kádár-korszak legjelentősebb gazdasági, politikai és társadalmi vállalkozása, amelyet az intenzív politikai agitáció mellett gyakran a politikai erőszak is jellemezett. Utóbbi jelenségről lásd Ö. Kovács, 2012. A szövetkezetesítés politikájának alakulásáról a pártelitben, illetve az agrárlobbi tevékenységéről lásd Varga, 2013.
- ⁷ Az össznépi állam szovjet koncepciójáról lásd Kalmár, 2014:189–191, illetve Evans, 1993:93–99; Titov, 2009; 2011. A „hrucsovizmus” politikai hatásáról a keleti blokk országaiban lásd Miklóssy, 2011.
- ⁸ Az MSZMP Központi Bizottsága 1970. április 16-i, kibővített ülése a „tanácsrendszer és szerveinek fejlesztése” mellett a helyi politikával és igazgatással kapcsolatosan a választási rendszer és a lakásépítés fejlesztéséről is határozott (MNL OL MK-S 288. f. 4. cs. 106. ó. e.).
- ⁹ Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy a kommunista társadalmi öngazgatás egy politikamentes fejlődési szakasz elérését jelentette. Dr. Antalffy György szocialista államfejlődéséről szóló kötetének végén így foglalja össze a kommunista társadalmi öngazgatás lényegét: „1. az az egész társadalom érdekeit kifejező szervezet, és olyan nem politikai jellegű szervezet lesz, amely alapjaiban különbözik az osztályjellegű államszervezettől; 2. lehetővé teszi az egész társadalomnak, hogy saját ügyeit önállóan intézze, ellentétben az államszervezettel, amely speciális, elkülönült, kiemelt apparátust alkalmaz erre a célra; 3. olyan szervezet lesz, amely mindenekelőtt a nevelés eszközét alkalmazza, a társadalmi együttélési szabályok betartásának kialakult készségére támaszkodva, ellentétben az állami kényszert alkalmazó állami szervekkel” (Antalffy, 1967:499–500).
- ¹⁰ Az össznépi állam koncepciójához lásd a 7. lábjegyzetet, a szocialista demokrácia problémájához pedig Pap, 2015; 2016.
- ¹¹ E mikroszintű mozgósítás, a tömegek helyi aktivitásának eszménye az országgyűlési és tanács választások propagandájának fontos elemét alkotta. Az Agitációs és Propaganda Osztály javaslata az 1967-es választásokra kiemeli: „Államunk demokratizmusa a jövőben tovább szélesedik, és így még inkább lehetővé válik, hogy a tömegek aktívan szóljanak bele a közügyek intézésébe. Ennek érdekében nő az országgyűlés és a tanácsok szerepe.” Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1966. december 7-i ülésének jegyzőkönyve (MNL OL M-KS 288-41/64. ó. e. 14.). Az Agitációs és Propaganda Osztály 1970. decemberi javaslata pedig a következő évi jelölőgyűlések számára a legfontosabb kérdésként „az országos politikai kérdések közül

az országgyűlési képviselők jelölőgyűlésén az államélet, a szocialista demokratizmus fejlesztése, a tanács-
tagok jelölőgyűlésén a tanácsok szerepe, önállóságának növelése tárgyalását szabja meg”. Az Agitációs és
Propaganda Bizottság 1971. január 5-i ülésének jegyzőkönyve (MNL OL M-KS 288-41/150. ő. e. 15.).

- ¹² „A tanácsok munkáját oly módon kell fejleszteni, hogy erősödjön mind népképviselői-önkormányzati
jellegük, mind pedig államigazgatási funkciójuk. A kongresszus megállapítja, hogy a tanácsok önállósá-
gának növelése, hatáskörük bővítése és felelősségük fokozása, önkormányzati jellegük erősítése szocia-
lista osztálypolitika” (a MSZMP X. kongresszusának jegyzőkönyve, 472).
- ¹³ A népi ellenőrzés „az ország gazdasági, szociális, egészségügyi, kulturális fejlesztésére vonatkozó cél-
kitűzések megvalósítását” felügyelte, illetve hatásköre kiterjedt az állampolgári fegyelem, a társadalmi
tulajdon, a munkaszervezés, a dolgozói életkörülmények és a korrupció elleni harc területére. A népi el-
lenőrzés tagjai munkán kívüli, önkéntes alapon vettek részt a kampányszerű ellenőrző akciókban. A népi
ellenőrzés intézményét az 1968. évi V. törvény szabályozta.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Antalfy György (1965): A társadalmi öniszervezésről. *Állam és Igazgatás*, 15. évf., 6. sz., 496–514.
- Apró Antal (1960): A tömegek bevonása a társadalmi és az állami munkába: a nevelés legfontosabb módsze-
re. *Állam és Igazgatás*, 10. évf., 3. sz., 161–178.
- Balogh Sándor et al. (1978): *A magyar népi demokrácia története, 1944–1962*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Beér János (1962): *A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon (1945–1960)*. Közgazdasági és Jogi
Könyvkiadó, Budapest.
- Beszámoló (1974) a tanácsotörvény végrehajtásáról. Dr. Papp Lajos írásbeli és szóbeli beszámolója, egységes
szerkesztben. *Állam és Igazgatás*, 24. évf. 11. sz., 962–1013.
- Dallos Ferenc (1964): *A tanácsok a szocialista demokrácia szervei*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Dobi István (1960): Alkotmányunk és a tanácsok. *Állam és Igazgatás*, 10. évf., 8. sz., 561–565.
- Evans, Alfred B. (1993): *Soviet Marxism-Leninism. The Decline of an Ideology*. Praeger, Westport & London.
- Fodor Mihály (1972): A lakosság közvetlen és állandó részvétele a tanácsok munkájában. *Állam és Igazgatás*,
22. évf., 1. sz., 40–55.
- Kovács Tibor (1962): Az igazgatás társadalmisítása. *Állam és Igazgatás*, 12. évf., 6. sz., 437–449.
- Lakos Sándor (1969): *A tanácsok helye és szerepe a szocialista építés jelenlegi szakaszában*. Kossuth Könyvkiadó,
Budapest.
- Machács Gábor (1963): Az államigazgatási munka társadalmisításának néhány problémája. *Állam és Igazga-
tás*, 13. évf., 4. sz., 276–284.
- Markója Imre (1961): A társadalmi bíráskodás problémái hazánkban. *Állam és Igazgatás*, 11. évf., 1. sz., 1–8.
- Miklóssy, Katalin (2011): Khrushchevism after Khrushchev. The Rise of National Interest in the Eastern
Bloc. In: Smith, Jeremy – Ilic, Melanie (eds.): *Khrushchev in the Kremlin. Policy and Government in the Soviet
Union, 1953–1964*. Routledge, London, 150–170.
- MSZMP (1965): A Magyar Szocialista Munkáspárt néhány időszaki ideológiai feladata. A Központi Bizott-
ság irányelvei. *Társadalmi Szemle*, 20. évf. 4. sz., 1–44.
- MSZMP (1971): *A Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusának jegyzőkönyve, 1970. november 23–28*. Kos-
suth Könyvkiadó, Budapest.
- MSZMP (1974): Az MSZMP Központi Bizottsága és a Minisztertanács együttes ülésén elfogadott irányelvek
a tanácsok és szerveik munkájának fejlesztésére (1970. április 16.). In: Vass Henrik (szerk.): *A Magyar
Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1967–1970*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 607–608.
- MSZMP (1979): Az MSZMP Központi Bizottsága Titkárságának állásfoglalása a tanácsotörvény végrehajtá-
sának tapasztalatairól (1972. augusztus 27.). In: Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt
határozatai és dokumentumai, 1971–1975*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Ortutay Gyula (1960): A társadalmi munkáról. *Állam és Igazgatás*, 10. évf., 9. sz., 641–653.
- Ö. Kovács József (2012): *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország
politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Korall, Budapest.

Pap Milán: Láncszemek az össznépi államban

- Pap Milán (2015): A népitől a szocialista demokráciáig. A korai Kádár-korszak demokráciafogalma a pártfolyóiratok tükrében. *Múltunk*, 60. évf., 1. sz., 202–226.
- Pap Milán (2016): *Kádár demokráciája. Politikai ideológia és társadalmi utópia a Kádár-korszakban*. NKE Szolgáltató Kft., Budapest.
- Papp Lajos (1976): A tanácsok negyedszázados tevékenysége. In: Kovács Tibor (szerk.): *A tanácsrendszer negyedszázada. Tanulmányok*. Nyomtatványellátó Vállalat, Budapest.
- Radó Imre (1966): A társadalmasítás néhány kérdése a kis községekben. *Állam és Igazgatás*, 16. évf., 4. sz., 365–370.
- Standeisky Éva (2010): *Népuralom ötvenhatban*. Kalligram – 1956-os Intézet, Pozsony–Budapest.
- Szakolczai Attila – Á. Varga László (2003): *A vidék forradalma, 1956 I.* 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Szakolczai Attila szerk. (2006): *A vidék forradalma, 1956 II.* 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Szamel Lajos (1964): Az államigazgatás társadalmasításának néhány elvi problémája. *Állam és Igazgatás*, 14. évf., 10. sz., 903–918.
- Szamel Lajos (1967): A lakosság részvétele a közügyekben és a szocialista demokrácia. *Társadalmi Szemle*, 22. évf., 3. sz., 31–42.
- Szentpéteri István (1965): A közvetlen demokratikus intézmények mai szerepe. *Társadalmi Szemle*, 20. évf., 7. sz., 30–43.
- Titov, Alexander (2009): The 1961 Party Program and the Fate of Khrushchev's Reforms. In: Ilic, Melanie – Smith, Jeremy (eds.): *Soviet State and Society Under Nikita Khrushchev*. Routledge, Oxford & New York, 8–14, <https://doi.org/10.4324/9780203878330>.
- Titov, Alexander (2011): The Central Committee Apparatus under Khrushchev. In: Smith, Jeremy – Ilic, Melanie (eds.): *Khrushchev in the Kremlin. Policy and Government in the Soviet Union, 1953–1964*. Routledge, London & New York, 41–60, <https://doi.org/10.4324/9780203831793>.
- Varga Zsuzsanna (2013): *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Gondolat Kiadói Kör, Budapest.

DOKUMENTUMOK

- A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának jegyzőkönyvei: MNL OL M-KS 228. f. 4. cs.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának jegyzőkönyvei: MNL OL M-KS 228. f. 5. cs.
- A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottsága jegyzőkönyvei: MNL OL M-KS 228. f. 41. cs.

Veres Pál

A magyar falu múltja és jövője a részt vevő megfigyelő szemével

The Past and Future of Hungarian Villages from the Participant Observer's Perspective

Összefoglalás

A szerző mint első generációs, faluról származó értelmiségi, részben a résztvevő-megfigyelő nézőpontjából, saját tapasztalatai és szülőfaluja példája alapján tesz kísérletet arra, hogy néhány fontos aspektusát megvizsgálja annak, hová jutott és juthatott volna a magyar falu¹ az úgynevezett rendszerváltás kezdetétől napjainkig. Mivel „a történelem fontos”, ezért elengedhetetlen egy rövid visszatekintés a rendszerváltás kezdete előtti harminc évre is, hiszen ennek „terméke” a kiindulópont és egyben determináció mindahhoz, ami a magyar falvakban és tágabban a magyar vidéken 1990 óta történt.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: D02, J43, J61, N94, P14, P25, P32, Q15

Kulcsszavak: falu, vidék, mezőgazdaság, migráció, részt vevő megfigyelés

Summary

As a first-generation intellectual born in a village, from the perspective of a participant observer using his experience and the example of his village, the author makes an attempt, based on a few important considerations, at analysing where the Hungarian village has and where it could have got since the beginning of the so-called 1989 change of regime. As it is said that “history is important”, a brief overview of the 30 years preceding the beginning of the change of regime is indispensable, as its “prod-

DR. VERES PÁL PhD, nyugalmazott egyetemi docens (BCE), szakmai tanácsadó (NEFMI), a Budapesti Corvinus Egyetem megbízott oktatója, a Zsigmond Király Egyetem magántanára (pal.veres@uni-corvinus.hu).

uct” the starting point and, at the same time, determines everything that has happened in Hungarian villages and beyond in rural Hungary since 1990.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: D02, J43, J61, N94, P14, P25, P32, Q15

Keywords: village, countryside, agriculture, migration, participant observation

RÖVID HAZAI TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

Társadalmirendszer-szintű fordulópontok

Személyes életünket és egy ország életét-sorsát tekintve is fontos kiindulópontunknak, North (2010:7) szavaival, „a történelem számít”. A történelem ismerete nélkül sem saját, sem nemzetünk helyzetét, lehetőségeit és a teendőket sem érthetjük, illetve határozhatjuk meg helyesen.

1950-ben született, első generációs értelmiségiként tudatos életem a mai napig valamivel több, mint hatvan évet fog át. Élet- és történelmi események és tapasztalat szempontjából igen gazdag időszakról van szó, amelynek egyéni és társadalmi sorsfordító történéseiből a vidék, illetve a falu szempontjából az alábbiakat különösen fontosnak tartom:

- az 1956-os forradalom és szabadságharc;
- a tsz-esítés második hulláma, mely lényegében 1960-ban befejeződött;
- az 1968-hoz köthető, úgynevezett új gazdasági mechanizmus (UGM) beindításának és ellentmondásos megvalósulásának időszaka (Gábor–Galasi, 1981);
- szülőfalum, a tunyogmatolcsi (és különösen a tunyogi) ingatlanok jelentős részét is elpusztító 1970-es nagy „szatmári árvíz”;
- a rendszerváltás már 1990 előtt kezdődő, napjainkig tartó és befejezettnek nem tekinthető időszaka (Kornai, 2007);
- az 1990. évi, első szabad, kétfordulós (március 25. és április 8.) országgyűlési választás Magyarországon;
- az 1999. március 12-i időpont, amikor Magyarország a NATO teljes jogú tagja lett;
- 2004. évi belépésünk az Európai Unióba;
- két jelentős, ma is vitatott háttérű és alapú világgazdasági válság (2000–2001, 2007–2008) (utóbbi elemzését lásd pl. Veres, 2010);
- a 2010. évi kormányváltás.

A felsorolt kiemelt események az emberek, a települések és a nemzetek életében olyan fordulópontot jelentenek, amelyek a kockázatokkal és a nyújtott esélyekkel, ezek kezelésével hosszú időre meghatározók lehetnek, sőt minden bizonnyal lettek is. A történelmi fordulópontok szerepét gazdag történelmi példatár alapján alaposan elemzi Acemoglu és Robinson (2013) *Miért buknak el a nemzetek?* című, nagy hatású könyvében.

A magyar gazdaság és társadalom egészét tekintve, az 1990-től máig tartó időszakot úgy is jellemezhetjük, mint útkeresést, egy *sikeres és versenyképes magyar társadalmi és*

gazdasági modell keresését és megalkotását egy még ma is sajnálatosan hiányzó társadalmi konszenzus alapján.

Az utóbbi évek újabb elvesztett évtizedek utáni ébredésünk éve, amikor egyre gyakrabban, egyre többen és többször tesszük fel a kérdést: mit tettünk jól vagy rosszul, mit nem tettünk, amit tehettünk volna, és főképpen – tanulva a múltból, építve arra, vagy éppen szakítva azzal – mit kell, kellene és jobban tennünk a jövőben családkunk, településünk és nemzetünk életében és érdekében.

A falu és az élet változása a személyes nézőpontomból

A történelem mindannyiunk számára – legalábbis annak megélt időszaka – személyes élmény és tapasztalat is. Ez a „részt vevő megfigyelés” segítheti és gátolhatja is a megtörténtek tárgyilagos szemléletét. Ahogyan résztvevőként látjuk, értjük, értelmezzük történelmünket, ahogyan cselekvéssel reagálunk mindezekre, az is a történelem része és formálója lesz.

Személyes életemet tekintve, 1950-ben egy akkor több mint háromezer fős szatmár-beregi faluban, Matolcson² születtem. Esmélésem első éveiben még mécsessel világítottunk, esős-sáros időkben – ahogy akkor mondták – a „járdát magunkkal vittük” két deszka formájában. A vizet gémeskútból merítettük, később ivásra már az utcai közkútból, korsóban hordtuk haza. Lavórban mosakodtunk, a vécé „árnyékszék” az udvar végén, a sertésöl és a széna, szalma tárolására szolgáló, úgynevezett „szín” vagy „csűr” és a trágyadomb között állt. A tehénistálló a tisztaszoba, konyha, spájz után a lakóépület része, melyet a fáskamra követett. A sertések és baromfik számára külön épület volt a fáskamra mögött. A lakóépülettel átellenben, külön épületben kapott helyet a terménytároló kamra és a kemence, az épület alatt a nyáron hűtőként szolgáló, télen fagymentes tárolópince. A telek végében kert terült el gyümölcsfákkal és konyhakerti növényekkel, ősszel földbe ástott, kukoricaszárral fedett, répa tárolására alkalmas vermekkel. Ez a falusi települések telkének (udvarának és kertjének) meglehetősen jellemző szerkezete volt, magas szintű önellátást sugallva és biztosítva.

Személyes életemben egy igazi, emberpróbáló ugrás, hatalmas változás 1969, az egyetemi tanulmányok kezdete volt, felkerülés, vagy ha úgy tetszik, és mai fogalommal, tanulási célú migráció a városba, sőt egyenesen a fővárosba, Budapestre. Életem falu és város közötti íve 1969 és 2018 között negyvenkilenc évet fog át.³

Szülőházam egy részének helyén ma „új” épület áll, természetesen fürdőszobával. Az áram, a gáz, a vezetékes víz, az internet természetes tartozék. Ugyanakkor nemcsak ólak, de tehenek, lovak és sertések sincsenek már az udvarokon. Szülőfalumat, rokonaim egy részét, barátaimat ma is rendszeresen meglátogatom, de – mint „belső migráns” – ma már (még) aktív nyugdíjasként, egyetemi docensi, címzetes főiskolai tanári múlttal és egyetemi magántanárként Budapesten élek, két egyetemen tanítok, és a Duna közelében kellemesnek nevezhető környezetben, igényeinknek megfelelő összkomfortos lakásban élek. Feleségemmel öt gyermekünk és tíz unokánk öröme és bánata a mienk is. Az ő jövőjük a mi reményünk is.

A közvetlen falusi életkörnyezet, illetve személyes életpályám tekintetében így is keretbe foglalhatnánk az elmúlt több mint hatvan évet. Ez a rövid leírás mutatja, hogy egy ember, egy település és egy ország életében milyen drasztikus változások mennek végbe, melyeknek kiindulópontjai (végrehajtói) és „elszenvedői”, nyertesei vagy vesztesei is az emberek.

A továbbiakban a – személyes életem és az ország sorsa szempontjából – rendkívüli időszak vidéki életének helyzetét, változását személyes – nyilván részben szubjektív – nézőpontból mutatom be, remélve, hogy nem csak számomra szolgál tanulságokkal.

A TSZ-ESÍTÉS MÁSODIK HULLÁMA

Családi gazdálkodás és falusi élet a tsz-esítés előtt

Özvegy édesanyám – nálam jóval idősebb bátyáim és kisebb részben az én segítségemmel – 1960-ig öt katasztrális hold földön gazdálkodott. Erőforrásunk – a családtagok fizikai és szellemi ereje mellett – két tehén volt, amely a szekeret, ekét, boronát vontatta, a tejet saját fogyasztásra és eladásra biztosította. Az aratás kezdetben még kézzel (kaszával) történt. A búzakévék „keresztben” a földeken, majd az udvarunkon álltak számomra hatalmasnak tűnő „asztag” formájában. Aztán megjelent az udvarunkon a „hoffer” traktor vontatta, majd hajtotta cséplőgép, és hamarosan a kamrában sorakoztak a búzával, később a kristálycukorral teli zsákok. Ősszel a „góré” és a padlás tele lett csöves kukoricával, a vermekben pedig téli álomra készültek a tehenek csemegéjének számító „marharépák”. Igen, egy *jelentős mértékben naturális, önellátó gazdálkodás* volt ez az 50-es években. A saját hizlalású disznók húsa (füstölve, lesütve), zsírja jelentette a kalória- és fehérjedús táplálék alapját. A disznóölés (disznótor), fonás-szövés téli estén, a lekvárfőzés számomra és általában a gyermekek számára is nagy élmény volt. Ez az időszak a földtulajdonos paraszt számára a természetben, a természettel együtt élés időszaka volt. Mindenekelőtt a maga számára termelt, ami alapvetően határozta meg a természethez és a termékhez való viszonyát, természetesen tudásának korlátai között. Ebben a gyermeki szem számára és emlékképként idillinek is nevezhető képből zavaró „momentumként” jelentek meg a „beszolgáltatást” végrehajtók, akik szekerekkel szállították el a kötelezően beszolgáltatandó terményt, állatot.⁴

Édesanyámat teljes emberként vette igénybe a mezei munka, rám – legalábbis a tél kivételével – kevés ideje maradt. Nevelésem, felügyeiletem végtelen türelmű és szeretetű nagymamámra maradt. Édesanyámnak egyetlen kérése, tanácsa volt, mely mai eszemmel minden egyéb nevelési praktikát felülmúlt. „A te dolgoz, fiam, hogy tanulj legjobb képességeid szerint, mert a tudást senki nem veheti el tőled!” Én ezt a tanácsot egész életemre megfogadtam, és naponta mondom ezért köszönetet édesanyámnak, kinek azért iskola után a mezőn is segítettem. Így tanultam érezni, látni, szeretni, élvezni a természetet. Esténként pedig előbb a mécses, majd a petróleumlámpa, végül a még gyengécskén világító villany fényénél tanultam, míg édesanyám rám nem szólt: „Feküdj le, pihenj most már, fiam, mert elrontod a szemedet a túl sok olvasással!”

„Belépés” a tsz-be, és egy kis tsz-történelem

Ugorjunk azonban most egy nagyobbat, egészen 1960-ra, tízéves koromra. A faluban „városi emberek”, tisztviselők és munkások jelentek meg, úgynevezett „agitátorok”. Házról házra jártak, hogy meggyőzzék a „magángazdákat” a közös gazdálkodás – a tsz – előnyeiről, szükségességéről. Először a legtehetősebb gazdákat keresték meg, tudván, hogy az ő magatartásuk mintaként, követendő-követhető példaként szolgálhat a kevesebb földdel rendelkezők számára.⁵ Az „eredményre” szorítkozva, végül szinte teljes lett az „agitáció” sikere, és néhány kivételtől eltekintve mindenki belépett a tsz-be.⁶ A néhány között volt édesanyám, aki a végsőkig kitartott, de eljött a végső pillanat. Édesanyám mellett voltam, amikor ismételten „kérték”, hogy írja alá a belépési nyilatkozatot, az agitátorok fő érve az volt, hogy „Margit néni kivételével már mindenki belépett”, és „kint úgysem boldogul”. És ezen a ponton én, az akkor tízéves gyermek, megszólaltam, annyit értve, vagy inkább érzelmileg felfogva a dologból, hogy „egyedül maradtunk”. Kérlelni kezdtem édesanyámat, hogy írja alá, mert „nem akarok egyedül maradni”. És édesanyám aláírta.

Az 1960 és 1990 közötti időszak a falunkban is az emberi értelem és érzelem nagy próbája volt. A paraszt, aki számára a föld életének, sőt szinte testének szerves része volt, az első időkben a legmélyebb értelmi és érzelmi válságként élte át, hogy – bár formális tulajdonjoga megmaradt, amit jelképes összegű „földjáradék” is kifejezett – szeretett földje közös birtokba és használatba került. Az idő előrehaladtával azonban az érzések és emlékek halványodtak, a tudat mélyebb rétegeibe húzódtak, és a mindenkori jelen tényei kezdték eltemetni a múltat. A matolcsi Új Élet Tsz az ország viszonylag sikeres közös gazdaságai közé tartozott. Egy *szervezett nagyüzem lett, a nagyüzemre jellemző munkamegosztással, vezetési szerkezettel*. A korábban „jómódú”, tehetséges és szorgalmas gazdák kezdték a tsz-ben is megtalálni a helyüket. A felelősség kisebb, kevésbé komplex lett, az életkörülmények javultak, az 1970-es „nagy szatmári árvíz” után pedig szinte újjáépült a falu.

A családi állattartás visszaszorulásával nagyobb lett a „mozgási szabadság”, mód nyílt már kirándulásokra, üdülésre, ami a magángazdaságok időszakában szinte ismeretlen volt a parasztember számára. A háztáji gazdaság rendszere pedig visszahozta azt az időt, amikor személyre, családra szólóan lehetett megmutatni, ki az ügyesebb, tehetségesebb, egyben nosztalgikus, személyesebb, birtokosi kapcsolatot biztosított a földdel. A tsz (a „közös”) és a háztáji között sajátos szinergia és bizonyos értelemben verseny jött létre.⁷

A többnyire a mezőgazdasághoz kapcsolódó, illetve szolgáltató jellegű, szaporodó, úgynevezett „melléküzemágak” részben felszívták a földművelésben és állattenyésztésben a gépesítéssel felszabaduló munkaerőt. Ez fontos volt a valamikori magángazdálkodók és a földtulajdonnal nem rendelkezők számára is. A fejlődéssel együtt járó munkamegtakarítás, a munkaerő felszabadulása „kezelésére” azonban ez sem volt elég. Így hetente ment és jött a „fekete vonat”, szállítva az „ingázókat” (mai szóhasználattal belső migránsokat) Budapest és a falvak között.

Én, erőben, korban és talán tudásban is gyarapodván, egyre többet beszéltem, beszélgettem a falu lakosaival, a volt gazdákkal, a tsz-tagokkal, melyben középiskolai,

majd egyetemi tanulmányaim is inspiráltak. A közös munkában is – délutánonként, iskola után – egyre gyakrabban vettem részt (kapálás, betakarítási munkák, oltás-szemzés a faiskolában stb.) Az a benyomásom erősödött, hogy a közös gazdálkodás, jól szervezett üzemként, nem feltétlen életképtelen, sőt. Ez azonban nagymértékben a tagoktól, a döntéshozatali intézményrendszertől, az országos keretszabályoktól és a vezetéstől függött. Jó példa erre, hogy miközben a „tunyogi” Szabadság Hajnala Tsz bizony komoly gondokkal küzdött, a „matolcsi” Új Élet szépen prosperált.⁸

A (magán)paraszti mentalitásra, ha úgy tetszik, erkölcsre, álljon itt egy példa. Édesanyámmal a háztáji „tengeri” (kukorica) kapálásából tértünk éppen haza, és a tsz hatalmas, közös táblája mellett haladtunk el. Édesanyám be-beszaladt a sorok közé, és tépkedte a nagyobb gyomokat és a tengeri tövéből hajtó „fiókokat”. Egyszer csak megszólaltam: „Édesanyám, miért teszi ezt, hiszen ez nem a miénk?” Mire ő: „Kisfiam, mindegy, kié, a kukoricának nem jó a gyom és a fiók sem.”⁹

Még egy nagyon fontos dolgot el kell mondanom, mert fontos lesz a mai helyzet értékelésében is. A falusi életnek a maga komplexitásában fontos tényezője volt a tsz nyújtotta munka és megélhetés. A *falú mint élettér vonzó-megtartó ereje* azonban ennél sokkal több tényezőtől függ, hiszen az élet minőségét élettevékenységünk teljessége határozza meg. Ebből a szempontból kell kiemelnem a *helyi értelmiség szerepét, létét, szerepfelfogását és aktivitását*. Személyes életemben pótolhatatlan szerepet játszott, hogy az agronómus, az orvos, az orvos felesége (!), tanáraink, a kultúrház vezetése, a mozigépész, a könyvtáros és mások megannyi értelmes aktivitást szerveztek, biztosítottak – a falusi kocsmá alternatívájaként is. Zenekart alapítottunk, ének- és tánckarunk volt, irodalmi színpadot szerveztünk, fotószakkört működtettünk, számos sportágban sportoltunk, versenyeztünk, klubesteket szerveztünk vetélkedőkkel stb. Ezek nemcsak élményt jelentettek, hanem adottságaink, tehetségünk feltárását, próbáját is.

Az „idő aközben haladott sietve”, és eljött 1968, amikor felvételt nyertem a „közgázra”, akkori nevén a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemre. Az egyetem és a főváros világa egy teljesen új, valódi emberpróbáló komplex élethelyzetet jelentett számomra. A faluban szerzett edzettségem és a fentebb példával jelzett, édesanyámtól „örökölt” attitűdöm és új emberi kapcsolataim megvédtek, és hamarosan „stabilizáltam a helyzetemet” az egyetemen, beleértve a jó tanulmányi eredményeimet is. A közösségi életben – az akkori lehetőségeknek megfelelően – „természetes módon” és aktívan vettem részt. De ami írásom tárgyához szorosabban kötődik, rendszeres kapcsolatokat a falummal, középiskolámmal, rokonokkal és barátokkal – miként fentebb már említettem – nem veszítettem el. Ez a kapcsolat adott módot, hogy egyetemi tanulmányaimat szembesítsem azzal a valósággal, amit évről évre szülőfalumban találtam.

Haza-hazatérvén, már némi közgazdasági tudással és szemlélettel is felvértezve, felejtethetetlenek azok a beszélgetések, amelyeket a faluban mérvadó egykori magángazdákkal folytattam. Visszatérő kérdésem volt, hogy érzik magukat a tsz-ben, vissza-sírnák-e még azokat az időket, amikor a „földjük és a maguk urai” voltak. Azt kellett tapasztalnom, hogy bár annak idején, 1960-ban igazán önkéntes belépésről nem beszélhettünk, évről évre békésebb, belenyugvóbb volt a visszatekintés. Mígnem egyszer

feltettem a nagy kérdést: ha lehetőség lenne rá, folytatnák-e „ott”, ahol abbamaradt a magángazdálkodásuk, szeretnék-e visszakapni a földjeiket. A válasz pedig többnyire az volt, hogy nem, mert bár – különösen az első időkben – sok mindent elvett az életük-ből a kényszerű változás, de mára sok mindent, különösen szabadságot, a gyermekeik-nek pedig új lehetőségeket adott.

A RENDSZERVÁLTÁS AZ ÉN FALUMBAN

Ellentmondásos, emberpróbáló folyamatok a faluban

A rendszerváltás a legnagyobb sokkot talán a falunak és a vidéknek jelentette. Itt ugyanis, ha nem is azonnal, a munka- és életfeltételek szinte minden területén drasztikus változásokat hozott. Különösen két területet kell kiemelni, a tsz-ek és az állami gazdaságok sorsát, valamint a *rendszerváltás módjával is összefüggő, ún. transzformációs visszaesés* (Kornai, 1993) következtében a falvakba visszaszoruló és munkanélkülivé váló, korábban Budapestre ingázók helyzetét.

Bizonyára sokan gondolták, hogy a rendszerváltás arra ösztönzi majd – különösen a jelentősebb földtulajdonnal rendelkező – tsz-tagokat, hogy azonnal követeljék földjük birtokbavételét, hogy azon a családi gazdálkodást újrakezdjék. Az én falum esetében azonban nem ez volt a jellemző helyzet. Ennek legalább három oka volt. Egyrészt, mint fentebb már vázoltam, a közös gazdaság – különösen a két tsz egyesülése előtt – viszonylag jól működött. Másodszor, az egykori birtokosok – akik időközben harminc évvel idősebbek lettek – már koruk szerint és gazdasági eszközök hiányában is túlzott kihívásnak tekintették az újrakezdést. A harmadik ok, hogy számos családban a gyermekek éltek a lehetőséggel, tanultak, és a mezőgazdaságon kívül, sok esetben városban keresték, találták meg a számításukat, nem volt már tehát, aki a családi gazdaságot továbbvigye.

Miért bomlott fel, esett szét mégis a közös gazdaság? Ezt a falu egykor módos gazdái a következőképpen mondták el akkor. Harminc év alatt belenyugodtak a „megváltoztathatatlanba”, ők legalábbis ebben a tudatban éltek. Elfogadták az új életet az új feltételekkel, és éltek is vele. Az azonban sohasem változott, hogy amikor egykori birtokuk mellett mentek el, mindig megdobbant a szívük, és soha nem maradtak közömbösek az iránt, hogy éppen mi történik a szeretett földön, illetve földjükkel. Mi indította el mégis a tsz felbomlását? Két dolgot emeltek ki. Néhányan, inkább a kisebb tulajdonnal rendelkezők és annak idején kevésbé sikeresen gazdálkodók, kezdték „kivenni a földjüket”. A kiméréskor azonban nem eredeti területüket, hanem az *egykor sikeresebb gazdák gyakran jobb minőségű területéből kaptak*. A kárpótlási jegyek felhasználása során is történtek hasonló esetek. Ezt már nem tudták elviselni, és ők is elkezdtek kivenni a földjeiket. Ez pedig egy visszafordíthatatlan láncreakciót indított el, az ellehetetlenülés felé sodorva a tsz-t. Természetesen további, nem lényegtelen körülmények is szerepet játszottak, kiemelhető ezek közül a munkanélküliség drasztikus megemelkedése.

A következmények – az „új világ” – indításának szemléltetéseképp jöjjön most egy olyan élmény, amely a tsz-ek széthullásának máig ható következményét mutatja be.

Egy alkalommal, néhány évvel a rendszerváltás kezdete után, amikor hazalátogattam, unokaöcsémet és barátomat nagy munkában találtam. Mezőgazdasági munkagépet „gyártottak, szerkesztettek” házilagos kivitelezésben. A sokszor kényszer szülte családi gazdaságok jelentős része évtizedes technológiai visszaeséssel kezdte meg tevékenységét. A helyzeti előnyt kevés család tudta érvényesíteni, akik *kedvező feltételekkel hozzájutottak a tsz gépparkjának legjobb darabjaihoz*. A tsz-ek átgondolatlan, részérdek vezérelte szétszedésének és a kárpótlás módjának következménye lett még az is, hogy akik jelentősebb földterülethez jutottak, ezt számos, egymástól távoli parcellában kapták.¹⁰ Ez a helyzet a falumban mára sem változott érdemben, ami nyilvánvaló költségtöbbletet és versenyhátrányt jelent, még a jelentősebb földterülettel rendelkezők számára is.

A tsz-ek szétesésével az úgynevezett *melléküzemágak nagy része is megszűnt*. Így a falvakban és szülőfalumban is *munkanélküliség és migrációs kényszer állt elő*, miközben a munkalehetőségek minden területen és országosan is nagy mértékben visszaestek.¹¹ A falu lakossága számára nem csak a közvetlen lét- (munka-) feltételek romlottak drasztikusan. Ezzel és az ország helyzetének romlásával összefüggésben az egyéb életfeltételek is rosszabbá váltak. A falu önfenntartó ereje a mezőgazdaság, az ipar és a szolgáltatás tekintetében egyaránt csökkent. A falut közösségként összetartó hagyományok, szokások, közösségi létmódok felbomlásának újabb hulláma következett. A falu mint élettér vonzó hatása taszító hatássá vált. Egyre inkább az idősek rekedtek a faluban, az elvándorló fiatalok okán magukra hagyottan. Így a magát valamikor eltartó és akár gyarapodó közösségből minimális nyugdíjon, járadékon élő vagy – különösen az utóbbi években – közmunkával eltartott „közösség” lett.¹²

Nagyszámú kistelepülés vegetál ma, huszonnyolc évvel a rendszerváltás kezdete után. *A nagybirtokok inkább kivették a talajt a kistelepülési lét- és életforma alól minimális élőkommunikációjukkal*. A kisebb családi gazdaságok küzdenek a gazda korosodásával, a folytatás bizonytalanságával, a parcellák szétszórtságával, az idősebbek számára különösen nagy terhet jelentő adminisztrációval, a magukra hagyatottsággal, a kooperáció (szövetkezés) hiányával.

VAN-E, ÉS HA IGEN, MILYEN JÖVŐJE VAN A MAGYAR FALVAKNAK?

A falu jövőképességének kontextusa

Legelőször is határozott kiinduló tételként fogalmazzuk meg azt, hogy *a vidéki falusi települések megtartása a mai számban és lakosságszámban nem lehet utópikus, önmagáért való cél*. Egy település a lakosság, egy viszonylag stabil közösség életének földrajzilag körülhatárolt területen való megszervezése. A kulcskérdés a helyhez, a közösséghez való tartós kötődés élet- és munka-, illetve jövedelmi feltételeinek megléte, illetve megteremtése. Ha a feltételek nem teremthetők meg, akkor tudomásul kell vennünk a település sorvadását, végső soron akár megszűnését is (ami akár generációk élete, hosszú évtizedek során következik be).

A falvak lakosságának nagy része számára természetesen ma sem csak a mezőgazdaság adja, adhatja a létfeltételeket. Ha a falvak jövőbeli sorsát kutatjuk, két nagy kérdés-

re kell választ adnunk. Az első *a jövedelem, a megélhetés kérdése*, amelynek a várossal versenyképes tranzakciós költségekkel¹³ kellene elérhetőnek lennie. A másik kérdés – a jövedelmen túl – *a teljes élet feltételeinek biztosítása*, melyeknek összességében ugyancsak a városi léttel kell(ene) versenyképesnek lennie. Nem azonosnak, hanem versenyképesnek, a tranzakciós költségek nagyjából azonos szintje mellett.¹⁴ Ez azt jelenti, hogy a falu esetleges hátrányait valamely területen más tényezőknek kompenzálnia kell.

Munka- és megélhetési feltételek és a falu jövője

Nézzük meg tézisszerűen, hogy milyen irányban kereshetők a megoldások a munka- és megélhetési feltételek teljessége tekintetében.

– Mivel a nagy, extenzív, gépesített gazdaságok foglalkoztatást, tehát jövedelmet biztosító potenciálja a mezőgazdaságban korlátozott és inkább csökkenő tendenciájú, ezért támogatni, ösztönözni kell ezen *gazdaságok tevékenységének diverzifikálását*, különös tekintettel a mezőgazdasági tevékenységhez kapcsolódó feldolgozási, szolgáltatási tevékenységekre.

– A falu gazdaságosan elérhető környezetében lévő földterület adott tulajdonviszonyainak – különös tekintettel a birtoklásra-használatra – megfelelő alakításával ösztönözni, támogatni kell a kisebb és közepes családi gazdaságok kialakítását, amelyek elsősorban ezen családoknak biztosíthatnak megélhetést. Ez természetesen érintheti a gazdálkodás intenzitását, a munkaigényesebb kultúrák felé való elmozdulást.

– Meg kell vizsgálni annak lehetőségét, hogy *a föld nagyobb része kerüljön önkormányzati-községi tulajdonba*, illetve használatba, amit – részben – a családi gazdaságok bérletként birtokolhatnak-használhatnak.¹⁵

– Az önkormányzati tulajdon perspektívát adhatna a jelenleg közfoglalkoztatott, nagyjábólroma lakosság hosszabb távú, piaci alapú foglalkoztatására.¹⁶ (Szülőfalu önkormányzata jelenleg mintegy hetven hektár földön szervez – döntően közmunkásokkal – gazdálkodást, amelyet az állam eszközökkel, vetőmaggal, növényvédőszerrel stb. segít.)

– Ösztönözni, támogatni kell a kisebb és közepes családi gazdaságok, valamint a nagy extenzív *gazdaságok együttműködését, funkcionális szövetkezéseit* az eszközhasználat, a beszerzés, értékesítés, feldolgozás stb. területén.

– A települések meghatározott körében (pl. kistérségi települések) *az önellátásnak prioritást kell adni*, ehhez meg kell teremteni a szervezeti és intézményi (pl. szövetkezési, adózási) feltételeket, különös tekintettel a falvak és városok közötti együttműködésre.

– Ösztönözni, támogatni kell, hogy a mezőgazdaság és az élelmiszeripar mellett az adott települési közösségek önellátása prioritást élvezzen más termékek és szolgáltatások körében is.

– Helyi – kamatmentes – pénzek (hitelek) létrehozásának támogatása.

– A települések összefogásával *fenn kell tartani és újra kell éleszteni a hagyományos tevékenységeket, tevékenységi formákat*, amelyek nemcsak önellátási, hanem kulturális és üzleti funkciókat is hordozhatnak, közösség-szervező erővel is bírnak.

– A *turizmust* valamennyi településen foglalkoztatási, jövedelemszerzési forrásként kell tekinteni, megteremtve ennek szervezeti, intézményi feltételeit, itt is használva a települési összefogást.

– A településeknek olyan *sajátos agrár- (pl. bio-), szolgáltatási, turisztikai termékekkel*, szolgáltatásokkal kell megjelenniük, amelyek egyediségük, ritkaságuk révén viszonylagos drágaság mellett is keresletet gerjesztenek.

– A település, illetve települések piaci integrálódását a tágabb környezetbe megfelelő kooperatív formákkal kell segíteni (tranzakciós költségek csökkentése céljából is).

– A vidék dinamikus és életképes fogalma jelentsen egy meghatározott földrajzi térben szervesen összefonódó falusi és városi közösséget, ahol a város és a környező falvak együttműködése a munka világán túl – a kölcsönös előnyök alapján – a létfeltételek minden területén megvalósul.

– Egy kis- vagy nagyobb térségi integráció a települések népesség szerint igen széles skáláját foglalhatja magában. Ezért a munka- és életfeltételek szempontjából ezt figyelembe vevő „*munkamegosztásra*” van szükség a települések között. Külön ki kell emelni a jelentős tranzakciós költséget okozó közigazgatás megszervezését, a tranzakciós költségek minimalizálásnak igényével.

– A *helyi értelmiség megtartása*, közösségi felelősségének erősítése és közösségi tevékenységének aktivizálása elengedhetetlen a vidék és benne a falu jövője szempontjából.

A fenti, nyilván nem teljes körű felsorolás egyes elemeinek közös jellemzője, hogy a helyi gazdaságok, helyi vállalkozók és a települések (önkormányzatok) kooperációját, illetve az állami ösztönzést, támogatást feltételezik. Pusztán jövedelem-, illetve eltarthatóság tekintetében természetesnek kell vennünk, hogy a lehetőségek és azok kihasználása függvényében lesznek, lehetnek létszám és gazdasági erő tekintetében gyarapodó, stabilizálódó és zsugorodó települések.

A munka és megélhetés világán túli létfeltételek szerepe

A valóságban a munka- (jövedelem-) szerzési és egyéb létfeltételek szorosan összefonódnak, gondoljunk például az önellátásra. Emeljünk ki mégis néhány olyan tényezőt, amely lakóhelytől függetlenül fontos az emberek számára.

– A gyermekek iskoláztatása a közoktatásban, helyben vagy közeli városban, versenyképes utazási költséggel, azonos hozzáférési jogokkal.

– Egészségügyi alapellátás helyben vagy észszerű költséggel elérhető városban.

– Egészségügyi szak- és kórházi ellátás a városi lakossággal közel azonos jogosultságok és hozzáférési költségek mellett.

– Biztonságos, széles sávú internetelés.

– Vasúti, közúti közlekedés megfelelő gyakorisága, biztonsága, gyorsasága a települések között.

– A település belső közlekedési infrastruktúrájának kiépítettsége.

– Megfelelő közbiztonság, az állami és önkormányzati formák mellett a helyi lakosság önkéntes tevékenységével is (pl. polgárőrség).

- Egészséges, biztonságos ivóvízellátás minden lakos, illetve lakás számára.
- A nem mezőgazdasági tevékenységet végző lakosság számára igény szerint „háztáji” gazdálkodás lehetőségének biztosítása (a falu előnye a várossal szemben).
- A falusi település hagyományainak megfelelő kulturális aktivitás, közösségi tevékenységek feltételeinek megteremtése, támaszkodva a települések együttműködésére. Népi mesterségek, kulturális hagyományok ápolása.
- A „magaskultúra” eseményeinek részben helyi, részben észszerű költséggel közelebbi városokban való elérhetősége.

Megállapítható, hogy mind a megélhetés, mind az egyéb létfeltételek tekintetében szükség van, lehet a különböző földrajzi helyzetű és jogállású települések (falvak és a városok) együttműködésére is. Ebben a megközelítésben a helyi gazdaságok már túlmutatnak a falu határain, földrajzi értelemben tágabb területet, tevékenységi és igazgatási tekintetben pedig számos település önkormányzatainak, vállalkozásainak, végső soron lakosságának együttműködését jelentik.

A fejlődés logikája szerint oksági összefüggés van egy település foglalkoztatási-jövedelmi megtartó ereje és a mindennapi létfeltételek között. A település gazdasági, a lakosok anyagi gyarapodásával az életfeltételek javításának is nő a lehetősége, ami visszahat a gazdasági helyzetre, és a két tényező együtt javítja a település lakosságmegtartó, sőt -vonzó képességét.

UTÓSZÓ

A tanulmány első felében személyes életem és átfogóbb történeti tények áttekintésével keretet adtam a falu – személyes nézőpontot is vállaló – bemutatásának, a faluból városba vezető életutam megfigyeléseit, tapasztalatait rögzítettem. Az általános történelmi tapasztalattal egyezően összegzésként megállapítható, hogy a falu szempontjából áttekintett jó hatvan év a falu és a falusi ember átfogóbb történelmi eseményeknek való nagyfokú kiszolgáltatottságát mutatja. Ugyanakkor a „külső” változásokra és sokkokra adható legjobb válasz – a bénultság és pusztaság „elszenvedés” helyett –, a véges számú, de mégiscsak több lehetőség közül a legjobb választása, az aktív cselekvés és a rugalmas alkalmazkodás.

Az írás második része már a jövőbe tekintett, részben létező kezdeményezések, tények alapján – nem a teljesség igényével – a falu fennmaradásának, a falu és a vidék fejlődésének lehetőségeit, a teendőket foglalta össze, nyilvánvaló optimista attitűddel. Hogy ezekből mi valósítható, illetve valósul meg, az részben az általános politikai feltételektől (ösztönzőktől és korlátoktól), a különböző szintű önkormányzatok szerepfelfogásától és tevékenységétől, a helyi lakosság – családok és vállalkozások és az értelmiség – összefogásától függ.

Az egyén, a különböző szintű formális és informális közösségek és az országos vidékpolitika közötti együttműködés és összhang nélkül nehéz igazán optimistán szemlélni a magyar falu és vidék jövőjét. Szülőfalum, a mai Tunyogmatolcs példája azt mutatja, hogy egy *kiváló, elhivatott polgármester, az önkormányzat, a helyi értelmiség és vállalkozók összefogása* néhány év alatt *új és jó irányt tudott adni* az addig szinte alvó és

fogyatkozó település életének. Ezért és írásomhoz nyújtott segítségével is köszönetet mondok Soltész Bertalan polgármester úrnak.

Végezetül álljon itt néhány mondat a falu (vidék) lehetséges előnyeiről a várossal szemben. Ha a modern technológiák és a fejlődés eredményeképpen a vidék a közvetlen munka- és életfeltételek tekintetében a várossal azonos szintre emelkedik, akkor különösen és tisztán megmutatkozhatnak a vidék előnyei a várossal szemben.

- Összhang és egyensúly a természettel, a természet mint örömforrás élvezete.
- Nagyobb szabadság az élet mindennapi feltételeinek alakításában.
- Részvételi lehetőség a közösségi lét változatos formáiban, a közvetlenség, egymásrautaltság és a tartós ismeretség alapján.

JEGYZETEK

- ¹ Szótárak és tanulmányok alapján sincs egyetlen konszenzusos meghatározása a falunak mint településnek. A lakosság számát tekintve rendkívül széles, illetve összetett kategóriáról van szó, a törpefalutól az óriásfaluiig. Közös jellemzőként kiemelhető, hogy nem jogi, hanem településföldrajzi meghatározásról van szó, történeti jellemzőként pedig a vidékiség, a természetbe ágyazódás, a mezőgazdasági létalap emelhető ki.
- ² Tunyogmatolcs település, illetve község történetét a települést alkotó két falu – Matolcs és Tunyog – egyesülésének, szétválásának története is jellemzi. A két falut, illetve falurészt a Holt-Szamos választja el. 1950-ben – nem sokkal születésem után – Tunyogot és Matolcsot Tunyogmatolcs néven egyesítették, és a Fehérgyarmati járás nagyközsége lett. 1957-ben ismét önálló közigazgatású községekké alakultak, majd 1961-ben ismét egyesültek. Az utóbbi „házasság” a mai napig tart. Az egyesült település lakosság száma születésem évében valamivel több, mint 3000 fő volt.
- ³ A tanulmány témája szempontjából a tíz hónapos („előfelvételis”) katonaság 1968 szeptemberétől 1969 júniusáig, bár nem hétköznapi történet és tapasztalat, nem bír nagyobb jelentőséggel.
- ⁴ 1956-ban hatéves voltam. Gyermeki szemmel, lélekkel nem sokat értettem abból, ami történt, amit láttam és hallottam. Élénken él azonban néhány emlék ma is. A falun dübörögték keresztül a félelmetes tankok és szállító járművek. Mivel az egyetlen hidat a Szamoson igénybe vették, édesanyámék a mezőn rekedtek. Matolcs főutcáján számomra sötét és félelmetes tömeg vonult, és skandálta: „Aki nincs velünk, az ellenünk”. Az épületekről hullottak a vörös csillagok, mi, gyermekek pedig azért versengtünk, hogy ki tud többet megszerezni a gyűjteményébe. Gyermekként (éppen csak elkezdtem az első osztályt) annak is örültünk, hogy nem kell iskolába menni.
- ⁵ Gyermekként közvetlen élményem a módszerekről mindössze kettő maradt. Az egyik, hogy néhány tehetősebb gazdát teherautó nyitott platóján többször végigautóztattak a falun. A másik, amikor hozzánk is „ellátogattak”.
- ⁶ A faluban két tsz alakult, a matolcsi részen, ahol már 1945 előtt is inkább jobb módú „nagygazdák” éltek, Új Élet néven, Tunyogon, ahol inkább korábbi zsellérek, akik a földosztáskor jutottak kisebb méretű (néhány katasztrális hold) földterülethez, pedig Szabadság Hajnala néven.
- ⁷ A tapasztalatok kölcsönös hasznosítása mellett a tsz fejlődő gépparkja biztosította a háztáji eszközigenyét.
- ⁸ Számos jól-jobban működő tsz sorsát a rendszerváltás után az is érdemben befolyásolhatta, hogy a rendszerváltás előtt a rosszabbul működő tsz-eket, ahol erre lehetőség volt, egyesítették a jól-jobban működőkkel. Az egyesítés Tunyogmatolcson is megtörtént, és az egyesített tsz Tunyogmatolcson is súlyos válságon ment keresztül.
- ⁹ A munkához való hozzáállásomban ma is ez vezérel, és korábban, több mint huszonhat éves minisztériumi munkám során többször is ez a munkamorál védett meg.
- ¹⁰ Gyermekkori barátom háromcsaládos, háromgenerációs gazdaságában, amely a faluban a legnagyobbak és legjobbakkal tartozik, több mint 150 hektár (részben tulajdonolt, részben bérelt) föld ma több mint száz különböző parcellában van.

- ¹¹ Az „ingázás”, vasárnap este Budapestre, pénteken vissza a faluba a „fekete vonaton” a tsz-időszakban is létezett. A tsz elsősorban a tagoknak igyekezett és tudott munkát biztosítani. A termelékenység (gépesítés) növekedésével ez is egyre nehezebb volt, amit részben a melléküzemágakkal hidaltak át. A rendszerváltás után az ingázók jelentős része – legalábbis átmenetileg – visszakényszerült a faluba, többnyire munkanélküliként. Ennek a rétegnek – jellemzően kisebb földtulajdonnal rendelkező – tagjai is igyekeztek a földjükhöz jutni. A földtulajdonhoz (birtokláshoz) ragaszkodás az ő körükben is mind a mai napig igen erős, bár sok esetben nem művelik, hanem bérbe adják a nagyobb tulajdonnal rendelkező gazdáknak.
- ¹² Szülőfalum, Tunyogmatolcs aktív korú lakossága számára – közmunka formájában – az önkormányzat a fő munkaadó.
- ¹³ Tekintsük a tranzakciós költségeket itt különösen a munkakeresés, -megtartás és a munkába járás költségeinek.
- ¹⁴ Tranzakciós költségen e tekintetben különösen a munka világán kívüli szükségletekhez szükséges információk megszerzésének, a szolgáltatások elérésének (nem magának a szolgáltatásnak) a költségeit értem.
- ¹⁵ Szülőfalumban a megművelt mezőgazdasági terület túlnyomó része mintegy 200 család birtokában, illetve használatában van. A terület nagy része saját tulajdon, kisebb része kisebb magánparcellák bérlete. A családon kívüli munkaerőre a gépesítettség jelenlegi szintjén legfeljebb idénymunkaként van szükség.
- ¹⁶ Reálisan azzal kell számolni, hogy az örökölt munka és szélesebb értelemben vett kultúra nem tesz lehetővé „nagy ugrást”, tehát hosszabb távon inkább egyszerű munkákkal lehet jövedelmezni, munka- és egyéb kulturális és értékrendi területen előrelépést elérni. Ehhez munkaigényes, a helyi ellátást preferáló mezőgazdasági és erre épülő feldolgozási tevékenységek alkalmasak lehetnek. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében ígéretes perspektívája lehet az erdőtelepítésnek és -gazdálkodásnak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Acemoglu, Daron – Robinson, James A. (2013): *Miért buknak el a nemzetek? A hatalom, a jólét és a szegénység eredete*. HVG Könyvkiadó, Budapest.
- Gábor R. István – Galasi Péter (1981): *A „második” gazdaság*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Kornai János (1993): Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján. *Közgazdasági Szemle*, 15. évf., 7–8. sz., 569–599.
- Kornai János (2007): *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- North, Douglass C. (2010): *Intézmények, intézményi változás és gazdasági teljesítmény*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Veres Pál (2010): A 2007–2010. évi világgazdasági és pénzügyi világválság elhanyagolt intézményi aspektusai. *Gazdasági Élet és Társadalom*, 1–2. sz., 104–120.

Dobó Róbert–Pintér Tibor

Az EU intézményrendszerének megítélése

*Befolyásolás a kommunikációs csatornák
népszerűsége és hitelessége által*

The Public Opinion of the EU Institutions

*Influence Through the Popularity and Authenticity
of Communication Channels*

Összefoglalás

Magyarország 2004 óta az Európai Unió tagja. Az európai integráció hosszadalmas folyamat, amely alapja a jó gazdasági, de legfőképpen politikai együttműködés. Az európai integráció továbbra is fejlődik, hiszen egyes országok a közeljövőben csatlakozhatnak az Európai Unióhoz. Központi kérdés a fenntartható integráció a Brexit kapcsán, illetve az európai értékrendekkel kapcsolatos uniós szintű viták. A politikai viszony Magyarország és az EU-tagállamok, illetve maga az EU intézményrendszere között változó, és a politikai viszony javulása vagy megromlása révén azok lakossági megítélése is változik. A tanulmány célja felmérni az intézményrendszer lakossági megítélését, bemutatni annak pillanatképét, például az elérhető bizalmi indexek által. A bizalom

DOBÓ RÓBERT, tanársegéd, BGE Közgazdasági és Üzleti Tudományok Tanszék, PhD-hallgató, PTE Gazdálkodástani Doktori Iskola (Dobo.Robert@uni-bge.hu), DR. PINTÉR TIBOR, PhD, adjunktus, BGE Közgazdasági és Üzleti Tudományok Tanszék (Pinter.Tibor@uni-bge.hu).

befolyásolható megfelelő kommunikációval, így a kommunikációs csatornák népszerűségének és hitelességének vizsgálata révén a lakosság befolyásolására potenciálisan alkalmas csatornákat ki lehet emelni.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: E02, F00, F15, P50

Kulcsszavak: csatlakozás, integráció, politikai kommunikáció, kommunikációs csatorna

Summary

Hungary has been a member of the European Union since 2004. The integration of Europe is a long process based on efficient economic and, most importantly, political cooperation. The process of integration has not finished yet, as certain countries may join the European Union in the near future. Questions may arise about the sustainability of the integration in relation to Brexit and there are debates the shared fundamental values of the European Union. Political relations between Hungary and the other Member States and the EU institutions vary, and their perception by the population changes with improvement or deterioration. The purpose of this study is to assess public perception of the EU institutions in general and to give a glance of the current sentiment based on the available confidence indexes. Confidence is influenced through communication, thus through an analysis of the credibility and popularity of the various communication channels, those potentially capable of influencing public opinion can be identified.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: E02, F00, F15, P50

Keywords: accession, integration, political communication, communication channels

BEVEZETÉS

A tanulmány deduktív logikát alkalmazva azt kutatja, hogy az elméleti vizsgálatok során egyre meghatározóbb társadalmi tényezők milyen szerepet játszanak az európai integráció fejlődésében. Kutatási kérdésként felvetettük, hogy az általános integrációs elméletekből levezetett társadalmi bizalmi mutatók alakulása milyen kapcsolatban van a közvetlenül is mérhető társadalmi, lakossági megítéléssel. Ennek megfelelően a relevánsnak tartott elméleti megközelítések ismertetése után, primer és szekunder adatokat egyaránt alkalmazva, felmértük, hogy milyen lakossági megítélése van az uniós intézményrendszernek Magyarországon. Ezt követően arra is rávilágítunk, hogy milyen módon kötődnek az általánosságban jelentkező tendenciák a gyakorlatban felhasznált kommunikációs csatornákhöz. A kommunikációs csatornák népszerűsége és hitelessége, illetve a társadalom EU-s intézményrendszerével kapcsolatos attitűdjének vizsgálata olyan eredményre vezetett, amely nem feltétlenül következik logikusan a felvázolt elméleti háttér alapján, némely esetben a lakossági attitűd vizsgálata ellentmondásos képet tár elénk.

AZ INTEGRÁCIÓS ELMÉLETEK MÉLYEBB TÁRSADALMI VETÜLETEI

Az integrációs elméletek arra szolgálnak, hogy bemutassák egy adott integrációs forma fejlődési mozgatórugóit. Döntően az európai integráció kérdésével foglalkoztak tudományos alapon először. A korai időszakokban az integráció biztonságpolitikai és kereskedelempolitikai vetületeit elemezték. Egyrészt feltételezték, hogy a második világháború után esetlegesen kirobbanó háborúk, fegyveres konfliktusok megelőzhetők, tompíthatók lesznek egy szorosabb, de nem kifejezetten biztonsági integráció kiépítésével (Bóka, 2001). Másrészt arra törekedtek, hogy a kereskedelmi akadályok lebontását szorgalmazzák, az ilyen módon jelentkező többlethasznok kedvező jóléti hatásait vizsgálva. Mind a két elméleti irányvonal még a korai integrációs állapotot vizsgálta, amikor nem volt ennyi eltérő kultúrájú és gazdasági fejlettségű állam az integráció tagja. Mindezen elméleti irányzatok, bár nem tarthatók homogénnek, mégis a fenti motivációs tényezőkben vélték megragadni az integráció fejlődési lendületét, alappilléreit.

Egészen a 2004-es, úgynevezett keleti bővítési körig kellett várni, hogy az európai integrációnak mélyebb vetületeit is figyelembe vegyék az integrációs elméletek (Lőrinczné, 2013). Már jóval ezen időszak előtt olyan mélységű lett az integráció – gondoljunk csak a közösségi szintű szociális politika vagy a területi különbségek mérséklését megcélzó, kohéziós és regionális politika megjelenésére –, ami indokolta volna a társadalmi fogadtatás és identitástudat elemzését is.

Az úgynevezett institucionalista és konstruktivista irányzatok jelentik azokat a gyűjtőelméleteket, amelyek már az EU-ba integrált társadalom jellemzőit figyelembe veszik, adott esetben a középpontba is helyezik (Bache et al., 2011).

Az intézményelvű megközelítés az integráció politikai artikulációját elemzi, az integráció során a hatalom a nemzetállami szintről átkerül a közösségi intézményekhez. Az elmélet szerint a nemzeti kompetenciák fokozatos átruházásával az Európai Unió intézményei megerősödnek. Az új institucionalizmus előretörése nem véletlenül éppen akkor történt, amikor az Európai Unió addigi legnagyobb bővítésére készült. Az elmélet képviselői mindezt nem hagyhatták figyelmen kívül, így elemzéseik kiterjedtek a bővítésekre is, s törekedtek több, a bővítést alapvetően érintő kérdés megválaszolására. A gyakorlathoz közeli intézményi megközelítések az EU keleti bővítése során abban az összefüggésben kaptak jelentős szerepet, hogy már az EU alapjogi szintjében (a nizzai szerződés születésére gondolhatunk) kellett változtatásokat végrehajtani ahhoz, hogy bővülni tudjon. Itt tehát tetten érhető az, hogy a bővítés immanens részévé vált az integráció működésének, külső hatásként befolyással volt a belső folyamatokra is (Wiener–Diez, 2004).

A konstruktivizmus szintén az újabb és a társadalmi, valamint kulturális dimenziókra is érzékenyebb elméleti irányzatok közé sorolható. A konstruktivista kifejezés minden bizonnyal arra az úgynevezett pedagógiai konstruktivista irányvonalra vezethető vissza, amely azt mondta ki, hogy a fejlődési és tanulási folyamat legfontosabb tulajdonsága az, hogy a részt vevő felek belső konstrukciója révén születik eredmény. A nemzetközi kapcsolatok területének tudományos vizsgálatában a társadalmi konst-

ruktivizmus (angolul social constructivism) képviselői arra keresik a választ, hogy melyek azok az ideológiák, elméletek, amelyek meghatározzák az államok és nemzetközi szervezetek külpolitikai gyakorlatát és érdekvédelmi mechanizmusait (Checkel, 2006). Ez a folyamat a felekre kölcsönösen hat, a konstrukciós folyamatok ciklikusan jelentkeznek az államok közötti kapcsolatokban (Chebakova, 2008).

Tanulmányunk szempontjából azért volt fontos ennek az elméleti ismertetésnek a nagyon tömör megfogalmazása, mert ezáltal rámutathatunk arra, hogy az adott integrációs forma – jelen esetben az Európai Unió – fejlődési mozgatórugóinak elméleti tárgyalása során csak az utóbbi időkben erősödtek meg az európai intézményeket, társadalmi értékeket számításba vevő irányzatok. Magától értetődő, hogy pontosan ezektől az évtizedektől kezdve erősödött meg az Európai Unió lakossági támogatottságának tudományos felmérése, valamint az identitásalapok feltérképezése. Ettől a ponttól elrugaszkodva kezdhetjük meg az uniós intézmények társadalmi elfogadottságának empirikus elemzését.

AZ EURÓPAI UNIÓ INTÉZMÉNYRENDSZERÉNEK MEGÍTÉLÉSE

Az Európai Unió intézményrendszerének megítélését alapvetően több szereplő szempontjából is vizsgálhatnánk. Tanulmányunkban arra helyeztük a hangsúlyt, hogy az Európai Unió egyik tagállama, Magyarország lakosságának szemszögéből tekintsünk rá a tendenciák alakulására. A tagállami megítélésen kívül természetesen egyéb nemzetközi intézmények álláspontja, valamint az EU-n kívüli tagállamok lakosságának véleménye, esetlegesen különböző gazdasági érdekcsoportok álláspontja is meghatározó lehetne.

A témával foglalkozó szakirodalom egyik kiemelkedő vonulata azt vizsgálja, hogy az Európai Unió által működtetett kutatóintézetek milyen lakossági bizalmi adatokat, folyamatokat mutatnak ki. Kiterjedt adatbázissal a 90-es évek vége óta rendelkeznek ezek a szervezetek. A 2004-es bővítési kör itt is kiemelt jelentőséggel bír, hiszen be kellett emelni a vizsgálatokba az új tagokat is. A vizsgálat köre kiterjedhet az újonnan csatlakozni készülökre is (Börzel, 2015). Az egyik legösszetettebb elemzés az integritás nézőpontjából vizsgálja az uniós intézményekbe vetett bizalmat, bemutatva annak évtizedes tendenciáit (ERCAS, 2015).

Jelen tanulmány elemzési módszertanára nagy hatást gyakorolt egy másik elméleti megközelítés is. Ekkor bizonyos kontinentális hatású társadalmi-gazdasági események (például a keleti bővítés vagy a legutóbbi világgazdasági válság, amelynek kitörése éppen tíz évvel ezelőttre tehető) és az intézményekbe vetett bizalom képezheti vizsgálat tárgyát. Ezek az események a nemzetállami és az EU-s intézmények lakosság részéről történő megítélését is érintik (Roth et al., 2013).

A fenti megközelítéseknél jóval leszűkítőbb, parciálisabb az, amikor a determináló jelenségekre adott pártpolitikai válaszok vizsgálata kerül középpontba. Az utóbbi időkben az euroszeptikus irányvonal megerősödésének vizsgálatát tartják irányadónak. Kulcsfogalomként az úgynevezett populista ideológiák és az euroszepticismus kölcsönhatását veszik górcső alá. Itt a fent említett eseménysorok általában kiegészülnek a migrációs krízishez köthető kormányzati attitűdökkel (Kayran, 2016).

Ebben a tanulmányban arra helyezzük a hangsúlyt, hogy milyen konkrét adatokkal lehet leírni a magyar lakosságnak az Európai Unió releváns intézményeibe vetett bizalmát. Nagymértékben támaszkodtunk a European Social Survey 2002-től Magyarországra is készített és közzétett nagy mintás felméréseire, ezenkívül a svájci székhelyű KOF (*Konjunkturforschungsstelle*) indexeire és a Freedom House politikai indexeire.

1. táblázat: A különböző intézményi szereplőkbe vetett bizalom átlagos értékei a magyar lakosság körében, 2002–2016

Szereplők	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016
Nemzetállami parlament	4,96	3,55	3,33	2,53	4,21	3,91	3,89	4,48
Jogrendszer	5,09	4,37	4,34	3,68	4,65	4,64	4,63	5,42
Rendőrség	4,87	5,11	5,05	4,19	5,09	5,32	5,33	6,32
Politikusok általában	3,85	2,67	2,49	1,87	3,11	3,29	2,94	3,69
Politikai pártok	n. a.	2,70	2,59	1,97	3,14	3,27	2,95	3,55
Európai Parlament	5,62	5,12	4,94	4,04	4,73	4,22	4,87	4,37
ENSZ	5,97	5,58	5,43	4,52	5,10	4,85	5,37	4,93

Forrás: Saját számítás a European Social Survey (www.europeansocialsurvey.org/) hivatalos statisztikái alapján

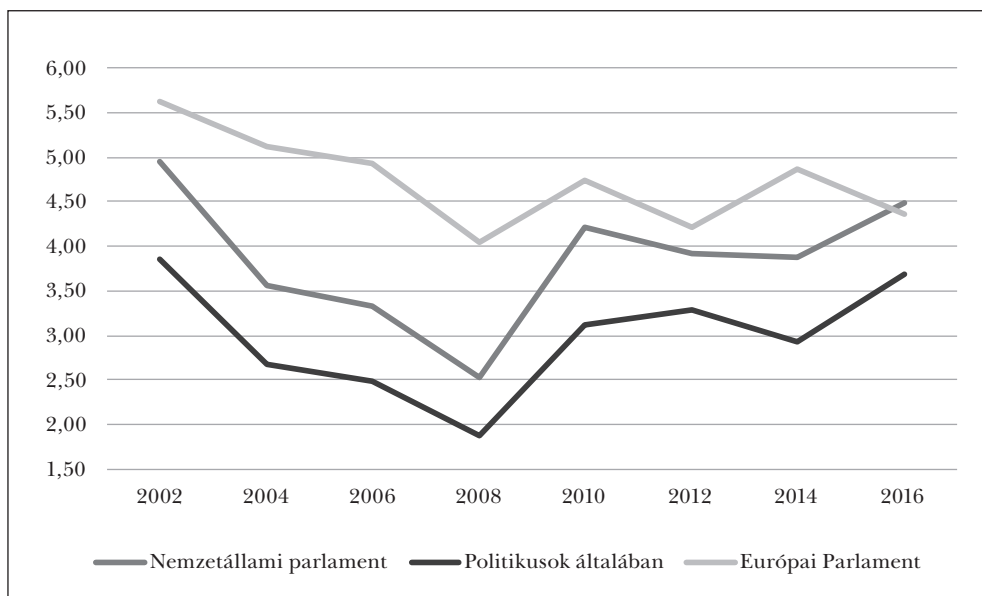
Az 1. táblázatban a European Social Survey nagy mintás adatbázisából, az egyes felmérések alapadataiból számolt átlagos bizalmi értékek szerepelnek. Magyarország 2002 óta folyamatosan részt vesz a kétévenkénti kutatásokban, amelyek során jelentős nagyságú mintavételt alkalmazva (minden évben jóval 1000 fő feletti kitöltés) tesznek fel kérdéseket, jellemzően az EU-tagállamok polgárainak. A válaszadók hét különböző politikai-társadalmi intézménybe vetett bizalmukat fejezhetik ki egy 0-tól 10-ig terjedő skálán. Az összes válaszadót figyelembe véve számítottuk ki az úgynevezett „post-stratification” súlyozást alkalmazva a táblázat egyes értékein, amelyek az adott intézmény iránti átlagos lakossági bizalmat szemléltetik.

Az adatokat elemezve láthatjuk, hogy az adott intézményekbe vetett lakossági bizalom Magyarországon változatos képet mutat. A felmérésben közvetlenül az Európai Parlament jelenik meg, mint uniós szervezet. Az EP-be vetett lakossági bizalom az egyik legmagasabb szinten volt a magyar lakosság körében, viszont az utóbbi időben jelentősen csökkent irányába a bizalom, 2016-ban már csak kevéssel múlta felül a 2008-as általános mélypontot. Az inkább általános kategóriaként kezelhető jogrendszerbe, valamint a rendőrségbe vetett bizalom egy klasszikus U alakú ívet vesz fel, utóbbi élvezi 2016-ban a legmagasabb lakossági bizalmat, a jogrendszert megelőzve. A politikai pártok iránti bizalmat csak 2004-ben mérték először, onnantól kezdve ingadozó képet mutat az értékelésük.

Amennyiben csak az EP, a nemzetállami parlament (azaz a Magyar Országgyűlés), valamint általában a politikusok felé irányuló lakossági-társadalmi átlagos bizalom

egymáshoz viszonyított tendenciáit szemléljük, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy az időszak során többé-kevésbé azonos irányba változott a megítélésük. Mind a három intézmény 2008-ban érte el mélypontját, 2002-ben pedig a maximumát. Szembeötlő viszont, hogy 2016 volt az első év, amikor már a magyar parlamentet magasabb lakossági bizalom övezte, mint az Európai Parlamentet. Ez leginkább az utóbbi stagnálásának és az előbbi javulásának tudható be. A fent említetteket megerősíti az 1. ábra.

1. ábra: A nemzetállami parlamentbe, általában a politikusokba és az EP-be vetett lakossági bizalom átlagos alakulása a magyar lakosság körében, 2002–2016

Forrás: Saját szerkesztés a European Social Survey hivatalos statisztikái alapján

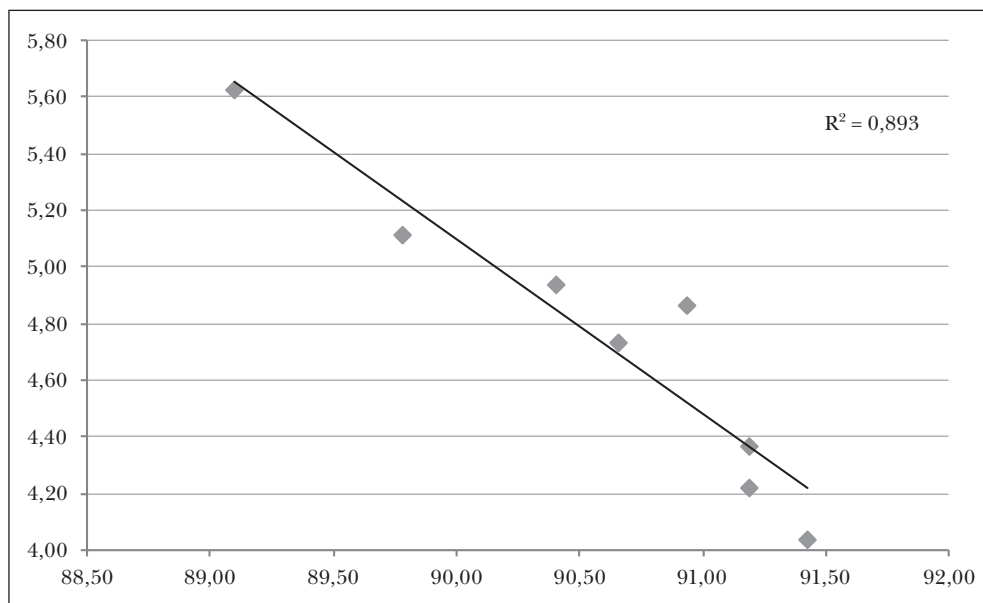
Nagy kérdés, hogy pontosan mi is okozhatja a lakossági bizalom változásait? A 2. táblázatban szemléltetjük, hogy az EP-be vetett bizalom tendenciája mutat-e valamilyen kapcsolatot a magyar politikai élet globális integráltságával és globális megítélésével. A KOF-index politikai pillére azt mutatja meg, hogy milyen mértékben vesz aktívan részt egy nemzetállam, jelen esetben Magyarország a nemzetközi szervezetek, politikai intézmények munkájában. A Freedom House által képzett politikai jogok indexe (Political Right, PR), valamint az ország egészének demokratikus berendezkedését mérő teljesindex-érték (Total Aggregate) nem ugyanabba az irányba mutat, amelybe a KOF által képzett mutató. Utóbbit sokkal inkább értelmezhetjük egyfajta „értékterhelt” osztályzatként. A magyar kormány által deklaráltan is megfogalmazott, döntően nem liberális politikai irányvonal okozhatja Magyarország teljes értékének jelentős romlását, 2016 után már hazánk kapta a teljes EU-ban a legalacsonyabb értéket.

2. táblázat: A politikai integrációt mérő indexek alakulása Magyarországra vonatkozóan, 2002–2016

Intézmények	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016
Európai Parlament	5,62	5,12	4,94	4,04	4,73	4,22	4,87	4,37
Politikai KOF	89,10	89,78	90,41	91,42	90,66	91,18	90,94	91,19
FreedomH PR AGGR	n. a.	37	37	37	37	36	36	32
FreedomH Total AGGR	n. a.	n. a.	93	92	91	88	88	79

Forrás: Saját szerkesztés a KOF – Konjunkturforschungsstelle (www.kof.ethz.ch/) és a Freedom House (<https://freedomhouse.org/>) hivatalos statisztikái alapján

2. ábra: Az EP-be vetett bizalom és a KOF politikai integrációs index közötti kétdimenziós kapcsolat Magyarországon, 2002–2016

Forrás: Saját szerkesztés a KOF – Konjunkturforschungsstelle (www.kof.ethz.ch/) és a European Social Survey (www.europeansocialsurvey.org/) adatai alapján

A 2. ábra egy függvényszerű kapcsolatra mutat rá a KOF politikaipillér-indexének alakulása és az EP magyar lakosság általi bizalmi értékelése között. Bár nincs nagy mennyiségű adatunk a két évenkénti mintavétel miatt, mégis kijelenthetjük, hogy egy erős negatív és lineáris kapcsolat mutatkozik a két érték között. Ezt értelmezhetjük úgy is, hogy minél jobban integrálódott a magyar politikai élet a nemzetközibe, és minél több információ jutott el a magyar lakossághoz, annál kevésbé fordult bizalommal az Európai Parlament irányába a magyar lakosság. Az R^2 értéke majdnem eléri a 0,9-et,

ami jelen esetben azt jelenti, hogy a pontfelhő illeszkedése nagyon erőteljes a hipotetikusan felrajzolt lineáris trendvonalra. Szinte törvényszerűen következik, hogy minél jobban integrálódunk a nyugati politikai világba, annál erősebben kérdőjeleződött meg a bizalom az egyik zászlóshajó-intézmény, az EP irányába. Megjegyezzük, hogy a Freedom House értékelését is megpróbáltuk modellbe foglalni az EP-bizalommal, de ott nem mutatható ki függvényyszerű és statisztikailag is igazolható kapcsolat a két érték között.

Arra is gondolhatunk, hogy a magyar politikai életben lezajlott nagy változások hatásának eredményeképpen, az új kormányzat tudatosan rávilágított az EU hátrányaira (sikeresen kommunikálta a negatív EU-képet, legalábbis annak mai, erőteljesen liberális elitjével szemben), vagy a lakosság a sorozatos konfliktusok hatására fordult el még inkább az EP-től.

3. táblázat: Mennyire fontos a politikai pártok számára a demokrácia, a polgárok személyes szabadsága, illetve a nemzetközi intézményrendszerekben lévő tagság?

	Fidesz–KDNP	MSZP	Jobbik	Együtt	DK	LMP
Demokrácia	3,0959	3,2055	3,4041	3,4726	3,2603	3,6712
Személyes szabadságjogok	3,3562	3,5274	3,6233	3,7055	3,5822	3,9521
Nemzetközi tagság	3,3630	4,1164	3,8014	4,1233	4,0137	4,2534

Forrás: Primer kérdőíves kutatás alapján saját szerkesztés

Primer kérdőíves kutatás során 2018 első felében, 146 válaszadó bevonásával, a következő kérdéseket vizsgáltuk: 1) Mennyire fontos az alábbi politikai tömörüléseknek a demokrácia? 2) Mennyire fontos az alábbi politikai tömörüléseknek a polgárok személyes szabadsága? 3) Mennyire fontos az alábbi politikai tömörüléseknek európai uniós, illetve egyéb nemzetközi szervezetekben való tagság? Hat politikai tömörülés: Fidesz/KDNP, MSZP/Párbeszéd, Jobbik, Együtt, DK (Demokratikus Koalíció), illetve az LMP (Lehet Más a Politika). A válaszadók magasabb iskolai végzettséggel vagy jelenleg egyetemi tanulmányokat folytató, 19 és 25 év közötti, fiatal felnőttek voltak. A kutatás során 1–6-os skálán volt szükséges értékelni, ahol az 1 az „egyáltalán nem”-et, a 6 pedig a „teljes mértékben”-t jelentette. Az adatokat SPSS 24 (Sajtos és Mitev, 2007) szoftver segítségével analizáltuk. A válaszadók értékelése alapján a következő megállapításokat lehet tenni. A jelenleg regnáló kormánypárt, amely az elmúlt nyolc évben meghatározta az ország gazdasági és politikai irányvonalát, inkább euroszeptikusnak mondható, összehasonlítva a baloldali pártokkal, amelyek a válaszadók szemében inkább EU-pártiak. Az európai integrációhoz való viszonyában a két tömb között helyezkedik el a Jobbik, valamint az LMP szerezte az összes kategóriában a legmagasabb értékeket. A demokrácia, illetve a polgárok személyes szabadságjogai tekintetében is az inkább jobboldali pártok szintén gyengébb osztályzatokat kaptak a válaszadóktól, mint az inkább baloldali/liberális beállítottságú tömörülések.

A LAKOSSÁG BEFOLYÁSOLÁSA A KOMMUNIKÁCIÓN KERESZTÜL

A lakosság megítélése az Európai Unió intézményrendszerével szemben változó, és ezt a megítélést befolyásolni lehetséges a megfelelő kommunikáción keresztül. A lakosságot marketingkommunikációs szempontból fogyasztóként érdemes vizsgálni, amely fogyasztó döntésmechanizmusát kell föltárni. Az első probléma abban áll, hogy eltérés mutatkozhat a fogyasztók tényleges elvárásai és aközött, ahogyan ezeket az elvárásokat értelmezik a döntéshozók (Newman, 1994). Amennyiben az elvárásokat (attitűd) helyesen definiáltuk, úgy a második probléma a megfelelő kommunikációs csatorna kiválasztása, amely révén a kívánt üzenet a leghatékonyabban jut el a célcsoportunkat képező fogyasztók (értsd: lakosság) legnagyobb részéhez. A harmadik probléma a hatékonyság kérdése, hiszen az attitűd megváltoztatására használt üzenet tartalmán múlik, hogy a fogyasztó azonosul-e vele, így befolyásolva az elvárást.

Az attitűd és elvárás befolyásolása nem új keletű koncepció. A legjobban a nagyvállalatok társadalmi homogenizáló tevékenységén keresztül figyelhető meg. Minél egységesebb és homogénebb a társadalom, annál kevésbé szükséges egy-egy terméket vagy szolgáltatást adaptálni az egyéni preferenciák szerint, és annál inkább vásárol majd a fogyasztók nagy száma hasonló, standardizált termékeket és szolgáltatásokat. A nemzetközi szakirodalom ezt sokféleképpen nevezi, mint például Disneyfication és McDonaldisation, amely folyamatok során a társadalom uniformizálása a cél (Matu-sitz–Palermo, 2014). Minél homogénebb a lakosság, annál hatékonyabbak az attitűd megváltoztatására irányuló törekvések. Ami egy hagyományos termék vagy szolgáltatás fogyasztóit megkülönbözteti a lakosságtól, az az, hogy annyira homogén, mint az döntéshozói oldalról kívánatos lenne, sosem lesz. Mindig is különböző korcsoportok, érdeklődési körök, oktatási szint stb. fogja jellemezni. Éppen emiatt nehezebb definiálni a döntésmechanizmusokat, amelyek a lakosságot mozgatják, és amelyek meghatározzák az EU intézményrendszerével kapcsolatos attitűdöt. Jelen esetben az EU-intézményrendszer mint „termék” vagy „szolgáltatás” jelenik meg, amely megítélése változik a piaci szereplők – fogyasztók – szemében.

A lakosság döntésmechanizmusai sokszor kifürkészhetetlenek, és a legalaposabb piackutatás ellenére is képes meglepetéseket okozni, például amikor „udvariasan félresöpri az elnököt, akivel nincs megelégedve, máskor alázatosan áldását adja a már előre ismert körülményekre” (Lányi, 1996). A döntéshozatalt a hatalmat gyakorlók szempontjából ilyenformán befolyásolni szükséges. A lakosságot általánosságban tömegként lehet értelmezni, amely tömeg kollektív tudattal rendelkezik. Amennyiben a kritikus tömeg kialakul, úgy az egyéni érdekek megszűnnek létezni, és az egyének érzelmei és gondolatai egy irányba fognak mutatni, amely irány jól definiálható és karakterizálható. Ekkor „szervezett tömegről”, avagy „pszichológiai tömegről” van szó (Le Bon, 1895). Le Bon könyve rávilágít, hogy a tömegek viselkedése eltér az egyén viselkedésétől, és számos faktor függvénye. Egy fontos tényező a kritikus tömeg kialakulása, amely valamely gondolat vagy cél sikerét, illetve bukását eredményezheti. A közel-keleti forradalmak, névlegesen Egyiptom példája jól szemlélteti a szervezett tömeg erejét, amely erőforrásokat centralizál az eredmények elérésének érdekében. Ennek a

centralizációnak az alapja a kommunikáció volt. Egyrészt a megfelelő kommunikációs csatornák használata révén a hasonló gondolkodású, illetve hasonló helyzetben lévő, ugyanazon problémával küzdő emberek a fizikai határokat átlépve, a szociális médián keresztül találtak egymásra, és kezdtek el szervezkedni, mégpedig sikeresen (Harlow, 2013). Másrészt a tüntetések során a szociális média adta lehetőségeket kihasználva kommunikálták az eseményeket, így a tömeg reagálni tudott a történetekre.

A cél az attitűdbefolyásolásra irányuló törekvések során, hogy az üzenetet küldő fél a megfelelő kommunikációs csatornákat használja. Ez annyit jelent, hogy fogyasztói szempontból a kommunikáció hatékony – széles körben eljut a célcsoporthoz –, és egyben hiteles is, így alakulhat ki a céljait támogató tömeg. A támogató tömeg aktivítása révén változhat az EU intézményrendszerének a megítélése.

A KOMMUNIKÁCIÓS CSATORNÁK HATÉKONYSÁGA

A kommunikáció klasszikus értelemben és leegyszerűsítve egy kétszereplős modellként szemléltethető. Megkülönböztetünk küldőt és fogadót motiváló környezeti tényezőket. A küldő kódolja az információt, és üzenet formájában egy kommunikációs csatornán keresztül juttatja el, egy dekódolási folyamat végén, a fogadóhoz (Reketye–Fojtik, 2009).

A kommunikációs csatornák fontossága átértékelődik, és manapság feltűnő a mobilhordozók jelentősége, ilyen téren is egyre inkább előtérbe kerül a multitasking, illetve az, hogy az aktív médiahasználat mellett (amikor egy médiumra koncentrálnak) inkább háttér-médiahasználat jelentkezik (Guld–Maksa, 2016). A hatékonyság vizsgálatakor fontos kérdés lehet, hogy egy-egy csatorna mennyire interaktív. A csatorna meghatározza, hogy a kommunikáció iránya küldő és fogadó között egyirányú vagy kétirányú lesz-e. A hagyományos (klasszikus) média esetében az irány dominánsan egyoldalú, míg online (interneten) a súlypont áthelyeződik, főként a szociális média esetében, a valós idejű és kétirányú kommunikáció felé. Harlow (2013) a közel-keleti forradalmakkal kapcsolatban éppen ennek a kommunikációnak a hatékonyságára hívja föl a figyelmet.

A KOMMUNIKÁCIÓS CSATORNÁK HITELESSÉGE

A kommunikációs csatorna egyik kritikus pontja a hitelesség, hiszen az üzenetek forrása nem mindig azonos az üzenet kibocsátójával, így a csatorna hitelessége meghatározza a kibocsátó üzenetének hitelességét is. Például egy vállalat esetében a médiacsatorna az üzenet közvetítője, így a célcsoport médiacsatornához fűződő viszonya fogja meghatározni a hatékonyság mértékét (Tóth, 2009). A lakosság csatornapreferenciáival párhuzamosan fontos vizsgálni azok hitelességét is, hiszen az üzenet hitelessége nagyban függ magának a csatornának a hitelességétől.

A tanulmány primer kérdőíves kutatás segítségével vizsgálja és definiálja a hatékony és hiteles kommunikációs csatornákat, amelyeket a Központi Statisztikai Hivatal adataival hasonlít össze, amelyek révén lehetséges az adatokat validálni.

A KOMMUNIKÁCIÓS CSATORNÁK HATÉKONYSÁGA,
PRIMER KUTATÁS ALAPJÁN

Egy korábbi primer kérdőíves kutatás során (Orosdy–Dobó, 2018) összességében 520 válaszadót sikerült bevonni a kutatásba, amelyek közül 499 kérdőív bizonyult értékelhetőnek, 21 kérdőív a meg nem válaszolt kérdések nagy száma miatt nem bizonyult felhasználhatónak. A válaszadók olyan 18 és 23 év közötti fiatal felnőttek voltak, akik magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, vagy épp felsőfokú tanulmányokat folytatnak.

A kérdőíves kutatás során két, némileg különböző kérdőívet töltöttek ki. Az első, amelyből 375 volt érvényes, preferenciadöntésekre kérte a válaszadókat. Egy négyelemű bizalmi skálán kellett a válaszadóknak a különböző kommunikációs csatornákat osztályozni, ahol az 1 a legkevésbé (egyáltalán nem) megbízhatót jelentette, a 4 pedig a teljesen megbízhatót. A válaszadók szintén egy hatelemű skáláról választhatták ki, hogy milyen műsorokat néznek leginkább, és nyilatkoztak arról, hogy általánosságban megbíznak-e a médiában. A másik kérdőív esetében – amelyből 124 volt értékelhető – a válaszadók feladata ugyanazon hat kommunikációs csatorna értékelése, mint amelyek az első kérdőívben is szerepeltek, viszont a csatornák között fontossági sorrendet kellett fölállítaniuk. A kutatást a kérdés némileg árnyalja, hiszen több csatornának lehet ugyanannyi a bizalmi értéke a válaszadó szemében, viszont a sorrend fölállítása révén a fogyasztói preferenciák vizsgálata lehetséges, például kényelmi vagy praktikussági szempontokat figyelembe véve. A kérdőív további különbségeket az elsőhöz képest nem tartalmazott, ugyanúgy hat műsorfajttal, illetve a médiabizalmukkal kapcsolatban nyilatkoztak. A kutatás során a kérdőíveket először Microsoft Excel program segítségével digitalizálták, majd SPSS 24-es (Sajtos–Mitev, 2007) programmal folytatódott az adatelemzés.

Az adatok elemzése során az első, 375 elemű mintára vonatkozóan kijelenthető, hogy a vizsgálatba bevont személyek nem bíznak meg a médiában, mivel 94,9%-uk nyilatkozott negatívan ezzel a kérdéssel kapcsolatban, illetve amennyiben az állami és a magántömegtájékoztatás eszközei közül szükséges választani, 86,4% preferálja a kereskedelmi csatornákat az államiakkal szemben. A bizalmi faktorról kapcsolatban a válaszadók leginkább a családban és barátokban bíznak meg (3,42-es átlag a 4-ből). Az internet és a klasszikus médiacsatornák, mint amilyen a rádió és az újság, hasonlóan szerepeltek (2,59 és 2,57), utána a kereskedelmi televízió (2,48), a szociális médiában fellelhető információk (2,04), és végül az állami televíziós csatornák, amelyekben a legkevésbé bíznak meg (1,89). Az adatok tekintetében a szórás 0,657 és 0,748 közötti, valamint a variancia 0,432 és 0,560 közötti. A kategóriák vizsgálata során ezen adatok hasonló képet mutatnak. Több esetben az eltérés tízedponton belül van, némileg magasabb az eltérés a variancia esetében, amely 1,28 tízedpontos eltérést mutat. Összességében az adatok azt mutatják, hogy a válaszadók koherensek voltak a kérdések megválaszolása során.

Az adatok tekintetében nemcsak az átlagok érdekesek, hanem az is, hogy a kapott válaszok között együttmozgás figyelhető meg. Több kategória is korrelál egymással, többek között az internet és a szociális média, amelyek 0,428-as együttmozgást mutatnak, hasonló képet mutat a kereskedelmi televízió, illetve a klasszikus médiacsatornák, mint amilyen a rádió és az újság, mely esetben ez az érték 0,367. Ebben az esetben kije-

lenthető, hogy habár ezek az együttmozgások nem túl erősek, mégis indikátorjellegűek. A fogyasztói döntéshozatalról nyújtanak képet, hiszen jelzik, hogy mely kategóriák esetén nagyobb a valószínűsége, hogy a válaszadók hasonlóképpen osztályoznak egy-egy kategóriát, hasonló logikát követve. A legnézettebb műsorok pedig a filmek.

A másik, 124 elemű mintát vizsgálva a következő megállapításokat tehetjük: a kitöltők 64%-a néz legszívesebben filmeket, 11-11% néz ismeretterjesztő műsorokat, illetve egyéb szórakoztató műsort. Ebben az esetben nem bizalmi kérdések alapján volt szükséges a kommunikációs csatornákat osztályozni, hanem preferenciasorrendet kellett föllálistani. Osztályozni volt szükséges egy hatelemű skálán, amely esetén 1 volt a legfontosabb, 6 a legkevésbé fontos, így az alacsonyabb átlag magasabb népszerűséget jelent. Az adatok átlagolása után a következő sorrend írható föl: 1) internet (2,15), 2) család és barátok (2,65), 3) szociális médiában fellelhető információk (3,38), 4) klasszikus médiacsatornák, mint a rádió és újság (3,82). A televíziós csatornák szerepeltek a leggyengébben, a kereskedelmi csatornák az ötödik helyen 4,31-es, illetve az állami csatornák 4,7-es átlaggal. A 124 elemű minta esetében jelezni szükséges, hogy a szórás és a variancia magasabb, mint a 375 elemű mintánál, amely részben az alacsonyabb elemszámnak, illetve a nagyobb skálának tudható be (négy helyett hatelemű). Ebben az esetben szintén indikátorjellegű, viszont negatív korrelációt mutatnak az adatok több kommunikációs csatorna esetében is. Ilyen a kereskedelmi televízió és az internet (−0,339), az állami televízió és az internet (−0,518), a kereskedelmi televízió és a család/barátok (−0,415), valamint az állami televízió és a család/barátok (−0,377). A kérdőívet kitöltők hasonló képet mutatnak, mint a nagyobb, 375 elemű minta, mivel 91,9% nyilatkozott úgy, hogy nem bízik meg a médiában, és 84,5% preferálja a kereskedelmi televíziót az államiakkal szemben. Ebben az esetben is az állami televízió bizonyult a legalacsonyabb hatékonyságú csatornának, mivel a preferencia-sorrend utolsó helyén áll.

A MAGYARORSZÁGI KOMMUNIKÁCIÓS TRENDEK MEGVÁLTOZÁSA

A magyarországi trendeket legjobban a Központi Statisztikai Hivatal adatai szemléltetik. Arányeltolódás figyelhető meg az új média javára a hagyományos médiával és kommunikációs csatornákkal szemben, amely trend a KSH (2017a) alapján lekövethető. 2005-re a mobiltelefonnal rendelkező háztartások aránya meghaladta a 79%-ot, majd a következő évtizedben, 2013-ig elérte a 95,5%-ot. Ezzel párhuzamosan folyamatosan növekedett az asztali számítógéppel vagy laptoppal rendelkező háztartások aránya is. Asztali számítógéppel 2005-ben a háztartások 40%-a, 2014-re már több mint 53%-a bírt, míg laptoppal 2005-ben még csak 6,3%, 2014-re már több mint 45% rendelkezett. Ez a növekvő trend az utóbbi években is folytatódott. A számítógépet használók aránya 2006 és 2017 között 56,8%-ról 82,9%-ra emelkedett, míg az internetfelhasználók aránya ugyanebben az időszakban 45,9%-ról 83%-ra növekedett. A trend egyértelműen mutatja, hogy a hagyományos és a vonalas, klasszikus csatornák háttérbe szorulnak, az online és mobilkommunikáció pedig egyre dominánsabbá válik. Az internet-előfizetések száma ezt szintén jól demonstrálja, hiszen 2005 és 2015 között 1 milliőről 8,3 millióra növekedett. Ez jelen állapotban még nem jelenti a klasszikus csatornák teljes eltűnését,

hiszen mindig is lesznek olyan társadalmi rétegek, amelyek az internettel szemben valamilyen más csatornát preferálnak majd, például az újságot vagy a televíziót.

A KSH (2017b) kiadványa szemlélteti a preferenciaváltozásokat. A mobiltelefonhasználók esetében 2007 és 2017 között a feltöltőkártyás felhasználók száma 7,5 millióról 4,5-re csökkent, míg az előfizetések (havidíjasok) száma 3,5 millióról 7,5-re növekedett. A 2010 és 2017 közötti időszakban a mobilinternet forgalma 4000 terabyte-ról (1 tera = 1024 gigabyte) 30 000 terabyte-ra növekedett. Ebből is a felhasználók 78%-a már 4G-kapcsolatot használ, szemben a 18%-os 3G- és 4%-os GPRS-kapcsolattal. Amennyiben csak az internet-előfizetéseket vizsgáljuk, úgy szembetűnő, hogy 2008 és 2017 között a vezetékes és egyéb internet-előfizetések száma 1,6 millióról 2,7 millióra nőtt, míg a mobilinternet-előfizetések száma 0,4 millióról 6,2 millióra ugrott. A képet árnyalja, hogy az adatforgalom nagy része továbbra is vezetékes interneten történik (500 ezer terabyte letöltési és 125 ezer terabyte feltöltési forgalom), szemben a 30 ezer terabyte mobilinternet-forgalommal.

ÖSSZEGZÉS, KÖVETKEZTETÉSEK

Az EU intézményrendszerével kapcsolatban az adatok azt mutatják, hogy a 2002 és 2008 közötti időszakban csökkent a társadalmi bizalom, míg 2010 és 2016 között kissé hullámzó, viszont összességében stagnáló a kép. Fontos tényező a nemzetállami parlament és az EP bizalmi értéke között, hogy az olló zárult, és 2016-ban már az Országgyűlés kedvezőbb megítélést kapott, mint az EP.

A primer empirikus adatokkal összevetve megállapíthatjuk, hogy a jelenlegi gyengébb EU-orientációjú kormány regnálása során az EP megítélése kissé hullámzó, bár hosszú távon stagnáló – stabil – tendenciát mutat. Ezzel a megállapítással ellentmondásban áll, hogy a lakossági megítélés szerint inkább EU-párti kormányzás idején – jelenlegi ellenzék – ugyanazon lakossági bizalmi megítélés erős csökkenő tendenciát mutatott – abszolút értéken egy magasabb bázisról is indulva.

A primer kutatás rávilágított, hogy egyértelmű preferencia-sorrendet lehet fölállítani a kommunikációs csatornák között, melyet az internet vezet. A különböző csatornák bizalmi szempontú vizsgálata viszont azt mutatja, hogy a preferencia-sorrend és a bizalmi sorrend nem egyezik meg egymással, hiszen itt a család/barátok szerepeltek a legjobban. A válaszadók egyértelmű különbségeket tesznek preferencia és bizalom között. A kitöltők viszont kifejezetten nem preferálják sem a kereskedelmi, sem a közszolgálati televíziós csatornákat, illetve nem bíznak meg általánosságban a médiában. Az internet népszerűségét a KSH statisztikái is validálják, amely adatok alapján trendeltolódás figyelhető meg az „új” média javára.

Kommunikációs szempontból megállapítható, hogy nagyszámú és különböző kommunikációs csatornát használnak a politikai szféra szereplői a legszélesebb társadalmi proliferáció elérése érdekében, hiszen a társadalom nem képez homogén tömeget.

Jövőbeni kutatási kérdésként merül föl, hogy miért van változó tendenciája a lakosság EU-s intézményrendszerrel kapcsolatos bizalmi megítélésének. Egyik lehetőségként fölmerül, hogy már kellően hosszú idő telt el, és az integráció révén megismerte azt a társa-

dalom. A másik lehetőség, hogy a politikai szereplők értékelvű – ideológiavezérelt – kommunikációja volt hatékony és hiteles, és ez a kommunikáció hatott a bizalmi értékekre.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bache, Ian – George, Stephen – Bulmer, Simon (2011): *Politics in the European Union*. Oxford University Press, Oxford.
- Bóka Éva (2001): *Az európai egység gondolat fejlődéstörténete*. Napvilág, Budapest.
- Börzel, Tanja E. (2015): Building Sand Castles? How the EU Seeks to Support the Political Integration of its New Members, Accession Candidates and Eastern Neighbours. *MAXCAP Working Paper Series*, No. 9, Freie Universität Berlin.
- Chebakova, Anastasia (2008): *Theorizing the EU as a Global Actor: A Constructivist Approach*. The Maturing European Union, ECSA-Canada Biennial Conference Paper, 1–16.
- Checkel, Jeffrey T. (2006): Constructivist Approaches to European Integration. *Arena Working Paper*, 06/2006, Centre for European Studies.
- ERCAS (2015): *Public Integrity and Trust in Europe*. European Research Centre for Anti-Corruption and State-Building. www.eupan.eu/files/repository/20160202135959_2016-01-21_-_Public_integrity_and_trust_in_Europe_-_final.pdf.
- Guld Ádám – Maksa Gyula (2015): Fiatalok kommunikációjának és médiahasználatának vizsgálata. In: Töröcsik Mária (szerk.): *A Z generáció magatartása és kommunikációja*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Harlow, Summer (2013): It was a „Facebook Revolution”: Exploring the Meme-like Spread of Narratives During the Egyptian Protests. *Revista de Comunicacion*, Vol. 12, 59–82.
- Kayran, Elif Naz (2016): *Trust Thy Institutions: Importance of Trust in Political institutions in Mediating Public Attitudes Towards European Integration and Immigration*. Presentation in session 6.I “The European Project and European Values: Convergence or Divergence II”, 3rd ESS Conference, Lausanne, www.european-socialsurvey.org/docs/about/conference/KAYRAN_Trust-Thy-Institutions.pdf.
- KSH (2017a): Idősoros éves adatok – Információ, kommunikáció. Táblák (STADAT), www.ksh.hu/stadat_eves_4_7.
- KSH (2017b): Távközlés, internet, televíziószolgáltatás, 2017. II. negyedév. *Statistikai Tükör*, Központi Statisztikai Hivatal, szeptember 8., Budapest.
- Lányi Gusztáv (1995): *Politikai pszichológia*. Balassi Kiadó, ELTE Pszichológiai Intézet, Budapest.
- Lőrinczné Bencze Edit (2013): *Az európai uniós bővítések elmélete és gyakorlata a horvát csatlakozás tükrében*. Aposztróf, Budapest.
- Le Bon, Gustave (1895): *Psychology of Crowds. Psychologie de Foules*. Macmillan, New York.
- Newman, Bruce I. (1994): *The Mass Marketing of Politics. Democracy in an Age of Manufactured Images*. Sage Publications, London.
- Matusitz, Jonathan – Palermo, Lauren (2014): The Disneyfication of the World: A Globalised Perspective. *Journal of Organisational Transformation and Social Change*, Vol. 11, No. 2, 91–107, <https://doi.org/10.1179/1477963313Z.00000000014>.
- Orosdy Béla – Dobó Róbert (2018): A kommunikációs csatornák népszerűsége és hitelessége 2017-ben Magyarországon. In: Józsa László – Korcsmáros Enikő – Seres Huszár Erika (szerk.): *A hatékony marketing. EMOK 2018 Nemzetközi Tudományos Konferencia konferenciakötete*. Selye János Egyetem, Komárom, 497–505.
- Reketye Gábor – Fojtók János (2009): *Nemzetközi Marketing*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Roth, Felix – Nowak-Lehmann, Felicitas D. – Otter, Thomas (2013): Crisis and Trust in National and European Union Institutions – Panel Evidence for the EU, 1999 to 2012. *EUI Working Papers*, RSCAS 2013/31, Robert Schuman Centre for Advanced Studies, www.inesad.edu.bo/bcde2014/papers/BCDE201449.pdf.
- Sajtos László – Mitev Ariel (2007): *SPSS Kutatási és adatelemzési kézikönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tóth Tamás (2009): *Nemzetközi Marketing*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Wiener, Antje – Diez, Thomas (2004): *European Integration Theory*. Oxford University Press, Oxford.

Tózsza István–Sallai János

Geostratégia az EU délkeleti kapujában

Geostrategy at the EU's South-Eastern Gate

Összefoglalás

A tanulmány a 2015 óta felerősödött, Európába irányuló ázsiai és afrikai migráció geostratégiai okait mutatja be. Térképekkel és műszaki határvédelmi adatokkal illusztrálva ismerteti a magyar kormány válaszingázkedéseit, annak hatásait, különös tekintettel az Európai Unió délkeleti határszakaszára és a schengeni határvédelemre. A tanulmány rávilágít az egész Európát érintő globális folyamat geostratégiai jelentőségére.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: F22, J61, O15

Kulcsszavak: migráció, határvédelem, Európai Unió, schengeni övezet, geostratégia

Summary

The study presents the geostrategic causes of Asian and African migration to Europe, which has increased considerably since 2015. Illustrated with maps and technical border protection data, it presents the Hungarian government's response actions and their effects, with particular regard to the south-eastern border region of the European Union and the Schengen border region. The study highlights the geostrategic significance of the global process affecting Europe.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: F22, J61, O15

Keywords: migration, border protection, European Union, Schengen area, geostrategy

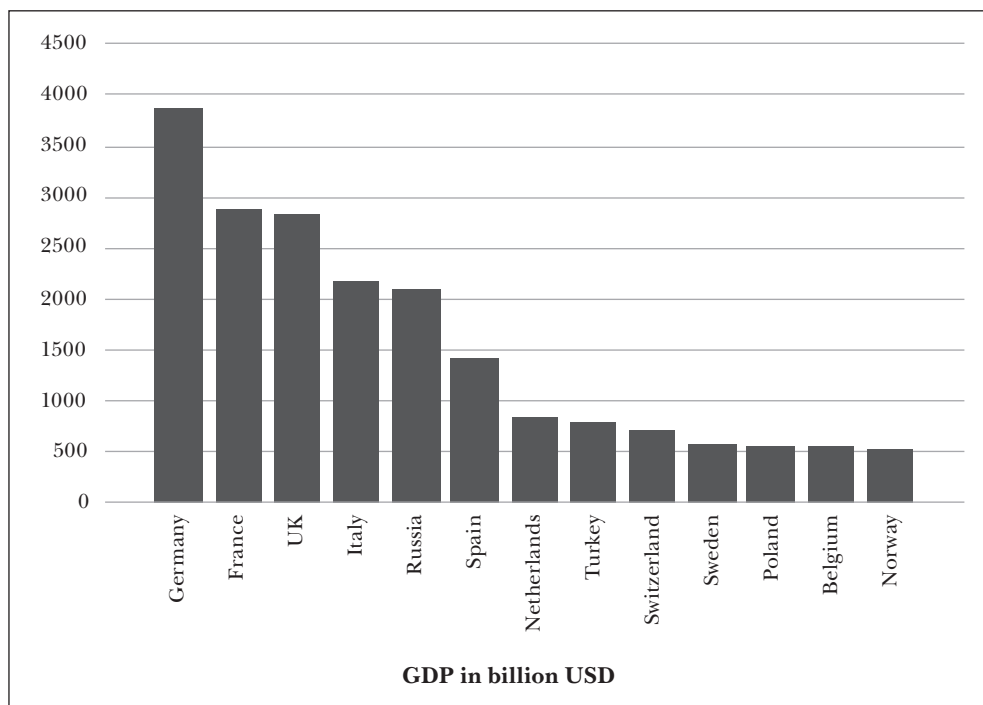
TÓZSA ISTVÁN intézetvezető egyetemi tanár, Nemzeti Köszolgáltatati Egyetem, Köszervezési és Közigazgatástani Intézet (Tozsza.Istvan@uni-nke.hu), SALLAI JÁNOS tanszékvezető egyetemi tanár, Nemzeti Köszolgáltatati Egyetem, Rendészetelméleti és Történeti Tanszék (Sallai.Janos@uni-nke.hu).

BEVEZETÉS

Az Európai Unió fejlettebb régiói felé irányuló tömeges ázsiai és afrikai bevándorlással kapcsolatban a magyar kormány 2015-ben bevezetett intézkedései az elmúlt években heves politikai vitákat generáltak Európa-szerte. Hogyan módosult a nyugat-balkáni migrációs útvonal a magyar határvédelmi rendszer életbelépése következtében? Milyen globális geostratégiai környezetben zajlik a bevándorlás? Milyen következményei vannak az Unió délkeleti határzónájára? A tanulmány ezekre a kérdésekre igyekszik választ adni.

Az Európai Unió gazdasági motorja 2014-ben vitathatatlanul Németország volt, amely gazdasági erejét tekintve egész Európában vezető helyet foglalt el (1. ábra).

1. ábra: Európa első 13 legerősebb gazdaságú országa 2014-ben (GDP, Mrd USD)

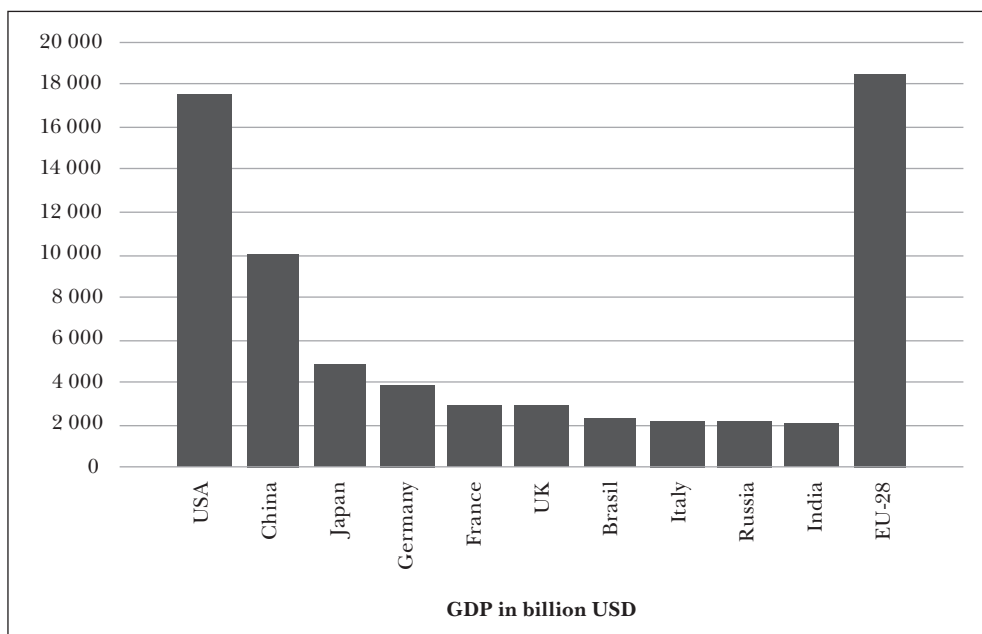

Forrás: www.knomea.com (IMF, WB, CIA), 2014

2014 volt az első év, amikor az EU-28 GDP-je (18 437 Mrd USD) meghaladta az addig versenytárs nélküli globális szuperhatalomét, az USA-ét (17 528 Mrd USD) (2. ábra).

Különös véletlen, hogy az amerikai „demokráciaexporttal” életre hívott arab tavasz következtében összeomlott líbiai és szíriai diktatórikus rendszerek helyén maradt polgárháborús, gyenge államhatalmú régiókból, valamint rajtuk keresztül, továbbá Pakisztánból, Irakból és Afganisztánból 2015-ben hirtelen felerősödött Európa irányába a migráció. A polgárháborúk és a globális felmelegedés gazdaságromboló hatására az

2. ábra: A világ első tíz gazdasági nagyhatalma 2014-ben (GDP Mrd USD)

Forrás: www.knomea.com (IMF, WB, CIA), 2014

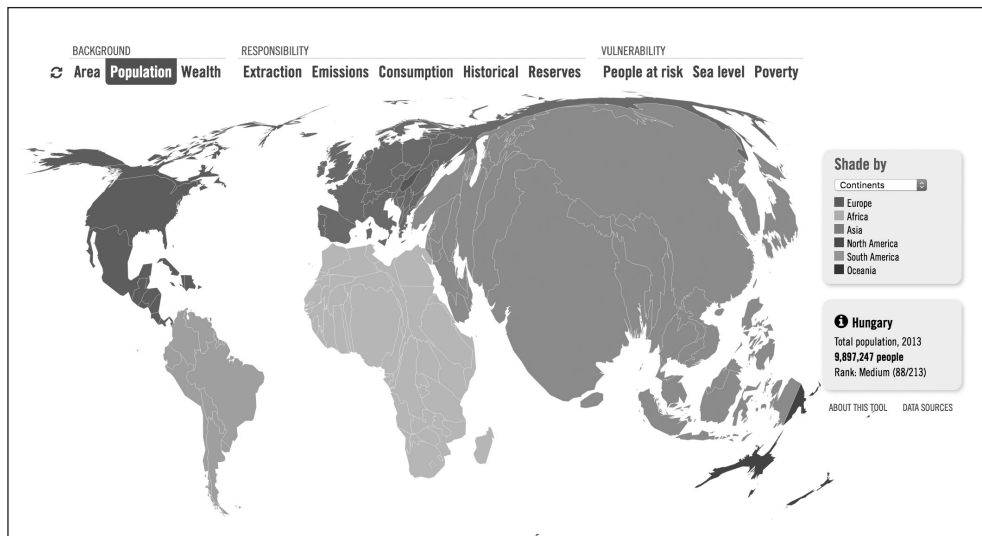
ázsiai és afrikai régiókból tömegek keltek-kelnek útra a jóléti Európa, azon belül elsősorban éppen Németország (és Németországon keresztül Skandinávia) felé, a jobb megélhetés reményében.

Az afrikai és ázsiai szegénységi küszöb alatt élők száma egy hatalmas embertömegként tornyosul a magasabb életszínvonalon élő, de kisebb számú európai országok társadalmai fölé (3. ábra).

A modern kori népvándorlás tehát – jelen tanulmány szerzőinek véleménye szerint – egész Európát, de elsősorban az Európai Uniót fenyegeti. A migránsok fiatal életkora, neme (a későbbi családgyesítés reményében érkező férfiak) és tradicionális nagycsaládos modelljük egyrészt a *demográfiai átrendeződés* veszélyét jelentik az előregező európai társadalmakra. *Szociális ellátásuk* biztosítása is kettős veszélyt rejt magában. Egyrészt belső társadalmi feszültséget kelt, különösen a közép-európai uniós tagországok esetében, ahol a migránsok támogatási összege (havi ezer euró fejenként) jóval meghaladja az átlagjövedelmet (ennyi például egy egyetemi tanár havi nettó átlagjövedelme is). Másrészt a bevándorlók ellátásának extraterhe a tagországok hitelfelvételét, adósságállományát növeli. Mindez az állami kölcsönöket nyújtó nemzetközi pénzvilág érdekében áll. A nemzetközi adósságspirálba került országok nemzetállami törekvései szükségszerűen gyengülnek.

Kulturális értelemben a migránsok tömeges megjelenése az eltérő vallási, erkölcsi értékrend miatt megnehezíti mind a munkavállalást, mind a társadalmi integrációt. Gondoljunk itt a bevándorlók körében a nők alárendelt szerepére, az eltérő gazdasági

3. ábra: Asszociatív térkép, amely a világtérképen torzítással emeli ki a lakosság számát az egyes országokban és kontinenseken.

Forrás: http://nagysandor.eu/TED/Greg_Asner.html

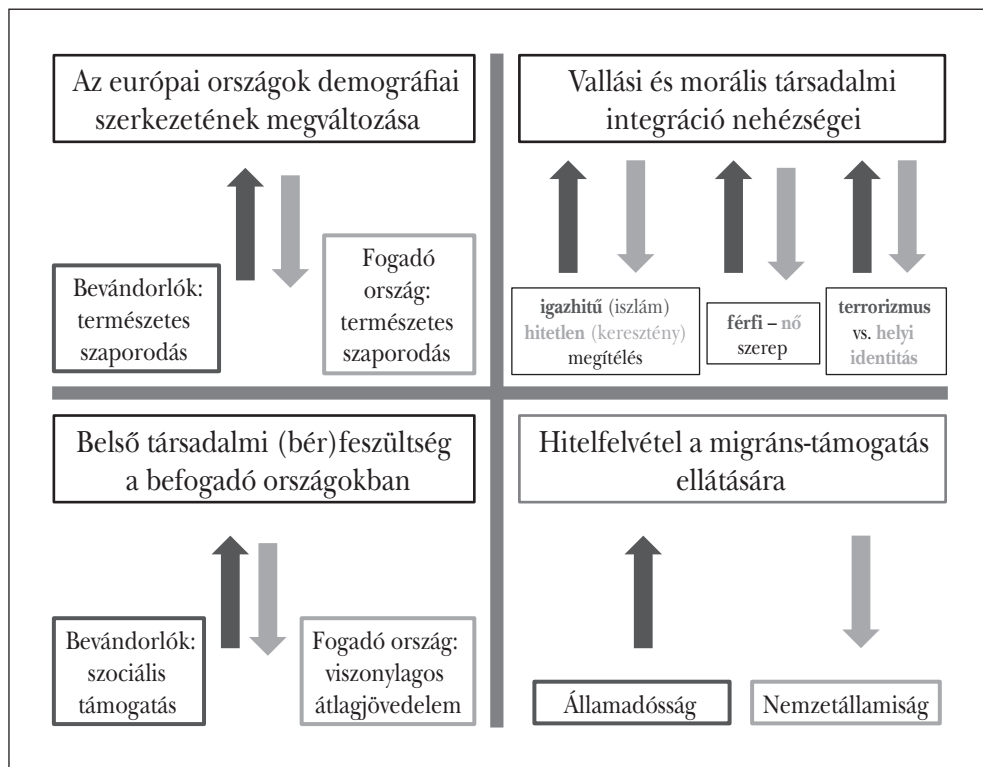
etikára, az eltérő munkamorálra, a nyelvismeret hiányára és a keresztény „hitetlenek” elleni szent háborúra, amely a befogadó országban a helyhez kötődő identitás hiányában még a második generációs bevándorlók fiataljait is esetlegesen a terrorizmus felé sodorhatja (4. ábra).

CUI PRODEST?

Az Európai Unió vezetősége és az ENSZ támogatja a migrációt, annak várható hatásai (4. ábra) ellenére. Felmerül a geostratégiai kérdés, hogy ez kinek áll érdekében? Nyilvánvaló, hogy az uniós tagországoknak a bevándorlók ellátásával járó szociális-gazdasági megterhelése Németország esetében, a német gazdaság lelassításával az amerikai külgazdasági erők alapvető érdeke. Így, különösen az Egyesült Királyság Unióból való kilépésével (Brexit) az Unió már nem jelent közvetlen gazdasági kihívást az USA globális szupergazdaságának. A többi tagállam és különösen a posztoszocialista, gazdaságilag gyengébb közép-európaiak újabb hitelfelvételre kényszerülnének, hogy a bevándorlók ellátásával kapcsolatos kötelezettségüket teljesíthessék. Ez szintén az amerikai bázisú nemzetközi pénzvilág érdekét szolgálja, s egyúttal konjunkturális hatást is gerjeszt a világ gazdasági válság elodázására. De vajon mi készíti a német politikai vezetőket a migráció támogatására?

Az európai uniós német gazdasági hegemonia akkor tud teret nyerni – a két világháború után ezúttal békés úton –, ha a tagállamok a legerősebb uniós gazdaság javára lemondanak az önálló külügyről, és erőteljesen megindulnának az európai föderáció irányába. Ennek útjában az igen erős kultúrával rendelkező európai, keresztény

4. ábra: Az Európába irányuló ázsiai-afrikai migráció komplex társadalmi hatásmechanizmusa a befogadó országokban

Forrás: Saját szerkesztés

nemzetállamiság eszméje áll. A nemzetállamiságot a nemzetközi hitelfelvetelekkel, a belső demográfiai és vallási összetételük megváltoztatásával lehet gyengíteni úgy, hogy a bevándorló, virulens kultúra minden uniós országban lehetőleg homogén (iszlám) legyen. A német politikai vezetés szerint néhány millió migráns németországi befogadása és eltartása – valamint néhány további millió migráns rákényszerítése a tagállamokra – az ára annak, hogy Németország az Európai Unió egyedüli és irányító ereje legyen nemcsak gazdasági, de szociális téren is. A német Európai Unió – különösen, ha a franciák is kilépnek egy francia mediterrán és észak-afrikai unió létrehozásának céljával – akkor lehet az Amerikai Egyesült Államok méltó gazdasági partnere és kihívója, ha gazdaságpolitikailag egységes föderációvá válik, olyan neoliberális „nemzetállamokkal”, amelyek megelégednek a kulturális autonómiával.

MAGYARORSZÁG GEOSTRATÉGIAI HELYZETE

Jelenleg az Európai Unió 28 országa közül 6 ország (Egyesült Királyság, Írország és Ciprus, valamint a legkésőbb csatlakozott Románia, Bulgária és Horvátország) nem

tagja a schengeni határőrizeti övezetnek. A nem uniós tagállamok közül viszont Svájc, Norvégia és Izland tagja Schengennek. A schengeni egyezmény hatálya alá tartozó országok között a munkaerő és a tőke szabad áramlása az országok közötti határellenőrzés nélkül valósul meg.

Ha az 5. ábrát tekintjük, geostratégiai vonatkozásban azt látjuk, hogy az Unió mesze legebevezhetőbb pontja a görög szigetvilág, amely nincs szárazföldi összeköttetésben egyetlen schengeni országgal sem, és a szigetek gyakorlatilag megvédhetetlenek határőrizeti szempontból. 2015-ben valóban itt indult meg a tömeges migráció Németország felé Törökország felől. Mivel Görögország meg sem próbálta betartani a számára betarthatatlan dublini egyezményt a bevándorlók kezeléséről, regisztrációjáról, elosztásáról, a migránsok szabadon vonultak tovább Macedónián és Szerbián át Magyarország, Ausztria, Németország irányába. Ezzel egyidejűleg a közigazgatási káoszba süllyedt Líbián át, tengeri útvonalon, olaszországi belépéssel megindult a tömeges népvándorlás Afrika szárazsággal és globális felmelegedéssel sújtott Száhel övezetéből. Olaszország ugyan megpróbálja kezelni a bevándorlást, de gátat vetni nem tud neki, és egyre nagyobb terhet jelent számára.

Mivel addig, amíg az Unió nem kényszeríti a tagállamait a menekültek kötelező és felső határ nélküli befogadására, a migránsok elsődleges desztinációja a „tejjel-mézvel folyó Kánaán,” Németország, illetve a skandináv országok és az Egyesült Királyság. Ez az Unióban Görögország felől északnyugati, Olaszország felől északi vándorlási útvonalat jelent. Ezért egyelőre Románia és Bulgária, valamint Szlovákia, Csehország, Lengyelország, Litvánia, Lettország és Észtország nem képez migránsdesztinációt. A schengeni zónából is csak Magyarországot mint átjárót, tranzitországot érinti Ausztria és Németország felé. Az 5. ábra térképen látható, hogy a két uniós, de nem schengeni tag, Románia és Horvátország között egy korridor „kínálja magát” Magyarország felé, ahol a további szabad és kontroll nélküli mozgás reményében tudnak belépni a Németország felé tartó migránsok az Unióba. Amikor Magyarország a határvédelmi rendszerét életbe léptette, hogy megfeleljen az uniós és schengeni kötelezettségvállalásainak, ezt a török–görög irányból érkező migránsáradatot nyugatabbra kényszerítette, hogy azok Horvátországon át próbáljanak Szlovéniába – és így a schengeni övezetbe – jutni.

Látni kell azonban, hogy ha az Európai Unió vezetői, a jelenlegi szándékuk szerint, kötelezővé teszik minden tagországnak a bevándorlók befogadását, Románia, Bulgária és Horvátország ugyanúgy ki lesz téve a befogadás teljesítésével járó, belső társadalmi feszültségeknek. A migránsok havi ezereurós járandóságának vásárlóereje ugyanis ezekben a közép-európai országokban magasabb, mint Nyugat-Európában. Azt az érvelést, miszerint a bevándorlókra mint munkaerőre lenne szükség Európában, az eddigi felmérések nem igazolták, mert a migránsoknak csak kis része állt munkába egy év alatt.¹

SCHENGENRE HANGOLVA

Magyarország a rendszerváltás után az euroatlanti irányba fordult, és felkészült a NATO-, EU-, Schengen-csatlakozásra (Sallai, 2001). Közben több migrációs hullám érte el Magyarországot határait, így 1989-ben román és NDK-invázió, majd a 90-es években

5. ábra: Az Európai Unió és határőrizeti rendszerének (schengeni zóna) országai

Forrás: <http://www.prague-guide.co.uk/the-schengen-zone/>

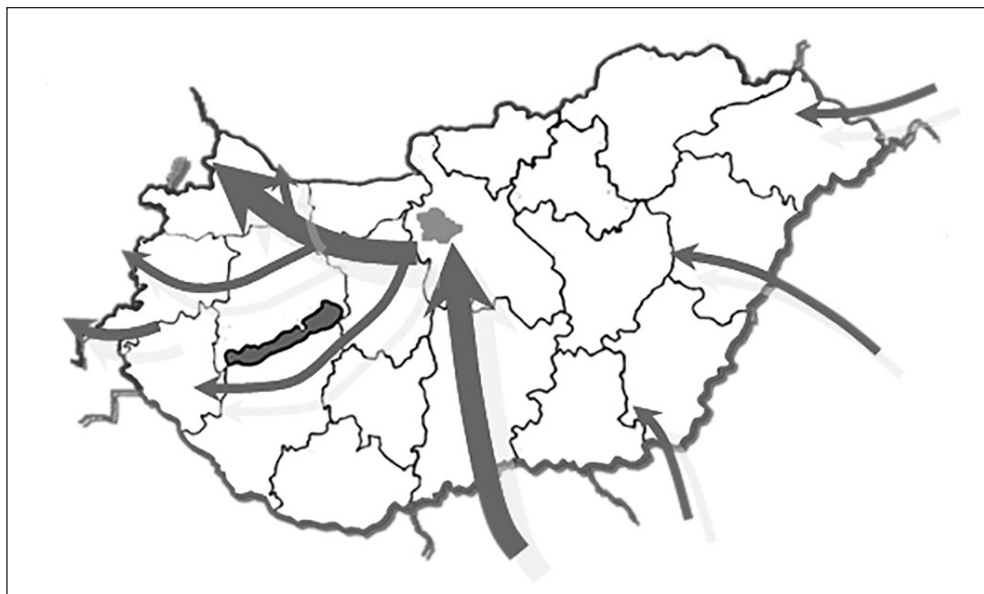
a jugoszláv polgárháború és a boszniai események elől vagy a miatt menekülők jelentkeztek a déli határokon, amelyeket az akkori politikai vezetés, a rendészeti erők, főleg a Határőrség kezelni tudott. Később az afgán események miatt jelentkeztek a keleti határokon nagy számban menekültek, migránsok (Kobolka–Ritecz–Sallai, 2003). Közben a schengeni felkészülés időszakában a rendelkezésre álló eszközök, valamint EU-s támogatások révén modernizálták a Határőrséget, személyállományát főleg német tapasztalatokra és kapcsolatokra alapozva készítették fel (Sallai, 1999; Masika–Harmati, 1999).

E folyamat részeként 2004-ben EU, majd 2007. december 21-én Magyarország teljes jogú Schengen-tag lett. Ennek következtében a belső határokon felszámolták a határforgalom-ellenőrzést, és megerősítették a külső határok védelmét, felügyeletét.

2008-tól elsősorban a világpolitikai események folyamatosan újabb és újabb biztonsági kihívások elé állították a magyar (EU-Schengen) külső határok őrzeit (2008-as világválság; válsággócponatok: Irak, Pakisztán, Afganisztán; 2011-es arab tavasz kettős negatív hatása: a védőernyő felszámolása Afrika felől, illetve a migrációkibocsátó országok részéről katalizátorszerep; elhúzódó szír polgárháború; globális felmelegedés). Az embercsempészes „jó biznisz”-ként jelentkezett.

A 2015-ben jelentkező migrációs krízis során, a külső határon a teljes évben befelé irányuló tiltott határátlépések száma több százezerre növekedett. Ezzel párhuzamosan megnőtt az embercsempészek tevékenysége is. A migrációs hullám addig tartott, amíg Magyarország kormánya le nem zárta a határokat. A magyar–szerb határ kerítéssel történő lezárásának utolsó momentuma volt a Rösztke közúti határátkelőhelyen illegálisan bejutni szándékozó személyek előtt az átjárás lehetőségének felfüggesztése.

6. ábra: Migránsútvonalak Magyarországon: 2015. január 1. – szeptember 15.

Forrás: Saját szerkesztés

A 6. ábrán látható vastag nyilak a migránsok tömegét és útvonalát jelképezik. Jól látható, hogy a déli magyar–szerb határról belépve, Budapestet érintve, Győr–Hegyeshalom térségében hagyták el az országot, és mentek tovább Németországba. A vékonyabb nyilak a délkeleti, keleti, alacsonyabb intenzitású migrációs irányt jelzik. A nagy migrációs nyomásra a magyar kormány a szerb határon² történő „ideiglenes biztonsági határzár” (IBH), népiesen „kerítés” vagy „vasfüggöny” megépítésével válaszolt, ezért a migrációs nyomás nyugati irányba terelődött, és új menekülő útvonalat keresett.

Magyarország déli határszakaszán két lépcsőben közel 300 km hosszan épült ideiglenes biztonsági határzár, az első sor kerítés felépítése a következő:

A vertacél oszlopos határzár általános műszaki jellemzői:

- 2,5-3 méterenként elhelyezett vert oszlopok (az utólag épített szakaszok esetében 5 méterenként);
- vízszintes merevítők általánosan minden 10. közben, ferde merevítők minden 10. és 11. közben elhelyezve, iránytörésekben két irányban;
- kerítésfonat a magyar oldal felőli síkon elhelyezve, 3 szál 4 mm-es feszítőhuzalon;
- az oszlopok tetején a szerb oldal felé hajló hattyúnyakak készülnek, melyeken 1 szál 3,1 mm-es feszítőhuzal fut;
- a feszítőhuzalon és hattyúnyakakon 1 sor NATO-dróthenger;
- a merevítések rögzítése bekötőlemezzel, helyszíni lőtt szeges megoldással történik;
- gépjárműkapuk 10 kilométerenként, személykapuk 2 kilométerenként;
- a vertacél oszlopos határzár szerb oldalán kiegészítő védelemként a gyorsleépítésszerű határzár szerinti akadály épült.

Gyorsleépítésű határzár:

- 2,5 mm átmérőjű, 3 m hosszú vert betonacél cövek 5 méterenként;
- 3 sor 3,1 mm feszítőhuzal;
- 3-4 sor NATO-dróthenger egymás felett elhelyezve;
- betonacél cöveken Y magasztó a 4. sor pengésdrót felhelyezéséhez;
- személykapuk 2 kilométerenként.

A kerítés szerkezetét földbe vert acéloszlopok adják (C140 profil – 4,5m). Az oszlopok 1,5 méter mélyre leverése speciális cölöpverő gépekkel történik, így a kerítésoszlop magassága 3,0 méter. A fennmaradó 3 méteres szakasz tetejére valamennyi oszlopon hattyúnyakat és pengés dróthengert helyeztek el. A drótháló 3 méter magas, és a lefonása 15 méter hosszúságban történik. A drótháló anyaga 2,5 mm átmérőjű horganyzott acélhuzal. A keresztirányú merevítés C140-es szelvényekből készül, a két végén csomólemezekkel és lőtt szeges technológiával rögzítve, minden tizedik oszlop között vagy töréspontonként telepítve.

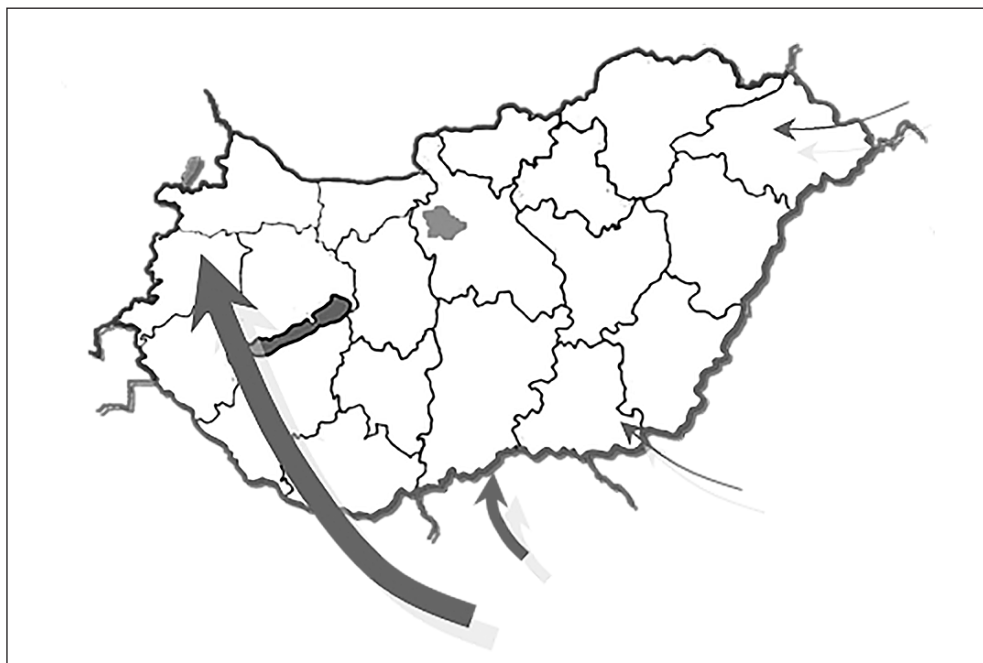
A kerítésre, a rendőrségi igények szerint, gyalogskapukat és gépkocsi áthajtására alkalmas kapukat építettek be. A kerítés szerb oldalán betonvas oszlopok állnak egymástól 5 méter távolságra, és ehhez vezetődrót segítségével rögzítik egymás fölé a 3-4 sor pengésdrótot.

A szerkezeti alapanyagok MSZ EN 10025 szabvány szerinti, S235JR minőségben, az MSZ EN ISO 1461:2000 szabvány szerinti tűzihorgany bevonattal készülnek a korrózió ellen.

A vezérdrótok feszítése GRIPPLE feszítőszemekkel történik. A drótfonatot és a vezérdrótot horganyzott acélfülekkel, lőtt szeges technológiával rögzítették a szerkezeti elemekhez; valamint a drótfonatot RAPID galvanizált kapcsokkal a vezérdróthoz, 30 centiméterenként. A drótfonot és vezérdrót horganyvastagsága 60-80 g/m², szakítószilárdsága 450-550 N/mm². A NATO-drót BTO-22 szabvány szerinti, préselt acélpengékkel készült (Vájlok, 2016).

A 7. ábrán jól látható, hogy a migráció útvonala a szerb–magyar határról 2015. szeptember 17., a kerítés felépítése után a horvát–magyar határra terelődött. De jelzi azt is, hogy kis létszámban ugyan, de továbbra is próbálkoztak bejutni illegális módon

7. ábra: Migránsútvonalak Magyarországon 2015. szeptember 17. – október 17.

Forrás: Saját szerkesztés

a szerb–magyar határon. Erre a nyomásra a kormány a horvát³ határon is megépítette a „kerítést”, ami továbbterelte nyugati irányba a migránsok tömegét, akik Németországba, Nyugat-Európába akartak eljutni. A 8. ábra a horvát határon felhúzott kerítés utáni helyzetet szemlélteti, amelyben jól kirajzolódik a migránsok Szlovénia, Ausztria felé fordulása. Később a határőrizet és a migráció elleni fellépés szigorítása (8 km-es zóna bevezetése, mélységi ellenőrzés fokozása) következtében a napjainkat is jellemző helyzet alakult ki (9. ábra).

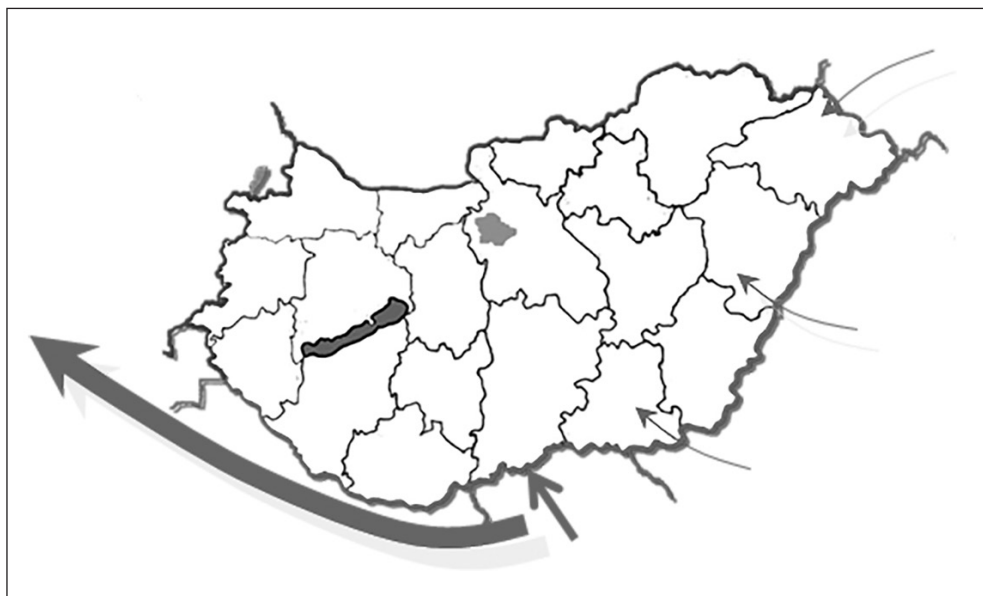
Napjainkra a román viszonylat megerősödött; Szerbiából illegálisan Romániába mennek, és mivel ott nincs kerítésünk, onnan próbálnak meg átjutni Magyarországra. Ehhez kapcsolódik egy nagyon vékony nyíl Horvátország irányából, közvetlenül a Duna kifolyása mentén, ugyanis ebbe az irányba is elindult némi vándorlás Szerbiából Horvátország felé, és onnan az ártéri területen Magyarországra.

Összegezve megállapítható, hogy a migráció elleni fellépés eszköze három nagy pilléren alapul.

Az 1. pillére a műszaki határzár kiépítése szerb és horvát viszonylatban (155 + 140 km-en). Ehhez kapcsolódott viszonylatonként 2-2 tranzitzóna kialakítása, amelynek célja, hogy a külső határon döntsük el, ki az, aki valóban menekültstátuszra vagy oltalmazásra szorul, és aki nem ilyen, azt tartjuk távol az EU (SCH) térségétől.

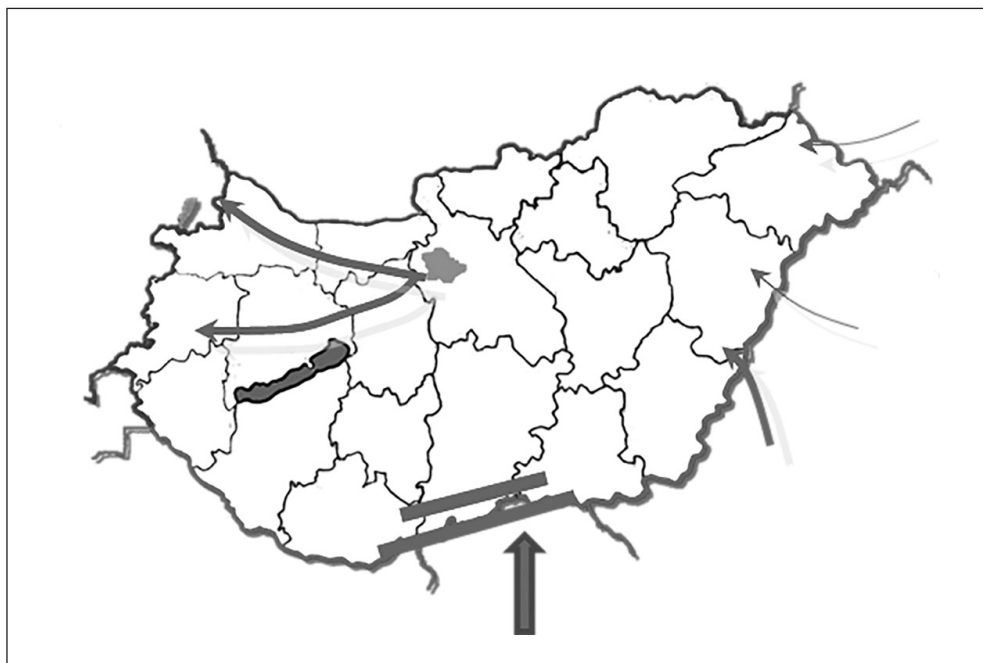
A határőrizet hatékonyságát fejlesztendő, valamint a határőrizetet ellátó állomány komfortérzetét növelő intézkedések körében került sor határőrizeti magasfigyelők és

8. ábra: Migránsútvonalak Magyarországon 2015. október 18. – 2016. április

Forrás: Saját szerkesztés

9. ábra: Migránsútvonalak Magyarországon 2017-től

Forrás: Saját szerkesztés

esőbeállók telepítésére. A teljes magyar–szerb határszakaszon mintegy 158 magasfigyelőt és 127 esőbeállót állítottunk fel. A nyár végén telepített magasfigyelők tekintetében sor került azok szélmentesítési, téliesítési átalakítására is. A téliesítés során szél elleni szigetelőréteget kapott a magasfigyelő oldala, csúszásbiztossá alakították a feljutást biztosító falétrát, valamint a magasfigyelő szél és csapadék elleni védelmet, de láthatóságot is biztosító plexiburkolatot kapott.

Az elektromos áram határszakaszra való eljuttatása több új fejlesztést is lehetővé tett. Egyrészt 2016 tavaszán megkezdődött egy technikai és elektronikus védelmi rendszer kiépítése a meglévő ideiglenes biztonsági határzáron, amely a teljes határszakaszt folyamatos megfigyelés alatt tartó intelligens (mozgásérzékelő szenzorral ellátott) kamerarendszert, világítást, hangfigyelmeztetést és passzív optikai rezgésérzékelőt tartalmaz. Ennek következtében 193 telepítési helyszínen 297 lézerkamerát és 89 hőkamerát helyeztek el, ezek rendszerbe állítása 2017-ben is folytatódik.

A 2. pillér a megfelelő jogi alapokat biztosítja, így a tömeges bevándorlás okozta válsághelyzet kezelését és kihirdetését, a honvédség alkalmazásának lehetőségét a schengeni határok őrizetében, a tranzitzóna kialakítását és alkalmazását, a Büntető törvénykönyv szigorítását.

A 3. pillér a humán erőforrással való megerősítést jelentette, így a Határrendészeti Igazgatóság megalakítását, megerősítő erők (saját, honvéd vagy külföldi, például visegrádi 4 ország) alkalmazását a határőrizetben.

Ez a hármas egység (technikai, jogi és humán) együttes bevezetése hozta meg az eredményeket.

Ami a földrajzi megközelítést illeti, itt is három zónáról beszélünk.

Az első zóna közvetlenül a határterületre fókuszál a határtól 8 km-es sávban.

A második zóna a 8–20 km-es sáv.

A harmadik az ország mélységében lévő teljes terület.

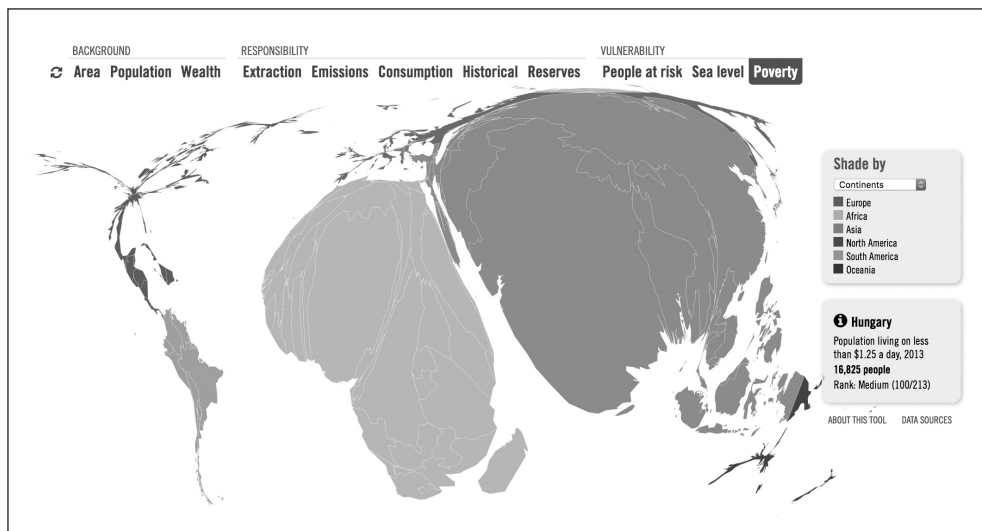
A fenti intézkedések és fejlesztések jelentős előrelépést jelentenek a hatékony határőrizet végrehajtása érdekében. A hatékonyság egyrészt az új technológiáknak köszönhetően gyorsabb és rugalmasabb reagálást tesznek lehetővé, másrészt biztosítják majd a legköltségesebb élőerő érezhető csökkentését is a határon.

A magyar rendészeti szervek számára a legnagyobb gondot az jelentette, hogy nem működnek a visszafogadási egyezmények, illetve továbbra sem érthető, hogy Görögországba miért nem lehet visszaküldeni azt, aki ott lépett be először az EU területére. Dublini egyezmények nem funkcionálnak. Ráadásul Szerbia sem fogad vissza senkit, így a magyarok oda sem tudnak senkit visszatoloncolni. Ilyen körülmények között Ausztriából pedig addig nem fogadnak senkit vissza, amíg nem bizonyították, hogy Magyarországon lépett először az EU területére a külföldi.

MAGYARORSZÁG VÉDI EURÓPÁT?

A nemzetközi pénzvilág és a multinacionális gazdasági érdekek érvényesülése nem számol a globális folyamatok következményeivel, ahogy a rákos sejtek terjedését sem gátolja az, hogy a szervezet elpusztulásával ők is elpusztulnak.

10. ábra. Asszociatív térkép, amely a világtérképen torzítással emeli ki a szegénységi küszöb (nap 1,25 USD) alatt élő népesség számát

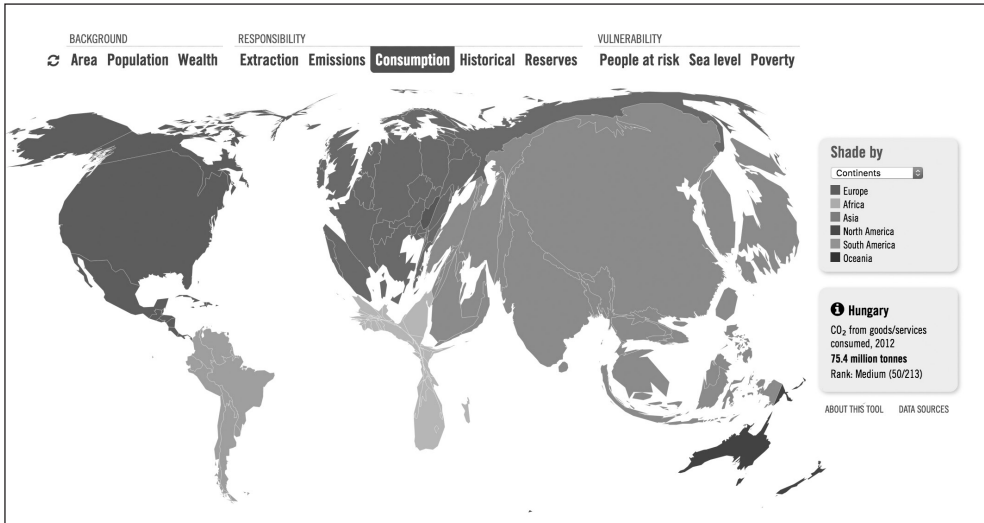
Forrás: http://nagysandor.eu/TED/Greg_Asner.html

A 10. ábra térképe azt ábrázolja, hogy a szegénységi küszöb alatt élő tömegek volumene milyen ijesztő mértékben haladja meg a jóléti társadalmakban – beleértve Oroszországot is – élők együttes számát! Ennek az ázsiai és afrikai tömegnek nincs mit veszítenie: a médiából látják a jóléti nyugati társadalmak kényelmét és pazarlását; jogosan kérnek ebből részt ők is. Ha a szülőföldjükön nem kínálgatik megélhetés számukra, útrakelnek, és nem állítja meg őket sem Törökország hadserege, sem a magyar kerítés.

A 11. ábra azt szemlélteti, hogy mi vonzza a mélyszegénységben élő afrikai, ázsiai lakosságot az USA és Európa felé. Az elfogyasztott termékek, termények és igénybe vett szolgáltatások átszámíthatók az úgynevezett ökológiai lábnyomra, és így összehasonlíthatóvá válnak a jóléti társadalmak és a szegény régiók országai.

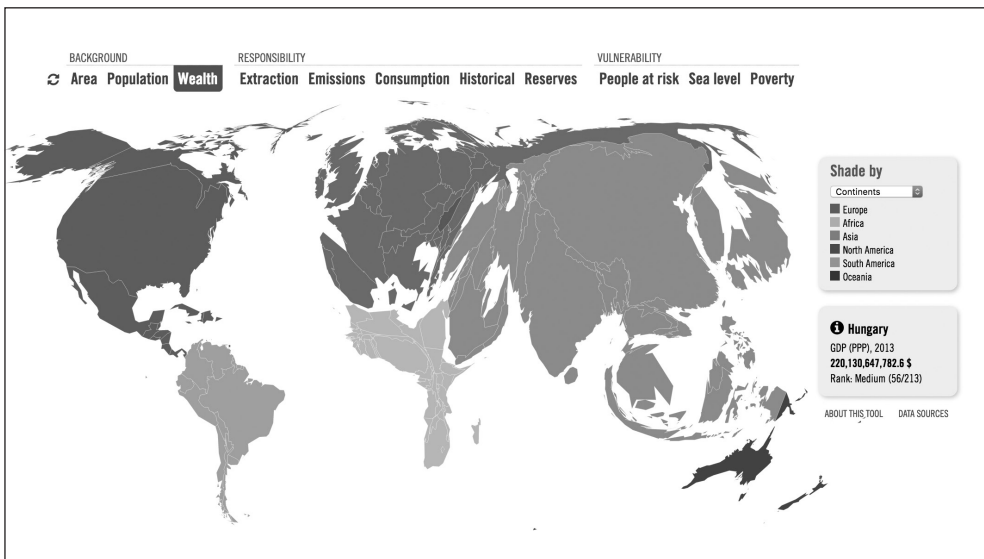
Ehhez hasonlóan ábrázolja a 12. ábra a világ nagy regionális különbségeit, amit az egyes országokra vetített GDP fejez ki. Az európai tömbben sötét színnel kiemelt Magyarország nagyságát, gazdasági dimenzióját tekintve jelentéktelen tényező, és nem alkalmas egy modern kori népvándorlás megakadályozására. Mégis utat mutat az egyetlen olyan irányba, amelyben az európai kultúra fenntartható. Ebben már van felelőssége Oroszországnak is, amely ízig-vérig európai ország, de hatalmas nyersanyag- és energia-tartalékokkal rendelkezik Észak-Ázsiában (Szibériában). Mint európai nagyhatalom, ő is felelős azért, hogy Európa megmarad-e európainak – ha már Európa legerősebb gazdasági hatalma, Németország és az Unió, illetve annak gazdaságpolitikai vezetői feladják az európai pozíciók védelmét. Mert a 10., 11. és 12. ábra vizuálisan kitűnően szemléltetik, hogy az egyébként is – Észak-Amerikához képest – nagyon nehezen vagy egyáltalán nem védhető Európa áldozatul esik a globális kiegyenlítődést célzó folyamatoknak.

11. ábra. Asszociatív térkép, amely a világtérképen torzítással emeli ki a fogyasztás ökológiai lábnyomában kifejezett nagyságát az egyes kontinenseken

Forrás: http://nagysandor.eu/TED/Greg_Asner.html

12. ábra. Asszociatív térkép, amely a világtérképen torzítással emeli ki az egyes országok gazdasági fejlettségét reprezentálni hivatott GDP-t a kontinenseken

Forrás: http://nagysandor.eu/TED/Greg_Asner.html

ÖSSZEFOGLALÁS

Az 5. ábra egyben olyan geostratégiai helyzetet mutat be, amelyről világosan látszik, hogy a görög Schengen-tagság elhamarkodott intézkedés volt, Görögország, amint az elmúlt években bebizonyosodott, sok ezer egymáshoz, a kis-ázsiai partokhoz közel fekvő szigetével védhetetlen az illegális migráció esetén. Még az olasz félsziget is jobban védhető, tekintve, hogy csak több száz kilométeres tengeri úton érkezhetnek illegális bevándorlók. Az Európai Unió délkeleti részének védelme geostratégia szempontjából egyértelmű: Szlovénia, Magyarország. Ilyen tekintetben Románia és Bulgária csak pufferzónát jelenthet. Még ha Horvátország, sőt a távolabbi jövőben esetleg az Unióba belépő Montenegró és Albánia is tagja lenne a schengeni határőrizeti zónának, az Adriai-tenger szigetekkel tarkított partvidéke éppen olyan nehezen kontrollálható lenne, mint Görögországé. A magyar kerítésépítés és sikeres határvédelem tehát nem a múltnak vagy a jelennek, hanem a jövőnek épült ki.

JEGYZETEK

- ¹ More than 400,000 asylum seekers were registered with employment agencies, but only 34,000 got work. (Több mint 400 ezer menedékkérő jelentkezett be a munkaközvetítőknél, de csak 34 ezren álltak munkába.) Kroet, 2016.
- ² Szerb határszakasz (163,3 km hosszú összefüggő műszaki határzár): Csongrád és Bács-Kiskun megye területén 163,3 km hosszan vertacél oszlopos biztonsági határzár kialakítása történt; természetes akadály (pl. folyó): 11,7 km.
- ³ Horvát határszakasz (133 km hosszú összefüggő szárazföldi műszaki határzár): Somogy és Zala megye területén összesen 53 km határzár kialakítása történt; 36 km hosszan gyorstelepítésű drótakadály (GYODA) és vertacél oszlopos határzár; 17 km-es szakaszon csak GYODA épült. Baranya megyében összesen 80,44 km-en létesült határzár: 76,1 km hosszan vertacél oszlopos biztonsági határzár; 4,34 km hosszan csak GYODA épült.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Kobolka István – Ritecz György – Sallai János (2003): A Magyar Köztársaság államhatárának ezredfordulós kriminál földrajza. *Szakmai Szemle*, 1. sz., 33–41.
- Kroet, Cynthia (2016): Most Migrants in Germany Fail to Get Jobs. *Politico*, 19 December, www.politico.eu/article/most-germany-migrants-fail-to-get-jobs-unemployment/.
- Masika Edit – Harmati Gergely (1999): *Egységes belbiztonsági és jogi térség Európában: bel- és igazságügyi együttműködés az Európai Unióban*. Miniszterelnöki Hivatal Integrációs Stratégiai Munkacsoport, Budapest.
- Sallai János (1999): A schengeni egyezmény felépítése, tartalma és végrehajtásának tapasztalatai. *Rendvédelmi Füzetek*, 5. sz., Rendőrtiszt Főiskola, Budapest.
- Sallai János (2001): A Schengeni Egyezmény és a magyar határőrizet. *Európai Tükör*, 6. évf., 5. sz., 65–100.
- Vájlak László (2016): A határbiztonsági rendszer hatékonyságát növelő infrastrukturális, műszaki és technikai fejlesztések 2016. évben. In: *Évkönyv*. ORFK Budapest, 1–4.

László Kozár–György Iván Neszemélyi

Economic Relations Between Hungary and the ASEAN Region

Highlighting a Special Business Opportunity in Vietnam

Summary

Economic integration was started half century ago by five countries in the Southeast Asian region. As a result, by now the ten members of ASEAN (Association of Southeast Asian Nations) have grown to be a new Asian economic power besides China, Japan, India and South Korea. Beyond the overview of the main steps in this five-decade development, the authors aim to give an insight into the economic, social and political aspects of relations between Hungary and the ASEAN. The timeliness of the topic can be underlined by the foreign economic strategy of “Eastern Opening”, proclaimed by the Hungarian Government in 2012.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: F14, Q17, R11, N75

Keywords: trade relations, ASEAN region, Hungary, Vietnam, agricultural trade, Hungarian export

DR LÁSZLÓ KOZÁR Professor, Head of Commerce and Marketing, Budapest Business School – University of Applied Sciences (Kozar.Laszlo@uni-bge.hu), DR GYÖRGY IVÁN NESZMÉLYI, Associate Professor, Institute of Commerce and Marketing, Budapest Business School – University of Applied Sciences (Neszemelyi.Gyorgy@uni-bge.hu).

INTRODUCTION

In 2017 the 50th anniversary of the establishment of ASEAN was celebrated. On 8 August, 1967, five developing countries of Southeast Asia (the Philippines, Indonesia, Malaysia, Singapore and Thailand) signed the Bangkok Declaration, an alliance of governments called the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN). The Permanent Secretariat of ASEAN resides in Jakarta, the capital of Indonesia. After having gained independence, Brunei also joined the organisation in 1984, Vietnam in 1995 and Laos and Myanmar in 1997 and at last Cambodia in 1999. The aims of this regional organisation are the promotion of economic growth and the acceleration of social and cultural development in the region. However, there were also other important political and security-related considerations for creating ASEAN, which included: a) the prevention of political conflicts in the region which could lead to the intervention by an external power, b) to create a forum for handling disputes between members, c) to bring stability to the social and economic systems of the members. In January, 1992 ASEAN announced the future development of AFTA (ASEAN Free Trade Area) for the period between 1993 and 2008, with the gradual phasing out of customs restrictions within the Association. In 1995 the deadline for the completion of AFTA was brought forward to 2003.

In the course of the 50-year history of ASEAN, its members have been among the most spectacularly developing countries in the world. According to analysts, the economy will continue to grow rapidly in the next few years (see figures of Table 1). The member states have a population of 622 million people, which bodes for considerable growth in consumption for the coming decades. In terms of population, the ASEAN region exceeds the European Union or the United States, and it is the 3rd largest market in the world, next to India and China. Its total trade increased by nearly USD 1 trillion between 2007 and 2014, with intra-ASEAN trade comprising the largest share of its total trade by partner. ASEAN attracted USD 136 bn in FDI in 2014, accounting for 11% of global FDI inflows, up from only 5% in 2007.

The most recent milestone in the economic integration process of Southeast Asia was the formal establishment of the ASEAN Economic Community (AEC) on 31 December 2015, built on four interrelated and mutually reinforcing characteristics: (a) a single market and production base, (b) a highly competitive economic region, (c) a region of equitable economic development, and (d) a region fully integrated into the global economy. ASEAN had a combined GDP of USD 2.6 trillion in 2014, ranked as the 7th largest economy in the world and the 3rd largest in Asia. The formal establishment of the AEC in 2015 was not a static end, but a dynamic process that requires the continuous reinvention of the region to maintain its relevance in an evolving global economy. The agenda “AEC Blueprint 2025” was adopted to guide ASEAN economic integration between 2016 and 2025 (Fact Sheet on ASEAN, 2015).

We believe that Hungary and Hungarian companies should strive to develop economic and business relations with all members in ASEAN. However, Vietnam may be in the most distinguished position for Hungary, as it is bolstered by the “historical” bilateral relations looking back for decades, but also the dimensions of the country and

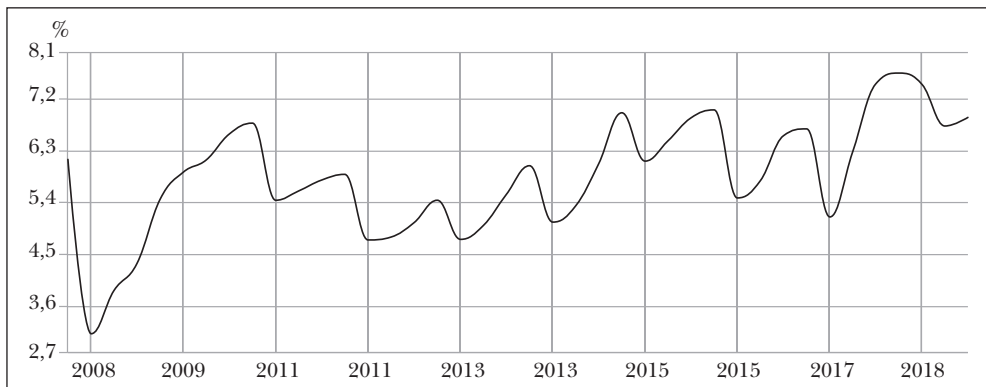
Table 1: Key economic data for ASEAN and its members (2013)

	Size of the economy (USD bn)	Population (million)	GDP per capita (USD)	Trend rate of annual economic growth (real GDP) 2013 to 2018 (%)
ASEAN	2,397.54	625.31	3,770	5.64
Brunei	16.18	0.42	38,760	3.10
Cambodia	16.20	15.14	1,070	7.44
Indonesia	868.35	250.80	3,460	6.18
Laos	11.00	6.78	1,620	7.35
Malaysia	313.16	29.72	10,538	5.64
Myanmar	44.85	61.95	724	7.06
Philippines	272.07	98.39	2,770	5.94
Singapore	297.94	5.40	55,183	4.76
Thailand	387.25	67.01	5,780	4.49
Vietnam	170.55	89.71	1,901	6.38

Source: Authors' compilation on the basis of Kinibiz online and the Economist Intelligence Unit, data for 2013

its rapid and dynamic economic growth seen in the recent three decades. Vietnamese economic and political reforms started in 1986, and have by now transformed Vietnam from one of the world's poorest nations to a lower middle-income country. According to The World Bank, Vietnam's economy is performing well, remarkable growth fosters job creation and income growth resulting in welfare gains and poverty reduction. The World Bank estimated the economic growth of Vietnam at 7.1% (y/y) in the first half of 2018, with manufacturing growing the fastest, 13%, bolstered by strong external demand. Agricultural output grew by 3.9% and expansion in the service sector remained robust at 6.9% (The World Bank, 2018). Figure 1 illustrates the economic growth rate of Vietnam in the past 10 years. Clearly, for the most part of the recent decade it exceeded 5%.

Figure 1: Economic growth rate of Vietnam between 2008 and 2018

Source: Trading and Economics, 2018

MATERIAL AND METHODS

The purpose of this study is to explore the economic, social and political attributes through a descriptive analysis based mainly on results and information obtained from literature sources and databases. In addition, both authors have worked in the development of economic and political relations with various ASEAN countries, and therefore they could contribute their direct experiences. The data used in this study were obtained from the Hungarian Research Institute of Agricultural Economics (AKI), from the Hungarian Central Statistical Office (HCSO), and from the Ministry of Agriculture and Rural Development (MARD) of Vietnam, while the prices of commodities were published by ICE, NASDAQ, IG UK and the CME Group. In case of agricultural trade the authors relied on the classification of the Hungarian statistical trade system, which uses four categories: I. Livestock and animal products (01-05) II. Plant products (06-14), III. Animal and plant fat, oil and wax (15) and IV. Food products, beverages and tobacco (16-24). This classification does not comprise several types of goods, especially various raw materials, of either agricultural or mineral origin, but the statistical system does not properly differentiate them either. However, the aggregate figures deriving from the aggregate of the mentioned four categories of products represent the trends and approximate figures of the agricultural trade.

TRADE RELATIONS BETWEEN HUNGARY AND THE ASEAN

Hungary's relations to some countries of the ASEAN region were already established in the 1950's and 1960's. Partnership with the former socialist Vietnam and Cambodia and Laos can now be seen as well established (bearing in mind that the development of political and economic relations was primarily in the interests of the Soviet Union, and not particularly Hungary).

Hungary's relations with the other countries in the region are more recent. Relations started with Thailand, Malaysia and Singapore in the 1980's and 1990's. Although an economic partnership was formed with Indonesia in the second half of the 1950's, relations were interrupted by the political changes there in 1965, and were only re-addressed in the second part of the 1980's. Hungary has very modest economic relations with the other Brunei and Myanmar. Hungary used to have more intense relations with the once "socialist" Burma until the end of the eighties. The ruling military junta and the international political isolation of Myanmar since 1988 have provided an unfavourable economic environment for the maintenance of the previous relations. In 2015 79.2% of Hungarian exports were dispatched to and 76.5% of Hungarian imports derived from the member states of the European Union. Asian countries – including China, India, Japan, the ASEAN members and other countries – totalled 5.7% in Hungarian exports and 12.8% (KSH, 2016).

Our proposal coincides with the intention of the Hungarian government, which has recently launched its new foreign economic strategy called Eastern Opening and Southern Opening, with a view to increasing trade activity with Asian, African and

Table 2: Hungarian exports to Southeast Asia (USD ‘000)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Brunei	239	400	324	178	2,501	1,466
Indonesia	64,077	71,553	24,040	38,987	36,944	49,068
Cambodia	146	262	6,078	1,269	255	795
Laos	4,913	13	22	734	403	317
Myanmar	176	21	27,280	1,112	4,025	4,465
Malaysia	96,171	235,488	158,125	137,660	117,014	116,484
Philippines	29,431	6,720	14,218	9,425	14,814	17,439
Singapore	587,060	835,326	402,014	284,561	209,853	195,683
Thailand	126,619	200,582	119,231	71,355	92,962	85,136
Vietnam	41,891	45,628	44,025	59,601	85,245	67,188
ASEAN total	950,722	1,395,992	795,357	604,222	564,016	538,042
Total Hungarian Exports	94,749,270	111,217,664	102,830,359	108,014,978	112,536,911	100,299,053
ASEAN proportion of the above (%)	1.00	1.26	0.77	0.56	0.50	0.54

Source: Authors' compilation from the data of the Research Institute of Agricultural Economy (AKI), Budapest, 2016

Table 3: Hungarian imports from Southeast Asia (USD ‘000)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Brunei	3	0	0	0	1	0
Indonesia	74,557	107,691	66,470	95,902	121,998	141,997
Cambodia	53	545	505	292	9	330
Laos	34	0	n/a	12	3	24
Myanmar	11	11	n/a	352	48	48
Malaysia	161,001	240,425	326,452	208,891	253,098	320,958
Philippines	313,637	212,476	161,000	156,791	177,568	189,066
Singapore	952,649	854,216	583,518	622,610	514,374	331,429
Thailand	270,356	284,681	293,179	378,863	379,446	420,125
Vietnam	28,409	35,975	44,631	48,650	50,558	75,671
ASEAN total	1,800,679	1,736,021	1,475,754	1,512,3623	1,497,103	1,479,649
Total Hungarian Imports	87,434,153	101,375,449	94,307,658	99,307,021	104,188,086	90,770,226
ASEAN proportion of the above (%)	2.06	1.71	1.56	1.52	1.44	1.63

Source: Authors' compilation from the data of the Research Institute of Agricultural Economy (AKI), Budapest, 2016

Latin-American countries. The data in Tables 2 and 3 shows that trade with the ASEAN countries represented only a small and slightly shrinking fraction of Hungary's total foreign trade turnover, and Hungarian imports exceeded the exports to the region between 2010 and 2015. In this period the total amount of both Hungarian export and import grew (the total export from around USD 94.7 bn to USD 100.3 bn, and import from USD 87.4 bn to USD 90.7 bn). It is difficult to discover direct trends, but in terms of Hungarian exports to ASEAN countries the best year seems to be 2011 (with almost USD 1.4 bn), followed by a shrinking trend until 2015 (USD 538 m), due mostly to a drop in Hungarian export to Singapore, Thailand and Malaysia. Hungarian export started to grow to Myanmar and Brunei during these years from nearly zero, and besides them the only ASEAN country where Hungarian export has grown since 2010 is Vietnam. While Hungarian exports to the ASEAN region peaked in 2011, import declined in this period (from around USD 1.8 bn a bit less than USD 1.5 bn). Hungarian imports from several ASEAN countries (Indonesia, Malaysia, Thailand and Vietnam) grew in this six-year period, while shrinking imports were recorded from Singapore and the Philippines. In spite of the fact that the ASEAN region has a small share in Hungarian foreign trade, trade relations and other types of co-operation have been steadily growing with several countries, first and foremost with Vietnam.

It is also worth analysing the possible causes of the relatively low and shrinking figures of Hungary's export to this region. Previous research (Neszmélyi, 1999) pointed out the comprehensive political and economic metamorphosis in Hungary during the early 1990's, when the fragmentation of the former, state-owned Hungarian foreign trade companies narrowed the new business entities' economic-geographical radius, and their increasing focus on the European markets. Another research project, undertaken at the beginning of the nineties, suggested that the poor export performance of Hungary to the Southeast Asian region was largely due to the country's export structure, mostly consisting of mass-products with a high demand for resource (raw materials, semi-finished products) and high transport costs (Gáspár-Sass, 1992). But in the past 20-25 years – a lot of things have changed. Hungary is now a well-functioning market economy which has successfully overcome the negative impacts of the economic crisis of 2008-2009, and in the relevant period the overall macro-economic trend has been positive. Besides the considerable geographic distance and the different business cultures, another reason might be the lack of capital that prevents Hungarian SMEs to open towards Southeast Asia as exporters or as FDI investors. The import growth is triggered by a global trend in diversification. As an example, certain vehicles or semi-conductors are imported from Malaysia or Singapore, as they are less expensive than the equivalents imported from other sources.

An additional point that needs highlighting is that China has made concerted efforts at investing and developing local and overseas infrastructure construction by allocating about USD 900 bn governmental funds (Sági-Engelberth, 2018a). The fact that China advances rapidly with this megaproject, called One Belt One Road (OBOR) to improve and diversify its commercial routes to Europe may potentially mean additional possibilities for the EU-ASEAN trade. In its scope of international relations and

economic cooperation China considers the ASEAN region as a priority (Nemes-Sipos, 2009), and in addition to considering the conclusion a free trade agreement with the ASEAN members in the frame of Regional Comprehensive Economic Partnership (RCEP, Engelberth-Sági, 2017), China cooperates with Vietnam to implement projects in railway development and transport connections (Jun–Long, 2018).

AGRICULTURAL TRADE BETWEEN HUNGARY AND THE ASEAN REGION

As the major part of the territory of the ASEAN countries is situated in the tropical zone, from this region Hungary can import products and crops which cannot be grown domestically, like spices, cocoa, coffee, and certain tropical fruits. The export of Hungarian food to the region is by comparison very modest. The export of bulk products (e.g. cereals), incur very high transport costs due to the great distance. Added to this, Hungary cannot compete with the goods of numerous bigger countries, like the USA, which are shipped to Asia in large scale at more reasonable costs and prices or even as aid. However, in the recent decades Hungary did manage to export even wheat to the region (for example to Indonesia), on several occasions. But the majority of the profit from such trade goes to the intermediaries. The prospects are better for highly processed goods, although problems are also associated with these. Potential exporters tend to be ignorant or ill-informed of local tastes and market conditions (channels, market regulations etc.). Hungarian entrepreneurs cannot generally afford market opening, with the associated traveling and marketing costs, market research, etc. Most of them find the cost of penetrating these markets either too high or too risky. But as Erdeiné Késmárki-Gally and Fenyvesi (2012) underlined, there is a continuous growth of food consumption in the world, there is a growing demand for agricultural produce and food (this is significant in certain developing countries) and simultaneously there is more and more demand for producing industrial raw materials and developing ‘non-food’ agricultural crops (Erdeiné Késmárki-Gally–Fenyvesi, 2012). According to Zsarnóczai improvement in food security is a matter of fundamental importance, and thus using international resources, e.g. in projects supported by the European Union, it is an important task to find the most efficient ways of spreading advanced technologies and modern methods (Zsarnóczai, 1979; 1997). As a positive development in the recent years Hungary re-opened several diplomatic missions and commercial representation offices in the region (in Kuala Lumpur and Ho Chi Minh City), and thus their on-site activity might add positive value to trade turnover and to bilateral FDI relations with these countries. The figures of Hungarian export to the ASEAN countries clearly show that it represents a relatively small fraction in the total Hungarian agricultural export. However, there is a growing trend, as between 2010 and 2015 its value has been more than tripled (from about USD 9.1 m to USD 32.1 m), while the overall Hungarian agricultural export also grew in this period, although slower (from about USD 7.8 bn to USD 8.8 bn). The main export market of these goods for Hungary is Vietnam. Between 2010 and 2015 the overall agricultural imports to Hungary also grew, from about 4.9 bn USD to 5.4 bn, and also agricultural imports from ASEAN region also grew from USD 23 m to USD 30 m. Both export and import

figures were higher between 2011 and 2014 than in 2010 or in 2015. In this period, the biggest importer of Hungarian agricultural goods in the ASEAN region was Malaysia; but Indonesia, Thailand and Vietnam were also significant importers (Tables 4 and 5).

Table 4: Hungarian agricultural export to the Southeast Asia (USD)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Brunei	0	0	0	0	0	0
Indonesia	270	637	411	552	2,157	3,269
Cambodia	39	0	0	67	0	58
Laos	0	0	0	18	0	0
Myanmar	0	8	0	0	2,035	3,684
Malaysia	9	172	494	401	1,245	2,546
Philippines	45	48	46	95	172	45
Singapore	756	1,499	2,813	3,813	7,415	4,712
Thailand	382	458	727	669	1,117	1,744
Vietnam	7,628	6,877	1,951	4,024	20,704	16,053
ASEAN total	9,128	9,700	6,443	9,640	34,843	32,111
Total Hungarian agro-export	7,758,704	10,004,240	10,373,175	10,637,477	10,274,086	8,774,143
ASEAN proportion of the above (%)	0.12	0.10	0.06	0.09	0.34	0.37

Source: Authors' compilation from the data of the Research Institute of Agricultural Economy (AKI), Budapest, 2016

Table 5: Hungarian agricultural imports from select countries of Southeast Asia (USD '000)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Brunei	0	0	0	0	0	0
Indonesia	2,986	5,494	4,629	3,646	4,987	4,638
Cambodia	0	137	479	269	0	178
Laos	0	0	0	12	0	24
Myanmar	0	0	0	0	0	36
Malaysia	9,690	18,162	17,412	16,263	17,080	16,003
Philippines	425	200	666	712	751	1,575
Singapore	278	572	436	352	482	238
Thailand	4,956	4,667	4,019	4,418	3,744	2,727
Vietnam	4,678	5,515	4,024	3,456	4,916	4,379
ASEAN total	23,013	34,747	31,665	29,127	31,961	29,797
Total Hungarian agro-imports	4,923,471	6,188,378	5,730,419	5,932,332	6,206,152	5,386,171
ASEAN proportion of the above (%)	0.47	0.56	0.55	0.49	0.51	0.55

Source: Authors' compilation from the data of the Research Institute of Agricultural Economy (AKI), Budapest, 2016

Aside from trade through intermediaries, there are other opportunities for co-operation in food industry, for example, the establishment of joint ventures, or research and development collaboration. In Thailand, there is a government scheme to turn the opium plantations in the northern part of the country into areas for the cultivation of other crops of the temperate climate zone. In the Philippines, there is a central project to improve the quality of maize production. Hungarian expertise could be used in both. With regard to Vietnam, the “traditional” relationship, based on the former “socialist partnership” has successfully been converted to a new, business-oriented type of relationship which has been extended to various fields of business. In the field of agriculture, mention must be made about experiments to introduce Hungarian seed varieties, for example hybrid maize, vegetables and fruits into the market, as well as to produce from Hungarian seeds in cooperation with Vietnamese partners. Another co-operation initiative in the field of animal feed manufacturing in the frames of a joint venture is under elaboration.

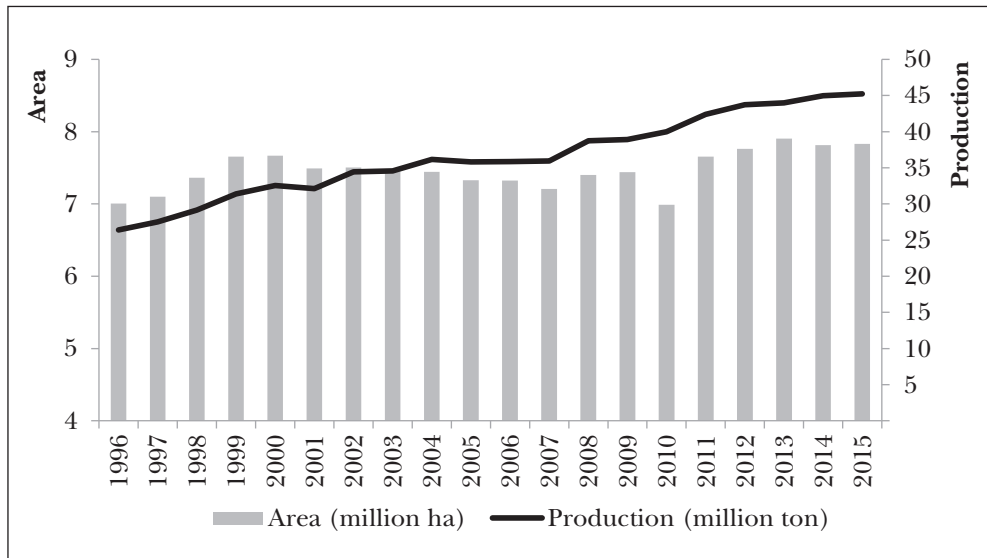
HUNGARIAN KNOW-HOW EXPORT TO VIETNAM – A PROPOSAL

International competition is sharp on the market of Vietnam, a country with 95 million inhabitants, and Hungarian companies do not have an easy job to cope with Japanese, South Korean, American, German and Chinese competitors, whose market shares are remarkable. There was a significant number of Vietnamese students who graduated at Hungarian universities, including agricultural higher education between the 1960's and 1989. Most of them have retired by now, even though many of them were in important positions either as corporate managers or as leading governmental officials, so they could have catalysed the broadening of partnerships in the last 25 years. Hungary has almost failed to take advantage of this opportunity, and it is the last moment to rely on this human basis. But based on our personal experience gained in the past five years, this market still provides plenty of opportunities for the Hungarian knowledge export.

Public warehousing and credit against the pledge of chattels with warehouse receipts used as collateral have a very long tradition, especially in countries with large agricultural sectors, like Belgium, the Netherlands, the United States and Hungary. Hungary has a history of 150 years in this form of financing. Between 1990 and Hungary's 2004 accession to the European Union, public warehousing and the collateralized lending became a true success story in financing agricultural products. As the agricultural and food sector of Vietnam grows at a pace of more than 6% of GDP per annum, exceeding the above-mentioned countries, it is reasonable to set up this business in Vietnam. The country has a huge production basis, it is one of the world's largest producers and exporters of rice and coffee, and productivity is increasing (Figure 2). Public warehousing can be a completely new long-term investment with short ROI, based on the successful export of Hungarian know-how.

Locations need to be carefully chosen for the warehouses to be constructed, and the appropriate methodology must be selected in agreement with the regional development policies reflecting specific regional needs (Sági–Engelberth, 2018b).

Figure 2: *Production areas and volumes in Vietnam (1996–2015)*

Source: Ministry of Agriculture and Rural Development of Vietnam (MARD)

Based on the currently available information, the potential dimensions of the public warehousing market are illustrated only for the three most important agricultural products (see in Table 6).

Table 6: *The most important agricultural products in Vietnam, 2017*

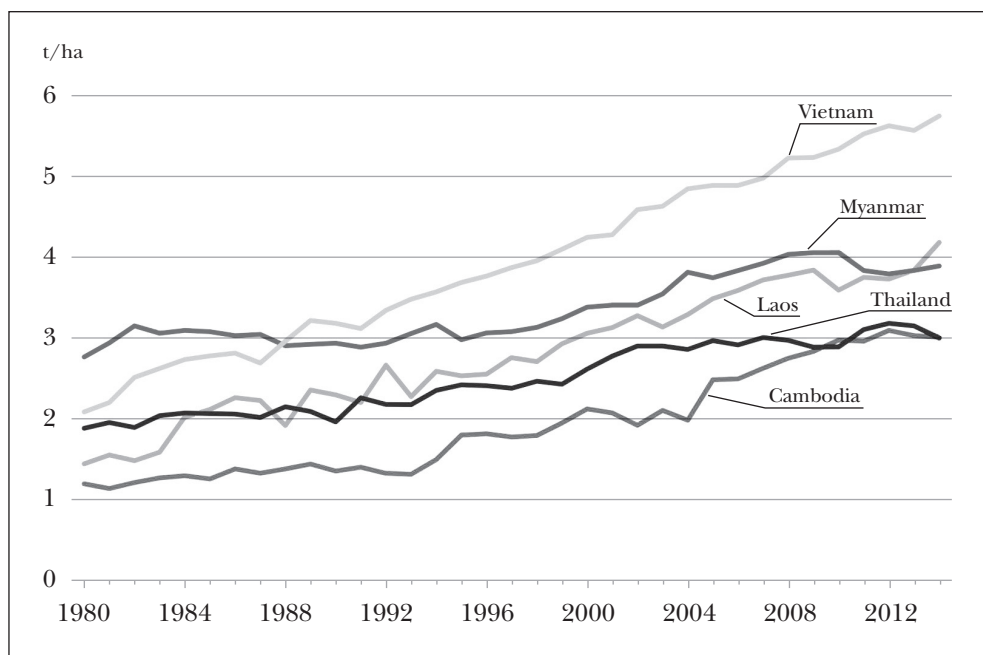
Product	Production 1.000 tonnes	Price USD/tons	Value million USD
Coffee	1,700	~2,300	4,000
Rice	46,000	~ 460	21,000
Corn	6,000	~ 260	1,600
Total	53,700	–	~ 26,600

Source: Authors' compilation from the data of ICE, NASDAQ, IG UK, CME Group, FAO and USDA

Thus, the value of the three main agricultural products is nearly USD 27 bn every year, and it is increasing year by year. Vietnam also imports 5-6 million tonnes of wheat in the value of USD 1.5 bn, and it may also be involved in Public Warehousing. The Hungarian grain market ranges between 10-12 million tonnes per year, representing approximately USD 2.8 bn, a mere one tenth of the Vietnamese, and even less than just the Vietnamese coffee market of USD 1.2 bn. Before Hungary joined the European Union, noticeable amount of liquidity (HUF 200 bn $\approx$ USD 690 million)

flew into the once underfinanced Hungarian agricultural market through public warehousing based on collateralized credits annually, which was a major help to the production sector. In the banks' traditional approach of the time, the agricultural sector was held to be highly uncreditable. Based on the Hungarian and European experience, 65% of the annual harvest was stored and financed by producers, traders and processing companies. Approximately 35% of the whole production needed extra financing possibilities based on Public Warehousing. In the United States, which has one of the most developed PW system, this ratio exceeds 50%.

Figure 3: Rice production, crop yields in Southeast Asian countries; 1980–2015

Source: Authors' compilation from the data of FAO

No accurate figures are available about Vietnam at the moment, but due to the current financing shortage in agriculture, this ratio probably reaches USD 15-20 bn. Vietnam's agriculture, similarly to the Hungarian agriculture in the 1990's, is short of financing. The production sector records considerable losses on the absence of sufficient storage capacity, which causes more than a million tonnes of waste for rice, exceeding the effect of the low dumping prices of both the rice and coffee. Vietnam has the highest production in the ASEAN region, as clearly illustrated in Figure 3, but it is not reflected in revenues, as average export prices are 30% lower than those of Thailand according to our information.

In our experience and according to our investigation, the public warehousing sector proposed to be carried out in cooperation with Hungarian firms and using

their know-how could improve the value of these agricultural commodities. The establishment of a public warehousing company in Vietnam would be important for business policy considerations, on the one hand, and relevant for investment, on the other. Adapting the Hungarian professional experience to the Vietnamese market, we recommend the establishment of a Vietnamese-Hungarian joint public warehousing, possibly logistics, company, to act as a professional investor with the involvement of a local bank and with USD 8 million capital. Its business activity should be local and it should rely partly on a Hungarian bank financing background. Only a fraction of this capital is needed to operate the company in the first partial and full business years. Most of the capital would be provided as a deposit guarantee for the business activity for financing banks. However, in terms of guarantees we need to point out the importance of the various credit guarantee systems. Sági (2017; 2018) emphasized that recently, strict risk measures have been required to tap lending capabilities and ensure the willingness of banks, and guarantee programs are designed to mitigate the lending gap. In the Hungarian and Vietnamese relationship, it is a favourable fact that Vietnam is one of the priority destinations of the Hungarian ODA (Overseas Development Assistance), and thus the Hungarian government strives to provide additional assistance, like governmental credit guarantees, loans with favourable conditions etc. for such projects (Külügyminisztérium, 2013).

Initially, the company should store coffee in rented warehouses. Warehousing logistics is considerably simpler for coffee than for grains, as it requires lightweight buildings with adequate ventilation, instead of reinforced concrete halls and silos. There is a good chance to quickly achieve spectacular results on the coffee market with a collateralized credit financing construction. Rice and other locally produced or imported products can be included on the basis of the experiences gained in coffee warehousing and financing. Based on the production value specified above, and taking a 80-85% financing rate for price risk management, USD 7 bn additional financing sources could be generated on a national level, USD 1 bn coffee financing included, in a few years. Potentially, approximately 2% of financing (1.5% of the warehoused product value) can be realized as PW fees. Table 7 shows the turnover and revenue of a newly-created company in the first business years.

Table 7: Planned turnover for the first 5 business years (coffee only; pessimistic version):

Year	2019	2020	2021	2022	2023
Quantity tonnes	32,000	70,000	120,000	160,000	200,000
Value thousand USD	73,600	161,000	276,000	368,000	460,000
PW fee thousand USD	1,104	2,415	4,140	5,520	6,900

Source: Authors' calculation

The new company would be able to operate with the management and staff listed in Table 8 and at the operating cost shown in Table 9, up to the planned 200,000 tonnes of public warehousing quantity in the first 5 business years.

Table 8: Labour Costs

Job	Gross salary USD monthly
CEO	10,000
Commercial Director	8,500
CFO and Financing Director	7,500
Central Assistant	2,400
2 Area Manager	4,400
2 Central Manager	4,000
Secretary	1,800
Gross Labour Costs	38,600
Contributions 50% of GLC	19,300
Staff Cost	57,900
Staff Cost per Annum	694,800

Source: Authors' calculation

Table 9: Fixed assets, infrastructure and operating costs

Cost type	Cost USD / year
Office lease	27,000
Car lease; 6 pieces	55,000
Fuel plus maintenance	90,000
Telephone and internet services	9,000
Accountancy	18,000
IT and office equipment (3 years delimitation)	7,000
Marketing	10,000
Annual maintenance cost	216,000
Annual operating cost	910,800

Source: Authors' calculation

According to preliminary calculations, the new company can be operated at a cost of approx. USD 1 million per year up to 200,000 tonnes of public warehousing turn-over.

Table 10: *Return on the investment*

Thousand USD

Year	2019	2020	2021	2022	2023
PW fee net revenue	1,104	2,415	4,140	5,520	6,900
Operating cost	1,000	1,000	1,000	1,000	1,000
Tax base	104	1,415	3,140	4,520	5,900
Corporate tax 20%	21	283	628	904	1,180
Net profit	83	1,132	2,512	3,616	4,720

Source: Authors' calculation

The investment made would be recovered from the PW fees by the 5th business year. The financing bank can realize a 2-3% interest margin. The security, provided by the public warehouse, would also become available in the Vietnamese agriculture market. The implementation of a new and significant project attracts the opportunity for Hungarian companies to become involved in the development of warehouses, logistics projects, goods handling, ventilation, disinfection and other areas. The financing of warehoused stocks should basically be based on local banks, but the opportunity would also be open to the involvement of Hungarian banking, insurance and other financial service provider companies. Last but not least, it is not negligible that such a significant Hungarian presence can provide a basis for similar projects in other ASEAN countries.

CONCLUSION

The ASEAN region is only slightly represented in Hungarian foreign trade. The growing weight and importance of the ASEAN countries in the world economy and their rapid social and economic development should encourage Hungarian companies to be much more involved in trade with this region of the world. The opportunity described above could be a good starting point, and would also open the gate for Hungarian commercial banks, insurance companies and other financial servicing firms for involvement. Finally, a strong and successful Hungarian presence in Vietnam could be considered as a positive precedent and this pattern might be used for the exploration of the markets of other ASEAN countries.

REFERENCES

- ASEAN (2015): *ASEAN Economic Community*. ASEAN Secretariat, Jakarta, www.asean.org/wp-content/uploads/2012/05/56.-December-2015-Fact-Sheet-on-ASEAN-Economic-Community-AEC-1.pdf.
- Engelberth, István – Sági, Judit (2017): Az Új selyemút kezdeményezés szerepe, céljai. *Külgügyi Szemle*, 16. évf., 3. sz. 85–104., http://kki.hu/assets/upload/05_Engelberth-Sagi.pdf.

- Erdeiné Késmárki-Gally, Szilvia – Fenyvesi László (2012): Tendencies and Challenges in Global Agriculture. In: *Problems of World Agriculture*. Warsaw University of Life Sciences, Warsaw, Vol. 12, No. 3, 47–53.
- Gáspár, Pál – Sass, Magdolna (1992): Trade Relations between Hungary and Selected NICs in the 1980s. *Working Paper*, No. 9, MTA KRTK Világgazdasági Intézet, Budapest.
- Jacob, Stephanie (2015): Strategising as ASEAN integrates. *Kinibiz online*, 22 February, www.kinibiz.com/story/issues/137498/strategising-as-asean-integrates.html.
- Jun, Tao – Long, Bui (2018): Feature: China-constructed Urban Railway in Vietnam on Horizon. *Asia and Pacific*, 20 September, www.xinhuanet.com/english/2018-09/20/c_137482233.htm.
- Kiss, Judit (1993). Magyarország és a fejlődő országok gazdasági kapcsolatairól [On the economical links between Hungary and the developing nations]. *Külgazdaság*, Vol. 37, No. 4, 47–59.
- KSH (2016): Jelentés a külkereskedelem teljesítményéről, 2015. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/kulker/kulker15.pdf>.
- Külgyminisztérium (2013): *Magyarország nemzetközi fejlesztési együttműködésére vonatkozó keretstratégia, 2014–2020* [ODA Framework Strategy of the Hungarian Government for the period 2014-2020]. Külgyminisztérium, NEFE Főosztály, <http://hand.org.hu/media/files/1389083931.pdf>.
- Nemes-Sipos Sándor (2009): Az ASEAN és Kína gazdasági kapcsolatainak kibontakozása a 21. század első évtizedében. *EU Working Papers*, No. 3, 53–73, www.epa.hu/00000/00026/00044/pdf/euwp_EPA00026_2009_03_053-073.pdf.
- Neszmélyi, György (1999): Main Characteristics and Prospects for Foreign Trade Relations Between Hungary and the ASEAN Countries. *Hungarian Agricultural Research*, Vol. 8, No. 3, 19–22.
- OECD (2015): *Economic Outlook for Southeast Asia, China and India 2016. Enhancing Regional Ties*. OECD, www.oecd.org/dev/asia-pacific/SAEO2016_Overview%20with%20cover%20light.pdf.
- Sági, Judit (2017): Credit Guarantees in SME Lending, Role, Interpretation and Valuation in Financial and Accounting Terms. *Economics Management Innovation*, Vol. 9, No. 3, 62–70, http://emijournal.cz/wp-content/uploads/2017/12/06_Credit-guarantees-in-SME-lending.pdf.
- Sági, Judit (2018): Hitelgaranciák. *Jura*, Vol. 24, No. 1, 411–418, http://jura.ajk.pte.hu/JURA_2018_1.pdf.
- Sági, Judit – Engelberth, István (2018a): The Belt and Road Initiative – a Way Forward to China's Expansion. *Contemporary Chinese Political Economy And Strategic Relations*, Vol. 4, No. 1, 9–37.
- Sági, Judit – Engelberth, István (2018b): Regional Development and Well-Being of Regions in Hungary. *Civic Review*, Vol. 14, Special issue, 184–174, <https://doi.org/10.24307/psz.2018.0412>.
- Trading and Economics (2018): *Vietnam GDP Growth Rate*. <https://tradingeconomics.com/vietnam/gdp-growth>.
- The World Bank (2018): *The World Bank In Vietnam. Overview*. 5 October, www.worldbank.org/en/country/vietnam/overview.
- Zsarnóczai, J. Sándor (1979): Gazdasági fejlődés és tervgazdálkodás Szíriában [Economic development and planeconomy in Syria]. *Közgazdasági Szemle*, Vol. 26, No. 9, 1103–1118.
- Zsarnóczai, J. Sándor (1997): Közel-Kelet élelmiszerhelyzetének kilátásai [Perspective of food condition in Middle East]. *Gazdálkodás*, Vol. 41, No. 5, 55–61.

SOURCES FROM INTERNET:

<http://ap.ftc.agnet.org>
<https://www.cmegroup.com>
<http://www.nasdaq.com/>
<https://www.ice.com/>
www.ig.com/uk
www.mard.gov.vn/en
www.eiu.com/

Iván Dániel–Koi Gyula

Állam és jog az ellentétek földjén II.¹

A hindu, buddhista, kínai, japán jog és a törzsi jogok

State and Law on Land of Contrasts

The Hindu, Buddhist, Chinese, Japanese Law and Tribal Laws

Összefoglalás

Jelen tanulmány célja Jany János *Jogi kultúrák Ázsiában* című *magnum opus*ának ismeretése és elemzése. Írásunk terjedelmes voltát azon tény indokolja, hogy egy több mint hétszáz oldalas kézikönyv recenziószerű bemutatása még a kötet legjelentősebb eredményeit sem lenne képes kidomborítani. Ugyanakkor szintén értelmetlen volna a mű egy rövidebb kivonatát parafrázisszerűen közzéadni, mintegy megcsonkítva azt. A második rész a hindu és buddhista jogot, a kínai jogot, a kínai jog hatása alatt fejlődött társadalmakat, továbbá a japán jogot, valamint az (élő) törzsi jogokat mutatja be.

Kulcsszavak: jogtudósok, hindu jog, buddhista jog, kínai jog, japán jog, törzsi jogok, iszlám jog

DR. IVÁN DÁNIEL tanársegéd, Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Államtudományi és Közigazgatási Kar, Lőrincz Lajos Közigazgatási Jogi Intézet; doktoranduszhallgató, NKE Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola (Ivan.Daniel@uni-nke.hu), DR. KOI GYULA tudományos munkatárs, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet; tudományos főmunkatárs, NKE Államtudományi és Közigazgatási Kar, Lőrincz Lajos Közigazgatási Jogi Intézet (Koi.Gyula@uni-nke.hu).

Summary

The main purpose of this study is to present and analyse János Jany's *magnum opus* entitled *Legal Cultures in Asia*. The reason of this extensive work of ours is to avoid presenting, such a huge handbook like this, only in a review because it is not possible to highlight at least the most relevant virtues of it. However it would be pointless to publish a brief extract of this piece of work in a paraphrase way as giving a cut version of it. The second part deals with Hindu and Buddhist law, the Chinese law, law of the societies under Chinese influence, Japanese law, and the (existing) tribal laws, too.

Keywords: legal scholars, Hindu law, Buddhist law, Chinese law, Japanese law, tribal laws, Islam law

A HINDU JOG (295–338.)

Az indiai jogi kultúrkör magában foglalja a hindu jogot, valamint a buddhista jog társadalmait (Burma/Mianmar, Kambodzsa, Laosz, Thaiföld). Indiában, Kínához hasonlatosan, nem alakult ki az európai értelemben vett jog fogalma, hanem a kozmikus világrend sokkal tágabb kontextusát alakították ki, így a jog csak áttételesen szemlélhető. Kautilya *Arthashastrája* (Kr. e. 3. század és Kr. u. 2. század között keletkezett szanszkrit nyelvű, számos szerző által alkotott államtudományi, hadelméleti és közgazdasági, de legnagyobb hányadában vallásfilozófiai mű) számos állami hivatalnokot említ. Ilyen a ruhák (és páncélok) készítéséért felelős főhivatalnok, a mezőgazdasági főintendáns (a magvak elvetésének idejét határozta meg), az alkoholtartalmú italok készítéséért és forgalmazásáért felelős tisztviselő. Az állatvédelmi tisztviselő pénzbírságot szabott ki a védett állatok leöléséért. (Ez a modern jog számára is igen érdekfeszítő jogintézmény.) Külön tisztviselő járt el az adószedés, az aranybányászat, a tengeri hajózás, a különféle állatok (lovak, szarvasmarhák, hadielefántok), továbbá a perditák ügyeiben. A tartományi igazgatást külön adminisztrátorok felügyelték, akik összeírták az illetékességi területükön a falvakat, kijelölték azok határait, vezették az ingatlan-nyilvántartást, beszedték az adókat. A városok élén polgármester állt, aki felügyelt a város rendjére. A hadügyi igazgatásban a katonai parancsnok mellett a gyalogosok felügyelője, dologi oldalról pedig a kocsik és a lovak felügyelője között oszlott meg a hatalom. Volt építészeti és tűzrendészeti igazgatás és titkosszolgálati hivatal is. A közigazgatás ekkor alkalmazkodott az állam erősen rurális jellegéhez. A Kautilyának tulajdonított műből fontos megállapítás az ún. „halak törvénye” (*matsya-nyaya*), amely szerint a nagy hal megeszi a kisebbet (vö. közelítően azonos értelmű, de gazdasági irányú marxista használatára: Marx, 1999). Szerintünk érdekes lenne megvizsgálni, vajon nem lehetséges-e, hogy a kísértetiesen erre a megfogalmazásra emlékeztető marxista koncepció esetlegesen nem valamifajta ind jogra vonatkozó olvasmányélményben gyökerezett-e. Jany Jánosnak erről a gondolatiságról – találóan – Thomas Hobbes ember embernek farkasa (*homo homini lupus est*) ismeretes maximája jutott eszébe.

Az indiai középkor nem alkalmazkodik az európai felfogáshoz, mivel Kr. u. 500 és 1526 közé esik, és nem egységes a mai India területei vonatkozásában, mivel különféle államalakulatok és dinasztiák voltak. Komoly változást jelentett a jogban is az arabok és afgánok általi muszlim hatalomátvétel (1206), és ez a közigazgatásra is kihatott. A helyi tradíciókkal szemben az iszlám kormányzatot valósították meg. Előtérbe került a hadsereg szerepe. A hadügyi és az adóügyi igazgatásban bevezették a diwan rendszert (az iszlám miniszteriális rendszert), azaz a központi adminisztráció útján valósult meg az adóztatás és a hadseregszervezés Akbar moghul sah időszakában.

A gyarmati Indiában Warren Hastings főkörmányzó (*governor-general*) 1772-es reformjaiban (*judicial plan*) minden vallási közösség számára biztosította a saját jogát, mivel egyetlen jogrendszer dominanciája egy széttagolt területen lehetetlen volt. Így a hindu jog, a vallási jogok, az indiai szokásjog és a *common law* egymás mellett élt. Kissé groteszk, hogy a *common law* jogrendszerben élő angolok merőben félreértették az indiai jogot, és egy egységes törvénykönyvet követeltek (Kautilya, Manu stb.), holott ilyen sosem volt, hanem a valláserkölcseknek voltak jogi szabályai.

Az angol jog szabályainak beáramlása okán jött létre az *Anglo-Hindu Law*, illetve az Indiában alkalmazott hanafita iszlám jog is hasonló átalakuláson ment keresztül, így született meg hibrid jogrendszerként az *Anglo-Muhammedan Law*.

A BUDDHISTA JOG (339–395.)

A szerző rámutat arra a problémára, hogy a buddhista jog társadalmainak elemzése vagy kimarad a társadalomtudományi vizsgálódások sorából, vagy nagyon mostohán kezelt módon jelenik csak meg. Adott egy délkelet-ázsiai országcsoport, amelyben jelen van a buddhista gondolkodás. Ám a buddhizmus a jog iránt kevésbé fogékony, így buddhista jogról olyan módon beszélni, ahogy zsidó jogról vagy iszlám jogról beszélünk, nem lehetséges. A buddhista jog inkább egyházi jogot jelent, amely a szerzetesi közösségek életét szabályozza, ám nem terjed ki a laikusok alapvető életviszonyaira sem. Ezzel a normatív ürrel a buddhista jog nem tud mit kezdeni, de nem is akar.

Szükséges rögzíteni, hogy az idetartozó országokban érzékelhető az indiai hatás. A mon–burmai szokásjogban megfigyelhetjük egy mezopotámiai jogintézmény kései jelenlétét, nevezetesen a *kudurruét*. Ez a telekhatárt jelző oszlop önkényes eltávolításának tilalmát jelenti. Az ind hatás miatt találkozhatunk a szanszkrit eredetű *dharma-sastra* páli közvetítőnyelvből fordított burmai variánsával, a *dhammathattal*. Nagyszámú *dhammathat* őrizi az indiai jog formális hatását (ezek közül egyesek a joganyagot verses formában közölték).²

Talán legjelentősebb az 1762-ben összegyűjtött *Manugye Dhammathat*, amely a korábbi művekben elszórtan megjelenő szokásjogi tartalmakat kompillálta, mindemellett a korabeli erkölcsi maximákat és a viselkedéskultúrát enciklopédikusan foglalta össze. Önmagában megér egy utalást e munka kiadástörténete. A könyvet D. Richardson 1847-ben 14 füzetben adta ki az Amerikai Baptista Misszió nyomdájában (Richardson, 1847). Érdekesség, hogy a kitűnő forrásmunka csupán 50 példányban jelent meg, így a szerzőnek nagy utánajárásába került, míg ezt az alapművet be tudta szerezni.

A *Manugye Dhammathat* előtti korszak jogforrásai csak korlátozottan ismerhetők meg, mivel a jórészt pálmalevélre írt kéziratok az idők során elenyésztek. A burmai jog nagy érdekessége a jogi mese mint műfaj. Ez nem a gyermekek szórakoztatását szolgálja, hanem a jobb megjegyezhetőség érdekében szimbolikusan, emberek vagy állatok szerepeltetésével mutat rá a norma lényegi mondanivalójára. Ehhez hasonló irodalmi kuriózzummal csak Tibetben találkozhatunk.

Csak röviden utalunk a *Manugye Dhammathat* preambulumban található jogi eredetmítoszra, mely azt hangsúlyozza, hogy a jog nem isteni eredetű, hanem felismert jog, mely tértől és időtől függően változhat, miközben a mögöttes princípium, az igazság örök és változatlan. Érdekes jogintézmény továbbá az ún. kutyagyerek (*svanutta*), a szülei iránt engedetlen, irányukba ellenségesen viselkedő leszármazó, aki a hagyaték-ból kizártak közé tartozik. Itt csak utalnánk a jogintézmény ellentétére, a kínai jogból ismeretes és még ma is létező szülőtisztelet jogintézményére (P. Szabó, 2003).

A thai szokások rekonstruálása a források pusztulása miatt nehéz. A vitatott hitelű *Kun Borom* törvényei egy kezdetleges államiságú, intézmények nélküli, szervezetlen társadalom viszonyait tükrözik vissza, ahol az uralkodó karizmatikus vezető, és szerepe a jogéletben limitált. Laosz egy rendkívül rurális társadalom, ahol a főváros sem több egy hatalmas falunál. A szokásjogot rendszertelen módon tárgyalták, sem a jogtudomány kezdeteit, sem a buddhizmus nyomait nem tudjuk visszavezetni. A 19. századi laoszi szokásjogot a *Khamphi Phra Thammasat* (*Code de Vientiane*) ismerteti, a címből a burmai *Dhammathat*hoz hasonlóan a szanszkrit *dharmasastra* hatásaira következtethetünk. A *Code de Vientiane* 5 könyve az alábbi témákat tárgyalta: házasságtörés, emberölés, lopás, hazugság, iszákosság. A *Kun Borom* és a *Code de Vientiane* között eltelt több évszázad jogtörténetéről semmilyen forrásunk vagy tudomásunk nincsen.

A modern buddhista jogra is hatott az angol és a francia politikai irányítás, amely még a gyarmati helyzetet egyedül elkerülő Sziámban (a mai Thaiföldön) is így volt. Az öröklött indiai formákat nyugati mintára cserélték le, és drámaian szakítottak korábbi szokásjogukkal is. Így a buddhista jog szinte teljesen eltűnt a jogrendszerből, felváltotta a nyugati elveken alapuló jog, bár a buddhista erkölcsiség áthatotta a mindennapokat. A buddhista jog országaiban az angol jog és bírósági rendszer, illetve a francia *Code Napoléon* igyekezett utat törni magának.

Három modell működik jelenleg a buddhista jog országaiban: az egyik a buddhizmust államvallássá emelő Kambodzsa; a másik a buddhizmust támogató, a vallászabadság, illetve az állam és az egyház elválasztásán alapuló modell, Srí Lanka és Laosz; míg a harmadik megoldás a buddhizmust támogató, de a szerzetesek jogait korlátozó elképzelés, Bhután, Thaiföld.

A KÍNAI JOG (397–461.)

A kínai jogi kultúrkör (Kína, Korea, Vietnám, Japán) államközpontú jogrendszer, ahol a jog az állam (uralkodó) parancsa. Ez a felfogás a jogban nem enged teret a vallásnak, viszont engedi a szokásjog alkalmazását. A jog az állam érdekeit szolgálja, ez megfigyelhető a kínai jogban is, amely alapvetően közigazgatási jog és büntetőjog (Salát,

2003; 2016), a magánjog csak ritkán nyer teret. Ismeretes a jog- és gazdaságtörténet egymásra hatásának vizsgálata (Balázs, 1954; 1964; 1968; 1976).³ A kínai történelem számos korszakra oszlik, aligha akad történész, aki valamennyit egyformán ismerné. Mivel a kínai jog alapvetően nagy törvénykönyvekre épített, ezért elsősorban inkább ezekre utalunk.

A korai előzményeket követően a Tang-állam (618–907) volt az első, amely jelentős törvénykönyvet alkotott. A korábbi közigazgatást finomította, mely már ekkoriban is rendkívül fejlett volt. A közigazgatás mellett a Tang-dinasztia a jogrendszert is tökéletesítette. A Tang-kódex teljes egészében ránk maradt. Első változatát már 617-ben kiadták, 653-ban módosították és kiegészítették, majd 737-ben ismét kiadták, ezt a változatot szokás alapul venni. A kódex 12 könyvből, 30 fejezetből és 502 szakaszból állt. Alapvetően büntetőjogi kérdéseket szabályozott, de közigazgatási jogi és családi jogi fejezete is volt. Figyelemre méltó, hogy a modern nyugati büntetőkódexekre emlékeztetően, általános részt tartalmazott. Ez foglalkozott a büntetést enyhítő körülményekkel, a tettességgel, a részességgel, a büntetési nemekkel, a végrehajtás szabályaival, a mentességekkel, valamint az amnesztiával. A kódex a következő részekből állt: 1) általános alapelvek; 2) a császári őrség; 3) közigazgatási szabályok; 4) házasság és háztartás; 5) állami istállók és magtárak; 6) jogtalan adószedés; 7) erőszakos cselekmények és rablás; 8) támadások és vádak; 9) csalás és hamisítás; 10) vegyes szabályok; 11) letartóztatás és szökés; 12) ítélet és börtön. Érdekesség, hogy a tíz leg súlyosabb bűncselekmény között (pl. lázadás, árulás, vérfertőzés stb.) felsorolják a gyermeki engedelmség megtagadását is, a korábbiakban említett szülőtisztelet eszmeisége miatt.

A Song-dinasztia (960–1276) néhány érdekességgel bővítette a jogintézmények palettáját. A közigazgatás vonatkozásában fontos változás volt, hogy a korábbiakhoz képest egyszerűsített, de gyakorlatiasabb s így jobban működő adminisztráció jött létre, amely a bürokrácia centralizációját eredményezte. A politikai rendszer legfőbb irányítója az Államtanács volt, melynek ülésein a császár elnökölt. Az Államtanács változó módon 5–9 tagból állt, a döntésekről szavazás útján foglaltak állást, ugyanakkor a végső szót az uralkodó mondta ki. Ebben a korszakban alakult ki a klasszikus írásbeli vizsgarendszer, amely a konfuciánus klasszikusok tudására, nem pedig az igazgatási ismeretekre épített. A 7. század elején bevezetett első vizsgák még a klasszikus bölcsélet, a jog és a matematika tárgyra épültek, de a sikeres vizsga ekkoriban nem jelentett automatikus kinevezést. A háromfokozatú vizsgarendszer (helyi vizsga, fővárosi vizsga, palotai vizsga) objektívvé és anonimá tette a vizsgáztatást. Ugyan filozófiai szövegek, versek fejből való ismeretére, esszészövegek írására épült, de az egykorú kritikák ellenére a vizsgarendszer 1906-ig fennállott. Sikerét abban láthatjuk, hogy a konfuciánus erkölcs ismerete a mindennapok részét képezte, a hiányzó igazgatási tudás könyvekből pótolható volt, és a jelöltek írás- és olvasástudása megkönnyítette a császári rendeletek tartalmiságának nép felé történő transzformálását. A Song-kor másik eredménye 963-ban egy új kódex kibocsátása volt, amely a Tang-kódexet ismertette (utóbbit Japánban és Koreában is ismerték). A Song-korszak kontinentális gondolkodásmóddal nehezen befogadható sajátossága volt a jogszabályok titkosságának elve. A korabeli felfogás sze-

rint nem volt helyes, ha az alattvalók megismerik a jogi normákat, mert ez esetben jogi kiskapuk útján kijátsszák a szabályokat, ezért azokat titokban tartották, mondván, az emberek egyetlen feladata, hogy alávéssék magukat a konfuciánus felfogás által megkövetelt normáknak, és féljenek megszegésük következményeitől. Még a jogszabályok birtoklását is bűncselekménynek nyilvánították. Az obskúrus szabályozás ellenére a jogélet mégis működőképes volt.

A Jüan- (Mongol-) dinasztia (1271–1368) bevezette a társadalmi szegregációt, amely három népcsoportra osztotta Kínát: a mongolokra, a hanokra (kínaiak) és a színes szeműekre (török nyelvű népek, tibetiek stb.). A legfontosabb posztokat mongolok töltötték be, a kevésbé jelentős hivatalokat színes szeműek is betölthették, míg a kínaiak számára csak az alsó fokú közigazgatás maradt, amely annyira sértette az írástudásban járatosabb dél-kínai hivatalnokokat, hogy sokan ki is vonultak a közigazgatásból. 1315-ben újra bevezették a hivatalnokvizsgát, de éppen annak lényegi elemeit sikerült az ellentétébe fordítani, hiszen a mongolok számára kvóta állt rendelkezésre, míg vizsgázni a legműveltebb dél-kínai írástudóknak kellett. A törvénykönyvek szintjén is megfigyelhető a mongol szokások behatolása. Ugyanakkor – mint a kínai történelem során mindig – itt is találkozhatunk az idegen szokások és az idegen jog sinizálási folyamatával. Már az 1291-ben kiadott, egész Kínára vonatkozó kódex több kínai jogi elemet is tartalmazott a mongol szokások mellett, és a későbbi időszakban a sinizálási folyamat tovább folytatódott. 1346-ban jelent meg a *Zhizheng Tiaoge* elnevezésű nagy törvényhozási mű. A kódex 150 dekrétumot, 1750 szakaszt és 1000-nél is több precedenst tartalmazott (a koreai kódex alapjául is szolgált egyben).

A Ming-dinasztia (1368–1644) idejében a kereskedelem helyett ismét a mezőgazdaság került a középpontba. A korábbi korszak etatizmusa és centralizációja tovább fokozódott. A társadalmat három rétegbe sorolták: parasztok, katonák és kézművesek. 1368-ra készült el a Ming-kódex (*Da Ming lü*) első változata, amely 1389-re szilárdult meg. Az alap itt is a Tang-kódex volt, érdekesség, hogy a császár személyesen is részt vett a kodifikációban, a szöveg végleges változatát ő állapította meg (megérné a filológiai fáradságot, hogy vajon nem lehetséges-e kínai hatást látni abban, hogy a nagy francia kodifikáció során Bonaparte is hasonló szerepben tetszelgett). A Ming-kódex szerkezete az alábbiakat foglalta magában: 1) általános alapelvek; 2) közigazgatási jog, igazgatási parancsok és a hivatalos dokumentumok készítésének módja; 3) magánjog, házassági és öröklési jog, földtulajdon; 4) rituális szabályok; 5) hadijog; 6) büntetőjog, büntetőeljárás és börtönügy; 7) közmunkaügy. Bármennyire is kifinomult volt a kódex, előírásai sok esetben azért nem érvényesültek, mert a Ming-dinasztia első császára maga szegte meg a törvényeket, amikor érdekei úgy diktálták. Kiadott például a kódexszel ellentétben álló rendeleteket, vagy egyedi ügyekben jogellenes döntéseket hozott. E döntések tömegmészárlásban manifesztálódtak. Hu Weiyoung kancellár perében a császár jogellenes módon a kényelmetlenné vált hivatalnok több ezer hívét (egyres források szerint 30 000 embert) végeztetett ki. Az olvasók megítélésére bízunk, hogy Hongwu császár cinikus reálpolitikus vagy bölcs dinasztiaalapító volt-e, ugyanis megtiltotta utódainak, hogy az ő személyes példáját kövessék (mármint a törvénykönyv negligálását illetően), és arra buzdította őket, hogy szigorúan ragaszkodjanak a

kódex előírásaihoz, ez azonban nem következett be, és a kódexszel ellentétes rendeletek meghozatalára került sor.

A Qing- (Mandzsú-) dinasztia (1644–1911) idején volt legnagyobb területű a kínai állam (a ma ismert területen túl idetartozott Külső-Mongólia, Tajvan és néhány orosz uralom alá tartozó peremvidék). A Qing Birodalom soknemzetiségű állam volt. A hivatalos dokumentumokat több nyelven szerkesztették (kínai, mandzsú, tibeti, mongol). A közigazgatásban Mandzsúria preferált helyzete fennmaradt. Az ország egy túlcentralizált közigazgatás felé indult meg, és a mesterségesen alacsonyan tartott hivatali illetmények túlbürokratizált rendszert teremtettek. A vizsgarendszer is kontraproduktívá vált. A hanyatló korszakban a jogélet is a Ming-hagyományokra támaszkodott. A Qing-kódex (1644) alapszövege mind tartalmában, mind szerkezetében a Ming-kódexet követte. Az első hat fejezet a hat minisztérium ügykörét jelenítette meg, a hetedik pedig az általános szabályokat tartalmazta. A szabályok esetenként a Ming-kori joganyag szó szerinti ismétlései voltak. Fontos megállapítani, hogy egységes kínai jogi gondolkodás nem létezett. Ugyan a konfucianizmus államvallás lett, de volt olyan korszak, amely a legizmus (pl. Koi, 2011a) tanaira támaszkodott, például a Qin-dinasztia idején. Az ideológia ugyan a konfucianizmuson nyugodott, de az állam jogpolitikája a legizmus tanácsait követte.

A kínai jog főbb intézményei (családi jog, büntetőjog, továbbá eljárásjogok) ismeretése a rendelkezésre álló terjedelmi kereteket szétfeszítené. Szükséges azonban röviden jellemeznünk a jog modernizálására tett kínai kísérleteket. A magánjog modernizálása német és svájci mintára zajlott (hozzátehetjük, hogy a mai napig megfigyelhető a kontinentális és az angolszász minták közötti választás igénye a jogi modernizálás során, de a maoista korszaktól kezdve még ide kell számítanunk nem jelentéktelen mennyiségű szovjet-orosz jogi hatást is). A harmincas években a köztársaságkori kodifikációs munka nyugati orientáció mentén haladt (itt Wang Chonghui nevét szokás kiemelni). 1933-ban egyszemélyes kodifikációs munkaként készült el néhány hét alatt az új alkotmány (Wu Jingxiong tollából). Őt az USA-ban mind O. W. Holmes, mind R. Pound egyaránt nagyra tartotta. Szükséges azonban megjegyeznünk, hogy a mai népi Kína inkább Shen Jiabent tartja a modern kínai jogtudós archetípusának (Pan–Ma, 2010:7). A maoista Kínában nem építettek ki a szovjet szocialista jogrendszerhez hasonló általános jogrendet. 1950-ben három fontos törvény jelent meg: a földreformról szóló törvény, a házassági törvény és a szakszervezeti törvény (utóbbi teljes egészében szovjet mintára készült). 1954-ben született meg Kína első szocialista alkotmánya, amelyet egy 1975-ös, illetve egy 1978-as átmeneti szöveg követett, és a mai napig hatályos új alkotmány 1982-ből való (Koi, 2011b). 1979-ben született meg az első büntető törvénykönyv, melyet 1997-ben átfogóan módosítottak (Pan–Ma, 2010:172). 1986-ban jelent meg egy részleges polgári törvénykönyv (Hamza, 2002:302–303; Koi, 2005; 2007) is. A kínai rendszer sajátossága, hogy részben még az elhibázott korai maoista káderpolitikának köszönhetően, ahol nem jogvégzett személyek is lehettek például büntetőbírák, 1985-ös adatok szerint 2 millió jogi szakember hiányzott a Kínai Népköztársaságban, mivel sem polgári, sem büntetőjogot nem oktattak, az önálló közigazgatási jog tudománya pedig szintén az 1970-es évek végének, 80-as évek elejének terméke. Volt

olyan év a reform és nyitás politikája idején, nevezetesen 1979 és 1981 között, hogy semmiféle jogászképzés sem folyt az egész ország területén. Példának okáért 1976-ban az egész Kínai Népköztársaságban 49 fő, és 1978-ban is csak 99 fő tanult a jogi és államigazgatási irányú felsőoktatásban. A legmagasabb számot 1949 és 1984 között az alábbi évek mutatták: 4015 fő (1949), 3113 fő (1983), 3103 fő (1984). Az ezen kívüli években 109 fő (1980) és 1403 fő (1952). 1949 és 1984 közöttől 16 alkalommal történt felmérés, pontosabban ezen évekből áll rendelkezésre adat (1949, 1952, 1957, 1962, 1965, 1970, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980), az átlagszámításaink szerint kerekítve 985 fő. 1995-ben, 2000-ben és 2006-ban a számok jelentősen megemelkedtek. A kínai statisztikai adatok feltüntetik azon beiratkozottak számát is, akik általános főiskolai képzés során tanultak jogi tárgyat, ezek számát a szakirányú (csupán hároméves) képzés számai mögött zárójelben tüntetjük fel. 1995-ben 40 149 fő járt jogi szakirányra (+52 469 fő tanult egy vagy több jogi tárgyat). 2000-ben 124 053 fő vett részt jogi szakirányú képzésben (+147 963 fő tanult egy vagy több jogi tárgyat). 2006-ból csupán a jogi szakirányra beiratkozottak számát tüntetjük fel, ez 70 236 fő. A pusztai statisztikai adatok alapját a kínai források 1986-os KSH-átvételének újraközlése (Jordán, 2008:275), illetve a *Chinese Statistical Yearbook* 1997-es, 2002-es és 2007-es adatainak közreadása (Jordán, 2008:276) képezi. Újabb kínai forrásrészleteket a jogi és államigazgatási képzésről a felsőoktatáson belül nem közöl (Bo, 2004:149–156). A nemzetközi jognak (a szovjethez hasonlóan) kialakult egy sajátosan kínai típusú felfogása (Koi, 2010).

TÁRSADALMAK A KÍNAI JOG BEFOLYÁSA ALATT (462–488.)

A kínai jog befolyása alatt lévő társadalmak jelen esetben Vietnámot és Koreát jelentik. Vietnám helyi értékét a Kínához való viszonya határozza meg. Ez nemcsak a történelem, hanem a jog szempontjából is a kérdés egyik sarokpontja. A kínai kultúrával Vietnám már kezdetől fogva szoros kapcsolatba került, az indiai kultúra hatása ezzel szemben másodlagos, és békésebb folyamat volt. A kínai kultúrát – nem egészen békés módon – a kínai hadsereg és a hivatalnokok terjesztették, ideértve a közigazgatás rendszerét, az írásbeli vizsgarendszert, a korabeli kínai állam- és jogelméletet, illetve a hatalom, valamint az idősek tiszteletét. Mindezeket, illetve a technikai és kulturális örökséget Kínától vették át, ideértve a 20. századig a vietnámi írás kínai jelrendszerét, valamint a kínai klasszikusok olvasásának hagyományát. Az elit nagyon sokáig inkább kínaiul beszélt, és nem a köznép által beszélt vietnámi nyelvet használta. Még az indiai buddhista hatások is Kínán keresztül jelentkeztek. A vietnámi társadalomban a mai napig jelen van az a felfogás, hogy a konfuciánus etikának primátusa van a jog felett, illetve a jog felhasználását egyéni előnyök biztosítására a közösséggel szemben, illetőleg a jogi eljárásokat kifejezetten károsnak ítélik meg. Míg ma az USA-ban 400 főre jut egy jogász, Japánban 7000 főre, Vietnámban pedig 20 000 főre vetíthető ez a szám (a rendelkezésre álló adatok alapján a Kínai Népköztársaságban 6867 főre jut egy jogász).⁴

A jogforrások száma igen alacsony, mivel csupán kéziratok maradtak fenn, amelyeket a kínai konfuciánusok iránt rajongó vietnámi értelmiség nem tartott valami sokra, és közgyűjtemények hiányában gyűjtésük sem valósult meg. Mindehhez hozzájárult az

is, hogy a nyomtatás a modern időkben is alig volt jelen, illetve a számos háború sem segítette elő a jogforrások fennmaradását. A Ming-kori megszállás alatt hadizsákmányként elvitték az összes vietnámi állami iratot, ezeknek a sorsáról semmit sem tudunk. E rendkívül gyászos kép eredménye, hogy a 15. század előttről semmilyen forrásanyag nem maradt fenn.

Az 1760 után megalkotott Le-kódex is mindössze két csonka példányban maradt fenn, amely szerencsénkre kiadja a teljes jogforrást, melyet Párizsban őriznek. Elmondható, hogy a vietnámi jogot a büntetőjogi elemek túltengése jellemzi, ellenében a jellegadó kínai jogi kultúrával, ahol a közigazgatási jognak a büntetőjoggal azonos erős szerep jutott. A korai időkben a kínai büntetőjog hatásaival lehetett számolni, amelyet 1028 után indiai hatásra a büntetések mérséklő buddhista etika szelídített. Még az emberölés esetében is legfeljebb botozást írtak elő, és az államellenes bűncselekmények elkövetésére sem fővesztést írtak elő, hanem megbocsátottak az elkövetőknek. Nyilván ez a fajta magatartás az idők kódén át roppant humánusnak tűnik, ugyanakkor nem túlságosan szolgálja az állam fennmaradását.

Az 1760 után megalkotott Le-kódex 722 szakaszból állt, ennek közel fele, 342 szakasz olyan volt, amelynek nem volt sem kínai, sem indiai megfelelője. A kódex 6 könyvre és 13 fejezetre oszlott. 1. könyv, 1) fogalmak, alapelvek (1–49. §§); 2) a fegyveres testületek (50–96. §§). 2. könyv, 3) közigazgatás (97–240. §§); 4) a hadsereg (241–283. §§). 3. könyv, 5) a házassági jog (284–341. §§); 6) tulajdon (342–400. §§); 7) nemi deliktumok (401–410. §§). 4. könyv, 8) lopás és vagyon elleni erőszakos bűncselekmények (411–464. §§); 9) testi épség elleni erőszakos deliktumok (tettlegesség és bírósági eljárás) (465–514. §§). 5. könyv, 10) csalás és megtévesztés (515–552. §§); 11) kisebb bűncselekmények (553–644. §§). 6. könyv 12) letartóztatás (645–657. §§); 13) büntetőeljárás (658–722. §§). A kódex kevés általános szabályt tartalmaz, általában csak a fogalmak, alapelvek esetében. A kérdéseket túlzottan hosszasan és kazuisztikusan tárgyalják. A törvénykönyvre jellemző egy viszonylagos rendezettség, melyet ismétlések törnek meg. A kontinentális európai dogmatikán csiszolt elmével – még ha nyilván egy jóval korábbi korszak földrajzilag távoli alkotását tekintjük – azt kell mondanunk, hogy ez a joganyag nem egy jogdogmatikai csúcstermék (elég csak a különös részi fogalomhasználat buktatóira utalnunk). Nem szolgálja a pozitív viszonyulás kialakulását az sem, hogy paranoid kódexszel van dolgunk. Különféle kazuisztikus esetekben, mintegy a korábbi buddhista tendenciákat a visszajukra fordítva szabnak ki megfelelő dolgokért halálbüntetést, például: palota irányába nyilazók, palotai asszonyokhoz szóló idegenek, tiltott határátlépők, titokban idegenekkel beszélők, határ közelében földterületet idegeneknek eladók. Még a sötét árulókat is száműzetéssel büntették (véltetően állami egyedáruság alá eső termék volt). Jany János helyesen ítéli meg, hogy a szabályok alapján egy erősen bezárkózó, az idegenektől abszurd módon rettegő állam képe bontakozik ki. A vietnámi kódexnek az uralkodó és környezete büntetőjogi védelmét szolgáló szabályait a thai törvények átvették. A Le-kódexet felváltó 1813-as Gia Long-féle új büntető törvénykönyv a kínai Qing-kódex másolata. Szolgai követésének oka a mintaadó kódex világossága, illetve az volt, hogy ekkorra rengeteg kínai hivatalnok tevékenykedett Vietnámban.

A koreai jogi gondolkodásban a kodifikált jog erős volt, szokásjog többségében nem vagy minimálisan létezett. Főleg kínai konfuciánus és indiai buddhista hatások érték. A Meiji-korszakban Japán elfoglalta Koreát, és japán közigazgatást vezetett be, így német és francia minták közvetítője volt. A hagyomány szerint a legelső írott jogforrás Koreában Kr. e. 2333-ból való, de ennek csak Kr. e. 7. századi töredékes szövege ismeretes, 8 szakaszából 3 maradt ránk (emberölés esetén halálbüntetés; lopás esetén rabszolgaság; testi sértés esetén anyagi kompenzáció volt a szankció). Az 1397-ben kiadott hat kódex és az 1484-es nagy kódex büntetőjogi jellegű volt. A hat kódex a miniszteriális szerkezethez igazodott, és nem jelentett átfogó szabályozást, mivel a büntetőjog mellett csupán adójogi és elszórtan magánjogi kérdések voltak megtalálhatóak benne. A társadalom számára nem a jogismeret volt az elvárás, hanem hogy engedelmeskedjenek a hivatalnokoknak, ezért a jog a hivatalnokok számára készült, állami parancs volt, a műveletlen tömeg ellenőrzésére. Ugyanakkor a tudós hivatalnok (*yangban*) nem szorult a jogra, mert viselkedését a kínai moralitás (*ye*) határozta meg. Ezért a jogot és a joggal való foglalkozást lenézték, így Koreában jogtudomány még csírájában sem alakult ki. Egy korabeli koreai bölcs egyenesen azt tanácsolta: „olvass tízezer könyvet, de ne jogot”. Ennek a mentalitásnak hála, nem íródtak jogtudományi munkák, a kodifikáció is a korábbi törvények kiegészítésében manifesztálódott. Mindezek eredményeképpen Korea első alkotmányának megjelenése 1899-re esett, a második világháborút követően véget ért a japán megszállás, ezt követően angolszász mintára rendezték be a koreai jogrendszert, bár a tudományra a német nyelvterület gondolkodói hatottak (Hans Kelsen, Gustav Radbruch).

A JAPÁN JOG (489–521.)

A kötet egyik komoly dilemmája volt a japán joghagyomány besorolása. A szerző a kérdést olyan módon oldotta meg, hogy bár besorolta Japánt a kínai jogi kultúrkörbe, de ott önálló fejezet rangjára emelte; nyilván ez nem jelenti azt, hogy ettől még önálló jogi kultúrkört alkotna. Nyilván Japánnal kapcsolatban számolnunk kell azaz, hogy jogtörténetében egyszerre volt jelen a hagyományokhoz való ragaszkodás, valamint kínai, illetve számos más külföldi hatás jelenlétével lehet számolni a jog területén is.

Japán vonatkozásában meglehetősen jelentősek a kínai hatások, mind a buddhista, mind később a konfuciánus vonalon, amely azt jelentette, hogy a kínai jog – és ezen belül főleg a kínai büntetőjog – hatásaival kellett számolni. A korai kínai krónikák a Kr. u. 5. században kiemelik, hogy a súlyos bűncselekmények elkövetőinek hozzátartozóit is kivégzik (hasonló volt a középkori európai gyakorlat is), illetve a kínai forrás rámutat, hogy Japánban a súlyos büntetéseknek köszönhetően kevés a tolvaj, valamint az emberek nem fordulnak bírósághoz (ez ma is igaz).

Japánban a hivatali tisztségek betöltését születési előjogokhoz kötötték, így nem gyökeresedett meg az a kínai minta, mely szerint tanultság révén bárkiből hivatalnok válhatott. Ugyanakkor Japán történetében az első fővárost (Nara) a Tang-kori Kína

fővárosának (Chang'an) mintájára építették fel (később a főváros Kiotóba került). A 645-ben megvalósult Taika-reform jogi reform volt, amely szintén kínai mintára ment végbe. Az írott jog négy fajtáját különböztették meg: 1) büntetőjog (kín. *lü*, jap. *ritsu*); 2) közigazgatási jog (kín. *ling*, jap. *ryo*); 3) királyi edictumok (kín. *ke*, jap. *kyaku*); 4) egyedi utasítások (kín. *shih*, jap. *shiki*). Az első japán közigazgatási törvények már a 660-as években megjelentek. Az első nagyobb szabású büntetőjogi és közigazgatási jogi, ún. Taiho-kódexet a „japán Justinianusnak” nevezett Monmu Tenno (ur. 697–707) adta ki 702-ben. 757-ben jelent meg a Yoro-kódex, amely 1869-ig hatályban volt. Legnagyobbrészt büntetőjogi szabályokból állt, amely 500 szakaszt tartalmazott. Az anyagi büntetőjog a vagyon elleni deliktumok mellett az eljárásjog vázlatát foglalta magában, olyan sajátos cselekmények is szerepeltek benne, mint hadsereg jogtalan szervezése és mérleghamisítás. A halálbüntetést igen ritkán alkalmazták, többnyire lefejezés vagy megfojtás formájában.

A japán jog második korszakát a Tokugawa-sógunátus korszaka (1600–1868) jelentette. A 19. században észlelték Japán lényeges lemaradását, de a nyitási kísérlet a rendszer összeomlását idézte elő. Mindezek mellett a jogban is csak korlátozott mértékű változásokkal számolhatunk. A differenciálódás az öröklési jogban is megjelent. A samurájok is fogadhattak örökbe, fiú utód hiányában, ilyen nemű gyermekeket, amely azzal járt, hogy a földadomány a samurájcsaládoknál maradt. Az örökbefogadásokat az állam igyekezett gátolni. A szülői hatalom fennmaradt a gyermekek felett, fizikailag bántalmazhatók, örökségből kitagadhatók, súlyosabb esetben megölhetők voltak. A gyermekeknek szüleik irányában engedelmisségi kötelezettsége volt, ugyanakkor államellenes bűncselekmény vagy a feljebbvaló elleni konspiráció esetében a gyermekeknek feljelentési kötelezettsége volt a szülőkre vonatkozólag. (Ez a kérdés Kínában is felmerült, de ott a szülőkkel szemben a feljelentési kötelezettséget nem kívánták meg. Japán vonalon ezzel szemben a legista felfogás érvényesült.) A büntetőjogban a Ming-dinasztia kódexe révén a kínai hatás érvényesült. A Qing- (mandzsú) büntetőkódex (1644) azonban csak késve és részlegesen jutott el Japánig. Ennek oka a mandzsú kódex még japán viszonyokhoz mérten is nagy szigorúsága volt. Ezért a büntetőjogban a korábbi japán szokások módosított variánsai érvényesültek, amely azt jelentette, hogy a büntetőjogot tartományonként szabályozták.

A Tokugawa-rendszer összeomlását követte Meiji (Mutsuhito) császár uralma, aki 14 esztendősen, 1868-ban egy új kormányzati rendszer felállításáról szóló dokumentumot adott ki (melyet tévesen alkotmánynak neveznek). Ez a végrehajtó hatalom jogköreit szélesítette, negligálva a törvényhozás és a bíráskodás külön hatalmi ág voltát. Az állam irányítása a Nagy Államtanács (Dayokan) feladata volt, amely eltörölte a feudális rendszert, megszüntette a samurájok privilégiumait, új nemzeti adminisztrációt állított fel, új bírósági rendszert alkotott, modern iskolahálózatot szervezett. 1889. február 11-én a népnek juttatott alkotmányként jelent meg a Meiji császárhoz tapadó jogi dokumentum. Az alkotmány szövegét a Tokugawa-rendszer ellenzékének vezéralakja, Ito Hirobumi dolgozta ki porosz mintára. A kidolgozásban a japán polgári törvénykönyv kodifikációjában is részt vevő Hermann Roesler (valamint Lorenz Stein és több német jogtudós) vett részt. A túldemokratizáltnak még jó

szándékkal sem nevezhető porosz alkotmány jól beleillett a japán gondolkodásba, annak ellenére, hogy korábban sem az alkotmányozás gondolata, sem alkotmány-szöveg nem jelent meg Japánban. A forma nyugati hatást tükrözött (alapvetően a haladó nyugati alkotmányos gondolatok nélkül), a tartalom azonban japán volt. Az uralkodói szuverenitás hangsúlyozásával a Meiji-alkotmány az abszolút monarchia jogi alapidokumentumává vált, amely egyaránt elvetette a hatalommegosztás elvét és gyakorlatát.

A polgári jogban a BGB hatására japán kereskedelmi törvénykönyv és polgári eljárásjogi kódex jelent meg. Ebben az időben, a japán felfogás szerint, az a mondás járta, hogy „ami nem német jog, az nem is jog”. Ugyanakkor francia hatások is megfigyelhetők voltak. Számos fogalmat japán gondolkodás szerint fordítottak. Az alanyi értelemben vett jog kifejezés (*facultas agendi*, illetőleg *right* típusú jog) a japán bürokráciát aggodalommal töltötte el, az, hogy az embereknek „joguk lehet”. Így az embert megillető jogokat – a konfuciánus tanítással összhangban – a menny által adományozott jognak fordították. A perindításhoz való jogot passzív szerkezetben úgy fordították, hogy mindenkinek joga van „átesni” egy bírósági eljáráson. Időnként előfordult, hogy nem értették meg helyesen a német vagy francia szöveget, így azt félrefordították. Volt olyan törvény (társasági törvény), amely hatástalan maradt. A szabályozást 1950-ben vezették be, ugyanakkor részvénytársasággal kapcsolatos perre először 1995-ben került sor.

A második világháborút követően Japán elfogadta a potsdami határozatot (1945. július 26.), de nem az új alkotmány kidolgozását tartották elsődleges prioritásnak. Nagy megrökönyödést keltett a 19 amerikai szakember által kidolgozott, első alkotmány tervezete, amely egy katona, nevezetesen Douglas MacArthur tábornok útmutatásai alapján készült. Az egyes szakemberek a különböző fejezetek megfogalmazásáért feleltek, ugyanakkor megjegyzendő, hogy egy személyt leszámítva soha nem jártak Japánban, nem ismerték a helyi jogi kultúrát. Az oktrojált alkotmány magában foglalta a feudális rendszer felszámolását, a háborúról való lemondást, ugyanakkor helyén hagyta az uralkodót (Hirohito császárral kapcsolatosan a lemondatás, illetőleg a háborús bűnősként történő bíróság elé állítás terve is felmerült). Társadalmi vita kezdődött az alkotmányról, amely csak csekély mértékű változtatást ért el, azonban fontos volt, hogy a császári család által használt és kevesek által értett formális nyelv helyett a fordítás során az élő, beszélt japán nyelvet alkalmazták, hogy az alkotmány-szöveg mindenki számára érthetővé váljon. A modern Japán alkotmánya 1947. május 3-án lépett hatályba. Az új jogforrási hierarchia alapjává az ún. hat törvény vált. Ennek csúcán az alkotmány áll, ezt követi a büntető törvénykönyv, a büntető eljárásjogi törvény, polgári törvénykönyv, polgári eljárásjogi törvény, valamint a kereskedelmi jogi törvénykönyv.

A japán jog annak ellenére sem tartható a nyugati jogrendszer tagjának, hogy alapvetően a nyugati jog érvényesül benne, kontinentális felfogás formájában. A jogrend ugyanis számtalan elem keveredésének eredménye és sajátos ötvözete. Idesorolhatók a kínai felfogástól is különböző eredeti (*genuin*) japán jog, a kínai jog átvétele, illetve a nyugati jog máig ható struktúrái.

A SZOKÁSJOGOK ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI (523–535.)

Ez a fejezet a három szokásjogi fejezet elméleti megelőlegezése. Jany János világossá teszi, hogy a szokásjoggal való foglalkozás sem az ázsiai jogokkal foglalkozó nagyobb számú orientalista, sem a kisebb számú jogász számára nem bevett tevékenység, hiszen mindkét kutatói kör alapvetően jogi szövegekkel tud és szeret dolgozni. Ehhez képest a törzsi jogok vizsgálatának általában *ancillaszerep* jut, és különösen igaz ez Ázsiára, mivel a törzsi jogok helyett szívesebben foglalkoznak iszlám joggal vagy kínai büntetőjoggal, és e területeken egy hónap alatt jelenik meg annyi publikáció, mint a törzsi jogokról egy esztendőben.

A szerző három szokásjogi rendszert különít el. 1) Kizárólagos az a szokásjogi rendszer, ahol csak az adott közösség szokásjoga az irányadó, és semmi más. Eredetileg ilyen volt a mongol szokásjogi rendszer, továbbá ilyenként említhető az indonéz szigetvilág egyes közösségeinek szokásjoga is. 2) Konkurens szokásjogi rendszer a nem kizárólagos szokásjog, melynek befolyása megoszlik más konkurens jogrendszerekkel az adott területen a népesség számára. A versenyhelyzet két altípusra oszlik. A szokásjoggal versengő helyzetben állhat az állami jogrendszer, illetve a vallási jogrendszer. A szokásjogok megőrzik domináns jellegüket, ezeket a másik jogrendszer formálisan vagy hallgatólagosan elismeri. A hindu jog kollízió esetén az írott törvényhez képest a szokások elsőbbségét ismeri el, azaz a szokásjogot alaki jogforrás rangjára emeli. Az iszlám jog ezzel szemben a szokásokat nem ismeri el alaki jogforrásnak, de a szokások tartalma anyagi jogforrásként való elismerése ellen kifogás nem merül fel. A szokásokat több modern állam igyekezett felszámolni, például Indonézia. Ezzel szemben Indiában a szokásjog limitált dominanciáját meghagyták (családi jog), más kérdésekben (kereskedelmi jog) nyilván nem engedtek szabad folyást a szokásjogi dominanciának. 3) Komplementer szokásjogi rendszer, amikor a szokásjog egy meglévő jogrendszer által le nem fedett területet szabályoz, az együttműködés és nem a versengés jegyében. Ezt azzal a példával illusztrálhatjuk, hogy a kínai írott jogban a közigazgatás és a büntetőjog dominanciája az állami jogban a magánjog megjelenését alig tette lehetővé. Ez nem azt jelenti, hogy a magánjogi viszonyok nincsenek szabályozva, hanem azt, hogy nem írott állami törvények útján, hanem a helyi variánsok alapján működő szokásjogokban. A kínai jog az állami írott törvényeket, illetve a szokásjogok összességét jelenti. Azonban a kínai szokásjogok kevésbé kutatottak.

A MONGOL-TÖRÖK NÉPEK SZOKÁSJOGA (536–550.)

E fejezet a mongol szokásjogot (Riasanovski, 1965), illetve a kazak szokásjogot (Olcott, 1987) foglalja magában. Szükséges megállapítani, hogy ez a témakör nem nagyon mozgatta meg a tudósok fantáziáját, és az ilyen irányú művek egy része inkább csak az adott területekkel foglalkozó bevezetés és nagyobb részben az adott népekkel kapcsolatos orosz politikát tárgyalják. A türkmén és a kirgiz szokásokról (melyek főbb vonásaikban megegyeznek a mongol és a kazak szokásokkal) nagyon gyakran a területen járt, saját megfigyeléseit írásba foglaló Vámbéry Ármin (Vámbéry, 1885; Riasanovski,

1979)⁵ adataira kénytelen támaszkodni a tudományosság. A mongol szokásjog sajátosságát az adja, hogy mongol állam (mi több, a világ legnagyobb birodalma) állt fenn. A mongol szokásjog első korszaka a Mongol Birodalom kialakulásáig tartott. Ennek legfontosabb döntéshozó szerve – a törzsi előkelőket tömörítő – *Khuriltai* volt, amely megválasztotta a klánt, és döntött háború, valamint béke kérdésében. Sok kérdésben csak konzultatív hatásköre volt, de tekintélye miatt megkerülni nem lehetett. A legkidolgozottabb jogtest a családi jog volt, melyhez képest a magánjog, illetve a büntetőjog csökevényesnek tekinthető. A feleségek közül kiemelkedett a főfeleség (első asszony), a sorrendiségnek az öröklési jog miatt volt jelentősége az elsőszülött fiú szempontjából (az elsőszülött fiú nagyobb vagyoni hányadot örökölt, a legkisebb fiúgyermek viszont megörökölte apja feleségeit, akiket saját anyja kivételével feleségül is vehetett). A legelterjedtebb mongol házassági forma az adásvételes házasság volt. Ismert volt még a házassági szolgálat (a jövőendő vőlegény 6-8 évet dolgozott leendő apósánál), illetve szükséges említeni a feleségcsere jogintézményét is (X család fia elvette Y család lányát, illetve Y család fia elvette X család lányát).

A második korszak nyitányát a Dzsingisz kán által kibocsátott *yasa* jelentette. A szöveg nem maradt ránk, így emiatt perzsa, egyiptomi, örmény és kínai forrásokból lehet rekonstruálni. Még az sem dönthető el, hogy a *yasa* kódex volt, vagy pedig szóban elhangzott konkrét utasítás (kódexként tekint rá Vernadsky és Riasanovsky; szóbeli utasításként értelmezi Popov és Vasiliev). A különféle szövegkompozíciók alapján elsősorban a közigazgatás és a hadügyek dominálnak. A házasságtörésre halálbüntetést szabtak ki, amely ellentétes a mongolok szabadabb szexuális viszonyrendszerével, és ebben a szerzők kínai hatást látnak. 1640-ben jelent meg a mongol–ojrát joggyűjtemény, amely orosz és német fordításban ismeretes. A szövegvariánsok egymástól eltérnek, a családjog, a büntetőjog domináns a magánjoggal szemben. A *yasa*hoz képest a szigorú büntetések finomodtak, vélhetően buddhista hatásra. A halálbüntetést kivéve, a háború esetén elkövetett közösségellenes deliktumokat (árulás, dezertálás) a vagyoni kompenzáció váltotta fel (még emberölés esetén is). Ellentétben a kínai szülő-gyermekek viszonytal (ahol a gyermeknek szülőtisztelőnek kellett lennie, és a fegyverrel rájuk támadó felmenőkkel szemben sem védekezhetek, az apák gyermekeiket büntetlenül megölhették), a mongol szokásjog mind a szülők megölését a gyermekek által, mind a gyermekek megölését a szülők által azonos súlyú cselekményként ítélte meg, de halálbüntetést egyik esetben sem kellett kiszabni. A burját családjog ismerte a feleségcserét, illetve ha a feleség negyedik alkalommal is megszökött a férjétől, akkor elválnak kellett tekinteni, és a szerzett vagyont kölcsönösen vissza kellett szolgáltatni.

A kazak szokásjog sokban emlékeztet a mongol szokásjogra. A viták a nomád életforma sajátos színtereire összpontosultak, az emberölés és a testi sértés különböző eseteire, az állatokra, a téli-nyári szállásterületre, illetve a földekre és a kutakra. Tipikus bűncselekmény volt a szerelemföltés motívuma miatt elkövetett, a teljes állatállományelhajtásával járó, éjszakai baromlopás. A mongol–kazak szokásjoghoz hasonló volt a jurchen (mandzsú) törzsek szokásjogi rendszere, amelynek tipikus jogintézménye volt a leányrablás.

SZOKÁSJOGOK AZ ISZLÁM ÁRNYÉKÁBAN (551–581.)

Az első vizsgálandó rezsim az Afganisztánban élő, jelentős létszámú, iráni nyelvet beszélő *pashtun* törzs, melynek szokásrendszere a *pashtunwali*. E mellett a szokásjog mellett az iszlám jogot is kötelezőnek ismerik el magukra nézve, sőt a szokásjogot is az iszlám jog részeként értelmezik, holott nem az. Említendő, hogy a szélsőséges értelmezéseikről ismeretes tálibok szinte kivétel nélkül a *pashtun* törzs tagjai, azonban mindez nem jelenti azt, hogy ezek az értelmezések a *pashtun* szokásjogi meggyőződést tükröznék. Ez a fajta szokásjog az asszony, az arany és a föld jegyében teljesedik ki. Ha egészen pontosak akarunk lenni, maga a *pashtunwali* szó nem szokásjog, hanem egyfajta becsületkódex, melynek legfőbb erénye a becsületes férfiember számára a hősiesség (*nang*). Ez a legnagyobb dicséret, amit egy *pashtun* férfiról el lehet mondani. Ez jelenti a saját becsület, illetőleg a család és az egész klán becsületének a megvédését, továbbá a gyengébbek – főképpen a nők – védelmezését is. Ismeretes e szokásjogon belül a *levirátus* intézménye is. A becsület védelmének körébe tartozik a harcban tanúsított bátorság is. Tilos nők, gyermekek, zarándokok és *mullahok* megtámadása a harc során. A *pashtunwali* szokásjog egyik fontos eleme a vérbosszú is, amely a reciprocitás elvén alapul, azaz semmilyen cselekményt nem lehet viszonzás nélkül hagyni. Ez ugyanúgy lehet az udvariassági formulák kölcsönös megtartása, mint akár a *poena talionis* érvényesítése. A férfiak gyűlése a mongol eredetű szóval megnevezett *jirga*, ezen belül az Afgán Monarchia által intézményesített *loya jirga* a legfontosabb. Ez fogadja el az alkotmányt, választja meg a királyt, vagy dönt háború kérdésében, és nyilván ez a *pashtunokra* is kihat.

Az indonéz szokásjog (*adat*) a klasszikus iszlám jog egyik *terminus technicus*a. Esetenként ezek a szokásjogok az iszlám jog szabályait felülírják Indonéziában ugyanúgy, mint a nigériai *yoruba* törzs viszonylatában. A holland gyarmati közigazgatás szándékosan fenntartotta a jogi pluralizmust, és erősítette a vidéki jogi kultúrákat, miközben az iszlám jog előretörését igyekezett megakadályozni. Az indonéz szokásjogot mind a közvetlenül irányított területeken (*inlandse rechtspraak*), mind a helyieknek biztosított korlátozott önkormányzatisággal rendelkező területeken (*inheemse rechtspraak*) továbbra is alkalmazták, főként magánjogi kérdésekben. Ugyan egyes körök az indonéz szokásjogot károsnak tartották, de a valóságban a modern indonéz kormányok sem szüntették meg a vidéki területeken, így főleg a családjog, de részben a tulajdonjog területén is fennmaradt.

A maláj szokásjog (*adat*) az indonézhez hasonlóan igen komplex rendszer, mely Szumátra szigetéről származtatható. A maláj szokásjog elsősorban szóbeli, itt azonban nem csupán normatív szövegek hagyományozódnak át, hanem könnyen megjegyezhető mondások, versecskék. Nemcsak a joghoz olykor csak távolról kapcsolódó mondásokat örökölték át, hanem a hozzájuk kapcsolódó magyarázatot is. A házasság tartalma archaikus és igen hosszadalmas eljárásokat foglal magában (gyűrűküldés, gyűrű visszaküldése a szülők részéről, vagy kedvező vélemény esetén gyűrűátadási ceremónia rendezése). A házassági ajánlatra azonban már gyorsan kell válaszolni, és ha megszületik a meg egyezés, hét napon belül ajándékot kell vinni a lány szüleinek (pénz, illetve arany vagy

gyémánt ékszer formájában). Ha ez nem következik be, a fiúnak pénzbüntetést kell fizetnie. Sajátos szokás, hogy az asszony házassági trónon foglal helyet a házassági szerződés megkötése után. Egyes vidékeken a menyasszonyt régi kínai ruhába öltöztetik (ez egy maláj király által elvett kínai hercegnő teremtetten régi divatból fakadt). Az iszlám jog által erősen szankcionált, tiltott szexuális viszony megítélése terén a maláj szokások engedékenyebbek, általában pénzbüntetést írnak elő, de van olyan adatjog, amelyik azt mondja, hogy a felek rendezzék a kérdést egymás között. Az olyan házasságkötés után, ahol az asszony a származási törzse révén jut megélhetéshez, a férfi szerepe a maláj mondás szerint a „kalapja felakasztásában” (ahogy hazánkban mondanák: „szögre akasztásában”, azaz vagyoni passzivitásban, munkátlanságban) rejlik. A rendszer, öröklési tekintetben, nőági elven működik. A büntetőjog szerepe kevésbé jelentékeny, a deliktumokat kevésbé szigorúan kezelik, inkább a harmónia helyreállításán fáradoznak. Ennek köszönhetően nagyon gyakori a vagyoni kompenzáció. Ugyanakkor az animista *dayakok* számára a lopás az elképzelhető legnagyobb bűn, mivel a hegyoldalakban termelt rizs rengeteg munkát követel, ezért figyelmüket erre összpontosítják, így ennek a helyzetnek lopásra történő kihasználása igen nagy bűnnek számít. Az elkövetőt vagyoni büntetéssel sújtják, illetve állattáldozatot mutatnak be.

SZOKÁSJOGOK KELET-ÁZSIÁBAN (582–603.)

Az indiai állam a szokásjog teljes elismerése felé indult meg, a törzsek jelenlétét fontosnak tartják, azonban ezek tudományos vizsgálata csak Pandzsáb területére nézve történt meg (Rattigan, 2006). A modern India attitűdje is támogató a törzsek iránt, alkotmányos védelemben is részesülnek a szokásjogok. Elfogadhatatlannak csupán egyes negatív jelenségeket tartanak, például: nők vagyontárgyként kezelése, beteg gyermekek megfojtása, gyermekházasság, rabszolgaság, alkoholizmus, játékszenvedély. Érdekesség az északkeleti hegyvidék *garo* nevű törzsének becsületkódexe, amely támogatja a valláserkölcsei megközelítést, a becsületkódex alkalmazását és a törzsi etikettet (például veszélyes környéken a nőknek a férfiak előtt kell menniük, mivel a vadállatok mindig a sor végén állókat támadják meg). Érdekesség, hogy a rizsadagot a férfiak számára nem lehet az edény aljáról kimerni, csak a tetejéről. Az örökösödési rendszer anyai ágra épül, azonban az örökös nő férje nem lehet tulajdonos, csak a gazdaságot irányíthatja. Házassági rendszerük monogám.

A kínai szokásjog a magánjogra korlátozódik, büntetőjogi szokásokat nem vesznek figyelembe, nem tekintik elfogadhatónak. A tudományban e kérdések kutatása igen elhanyagolt, csupán két ilyen vizsgálat ismert. Az első Formosa szigetéről, azaz Tajvanról készült 1900-ban, a megszálló japán kormány megbízásából, amely a közigazgatás megszervezése céljából ismerni kívánta a főbb jogszokásokat, családi és tulajdonviszonyokat. A japán kormányzó megbízásából Santaro Okamatsu (Okamatsu, 1902) – a kiotói egyetem jogászprofesszora – készített egy ideiglenes jelentést. A másik szokásjogi gyűjtemény Kínából származik. Az 1920-as években gyűjtötték össze 1800 oldalon keresztül, mintegy 3432 egyedi jogszokást felsorolva. A gyűjtést számos tartományban folytatták. Kommentár vagy összekötő szöveg nincs, mivel csak a szokások felvételét

tudták elvégezni, ugyanis a szöveg készítője 1926-an meghalt. A gyűjteményt pedig 1930-ban Nankingban adták ki. Néhány, Shantung tartományra vonatkozó fejezetét Eduard Kroker publikálta német fordításban (Kroker, 1955).

A Fülöp-szigeteki *ifugao* törzs rizstermesztéssel foglalkozó népcsoport, amely teraszos rizsföldjeit sziklába vési. Az *ifugao* szokásjog kizárólagos szokásjog, sem állami, sem vallási jogrendszer nem befolyásolja. A felmerülő vitákat nem tekintik a felek magánügyének. A vitába keveredett felet egész közösségének támogatnia kell egy adott rokonsági fokig bezárólag. Ebből következik, hogy közeli rokonok nem folytathatnak jogvitát egymással szemben. A rizstermelés és a vízelosztás szükségletei miatt több szokásjogi szabály is érvényben van, ilyen a szokványosnak mondható lopás tilalma, becsületsértés tilalma, házasságtörés tilalma. Vannak a nyugati ember számára kevésbé egyértelmű együttélési normák, ezek közé tartozik, hogy idegenek aratás idején nem közelíthetnek a rizsföldekhez, illetőleg férfiak rokon lány külsejére, ruházatára, udvarlójára nem tehetnek negatív megjegyzést. A házasságok kétféle módon keletkeznek, egyszerű elhálással (*concubitus, cohabitatio*) vagy a két család közötti házassági szerződéssel jön létre.

KÖVETKEZTETÉSEK (604–631.)

Az eddigiek során láthattuk, hogy rendkívül különböző népek jogfelfogásával állunk szemben. Relatíve kevés az olyan elem, amely Ázsiában egészében mindenütt jellemző közös felfogást jelenít meg. Az első Jany János szerint a jogi pluralizmus jelensége, amely alól kivételt csupán egyes törzsi jogok világa jelent. A jogi pluralizmus indoka földrajzilag eltér, de vagy a vallási jog dominanciáját hordozza az állami jog felett, vagy pedig az állami jog dominanciáját a vallási jogok felett. Nyilván attól függ a vizsgálódás iránya, hogy az állami jog vagy a vallási jog-e az erősebb. Ugyanakkor az is igaz, hogy akár az állami jog, akár a vallási jog uralma érvényesül, a jog mély rétegében rejtekező szokásjogot teljes egészében sem egyik, sem másik rendszer nem képes felszámolni.

Gyakorlatilag nincs Ázsiában olyan terület, ahol a jogérvényesítést, a pereskedést követendő mintának tartanák, a különbség csupán az elítélés mértékében van. Sok helyen például idős emberek szégyenként fogják fel, ha korábbi életüket tisztességben leélve életük alkonyán kerülnek bíróság elé, esetleg ez az akár magánjogi, akár büntetőjogi vagy közigazgatási jogi konfliktus a felzaklatottság miatt az életet elvevő traumába torkollhat.

Az ázsiai társadalmak egységes jellemzője az is, hogy nem individualizált, hanem tömegtársadalmak, ami alapvetően mind a mai napig a család primátusát foglalja magában. A jogrendszer igazi alanya nem az egyén, hanem a család. Nyilván az egyéni jogok középpontba állítása nemcsak a jogi gondolkodás megváltoztatását igényli, hanem a társadalmi alapfelfogás cseréjét kívánja meg, és ez egyes helyeken lassan és ellentmondásosan zajlik (Japán, India), vagy olykor a visszajára fordul (Közel-Kelet). Ugyanakkor az ázsiai társadalmak a gyarmatosítás megaláztatásaiból egyre jobban gyógyulnak, és növekvő globális szerepük miatt egyre kevésbé lesznek hajlandók az

idegen minták követésére. Mindez azzal jár, hogy az eredeti jogi hagyományokhoz való visszatérésből eredő, főként emberi jogi konfliktusok sokasodni fognak. Erre a probléma észlelésén túl, illetőleg irányelv szintű javaslatok megfogalmazásán túlmenően különösebb megoldási javaslat nem akad.

Más-más indokolással, de Ázsia egészében az a meglátás, hogy a jog a kötelességeket és nem a jogokat (lehetőségeket) biztosítja. Kínában a családfő autoritása az elsődleges, ez azt jelenti, hogy a családfővel szemben senkinek sincsenek jogai. Ez az egész kínai jogi kultúrkörben így van, sőt ha lehet, Japánban az etikett és a szimbolika még kifinomultabb. A zsidó és az iszlám jogban ezt az autoritást az Isten iránti engedelmesség képezi le, azaz a különbség ez esetben nem az alapokban, hanem az ideológiákban keresendő. India vonatkozásában az autoritás hiányával találkozhatunk, az államit kevésbé fenyegető hatalom, azaz az indiai erőszakmentesség gondolata nem jelenti a kötelességalapú jogi gondolkodásból a jogalapú jogi gondolkodásba történő átmenetet. Ezt a fájdalmas lépést csupán Európa nagyobb részén sikerült megtenni, és nyilván a könyvből számunkra világos, hogy nem tudható, e vonatkozásban a jövőben az ázsiai területeken mi fog történni.

Meggyőződésünk, hogy ez a nagymonográfia azon ritka kiadványok egyike, amely valóban határkövet jelent a jogtudomány művelésében. Meglátásunk szerint e kötet kiindulása lehet egy már hosszabb ideje létező *Europäische Rechtsgeschichte* világához hasonlító, ázsiai tematikájú összehasonlító jogtörténet művelésének. Tudomásunk szerint a mű angol nyelvű változatának elkészülése folyamatban van, és bízunk benne, hogy ennek nyomán a történeti alapú jogtudományok művelése új nézőponttal gazdagodik. Nyilván e ténynek a roppant jelentősége hozta magával azt, hogy ilyen hosszasan és mélyen kívántunk e témakörrel a tanulmányban foglalkozni, és őszintén reméljük, hogy a szerző nemes fáradozásai a megérdemelt sikereket fogják magukkal hozni.

A kötet számadatait kissé összegezve: egy 705 oldalra terjedő monumentális munkáról van szó, ahol mintegy 530 mű került felhasználásra. A források és a szakirodalmak 80%-a, azaz 424 munka angol nyelvű, emellett 62 forrás német nyelvű (11,7%), illetőleg 39 mű (7,5%) magyar nyelvű. Mindezek mellett találkozhatunk francia, valamint egyéb nyelvű felhasznált alkotásokkal is (2-2 eset 0,4%).⁶ Ez már önmagában mutatja, hogy szinte lehetetlennek számító elvárás, hogy valaki egymástól ennyire eltérő jogi világokat egységben látni és plauzibilisen magyarázni legyen képes. Rendkívül értékes *grande trouvaille* a forrásjegyzék előtt, a könyv szövegkorpusza után található magyarázó rész, a név- és fogalomtár (632–671.), amely a teljesség igényével, a szerző által felállított jogi kultúrkörönként egybegyűjtve fejti ki a szükséges magyarázatokat a roppant és lélegzetelállítóan sokszínű anyag vonatkozásában.

Magunk úgy véljük, hogy e vállalkozás mindenképpen sikeres. Mind az orientalisztika, mind a jogtudomány ágait megismerni szándékozó számára megkerülhetetlen kézikönyv. Ez az alkotás az ifjabb kutatókat mindenképpen kitartó munkára sarkallja, illetőleg a tapasztaltabb, sőt akár a professzori szinten álló kutatók számára egyaránt követendő ideáltípusos példaképként állítható.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete Közigazgatási Jogi Kutatócsoportjának *Az állami szerepkörök változásának hatása a közigazgatás helyére és szerepére az állami szervek és funkciók rendszerében* elnevezésű kutatási főiránya keretében készült.
- ² A jogforrások és jogkönyvek esetében nemcsak Burmában, hanem Magyarországon is szokásos volt a verses formába történő átírás, erre legjobb példa Werbőczy *Hármaskönyvének* egyes latin és magyar nyelvű rímekbe szedett átíratái, melyek szintén a jobb megjegyezhetőséget szolgálták. Az érintett kiadásokat az alábbiakban soroljuk fel: latinul: Werbőczy, 1632; 1744; magyarul: Werbőczy, 1699; 1701.
- ³ Étienne Balázs orientalista, a sinológia gazdaság- és jogtörténeti vetületeinek kutatója. Lásd jogi tárgyú művei közül Balázs, 1954. A szerző a kínai közigazgatás-, bürokrácia-, jog- és gazdaságtörténet művelője volt, aki e tárgykörökben angol, francia, valamint német nyelven írt monográfiákat alkotott (és élt is ezeken a nyelvetterületeken, Stefan Balázs, illetve Étienne Balázs néven jegyezve munkáit), német földön nyelve el képesítését, a párizsi Sorbonne professzora lett. Fenti műve a *pinyin* átírással *Suishu* néven ismeretes Sui-dinasztia (581–617) történetéről szóló munka jogi vonatkozásait elemzi. A kínai történeti mű 25. könyve (fejezete) foglalkozott a büntetések és a jog kérdéseivel. Leginkább nem is a Sui-dinasztia, mint inkább a Song-dinasztia (907–1125), azaz a kínai ezüstkor problémáival foglalatzkodott. Legfontosabb monográfiái az alábbiak: Balázs, 1964; 1968. Doktori értekezését német nyelven írta a Tang-kori (617–907) gazdaságtörténetéről: Balázs, 1931–1933. A Heydt-féle gyűjtemény darabjainak kínai feliratairól lásd Balázs, 1934. Értékes tanulmányaiból megjelent magyar nyelvű fordításkötet: Balázs, 1976.
- ⁴ www.china.org.cn/china/2011-12/26/content_24249504.htm (Letöltés: 2017. augusztus 10.).
- ⁵ Vámbéry Ármin orientalista, turkológus, az MTA rendes tagja volt. A magyar Kelet-kutatás egyik alapítója, alapvetően török nyelvészettel foglalkozott.
- ⁶ Ezeket az adatokat a kötet bibliográfiai részének figyelembevételével számíttottuk ki: Jany, 2016, 672–705.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balázs, Stefan (1931–1933): Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der Tang-Zeit (618–906). *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen*, Jg. 34, No. 1, 1–92; Jg. 35, No. 1, 1–73.; Jg. 36, No. 1, 1–62.
- Balázs, Stefan (1934): *Die Inschriften der Sammlung Baron Eduard von der Heydt*. Walter de Gruyter, Berlin.
- Balázs, Étienne (1954): *Le traité juridique de Souei-chou*. E. J. Brill, Leiden.
- Balázs, Étienne (1964): *Chinese Civilization and Bureaucracy. Variation on a Theme*. Transl. J. M. Wright, Yale University, New Heaven.
- Balázs, Étienne (1968): *La bureaucratie céleste. Recherches sur l'économie et la société de la Chine traditionnelle*. Gallimard, Paris. (A 12. és 13. fejezetet angolból Charles Lecluz fordította franciára.)
- Balázs, Étienne (1976): *Gazdaság és társadalom a régi Kínában*. Angolból és franciából ford. Ecsedy Ildikó, Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Bo, Jin (2004): *China in Diagrams*. (Transl. Wang Guozhen, Tian Jian). China Intercontinental Press, Beijing.
- Hamza Gábor (2002): *Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Jany János (2016): *Jogi kultúrák Ázsiában. Jogtörténet, jogtudomány, mindennapok*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Jordán Gyula (2008): „Az ég magas, a császár messze van.” *Igazságszolgáltatás, jog és politika Kínában*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Koi Gyula (2007): Francia monográfia a modern kínai magánjogról (Piquet, Hélène: *La Chine au carrefour des traditions juridiques*. Bruxelles, 2005. Bruylant 332 pp.). *Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*, 44. évf. 1. sz., 233–242.
- Koi Gyula (2010): *Le droit international public et la Chine. La Chine pendant la dynastie Qing (la Chine impériale) et pendant la République populaire de Chine*. In: Nótári Tamás – Török Gábor (szerk.): *Prudentia Iuris Gentium Potestate. Ünnepi tanulmányok Lamm Vanda tiszteletére*. MTA Jogtudományi Intézete, Budapest, 253–261.

- Koi Gyula (2011a): Le légisme dans la littérature de la sinologie anglaise, française, allemande, et russe. In: Gerencsér Balázs – Takács Péter (szerk.): *Ratio Legis-Ratio Iuris. Ünnepi tanulmányok Tamás András tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. Liber Amicorum Studia A. Tamás Septuagenario Dedicata*. Szent István Társulat, Budapest, 518–523.
- Koi, Gyula (2011b): *The First Three Decades of Legal Reforms in the People's Republic of China*. Acta Juridica Hungarica, Vol. 52, No. 4, 348–367.
- Kroker, Eduard (1955): Rechtsgewohnheiten in der Provinz Shantung. *Monumenta Serica*, Vol. 20, No. 1, 125–302.
- Okamatsu, Santaro (1902): *Provisional Reports on Investigations of Laws and Customs in the Island of Formosa*. Keba Herald Office, Kyoto.
- Olcott, Martha (1987): *The Kazakhs*. Hoover Institution Press, Stanford.
- Pan, Guoping – Ma, Limin (2010): *China's Laws* (transl. Chang Guojie). China Intercontinental Press, Beijing.
- P. Szabó Sándor (2003): *A kínai erkölcs és a szülők tisztelete*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Rattigan, William H. (2006): *Customary Law as at Present Ascertained*. Universal Law Publishing, Calcutta.
- Riasanovsky, Valentin A. (1965): *Fundamental Principles of Mongol Law*. Indiana University Publications, Bloomington.
- Riasanovsky, Valentin A. (1979): *Customary Laws of the Mongol Tribes. Mongols, Buriats, Kalmucks. I-III*. Hyperion Press, Westport.
- Richardson, David (1847): *The Damathat, or the Laws of Menoo, I–XIV*. American Baptist Mission Press, Maulmain.
- Salát Gergely (2003): *Büntetőjog az ókori Kínában. Qin állam törvényei a shuihudi leletek alapján*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Salát Gergely (2016): *Büntetőjog a Han-kori Kínában*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Vámbéry Ármin (1885): *A török faj*. MTA, Budapest.
- Werbőczy István (1632): *Tripartitum*. Versbe szedte: Okolicsányi János, Jacob Klöss, Bártfa.
- Werbőczy István (1699): *Hármaskönyv*. Versbe szedte: Homoródszentpáli Német Ferenc, Lengyel András özevgye, Kolozsvár.
- Werbőczy István (1701): *Hármaskönyv*. Versbe szedte: Homoródszentpáli Német Ferenc, Lengyel András özevgye, Kolozsvár.
- Werbőczy István (1744): *Tripartitum*. Versbe szedte: Lázár János, Barth, Nagyszeben.
- Wolfenstein, E. V. (1999): Mr. Moneybags meets the Rat Man: Marx and Freud on the Meaning of Money. In: Jessop, Bob – Wheatley, Russel (eds.): *Karl Marx's Social and Political Thought. Critical Assessments of Leading Political Philosophers. Second Series VIII.*, Routledge, New York, 210–239.

Ferencz Barnabás

„Ami nincs, azt nem lehet?”

A társaság bejegyzése előtt kötött szerződésekre vonatkozó szabályozások fejlődése

Is the Non-Existent Ruled Out?

The Development of the Provisions on Pre-Incorporation Contracts

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány célja a gazdasági társaságok bejegyzése előtt keletkezett kötelezettségek jogi sorsának vizsgálata két common law országban és a magyar jogban. E kötelezettségek ugyanis jogi-dogmatikai szempontból izgalmas kihívást jelentettek a jogalkalmazók számára. A tanulmány fő megállapítása, hogy a vizsgált országokban viszonylag megnyugtatóan rendezték e szerződések jogi sorsát, amelyhez a jogharmonizáció, valamint a jogtranszplantáció is hozzájárult.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok:
K12, K15, M13

Kulcsszavak: gazdasági társaság, common law, magyar jog, társasági szerződés

SUMMARY

The aim of the study is to give an overview of the obligations incurred by the companies before the date of incorporation in

two common law countries and in Hungary. These obligations have always posed an interesting challenge for the judiciary and for the academia in terms of the doctrinal foundations of law. The main conclusion of the study is that the situation regarding such contracts have been relatively well-regulated, owing to the benefits of legal harmonisation and legal transpositions.

Journal of Economic Literature (JEL) codes:
K12, K15, M13

Keywords: company, common law, Hungarian law, articles of association

A társaságok keletkezése szinte valamennyi jogrendszerben a bejegyzés időpontjához kötött, ami a jogképessé válásnak a kezdetét is jelenti.¹ Azonban az üzleti életben gyakorlati megfontolások megkívánhatják, hogy már a bejegyzés előtt a társaság nevében szerződjenek. E problematika különösen

DR. FERENCZ BARNABÁS, tanársegéd, PTE ÁJK Gazdasági és Kereskedelmi
Jogi Tanszék (ferencz.barnabas@ajk.pte.hu).

abban az időszakban volt fontos, amikor a bejegyzéssel kapcsolatos eljárások hosszabb ideig tartottak, mint manapság. A tanulmány célja, hogy három jogrendszer, az angol, az amerikai és a magyar jog rendelkezésein keresztül ismertesse a bejegyzés előtt megkötött szerződések fejlődési ívét, valamint az azokkal kapcsolatos problémákat. Előzetesen megállapítható, hogy a társaság bejegyzése előtt kötött szerződésekre vonatkozó szabályozás fejlődési iránya konvergál, azonban egyes államok más-más fejlettségi fokon állnak. A legalacsonyabb foknak tekinthető, amely e szerződések jogi kötőerejét kétségbe vonja. A gazdasági élet biztonsága ellen hatna ugyanis, ha azzal lehetne mentesülni a szerződések teljesítésének kötelezettsége alól, hogy nem létező társaságok nevében kötnek szerződést. Legmagasabb foknak tekinthető, hogy a társaság bejegyzése előtt – a társaság nevében – megkötött szerződések automatikusan a bejegyzett társaságra szállnak át.

A COMMON LAW ORSZÁGOK ÁLLÁSPONTJA

A common law országok esetében elmondható, hogy a 19. század végét követően a jogi elgondolásuk külön utakon indult meg a társaság bejegyzését megelőzően megkötött szerződésekre vonatkozóan, bár sokáig közös alapon nyugodtak. Az angol és a Brit Nemzetközösség tagállamainak bíróságai – Alexander J. Easson² és Daniel A. Soberman³ professzorok szavaival élve – ugyanakkor sokáig „mintha kisebb jelentőséget tulajdonítottak volna az igazságszolgáltatásnak, helyette a saját fikcióik rabságában fából igyekeztek vaskarikát csinálni” (Easson–Soberman, 1992:415).⁴

A common law országok tekintetében érdemes néhány közös pontot ismertetni. Az egyik ezek közül a „promoter” fogalma, amely megnevezéssel mindazon személyeket illetik, akik a megalakítandó társaság érdekében, annak elősegítésére eljárak. Ilyen személy lehet az alapító tag, de akár a megalakítandó társaság vezető tisztségvi-

selője. Fontos kiemelni, hogy nem annyira a jog és a jogtudomány, hanem inkább az üzleti élet által kialakított fogalomról van szó – mint ahogyan erre Lord Bowen bírósági ítéletében rámutatott a *Whaley Bridge Calico Printing Co. v Green* ügyben.⁵ Érdemes megjegyezni, hogy a német társasági jogban is ismert a „Gründer” fogalma, azonban az AktG 28. §-a értelmében a részvénytársaságok esetében e körnek csakis a létrejövő részvénytársaság részvényesei feleltethetők meg.⁶ A német „Gründer” és az angol „promoter” fogalmak tehát nem csereszabatosak. A magyar jogban ugyanakkor e személyi körre nem találunk az angol „promoterhez” hasonló, találóan rövid kifejezést, de mind a jelenlegi, mind a korábbi társasági jogi jogszabályokban fellelhetünk szabályokat velük kapcsolatban. A magyar jogban – a mostani angol joghoz hasonlóan – e személyi körbe mind az alapító tagok, mind a vezető tisztségviselők adott esetben beletartoznak.

A következőkben a tanulmány röviden áttekinti a társaság bejegyzése előtt megkötött szerződésekre vonatkozó angol, illetve amerikai megközelítést.

Angol álláspont

Az angol jogi gondolkodásban két fő időszak különböztethető meg. Egyrészt ismert a klasszikus common law álláspontja, amely organikusan, a bírói esetjog alapján fejlődött. Ezzel szemben a modern álláspont kialakulásában vezető szerepet játszott a társasági jogi harmonizáció az Európai Közösségekhez való csatlakozás után, ami egyben jogalkotói beavatkozást is jelentett. Azonban az új szabályokat gyakorlati tartalommal a továbbiakban is a bírói gyakorlat töltötte meg.

A klasszikus common law szerinti álláspont

E korszakban a még nem létező társaság nevében kötött szerződések megítélése bizonytalannak volt tekinthető, adott esetben felmerülhetett, hogy ezek a szerződések semmisek.

A *Kelner v. Baxter*⁷ ügy tekinthető az első precedensértékű ítéletnek az angol társasági jogban, amikor is a társaság bejegyzése előtt megkötött szerződések esetén a bíróságnak választ kellett találnia arra, hogy kit köteleznek a társaság bejegyzése előtt megkötött szerződések. Az ügy tényállása szerint egy hotelt üzemeltető, még be nem jegyzett társaság az egyik igazgatójának borkereskedésétől rendelt bort. Azonban a rendelt bort nem fizették ki, így *Kelner* a bírósághoz fordult. A bíróság ítéletében arra mutatott rá, hogy nem létező társaság nevében nem lehetséges szerződést kötni, ezért a megkötött szerződések a szerződést megkötő személyt kötik személyesen. Idáig tehát a klasszikus common law álláspont egyszerűnek tűnhet, valamint az ellenkezője is levezethető, miszerint a be nem jegyzett társaságot megillető kötelezettségek kikényszerítéséért a társaság promoterei perelhetnének.

Ezt a feltételezést felülírták a *Newborne v. Sensolid*⁸ ítéletben foglaltak, amely alapján akár e szerződések semmissége is felmerülhet. A tényállás szerint *Leopold Newborne*, a még be nem jegyzett *Newborne Ltd.* igazgatójaként eljárva, szerződést kötött a *Sensolid*-del, amelyben meghatározott áron húskészítményeket szállít a részére. A húskészítmények piaci ára azonban a teljesítéskori időpontban sokkal alacsonyabban alakult, mint a szerződés megkötése idején, ezért a *Sensolid* úgy döntött, hogy nem veszi át a húskészítményeket. A teljesítés kikényszerítésére *Newborne* a bírósághoz fordult, kérve, hogy a kárát térítsék meg. A bíróság azonban elutasította a keresetet, mivel álláspontjuk szerint semmis szerződés alapján nem lehet követelni. A semmisséget szerintük az alapozta meg, hogy *Newborne* a nem létező *Newborne Ltd.* igazgatójaként járt el, márpedig nem létező személy javára nem lehetséges szerződéseket kötni, emiatt meg sem lehetett volna kötni a szerződést. A bíróság ítélete tehát a társaság bejegyzése előtt megkötött szerződések létezését vonta kétségbe, mindezt 1954-ben.

E szerződések bonyolultságát tovább fokozta azok átvállalásának nehézsége. A *Re Northumberland Avenue Hotel Co.*⁹ ítéletében a bíróság rámutatott arra, hogy a bejegyzések előtt megkötött szerződések csak akkor kötik a társaságokat, ha azokat megújítják (*novation*). Ez a gyakorlatban azt jelentené, hogy a korábban már megkötött szerződést újra kellett volna kötni úgy, hogy a promoterek helyett a társaság lép be az egyik oldalon szerződő félként. A bíróság kimondta, hogy nem minősül a szerződés megújításának az, ha a társaság teljesíti a korábban létrejött szerződést. A szerződés társaság általi elfogadása (*ratification*) pedig szintén nem minősül a szerződés megújításának.

Modern álláspont

A fenti szabályozás tarthatatlansága hamar megmutatkozott. Bár az angol társasági jog megújítására létrehozott *Jenkins-bizottság* az 1962-ben publikált jelentésében rendkívül előremutató javaslatokat tett – többek között a be nem jegyzett társaság nevében kötött szerződés automatikus átszállását a sikeresen bejegyzett társaságra –, a társaság bejegyzése előtti szerződésekre vonatkozó felfogás végül csak az EK-csatlakozás után módosult az első társasági jogi irányelv¹⁰ szabályainak átültetésével. Az irányelv 7. cikke úgy rendelkezik, hogy „ha egy társaság alapítása során, de a jogi személyiség megszerzését megelőzően, a társaság nevében eljárta, és a társaság nem vállalja az ebből eredő kötelezettségeket, az eljáró személyek e kötelezettségek vonatkozásában korlátlan, egyetemleges felelősséggel tartoznak, kivéve, ha ettől eltérően egyeztek meg”. E rendelkezés implicit módon kimondja, hogy a még be nem jegyzett társaságok nevében is érvényesen el lehet járni. E rendelkezés azonban az angol társasági jogba kisebb módosítással került be az Európai Közösségekhez való csatlakozáskor elfogadott, 1972. évi *European Communities Act* 68. fejezet 9. szakaszában. Az angol jogszabály úgy ül-

tette át az irányelv rendelkezését, miszerint „ha egy megkötött szerződés úgy tűnik, egy társaság számára vagy annak képviselőjében eljárva kötnek meg, és ez a társaság még nincs bejegyezve, akkor – ellenkező megállapodás hiányában – a szerződés azt a személyt köti, aki állítólagosan a társaság képviselőjében eljár, és amely kötelezettségekért személyesen köteles helytállni”. Látható, hogy az irányelv 7. cikkelyével ellentétben nincs rögzítve, hogy a társaság lemondhat az ilyen kötelezettségek vállalásáról, vagyis az angol jog a társaság bejegyzése előtt megkötött szerződések átszállását nem ismerte el. Ez a szövegváltozat később mind az 1985. évi, mind az 1989. évi Companies Actben is megjelent (Omar, 2005:81), és ezen az elgondoláson a jelenleg hatályos Companies Act 2006 sem változtatott, vagyis az angol jogban a továbbiakban is él az a szabály, miszerint a be nem jegyzett társaság nevében kötött szerződések nem kötelezik automatikusan a társaságot.

Ugyanakkor hatalmas előrelépésnek számít az első társasági jogi irányelv rendelkezéseinek átültetése az angol jogba, amelynek főpróbája a Phonogram v. Lane¹¹ ügy volt. A tényállás szerint a Phonogram lemezkiadó szerződést kötött Lane-nel, a Fragile Ltd. igazgatójával, amelyben vállalja egy zenekar lemezkiadási munkálatainak menedzselését. A megállapodás szerint 12 000 angol font előleget kapott volna e feladatok ellátására, mégpedig két egyenlő részletben. Az első, 6000 font összegű részletet meg is kapta, azonban mind a társaság megalapítása, mind pedig a zenekar lemezkiadása meghíúsult, emiatt a Phonogram a második részlet folyósítását megtagadta, valamint kártérítést követelt.

A bíróságnak az új szabályokat kellett értelmeznie. Lane azzal próbált kibújni, hogy a szerződés semmis, mivel a társaság bejegyzése iránti kérelmet nem nyújtották be, az irányelv 7. cikkelyének francia nyelvű változata szerint azonban annak szabályai csak akkor alkalmazhatók, ha a bejegyzés iránt már intézkedtek. A bíróság a European

Communities Actben található szövegváltozatot vette alapul, ami alapján megállapította Lane felelősségét a kötelezettségért. Vagyis az új szabályok alapján, a be nem jegyzett társaságok nevében megkötött szerződések egyrészt érvényesnek tekintendők, másrészt azok a promotereket kötik személyesen.

E szerződések ki is kényszeríthetők a promoterek által, mint ahogyan az a Braymist Ltd. v. Wise Finance Co.¹² ügyből is kiderült. A tényállás szerint ügyvédek egy csoportja, a még meg nem alakult Braymist Ltd. nevében, a Wise Finance Co. Ltd. részére eladtak egy ingatlant. A Wise Finance Co. azonban nem fizette ki a vételárat, így a Braymist Ltd. nevében eljáró ügyvédek a bírósághoz fordultak a teljesítés kikényszerítéséért. A bíróság megállapította, hogy a be nem jegyzett társaság nevében eljáró személyek személyesen is gyakorolhatják a jogosultságaikat. Ez tehát már a common law felfogással való végleges szakításnak tekinthető. Azonban fontos megjegyezni, hogy a társaság nevében, annak bejegyzése előtt megkötött szerződések a továbbiakban sem szállnak át automatikusan. Emiatt az angol társasági jogi gyakorlatban elterjedt a „shelf company”, vagyis a kulcsrakész társaságok „alapítása”. Ennek során a solicitor ügyvédek társaságokat jegyeznek be, és az azokban lévő teljes részesedéseket átruházzák az ügyfelükre. Ezzel pedig megkerülhető a promoterek személyes felelőssége, valamint a társaság alapítása körül fennálló bizonytalanságok.

Amerikai álláspont

Az amerikai jog sokáig az angol jog hatása alatt állt. Az amerikai társaságok szabályozásának alapja az angol chartered corporationre vonatkozó szabályokon nyugodott. Ugyanakkor viszonylag hamar szakított a Kelner v. Baxter ítéletben foglalt felfogással. Az Egyesült Államok jogában – Joseph Gross professzor gyűjtése alapján – hatféle megközelítés különböztethető meg a társaság bejegyzése előtt megkötött szerződések

nek a társaságok számára való kötelező erejével kapcsolatban. Ebből öt elv a bírói jog¹³ teremtménye, míg a hatodik megközelítés a törvény erején alapul, vagyis ez utóbbi esetben a társaság bejegyzése előtt megkötött szerződések azért kötelezik a társaságot, mivel azt jogszabály írja elő.

A szerződés jóváhagyása és elfogadása

Az Egyesült Államok bírói gyakorlatában, az egyik megközelítés szerint a társaságok már a bejegyzésük előtt képesek jóváhagyni (ratification) a társaság alapítása során eljárt személyek által megkötött szerződéseket. Dogmatikai szempontból azonban kifejezetten sántít ez a megközelítés, mivel előre feltételezi, hogy létezik olyan személy, akinek a nevében a szerződést meg lehetett volna kötni. Ugyanakkor e megközelítés egyik nagy eredménye, hogy a társaságot a megkötött szerződések minden további, elfogadásra irányuló aktus nélkül kötelezik (Gross, 1972:518).

A szerződés társaság általi elfogadása (adoption) már dogmatikai szempontból is elfogadhatóbb megközelítésnek tűnik. Ennek során a társaság a bejegyzése előtt megkötött szerződést, akár minden alakszerű döntés nélkül is, magára nézve kötelezőnek ismeri el. Az equityből származó doktrína értelmében ugyanis, ha a szerződést egy jövőben létrehozandó javára kötötték, és ez a szerződés a társaság tevékenysége szempontjából észszerűnek és megfelelőnek tekinthető, úgy a szerződésből származó jogosultságok elfogadásával minden további nélkül kötőerővel rendelkezik a társaság részére (Gross, 1972:520).

Fennálló ajánlat elfogadása

Ez a megközelítés Wisconsin állam bírói gyakorlatából ered, azonban kevés állam követte – a kivételek közé tartozik Utah állam. A bíróságok arra az elgondolásra alapozták a bejegyzés előtt megkötött szerződések jogi kötőerejét a társaságok részére, hogy az

ilyen szerződések nem mások, mint fennálló ajánlatok a másik fél részéről, így a társaságoknak elégséges volt azokat elfogadni a megalakulásuk után. Vagyis e megközelítés részben vegyítette az elfogadási megközelítést úgy, hogy kiküszöbölte a nem létező személyek nevében való eljárásra vonatkozó, dogmatikailag megalapozatlan analógiákat. Azonban ezen elmélet sem tekinthető teljesen megalapozottnak, mivel a gyakorlatban a társaságok nagyon ritkán tesznek kifejezett elfogadó nyilatkozatokat a bejegyzés előtt megkötött szerződésekre, így előfordulhat, hogy adott esetben a társaság javára megkötött szerződés később nem rendelkezik jogi kötőerővel (Gross, 1972:523).

A szerződés megújítása

Samuel Williston¹⁴ amerikai jogászprofesszor a *Williston on Contracts* című, szerződések jogáról szóló kommentárjának 1959. évi kiadásában úgy ír, hogy a társaság bejegyzése előtt megkötött szerződések elfogadása helyett sokkal helyesebb lenne a szerződések megújításáról beszélni. A társaságnak az ügyletbe való beleegyezése ugyanis szinte nem feleltethető meg az elfogadásnak, mivel az nem eredményezi a társaság alapításakor eljárt személyek jogainak és kötelezettségeinek az átszállását. A társaság ügyleteinek szerződésekhez való hozzájárulása ugyanis abban a hiszemben történik, hogy a szerződéses felek személyének lecserélődése – az alapításkor eljárt személyekről a társaságra – a másik fél előzetes beleegyezésével történik. Ez pedig a szerződés megújítását eredményezi, aminek folyománya-ként a társaság alapításakor eljárt személyek jogai és kötelezettségei átszállnak a társaságra (Gross, 1972:524–525).

Bejegyzés előtt teljesített szolgáltatások

E megközelítés értelmében az amerikai bírói gyakorlat a társaság bejegyzése előtt megkötött szerződések kötőerejével kapcsolatban abból indult ki, hogy a társaság alapítása-

kor eljáró személyeknek még a megalakulás előtt lehetőségük van a vállalkozási szerződések megkötésére. A későbbiek folyamán a társaságnak ugyanolyan joga van megtagadni a szolgáltatást, mint bármely más szerződés esetében. Problémát okozhat, ha a szerződés részben vagy egészben teljesült még a bejegyzés előtt. Ilyenkor a társaság nem dönthet a szerződés felbontásáról, a szerződés elfogadásáról vagy el nem fogadásáról, valamint a szolgáltatás tárgyát sem adhatja vissza. A társaság pusztán a megalakulásával elfogadja a szolgáltatást (Gross, 1972:526).

Jogalap nélküli gazdagodás

Az amerikai bírói gyakorlatban kialakult az a megközelítés is, amely a társaság megalakulása előtt megkötött szerződések alapján a társaság számára megtörtént teljesítést jogalap nélküli gazdagodásnak fogta fel. Részben abból a fentiekben ismertetett megközelítésből indultak ki, hogy a társaság megalakulásával elfogadja a szerződésből származó előnyöket. Mivel azonban nem voltak a szerződés alanyai, ezért a részükre teljesített szolgáltatások alapján jogalap nélkül gazdagodónak. Emiatt a bíróság ítéletével pótolja a szerződést, amely alapján az ellenérték megfizetésére kötelezhető. Ezt a megközelítést ugyanakkor viszonylag ritkán alkalmazták az amerikai bíróságok, legtöbbször befektetővédelmi okokra hivatkozva. Szintén e megközelítés ellen hat, hogy a gyakorlatban ha egy társaság a bejegyzése után fizet, vagy ígéretet tesz a fizetésre, akkor jogos ellenszolgáltatásnak (consideration) minősülnek a múltban történt teljesítések (Gross, 1972:527).

Jogszabályon alapuló kötelezettség alapján

Mivel a bíróságok nem tudtak konzekvens álláspontot kialakítani a társaság bejegyzése előtt megkötött szerződésekkel kapcsolatban, ezért a tagállamok jogalkotói számára úgy tűnt, hogy szükséges a beavatkozás. Gross professzor a tanulmányában a michi-

gani és a kansasi társasági törvényt jelölte meg, amelyek e kérdéseket többé-kevésbé rendezték (Gross, 1972), bár az általa hivatkozott rendelkezések hamarosan hatályukat veszítették. Michigan állam ugyanis részben átvette a Model Business Corporation Act (MBCA) rendelkezéseit, míg Kansas a Delaware társasági törvényét.

Fontos kiemelni a Model Business Corporation Act szerepét, amelynek egyik fő célja a társasági törvények harmonizációja volt. E törvény az American Bar Association gondozásában jelenik meg, a legfrissebb szövegváltozatát 2016-ban publikálták. Érdekes módon az MBCA § 2.04 alapján a társaság alapítása során eljáró személyek akkor felelnek személyesen a társaság nevében megkötött szerződésekért, amennyiben tudomásuk volt arról, hogy a bejegyzés még nem történt meg. A szakaszhoz fűzött indoklás alapján elmondható, hogy e rendelkezések csak akkor alkalmazandók, ha semmilyen lépés sem történt a társaság bejegyzése iránt.¹⁵ Vagyis alapvetően a társaság bejegyzése előtt megkötött szerződések a társaságot kötik a modelltörvény alapján.

Összefoglalás

A két vizsgált, common law jogcsaládba tartozó ország jogrendszereiről elmondható, hogy eltérően fogják fel a társaság bejegyzése előtt megkötött szerződések problematikáját. Az angol társasági jog továbbra sem ismeri el az ilyen szerződések automatikus átszállását a később létrehozott társaságra. Ezzel szemben az amerikai társasági jogban – legalábbis az MBCA-t követő szövetségi államok jogrendszereiben – alapvetően nem kérdéses a jogi sorsa ezen szerződéseknek.

A TÁRSASÁG BEJEGYZÉSE ELŐTT MEGKÖTÖTT SZERZŐDÉSEKRE VONATKOZÓ SZABÁLYOK A MAGYAR JOGRENDszerben

A hazai jogéletben ma már nem vitatott, hogy a társasági szerződés megkötése és a gazdasági társaság bejegyzése között eltelt

időszakban kötött szerződések a társaságot kötelezik. A hatályos Ptk. 3:101. § is kimondja, hogy a gazdasági társaság a létesítő okirat közjegyzői okiratba foglalásától, vagy ügyvédi vagy kamarai jogtanácsosi ellenjegyzésétől kezdődően a létrehozni kívánt gazdasági társaság előtársaságaként működhet, azonban az üzletszerű tevékenység folytatásához be kell nyújtani a bejegyzési kérelmet. Bár a gyakorlati jelentősége az előtársaságoknak csökkent, köszönhetően a cégeljárások felgyorsulásának (Mohai, 2014), a gazdasági élet kiszámíthatósága szempontjából e szabályok fontos vívmánynak tekinthetők. Ugyanakkor a magyar jogban sem volt mindig ennyire egyértelmű a társaság bejegyzése előtt megkötött szerződések sorsa.

*A magyar kereskedelmi jog szabályai
a második világháború végéig*

Az 1840. év a magyar kereskedelmi jog fejlődésének szempontjából kiemelkedő jelentőségű volt. A reformkorban a gazdasági fejlődés beindítása érdekében megalkották és elfogadták mindazon törvénycikkeket, amelyek a modernnek tekinthető gazdálkodási keretek kialakítását tűzték ki célul. Ennek folyományaként újraszabályozták többek között a társasági jogot, a csődjogot¹⁶ és a váltójogot¹⁷ is. A közkeresetre összeálló társaságok jogviszonyairól szóló 1840. évi XVIII. törvénycikk szinte valamennyi modern társas gazdálkodási formát bevezette. A törvény különbséget tett „a szoros értelemben közkereseti társaságok” és a részvénytársaságok között. Előbbiek tekintetében ki kell emelni, hogy a szabályok alapján lehetőség volt a mai közkereseti társaságnak, valamint a mai betéti társaságnak megfelelő formában való működésre. A törvény nem kötötte a társaságok érvényes létrejöttét a bejegyzéshez, ugyanakkor a váltóképesség – vagyis váltó alapján jogok és kötelezettségek megszerzése – egyik fontos feltétele volt, hogy a váltóbíróknál bejegyeztessék magukat. Ebben a korszakban tehát a társaság bejegyzése előtt megkötött

szerződések problémája a szoros értelemben közkereseti társaságok esetében nem volt értelmezhető. A részvénytársaságok esetében azonban a törvény már kötelezően előírta a társaságok bejegyzését a váltóbíróknál. Ugyanakkor a jogalkotó nem rendelkezett a bejegyzés előtt megkötött szerződésekről.

Az 1875. évi XXXVII. törvénycikk – a kereskedelmi törvény (Kt.) – szabályai négy különböző társasági típust ismertek: a közkereseti társaságot, a betéti társaságot, a részvénytársaságot és a szövetkezeteket.¹⁸ A társaság bejegyzése előtt kötött szerződésekre társasági típusonként eltérő szabályok vonatkoztak. Közkereseti társaságok esetében – amelynek megalapításához a bejelentés kötelező minimális tartalmi elemein kívül semmilyen egyéb formai és tartalmi követelmény betartása nem volt szükséges – a társaság nemcsak a bejegyzés időpontjától, hanem már a tevékenység tényleges megkezdésétől számítva is létrejötnék volt tekinthető.¹⁹ E szabályozási megoldás alapján elmondható, hogy közkereseti társaságok esetében a bejegyzés előtt megkötött szerződések a társaságot kötötték, nem pedig azok tagjait. Betéti társaságok esetében hasonló módon rendelkezett a jogalkotó, a Kt. 138. §-a szinte szó szerint megismételte a közkereseti társaságokra vonatkozó szabályt. Ugyanakkor a társaság bejegyzése előtt kötött szerződések tekintetében a kültag felelősségét a beltagokéval együttesen korlátlanul és egyetemlegesnek mondta ki, e főszabály alól azonban kivételt jelentett, ha a kültag igazolni tudta, hogy a harmadik személynek tudomása volt a kültag korlátozott felelősségéről. A részvénytársaságok bejegyzése előtt megkötött szerződésekre a törvény más szabályozási koncepciót követett. A részvénytársaságok esetében kimondták, hogy azok létrejötte a bejegyzéshez volt köthető. Azonban a bejegyzés előtt megkötött ügyletek tekintetében – amennyiben azok nem a részvénykibocsátásra vonatkoztak – nem mondta ki azok semmisségét, hanem a megkötött ügyletek a tár-

saság nevében eljár személyeket kötötte.²⁰ A szövetkezetek tekintetében is ugyanez a megoldás érvényesült.²¹

Az 1930. évi V. törvény a korlátolt felelősségű társaságot²² és a csendes társaság jogintézményét német mintára vezette be a magyar jogrendszerbe. A törvény kimondta, hogy a korlátolt felelősségű társaság létrejötté a bejegyzéshez köthető, azok a személyek, akik a cég bejegyzése előtt eljártak a társaság nevében, személyesen felelnek a vállalt kötelezettségekért. E szabályok tehát megegyeznek a Kt. részvénytársaságokra és a szövetkezetekre vonatkozó szabályaival.

Összességében a korszakról megállapítható, hogy a személyegyesítő társasági formák tekintetében a bejegyzésük előtt megkötött szerződések a társaságot kötötték, mivel a létrejövetel legkorábbi időpontja a tevékenységük tényleges megkezdésének ideje volt. Ezzel szemben a tőkeegyesítő vagy tőkeegyesítő vonásokat mutató társasági formák tekintetében a bejegyzés előtt megkötött szerződések az eljáró személyeket kötötték. A szerző álláspontja szerint e megoldás kétségtől jobban szolgálta a forgalmi élet biztonságát, mint a klasszikus common law „megközelítés”, ami alapján a társaság bejegyzése előtt megkötött szerződések érvényessége is kétséges volt.

A második világháború végétől az 1988. évi VI. törvényig

Magyarország a szovjet érdekszférába került a második világháború után, ami a későbbiekben nagyban meghatározta a társadalmi és a gazdasági berendezkedést is. Emiatt a korszak jogi gondolkodásában háttérbe szorultak a kereskedelmi társaságok, mivel a központi ideológia a legfontosabb gazdálkodó szervezeteknek az állami vállalatokat és a szövetkezeteket tette meg. A szövetkezetek kiemelt szerepét mutatja a szövetkezetekről szóló 1947. évi XI. törvény is, amely a Kt. rendelkezéseit váltotta fel. A szövetkezetek többé már nem minősültek kereskedelmi társaságoknak. Ugyanakkor több szem-

pontból is elmondható, hogy nem szakadt el véglegesen a Kt. rendelkezéseitől, hiszen egyrészt a törvény saját maga is kimondta, hogy kereskedelmi társaságok szabályai alkalmazandóak háttérszabályként. Másrészt, egyes rendelkezések változatlanok maradtak a Kt. szövetkezetekre vonatkozó szabályaihoz képest. Ilyen szabály volt a törvény 8. § (2) bekezdése, ami alapján kimondta azoknak az egyetemleges felelősségét, akik a szövetkezet megalakulása előtt a szövetkezet nevében eljártak. A szövetkezetek újraszabályozására az 1959. évi IV. törvényben, vagyis a polgári törvénykönyvben került sor. A Ptk. megtartotta az 1947. évi szövetkezeti törvény rendelkezéseit a szövetkezet bejegyzése előtt megkötött szerződésekért való felelősség tekintetében, ugyanakkor egyidejűleg biztosította annak lehetőségét is, hogy a szövetkezet az ilyen kötelezettségeket utólagosan elfogadja.²³ Az 1971-ben hatályba lépett szövetkezeti törvény e rendelkezéseket érintetlenül hagyta.

Az 1948. évi XXXVII. törvénycikk a nemzeti vállalatról szólt, amely az államosított vállalatokból alakult, vagy újonnan hozták létre állami tulajdonú vállalatként. Szintén e vállalatok közé tartoztak mindazon vállalatok, amelyekben az állami részesedés meghaladta az 50%-ot. A vállalat bejegyzése előtt megkötött szerződéseket alapvetően nem engedte meg, viszont lehetőséget biztosított az ügyleteknek a vállalat részéről történő utólagos elfogadására. Amennyiben azonban ez nem történt meg, úgy az ebből származó károkért a jognyilatkozat megtevői és a jogügyletet megkötők feleltek egyetemlegesen és korlátlanul.

Az állami vállalatok tekintetében már nem történt meg a bejegyzés előtt megkötött szerződésekre vonatkozó szabályok megalkotása. Sem az 1950. évi 32. törvényerejű rendelet, sem a régi Ptk. és az állami vállalatra vonatkozó részletszabályokat tartalmazó 11/1967. (V. 13.) kormányrendelet, sem pedig az 1977. évi VI. törvény nem foglalkozik ezekkel a kérdésekkel. Érthetőnek tűnik a jogalkotó hallgatása, hiszen az

állami vállalatok közhatalmi aktusok útján alakultak, nem pedig önkéntes üzleti alapon, ezért az ilyen rendelkezések alapvetően értelmezhetetlenek. Ugyanakkor, mivel a jogszabályok megengedték az állami vállalatok kereskedelmi társaság formában történő megalapítását, nem mondhatjuk, hogy e rendelkezések eltűntek, hiszen mind a kt., mind pedig a kft.-re vonatkozó 1930. évi V. törvény hatályában fennmaradt egészen az 1988.²⁴ évi VI. törvény hatálybalépéséig. Az állami vállalatokhoz hasonló módon, a gazdasági társulások esetében sem szabályozták a bejegyzés előtt megkötött szerződéseket.

Összességében a korszakban változatos képet mutatott a társaságok bejegyzése előtt megkötött szerződésekre vonatkozó szabályozási rendszer. A szövetkezetek esetében a továbbiakban megmaradtak azok a szabályok, amelyek megnyugtatóan rendezték ezeket a kérdéseket. Más társasági formáknál azonban már közel sem ennyire kielégítő a helyzet. Ugyanakkor a gazdasági élet korabeli korlátozott viszonyai miatt elégségesnek tűnhettek e szabályok, hiszen a társaságok állami jóváhagyás nélkül nem működhettek.

Gt.-től az új Ptk.-ig

Az új gazdasági társaságokról szóló törvény kiemelkedő szerepet játszott a magyar gazdasági rendszer átalakulásában, a szocialista tervgazdaságból a piacgazdaság felé. A gazdaság szereplői számára tehát megvolt a lehetőség, hogy a saját elhatározásukból fakadóan kezdjenek vállalkozni. Ezért ismét felmerülhetett a gyakorlati életben annak a lehetősége, hogy egy még be nem jegyzett társaság nevében kössenek meg szerződést. Az 1988. évi VI. törvény a bejegyzésnek visszaható hatályt adott, vagyis a társasági szerződés megkötése vagy az alapszabály elfogadásának időpontjára visszamenőleg jött létre. A cégbejegyzés előtt megkötött szerződések a Gt. szabályai értelmében a társaság nevében eljárókat kötelezte korlátlanul és egyetemlegesen, ami alól a társaságok

által utólagos jóváhagyással lehetett mentesülni. Dogmatikai szempontból kétségkívül kifogástalannak tekinthető ez a megközelítés, azonban az üzleti élet kívánalmainak kevésbé felelt meg. Ezért a társasági jogunkba az 1997. évi CXLIV. törvény (Gt. II) német mintára meghonosította az előtársaság jogintézményét. Az előtársaság szabályainak értelmében tehát a társaságok nevében már lehetőség volt szerződni a társaság létesítő okiratának ellenjegyzésétől számított időszakától kezdve. Azonban a joggyakorlat számára nehézséget okozott az előtársaságok jogképessége mértékének megállapítása, valamint az sem derült ki egyértelműen, hogy egy speciális társasági formáról van szó, vagy csupán egy létszakasról. A gazdasági társaságokról szóló 2006. évi IV. törvény ezért igyekezett tovább pontosítani e szabályokat, kiemelve, hogy az előtársaság esetében a társaság létezésének egy szakaszáról van szó. E szabály csak kisebb módosításon esett át 2012-ben, ami az intézmény lényegét nem érintette. Az új Ptk. az előtársaságokra vonatkozó szabályokat kiterjesztette a szövetkezetekre és az egyesületekre is.

KÖVETKEZTETÉSEK

Elmondható, hogy a vizsgált országok társasági jogában a bejegyzésnek konstitutív hatálya van, a társaságok létrejötte ugyanis ehhez köthető. Azonban korántsem egységes, hogy a vizsgált országok miként viszonyulnak a társaság bejegyzése előtt megkötött szerződésekhez. Az angol jogban a bíróságok részéről sokáig egyfajta tanácstalanság figyelhető meg, amit a jogharmonizáció vívmányainak köszönhetően sikerült feloldani. A kérdéskör mégsem rendeződött teljes mértékben, hiszen a szerződések a továbbiakban sem szállnak át automatikusan a bejegyzendő társaságra, hiába mutatkozik meg az erre irányuló szándék a felek akaratából. Az Egyesült Államokban is kihívást jelentettek az ilyen szerződések, de a bírói gyakorlat igyekezett minél hamarabb valamilyen üzletileg is észszerűnek tekinthető

megoldást találni. A társaságimodell-törvény, úgy tűnik, képes volt rendezni ezeket a kérdéseket, de csak azon szövetségi államok tekintetében, amelyek az MBCA rendelkezéseit átvették. Meglehető lehet, hogy a magyar társasági jog viszonylag hamar képes volt megoldásokat nyújtani a társaság bejegyzése előtt megkötött szerződések problematikájára. Mégis, mind a Kt. rendelkezései, mind pedig a 90-es években megjelent előtársaság észszerűnek tűnnek, főleg, ha az angol jog kuszaságához viszonyítjuk.

JEGYZETEK

- ¹ Érdekes ellenpélda a német jogrendszer, amelyben a betéti társaságok esetében elégséges a szerződés megkötése, a jogszabály nem ír elő bejegyzési kötelezettséget.
- ² Alexander James Easson (1936–2007) angliai születű, kanadai jogászprofesszor a Queen's Universityn. Fő szakterülete a nemzetközi üzleti tanulmányok és adózás volt. Pályafutása során szakértőként dolgozott a Világbank és az IMF részére is.
- ³ Daniel A. Soberman (1929–2010) kanadai jogászprofesszor, a Queen's University egyik alapító oktatója. Fő szakterülete az üzleti jog.
- ⁴ Eredetileg: „[...] courts in England and other Commonwealth countries have seemed to attach less importance to effecting justice and more to attempting to fit round pegs into square legal pigeon-holes, so that ultimately, in virtually all jurisdictions, it has been necessary to rescue the lawyers from the dilemma that their own fictions have created by having recourse to legislative solutions.”
- ⁵ (1879) 5 QBD 109.
- ⁶ *Aktiengesetz* vom 6. September 1965 (BGBl. I S. 1089), das zuletzt durch Artikel 9 des Gesetzes vom 17. Juli, www.gesetze-im-internet.de/englisch_aktg/englisch_aktg.html#p0129.
- ⁷ (1866) LR 2 CP 174.
- ⁸ [1954] 1 QB 45.
- ⁹ (1866) 33 Ch D 16.
- ¹⁰ 68/151/EGK irányelv az egész Közösségre kiterjedő egységes biztosítékok kialakítása érdekében a tagállamok által a társasági tagok és harmadik személyek érdekei védelmében a Szerződés 58. cikkének (2) bekezdése szerinti társaságoknak előírt biztosítékok összehangolásáról.

- ¹¹ [1982] 1 QB 938.
- ¹² [2002] 2 All ER 333.
- ¹³ A bírói jog volt John Austin munkásságának egyik fő kutatási tárgya. John Austin életéről és munkásságáról bővebben lásd Kecskés, 2006; 2007; 2015.
- ¹⁴ Samuel Williston (1861–1963) amerikai jogász, a Harvard Law School professzora, valamint a *Harvard Law Journal* első évfolyamának egyik szerkesztője. Kiemelkedő volt az amerikai jogi kommentáriródlmi munkássága, első alkalommal 1920 és 1922 között jelent meg öt kötetben *The Law of Contracts* címen.
- ¹⁵ www.americanbar.org/content/dam/aba/administrative/business_law/corplaws/2016_mbca.authcheckdam.pdf.
- ¹⁶ 1840. évi XXII. törvénycikk.
- ¹⁷ 1840. évi XV. törvénycikk.
- ¹⁸ Kt. 61. §.
- ¹⁹ Kt. 87. §.
- ²⁰ Kt. 160. §.
- ²¹ Kt. 228. §.
- ²² Bár a kft. végül Kuncz Ödön tervezete alapján került kodifikációra a magyar jogrendszerben, azonban a témával korábban részletesebben is foglalkozott Bozóky Géza, pécsi jogászprofesszor (Kecskés, 2008).
- ²³ Régi Ptk. 46. § (1) – (2) bekezdés.
- ²⁴ 1988 több szempontból is mérföldkőnek tekinthető, hiszen egyrészt akkor alakult ki az a gazdasági jogi háttér, amely megalapozta a gazdasági rendszer átalakulását. Másrészt számos híres vagy éppen hírhedt társaság megalakítása is erre az időszakra köthető. Utóbbiak közé tartozik a Postabank, amely a 90-es évek második felének egyik nagy visszhangot kiváltó botránya közepette szűnt meg végül. Lásd bővebben Szalay, 2017.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bárczi Judit – Zéman Zoltán (2015): A pénzügyi kultúra és annak anomáliái. *Polgári Szemle*, 11. évf., 1–3. sz., 101–108.
- Easson, Alexander James – Soberman, Daniel Allan (1992): Pre-Incorporation Contracts: Common Law Confusion and Statutory Complexity. *Queen's Law Journal*, Vol. 17, No. 2, 414–464.
- Gross, Joseph H. (1972): Liability on Pre-Incorporation Contracts. *McGill Law Journal*, Vol. 18, No. 4, 512–535.

- Kecskés András (2006): John Austin gondolatai a jogról, a jogon kívüli tényezőkről és a szankciókról. In: Gál István László – Hornyák Szabolcs (szerk.): *Tanulmányok dr. Földvári József professzor 80. születésnapja tiszteletére*. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 113–127.
- Kecskés András (2007): John Austin félig megélt élete és félig megírt jogbölcselete. *Jogtudományi Közöny*, 62. évf., 7–8. sz., 345–351.
- Kecskés András (2008): A kereskedelmi jog régi professzorai Pécsen (Bozóky Géza és Rudolf Lóránt). In: Kajtár István (szerk.): *Pécsi jogászprofesszorok emlékezete, 1923–2008*. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 247–260.
- Kecskés, András (2015): Inside and Outside the Province of Jurisprudence. *Rechtstheorie*, Vol. 46, No. 4, 465–479, <https://doi.org/10.3790/rth.46.4.465>.
- Lentner Csaba (1996): Ki fizeti (meg) a privatizációt? *Gazdaság és Társadalom*, 7. évf., 3–4. sz., 36–51.
- Mohai Máté (2014): Helytállás az előtársaság által vállalt kötelezettségeikért. In: Ádám Antal (szerk.): *PhD Tanulmányok 13*. Pécsi Tudományegyetem ÁJK Doktori Iskola, Pécs, 231–250.
- Omar, Paul J. (2005): Crossing Time's Boundaries: *A Comparative View of Legal Responses to the Pre-Incorporation Contract*. *Singapore Journal of Legal Studies*, No. 1, 76–92.
- Szalay Gábor (2017): Vállalati botrányok és esetek áttekintése különös tekintettel a felelős társaságirányítás és a transzparencia kérdésköreire (I.) A Postabank-jelenség. *Jura*, 23. évf., 1. sz., 389–398.

Gál Zsolt

A visegrádi négyek országai főbb regionális gazdasági jellemzői

Main Regional Economic Features of the Visegrad Countries

ÖSSZEFOGLALÁS

A kutatás a V4 országai, Csehország, Magyarország, Lengyelország és Szlovákia régióinak gazdasági változói, jellemzői szerinti összehasonlítására irányult. A visegrádi országok az EU-28 legdinamikusabban fejlődő országcsoportja, melynek a gazdasági fellendülés mellett számos nehézséggel is meg kell küzdenie: egyes régiókban kicsi a felsőfokú végzettséggel rendelkező népesség aránya, a bányászati-kitermelő ágazat nagyobb gazdasági súllyal rendelkezik, csökkentve a hozzáadott értékű termékek arányát, csökkennek vagy csak kisebb mértékben nőnek a családi jövedelmek, csökken a népesség. A gazdasági nehézségek legfőbb megoldása lehet a régiók közötti aktívabb gazdasági együttműködés, a rendelkezésre álló pénzügyi források hatékonyabb felhasználása, külföldi tőkebefektetések ösztönzése, valamint a felsőfokú képzettséggel rendelkezők számának növelése és a munkaerőpiachoz való rugalmasabb igazítása.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok:

J11, J44, R11, I25, O12

Kulcsszavak: visegrádi országok, népesség, képzettség, családi jövedelmek

SUMMARY

This paper aims to compare the V4 countries (Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia) on the basis of their economic features. The Visegrad Countries is the most rapidly developing group of countries in the EU 28, which must face numerous difficulties: in certain regions, the ratio of people with higher education qualifications is low, mining and extraction has a higher economic significance and thus reduces the ratio of higher added value products, family earnings are on the decrease or increase only slightly, and the population is declining. The key solutions for economic difficulties may include a more efficient business cooperation between these regions, a more efficient distribution of the disposa-

ble financial resources, the encouragement of foreign direct investment, increasing the number of higher education graduates and a more flexible adjustment of higher education to labour market requirements.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: J11, J44, R11, I25, O12

Keywords: Visegrad countries, population, qualifications, family earnings

BEVEZETÉS

A kutatásaim a visegrádi országok – Csehország, Magyarország, Lengyelország és Szlovákia – régióinak a gazdasági változók, jellemzőik szerinti elemző összehasonlítására irányultak. Lengyelország esetében a főbb régiókon belül a vajdaságok kerültek bele az elemzésbe, mivel a vajdaságok nagyságrendje megfelel a többi V4-ország régióinak és az EU-ban alkalmazott NUTS-2 statisztikai besorolási módszernek is. Csehország és Szlovákia esetében a régióon belüli kisebb területek besorolás szerinti elnevezése található, amely az Eurostat statisztikai nyilvántartásában is nyomon követhető.

A kutatási téma fontossága és aktualitása abban áll, hogy jelenleg a visegrádi országok a legdinamikusabban fejlődő országcsoport az EU-28 egészében, amely csoport várhatóan tovább bővíülhet néhány nyugat-balkáni országgal, amelyek részben EU-tagországok, részben pedig a közeljövőben várható a csatlakozásuk az EU-hoz. Továbbá a V4 országainak csoportja bővíülhet a Balti-térség EU-tagországaival is. Ez a lehetséges bővülési folyamat is elvezethet a V4-országok további szerepének növekedéséhez az EU-n belül. A visegrádi négyeknek az Unióon belüli gazdasági fellendülése és bővülő gazdasági szerepe szükségessé tette ennek az országcsoportnak a részletesebb gazdasági elemzését, elsődlegesen a népesség, a foglalkoztatottság, a termelés – a nagyobb hozzáadott értékű termékek előállítás – és a családi jövedelmezőség terén. Fontos felmérni, hogy a V4-országok

gazdasági fellendülésének milyen összetevői és alapjai vannak, és várhatóan ez a fellendülés mennyire lehet hosszabb távú. A vizsgálatokba bevont 39 régió elnevezése, ugyanígy a lengyel vajdaságok lengyel elnevezése zárójelben megtalálható a magyar nyelvű elnevezés után, a jobb megértés céljából.

Csehország (Czech Republic):

CZ01 Praha, CZ02 Stredocesky, CZ03 Jihozápad (Pizensky, Jihocesky), CZ04 Severozápad (Karlovarsky, Ustecky), CZ05 Severovýchod (Libercky, Karlove-Hradecky, Pardubicky), CZ06 Jihovýchod (Visocina, Jihomoravsky), CZ07 Strední Morava (Olomoucky, Zlinsky), CZ08 Moravsko-Slezsky.

Magyarország (Hungary):

HU01 Közép-Magyarország, HU02 Közép-Dunántúl, HU03 Nyugat-Dunántúl, HU04 Dél-Dunántúl, HU05 Észak-Magyarország, HU06 Észak-Alföld, HU07 Dél-Alföld.

Lengyelország (Poland):

Region Centralny: PL01 Łódźi vajdaság (Łódzkie), Łódź, PL02 Mazóviai vajdaság (Mazowieckie), Varsó; Region Poludniowy: PL03 Kis-lengyelországi vajdaság (Małopolskie), Krakkó, PL04 Sziléziai vajdaság (Śląskie), Katowice; Region Wschodni: PL05 Lublini vajdaság (Lubelskie), Lublin, PL06 Kárpátaljai vajdaság (Podkarpackie), Rzeszów, PL07 Szentkereszt vajdaság (Świętokrzyskie), Kielce, PL08 Podlasiei vajdaság (Podlaskie), Białystok; Region Północno-Zachodni: PL09 Nagy-lengyelországi vajdaság (Wielkopolskie), Poznań, PL10 Nyugat-pomerániai vajdaság (Zachodniopomorskie), Szczecin, PL11 Lubusi vajdaság (Lubuskie), Gorzów Wielkopolski Zielona Góra; Region Poludniowo-Zachodni: PL12 Alsó-sziléziai vajdaság (Dolnośląskie), Wrocław, PL13 Opolei vajdaság (Opolskie), Opole; Region Północny: PL14 Kujávia-pomerániai vajdaság (Kujawsko-Pomorskie), Bydgoszcz Toruń, PL15 Varmia-mazúriai vajdaság (Warmińsko-Mazurskie), Olsztyn, PL16 Pomerániai vajdaság (Pomorskie), Gdańsk.

Szlovákia (Slovakia):

SL01 Pozsonyi (Bratislavský kraj); Západné Slovensko: SL02 Nagyszombati (Trnavský kraj) SL03 Trencsényi (Trenčiansky kraj), SL04 Nyitrai (Nitriansky kraj); Stredné Slovensko: SL05 Zsolnai (Žilinský kraj), SL06 Besztercebányai (Banskobystrický kraj); Východné Slovensko: SL07 Eperjesi (Prešovský kraj), SL08 Kassai (Košický kraj).

Az elemzésekben és elsődlegesen a táblázatokban az egyes NUTS-2 statisztikai egységek, régiók, Lengyelországban a vajdaságok az EU statisztikai adatnyilvántartásában használt kódneveit használtam, mivel az egyes régiók neve túlságosan hosszú ahhoz, hogy ez mindenhol feltüntethető lehessen.

Az országcsoporthoz a gazdasági fellendülés mellett számos nehézséggel is meg kell küzdenie, mint például néhány régióban kevés a felsőfokú végzettséggel rendelkező népesség aránya, a bányászati kitermelő ágazat nagyobb gazdasági súllyal rendelkezik, csökkentve a nagyobb hozzáadott értékű termékek arányát, csökkennek a családi jövedelmek, jelentősen növekszik a munkanélküliség, csökken a népesség, más régióban a mezőgazdasági foglalkoztatottak száma nő. Ezeknek a gazdasági nehézségeknek a legfőbb megoldása lehet a régiók közötti hatékonyabb gazdasági együttműködés, a rendelkezésre álló pénzügyi források gazdaságosabb felhasználása, külföldi tőkebefektetések ösztönzése, valamint a felsőfokú képzettségűek számának növelése és rugalmasabb hozzáigazítása a munkaerőpiachoz.

A mezőgazdaságban a foglalkoztatottság alapvetően a vidékhez kapcsolódik, és így az ágazatban a foglalkoztatottság szintjének csökkenése felveti annak a lehetőségét, hogy a népesség mennyire maradhat meg a vidéki térségben. Természetesen a mezőgazdasági termelés fejlődése a foglalkoztatottsági szint csökkenését is maga után vonja, ezért szükséges más ágazatok fejlesztésével a népesség vidéken tartását biztosítani, illetve a népesség vásárlóerejét szinten tartva, megfelelő foglalkoztatási politikát ki-

alakítani. Erre hasznos példákat nyújtanak a korábbi elemzések a magyarországi és a német mezőgazdasági jellemzőkre vonatkozóan (Széles et al., 2014; Zsarnóczai, 1996). A mezőgazdasági termelés szükségszerűen mindinkább környezetvédelmi technológiákat is alkalmaz, amelynek fontossága hangsúlyozottan előtérbe kerül (bővebben Zsarnóczai–Bence, 2018).

A munkahelyek növekedését célzó beruházási aktivitáshoz elengedhetetlen a jól működő bankrendszer és a bankkontrolling, biztosítva a feladataik megfelelő tervezését, növelve a bank potenciálját (Kalmár et al., 2015; Khemiri–Ben Ali, 2013). A gazdasági növekedés erőteljesen függ a magántársaságok tevékenységétől, amelyet az adópolitika szabályoz, így hatva a tevékenységükre. Általában az adók csökkentése ösztönözheti a magánszektor beruházásait és további gazdasági tevékenységük növelésére (részletesen Valentini, 2015; Mina, 2015).

Az adók különböző formái, mint a kormányzati költségvetés bevételei, jelentős hatással vannak a költségvetési egyenleg alakulására, amely folyamatosan negatív is lehet, éppen ezért az EU-tagországok teljes államadósságát akkumulálhatja évről évre (Lentner, 2010). Áttekintve az adók kérdését és problémáit, leginkább szükséges az, hogy a kormányzati költségvetési mérleg egyenlege pozitív legyen (Lentner, 2007). A gazdasági élet stabilitása és a fejlődés dinamikusabbá tétele érdekében fontos a vállalkozások beruházási tevékenységének növelése, a külföldi közvetlen beruházások (Foreign Direct Investment) ösztönzése és a vásárlóerő növelése a belföldi piac bővítése érdekében, amelyek szükségessé teszik az államadósság és a kormányzati költségvetési deficit csökkentését az adók emelésének elkerülésével (Lentner et al., 2017).

KUTATÁSI MÓDSZERTAN

A kutatásaim során használtam az SPSS statisztikai elemzési módszert, amelyet részletesebben Csalner (2015) és Huzsvai-Vin-

cze (2012) dolgozott ki. Ez a módszer biztosítja több ország nagyszámú régiójának áttekintését és tudományos megalapozottságú elemzését, összehasonlítását. Emellett a SWOT-(erősség, gyengeség, kedvező külső feltételek, veszélyeztetettség mint kedvezőtlen külső feltétel) elemzési és az összehasonlítási módszereket is fel kívántam használni, kiemelve az egyes régiók gazdasági, társadalmi hasonlóságait és eltérő jellemzőit.

Az egyes régiók regionális gazdasági jellegű elemzésében a legfontosabb jellemzőket vettem alapul, amelyek fontos szerepet játszanak a régiók gazdasági fejlődésében. A gazdasági változók nagyrészt a 2010 és 2015 közötti időszakra vonatkozó adatokra épülnek, az ettől eltérőket külön feltüntettem. A tudományos elemzéseimhez az Eurostat 2017 júniusától 2017 decemberéig közzölt adatokat használtam fel.

Az elemzésekhez tartozik a GDP növekedési üteme piaci árfolyamon (GDP-Növ3), valamint a regionális bruttó hozzáadott érték bázisáron (RGVA4) számolva. A foglalkoztatottság (Foglalk5) és a családi jövedelmek (CsaládiJöv6) alakulása szintén ehhez a gazdasági és pénzügyi régiónkénti összehasonlítási elemzéshez tartozik. A regionális tudományos és technológiai fejlettségi szintek (KésF7) régiók közötti összehasonlító elemzése jól megközelíthető a kutatás-fejlesztés gazdasági ágak szerinti

összesítésével, az ágazatonkénti kutatás-fejlesztés személyi és kutatói állomány (KésF-Személy8), a technológiai és tudásintenzív szektorok foglalkoztatása (FoglTechn9), valamint az oktatásban és a képzésben részt vevő népesség (HRSTPers10) összevetésével. Az adott régiók gazdasági fejlettségi szintjét jól jellemzi a kutatás-fejlesztés és a munkaerő képzettségi szintje, ezért fontos az ezekre a területekre fordított pénzforrások növelése. A régiók GDP-növekedése hatással van a foglalkoztatásra, a családok jövedelmi szintjére, vásárlóerejére, egyáltalán az adott régióban való megmaradásra. Így ezek a gazdasági változók az egyes régiók népességmegtartó képességét is növelhetik, romló tendenciájukat pedig csökkenthetik.

KUTATÁSI EREDMÉNYEK

A felsorolt gazdasági változók alapján történető gazdasági elemző összehasonlítás jó tudományos alapot nyújt a visegrádi négyek országai régióinak gazdasági-társadalmi fejlettsége szerinti rangsorolásához és csoportosításához, vizsgálva a foglalkoztatás, a képzettség, a tudományos-technikai fejlődés, a lakosság jövedelmezősége és a technológiai és tudásintenzív viszonyok elemzése terén, kiemelve az alapanyag-termelő ágazatok szerepét, mint például a bányászatot és a felszíni kitermelést.

1. táblázat: A visegrádi országok 39 régiója és 13 gazdasági változója (2010–2016, %)

Változók	1	2	11	4	6	3	7	12	13	9	10	8	5
1-CZ01	2	43,3	30	-0,5	-6	32,3	27,1	-82	-27,2	2,2	3,8	11,4	6,0
SL02	0,7	19,7	-5	6,8	5,6	58	168,2	-72	-30	6,3	18,4	15,6	2,3
SL03	-0,7	19,7	-5	8,1	5,6	58	168,2	-72	-30	6,3	18,4	15,6	1,6
SL04	-0,1	19,7	-5	4,1	5,6	58	168,2	-72	-30	6,3	18,4	15,6	6,7
SL05	0,1	20	7,8	11,4	14,8	77,8	162,8	-56	-32	7,6	4,6	13	9,1
SL06	-0,1	20	7,8	12,7	14,8	77,8	162,8	-56	-32	7,6	4,6	13	2,2
SL07	0,6	43,1	24,2	14,3	13,6	77,2	61,4	-65	-30	8,8	7,9	4,6	1,6
SL08	0,5	43,1	24,2	15,1	13,6	77,2	61,4	-65	-30	8,8	7,9	4,6	2,2
2-CZ02	4	21,4	-8,6	7,4	0,1	38,5	36,3	-25	-30,8	4,5	3,3	10,7	8,5
CZ03	1	19,1	-13	2	-1	30,8	22,2	-24	-40,6	4,4	4	21	1,6

Változók	1	2	11	4	6	3	7	12	13	9	10	8	5
CZ04	0,1	14,2	8,8	-1,6	-7	23,1	20	-30	-50,8	7,3	7,6	30	-1,5
CZ05	0,1	18,9	11	1,1	0,5	33,33	7,4	-35	-48,5	6,3	13,6	6,6	0,14
CZ06	0,1	25,6	5,5	4,7	2,2	13	44	-50	-50,5	6,5	13	47	7,9
CZ07	0,1	19,1	11,8	3,6	0,4	33,33	17,7	-40	-48,7	3,8	11	31	3,1
CZ08	0,1	19,8	5,6	-4	-3,2	33,33	-3,7	-39	-26	5	13	10	2,5
HU01	2	35,5	-11	4,1	8,9	18,6	22,4	-30	-57	13,8	9	14,9	0,9
HU02	-2	19,1	-1	10,84	2,7	19,6	64	-30	-68,4	10,7	0,2	28,2	0,94
HU03	0,1	19	-7	16,3	6,9	30,4	7,6	-37	-62,7	9,9	9,4	-0,5	4,1
HU04	-3	18,9	10,3	1,9	-1,7	16,6	-24,4	-34	-45,8	13,5	3,5	-20	-1,6
HU05	-4	17,2	5	14,8	-2,7	15,6	2,9	-37	-58	18,5	7,4	-10	4
HU06	-2	17,1	-21	6,1	5,4	59,1	20	-27	-27	16,3	2,8	-8,4	8,6
HU07	-3	20	-14	10,7	3,7	25	88,6	-30	-42	13,4	4	-3,7	4,2
3-PL01	-2	27,3	-5	13,7	10,2	53	26,8	-30	-56	-7,5	-1,7	21,3	9,7
PL05	-2	26,6	-7	11,5	10,5	49	93	-36	-32	-8,4	1,2	11,4	11,94
PL07	-2	27,4	6,7	7,1	6,2	42,9	85,2	-31	-43	-12	-1,7	34	8,2
4-PL02	1	38,4	-6,3	16,3	15,7	63,8	44,2	-33	-32	0,2	8,8	26	28,7
PL03	1	30,7	4,9	16,7	14,7	62	71	-55	-49	8,5	17,5	40,8	-3
PL04	-1	27,2	3	9,7	10,2	47,2	29	-70	-46	-1,5	4,8	20,5	3,7
PL06	0,1	27,5	-3,4	15,4	12,6	54,5	65,1	-51	-28	3,4	21	91	1,7
PL08	-1	29,2	-18	10,5	8,5	58,7	114	-28	-25	4,8	17,7	3,6	14,8
PL09	1	25,6	-7	19,4	14,8	62,3	40	-31	-38	13,2	20,4	8,5	0,6
PL10	-1	26	-13	15,2	8	48,2	14,3	-48	-27	19,6	29,6	16,7	0,7
PL11	-1	22,5	2,6	14,7	6	43	61,5	-53	-47	5,2	11,3	11,3	-0,4
PL12	-1	28,8	4,7	11	15	62,3	75,4	-49	-47	13,8	22	39,4	3
PL13	-2	24,7	-11	11	7	50	42,9	-55	-45	9,7	23	20,6	8,1
PL14	-1	23,2	1	13,4	9	46,2	91	-36	-36	7,7	18,2	20	15,6
PL15	-1	23,1	-11	11	11	48,6	-23,5	-33	-16	7,9	21,6	15	8,1
PL16	1	30,6	8,4	15,8	11,8	56,3	79,4	-35	-34	14,7	22,4	35	40,6
5-SL01	4,4	39	200	12,4	17,2	86,3	61,2	-76	-6,8	4,4	-1,8	-15	7,5
Változók	1	2	11	4	6	3	7	(-)12	13	9	10	8	5
Component	1			2		3				4		5	6
Változók	1	2	11	4	6	3	7	(-)12	13	9	10	8	5
CZ	0,5	23,0	34,7	1,4	3,8	-1,7	26,8	19,2	5,1	8,4	4,2	-38	-42,5
HU	-1	23,7	19,6	7,5	2,5	8	26,5	8,8	13,7	6	-6	-32	-50,4
PL	-1	28,7	56,4	14,1	10,1	12	52	28,2	3,9	12,8	-2,5	-42	-40
SL	0,4	22,0	72,8	11	3,6	12	96,5	-2,7	6,9	8,2	27,6	-65	-30
V4	-0,25	25,42	47,2	9,6	6,2	6,95	58,35	16,7	6,96	10,8	5,4	-45,	-38,6
EU-28			21				14,3	10	3,6	9,6			-17,2

Forrás: Saját számítás az SPSS statisztikai elemzési rendszer és az Eurostat 2017. január–december (<http://ec.europa.eu/eurostat/web/regions/data/database>) adatai alapján

Az 1. táblázat gazdasági változói:

Népesség1: népesség növekedési üteme (2012–2016, 2012 = 100, %)

Képzettség2: 25 és 64 közötti népesség részvétele a felsőfokú képzésben (2016, %)

GDPNöv3: GDP folyó piaci áron (2006–2015, 2006 = 100%, M euró)

RGVA4: regionális bruttó hozzáadott érték bázisáron, ágazati számítás (2011–2015, M euró)

Foglalk5: foglalkoztatottak száma (2006–2015, ezer fő)

Családijöv6: családi jövedelmek (az elsődleges jövedelmek egyenlege a tiszta nemzeti jövedelemből számítva, 2010–2014, 2010 = 100, M euró)

KésF7: teljes belső KésF költségei gazdasági ágazatonként (2011–2015, euró)

KésFSzemély8: KésF személyi és kutatói állomány gazdasági ágazatonként (2011–2015, teljes idejű teljes személyi állomány)

FoglTechn9: csúcstechnológiai és a tudásintenzív ágazatokban foglalkoztatottak száma (2012–2016, ezer fő)

HRSTPers10: felsőfokú képzettséggel rendelkezők és a tudományos és technológiai területen foglalkoztatottak (2012–2016, ágazatonként, ezer fő)

BányászatFő11: regionális szerkezeti ágazati gazdálkodási statisztika (2011–2015, helyi egységek száma alapján)

FarmokSzám12: gazdálkodások típusai, a farmok száma és gazdasági mérete alapján (2005–2013)

MunkaNélk13: munkanélküliek száma régióként (2012–2016, 15–74 kor, 1000 fő)

A komponensek a gazdasági változók alapján: Component-1: Népesség1, Képzettség2, BányászatFő11; Component-2: RGVA4, Családijöv6; Component-3: GDPNöv3, KésF7, (Mínusz) FarmokSzám12, MunkaNélk13; Component-4: FoglTech9, HRSTPers10; Component-5: KésFSze8; Component-6: Foglalk5

Az egyes régiók csoportosítása az öt csoport szerint (cluster):

Cluster-1 (8 régió): CZ01, SL02, SL03, SL04, SL05, SL06, SL07, SL08

Cluster-2 (14 régió): CZ02, CZ03, CZ04, CZ05, CZ06, CZ07, CZ08, HU01, HU02, HU03, HU04, HU05, HU06, HU07

Cluster-3 (3 régió): PL01, PL05, PL07

Cluster-4 (13 régió): PL02, PL03, PL04, PL06, PL08, PL09, PL10, PL11, PL12, PL13, PL14, PL15, PL16

Cluster-5 (1 régió): SL01

A klaszterelemzés megadja országoktól függetlenül a különböző régiók gazdasági jellemzőik vagyis változói alapján a csoportbesorolást. Az 1. táblázat alatt az országok összesített adatai is megtalálhatók, amelyek viszont nincsenek és nem is lehetnek benne az SPSS statisztikaimodell-számításokban. Az elemzésből megállapítható, hogy a népesség növekedése mellett, a 25 és a 64 év közötti korosztályban a felsőfokú képzettséggel rendelkezők számának az aránya nő, a bányászatban foglalkoztatottak számának növekedésével vagy kisebb mértékű csökkenésével párhuzamosan, miközben nő a regionális bruttó hozzáadott érték nagysága. Emellett ezeknek a gazdasági változóknak a növekedése vagy kisebb mértékű csökkenése szintén a családi jövedelmek növekvő mértékét vagy kisebb mértékű csökkenését váltják ki az adott régiókban (1. ábra).

Az SL01 Pozsonyi régió érte el a népesség, a bányászatban foglalkoztatottak és a családi jövedelmek terén a legnagyobb növekedési ütemet, miközben a 25 és 64 év közötti népességnek a felsőfokú képzési szinttel rendelkezők aránya terén a CZ01 Praha régió után a második legnagyobb a V4 országokban. Az SL01 régió regionális bruttó hozzáadott értéke (RGVA4) esetében kisebb volt ez a növekedési ütem a többi régióval szemben, de még így is jelentősnek mondható. Az SL01 régióban a munkanélküliség aránya csak szerény mértékben csökkent, ami annak köszönhető, hogy már korábban jelentős volt a bányászatban foglalkoztatottak növekedési üteme, messze a legnagyobb a visegrádi országokban, emellett a felsőfokú végzettségű növekedési üteme is jelentős volt, amely a foglalkoztatottsági szint nagyobb növekedését biztosította, mely ennek

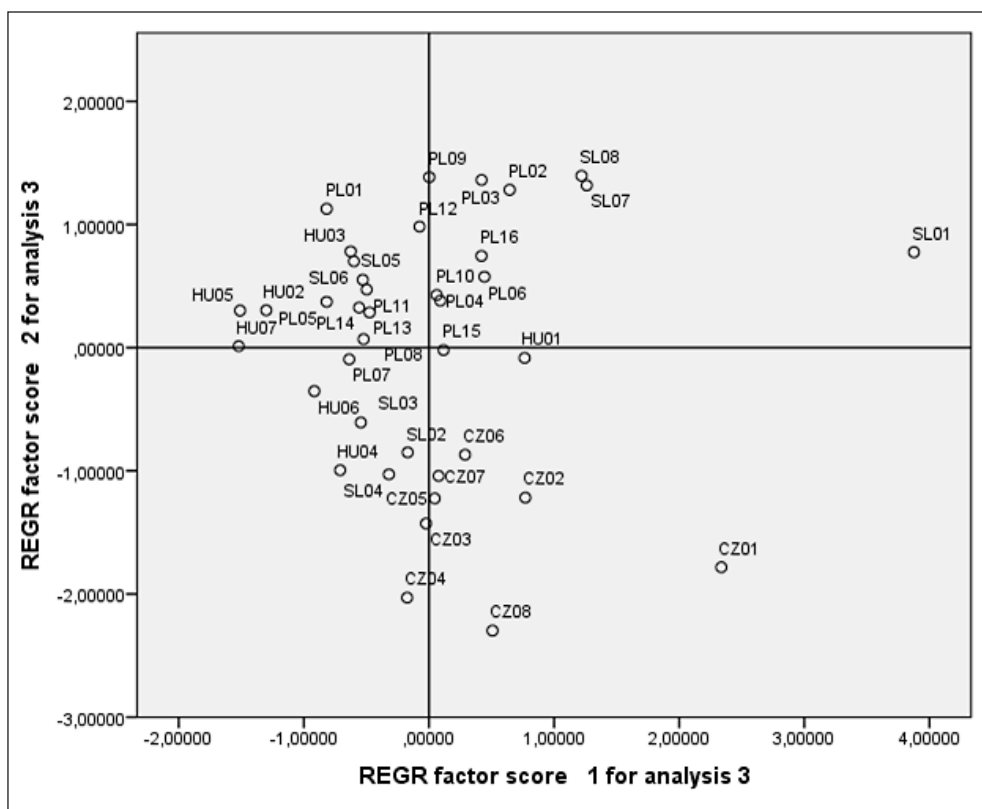
a régióknak az összes régióval szembeni legmagasabb GDP-növekedési ütemét eredményezte. Azokban a régiókban, ahol kisebb mértékű a népesség növekedése, a felsőfokú képzettséggel rendelkezők számának és a bányászatban foglalkoztatottak számának kisebb növekedési üteme mellett jelentősebb a munkanélküliség csökkenő mértéke, mint például a CZ08, CZ07, CZ06, CZ05 és a CZ04 régiók esetében.

Fontos tendencia a V4-országokban, hogy a munkanélküliség csökkent a vizsgált időszakban, 2005 és 2015 között. Amennyiben a népesség jelentős mértékben csökken, még nagyobb mértékben csökken a munkanélküliség aránya (pl. HU02, HU04,

HU05, HU07, PL01, PL05, PL07, PL04, PL11, PL12 és PL13). A PL01 Łódźi vajdaság (Łódź) népességének növekedési üteme csökkent 2%-kal 2012 és 2016 között, amelynél nagyobb csökkenés csak a HU05 Észak-Magyarország és a HU04 Dél-Dunántúl régiókban következett be. A népesség csökkenő növekedési üteme mellett ugyanakkor a regionális, bruttó nagyobb hozzáadott értékű termékek termelése nőtt (RGVA4) (1. ábra).

Megállapítható, hogy a felsőoktatásban végzettek arányának jelentős mértékű növekedése hat a felsőfokú végzettséggel rendelkező és a tudományos-technológiai területen foglalkoztatottak (HRSTPers10) számának növekedésére, ami pedig jelentő-

1. ábra: Faktorelemzés az 1-es és a 2-es komponensek gazdasági változói alapján

Megjegyzés: Component-1: Népesség1, Képzettség2, BányászatFő11 („X” főtengeyen);

Component-2: RGVA4, Családijöv6 („Y” főtengeyen)

Forrás: Eurostat adatai (<http://ec.europa.eu/eurostat/web/regions/data/database>) alapján

sen meghatározta a csúcstechnológiai és tudásintenzív ágazatokban foglalkoztatottak (FoglTech9) növekedési ütemét, továbbá a kutatói személyi állomány (KésFSze8) gyarapodását is. Ezek a tényezők nagyobb mértékű régiós feldolgozottsági szintet eredményeztek, amelyek a vállalati szinten jelentek meg. A növekvő mértékű foglalkoztatottsági (FoglTech9) szint és a munkaerő magasabb képzettségi szintje hozzájárult a családi jövedelmek növekedéséhez (pl. PL10, PL16, PL12, PL13, PL09, PL03, SL02, SL03, SL04 és a PL08 régiók).

Megállapítható a csehországi tapasztalatok alapján, hogy a bányászatra épülő régiók gazdaságilag visszaeső helyzetbe kerültek, amely megmutatkozott részint a regionális bruttó hozzáadott érték és a családi jövedelmek alacsony szintű növekedésében vagy stagnálásában, esetenként visszaesésében. A valósághoz hozzátartozik, hogy a hegyvidéki területen lényegében a bányászat hagyományos iparágnak számít.

A HU03 Nyugat-Dunántúl (Győr) népessége 0,1%-kal nőtt, a felsőoktatásban végzetek aránya csak 19%-kal emelkedett, míg a bányászatban foglalkoztatottak száma 7%-kal csökkent ez idő alatt. A felsőoktatásban végzetek számának kisebb fokú növekedési üteme ellenére a bruttó hozzáadott érték növekedési üteme nagyon jelentős volt (16,3%) 2011 és 2015 között, viszont a családi jövedelmek növekedési üteme („Y” tengely) szerénynek mondható (6,9%). A régió bruttó hozzáadott értékének növekedési üteméhez jelentősen hozzájárult az FDI (külföldi közvetlen beruházások) növekvő mértéke, amelynek révén a negyedik legjobb teljesítményt érte el a V4-országok régiói között a PL09, PL02 és a PL03 után (1. ábra és a koordináta-rendszer 2. negyede).

A regionális bruttó hozzáadott érték termelésének csökkenő tendenciája, a felsőoktatásban végzetek arányának a csökkenése, a bányászati ágazat súlyának növekedése természetesen elvezetett ahhoz, hogy az egyes régiók gazdasági versenyképessége és az ebből adódó vállalati-vállalkozói csök-

kenő jövedelmezőségi szint okozta a régiók szintjén a családi jövedelmek minimális vagy csökkenő mértékű növekedését, esetenkénti érezhető visszaesését is. Az is tény, hogy ha egy adott ország nem rendelkezik alapanyag-termeléssel – mezőgazdaság és bányászat –, akkor a feldolgozóágazatoknak importra kell építeniük a termelésüket, ez viszont jelentősen növelheti az egyoldalú külgazdasági függőségüket. Tehát valóban fontos a bányászat szerepe, ugyanakkor a feldolgozóipar nagyobb mértékű fejlesztésére is szükség van. A feldolgozóipari kapacitást egyre inkább a külföldi közvetlen beruházásokkal érhetik el az egyes EU-tag-országok, így a V4-országok is.

Megállapítható, hogy a visegrádi országok népességének növekedési üteme szoros összefüggésben áll a 39 régió népességnövekedésével, és ezzel összefüggésben a felsőfokú képzettség növekedésével. A vizsgált országok esetében, ahol a népesség növekedése gyorsult, mint például az SL01, CZ02, CZ01, PL16, HU01, PL02 és PL03 régiók esetében 1 és 4,4%-ban, ott általában nagyobb a felsőfokú képzettek növekedési üteme (pl. 21,4 és 43,3 százalék). A népesség csökkenése vagy kisebb mértékű növekedése szintén egyenes arányban áll a bányászatban foglalkoztatottak és a munkanélküliek számának csökkenő mértékével, vagy az előbbi gazdasági változó esetében szerényebb növekedésével (pl. CZ03, CZ04, CZ06, CZ08, HU02, HU03, HU05, HU06, HU07, PL01, PL05, PL07, PL02, PL03, PL04, PL06, PL08, PL09, PL10 régiók). A V4-országokban a legnagyobb csökkenés a munkanélküliség terén a HU02 régióban mutatkozott. Fordítva is igaz, tehát a népesség növekedésével szintén egyenes arányban, de kisebb mértékben nő a bányászatban foglalkoztatottak aránya, viszont a munkanélküliek aránya mindenképpen csökken, de kisebb mértékben az előbbiekkal összevetve (pl. SL01, SL02, CZ01, CZ02, HU01).

Megállapítható, hogy a 25 és 64 év közötti népességben a felsőfokú képzési szinttel rendelkezők aránya szoros és egyirányú

összefüggésben áll a GDP változásával, a családi jövedelmek, a bányászatban foglalkoztatottak és a munkanélküliek számának alakulásával, viszont fordítottan arányos a farmok számának változásával. Az is kitűnik az elemzésből, hogy a GDP változása szorosan összefügg a regionális bruttó hozzáadott érték, a kutatás és fejlesztés költségei, a családi jövedelmek, a bányászatban foglalkoztatottak és a munkanélküliek számának alakulásával, és fordítottan arányos a farmok arányával.

A vizsgált 39 régió GDP-növekedését jelentős mértékben ösztönzi a régiók szintjén növekvő nagyobb feldolgozottsági fokú termékek termelése, és nagyjából ilyen mértékben hat rá az egy főre jutó kutatás-fejlesztési támogatás is. Azokban a régiókban, ahol a bányászatban a foglalkoztatottak száma növekszik, ott természetesen hatással van a régiók GDP-növekedésére a vizsgálat eredményei szerint. A GDP növekedése, összefüggésben a kutatás-fejlesztési támogatások növekedésével, csökkenő hatással van a farmok számára, és összefügg a mezőgazdaságban foglalkoztatottak csökkenő ütemével is. A GDP növekedésének kétségtelenül pozitív hatása van a családi jövedelmek növekedésére, amely a hatékony termelésből adódó bizonyos foglalkoztatotti létszám csökkenéséből is adódik. Ezek a pozitív irányú folyamatok érzékelhetők az SL01, SL02, SL05, SL06, SL07, SL0, PL03, PL08 és PL12 régiók esetében, ahol a GDP-növekedés 58% és 86,3% közé tehető, míg az egy főre jutó kutatás-fejlesztési támogatás növekedési üteme 61% és 168,2% között mozgott. Fontos megemlíteni, hogy az elemzésben olyan régiók szerepelnek, amelyekben mind a GDP növekedése, mind pedig az egy főre jutó kutatás-fejlesztési támogatás meghaladja a V4-országok átlagát, az előbbi esetben a 47,2%-ot, az utóbbi esetben az 58,35%-ot.

A GDP csökkenése szoros összefüggésben áll a kutatás és fejlesztés költségeinek alakulásával, illetve a nagyobb feldolgozottsági fokú termékek termelésének csökkenésével vagy minimális növekedésével.

Mindezek következtében, és különösen a termelésteknológia szerényebb növekedése folytán, a munkanélküliség is csökkenhet a foglalkoztatottsági szint növekedése következtében. A farmok száma kisebb mértékben csökken, illetve a mezőgazdasági foglalkoztatottság nőhet. Ezek a gazdasági nehézségek hozzájárulnak az egy családra eső jövedelmek csökkenésével. Ebből is látható, hogy a GDP csökkenése számos lényeges okra vezethető vissza, és komoly negatív hatásai is kimutathatók.

Az elemzésből kimutatható, hogy amennyiben a kutatásba bevont országok esetében csökken a régiók szintjén a nagyobb feldolgozottsági termékek termelése, úgy jelentősen csökkennek az adott régiókban a családi jövedelmek. Ez a régiók túlnyomó többségére igaz. Ezeknek a régióknak az esetében gyakoribb, hogy a régiók szintjén a nagyobb feldolgozottsági termékek termelése jóval erőteljesebb mértékben nőtt, mint az adott régiókban a családi jövedelmek növekedési üteme (pl. CZ02, HU02 és HU07). Azonban a HU05 régió esetében a családi jövedelmek visszaestek az RGVA4 erőteljes növekedése ellenére.

Megállapítható, hogy a bányászatban foglalkoztatottak aránya szoros és egyirányú összefüggésben áll a munkanélküliek arányával, viszont fordítottan arányos a farmok számának alakulásával. Ezt az összefüggést alátámasztja, hogy a bányászatban a foglalkoztatottak száma a 39 régió viszonylatában átlagosan 5,4%-kal nőtt, miközben a munkanélküliek 38,6%-kal csökkentek, mely csökkenés kisebb mértékű, mint a farmok számának csökkenése (45,1%). Tehát a bányászatban foglalkoztatottak száma fordítottan arányos összefüggésben áll a farmok számának csökkenésével. Azonban ez a fordított arányosság fennáll a bányászatban foglalkoztatottak aránya és a farmok számának alakulása között. A bányászatban a növekedési arányt a 39 régió átlaga viszonylatában elsősorban az SL01 régióban bekövetkezett 200%-os növekedés okozta, miközben a munkanélküliség csökkenése itt

volt a legkisebb (6,8%), a farmok számának csökkenése pedig a második legnagyobb a CZ01 után a 39 régió között (76%). Ez azt jelenti, hogy a bányászat jelentős munkakerőt vont el a mezőgazdaságtól, minimálisan csökkentve a munkanélküliség szintjét. A mezőgazdaságban a farmok száma csökkent, amely a foglalkoztatottak számának a csökkenését is befolyásolhatta.

KÖVETKEZTETÉSEK

Az elemzésekből kiderült, hogy a V4-országok jelentős gazdasági fejlődése részben az intenzív termelőágazatok – bányászat, mezőgazdaság – fejlődéséből, részben a felsőfokú képzettséggel rendelkezők bővüléséből, a regionális szintű hozzáadott értékű és a nagyobb feldolgozottsági szintű termékek növekvő termeléséből, a mezőgazdasági foglalkoztatottak és a munkanélküliség jelentős csökkenéséből, ezenfelül a növekvő kutatás-fejlesztési támogatások és az ehhez kapcsolódó, felsőfokú végzettséggel rendelkező és/vagy a tudományos és technológiai területen foglalkoztatott növekvő teljes idejű kutatói állomány bővüléséből következett. Ezek a kedvező gazdasági változások a visegrádi országok jövőbeni nemzetközi gazdasági versenyképességét biztosítják.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csallner András Erik (2015): *Bevezetés az SPSS statisztikai programcsomag használatába*. Jegyzet, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Szeged.
- Huzsvai László – Vincze Szilvia (2012): *SPSS-Könyv*. Seneca Books.
- Kalmár Péter – Zéman Zoltán – Lukács János (2015): Bankcontrolling marketingszemléletben – alkalmazott statisztika a kontrolling szolgálatában. *Hitelintézeti Szemle*, 14. évf., 4. sz., 108–123.
- Khemiri, Rim – Ben Ali, Mohamed Sami (2013): Exchange Rate Pass-Through and Inflation Dynamics in Tunisia: A Markov-Switching Approach. *Economics*, Vol. 7, 2013-43, <http://dx.doi.org/10.5018/economics-ejournal.ja.2013-43>.
- Lentner, Csaba – Zsarnóczai, J. Sándor – Zéman, Zoltán (2017): Taxation, Governmental Debt and Budget in the European Union (in Russian). *Economic Systems*, Vol. 10, No. 1, 104–109.
- Lentner, Csaba (2007): The Competitiveness of Hungarian University-Based Knowledge Centres in European Economic and Higher Education Area. *Transformations In Business and Economics*, Vol. 6, No. 2, 87–100.
- Lentner, Csaba (2010): The Macro-Economical Environment of Public Accountancy and Financial Regulation. *Economy and Society*, No. 1–2, 121–132.
- Mina, Wasseem (2015): Political Risk Guarantees and Capital Flows: The Role of Bilateral Investment Treaties. *Economics*, Vol. 9, No. 2015-26, <http://dx.doi.org/10.5018/economics-ejournal.ja.2015-26>.
- Széles, Zsuzsanna – Zéman, Zoltán – Zsarnóczai, J. Sándor (2014): The Developing Trends of Hungarian Agricultural Loans in Term of 1995 and 2012. *Agricultural Economics/ Zemědělská Ekonomika*, Vol. 60, No. 7, 323–331.
- Valentini, Edilio (2015): Indirect Taxation, Public Pricing and Price Cap Regulation: A Synthesis. *Economics*, Vol. 9, No. 2015-2, <http://dx.doi.org/10.5018/economics-ejournal.ja.2015-2>.
- Zsarnóczai J. Sándor (1996): Németország mezőgazdasági helyzete az 1990-es évek első felében. *Statisztikai Szemle*, 74. évf., 3. sz., 230–238.
- Zsarnóczai, J. Sándor – Bence, Ottó (2018): Environmental Economics in EU and Hungary in 2010s. *Economics and Working Capital*, No. 1–2, 6–14.

Molnár Petronella

A vállalkozás folytatása számviteli alapelv érvényesülésének vizsgálata az önkormányzati tulajdonú gazdasági társaságoknál

Analysis of the Enforcement of the Principle of Going Concern by Companies in Local Government Ownership Through Bankruptcy Models

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány olyan önkormányzati vállalatokat vizsgál csődelőrejelzési modellek segítségével, melyek 2011 és 2016 között fejezték be tevékenységüket. A vizsgálat végén arra kaptunk választ, hogy a szakirodalomból ismert csődmodellek, illetve a likviditási és tőkeerősségi mutatók mennyiben jelezték előre a fizetési képtelenség bekövetkezésének valószínűségét. A vizsgálatból jól látható, hogy a vizsgált vállalkozások 20-25 százalékánál nem a fizetési nehézségek miatt szűnt meg a vállalkozási tevékenység, hanem a tulajdonosi döntés alapján.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok:
G33, H72

Kulcsszavak: közüzemi vállalatok, csődmodellek, likviditás, tőkeerősségi ráta

SUMMARY

Using various bankruptcy prediction models, the paper analyses local government-owned companies that stopped operation between 2011 and 2016. The accuracy of predicting the probability of bankruptcy by the bankruptcy models known from the literature (Altman's model, models developed for Czech and Brazilian companies etc.) and by the liquidity ratio and equity ratio is determined. It is concluded that 20-25 percent of the companies stopped their business activity for reasons other than payment difficulties.

Journal of Economic Literature (JEL) codes:
G33, H72

Keywords: public utility companies, bankruptcy models, liquidity, equity ratio

MOLNÁR PETRONELLA, tudományos kutató, Nemzeti Községi Szolgálati Egyetem, Közpénzügyi Kutatóintézet, PhD-hallgató, Szent István Egyetem (Molnar.Petronella@uni-nke.hu).

BEVEZETÉS

A közfeladatot ellátó gazdasági társaságoktól különösen elvárt a rentábilis és hatékony működés, ugyanis közpénzekkel gazdálkodnak a feladataik ellátása során. Ezen cégek felelnek az adott településen élők életminőségéért, így náluk is mindenkor érvényesülnie kell a vállalkozás folytatása számviteli alapelvnek. A tanulmány olyan önkormányzati tulajdonú közüzemi vállalatokat vizsgál, melyek 2011 és 2016 közötti időszakban vállalkozási tevékenységüket megszüntették, azaz ahol nem érvényesült az előbb említett számviteli alapelv.

ELMÉLETI HÁTTÉR

Az önkormányzati vagyon nemzeti vagyonnak minősül, amely vagyonnal, azaz a közpénzekkel az önkormányzati tulajdonú, közfeladatot ellátó gazdasági társaságok is gazdálkodnak (Lentner, 2013b). A közpénzek felhasználása során elvárt, hogy társadalmi haszna legyen (Németh-Kolozsi, 2015), önkormányzati tulajdonú cégek esetében ez a közszolgáltatások minőségét is jelenti (Hegedűs, 2015). Amennyiben a helyhatóságok a közfeladatok ellátását a tulajdonukban lévő vállalatokra bízzák, akkor ezen vállalatoktól különösen elvárt a működőképesség mindenkori fenntartása, a költséghatékony gazdálkodás, valamint a vállalkozás folytatása számviteli alapelvének érvényesülése (Hegedűs-Zéman, 2016; Zéman, 2017; Lentner, 2013a). A közüzemi vállalatok működésük során nem termelhetnek veszteséget, működésük feltétele az eredményes gazdálkodás (Zéman-Tóth, 2015). A közszolgáltató tevékenységet végző cégek esetében a vállalkozási tevékenység beszüntetése társadalmi érdekeket is sérthet, ezért is fontos a működés során mindenkor szem előtt tartaniuk az egyik talán legfontosabb számviteli alapelvet, a vállalkozás folytatásának elvét (Lentner, 2015).

ANYAG ÉS MÓDSZER

Vizsgálatom középpontjába olyan önkormányzati tulajdonú gazdasági társaságok kerültek, melyek tevékenységüket véglegesen befejezték. A vizsgált cégek elemszáma 166 darab volt, azonban az alkalmazott modellekhez nem minden esetben álltak rendelkezésre a mutatószámok. A vizsgált hat év a tevékenység megszüntetésének az éve, illetve az azt megelőző öt év (a tevékenység végleges beszüntetésének évét vettem a bázisévnek). A vizsgált cégek 2011 és 2016 között fejezték be a tevékenységüket.

A kutatás során Altman módosított csődelőrejelzési modelljét, valamint az Altman-modell újraszámítása során keletkezett, a cseh Karas és szerzőtársai modelljét és a brazil számviteli szabványokra kialakított (Altman-modellen alapuló) modelljét használtam.

Altman modellje (1968) a következőképpen néz ki:

$$Z = 0,717 X_1 + 0,847 X_2 + 3,107 X_3 + 0,42 X_4 + 0,998 X_5; \text{ ahol}$$

$$X_1 = \frac{\text{nettó forgótőke}}{\text{összes eszköz}}$$

$$X_2 = \frac{\text{visszatartott nyereség}}{\text{összes eszköz}}$$

$$X_3 = \frac{\text{adó- és kamatfizetés előtti eredmény}}{\text{összes eszköz}}$$

$$X_4 = \frac{\text{részvények könyv szerinti értéke}}{\text{adósság}}$$

$$X_5 = \text{eszközarányos árbevétel}$$

Karas és szerzőtársai (2013, 2017) az alábbi függvényt alkalmazták:

$$Z = 0,33363 X_1 + 0,29457 X_2 + 2,73238 X_3 + 0,12234 X_4 + 0,00091 X_5$$

A brazil modell (Altman, 1993; Altman et al., 1979) alakja pedig a következő:

$$Z = 1,44 X_1 + 4,03 X_2 + 2,25 X_3 + 0,14 X_4 + 0,42 X_5$$

A vállalkozásokat elhelyezkedésük alapján területi kategóriákba soroltam, s a Chi²-próbát elvégezve megállapítottam, hogy kimutatható-e szignifikáns összefüggés a területi elhelyezkedés és a csődelőrejelző

modellek értékei között. A vizsgálat zárásaként megvizsgáltam a vállalatok vagyoni (tőkeerősségi mutató) és likviditási (likviditási ráta) helyzetét (Béhm et al., 2016).

A VIZSGÁLAT EREDMÉNYEI

Az 1–3. táblázat az Altman-csödelőrejelzési modell használatával kiszámított értékeket mutatja.

A modell szerint a vizsgált vállalkozásoknak a tevékenység beszüntetését megelőző 5. évben 43,1 százaléka került a csődös kategóriába, míg 27,7 százaléka a szürkezónába, azaz a vállalatok 29,2 százaléknál a modell nem jelezte a csőd bekövetkezésének valószínűségét, a tevékenység megszüntetését. Ezen év modellértékei alapján a modell a megyei jogú városokban működő cégek esetében jelezte előre leginkább a csőd be-

következésének valószínűségét (8,3 százalékot sorolt mindössze a túlélő kategóriába).

A következő évben – azaz a vállalkozási tevékenység befejezését megelőző 4. évben – a modell már a fővárosban tevékenykedő cégek esetében is nagymértékben jelezte a csőd kockázatát, a fővárosi vállalkozások 71,4 százaléka csődösnek minősült, míg 14,3 százaléka a szürkezónába került. Ezen évben a vizsgált társaságok több mint 50 százaléka csődösnek minősült a modell értékei szerint.

A tevékenység megszüntetését megelőző 2. és 3. évben a modell kedvezőbb képet mutatott az előző évhez képest (2. táblázat). A vizsgált gazdasági társaságok 50 százaléka került a csődös kategóriába, míg 25–29 százaléka a szürkezónába. Ha a településkategória szerinti besorolást megvizsgáljuk, elmondhatjuk, hogy a legnagyobb arányban (több mint 60 százalék) a megyei jogú vá-

1. táblázat: Az Altman-modell értékei a bázisév –5. és –4. évben

			Altman-modell, bázisév –5. év			Össze- sen	Altman-modell, bázisév –4. év			Össze- sen
			csődös	szürke- zóna	túlélő		csődös	szürke- zóna	túlélő	
Településkategória	főváros	Cégek száma	3	1	3	7	5	1	1	7
		Településkate- górián belüli megoszlás	42,9%	14,3%	42,9%	100,0%	71,4%	14,3%	14,3%	100,0%
	város	Cégek száma	7	10	6	23	13	6	8	27
		Településkate- górián belüli megoszlás	30,4%	43,5%	26,1%	100,0%	48,1%	22,2%	29,6%	100,0%
	megyei jogú város	Cégek száma	9	2	1	12	11	2	1	14
		Településkate- górián belüli megoszlás	75,0%	16,7%	8,3%	100,0%	78,6%	14,3%	7,1%	100,0%
	község	Cégek száma	9	5	9	23	11	7	9	27
		Településkate- górián belüli megoszlás	39,1%	21,7%	39,1%	100,0%	40,7%	25,9%	33,3%	100,0%
Összesen	Cégek száma		28	18	19	65	40	16	19	75
	Településkate- górián belüli megoszlás		43,1%	27,7%	29,2%	100,0%	53,3%	21,3%	25,3%	100,0%

Forrás: Saját kutatás SPSS output alapján

rosban tevékenykedő cégek esetében jelezte előre a modell a csődkockázatot.

A fővárosi, megyei jogú városi és községi cégek esetében a túlélő kategóriába tartozó cégek aránya a vizsgált évek alatt (a tevékenység befejezését megelőző 2. évre) csökkent. A modell továbbra is a megyei jogú városokban működő cégek esetében jelezte előre a legnagyobb százalékban (66,7 százalék) a csődkockázatot.

A vállalkozási tevékenység befejezését megelőző évben a csődelőrejelzési modell a különböző településkategóriákba sorolt cégek településkategóriáiként több mint 50 százalékában jelezte előre a csődvészelyt (3. táblázat). A fővárosban működő cégek esetében ez az érték 62,5 százalék, a városokban tevékenykedő vállalatoknál 59,1 százalék, megyei jogú városokban működőknél 76,5 százalék, míg a községi cégek esetében

58,6 százalék. Az utolsó évben a csődös vállalatok aránya tovább nőtt, s már a megyei jogú városokban működő cégek és fővárosi cégek több mint 77 százalékánál is jelezte a csődvészelyt. Érdemes megfigyelni, hogy bár sok esetben a községek teljesítenek a leggyengébben, mégis a modell ezen kategóriában jelezte előre a legkevésbé a csődkockázatot.

Összességében elmondható, hogy Altman csődelőrejelzési modellje nem jelezte előre valamennyi vizsgált cég esetében a csődkockázatot (még a vállalkozási tevékenység befejezésének évében sem). A vizsgált években átlagosan a gazdasági társaságok 70-80 százalékánál (ha a szűrkezónát is vizsgáljuk) jelezte előre a modell a csőd bekövetkezését.

A 4. táblázat mutatja, hogy a különböző területeken működő társaságok és a csődmodell alapján kiszámított értékek között kimutatható-e szignifikáns összefüggés.

2. táblázat: Az Altman-modell értékei a bázisév –3. és –2. évben

			Altman-modell, bázisév –3. év			Össze- sen	Altman-modell, bázisév –2. év			Össze- sen
			csődös	szürke- zóna	túlélő		csődös	szürke- zóna	túlélő	
Településkategória	főváros	Cégek száma	3	1	1	5	3	2	1	6
		Településkate- górián belüli megoszlás	60,0%	20,0%	20,0%	100,0%	50,0%	33,3%	16,7%	100,0%
	város	Cégek száma	16	10	7	33	17	15	5	37
		Településkate- górián belüli megoszlás	48,5%	30,3%	21,2%	100,0%	45,9%	40,5%	13,5%	100,0%
	megyei jogu város	Cégek száma	11	5	2	18	12	3	3	18
		Településkate- górián belüli megoszlás	61,1%	27,8%	11,1%	100,0%	66,7%	16,7%	16,7%	100,0%
	község	Cégek száma	14	6	11	31	14	7	10	31
		Településkate- górián belüli megoszlás	45,2%	19,4%	35,5%	100,0%	45,2%	22,6%	32,3%	100,0%
Összesen	Cégek száma		44	22	21	87	46	27	19	92
	Településkate- górián belüli megoszlás		50,6%	25,3%	24,1%	100,0%	50,0%	29,3%	20,7%	100,0%

Forrás: Saját kutatás SPSS output alapján

3. táblázat: Az Altman-modell értékei a bázisév –1. évben és a bázisévben
(a tevékenység befejezésének évében)

			Altman-modell, bázisév –1. év			Össze- sen	Altman-modell, bázisévben			Össze- sen
			csődös	szürke- zóna	túlélő		csődös	szürke- zóna	túlélő	
Településkategória	főváros	Cégek száma	5	1	2	8	7	0	2	9
		Településkategórián belüli megoszlás	62,5%	12,5%	25,0%	100,0%	77,8%	0,0%	22,2%	100,0%
	város	Cégek száma	26	8	10	44	25	5	11	41
		Településkategórián belüli megoszlás	59,1%	18,2%	22,7%	100,0%	61,0%	12,2%	26,8%	100,0%
	megyei jogi város	Cégek száma	13	2	2	17	12	1	2	15
		Településkategórián belüli megoszlás	76,5%	11,8%	11,8%	100,0%	80,0%	6,7%	13,3%	100,0%
	község	Cégek száma	17	5	7	29	15	8	4	27
		Településkategórián belüli megoszlás	58,6%	17,2%	24,1%	100,0%	55,6%	29,6%	14,8%	100,0%
Összesen	Cégek száma		61	16	21	98	59	14	19	92
	Településkategórián belüli megoszlás		62,2%	16,3%	21,4%	100,0%	64,1%	15,2%	20,7%	100,0%

Forrás: Saját kutatás SPSS output alapján

4. táblázat: χ^2 -próba (Altman-modell)

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square (bázisév)	8,848 ^a	6	,182
a. 5 cells (41,7%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 1,37.			
Pearson Chi-Square (bázis –1. év)	2,003 ^a	6	,919
a. 6 cells (50,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 1,31.			
Pearson Chi-Square (bázis –2. év)	7,468 ^a	6	,280
a. 4 cells (33,3%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 1,24.			
Pearson Chi-Square (bázis –3. év)	4,621 ^a	6	,593
a. 5 cells (41,7%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 1,21.			
Pearson Chi-Square (bázis –4. év)	6,851 ^a	6	,335
a. 5 cells (41,7%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 1,49.			
Pearson Chi-Square (bázis –5. év)	10,207 ^a	6	,116
a. 5 cells (41,7%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 1,94.			

Forrás: Saját kutatás SPSS output alapján

A statisztikai próba alapján egyik évben sem befolyásolta a vállalatok területi elhelyezkedése (azaz, hogy fővárosban, megyei jogú városban, városban vagy községben működő vállalat volt-e az önkormányzati társaság) a vállalatok csődmodell szerint kiszámított értékeit, vagyis hogy csődös vagy túlélő, illetve a szürkezónába került a vállalat.

Az 5–7. táblázat a Karas-modell szerinti értékeket szemlélteti. Míg Altman modellje ebben az évben a megyei jogú városokban működő cégek 75 százalékánál jelzett csődvészelyt, addig Karas modellje a vállalatok kevesebb mint 60 százalékánál jelzett problémát. Az összes céget megvizsgálva Karas modellje a társaságok 44,6 százalékát sorolta a túlélő kategóriába, ami optimistább (és egyben téves képet is mutat, tekintve, hogy a vállalatok öt év múlva befejezték vállalkozási tevékenységüket) Altman modelljénél (5. táblázat).

A bázisévet megelőző 4. évben az előző évhez képest visszaesést láthatunk, de így is kedvezőbben ítéli meg a modell a cégek helyzetét az Altman-modellnél. Tekintve, hogy mindkét modell ugyanazon mutatókon alapszik, nem meglepő, hogy ahogy Altman modelljénél, itt is a fővárosi és a megyei jogú városi csődös vállalatok aránya nőtt. A megyei jogú városokban működő cégek közül csupán egy céget minősít mindkét modell túlélőnek, a többi kategóriában azonban továbbra is Karas modellje fest optimistább képet.

A vállalkozási tevékenység befejezését megelőző 2. és 3. évben a Karas-modell szerint a vállalatok 40,2 százalékánál nem állt fenn a csőd veszélye, Altman modelljénél ez az érték mindössze 20–24 százalék volt (6. táblázat). Míg Altman-modellje a megyei jogú városokban tevékenykedő gazdasági társaságok esetében jelezte előre nagymér-

5. táblázat: Karas és szerzőtársai modelljének értékei a bázisév –5. és –4. évben

			Karas-modell, bázisév –5. év			Össze- sen	Karas-modell, bázisév –4. év			Össze- sen
			csődös	szürke- zóna	túlélő		csődös	szürke- zóna	túlélő	
Településkategória	főváros	Cégek száma	3	0	4	7	6	0	1	7
		Településkategórián belüli megoszlás	42,9%	0,0%	57,1%	100,0%	85,7%	0,0%	14,3%	100,0%
	város	Cégek száma	7	6	10	23	10	7	10	27
		Településkategórián belüli megoszlás	30,4%	26,1%	43,5%	100,0%	37,0%	25,9%	37,0%	100,0%
	megyei jogú város	Cégek száma	7	1	4	12	9	4	1	14
		Településkategórián belüli megoszlás	58,3%	8,3%	33,3%	100,0%	64,3%	28,6%	7,1%	100,0%
	község	Cégek száma	7	5	11	23	7	6	14	27
		Településkategórián belüli megoszlás	30,4%	21,7%	47,8%	100,0%	25,9%	22,2%	51,9%	100,0%
Összesen	Cégek száma		24	12	29	65	32	17	26	75
	Településkategórián belüli megoszlás		36,9%	18,5%	44,6%	100,0%	42,7%	22,7%	34,7%	100,0%

Forrás: Saját kutatás SPSS output alapján

6. táblázat: Karas és szerzőtársai modelljének értékei a bázisév –3. és –2. évben

			Karas-modell, bázisév –3. év			Össze- sen	Karas-modell, bázisév –2. év			Össze- sen
			csődös	szürke- zóna	túlélő		csődös	szürke- zóna	túlélő	
Településkategória	főváros	Cégek száma	2	1	2	5	4	1	1	6
		Településkategórián belüli megoszlás	40,0%	20,0%	40,0%	100,0%	66,7%	16,7%	16,7%	100,0%
	város	Cégek száma	15	7	11	33	19	6	12	37
		Településkategórián belüli megoszlás	45,5%	21,2%	33,3%	100,0%	51,4%	16,2%	32,4%	100,0%
	megyei jogú város	Cégek száma	9	2	7	18	8	3	7	18
		Településkategórián belüli megoszlás	50,0%	11,1%	38,9%	100,0%	44,4%	16,7%	38,9%	100,0%
	község	Cégek száma	11	5	15	31	12	2	17	31
		Településkategórián belüli megoszlás	35,5%	16,1%	48,4%	100,0%	38,7%	6,5%	54,8%	100,0%
	Összesen	Cégek száma	37	15	35	87	43	12	37	92
		Településkategórián belüli megoszlás	42,5%	17,2%	40,2%	100,0%	46,7%	13,0%	40,2%	100,0%

Forrás: Saját kutatás SPSS output alapján

tékben a csődkockázatot, addig Karas modellje a községekben működő cégek esetében sorolt több céget a csődös kategóriába (amelyeket Altman a szürkezónába).

Nagymértékű az eltérés a városi és a megyei jogú városi társaságok esetében, míg Altman szerint mindössze 22,7 és 11,8 százalékuknak fenntartható a pénzügyi helyzete, addig a Karas-modell szerint ezek az értékek rendre 34,1 és 29,4 százalék, amely több mint 12 százalékos eltérést mutat (7. táblázat).

Az utolsó évben mind Altman, mind pedig Karas modellje a vállalkozások több mint 60 százalékánál jelezte a csődvészelyt. Karas modellje hat vállalkozás esetében kedvezőbbnek ítélte a vállalatok helyzetét, melyeket Altman a szürkezónába sorolt. Összességében elmondható, hogy Karas modellje valamennyi évben kedvezőbben ítélte meg a vállalatok hosszú távú fennmaradását, s

mindkét modell a tevékenység megszüntetésének évében a cégek több mint 20 százalékánál nem jelezte a csődkockázatot.

A statisztikai próbát elvégezve (8. táblázat), a modell értékei és a területi elhelyezkedés között szignifikáns összefüggés mutatható ki a vállalkozási tevékenység befejezését megelőző 4. évben. A településkategória meghatározta a csődmodell alapján számított vállalkozások értékeit.

A 9–11. táblázat a brazil vállalatokra fejlesztett modell értékeit mutatja.

A brazil vállalkozásokra számított modell a szürkezónát elhagyja, csak a csődös és túlélő kategóriát használja. A modell ellentétes képet mutat az előbbieken bemutatott két modellel szemben a vállalati tevékenység megszüntetését megelőző 5. évben (9. táblázat). A modell szerint a vizsgált vállalatok 64,6 százalékánál nem áll fenn a csőd veszélye.

7. táblázat: Karas és szerzőtársai modelljének értékei a bázisév –1. és a bázisévben

			Karas-modell, bázisév –1. év			Össze- sen	Karas-modell, bázisévben			Össze- sen
			csődös	szürke- zóna	túlélő		csődös	szürke- zóna	túlélő	
Településkategória	főváros	Cégek száma	4	1	3	8	5	0	4	9
		Településkategórián belüli megoszlás	50,0%	12,5%	37,5%	100,0%	55,6%	0,0%	44,4%	100,0%
	város	Cégek száma	23	6	15	44	24	4	13	41
		Településkategórián belüli megoszlás	52,3%	13,6%	34,1%	100,0%	58,5%	9,8%	31,7%	100,0%
	megyei jogú város	Cégek száma	10	2	5	17	11	1	3	15
		Településkategórián belüli megoszlás	58,8%	11,8%	29,4%	100,0%	73,3%	6,7%	20,0%	100,0%
	község	Cégek száma	19	2	8	29	18	3	6	27
		Településkategórián belüli megoszlás	65,5%	6,9%	27,6%	100,0%	66,7%	11,1%	22,2%	100,0%
Összesen	Cégek száma		56	11	31	98	58	8	26	92
	Településkategórián belüli megoszlás		57,1%	11,2%	31,6%	100,0%	63,0%	8,7%	28,3%	100,0%

Forrás: Saját kutatás SPSS output alapján

8. táblázat: χ^2 -próba (Karas és szerzőtársai modellje)

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square (bázisév)	3,325 ^a	6	,767
a. 6 cells (50,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is ,78.			
Pearson Chi-Square (bázis –1. év)	1,694 ^a	6	,946
a. 6 cells (50,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is ,90.			
Pearson Chi-Square (bázis –2. év)	5,727 ^a	6	,454
a. 6 cells (50,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is ,78.			
Pearson Chi-Square (bázis –3. év)	2,321 ^a	6	,888
a. 4 cells (33,3%) have expected count less than 5. The minimum expected count is ,86.			
Pearson Chi-Square (bázis –4. év)	14,721 ^a	6	,023
a. 5 cells (41,7%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 1,59.			
Pearson Chi-Square (bázis –5. év)	5,547 ^a	6	,476
a. 7 cells (58,3%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 1,29.			

Forrás: Saját kutatás SPSS output alapján

9. táblázat: A brazil modell értékei a bázisév –5. és –4. évben

			Brazil-modell, bázisév –5. év		Összesen	Brazil-modell, bázisév –4. év		Összesen
			csődös	túlélő		csődös	túlélő	
Településkategória	főváros	Cégek száma	3	4	7	6	1	7
		Településkategórián belüli megoszlás	42,9%	57,1%	100,0%	85,7%	14,3%	100,0%
	város	Cégek száma	7	16	23	11	16	27
		Településkategórián belüli megoszlás	30,4%	69,6%	100,0%	40,7%	59,3%	100,0%
	megyei jogú város	Cégek száma	7	5	12	8	6	14
		Településkategórián belüli megoszlás	58,3%	41,7%	100,0%	57,1%	42,9%	100,0%
	község	Cégek száma	6	17	23	9	18	27
		Településkategórián belüli megoszlás	26,1%	73,9%	100,0%	33,3%	66,7%	100,0%
Összesen	Cégek száma		23	42	65	34	41	75
	Településkategórián belüli megoszlás		35,4%	64,6%	100,0%	45,3%	54,7%	100,0%

Forrás: Saját kutatás SPSS output alapján

10. táblázat: A brazil modell értékei a bázisév –3. és –2. évben

			Brazil modell, bázisév –3. év		Összesen	Brazil modell, bázisév –2. év		Összesen
			csődös	túlélő		csődös	túlélő	
Településkategória	főváros	Cégek száma	2	3	5	4	2	6
		Településkategórián belüli megoszlás	40,0%	60,0%	100,0%	66,7%	33,3%	100,0%
	város	Cégek száma	14	19	33	16	21	37
		Településkategórián belüli megoszlás	42,4%	57,6%	100,0%	43,2%	56,8%	100,0%
	megyei jogú város	Cégek száma	9	9	18	8	10	18
		Településkategórián belüli megoszlás	50,0%	50,0%	100,0%	44,4%	55,6%	100,0%
	község	Cégek száma	10	21	31	12	19	31
		Településkategórián belüli megoszlás	32,3%	67,7%	100,0%	38,7%	61,3%	100,0%
Összesen	Cégek száma		35	52	87	40	52	92
	Településkategórián belüli megoszlás		40,2%	59,8%	100,0%	43,5%	56,5%	100,0%

Forrás: Saját kutatás SPSS output alapján

11. táblázat: A brazil modell értékei a bázisév –1. és a bázisévben

			Brazil modell, bázisév –1. év		Összesen	Brazil modell, bázisévben		Összesen
			csődös	túlélő		csődös	túlélő	
Településkategória	főváros	Cégek száma	4	4	8	5	4	9
		Településkategórián belüli megoszlás	50,0%	50,0%	100,0%	55,6%	44,4%	100,0%
	város	Cégek száma	20	24	44	23	18	41
		Településkategórián belüli megoszlás	45,5%	54,5%	100,0%	56,1%	43,9%	100,0%
	megyei jogú város	Cégek száma	10	7	17	10	5	15
		Településkategórián belüli megoszlás	58,8%	41,2%	100,0%	66,7%	33,3%	100,0%
	község	Cégek száma	15	14	29	19	8	27
		Településkategórián belüli megoszlás	51,7%	48,3%	100,0%	70,4%	29,6%	100,0%
Összesen	Cégek száma		49	49	98	57	35	92
	Településkategórián belüli megoszlás		50,0%	50,0%	100,0%	62,0%	38,0%	100,0%

Forrás: Saját kutatás SPSS output alapján

A 10. táblázatból jól látható, hogy ezen két vizsgált időszakban több mint 20 százalékos az eltérés a túlélő cégek aránya között a Karas-modellhez képest, Altman modelljéhez képest ez az érték jóval magasabb, 35 százalék. A tevékenység befejezésének évét megelőző 3. évben a vállalatok 59,8 százalékát, a tevékenység befejezését megelőző 2. évben pedig a cégek 56,5 százalékát ítélte a modell működőképesnek.

A brazil vállalatokra megalkotott modell szerint az utolsó előtti évben a vállalatok mindössze 50 százalékánál állt fenn a csőd veszélye (11. táblázat), az Altman-modell esetében ez az érték 62,2 százalék volt, Karas modellje esetében 57,1 százalék, ugyanakkor az is elmondható, hogy a szürkezónába a két modell rendre a cégek 16,3 és 11,2 százalékát sorolta, amely nem egy stabil pénzügyi helyzetet jelez. Azaz míg Altman modellje alig a vállalkozások 21 százalékát minősítette túlélőnek, addig a brazil modell a cégek 50 százalékát, amely eltérés igen nagy fokúnak mondható.

A vállalkozási tevékenységet befejező évben a modell értéke már hasonló képet mutat Altman modelljével, mindkét modell szerint a társaságok több mint 60 százaléka (62–64 százalék) csődveszélyes állapotban volt (Karas modellje némileg elmaradt, az érték ott 57 százalék volt).

Összességében elmondható, hogy a brazil modell értékelte a legkedvezőbbnek a vállalatok helyzetét, hozzáátéve, hogy igen helytelenül, hiszen valamennyi vizsgált cég megszüntette a tevékenységét. Elmondható ugyanakkor, hogy Altman modellje ítélte nagyobb számban a cégeket csődveszélyesnek, és jelezte előre helyesen a csőd kockázatát.

A statisztikai próba nem mutatott szignifikáns összefüggést a területi elhelyezkedés és a modell értékei között egyik évben sem (12. táblázat).

Mivel a csődelőrejelzési modellek mindössze a cégek 60 százalékánál jelezte előre a csődkockázatot, érdemesnek tartottam megvizsgálni a tőkeerősség (azaz, hogy a

12. táblázat: χ^2 -próba (brazil modell)

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	4,051 ^a	3	,256
a. 3 cells (37,5%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 2,48.			
Pearson Chi-Square (bázisév)	1,706 ^a	3	,636
a. 1 cells (12,5%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 3,42.			
Pearson Chi-Square (bázis –1. év)	,928 ^a	3	,819
a. 2 cells (25,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 4,00.			
Pearson Chi-Square (bázis –2. év)	1,607 ^a	3	,658
a. 2 cells (25,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 2,61.			
Pearson Chi-Square (bázis –3. év)	1,600 ^a	3	,659
a. 2 cells (25,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 2,01.			
Pearson Chi-Square (bázis –4. év)	7,192 ^a	3	,066
a. 2 cells (25,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 3,17.			
Pearson Chi-Square (bázis –5. év)	4,051 ^a	3	,256
a. 3 cells (37,5%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 2,48.			

Forrás: Saját kutatás SPSS output alapján

vállalatok milyen mértékben adósodtak el, vagy az évek során mekkora mértékben halmoztak fel adósságot: negatív saját tőke, lásd 13. táblázat), valamint a likviditás alakulását (1. ábra).

A 13. táblázat a tőkeerősségi mutatók alakulását mutatja. A cégek tőkeerősségi mutatóit különböző csoportokba kategorizáltam. Nagyon gyengének minősítettem azt a mutatót, melynek értéke 30 százalék alatt volt, gyenge tőkeerősségű az a vállalat, ahol a mutató értéke 31 és 50 százalék közötti. Az 51 és 70 százalék közötti érték elfogadható a mutató esetében, és stabil tőkehelyzetű azon vállalat, melynek mutatója 71 százalék feletti. A bázisévet megelőző 4. és 5. évben a társaságok 41,2–42,7 százaléka volt elfogadható a tőkeerősségi mutatója, illetve stabil a tőkehelyzete. A következő két évben ez az arány visszaesett 34,2–34,4 százalékra, s jellemzően a negatív saját tőkével rendelkező cégek, valamint a nagyon gyenge saját tőkearánnyal rendelkező cégek száma nőtt. A vállalkozási tevékenység utolsó évében, illetve az azt megelőző év-

ben a vállalatok 36,4 és 36,7 százalékának volt kedvező a tőkeszerkezete. Az utolsó évben a tőkeerősségi mutatók értékei a brazil modellt támasztják alá, a modell szerint a túlélő cégek aránya 38 százalék. A tőkeerősség vizsgálata után nézzük, hogyan alakult a vállalkozások likviditási helyzete (1. ábra).

A tőkeerősség csoportosítása után a likviditási mutatókat is kategóriákba soroltam. Gyenge likviditású azon vállalkozás, melynél a mutató értéke 1 alatt volt, elfogadható, ahol a mutató értéke 1 és 1,3 között, erős likviditású az, ahol az érték 1,3 és 1,8 között, kimagasló pedig az 1,8 feletti. Túlzott likviditásúnak ítélt meg azon vállalkozásokat, ahol a forgóeszközök értéke irreálisan nagyra bizonyult a rövid lejáratú kötelezettségekhez viszonyítva, amely azért is problémás, mert a vállalatnak túl sok a lekötetlen pénzeszköze, és a jövedelmezőség romlását eredményezi. A túlzott likviditású cégek aránya az összes vizsgált vállalkozáson belül nőtt az évek során. Bár a gyenge likviditású cégek arányában némi visszaesést tapasztalhatunk az évek során, azonban

13. táblázat: A gazdasági társaságok saját tőkearányának alakulása

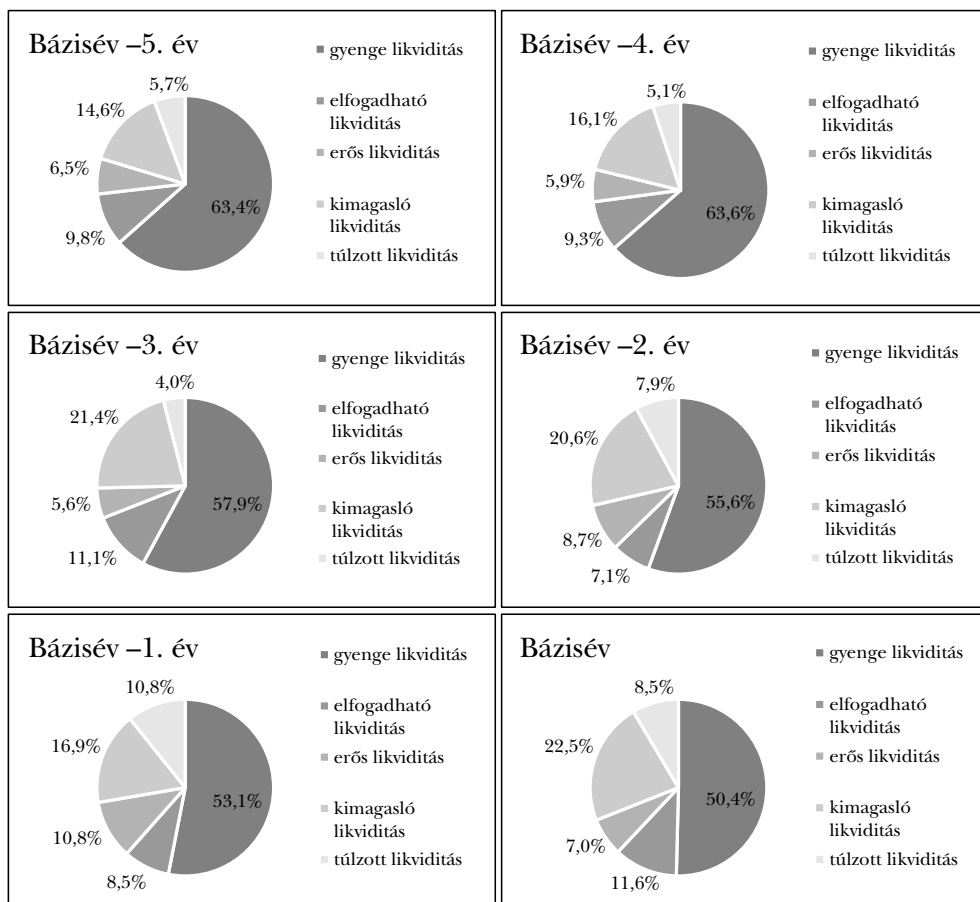
			Bázisév –5. év					Σ	
			negatív saját tőke	nagyon gyenge tőkeerősség	gyenge tőkeerősség	elfogadható tőkeerősség	stabil tőkehelyzet		
TELEPÜLÉSI	főváros	Cégek száma	0	4	0	1	2	7	
		% *	0,0%	57,1%	0,0%	14,3%	28,6%	100%	
	város	Cégek száma	4	11	2	4	8	29	
		% *	13,8%	37,9%	6,9%	13,8%	27,6%	100%	
	megyei jogú város	Cégek száma	2	8	2	2	2	16	
		% *	12,5%	50,0%	12,5%	12,5%	12,5%	100%	
	község	Cégek száma	7	5	2	6	10	30	
		% *	23,3%	16,7%	6,7%	20,0%	33,3%	100%	
Összesen		Cégek száma	13	28	6	13	22	82	
		% *	15,9%	34,1%	7,3%	15,9%	26,8%	100%	
			Bázisév –3. év					Σ	
			negatív saját tőke	nagyon gyenge tőkeerősség	gyenge tőkeerősség	elfogadható tőkeerősség	stabil tőkehelyzet		
TELEPÜLÉSI	főváros	Cégek száma	2	1	0	1	3	7	
		% *	28,6%	14,3%	0,0%	14,3%	42,9%	100%	
	város	Cégek száma	11	13	6	6	9	45	
		% *	24,4%	28,9%	13,3%	13,3%	20,0%	100%	
	megyei jogú város	Cégek száma	3	10	3	1	4	21	
		% *	14,3%	47,6%	14,3%	4,8%	19,0%	100%	
	község	Cégek száma	11	10	5	1	14	41	
		% *	26,8%	24,4%	12,2%	2,4%	34,1%	100%	
Összesen		Cégek száma	27	34	14	9	30	114	
		% *	23,7%	29,8%	12,3%	7,9%	26,3%	100%	
			Bázisév –1. év					Σ	
			negatív saját tőke	nagyon gyenge tőkeerősség	gyenge tőkeerősség	elfogadható tőkeerősség	stabil tőkehelyzet		
TELEPÜLÉSI	főváros	Cégek száma	5	0	0	2	3	10	
		% *	50,0%	0,0%	0,0%	20,0%	30,0%	100%	
	város	Cégek száma	14	17	6	5	10	52	
		% *	26,9%	32,7%	11,5%	9,6%	19,2%	100%	
	megyei jogú város	Cégek száma	5	8	2	2	6	23	
		% *	21,7%	34,8%	8,7%	8,7%	26,1%	100%	
	község	Cégek száma	16	7	4	6	14	47	
		% *	34,0%	14,9%	8,5%	12,8%	29,8%	100%	
Összesen		Cégek száma	40	32	12	15	33	132	
		% *	30,3%	24,2%	9,1%	11,4%	25,0%	100%	

Megjegyzés: *településkategórián belül

Forrás: Saját kutatás SPSS output alapján

				Bázisév –4. év					Σ
				negatív saját tőke	nagyon gyenge tőkeerősség	gyenge tőkeerősség	elfogadható tőkeerősség	stabil tőkehelyzet	
TELEPÜLÉSI	főváros	Cégek száma	3	1	0	2	1	7	
		% *	42,9%	14,3%	0,0%	28,6%	14,3%	100%	
	város	Cégek száma	7	12	2	7	7	35	
		% *	20,0%	34,3%	5,7%	20,0%	20,0%	100%	
	megyei jogú város	Cégek száma	2	8	4	0	5	19	
		% *	10,5%	42,1%	21,1%	0,0%	26,3%	100%	
	község	Cégek száma	9	7	2	7	11	36	
		% *	25,0%	19,4%	5,6%	19,4%	30,6%	100%	
Összesen		Cégek száma	21	28	8	16	24	97	
		% *	21,6%	28,9%	8,2%	16,5%	24,7%	100%	
				Bázisév –2. év					
				negatív saját tőke	nagyon gyenge tőkeerősség	gyenge tőkeerősség	elfogadható tőkeerősség	stabil tőkehelyzet	Σ
TELEPÜLÉSI	főváros	Cégek száma	4	0	1	2	1	8	
		% *	50,0%	0,0%	12,5%	25,0%	12,5%	100%	
	város	Cégek száma	10	18	4	6	9	47	
		% *	21,3%	38,3%	8,5%	12,8%	19,1%	100%	
	megyei jogú város	Cégek száma	4	9	3	4	2	22	
		% *	18,2%	40,9%	13,6%	18,2%	9,1%	100%	
	község	Cégek száma	12	12	3	4	14	45	
		% *	26,7%	26,7%	6,7%	8,9%	31,1%	100%	
Összesen		Cégek száma	30	39	11	16	26	122	
		% *	24,6%	32,0%	9,0%	13,1%	21,3%	100%	
				Bázisév					
				negatív saját tőke	nagyon gyenge tőkeerősség	gyenge tőkeerősség	elfogadható tőkeerősség	stabil tőkehelyzet	Σ
TELEPÜLÉSI	főváros	Cégek száma	5	0	1	2	2	10	
		% *	50,0%	0,0%	10,0%	20,0%	20,0%	100%	
	város	Cégek száma	18	10	6	2	17	53	
		% *	34,0%	18,9%	11,3%	3,8%	32,1%	100%	
	megyei jogú város	Cégek száma	10	4	3	1	5	23	
		% *	43,5%	17,4%	13,0%	4,3%	21,7%	100%	
	község	Cégek száma	20	5	4	4	17	50	
		% *	40,0%	10,0%	8,0%	8,0%	34,0%	100%	
Összesen		Cégek száma	53	19	14	9	41	136	
		% *	39,0%	14,0%	10,3%	6,6%	30,1%	100%	

1. ábra: A gazdasági társaságok likviditása (%)

Forrás: Saját szerkesztés a beszámolók alapján

így is elmondható, hogy számuk jelentős, valamennyi évben 50 százalék feletti volt a gyenge likviditású vállalatok aránya, azaz a vizsgált vállalatok több mint 50 százalékánál állt fenn a fizetési képtelenség veszélye.

ÖSSZEGZÉS

Összességében elmondható, hogy ahogy a tőkeerősségi mutató, úgy a likviditási mutató sem támasztotta alá valamennyi cég esetében a csőd bekövetkezésének lehetőségét. Problémaként említhető azonban, hogy a gazdasági társaságok több mint 60 százaléka (a tevékenység befejezését meg-

előző 2., 3., 4. és 5. évben) negatív eredményt realizált, az utolsó két évben pedig ez az érték 75 százalék feletti. A fennmaradó 20-25 százalék (melyet Altman modellje is túlélőnek ítélt meg) esetében a magyarázat a tevékenység megszüntetése mögött nem a fizetési képtelenség veszélye volt. A kutatási eredmények alátámasztják Lentner (2014) megállapításait, amely alapján a közüzemi vállalkozásoknál megfigyelhető, hogy a finanszírozásra, működésre nehezedő kockázatok döntő hányada politikai természetű. Ebben az esetben tehát a modellek által nem pontosan jelzett közüzemi cégek megszűnése inkább a politikai akarat függvénye

volt, mintsem a gazdálkodás objektív jellemzőinek hatására történt. A vizsgálat során bizonyossá vált, hogy Altman modellje nagyobb arányban jelezte előre a működés-képtelenség bekövetkezését, míg a brazil és a Karas-modell kevésbé volt képes a csődkockázatot jelezni. Sok esetben elmondható, hogy a csökkenő rentabilitás vezet a vállalalkozási tevékenység megszüntetéséhez.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Altman, Edward I. (1968): Financial Ratios, Discriminant Analysis and the Prediction of Corporate Bankruptcy. *The Journal of Finance*, Vol. 23, No. 4, 589–609, <https://doi.org/10.2307/2978933>.
- Altman, Edward I. – Baidya, Tara K. N. – Dias, Luis M. R. (1979): Assessing Potential Financial Problems for Firms in Brazil. *Journal of International Business Studies*, Vol. 10, No. 2, 9–24, <https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8490787>.
- Altman, Edward I. (1993): *Corporate Financial Distress – Bankruptcy. A Complete Guide to Predicting and Avoiding Distress and Profiting From Bankruptcy*. John Wiley & Sons, Hoboken.
- Béhm Imre – Bárczi Judit – Zéman Zoltán (2016): A vállalalkozási teljesítmény mérésének mutatói és alkalmazásuk I. *Controller Info*, 4. évf., 3. sz., 27–36.
- Hegedűs, Szilárd (2015): Analysing the Management of Public Utility Companies Owned by Municipalities of Country Rank Between 2009 and 2011. In: Csata, Andrea et al. (eds.): *Global Challenges, Local Answers. Challenges in the Carpathian Basin*. 11th Annual International Conference on Economics and Business, Sapientia Hungarian University of Transsylvania, Csíkszereda, Románia, 204–212.
- Hegedűs Szilárd – Zéman Zoltán (2016): Tőkeszerkezeti elméletek érvényesülésének vizsgálata a hazai önkormányzati tulajdonú gazdasági társaságok körében. *Statistikai Szemle*, 94. évf., 10. sz., 1032–1049., <https://doi.org/10.20311/stat2016.10.hu1032>.
- Karas, Michal – Režňáková, Mária (2017): Could the Coefficients Re-Estimation Solve the Industry or Time Specific Issues? *International Journal of Economics and Management Systems*, Vol. 2, 206–213, <https://doi.org/10.5755/j01.ee.28.2.16353>.
- Karas, Michal – Režňáková, Mária – Bartoš, Vojtech – Zinecker, Marek (2013): *Possibilities for the Application of the Altman Model within the Czech Republic*. The 4th International conference on Finance, Accounting and Law (ICFA 13), Crete, 203–208.
- Lentner, Csaba (2013a): Enforcement of the Principle of Going Concern: with Special Regard to Public Service Providers. In: Hyránek, Eduard – Nagy, Ladislav (eds.): *Zborník Vedeckých Statí: Priebežné výsledky riešenia grantovej úlohy VEGA č. 1/0004/13: Aktuálne trendy a metódy vo finančnom riadení podnikov a ich vplyv na finančnú stabilitu podniku*. Vydavateľstvo Ekonóm, Bratislava, 9–17.
- Lentner Csaba (2013b): *Közpénzügyek és államháztartástan*. Nemzeti Közfizgalati Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lentner Csaba (2014): A vállalalkozás folytatása számviteli alapelvének értékelése – profit és közjószág-előállító gazdálkodóknál I. *Számvitel Adó Könyvvizsgálat*, 56. évf., 2. sz., 72–74.
- Lentner Csaba (2015): A vállalalkozás folytatása számviteli alapelvének érvényesülése közüzemi szolgáltatóknál és költségvetési rend szerint gazdálkodóknál – magyar, európai jogi és esztörténeti vonatkozásokkal. In: Lentner Csaba (szerk.): *Adózási pénzügytan és államháztartási gazdálkodás. Közpénzügyek és államháztartástan II*. NKE Szolgáltató Kft., Budapest, 763–783.
- Németh Erzsébet – Kolozsi Pál Péter (2015): A közpénzfelhasználás célszerűsége és hatékonysága az Állami Számvevőszék ellenőrzéseinek tükrében. In: Lentner Csaba (szerk.): *Adózási pénzügytan és államháztartási gazdálkodás. Közpénzügyek és államháztartástan II*. NKE Szolgáltató Kft., Budapest, 153–179.
- Zéman Zoltán – Tóth Antal (2015): Az önkormányzatok és közüzemi vállalatok teljesítményértékelése In: Lentner Csaba (szerk.): *Adózási pénzügytan és államháztartási gazdálkodás. Közpénzügyek és államháztartástan II*. NKE Szolgáltató Kft., Budapest, 829–853.
- Zéman Zoltán (2017): A pénzügyi controlling kockázatsökkentő szerepe önkormányzati szervezeteknél. *Pénzügyi Szemle*, 62. évf., 3. sz., 294–310.

Bozsik Norbert – Magda Róbert

A visegrádi országok energiafelhasználásának elemzése

Analysis of Gross Inland Energy Consumption of the Visegrad Countries

ÖSSZEFOGLALÁS

Az Európai Unió energiapolitikája az ellátásbiztonságra, a fenntartható fejlődésre és a versenyképességre épül. Az energiapolitikai célkitűzések elérése érdekében az EU elkötelezte magát a megújuló energiaforrások növekvő felhasználása mellett. A visegrádi országok esetében ez különösen kiemelt kérdés, mivel ezen országok erősen függenek a külső energiaforrásoktól, magas a fosszilisenergia-felhasználásuk, ugyanakkor jelentős megújulóenergia-potenciállal is rendelkeznek. A cikk bemutatja a visegrádi országok energiafelhasználását, különös tekintettel a megújuló energiákra. A tanulmány célja a megújuló és a nem megújuló energiaforrások közötti kapcsolat vizsgálata, azaz meghatározni, hogy a megújuló energiák melyik nem megújuló energiaforrást váltották ki az egyes visegrádi országokban a 2010 és 2016 közötti időszakban.

Journal of Economics Literature (JEL) kódok: O13, Q41

Kulcsszavak: energiafelhasználás, fosszilis energia, megújuló energia, visegrádi országok

SUMMARY

The European Union's energy policy is based on the security of supply, sustainable development and competitiveness. In the interest of achieving its energy policy goals, the EU is committed to increasing the use of renewable energy sources. This is of particular significance for the Visegrad Countries, which are highly dependent on external energy sources and have a high fossil energy consumption, while also having a considerable renewable energy potential. The paper presents the gross inland consumption of the Visegrad Countries, with special regard to renewables. The purpose is to examine the relationship between renewables and non-renewable energy sources, and to identify the non-renewable energy sources that have been replaced by renewables in the Visegrad Countries between 2010 and 2016.

DR. BOZSIK NORBERT, főiskolai tanár, Eszterházy Károly Egyetem (bozsik.norbert@uni-eszterhazy.hu), DR. HABIL. MAGDA RÓBERT, egyetemi docens, Szent István Egyetem (magda.robert@gtk.szie.hu).

Journal of Economics Literature (JEL) codes: O13, Q41

Keywords: energy consumption, fossil energy, renewable energy, Visegrad countries

BEVEZETÉS

Az elmúlt évtizedek jelentős gazdasági növekedésének fontos tényezője volt, hogy olcsón lehetett természeti erőforrásokat felhasználni a termeléshez, szállításhoz. Ma kevés régió állítja elő a fosszilis energiát a világon, ráadásul többségükben a politikai helyzet is labilis, így meglehetősen bizonytalan energiaforrást jelentenek (Harangi-Rákos et al., 2017). Az energiaforrásokért folyó, egyre élesedő globális verseny árfelhajtó hatással bír, ugyanakkor számolni kell a környezetvédelmi és klímapolitikai követelmények szigorodásával is, mely szintén az árak emelkedéséhez vezet. Mindez arra készteti a jelen és a jövő kor társadalmát, hogy törekedjen a rendelkezésre álló megújuló energiaforrások felhasználásának előtérbe helyezésére, mely a versenyképesség és a fenntarthatóság szempontjából is fontos tényező. Az energiahatékonyság javulása ugyan mérsékli a fokozódó energiaigényeket, azonban a megújuló energiaforrások növekvő felhasználása kulcskérdéssé vált a fosszilis energia részleges kiváltására. A megújuló energia felhasználása még akkor is felértékelődik, ha sokszor kisebb mennyiségben, elszórtan áll rendelkezésre, a termelése nem szabályozható eloszlású, vagy függ az időjárás alakulásától.

A MEGÚJULÓENERGIA-TERMELÉS JELENTŐSÉGE AZ EURÓPAI UNIÓBAN

Megújuló energiának nevezzük az olyan energiát, amely a természeti folyamatok által, emberi léptékkel nézve rövid időn belül képes újratermelődni, vagyis megújulni: napenergia, szélenergia, vízenergia, biomasz, földhő (geotermikus energia), árapályenergia. A megújulóenergia-használat növelését és ösztönzését több tényező indokolja.

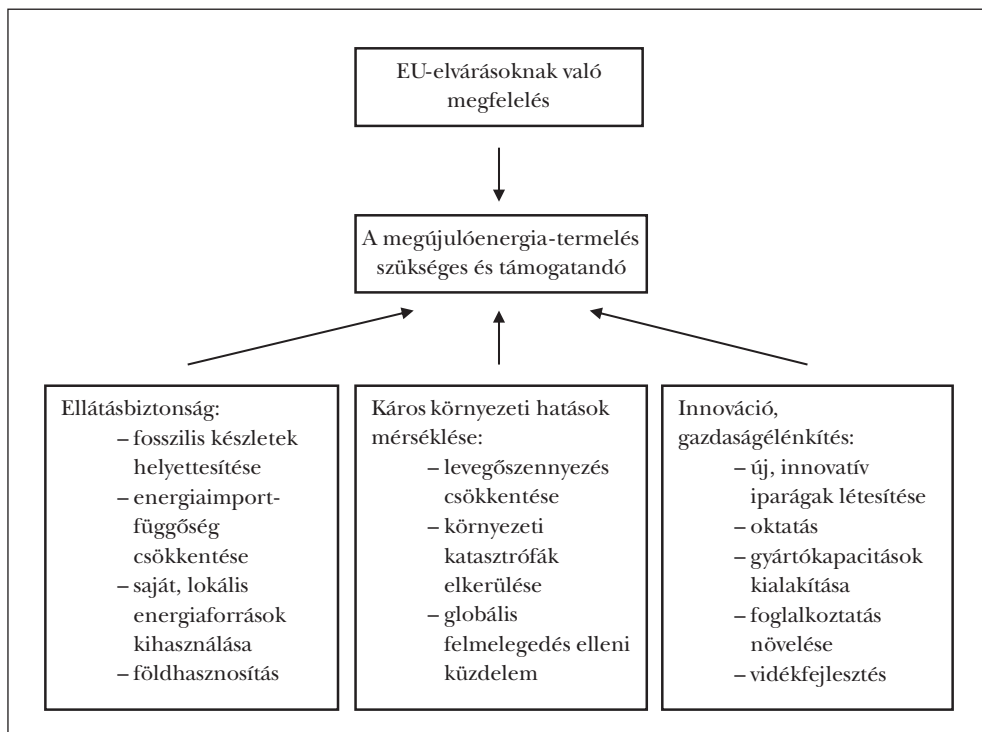
Ellátásbiztonság. A megújuló energiaforrások növekvő felhasználása helyettesíti a fogyóban lévő fosszilis készleteket, és hozzájárul az importenergia-függőség csökkentéséhez. A helyi energiaforrásokra épülő megújulóenergia-termelés pedig szintén növeli az ellátásbiztonságot, és a lokális földhasznosításban is komoly szerepe lehet.

Káros környezeti hatások mérséklése. A megújuló energiaforrások környezetszennyező hatása a fosszilis energiahordozókhoz képest lényegesen kisebb, a felhasználásuk mérsékli a globális felmelegedést okozó üvegházhatású gázok kibocsátását és a levegőszennyezést is. A környezetet terhelő anyagok (ipari hulladék) energetikai hasznosítása révén pedig tovább csökkenthetők a szennyezőanyag-kibocsátás és a társadalmat terhelő externális hatások (pl. egészségügyi kiadások). A fenntartható fejlődés megteremtését is sokkal inkább a megújuló energiák szolgálják, mintsem a fosszilis tüzelőanyagok.

Innováció, gazdaságélénkítés. A megújulóenergia-termelés jelentős beruházásokat és ehhez kapcsolódó kiszolgáló tevékenységek létesítését igényeli, ami munkahelyek teremtésével együtt jelentős gazdaságélénkítő szereppel bír. Emellett a megújuló erőművek működtetése speciális szakértelmet és intenzív innovációt kíván meg, ezért ily módon az oktatás szerepe is felértékelődik (1. ábra).

A megújuló energiaforrások hasznosítása egyre nagyobb jelentőséggel bír az EU klíma- és energiapolitikájában. Az Európai Unió gazdasági és környezeti érdekek hatására már a múlt évezred végén elkötelezte magát – a kiotói vállalásokon túl – a megújuló energiaforrások fokozott hasznosítása mellett. Először az Európai Bizottság által 1997-ben kiadott energiapolitikai Fehér Könyv kezdeményezte a megújuló energiákkal kapcsolatos közösségi stratégiát, és ehhez cselekvési tervet is megfogalmazott. Célul tűzte ki a megújuló energiák arányának 12%-ra növelését az EU-ban (EC, 1997). Felismerve a növekvő importfüggőséget, az EU Bizottsága 2006-ban az ún. Zöld Könyvben ismét meghatározta

1. ábra: A megújulóenergia-termelés legfőbb motivátorai

Forrás: Fodor alapján saját szerkesztés (2018)

az európai energiapolitika alapjait, mely az energiaellátás fenntartható fejlődését, a versenyképességet és az ellátás biztonságát jelölte ki prioritásként (EC, 2006).

A megújulóenergia-szabályozással kapcsolatban a legjelentősebb történés a 2009/28/EK irányelv életbelépése volt, amely egyben hatályon kívül helyezte a megújuló energiaforrásokból előállított villamos energia támogatásáról szóló 2001/77/EK és a bioüzemanyagok támogatásáról szóló 2003/30/EK irányelveket. Az Európai Unió 2020-ig kötelezettséget vállalt arra, hogy legalább 20%-kal csökkenti az üvegházhatást okozó gázok kibocsátását az 1990. évi szinthez képest, a teljes energiaszükséglet 20%-át megújuló energiaforrásokból fedezi, és 20%-kal javítja az energiahatékonyságot. Ez volt az ún. „20-20-20”-as kezdeményezés. A 2009-es irányelv a tagországok számára

egyenként is előírta, hogy 2020-ig milyen mértékben csökkentsé az üvegházhatású gázok kibocsátását, milyen mértékben alkalmazza a megújuló energiaforrásokat (a végső energiafelhasználás arányában), illetve hogy mekkora arányban alkalmazza a bioüzemanyagokat a közlekedésben.

Az Európai Unió Tanácsa 2030-ra még ambiciózusabb célokat jelölt ki, amikor is tovább növelte a kötelezettségvállalás mértékét. E szerint az EU 40%-kal csökkenti az üvegházhatást okozó gázok kibocsátását, legalább 27%-ra növeli a megújuló energiaforrások részarányát, illetve 27-30%-kal javítja az energiahatékonyságot. A villamosenergia-hálózatok összekapcsolásával pedig eléri azt, hogy az elektromos áram 15%-a átszállítható legyen más uniós tagállamba.

A megújulókkal melletti hosszabb távú elköteleződés érdekében a Bizottság 2011-ben

közleményt adott ki: a 2050-ig szóló energiaügyi ütemtervet [COM(2011) 885]. Az ütemtervben foglaltak szerint a 2020-as célok teljesítését követően, az energiaszektor széndioxid-kibocsátását 85%-kal kell csökkenteni 2050-re (az 1990-es bázisévhez képest). Ehhez természetesen az energiatakarékossági és energiahatékonysági intézkedéseknek, így az alacsony üvegházgáz-kibocsátású energiatermelési módoknak (megújuló) prioritást kell kapniuk a jövőben (NFM, 2018).

Általában elmondható, hogy a jelenlegi piaci feltételek mellett a megújulóenergia-termelés még nem versenyképes a hagyományos energiatermelési módokkal, melynek oka a zöld technológiák magasabb beruházási költsége és az externális környezeti károk piaci árakban való nem megfelelő leképezése. A megújulóenergia-termelés elterjedéséhez támogatásra van szükség (Fodor, 2012). Az Európai Unióhoz való tartozás alapvető velejárója a tagállamok közötti szolidaritás, mindeközben az energiaellátás terén valamennyi tagállam önmaga felelős a saját biztonságáért. Az EU energiapolitikáját az ellátás biztonsága, a versenyképesség és a fenntarthatóság elvei vezérlik. Az EU ugyanakkor nem avatkozik be az egyes tagállamok megújulóenergia-termelési támogatására vonatkozóan, tehát a nemzeti hatáskörre hagyja a választási lehetőséget, hogy a mennyiségi vagy az áralapú ösztönzőket alkalmazzák. Az egyes tagállamok ösztönzőrendszereinek sikerességét nagymértékben befolyásolják az adott ország adottságai. Addig, amíg nem voltak gazdasági ösztönzők a megújuló támogatására, a földrajzi adottságoknak köszönhetően magas volt a vízenergia aránya. A megújulók elterjedését az is gátolhatja, ha az adott ország gazdag a fosszilis forrásokban (pl. Egyesült Királyság, Lengyelország). Természetesen a földrajzi adottságok mellett más tényezők is befolyásolják a megújulók elterjedését, úgymint a nemzetközi kötelezettségek eltérősége, az ország technológiai fejlettsége, az engedélyeztetési rendszer procedúrája vagy a társadalmi tudatosság (Reiche–Bechberger, 2004).

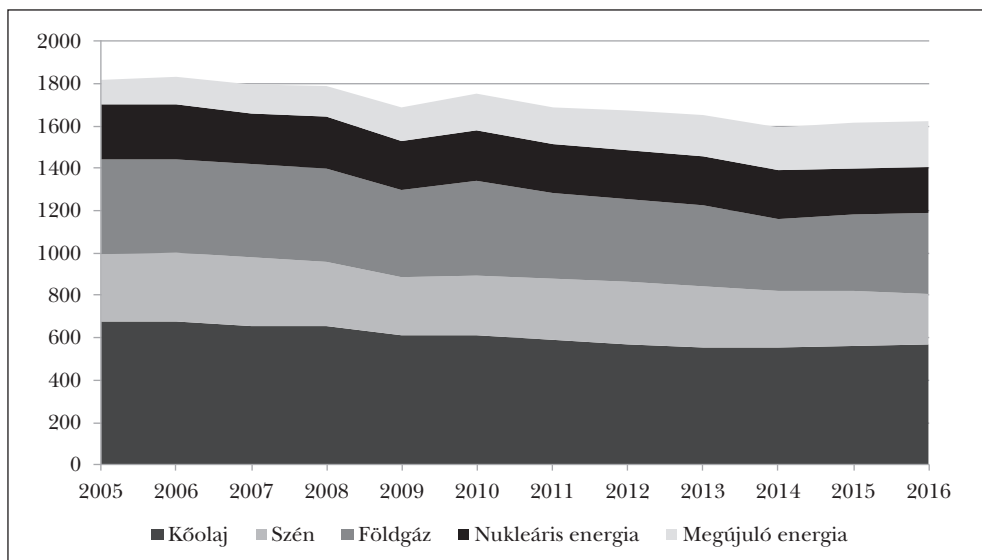
AZ EURÓPAI UNIÓ ENERGIAHELYZETE

Az Európai Unió primer energiatermelése 755 Mtoe-t tett ki 2016-ban, ami 15%-kal kisebb a tíz évvel korábbi szinthez képest. Az EU egészében az elsődleges energiatermelés 18%-át a szén, 10%-át az olaj, 14%-át a földgáz, 28%-át a megújuló és 29%-át a nukleáris energia tette ki 2016-ban. Az energiatermelés összetétele azonban országonként igen eltérő. Az elmúlt időszakban bekövetkező energiatermelés-csökkenés miatt az Európai Uniónak egyre nagyobb mértékben kellett importra támaszkodnia a belső kereslet kielégítéséhez. Az EU 1483 Mtoe importenergiát használt fel 2016-ban, ugyanakkor 579 Mtoe energiát exportált. Az EU a világ legnagyobb energiainportőre, az általa felhasznált összes energia 53%-át importból fedezte, melynek összege 350 milliárd eurót tett ki 2016-ban.

Számos tagállam jelentősen függ az orosz energiainporttól. (A vizsgált országok közül elsősorban Magyarország és Szlovákia.) Az importfüggőséget jól mutatja az is, hogy hat tagállam teljes gázimportja egyetlen külső szállítótól függ. Jelenleg is Oroszország a legfontosabb kőolaj- és földgázszállító, de a szilárdtüzelőanyag-szállítóként is az élre tört. Éppen ezért azok az országok, amelyek fosszilis energiahordozókban szegények, a megújuló források jobb kihasználásával csökkenthetik az importfüggőségüket. A legjelentősebb energiafelhasználók Németország (19,3%), Franciaország (15,1%), az Egyesült Királyság (11,5%), Olaszország (9,4%) és Spanyolország (7,5%).

Az Európai Unió bruttó energiafelhasználása a 2006. évi 1822 Mtoe-ról 2016-ra 1618 Mtoe-re mérséklődött, a végső energiafelhasználás pedig 1193 Mtoe-ről 1107 Mtoe-re csökkent, ami 7,2%-os visszaesést jelent. Az EU bruttó energiafelhasználásában a fosszilis energiahordozók dominálnak mintegy 73%-os részesedéssel. A kőolaj-felhasználás aránya 34,7% (561 Mtoe), a földgázé 23,7% (383 Mtoe), a széné és széntermékeké pedig 14,9% (241 Mtoe) volt 2016-ban. A nem

2. ábra: Az Európai Unió bruttó energiafelhasználásának alakulása (Mtoe)

Forrás: British Patrol Statistical Review of World Energy (2018)

fosszilis energiahordozók jelentősége az Európai Unióban jóval kisebb. A nukleáris energia a teljes energiafelhasználás 13,4%-át (217 Mtoe) tette ki (2. ábra).

Az Európai Unió megújulóenergia-felhasználása 2016-ban elérte a 217 Mtoe-t, ami 68%-kal magasabb, mint a 2006-os szint. Az energiafelhasználása 45%-át a biomassza, 14%-át a vízenergia, 12%-át a szélenergia, 2%-át a naphőenergia, 4%-át a fotovoltaiikus, 8%-át a biogáz, 5%-át a biodízel, 5%-át a városi hulladék, 3%-át a földhőenergia tette ki. Az EU-ban a megújulók képviselik az elektromosáram-termelés 29,6%-át, a szállítás 7,1%-át és a hűtés-fűtés 19,1%-át. Az értékek azonban országoként jelentős szóródást mutatnak.

ANYAG ÉS MÓDSZER

A tanulmány négy visegrádi ország bruttó belföldi energiafelhasználását (fogyasztását) elemzi. A bruttó belföldi energiafelhasználás a – bármilyen célra felhasznált – energiaforrások teljes mennyiségének felel meg. Szűkebb értelemben az elsődleges energiatermelés és a nettó import (import-

export) összegét jelenti, tágabb értelemben az előbbi kiegészül még a visszanyert és újrahasznosított termékekkel, a készletváltással, a tározók készletével és a közvetlen felhasználással. Az elemzések az Európai Bizottság Eurostat és a Nemzetközi Megújuló Energia Ügynökség (International Renewable Energy Agency, IRENA) adatbázisain alapulnak.

A tanulmányban a négy visegrádi ország bruttó energiafelhasználását, illetve a megújuló energia és a nem megújuló energiahordozók közötti viszonyt vizsgáltuk. Az elemzés során arra a kérdésre kerestük a választ, hogy az egyes visegrádi országokban a megújuló energia növekménye melyik nem megújuló energiahordozót váltotta ki (természetesen nem egészében), vagyis melyik helyébe lépett a vizsgált hét év alatt. Az energiahordozók egymással való kapcsolatának elemzése korrelációs mátrix segítségével történt, és 5%-os szignifikanciaszinten történt a kiértékelése. Ezt követően parciális korrelációs számítással kontrollváltozó(k) mellett vizsgáltuk, hogy fennáll-e az előbbi korrelációs mátrixban számított kapcsolat szorossága.

EREDMÉNYEK

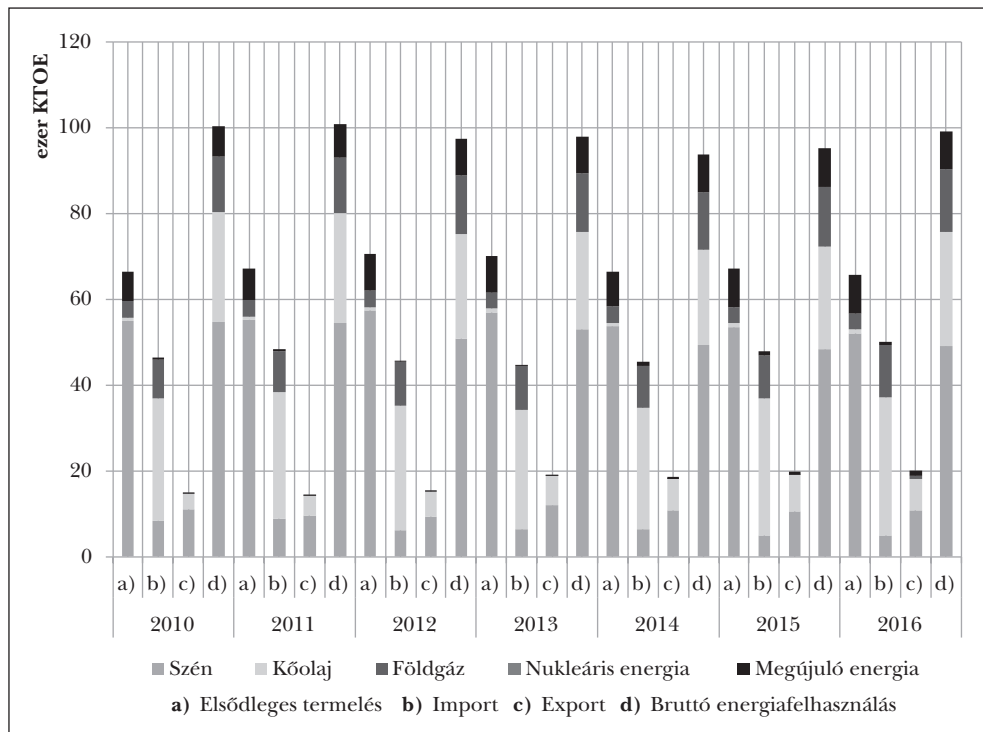
Lengyelország energiafelhasználása

Lengyelország éves primer energiatermelése 66 ezer ktoe körül alakult a 2010 és 2016 közötti időszakban. Az ország energiatermelése alapvetően fekete- és barnaszénre alapozott. A hazai energiatermelés 80%-át a fekete- és barnaszén, 14%-át a megújuló energia (azon belül főleg biomassa) adja. Lengyelország Európa legnagyobb szénki-termelője, amely évente 75 millió tonna szén-t termel ki. A szénalapú energiatermelés a jövőben is meghatározó lesz az országban, mivel sok munkahelyet teremt, és az országban igen erős a bányászszakszervezetek politikára gyakorolt befolyása. Ugyanakkor a széntüzelésű erőművek többsége elavult, és nem felelnek meg az Unió környezetvé-

delmi követelményeinek. Jelenleg Lengyelországban nincs nukleárisenergia-termelés, tervezik az ilyen irányú fejlesztést. Az atomenergia felhasználásával a jövőben az ország diverzifikálhatja az energiatermelést.

Lengyelország 50,1 ezer ktoe import-energiát használt fel 2016-ban, ami 10%-kal több, mint 2010-ben. Az ország energiainportja kőolajalapú (64%), a földgáz aránya 24%, a széné 10%. Lengyelország importfüggősége – uniós összehasonlításban – alacsonynak mondható (30%). A lengyel energiaexport értéke 20 ezer ktoe volt 2016-ban. Az exportban is – a belső felhasználáshoz hasonlóan – a szén a domináns (50%). Az ország bruttó energiafelhasználása 99 ezer ktoe (2016), ami 1,4%-os csökkenést jelent a 2010-es értékhez képest. A bruttó energiafelhasználás 49%-a szén, 27%-a kőolaj, 15%-a földgáz és 9%-a megújuló energia (3. ábra).

3. ábra: Lengyelország bruttó energiafelhasználásának alakulása (ezer ktoe)

Forrás: Eurostat-adatbázis alapján saját szerkesztés (2018)

Lengyelország bruttó megújulóenergia-kínálata 8769 ktoe volt 2016-ban, melyből a biomassza 75%-kal, a szélenergia pedig 12%-kal részesedett. Emellett a megújuló energia adta az elektromosáram-termelés 13,3%-át, a szállítás 3,9%-át és a hűtés-fűtés 14,7%-át az országban. A lengyelek a megújuló energiák terén a szélenergiában és a biomasszában látják a legnagyobb növekedési lehetőséget.

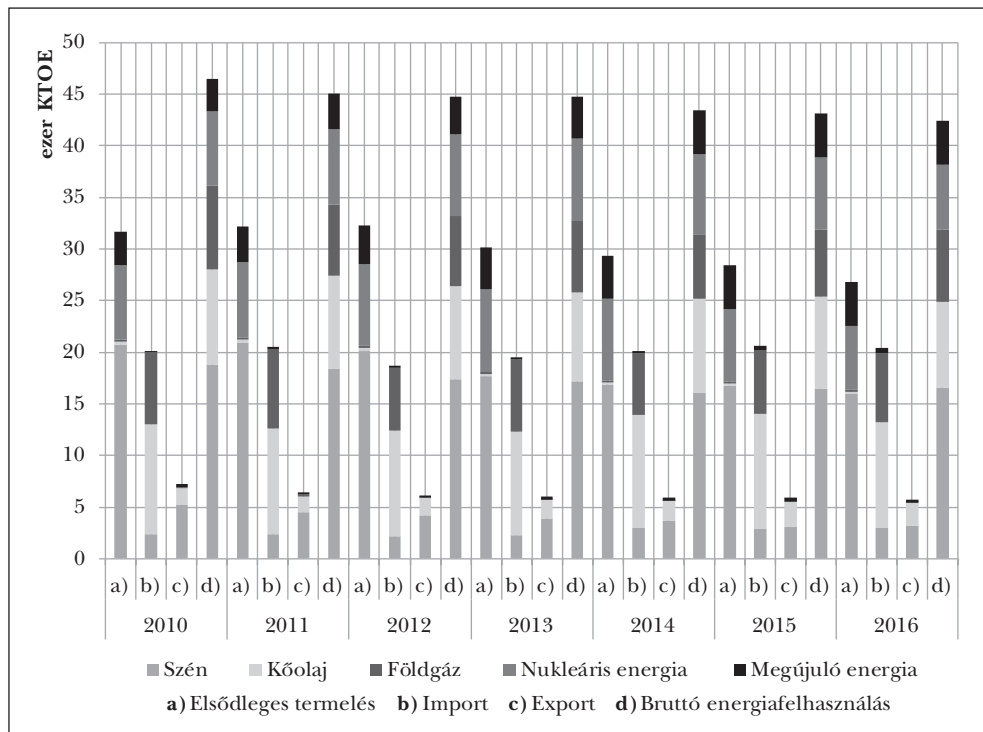
Csehország energiafelhasználása

Csehország elsődleges energiafelhasználása 26,8 ezer ktoe volt 2016-ban, ami 15%-os csökkenést jelent a 2010-es szinthez képest. A primer energiatermelés 60%-át a szén teszi ki, a nukleáris energia részesedése 23%, a megújulóé 16%. Csehország energiatermelése tehát – Lengyelországhoz hasonlóan – nagyban függ a

hazai széntermeléstől. A jövő egyik fontos feladata az új szénlelőhelyek feltárása és a bányászati technológia fejlesztése, de az atomenergia további növelése is a kormányzati prioritások között szerepel.

Csehország 20,3 ezer ktoe importenergiát használt fel 2016-ban, amelynek fele kőolaj, egyharmada földgáz és 15%-a szén volt. Csehország a szén Lengyelországból, a kőolajat és a földgázt elsősorban Oroszországból importálja. Az ország importfüggősége (32%) jelentősen az európai uniós átlag alatt van. A cseh energiaexport értéke 5,8 ezer ktoe volt 2016-ban, melynek java része szén (55%) és kőolaj (38%). Az ország bruttó energiafelhasználása 42,4 ezer ktoe volt 2016-ban, ami 8%-kal csökkent 2010 óta. A bruttó energiafelhasználás 40%-a szén, 19%-a kőolaj, 17%-a földgáz, 14%-a nukleáris energia és 10%-a megújuló energia (4. ábra).

4. ábra: Csehország bruttó energiafelhasználásának alakulása (ezer ktoe)

Forrás: Eurostat-adatbázis alapján saját szerkesztés (2018)

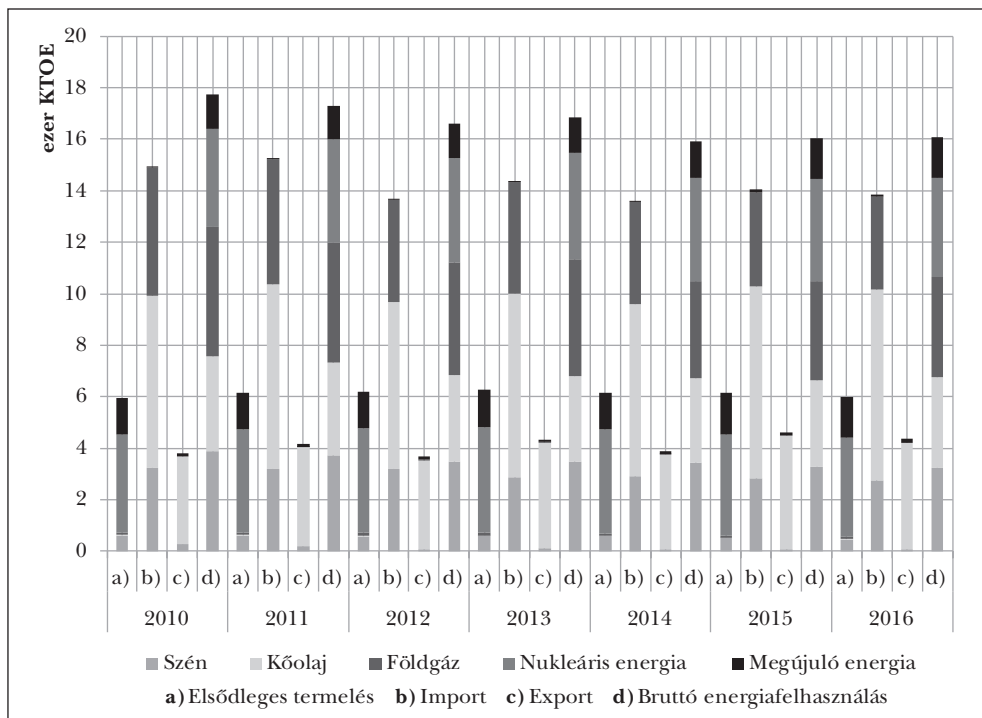
Csehország teljes megújulóenergia-kínálata 2010-hez képest jelentősen (38%-kal) növekedett, és 2016-ban elérte a 4310 ktoe-t, melynek 67%-át a biomassza, 14%-át a biogáz tette ki. Az országban a megújuló energia adta az elektromosáram-termelés 13,6%-át, a szállítás 6,4%-át és a hűtés-fűtés 19,8%-át. Csehországban – a biomassza mellett – sokáig a szélenergia jelentette a megújulóenergia-termelés alapját, mára azonban a szélenergia-potenciál kihasználatlan maradt, szerepüket jórészt átvették a napelemek és a biogázüzemek. A megújulók között a biomassza vezető szerepet tölt be, és 2020-ra az összes megújuló az energiatermelés felét is adhatja (Sedlák, 2018).

Szlovákia energiateljesítménye

Szlovákia primer energiatermelése 6 ezer ktoe volt 2016-ban, ami 3,8%-kal több, mint a 2010-es kibocsátás. A szlovák energiater-

melés javarészt nukleáris alapú. A hazai termelés 64%-át az atomenergia adja, emellett a megújulók részaránya jelentős (27%-os). Szlovákia importfelhasználása 13,8 ezer ktoe, ami a hazai termelés 2,3-szorosa (2016). Az ország energiainportja kőolajalapú (53%), a földgáz aránya 26%, a széné 20%. Szlovákia energiainportja elsősorban Oroszországból (nyersolaj, földgáz) és Csehországból (kőszén) származik. Az ország importfüggősége még uniós összehasonlításban is magasnak tekinthető (59%). Szlovákia egyik legfontosabb jövőbeni célja az importfüggőség csökkentése, melyhez jelentősen hozzájárul az ország energiaszerkezetének fokozatos diverzifikálódása és a megújuló energiák lassan emelkedő részesedése. Kedvezőtlen tény azonban, hogy az állam az elmaradott térségekben támogatja a szénerőművek működését a munkahelyek megővése érdekében, ami igen magas villamosenergia-árat eredményez.

5. ábra: Szlovákia bruttó energiateljesítményének alakulása (ezer ktoe)

Forrás: Eurostat-adatbázis alapján saját szerkesztés (2018)

A szlovák energiaexport értéke 4,3 ezer ktoe volt 2016-ban, melynek 96%-a kőolaj (jelentős része tranzit)! Az ország bruttó energiafelhasználása a 2010. évi 17,7 ezer ktoe-ról 16,1 ezer ktoe-re csökkent 2016-ra. Szlovákia bruttó energiafelhasználása igen kiegyenlített: 24% a földgáz, 24% a nukleáris energia, 22% a kőolaj, 20% a szén és 10% a megújuló energia részesedése (5. ábra).

Szlovákia összes megújulóenergia-kínálata 1577 ktoe volt 2016-ban, melynek több mint a felét (52%-át) a biomassa tette ki. A jelentősebb megújuló még a vízenergia 24%-os, a biogáz 10%-os és a biodízel 8%-os részesedéssel. Szlovákiában a megújuló energia adta az elektromosáram-termelés 22,5%-át, a szállítás 7,5%-át és a hűtés-fűtés 9,9%-át 2016-ban. Bár a megújulóenergia-termelés jelentős részét a vízenergia szolgáltatja, azonban még mindig kihasználatlan kapacitásokkal bír. A fotovoltaiikus és a bio-

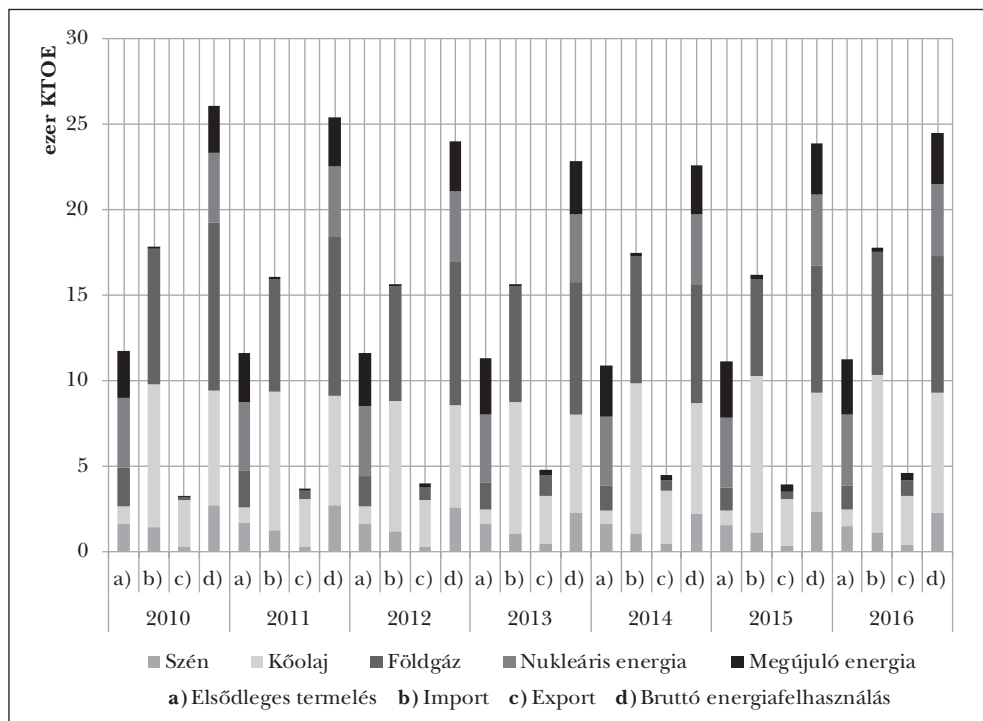
massza részesedése ellenben növekszik (Jurcova, 2017).

Magyarország energiafelhasználása

Magyarország elsődleges energiatermelése 11,2 ezer ktoe volt 2016-ban, ami 3,8%-os csökkenést jelent a 2010-es kibocsátáshoz képest. A primer energiatermelésben a nukleáris energia részesedése 37%, a megújulóé 28%, a széné és a földgázé 13-13%, a kőolajé pedig 9% volt. A magyar kormány jövőbeni stratégiájában továbbra is prioritása van a nukleárisenergia-termelés bővítésének, illetve a villamosenergia-piacot a szén-atom-megújuló hármasa mentén kívánják fejleszteni.

Magyarország 17,8 ezer ktoe importenergiát használt fel 2016-ban, ami lényegesen több, mint a hazai termelés. Az import értéke hektikus mozgást mutatott a vizsgált hét év alatt. Magyarország energiaimportjában a

6. ábra: Magyarország bruttó energiafelhasználásának alakulása (ezer ktoe)

Forrás: Eurostat-adatbázis alapján saját szerkesztés (2018)

kőolaj (51%) és a földgáz (40%) dominál. Az ország importfüggősége uniós összehasonlításban átlagosnak tekinthető (55%). A magyar energiaexport értéke 4,6 ezer ktöe volt 2016-ban, amelynek 58%-a kőolaj. Az ország bruttó energiafelhasználása 24,5 ezer ktöe volt ez évben, ami 5,7%-os csökkenést mutat a 2010-es értékhez képest. A bruttó energiafelhasználás 33%-a földgáz, 29%-a kőolaj, 17%-a nukleáris energia, 12%-a megújuló energia és 9%-a szén (6. ábra).

Magyarország bruttó megújulóenergia-felhasználása 3 ezer ktöe volt 2016-ban, melynek 80%-át a biomassza tette ki. Ezenkívül a biodízel 4%-ot, a geotermál-energia 4%-ot, a biogáz 3%-ot, a háztartási hulladék 3%-ot, a biogázolaj 2%-ot és a szélenergia 2%-ot képvisel. Emellett a megújulók adták az elektromosáram-termelés 7,2%-át, a szállítás 7,4%-át és a hűtés-fűtés 20,8%-át 2016-ban. Magyarországon a geotermikus energia nagy mennyiségben rendelkezésre álló energiaforrás, a geotermikus potenciál 60 PJ/év. Ezt az energiát azonban csak töredékében használják ki, pedig a felhasználási lehetőségek széles körűek.

A NEM MEGÚJULÓ ENERGIAFORRÁSOK ÉS A MEGÚJULÓ ENERGIA KAPCSOLATÁNAK ÉRTÉKELÉSE

Lengyelország esetében a korrelációs mátrix értékei azt mutatják, hogy a megújuló energia a szénrel negatív ($-0,8547$), a földgázzal viszont pozitív ($+0,7826$) korrelációban van. (Mivel a kőolaj nem esett bele a 95%-os konfidenciatarományba, így az nem releváns. Nukleárisenergia-felhasználás pedig nincs Lengyelországban.) A parciális korrelációs számítás esetén, ha a földgázt vesszük kontrollváltozónak, a szén és a megújuló negatív kapcsolata jelentősen csökken, vagyis a földgázfelhasználás befolyásolja a megújuló-szén kapcsolatot. Nem állapítható meg azonban, hogy a megújuló önmagában mennyiben helyettesíti a szenet. Az elemzésből csak az tűnik ki, hogy Lengyelországban a földgáz és a megújulók együtt helyettesítik a szenet.

Csehország esetében elég egyértelmű a helyzet a megújuló energia és a nem megújuló energiaforrások közötti kapcsolatot illetően. A megújuló kizárólag a szénrel mutat szignifikánsan negatív korrelációt ($-0,9467$), amit megerősít a parciális korrelációvizsgálat is, ahol kontrollváltozóként a kőolaj, a földgáz és a nukleáris energia szerepel. Csehország esetében tehát a megújuló növekedése a szén kiváltásával történik.

Szlovákia esetében a megújuló a szénrel és a földgázzal áll negatív korrelációban ($-0,8659$, illetve $-0,7719$), amelyet a parciális korrelációs számítás csak a szén esetében igazol (de azt is csak részben). Szlovákiában tehát a megújuló alapvetően a szenet váltotta ki a vizsgált időszakban.

A vizsgált országok közül egyedül Magyarország az, ahol a megújuló energia nem mutat szignifikáns korrelációt egyetlen nem megújuló erőforrással sem. A szén esetében a legmagasabb a korreláció értéke ($-0,5800$), de ez sem igazolja, hogy kiváltaná a szenet. Magyarország esetében tehát konkrétan nem detektálható olyan nem megújuló erőforrás, amelyet kiváltana a megújuló energia. A megújuló energia és a nem megújuló energiaforrások közötti kapcsolat vizsgálatának eredményeit az 1. táblázat tartalmazza.

Az eredmények értékelése kapcsán meg kell jegyezni, hogy míg a nem megújuló energiaforrásokat egyértelműen elkülönítettük, addig a megújuló energiát egészében vizsgáltuk. Összetételüket tekintve a megújulók is igen eltérő arányúak lehetnek országoként. Különböző mértékben ugyan, de minden országban a biomassza a domináns megújuló energiaforrás, azonban egyes tagállamokban lehetnek emellett az átlagosnál magasabb arányban lévő megújulók is (pl. Lengyelországban a szél, Csehországban a biogáz, Szlovákiában a vízenergia).

KÖVETKEZTETÉSEK

A vizsgált visegrádi országok energiatermelésének szerkezete – a természeti adottságok különbözősége miatt – eltérő. Az

eredmények azonban azt mutatják, hogy ezekben az országokban a megújuló energia leginkább a szénét váltotta ki. A vizsgált négy ország – csakúgy, mint az Európai Unió – még mindig jelentős mértékben kőolaj- és földgázfüggő. Az elsődleges célok egyike, hogy – a szénét is beleszámítva – ezen energiahordozók felhasználását csökkentsük, illetve megújuló energiával kiváltjuk. A kőolajfogyasztás csökkentése a bioüzemanyagok növekvő felhasználásával és nagyobb arányú elektromos vagy hibrid meghajtású eszközök használatával lehetne megoldható. Az alapvetően fűtésre használt földgázt pedig nap-, földhő- vagy biomassza-energiával lehet kiváltani a jövőben. A kör-

nyezeti károkért leginkább felelős szén biomasszával, elektromosáram-termelés esetén pedig – lehetőség szerint – szél-, nap- vagy vízenergiával lenne helyettesíthető.

Az eredmények értékelése kapcsán meg kell még jegyezni, hogy az Európai Unió a megújuló energia részarányának növelése mellett az energiahatékonyságra (takarékoságra) is komoly hangsúlyt fektet. A vizsgált időszakban az energiafogyasztás mértékére nemcsak a 2008-as válság okozta termelés- és szállításcsökkenés hatott, hanem az egyre korszerűbb technológiáknak köszönhető jobb hatásfokú felhasználók (pl. takarékosabb gépjárműmotorok, passzívházak, világítástechnikai korszerűsítések stb.) elterjedése is.

1. táblázat: A nem megújuló energiaforrások és a megújuló energia helyettesíthetőségének korrelációs mátrixa

Elsődleges energiahordozó	Lengyelország	Csehország	Szlovákia	Magyarország
Szén	–0,8547	–0,9467	–0,8659	–0,5800
Kőolaj	–0,3778	–0,6256	–0,3999	–0,2838
Földgáz	0,7826	–0,7115	–0,7719	–0,5163
Nukleáris energia	–	–0,2352	–0,2670	–0,2221

Forrás: Eurostat-adatbázis alapján saját számítás (2018)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- EC (1997): Communication from the Commission. Energy for the Future: Renewable Sources of Energy. White Paper for a Community Strategy and Action Plan. European Commission, COM(97)599, http://europa.eu/documents/comm/white_papers/pdf/com97_599_en.pdf (Letöltés: 2018. július 24.).
- EC (2006): *Green Paper: A European Strategy for Sustainable, Competitive and Secure Energy*. European Commission, SEC(2006) 317, http://europa.eu/documents/comm/green_papers/pdf/com2006_105_en.pdf (Letöltés: 2018. július 25.).
- Fodor Bea Emőke (2012): *A megújuló energia térnyerésének ösztönzési lehetőségei. A hazai kötelező átvételi rendszer értékelése*. PhD-értekezés, Budapest Corvinus Egyetem, Budapest.
- Harangi-Rákos Mónika – Popf József – Oláh Judit (2017): A bioüzemanyag előállítás globális kilátásai. *Journal of Central European Green Innovation*, Vol. 5, No. 4, 13–31, http://greeneconomy.uni-eszterhazy.hu/sites/greeneconomy.foiskola.krf/files/upload/JCEGI_2017_5_4_2.pdf.
- Jurcova, Veronika (2017): The Slovak Energy Transition – Decarbonisation and Energy Security. *Energy Transition*, <https://energytransition.org/2017/05/the-slovak-energy-transition-decarbonisation-and-energy-security/>.
- NFM (2018): *Energetikai Iparfejlesztési és KFI Cselekvési Terv*. Nemzeti Fejlesztési Minisztérium, Budapest.
- Reiche, Danyel – Bechberger, Mischa (2004): Policy Differences in the Promotion of Renewable Energies in the EU Member States. *Energy Policy*, Vol. 32, No. 7, 843–849, doi:10.1016/S0301-4215(02)00343-9.
- Sedláčková, Martin (2018): Energia a Cseh Köztársaságban: Vannak kis előrelépések, de még mindig atomerőművekben gondolkozunk. In: *A német energiaátmenet könyve*. Energy Transition, 199–204, <https://book.energytransition.org/hu/node/69>.

Koudela Pál

A kínai diaszpórapolitika

China's Diaspora Policies

ÖSSZEFOGLALÁS

A Kínai Népköztársaság határon túli kínaiakra irányuló politikája összetett, sokrétű intézményrendszerrel támogatott, s mára egyre inkább a gazdasági összetevőket szem előtt tartó rendszer. A kivándorlást évszázadokon keresztül egyöntetűen tiltotta minden különböző államalakulat, míg végül Kína 1978-at követően a tiltás, elzárkózás helyett egyre inkább a diaszpóra integrálása felé fordult, s az azóta eltelt négy évtizedben egy kulturális-gazdasági közösség vagy hálózat létrejöttét, megerősítését igyekszik támogatni. Erre irányuló elemeket tartalmaznak mind az általános, mind bizonyos szakpolitikák, köztük a határátlépésre vonatkozó szabályozás, a vízum- és vámpolitikák, valamint számtalan határon belüli és kívüli soft power eszköztár, beleértve többek között a nyelvtanítást, a nem kormányzati intézményeket, a kulturális és sajtótermékeket. Kiemelt jelentőségű a diaszpóratagok megszólításának gazdasági eszköztára, a törvényi feltételek könnyítésétől a tehetségprogramokig. Mindezen különböző területek tevékenységét és irányítását egyre inkább jellemzi az összehangoltság, egy olyan történeti geopolitikai szemlélet jegyében, mely mára részben szorosabb nagytérsegi integrációt céloz, részben azon-

ban túlmutat a regionális viszonyrendszeren is, és globális szintre emelkedett.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: F22, F38, J15, J61, K37, O24, Z10

Kulcsszavak: kínai diaszpóra, diaszpórapolitika, sinocentrizmus, gazdaságpolitika

SUMMARY

The policies of the Public Republic of China, related to the overseas Chinese, is a complex system, which is increasingly concerned with the economic aspects nowadays and is supported by a multifaceted institutional arrangement. Emigration was unaniously banned bay all different state formations through centuries, until finally, after 1978 China gradually turned from ban/refusal to the integration of the diaspora. During the following four decades China increasingly supported the formation and strengthening of a mostly cultural-economic community or network. Both general and specific policies contain elements with this purpose, including the regulation of border crossing, visa and customs policies and several soft power tools within and outside of the country, such as language teaching, nongovernmental organizations, cultural

DR. KOUDELA PÁL PhD, vezető kutató, Harsányi János Tudásközpont
(pkoudela@yahoo.com).

and press products and many other fields. Economic means to approach Chinese overseas are of particular importance, from mitigating legal conditions to talent programs. The activities and direction of these different fields are increasingly characterized by alignment in the spirit of a historical geopolitical approach, which targets partly a tighter regional integration but partly goes beyond to a global level.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: F22, F38, J15, J61, K37, O24, Z10

Keywords: Chinese diaspora, diaspora policies, sinocentrism, economic policy

BEVEZETÉS

Jelen tanulmány a migrációs politika egy sajátos szegmensével foglalkozik, s bár annak kapcsolata a gazdasággal és a ki- és bevándorlással sokrétű, megkerülhetetlen külön jelenséggént is beszélni róla. Ha ugyanis eltekintünk azon specifikus következményektől, mint pl. az utóbbi években a tőke kivitel serkentése, akkor a Kínai Népköztársaság migrációs politikája meglehetősen konzervatív. Ez előbbi is csupán annak köszönhető, hogy a népköztársaság hatalmas devizatartalékokat halmozott fel, ami felértékelte a renminbit, a kínai devizát. A *Nyitott Kapuk Politikája* és a tőkebeáramlás segítése, de még a WTO-hoz való csatlakozás is hozzájárult a mai gazdaságpolitika kialakulásához (Davies, 2013), mindez azonban élesen elválik magától a migrációs politikától.

Kína hagyományosan nem támogatta polgárai elvándorlását az ország területéről. Már a Ming-dinasztia idején léteztek törvények, melyek a kereskedelem korlátozásához köthetően kiterjedtek a kivándorlás egészére, noha ezek akkor még elsősorban a technológiát, innovációkat védtek. A Csing-dinasztia azonban fokozatosan minden kapcsolódó tevékenységet betiltott. A 19. században, az ópiumháborúk után a Nyugat kikényszerítette a munkaerő-kivitel engedélyezését, mely a nyugati országok

számára elengedhetetlenül szükséges forrásnak bizonyult a rabszolga-kereskedelem megszűnése után, s a nankingi szerződés tartalmazott is egy passzust erről, ám törvényi formát csak 1893-ban öltött (Wang, 2000:46). A rá következő évtizedekben tömegessé vált a kivándorlás, amely elsősorban Délkelet-Ázsiába irányult; ezen időszakban mintegy kétmillió főre becsülhető a kínai kivándorlók száma. A folyamat következményeként 1909-ben életbe lépett az első modern kori állampolgársági törvény, amely a jus sanguinis alapelvét követve, minden kínai származásút a birodalomhoz tartozónak tekintett, függetlenül attól, hol született, vagy hol él (Bolt, 2000:38). Ezt a nacionalista politikát örökölte később a Kínai Népköztársaság.

A törvény ugyanakkor azon tényezők közé is tartozott, amelyek az elmúlt évszázadban gátolták a kínai kisebbségek integrációját a befogadóországokban. Az állandó „átmenetiség” érzése ugyanis önmagában is elég volt a kínai kultúra – elsősorban a nyelv – fennmaradásához, az ahhoz szükséges iskolák alapításához; a nagymértékű kivándorlás pedig a szegregáció folyamatos fennmaradását segítette, s a kettő egymásra hatva azt eredményezte, hogy ezen országok szinte idegen testként őrizték meg a kínai kisebbségeket.

A huszadik század tehát már komoly lépéseket követelt a kivándorlás szabályozásában és a kint élők reintegrációjára vonatkozóan is. A Kuomintang 1929-ben hasonló, vérségi alapú állampolgársági törvényt fogadott el, egyúttal létrehozta a Határon Túli Kínai Ügyek Bizottságát; tette mindezt azért, mert a nemzetközi kapcsolatok fejlesztésének eszközeként értelmezte az emigráns közösséget (Fitzgerald, 1972:11). Mindezek háttérében már akkor is a gazdaság állt, alapok létrehozását kezdeményezték, törvény született a hazai befektetések serkentéséről, és komolyan támogatták az emigráns közösségek kultúrájának megőrzését. E tevékenység a két világháború között oda vezetett, hogy a befogadóországok egyre inkább idegenkedve

néztek a kínai kisebbségekre. A második világháború utáni kommunista fordulat mindent azzal tetézte, hogy a nacionalizmusukban virágzó délkelet-ázsiai országok kormányai sokszor már kifejezetten felforgató, de legalábbis gyanús személyeket kezdtek látni az ott élő kínaiakban. Az 1949-ben létrejött Kínai Népköztársaság pedig csak nehezen tudta kialakítani a korábbiakkal szöges ellentétben álló nemzetközi kapcsolatrendszerét, különösen éppen a kivándorlóit legnagyobb számban befogadó, nem kommunista országokkal (Bolt, 2000:40–43).

A maoista Kína hol kül-, hol belpolitikájának rendelte alá az emigránskérdést, s annak alakulása szerint változtatgatta hozzáállását. A kulturális forradalom alatt a diaszpóra és a hazatérő kínaiak is burzsoá, kapitalista elemeknek számítottak, így elvesztették jogukat minden korábbi kiváltságukra. 1977-ben azonban fordulat következett be, rehabilitálták a korábbi disszidenseket, és újra életre hívták a Határon Túli Kínai Ügyek Bizottságát is (Chang, 1980:282). A pozitív gazdasági szemlélet az 1990-es években kiegészült az addigra már jelentős számban külföldre vándorolt diáksággal. A nyolcvanas évek elején megteremtett lehetőség a tudósok és diákok külföldre utazására ugyanis nagyszámú kivándorlót eredményezett főként Észak-Amerikába, Ausztráliába, Japánba és Európába. A huszadik század végére a népköztársaság ezt jelentős humán tőkeként azonosította, a gazdaság számára előnyösnek ítélte hazacsábításukat (Thunø, 2001).

A DIASZPÓRAPOLITIKA

INTÉZMÉNYRENDSZERÉNEK KIALAKULÁSA A KILENCVENES ÉVEKBEN

Korábban, tulajdonképpen egészen 1990-ig, csupán egyetlen jogszabály vonatkozott mind a határon túli, mind a hazatelepült kínaiakra: a hazautalások védelméről szóló, 1955-ös határozat. A jogszabály a hazautalásokat jogos személyi bevételnek tekintette, s megvédte minden állami beavatkozástól még akkor is, ha csupán temetések vagy esküvők költségeit

fedezte. Ugyancsak támogatta a külföldön élő kínaiakat a felsőoktatásba való bejutásban, s a politikai tagságuk is külön kvóta szerint működött. A fordulat 1990-ben következett be, az akkor megalkotott, majd 2000-ben módosított, a külföldről hazatérő, illetve a külföldön élők rokonainak védelméről és érdekeiről szóló törvény révén (National People's Congress, 2000), ekkortól ugyanis nem volt garantált, hogy a hazautalásokat a rokonok jólétének növelésére fordítják majd. Ebben az évtizedben már megengedett volt a jövedelmkülönbség a kínai társadalom minden szintjén, s az egyetlen kedvezmény, amely továbbra is megmaradt a hazatelepülők számára, a felsőoktatásba való bejutásuk segítése volt. Ezt követően kevés tényleges elem támogatta a diaszpóra és az állam kapcsolatát, legfeljebb olyan érzelmi kötődésre apelláló, ám funkcionálisan üres intézkedések, mint a kivándorlókörzetek regisztrációjának fenntartása. Ennek azonban a valós demográfiai alapja már generációk óta tovaszállt, ugyanis a nyitás politikáját követően a legtöbben elhagyták ezeket a területeket, hogy családjukat egyesítsék – leginkább Hongkongba mentek, a délkelet-ázsiai országok ekkor már nem látták szívesen a kínai bevándorlókat –, így rokoni kötelékek mára nemigen maradtak fenn (Hoe, 2013:143–144).

Az ún. *Csiaohsziang* területek (jelentése nagyjából: a kivándorlók területe) egy nem hivatalos elnevezés, a név 1949 előtt ragadt ezekre a területekre a köznyelvben, s vált használatossá a hazai és nemzetközi szakirodalomban is a Csing, majd a köztársasági időkben, amikor a nagyarányú kivándorlás megindult (Pan, 1998:27–30). Később, 1978 után mind a Határon Túli Kínai Ügyek Bizottsága, mind a Hazatért Határon Túli Kínaiak Hivatala már hivatalosan is használni kezdte a megnevezést. Bármennyire is úgy tűnt, a hazafias érzelmek feltámasztásának kiváló eszközét lelték meg, a délkelet-ázsiai országokban élő kínaiak többsége már nem volt kínai állampolgár, az őket befogadó állam integráns tagjává vált, így alapvetően kétkedve fogadta egy ilyen eszköz legitimi-

tását. Ráadásul mindez ellentmondott Kína azon egyértelmű politikai irányelvének, mely a hongkongi, a Makaón vagy Tajvanon élő kínaiakat nem is tekintette emigránsoknak (nem is tehetette, ha azon területeket Nagy-Kína részeként kezelte).

Az évszázadnyi erősödő kivándorlást követően tehát – mialatt kínaiak százezrei kerestek jobb megélhetést és menedéket a nyomor és káosz elől, s miután a 19. század közepétől már nem számítottak árulónak a mindenkor kormányok szemében – az 1949-es év erős visszaesést mutatott. A maoista Kína nem engedélyezte a korábban virágzó kapcsolatokat a külföldi rokonokkal, sőt megbélyegezte az elvándorlókat. Ebben az időszakban kettészakadt a hongkongi és a délkelet-ázsiai kapcsolatrendszer: míg az előbbi továbbra is kivándorlási célpont maradt, sőt a gazdasági kapcsolatok is fennmaradtak az anyaországgal, addig utóbbiban a leszármazottak már inkább saját, helyi kapcsolathálójukat erősítették (Lui, 2000:257–285). 1978-at követően pedig a kivándorlás inkább az északabbra fekvő Csöcsiang tartományt érintette, elsősorban a kivándorló diákok révén, így Délkelet-Kína megosztottá vált, gazdaságilag és demográfiailag egyaránt. A Hongkonghoz közel eső területek prosperáltak, a kevés támogatást élvező belső és hegyvidéki területek hanyatlani kezdtek (Hoe, 2007:88–89).

A kilencvenes években a kormány a határon túl élőkkel kapcsolatban már nem reménykedett abban, hogy a kapcsolatok fokozásával nagyobb mértékben tudja a hazautalások vagy a befektetések mértékét fokozni, inkább abban, hogy ezzel lehetőséget teremtsen egy olyan virtuális kínai nemzetközi közösség létrehozására, amely hosszú távon hozzájárulhat a Tajvannal való egyesüléshez (Thunø, 2001:922). Ennek érdekében különböző kormánysszervek alakultak. A Kínai Népi Politikai Tanácskozó Testület – mely idősebb szerv a népköztársaságnál – által eredetileg 1949-ben létrehozott és 1978-ban megújult Határon Túli Kínai Ügyek Bizottsága továbbra is fennmaradt, és a mai napig a fő kapcsolattartó a diaszpórával, kutatáso-

kat szervez, felméréseket végez (Overseas Chinese Affairs Office, 2009). Munkáját 1992-ben újabb intézmény kezdte segíteni: az Államtanács Határon Túliak Hivatalának keretei közt jött létre a Kínai Határon Túliak Csereforgalmi Egyesülete, melynek fő célja egyfajta tömegmértetű NGO-ként funkcionálni, baráti kapcsolatok keretein belül az együttműködést segíteni. A diaszpóra számára lassan kényelmetlenné vált a népköztársaság továbbra is alkalmazott szemlélete, amely *huacsiaó*ként, vagyis határon túli kínaiaként értelmezte őket. Ez a már máshová integrálódott, külföldi s nem kínai állampolgárok számára ellentmondásos és kényelmetlen helyzetet teremtett (Cheng-Ngok, 1999:117). A szervezet céljai között tehát ennek a feszültségnek az enyhítése is szerepelt, de létrejöttek tartományi intézmények is hasonló céllal. 1997-ben megalakult a Kínai Határon Túliak Baráti Társasága, melynek célja Kína fiainak és lányainak s az anyaföld egységének támogatása lett.

Ezek a többé-kevésbé állami szervek kiterjedt propagandát folytattak a diaszpórával való kapcsolatok élénkítése érdekében. Eszközök a média és az internet fejlődésével egyre kiterjedtebbé váltak, de fő karakterét, az írott formát mindvégig megőrizte. A még a nyolcvanas években újraindított sajtót, hírleveleket egyre szélesebb körben kezdték terjeszteni külföldön is, 1998-ra már kétmillióssá összpéldányszámot érve el (Thunø, 2001:924). A kínai kultúra és oktatás támogatása külföldön is az egyik fő feladattá vált: az ezredfordulóra 78 országban alapítottak kínai iskolát húsz különféle tanmenettel, százötven kínai tanár utazott külföldre, és több ezer határon túli kínai tanárt hívtak haza továbbképzésre. Nyári táborok, nemzetiségi és gazdasági szervezetek jöttek létre, melyek mind egy tudatos Nagy-Kína-koncepció részeként igyekeztek integrálni a diaszpórát a kínai nemzet kebelébe (Hong, 1999:87–113).

A kilencvenes évek második felében több tényező is közrejátszott abban, hogy Kína tovább folytatta soft power stratégiáját a határon túli közösségek és az anyaország

integrációjának erősítésére. A harmadik Tajvani-szoros-krízis 1995–1996-ban megmutatta, hogy Kína keményebb eszközökkel nem érheti el a céljait Tajvannal kapcsolatban, az 1997-es ázsiai gazdasági válság pedig valójában kedvezett annak, hogy a délkelet-ázsiai országokban élő kínaiak erősítsék pozíciójukat, és fokozzák a helyi politikában való részvételüket. A kilencvenes évek általánosságban is sok változást hoztak Kína kül- és belpolitikájában: sorra születtek a bilaterális egyezmények, melyekkel a korábbi területi vitáit rendezte, sokszor messze elmaradva a kitűzött céltól (pl. a Tádzsikisztánnal szembeni területi igényéből a Pamír hegységben 28 ezer négyzetkilométer helyett csupán egy jutott).

A pártvezetés is jelentősen megváltozott: a kilencvenes évek végére, a tizenötödik nemzeti kongresszusra a harmadik és negyedik generációból álló, huszonnégy vezető átlagos életkora egy évtizeddel csökkent, mint volt a tizenkettedik kongresszus idején, 1982-ben. Persze azért még így is hatvanhárom év maradt az átlagéletkor (Miller–Liu, 2001:127), de nagy részük, tizenheten a huszonnegyből már egyetemet végzett, míg 1982-ben még a tagok egyike sem rendelkezett felsőfokú végzettséggel. Ráadásul sokan közülük külföldön végeztek a tanulmányaikat, s ez vélhetően hatással volt Kína nemzetközi kapcsolatrendszerben elfoglalt helyére, az ország megítélésére (Medeiros–Fravel, 2003). Kína már nem az elnyomott, kizsákmányolt nemzet képét mutatta többé, hanem egy erős nagyhatalomét. Mindehhez hozzájárult az is, hogy az 1997-ben és 1999-ben visszakapott Hongkong és Makaó hatalmas gazdasági és politikai nyereséget hozott Kínának. Mindez nem jelentette azt, hogy alapvető geopolitikai felfogása megváltozott volna, csupán már nem rakétákkal akarta megoldani a Tajvan-kérdést. Miután a Kínai Köztársaság (Tajvan) modern demokráciává alakult át, s 1996-ban megtartották az első közvetlen elnökválasztást, ráadásul 76 százalékos részvétellel (Rinza, 2001:558), a népköztársaság úgy döntött, inkább meg-

próbálja izolálni a szigetországot, mintsem meghódítani, s a washingtoni diplomáciai képviselői lobbicéeket béreltek fel, hogy segítsék a kongresszus ez irányú tevékenységét a bilaterális és multinacionális intézményi kapcsolatrendszerében (Chi, 2002:121).

AZ EMIGRÁCIÓVAL FOGLALKOZÓ HIVATALOK ESZKÖZTÁRA

Kína alapvetően három eszközt használ a határon túli kínaiak integrálására: az iskolákat, az újságot és az önkéntes társaságokat, beleértve a kulturális társaságtól az üzleti kamarán át a klánokig (Kuah–Pearce–Hu–Dehart, 2006:14). A Határon Túli Kínai Ügyek Hivatala az alábbiakban határozza meg tevékenységének céljait: a hazai és külföldi kutatás a határon túli kínai kapcsolatok fejlődése és helyzetük ügyében; információgyűjtés a KB számára; tervek kidolgozása; jogaik és érdekeik védelme; az egység és barátság fokozása a külföldön élők és a nemzet között; a kínai média és nyelviskolák támogatása külföldön; a határon túliak és Kína közötti kooperáció és cserekapcsolatok erősítése a gazdaság, tudomány, kultúra és oktatás terén; a hazatérő kínaiak támogatása. Emellett még számos adminisztratív feladatot jelöl meg, a pártfőtitkár asszisztenciájától a felelős minisztériumi szervek közötti közvetítésig (The State Council, 2014).

Az idők folyamán a nem állami érdekvédelem és szervezeti élet is fejlődésnek indult. Mára az Államtanács Külföldi Kínaiak Hivatala mellett a Kongresszusban működik a Külföldi Kínaiak Bizottsága (1983 óta), valamint a Kínai Nép Politikai Egyeztető Konferenciája kötelékében a Hongkong, Makaó és Tajvan Diaszpóra Bizottság. Ezek a tanácsadó testületek tulajdonképpen állami szervezetek, de már 1956-ban létrejött a diaszpóra ügyeinek védelmében a Hazatért Tengerentúli Kínaiak Összkínai Egyesülete elnevezésű jog- és érdekvédő szervezet, s habár a kulturális forradalom alatt felfüggesztették, 1978 óta újra működik (Shen, 2012:67). A hazatért kínaiak és családjuk

számára létrehozott NGO leginkább egyfajta közvetítőszeretet tölt be a Kommunista Párt, a kormány és a hazatért kínaiak között, feszítvőket szervez, díjakat alapít és ad át kiemelkedő teljesítményt nyújtó volt emigránsoknak. Ennél azonban sokkal régebbre nyúlik vissza a diaszpóra érdekvédelme.

A Triádok összefoglaló névvel illetett bűnszervezetek létrejöttét Hongkong Nagy-Britannia fennhatósága alá kerülésének idejére teszik. Az általánosítás sokszor oly mértékű lehet, hogy minden szervezetet – amely sokszor éppen ezen okból kénytelen titkosan működni – egytűvé sorol, legyenek azok testvéri szervezetek vagy vallási szekták. Így történt ez a Csing, a Köztársaság és a kommunista Kína idejében is (Ownby, 1995:1023). A Tiandihui, hivatalosan, ismertebb nevén a Menny és Föld Szövetsége 1762-ben jött létre Fucsien tartományban (Murray, 1994:16–17). A hasonló vallási szekták tiltottak voltak a Csing kori Kínában is, s a rá következő évtizedek során sok tagjuknak menekülnie kellett az országból Szi-ámába, és az Egyesült Államokba. A tagok érthetően szembekerültek a kínai vezetéssel, a külföldiek támogatták az otthon maradtakat, s mivel egyébként is fontos szerep jutott a szervezetben a Ming-dinasztia iránt lojális vezetőknek, a társaság lassan államellenes politikai jelleget öltött. 1911 után azonban, a Csing-dinasztia bukásával eme célok táljukat vesztették, és mivel sok titkos szervezet létezése okafogyottá vált, a bűnözés felé fordultak, végül így jöttek létre a Triádok.

Van azonban egy különösen fontos eleme is a földalatti mozgalmak történetének. San Franciscóban 1925-ben, a korábban a Csing-dinasztiával szemben Csang Kaj-seket támogató mozgalom két tagja, szabadkőműves támogatással, létrehozta a Kínai Cse Kung Pártot. A párt tagjai hamarosan hazatértek, s előbb a japán megszállás ellen küzdöttek Mandzsúriában, majd a népköztársaság megalapításában is szerepet játszottak; sőt az első kongresszuson is részt vettek. A párt tagsága mára mintegy négymillió fő, nagyrészt hazatért kivándorlókból

áll, s jelentős szerepet játszik Kína külföldi érdekeltségeivel és a diaszpórával való kapcsolattartásban (Zagami, 2016:24–25; Brief Introduction, 2012). Olyan országokkal is összeköttetésben áll, amelyekkel Kína nem tart fenn diplomáciai kapcsolatot, így ezen a párton keresztül mégis érintkezni tud velük, mikor a szükség úgy hozza.

A sajtó a diaszpóra integrációjának egyik legfontosabb eszköze. Az ezredfordulóra negyvenhárom kínai újságot nyomtattak Ausztrália-szerte, s egy huszonnégy órás rádióadó is működött már a kontinensországban. Japánban negyven különféle médium jelenik meg, Európában a kétezres évek első felében harminc különféle kínai újságot adtak ki, a számuk folyamatosan nő (Barabantseva, 2012:127). Magyarországon pedig 2011-ben hat különböző kínai nyelvű napilapot jelentettek meg (Karácsony, 2011). 2004-ben megalapították a Konfuciusz Intézeteket, melyek szerte a világban működnek, feladatuk a kínai nyelv és kultúra terjesztése, s habár sok kritika érte őket azért, hogy más, hasonló intézményekkel ellentétben, egyetemek keretein belül létesülnek, s hogy ez a tény a tudomány szabadság rovására mehet, 2014-ben már 465 ilyen intézet folytatott munkát a világ 123 országában (Tiezzi, 2014). Nem újdonság a kínai diaszpórák történetében a hazai klánok mintájára szerveződött titkos társaságok vagy akár virtuális, akár valós rokoni kötelékeken alapuló szervezetek. A „corporate family” mintájára létrejött egyesületek tevékenysége kiterjed az érdekképviselettől a segélyezésen, hagyományőrzésen, kulturális és vallási élet szervezésén át az erkölcsi normák szigorú és pontos betartatásáig (Nyíri, 1996:120–121). Mára a nacionalista kínai retorika ezeket a hagyományokat is felhasználja a diaszpóra nemzettestbe integrálására, s a határon túli kapcsolatok erősítésén keresztül saját gazdasági és geopolitikai pozíciójának erősítését célozza meg. Már a kilencvenes évek végéig is száz nemzetközi *shetuan* találkozó jött létre világszerte; így például 1996-ban a Második Fucsiani Világtalálkozón Langkawi-

ban, Malajziában 2500-an vettek részt (Liu, 1998). Ezek a találkozók többnyire igen jól szervezettek: szemináriumok, a helyi kultúráról rendezett nemzetközi konferenciák vagy akár kulináris fesztiválok, néptáncrendezvények is részét képezhetik egy-egy ilyen eseménynek. Mindez tökéletes alkalom a kollektív emlékezet megerősítésére (Liu, 1999:119–120). Hazánkban 1993 és 2011 között hatvanhárom kínai társadalmi szervezet, *shetuan* alakult.

A DIASZPÓRAPOLITIKA GAZDASÁGI MEGFONTOLÁSAI

Kína elsődleges érdeke a diaszpórával egy gazdasági blokk létrehozásának elősegítése Ázsiában, mely az EU-hoz hasonló, s melynek ő az irányítója. Ha ez talán túl messzire nyúló vagy túlzottan nagyszabású elképzelés is, a kínai termékeknek piacot teremteni Délkelet-Ázsiában, vagy biztosítani a természeti erőforrásokat mindenképpen rövid távú cél, s az anyaország mindehhez az ott élő kínai közösségekkel való kapcsolatát igyekszik felhasználni.

Egy ilyen, tisztán gazdasági természetű kapcsolatra – amennyiben valóban lehetséges elkülöníteni – álljon itt a következő példa. Chia Eksaw 1921-ben települt át Kínából Bangkokba, s nyitott ott vetőmagüzletet. Mire negyedik fia, Dhanin 1964-ben átvette az üzletet, már egyéb mezőgazdasági termékeket is árultak, s az üzlet is jócskán kibővült. A Chia Eksaw nevű üzlet ekkor már baromfival, tojással és más termékekkel is foglalkozott tehát, s hogy olajozottabbá tegye működését, thaiföldi hivatalnokokkal kereste a kapcsolatot; de nem felejtette el azt sem, hogy a jó üzlethez folyamatos innovációkra is szükség van. Eltelt néhány évtized, s mára Délkelet-Ázsia legnagyobb agráripari cégévé nőtte ki magát, bangkoki központja igazán impozáns, a falakat szép, kínai hegyeket és folyókat ábrázoló tájképek díszítik. Az ezredfordulóra Dhanin egymaga egymilliárd dollár értékű eszközzel rendelkezett. A cég működésére jellemző, hogy már a maoista

Kínával tartott fenn kapcsolatot, és volt az első külföldi beruházó Kínában, sőt akkor sem vonta ki a tőkét, amikor 1989-ben a Tienanmen téri vérengzést követően sokan megtették ezt. A kilencvenes évekre ez a cég lett a legnagyobb beruházó a népköztársaságban (Kurlantzick, 2007:74–75).

A kínai diaszpóra másfél trillió dollár fölött rendelkezik, s bár csak három százalékat teszi ki az anyaország népességének, mára a gazdaság nyolcvan százalékát kontrollálja. 2017-ben egy elemzés egyértelműen kimutatta, hogy a kínai kivándorlóknak jelentős pozitív tovagyrúzó hatása van a belföldi kínai cégek termelékenységére és kutatás-fejlesztésére. Ezzel szemben a nem kínai befektetések áthatásai negatívak a termelékenység területén, s a fejlesztésben is jóval kevésbé hatékonyak (Wei et al., 2017).

Mindenesetre a 2004-ben kiegészített, 1982-es Alkotmány 50. cikke kimondja, hogy a Kínai Népköztársaság védi a hazatért külföldi kínaiak és családtagjaik legitim jogait és érdekeit (The National People's Congress, 2004). Az említett 1990-es törvény pedig biztosítja az egyenlő bánásmódot, a különleges védelmet, és tiltja a hátrányos megkülönböztetést. Az alapvető jogalkotás tehát megteremtette a hátteret ahhoz az elvhez, amit tulajdonképpen már a maoista időkől, de Teng korától egész biztosan követ a népköztársaság: erősíteni a diaszpórát, mind a határon túl, mind otthon, segíteni az integrációjukat otthon, s erősíteni a kapcsolatukat mind a hazai, mind a befogadóországgal (Liu–Du, 2014). 2010-ben a Közbiztonsági Minisztérium enyhített a külföldiek tartózkodásának szabályozásán, ami kifejezetten a diaszpórát célzó változtatás volt, s a 2012-es ki- és belépésigazgatási tv. Q1 és Q2 jelölésű, külön rokonlátogató vízumtípusokat hozott létre (Embassy of the People's, 2013).

Számtalan tehát az eszköz, amellyel a határon túli kínaiakat szándékoznak integrálni, a hazaköltözést igyekeznek elősegíteni, hiszen a nemzetest részeként kezelik azokat is, akik már régen elszakadtak Kínától. Habár a hazaköltözés és hazautalás kettőse között alapvető

fordulat állt be a kilencvenes években, nem állítható egyértelműen, hogy Kína bármelyik szegmensről lemondott volna. A tőke és humán tőke hazacsábítása egyaránt meghatározó cél továbbra is. Kína 2012-ben már hatvanöt irodát működtetett negyven országban, melyek a külföldi diáksággal való kapcsolat fenntartását szolgálták. Az Oktatási Bizottság 1987-ben létrehozott egy, a külföldi diákságnak szóló magazint, s fokozatosan igyekezett előmozdítani a hazatérésüket, mára pedig kormányzati webportálok tucatja próbálja a külföldön élő kínai tudósokat megmozgatni. A bizottság már a kilencvenes években éves találkozót rendezett Kínában, ahol a kormányhivatalokat és hazai vállalatokat ismerhették meg a külföldi diákok; kutatócsoportokat hozott létre a kérdés tanulmányozására, így 1991-ben a Határon Túli Tanulmányok Összkínai Kutató Szövetségét a Pekingi és a Csinghua Egyetemmel az élén. A hazatérő külföldi kínaiak számára a családjuk könnyebb beilleszkedését is igyekezett elősegíteni, pl. a kínaiul már alig vagy egyáltalán nem beszélő gyerekek számára nyelviskolákat hoztak létre (Zweig, 2006:196).

Állásajánlatok, kutatói ösztöndíjak, startuphitelek, szolgáltató és üzleti parkok, pénzügyi alapok és infrastruktúra-fejlesztés segítik a hazatérést mind a tőke, mind a humán tőke számára. Kanton 12 ezer dollár „golden helló”-val fogadja a hazatérő, ott dolgozni szándékozót, 2015-ben már 310 ipari park működött 22 ezer aktív vállalkozással és 63 ezer újonnan hazatért kínaival (Xiang, 2016:15–16). 1994-ben a Kínai Tudományos Akadémia létrehozta a *Száz Tehetség Programot*, mely 1998-ban indult a külföldi kínaiak számára is, 2001-ben tudományos kutatói programmal kiegészülve majd ezer kiemelkedő szakembert vitt haza Kínába. 2008-ban ezt a programot felváltotta a kormány *Ezer Tehetség Programja*, amely már professzori és kutatói állásokat kínál a legnevesebb egyetemeken és kutatóintézetekben (Recruitment Program of Global Experts, 2016). A projekt 160 ezer dollárt kínál minden olyan szakértőnek, aki

5-10 éve dolgozik valamilyen neves külföldi egyetemen, valamint további kutatási ösztöndíjakat ajánl a Tudományos Akadémia is. Mindez még amerikai mértékkel is magas összeg, ennek ellenére a fiatalok visszatérési aránya meglehetősen csekély. A 2002-ben az Egyesült Államokban fokozatot szerzett tudósok közül 2007-ben 92% még mindig a tengerentúlon tartózkodott (Sharma, 2013). 2011-ben tehát egy másik programot is meghirdettek Kínában, az *Ezer Fiatalkorú Tehetség Program* válogatott fiatal tudósok számára ugyancsak kétezer főt célzott meg, de az előbbi terv ötvenöt éves korhatára helyett az utóbbi keretei közt negyvenéves kor alattiakat toboroznak (Wei–Sun, 2012).

ÖSSZEFOGLALÁS

Kínának a 2008-as gazdasági válságot követően összességében sikerült mind a külföldön tanuló diákok, mind a hazatérő tudósok számát növelni, így a kivándorlás és a diaszpórapolitika eme szegmense tulajdonképpen tudatos gazdasági programmá vált. Ha nem is volt minden erre irányuló kísérlet egyformán sikeres, egyfajta rugalmasság is érzékelhető, mellyel az állam az eszköztárrendszerét igazítja egyfajta pragmatikus elképzeléshez, a külföldön élő kínaiak gazdasági-szellemi integrációjához. Ezt mutatja magának a fogalomnak az igen tág értelmezése is, melyről egy korábbi írásban már beszámoltam (Koudela, 2017).

Mindez alapvetően eltér a történelmi hagyományoktól, a kivándorlás egyszerű tiltásától és szankcionálásától. Kína diaszpórapolitikája úgy is értelmezhető, mint egyfajta radikális szemléletváltozás, ha a szabadságjogok és az állam szuverenitása felől nézzük a kérdést. Ugyanakkor érdemes a Mao halála óta tartó fejlődést inkább az évezredes kínai geopolitikai szemlélet szerves részének tekinteni, mintsem alapvető fordulatlak. Kína, noha keleti irányba sikertelenül, de hagyományosan egyfajta imperialista felfogással gondolt földrajzi környezetére, s ezt mind ideológiában, mind a kialakított kvá-

zifeudális függőségi viszonyrendszerben érvényesítette is (Kang, 2010:137). A gyakran sinocentrikus világgépnek nevezett szellemi konstrukció pedig jóval az imperialista Kína előtti világgépre nyúlik vissza. Mindezek fényében egy kulturális alapokon nyugvó globális hálózat csupán a tér mennyiségi változását jelenti, s nem annak alapvető geopolitikai átértelmezését.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barabantseva, Elena (2012): *Overseas Chinese, Ethnic Minorities and Nationalism. De-Centering China*. Asia's Transformations Series, Routledge, London, <https://doi.org/10.4324/9780203845462>.
- Bolt, Paul J. (2000): *China and Southeast Asia's Ethnic Chinese. State and Diaspora in Contemporary Asia*. Praeger Publishing, Westport.
- Brief Introduction (2012) to China Zhi Gong Party. www.zg.org.cn/zgparty/party/ (Letöltés: 2018. április 3.).
- Chang, C. Y. (1980): Overseas Chinese in China's Policy. *The China Quarterly*, Vol. 82, No. 2, 281–303, <https://doi.org/10.1017/S0305741000012376>.
- Cheng, Joseph Y. S. – Ngok, Kinglun (1999): Government Policy in the Reform Era: Interaction Between Organs Responsible for Overseas Chinese and Qiaoxiang Communities. In: Douw, Leo et al. (eds.): *Qiaoxiang Ties. Interdisciplinary Approaches to 'Cultural Capitalism' in South China*. Routledge, London, 113–143.
- Chi, Tsung (2002): From the China Lobby to the Taiwan Lobby: Movers and Shakers of the US-China-Taiwan Triangular Relationship. In: Koehn, Peter H. et al. (eds.): *The Expanding Roles of Chinese Americans in U.S.-China Relations. Transnational Networks and Trans-Pacific Interactions*. M.E. Sharpe, Armonk, 108–125.
- Davies, Ken (2013): China Investment Policy. An Update. *OECD Working Papers on International Investment*, 2013/01, OECD Publishing, <http://dx.doi.org/10.1787/5k46911hmvbt-en>.
- Embassy of the People's Republic of China (2013): *About Chinese Visa*. Embassy of the People's Republic of China in the United States of America, Washington, www.china-embassy.org/eng/visas/zyxx/t1071018.htm (Letöltés: 2018. április 3.).
- Fitzgerald, Stephen (1972): *China and the Overseas Chinese*. Cambridge University Press, New York.
- Hoe, Yow Cheun (2007): Detraditionalized and Renewed. Qiaoxiang Areas: Case Studies of Panyu and Wenzhou in the Reform Period since 1978. In: Thunø, Mette (ed.): *Beyond Chinatown. New Chinese Migration and the Global Expansion of China*. NIAS Press, Copenhagen, 83–115.
- Hoe, Yow Cheun (2013): *Guangdong and Chinese Diaspora. The Changing Landscape of Qiaoxiang*. Routledge Contemporary China Series, Routledge, London, <https://doi.org/10.4324/9780203081020>.
- Hong, Liu (1999): Bridges Across the Sea: Chinese Social Organizations in Southeast Asia and the Links with Qiaoxiang, 1900–49. In: Douw, Leo et al. (eds.): *Qiaoxiang Ties. Interdisciplinary Approaches to 'Cultural Capitalism' in South China*. Routledge, London, 87–113.
- Kang, David C. (2010): *East Asia Before the West: Five Centuries of Trade and Tribute*. Columbia University Press, New York.
- Karácsony Szandra (2011): Virágzik a kínai média hazánkban. *Kitekintő*, március 14., http://kitekinto.hu/eia/2011/03/14/viragzik_a_kinai_media_hazankban/ (Letöltés: 2018. április 3.).
- Koudela Pál (2017): A kínai diaszpóra. *Polgári Szemle*, 13. évf., 1–3. sz., 370–384, <https://doi.org/10.24307/psz.2017.0931>.
- Kuah-Pearce, Khun Eng – Hu-Dehart, Evelyn (2006): Introduction: The Chinese Diaspora and Voluntary Associations. In: Kuah-Pearce, Khun Eng – Hu-Dehart, Evelyn (eds.): *Voluntary Organizations in the Chinese Diaspora. Illusions of Open Space in Hong Kong, Tokyo, and Shanghai*. Hong Kong University Press, Hong Kong, 1–29.
- Kurlantzick, Joshua (2007): *Charm Offensive. How China's Soft Power Is Transforming the World*. Yale University Press, New Haven.
- Liu, Guofu – Du, Zejun (2014): *The People's Republic of China Policy and Institutional Frameworks, National Report*. Interact Research Report, 2014/19, European University Institute Robert Schuman Centre for Advanced Studies, Florence.
- Liu, Hong (1998): Old Linkages, New Networks: The Globalization of Overseas Chinese Voluntary Associations and Its Implications. *The China Quarterly*, Vol. 155, No. 3, 583–609, <https://doi.org/10.1017/s0305741000050001>.
- Liu, Hong (1999): Globalization, Institutionalization and the Social Foundation of Chinese Business Networks. In: Yeung, Henry Wai-chung – Olds, Kris (eds): *The Globalisation of Chinese Bu-*

- siness Firms. Palgrave Macmillan, London, 105–125, <https://doi.org/10.1057/9780230599925>.
- Lui, Ping-Keung (2000): Hong Kong Special Administrative Region: Waves of Chinese Immigrants and Their Children. In: Peng, Xizhe – Guo, Zhigang (eds): *The Changing Population of China*. Blackwell Publishers, Oxford, 257–285.
- Medeiros, Evan S. – Fravel, M. Taylor (2003): China's New Diplomacy. *Foreign Affairs*, Vol. 82, No. 6, 22–35, <https://doi.org/10.2307/20033754>.
- Miller, H. Lyman – Liu, Xiaohong (2001): The Foreign Policy Outlook of China's „Third Generation” Elite. In: Lampton, David M. (ed.): *The Making of Chinese Foreign and Security Policy in the Era of Reform, 1978–2000*. Stanford University Press, Stanford, 123–150.
- Murray, Dian H. (1994): *The Origins of the Tiandihui. The Chinese Triads in Legend and History*. Stanford University Press, Stanford.
- National People's Congress (2000): *Law of the People's Republic of China on the Protection of the Rights and Interests of Returned Overseas Chinese and the Family Members of Overseas Chinese*. National People's Congress, www.npc.gov.cn/englishnpc/Law/2007-12/12/content_1383902.htm (Letöltés: 2018. április 3.).
- Nyíri Pál (1996): Egyén és közösség: kínai társadalmi szervezetek Magyarországon, 1989–1995. In: Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): *Táborlakók, diaszpórák, politikák*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 119–129.
- Overseas Chinese Affairs Office (2009) of the State Council. www.gov.cn/english/2005-10/03/content_74290.htm (Letöltés: 2018. április 3.).
- Ownby, David (1995): The Heaven and Earth Society as Popular Religion. *The Journal of Asian Studies*, Vol. 54, No. 4, 1023–1046, <https://doi.org/10.2307/2059958>.
- Pan, Lynn (1998): *The Encyclopedia of the Chinese Overseas*. Archipelago Press & Landmark Books, Singapore.
- Recruitment Program of Global Experts (2016): The Thousand Talents Plan. www.1000plan.org/en/plan.html (Letöltés: 2018. április 3.).
- Rinza, Marianne (2001): Taiwan (Republic of China). In: Nohlen, Dieter et al. (eds.): *Elections in Asia and the Pacific. A Data Handbook: Volume II: South East Asia, East Asia, and the South Pacific*. Oxford University Press, Oxford, 525–570, <https://doi.org/10.1093/0199249598.003.0016>.
- Sharma, Yojana (2013): ‘Thousand Talents’ Academic Return Scheme under Review. *University World News*, 25 May, No. 273, www.universityworldnews.com/article.php?story=20130524153852829 (Letöltés: 2018. április 3.).
- Shen, Huifen (2012): *China's Left-Behind Wives, Families of Migrants from Fujian to Southeast Asia, 1930s–1950s*. Hong Kong University Press, Singapore.
- The National People's Congress of the People's Republic of China (2004): *Constitution of the People's Republic of China*. Chapter II: The Fundamental Rights and Duties of Citizens, Article 50, www.npc.gov.cn/englishnpc/Constitution/node_2825.htm.
- The State Council of the People's Republic of China (2014): *Overseas Chinese Affairs Office of the State Council*. http://english.gov.cn/state_council/2014/10/01/content_281474991090995.htm.
- Thunø, Mette (2001): Reaching Out and Incorporating Chinese Overseas: The Trans-territorial Scope of the PRC by the End of the 20th Century. *The China Quarterly*, Vol. 168, No. 4, 910–929, <https://doi.org/10.1017/s0009443901000535>.
- Tiezzi, Shannon (2014): The Future of China's Confucius Institutes. *The Diplomat*, September 30, <http://thediplomat.com/2014/09/the-future-of-chinas-confucius-institutes/> (Letöltés: 2018. április 3.).
- Wang, Gungwu (2000): *The Chinese Overseas: From Earthbound China to the Quest for Autonomy*. Harvard University Press, Cambridge.
- Wei, Yingqi – Liu, Xiaohui – Lu, Jiangyong – Yang, Jingjing (2017): Chinese Migrants and Their Impact on Homeland Development. *The World Economy*, Vol. 40, No. 11, 2354–2377, <http://dx.doi.org/10.1111/twec.12475>.
- Wei, Yu – Sun, Zhaojun (2012): China: Building an Innovation Talent Program System and Facing Global Competition in a Knowledge Economy. *The Academic Executive Brief*, Vol. 2, No. 1, 4–9.
- Xiang, Biao (2016): *Emigration Trends and Policies in China. Movement of the Wealthy and Highly Skilled*. Migration Policy Institute, New York.
- Zagami, Leo Lyon (2016): *Confessions of an Illuminati. The Time of Revelation and Tribulation Leading Up to 2020*. CCC Publishing, San Francisco.
- Zweig, David (2006): Learning to Compete: China's Efforts to Encourage a “Reverse Brain Drain.” In: Kuptsch, Christiane – Pang, Eng Fong (eds.): *Competing for Global Talent*. International Labor Organization, Geneva.

Zsarnóczai J. Sándor

Kína gazdasági összehasonlítása a világgazdaság fontosabb országaival

A Comparison of China and the Key Global Stakeholders

ÖSSZEFOGLALÁS

A fejlett országok megnövekedett államadósága erőteljes hatással volt a GDP növekedési ütemére, egyben az egy foglalkoztatottra eső GDP növekedési ütemének csökkenésére. Ezzel szemben egyes fejlődő országok jelentősen tudták csökkenteni államadóságukat. A kutatás célja elemezni az ebből a sajátos ellentmondásból adódó összefüggéseket, az államadóság növekedése milyen mértékben befolyásolja a GDP növekedési ütemét, és ugyanakkor az egy foglalkoztatottra eső GDP alakulása, összefüggésben a munkatermelékenységgel, milyen hatással van a gazdasági növekedésre. Az országok belső fogyasztásának csökkenése, ezáltal a belső megtakarítások és felhalmozások növekedése lehet a motorja a jövőbeni gazdasági fellendülés és az innovatív gazdasági és a modern technológiai fejlesztés számára. Kína visszafogott belső fogyasztása és jelentős mértékű megtakarításai hozzájárulnak a világgazdaság

számos térségének kedvezőbb gazdasági fellendüléséhez és egyben Kína világgazdasági térnyeréséhez is.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: H6, H68, F63, O11, O4, N15

Kulcsszavak: GDP-növekedés, államadóság, foglalkoztatás, munkatermelékenység, Japán

SUMMARY

The highly increased sovereign debts of advanced countries has had an impact on the growth pace of GDP and on the fall in GDP growth rate per employee. In contrast, certain developing countries have been able to significantly cut back on their sovereign debt to GDP. The purpose of this research is to analyse the correlations arising from this peculiar contradiction, to specify the extent of the impact of increase in sovereign debt on GDP growth pace, and to identify the ef-

DR. HABIL. ZSARNÓCZAI J. SÁNDOR CSc, a közgazdaság-tudomány kandidátusa (zsarnoczai@yahoo.co.uk)

fect of per employee GDP relative to labour productivity on economic growth. The future driver for an economic upturn, innovative business and modern technological development may be the reduction of domestic consumption resulting in increased savings and accumulation. China's low-key domestic consumption and considerable savings contribute to economic upturn in numerous regions of the world and to China's expansion in the world economy.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: H6, H68, F63, O11, O4, N15

Keywords: GDP growth, public debt, employment, labour productivity, Japan

BEVEZETÉS

A kutatási téma aktualitását az adja, hogy a népesség növekvő foglalkoztatási aránya jelentős mértékben hat a népesség növekvő fogyasztására a nagyobb jövedelmekből következően, és ez egyben az életszínvonal emelkedését is mutatja. Azonban a foglalkoztatás mértékét jelentősen befolyásolja a beruházási aktivitáson keresztül az államadósság és ezzel összefüggésben a GDP növekedési üteme, amely jelentősen megváltozott a gazdaságilag fejlett országok esetében.

A fejlett országok növekvő államadóssága visszahatott a GDP növekedési ütemére és az egy foglalkoztatottra eső GDP növekedési ütemének csökkenésére. Ugyanakkor számos fejlődő ország nagymértékben csökkentette a GDP arányában mért államadósságát. A tanulmány azt elemzi, hogy a megnövekedett államadósság mennyiben befolyásolja a GDP növekedési ütemét, és az egy foglalkoztatottra eső GDP mértéke milyen hatással bír a gazdasági növekedésre. A tanulmány összehasonlítja Kína általános gazdasági helyzetét néhány gazdaságilag legfejlettebb országgal, az Egyesült Államokkal, Kanadával, az Egyesült Királysággal, Németországgal, Franciaországgal, Olaszországgal és Japánnal, vagyis a G7 országaival, továbbá a földrajzilag Kínához közel álló két fejlődő országgal, Indiával

és Dél-Koreával. Az elemzés a 2000 és 2016 közötti kutatási időszak néhány sajátos vonását emeli ki, elsődlegesen Kína és a fejlett országok viszonylatában. Az elemzés a Világbank, az ILO és az UNCTAD nemzetközi adatbázisára épül (2. táblázat; UNCTAD, 2017 és 2018).

Kínában alacsony volt az államadósság a GDP százalékában, amely többek között annak is köszönhető, hogy a kormányzati költségvetési deficitet közel tíz éven keresztül a GDP 3%-os szintjén belül tudták tartani. Emellett Kína az elmúlt harminc évben gyors gazdasági növekedést tudott elérni. Fontos nemzetközi tapasztalat az, hogy a gazdaság lassulása növeli az adósság kockázatát (bővebben lásd Xu–Zhang, 2014). Emellett a kínai gazdasági növekedéshez jelentős mértékben hozzájárultak a külföldi közvetlen beruházások (FDI, Foreign Direct Investments) is, amelyről bővebb elemzések is készültek (Gunby et al., 2016).

A gazdasági növekedés lényegesen függ a magántársaságok tevékenységétől, amelyet az adópolitika szabályoz: a közvetlen (direkt) adók csökkentése ösztönözheti a magánszektor beruházásait és további gazdasági tevékenységük növelésére (Zéman–Tóth, 2006).

ANYAG ÉS MÓDSZERTAN

A tanulmány a vizsgált országok gazdasági fejlesztési lehetőségeit elemzi a GDP-ben mért államadósság, az egy foglalkoztatottra eső GDP nagysága, a GDP növekedése, aránya, a munkatermelékenység és a foglalkoztatás alapján. A vizsgálat középpontjába a gazdaságilag legfejlettebb országok összehasonlítása került Kína gazdasági növekedésével és az általános gazdasági helyzetével. A nemzetközi adatbázist az ENSZ különböző szakosított szerveinek kiadványai adják: a World Bank (Világbank), ILO (ILO = International Labour Organization = Nemzetközi Munkaügyi Szervezet) és az UNCTAD (UN Conference on Trade and Development = ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciája). A munkatermelékenységet a nemzetközi

adatbázis a 2011-es évi USA-dollárral számolva, a vásárlóerő-paritás (PPP, Purchase Power Parity) alapján számították ki a 2017. évi adatok figyelembevételével.

KUTATÁSI EREDMÉNYEK

Mina (2015) véleménye szerint politikai garancia is szükséges a politikai kockázati szint csökkentésére és a kétoldalú szerződések megkötésére, amelyek biztosítják a tőkeáramlást a beruházások növelése céljából. Lentner megállapította az infláció csökkentésének fontosságát a gazdasági növekedés harmonikussá tételében. Az adók különböző formái, mint a kormányzati költségvetés bevételei, jelentős hatással vannak a költségvetési egyenleg alakulására, amely folyamatosan negatív is lehet, amely éppen ezért az EU-tagországok teljes államadósságát akumulálhatja évről évre (Lentner, 2017). Szükség van tehát arra, hogy a kormányzati költségvetési mérleg egyenlege pozitív legyen (Lentner, 2015).

Más szerzők hangsúlyozzák a jól működő operatív bankrendszer és a bankkontrolling fontosságát, nevezetesen annak stratégiai kontrolltevékenységét, amelyek a fejlesztésekre, a szerkezeti és biztonsági kérdésekre irányulnak; leginkább a szerkezeti kockázatok, a szerkezetihozam-lehetőségek és a növekedési potenciálok tartoznak e körbe. A kontrolling segíti a vállalatokat, hogy a legjövödelmezőbb pénzügyi módszereket válasszák, és a legmagasabb szintű munkatermelékenységet ériék el a nemzetközi versenyképességük fokozása érdekében (lásd részletesebben Kalmár et al., 2015; Hegedűs-Zéman, 2016).

A gazdasági fejlődés – akár új álláshe-lyek létrehozásával, akár a környezetbarát, új zöld gazdaságfejlesztési politikával, például Kína új törvényi-jogalkotási rendszerével – megnyitotta az utat mind szélesebb formában a megújuló energiaforrások hasznosítása előtt. Kína nemzeti politikáinak a végrehajtása olyan fontosabb területeken történt, mint például az energiamegőrzési törvény a nemzeti energetikai prioritások

meghatározása vonatkozásában, amely ma-gában foglalja a helyi hatóságok ez irányú tevékenységét is. Ez hozta létre nemzeti és helyi szinten azt a pénzügyi alapot, amely meghatározza az adófizetéseket és a pénz-ügyi támogatásokat, ugyanakkor a kölcsö-nöket is az energiabiztonsági projektek megvalósítására, összekapcsolva ezeket a cé-lokat újabb munkahelyek létesítésével (Go-vernment of China, 2008; Gál et al., 2016).

Természetesen a munkanélküliségi arány csökkentését eredményező beruházások el-vezetnek a nagyobb energiafogyasztáshoz, amely új energiafogyasztási szerkezet kiala-kítását követeli meg Kínában is. Az energia-fogyasztás gyors ütemben nőtt 2001 és 2011 között, közel 140%-kal, miközben az egy főre eső energiafogyasztás Kínában a nemzetközi átlag alatt volt, és az ország növekvő népessé-ge, valamint energiaigénye továbbra is magas szinten maradt (China CDM Fund, 2011).

A magas szintű energiafogyasztás és el-sősorban a fosszilisenergia-fogyasztás mi-att a gáz kibocsátás erőteljesen megnőtt az utóbbi időben. Az 1971-es szintet 100%-nak alapul véve Kínában a gáz kibocsátás 650%-kal emelkedett, a többi ázsiai országban 568%-kal, míg Afrikában ez a növekedés 231%-os volt. Egészében véve a világ gázki-bocsátása duplájára emelkedett az 1971 és 2007 közötti időszakban. Annak ellenére, hogy Afrika jelentős gazdasági elmaradott-sággal küzd, a gáz kibocsátásának mértéke meghaladja a világ átlagát (UNCTAD, 2014; Gan et al., 2016).

Miközben a gazdasági növekedés igényli a folyamatosan növekvő energiafelhaszná-lást és az ehhez kapcsolódó gazdasági-pénz-ügyi stratégia kialakítását, ezzel egyidejűleg a nemzetgazdasági szintű pénzügyi straté-giát és a gazdálkodást vállalati szintre is ki kell terjeszteni, amelyben a vállalatvezetési, szervezési, tervezési és kontrollingfelada-toknak jól meghatározott célkritériumhoz kell kapcsolódnia, ezeknek pedig meg kell felelnie a növekvő tőketulajdonosi érdekek-nek is (Hegedűs-Zéman, 2016). Szakembe-rek hangsúlyozzák a pénzügyi forrásokhoz,

1. táblázat: Az államadósság mértéke, az egy foglalkoztatottra eső GDP és az átlagos növekedési üteme 2000 és 2014 között Kínában és a G7-országokban

Országok	Átlagos államadósság mértéke a GDP %-ban, 2000–2014	Egy foglalkoztatottra eső GDP %-arányában, 2014, 2000 = 100	A GDP átlagos növekedési üteme, 2000–2014 (%)
Japán	190,3	13,3	0,83
Olaszország	121	9,2	0,22
Franciaország	83,3	2,9	1,3
Egyesült Államok	70	9,9	1,93
Egyesült Királyság	63,4	14,9	1,9
Németország	53,7	7,8	1,3
Kanada	50,5	8,7	2,2
Kína	11,5	109	9,6
Nagy jövedelmű országok	93,1	13,2	1,73
Világ	84,6	17,9	2,87

Forrás: Saját számítás a The World Bank, 2016, ILOSTAT, 2016, UNCTAD, 2014 alapján

2. táblázat: A munkatermelékenység és a foglalkoztatottak aránya egyes országokban 2017-ben

Országok	Munkatermelékenység 2017-ben (egy dolgozóra eső GDP, 2011-es árfolyamon, USA-dollár, vásárlóerő-paritás alapján)	A foglalkoztatottak aránya a teljes népesség százalékában, 15 éves kortól (2017, %)
Japán	73 231	57,2
Olaszország	94 095	42,7
Franciaország	95 218	49,3
Egyesült Államok	113 548	58,8
Egyesült Királyság	80 996	59,5
Németország	91 142	57,7
Kanada	85 024	60,6
Kína	26 919	67,3
Dél-Korea	2 308	58,7
India	17 462	52
Nagy jövedelmű országok	90 111	56,2
Világ	34 422	59,2

Forrás: Saját számítás az ILOSTAT adatbázisai alapján

a kormányzati költségvetéshez, a GDP-növekedéshez és a munkatermelékenységhez kapcsolódó fő szakmai ismeretek fontosságát, amelyek szükségszerűen kapcsolódnak

a foglalkoztatottak folyamatos továbbképzéséhez (Lentner, 2015).

Mina (2015) elemezte a tényleges munkatermelékenységgel összefüggésben a válla-

latok bérhelyzetét, a foglalkoztatottak részére kifizetett bérek növekedését a foglalkoztatottak optimális munkatermelékenysége alapján, a foglalkoztatottak részesedését a vállalat gazdasági növekedésében és a jövőbeni előrehaladásában, a bérköltségek kifizetésének megfelelő ellenőrzését az egyéb további költségekkel és bevételekkel összefüggésben. A munkaerő munkatermelékenysége nagymértékben hozzájárul a vállalati versenyképesség erősítéséhez mind a világpiacra, mind a nemzeti piacokra. A szerző rámutat arra, hogy a munkaerővel összefüggésben más jellegű költségek is felmerülnek, mint például a munkaerő képzésének, a képzettségi szintjének és szakmai tudásának a bővítése. A foglalkoztatottak képzettségének és tudásának a növelése szélesíti a munkahelyi alkalmazásuk lehetőségét, a munkatermelékenységüket, a nők és a fiatal alkalmazottak könnyebb integrálódását a munkaerőpiacra (Afonso-Jalles, 2013). A foglalkoztatott munkaerő szakmai képzettségi szintje, tudásának bővítése gyengíti a foglalkoztatottak függőségét a szegénységtől és a foglalkoztatási viszonyuk megszűnésétől. A tanulmány fontos célja nemzetgazdasági szinten vizsgálni a termelés hatékonyságát a kutatásban szereplő országok esetében.

Kínában az egy foglalkoztatottra eső reál-GDP-növekedés jelentős volt, 2000 és 2014 között a 2000. évi 100%-os szintről 109%-kal növekedett, miközben a világátlag 17,9%-os értéket mutatott, az OECD-országok átlaga pedig csak 13,2% maradt. A teljes népességhez viszonyított foglalkoztatottak aránya 68,5% volt 2000 és 2014 között, vagyis Kínában a 25 év feletti korosztály foglalkoztatottjainak az aránya 9,5%-kal emelkedett, amely 58,3 millió főt jelentett, a 15 és 24 éves kor közötti foglalkoztatottak aránya zsugorodott 24,66%-kal, amely létszámban 30,7 millió főt jelentett ugyanebben az időszakban. Míg a 25 év feletti munkanélküliek létszáma 32,44%-kal nőtt, létszámban minimálisan 165,3 ezer fővel, addig a 15 és 24 éves kor közötti munkanélküliek száma nagyjából stagnált. A 15 és 24 év közötti foglalkoztatás

csökkenése kedvezőnek mondható, mert ezzel jelentős részük bekerülhetett a felsőoktatásba és a különböző szakmunkásképzési programokba is, csökkentve a viszonylagos szakmai munkaerőhiány mértékét az egyes gazdasági ágazatokban.

Az ILOSTAT szerint Kínában a foglalkoztatottak aránya a teljes népesség százalékában elérte a 67,3%-ot, ugyanekkor a világátlag 59,2% szinten volt. Ennek megfelelően 2017 végére Kínában a foglalkoztatottak aránya a teljes népességhez mérten csak minimálisan csökkent (2. táblázat). A nemzetközi adatok jól mutatják Kína kedvező gazdasági helyzetét, és a jelentős eltérést Kína és a többi fejlett ország gazdasági helyzete között. Ezt támasztja alá az, hogy Kínában a lakosság egészéhez mért magas foglalkoztatotti arány jóval felülmúlta a világátlagot, és még ennél is jóval nagyobb mértékben a Japán, Franciaország, Olaszország és a két másik fejlődő ország, Dél-Korea, valamint India foglalkoztatotti arányát. Kanada, az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok alig haladta meg a világátlagot, ezzel is alatta maradva a kínai foglalkoztatotti szintnek (2. táblázat).

A 2000 és 2014 közötti időszakban a gazdaságilag legfejlettebb országokban – a G7-ekben – az államadósság a GDP százalékában jelentős mértékűvé vált, miközben a GDP növekedési üteme ebben az időszakban lelassult. Az államadósság jelentős mértékű nagysága jól mutatja, hogy a gazdasági növekedés finanszírozása mindinkább külső pénzügyi forrásokból, hitelből és nagymértékben külföldi finanszírozási forrásokból történt.

A fejlődő országok GDP százalékában mért államadóssága a 2000 és 2014 közötti időszakban lényegesen kisebb mértékű volt a gazdaságilag legfejlettebb országokhoz mérten. A legfejlettebb országokban az államadósság 190,3%-tól (Japán) 50,5%-ig (Kanada) alakult, a nagy jövedelmű, gazdaságilag fejlett országok átlagosan 93,1%-ot könyveltek el, amely a 84,3%-os világátlaghoz mérten jelentősen magasabban alakult. A világátlag a fejlődő országok csökkenő államadósságából következik, amelyet jól érzékeltet az is, hogy

Kína évi átlagos államadóssága 11,5%-on maradt 2000 és 2014 között, amely jelentős mértékű gazdasági eredménynek tekinthető.

A GDP évi átlagos növekedési üteme azokban a fejlett országokban volt a legacsonyabb, ahol a GDP százalékában mért államadósság a legmagasabbra kúszott. A G7 országai esetében, Japánban az államadósság 2000 és 2014 között évi átlagban 190,3%-ra emelkedett, míg a GDP növekedési üteme 0,83% volt ugyanebben az időszakban. Az Egyesült Államokban az államadósság a GDP százalékában csak 70%-ot mutatott, viszont 1,93%-kal megközelítette a kétszázalékos mértéket. Bár Németországban 53,7%-os értéket mutatott az államadósság, mégis 1,3%-os GDP-növekedést sikerült elérni, valamivel az amerikai növekedési szint alatt. Kanada viszont az 50,5%-os államadósságával 2,2%-os évi átlagos GDP-növekedési ütemet realizált. Kína ezzel szemben 2000 és 2014 között tartani tudta a 11,2%-os államadóssági szintet, míg ugyanezen időszakban 9,6%-os GDP-növekedési ütemet ért el. Kínában az egy foglalkoztatottra eső GDP %-arányában 109% volt, míg Japánban ez a mutató 13,3%, a G7 esetében pedig az Egyesült Királyság könyvelte el a legmagasabb mutatót 14,9%-kal (1. táblázat) (lásd bővebben Zsarnóczai-Bence, 2018).

Mindemellett a gazdaságilag legfejlettebb országokban a munkatermelékenység jelentős mértékben emelkedett, jóllehet azokban a fejlett országokban, ahol az államadósság mértéke a legnagyobb volt, ott a munkatermelékenység növekedési üteme gyengébbnek mutatkozott, mint azokban, ahol az államadósság mértéke a GDP százalékában jelentősen kisebb volt. Míg a munkatermelékenység (az egy dolgozóra eső GDP-ben, 2011-es USA-dollár árfolyamon, a vásárlóerő-paritás alapján) 2017-ben Kínában 26 919 USA-dollár volt, addig az Egyesült Államok ennek a 4,2-szeresét produkálta. Ebben jelentős tényező a fogyasztás mértéke, amely jóval magasabb a G7 országokban, mint Kínában. Kínában az erőteljes gazdasági növekedés még nem jelenti egyben a vásárlóerő-paritás nagyságát. A mun-

katermelékenység terén Japán 2,7-szeresen meghaladta a Kínában regisztrált értéket, figyelembe véve a jelentős mértékű fogyasztást is. Kínában a fogyasztás erősen visszafogott volt a világ legfejlettebb országaihoz és a világátlaghoz mérten (1. táblázat).

A fenti adatokból egyértelműen kiderül, hogy a 70-es évek japán csodája véget ért. Az 1970-es években Japán elsősorban a magas belföldi megtakarításokból és az alacsony szintű fogyasztásból adódóan tudta megvalósítani a magas innovatív gazdasági növekedést és az exportorientációs gazdasági stratégiát, és vált nemzetközileg versenyképpé. Ugyanakkor 2000 és 2014 között már a magas belföldi fogyasztás, az alacsony megtakarítás és az ebből fakadó alacsony gazdasági növekedés jellemezte a japán gazdaságot, mely jelentős mértékű külső, banki finanszírozást igényelt, adott esetben tetemes külföldi pénzforrások felhasználását.

Az adott ország belső gazdasági fejlődése, növekedése és innovatív korszerű technológiai fejlesztése a belső fogyasztás erőteljes visszafogásával lehetséges, végső soron a belső fogyasztás visszafogása a gazdasági fejlődés ára. Japán esetében jól körvonalazható, hogy a 2000-es évektől kezdődően, a 2010-es évek közepéig, a belső fogyasztás előtérbe kerülése jelentős tőkeerő-elvonással járt, amit a gazdasági versenyképességre és a fejlesztésre fordíthattak volna. Azonban az is tény, hogy a japán gazdaság jelentős mértékben hozzájárult az Egyesült Államok GDP-ben számolt államadósságának finanszírozásához, mely érték megközelítette a 20%-ot. Ez a jelentős belföldi fogyasztás és az amerikai államadósság finanszírozása vezetett a japán GDP átlagos növekedésének jelentős visszaeséséhez. Ezzel szemben Kína az Egyesült Államok GDP-ben számolt államadóssága finanszírozásának közel 40%-át biztosította, emellett Kína csökkenteni tudta államadósságát, 2000-től 2014-ig évi 11,2%-os átlagos szinten, miközben ez idő alatt a GDP évi átlagos növekedési ütemeként 9,6%-os értéket regisztráltak. Kína ezt a jelentős gazdasági teljesítményt a fogyasztás jelentős visszafog-

gásával tudta csak elérni, amit jól jellemez a munkatermelékenység mértéke (2. táblázat), mely komolyan elmarad a G7-országok munkatermelékenységi szintjéhez viszonyítva.

Fontos megemlíteni, hogy bár az Egyesült Királyság munkatermelékenységi mutatója háromszorosan múlja felül Kína ugyanezen adatát, az Egyesült Királyság 2012 decembereig nyilvánosságra hozott, GDP-ben mért államadóssága 530%-ot tett ki az Eurostat- adatok alapján, miközben Kína esetében ez a mutató csak 11,5% maradt. Az Egyesült Királyságban a belső fogyasztás jelentősen megugrott, nagyobb mértékben, mint ahogy a GDP növekedése ezt lehetővé tette volna, és ez vált nyilvánvalóvá a GDP-ben mért rendkívül magas államadósság esetében. Bár az Egyesült Királyság hivatalosan 2013 óta éves szintű adatot nem ad ki a nyilvánosságának, helyette csak az átlagos államadósságának mértékét adja meg a GDP százalékában, mely 63,4% a 2000 és 2014 közötti időszakra vonatkozóan. Bár az Egyesült Királyság államadóssága 2012-ben nagyon magas volt, az azóta eltelt időszak vélhetően rövid ahhoz, hogy ez jelentősen csökkenhessen. Nyilvánvaló, hogy az Egyesült Királyság a jelentős mértékű belső fogyasztási szint mellett nehezen is tudja csökkenteni az államadósságát. 2000 és 2014 között Görögország 147,7%-os évi átlagos államadósságot könyvelt el, Olaszország 121%-ot, Portugália 118,6%-ot (The World Bank, 2016; ILOSTAT, 2016; UNTAD, 2014; 2018; Zsarnóczai-Bence, 2018).

Az Európai Unióban meglévő támogatási feltételek szigorúan előírják a GDP-ben mért államadósság szintjét, illetve a fizetési mérleg deficitjét, ennek nemteljesítése esetén lehetőség van a támogatások megvonására. A támogatások feltétele azért kötődik szigorúan az EU-tagországok gazdasági-pénzügyi helyzetéhez, mert romló pénzügyi helyzet esetén a támogatási összegeket a fizetési mérleg hiányának csökkentésére és az államadósság törlesztésére fordítják a tagországok, és nem pedig a támogatásokat célzó beruházásokra vagy feladatok teljesítésére. Valószínűleg ez okozhatta az Egyesült Ki-

rályság és Németország közötti feszültséget, amely végül az Egyesült Királyság EU-ból történő kilépéséhez vezetett, valamint az, hogy Kína közel 50 milliárd forintnak megfelelő amerikai dollár értékű beruházást hajtott végre az Egyesült Királyságban 2016 folyamán. Természetesen ezek a kínai beruházások nem annyira a brit államadósság csökkentését eredményezik, inkább a gazdasági élénkítést. A brit kilépés az EU-ból természetesen további jelentős külföldi tőkeérdekltségű kivonást eredményezett már eddig is, amit a kínai beruházások önmagukban véve nem tudnak kellően ellensúlyozni. Az Egyesült Királyság jelentős gazdasági és pénzügyi nehézségei tartósnak tűnnek, és messzire kerültek ezeknek a megoldásától.

Azt is fontos leszögezni, hogy Németország számára elsődlegesen az eurózónához tartozó EU-tagországok pénzügyi megsegítése lenne a fő cél, mivel az euró gyengülése kihatással lehet Németország pénzügyi helyzetének a romlásához. Németország részéről a migránsügy alapján nyújtott pénzügyi támogatások nem is annyira a migránsok megsegítésére irányulnak, mint inkább az eurózóna tagországainak pénzügyi stabilizálásához kívánnak hozzájárulni.

KÖVETKEZTETÉSEK

A fejlett piacgazdaságú országok, ezen belül elsősorban a G7-országok és az eurózóna tagországai GDP százalékában mért évi átlagos államadósságának növekvő mértéke hozzájárult a GDP átlagos növekedési ütemének a csökkenéséhez, miközben néhány fejlett és a fejlődő országok – elsősorban Kína – államadóssága a GDP-ben mérve jelentősen csökkent 2000 és 2014 között, és ezáltal a GDP növekedésében komoly mértékű emelkedés következhetett be.

Továbbá az országok a belső fogyasztás csökkentésével, a belső megtakarítások, felhalmozások növekedésével érhetik el a gazdasági fellendülést, az innovatív gazdasági és a modern technológiai fejlesztést. Kína a mérsékelt belső fogyasztás és a kedvező

mértékű megtakarítások révén járul hozzá a világgazdaság számos térségének gazdasági fellendüléséhez. A hatalmas gazdasági teljesítményeket Kína a fogyasztás jelentős visszafogásával tudta csak elérni, amit jól jellemez a munkatermelékenység mérése, melyből kitűnik Kína elmaradása a vásárlóerő-paritás alapján a G7-országok munkatermelékenységéhez viszonyítva.

Kínában alacsony értéken maradt a GDP százalékában mért államadósság, amely többek között annak is köszönhető, hogy a kormányzati költségvetési deficitet közel tíz éven keresztül a GDP 3%-os szintjén belül tudták tartani. Emellett Kína az elmúlt harminc évben gyors gazdasági növekedést tudott felmutatni. Fontos nemzetközi tapasztalat az, hogy a gazdaság lassulása növeli az adósság kockázatát. A kínai gazdasági növekedéshez jelentős mértékben hozzájárultak a külföldi közvetlen beruházások is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Afonso, Antonio – Jalles, Joao T. (2013): Growth and Productivity: The Role of Government Debt. *International Review of Economic and Finance*, Vol. 25, 384–407, <https://doi.org/10.1016/j.iref.2012.07.004>.
- China CDM Fund (2011): *Annual Report 2011*. China CDM Fund, Beijing.
- Ellis, Linden (2008): Efforts in Moving towards a Low Carbon Future: China's Energy Conservation and Renewable Energy Laws. The Wilson Centre, February 13.
- Gan, Quan – Asmi, Bahaa – Zéman, Zoltán (2016): Indicators of the World Bank for Environmental Conservation. *Economics And Working Capital*, No. 3–4, October, <http://eworkcapital.com/indicator-of-the-world-bank-for-environmental-conservation/>.
- Gál, Zsolt – Zsarnóczai, J. Sándor – Asmi, Bahaa (2016): Green Policy in East Asian and Pacific Region. *Economics And Working Capital*, October 2016, <http://eworkcapital.com/green-policy-in-east-asian-and-pacific-region/>.
- Government of China (2008): China's Policies and Actions for Addressing Climate Change. Information Office of the State Council of the People's Republic of China, October, www.gov.cn/english/2008-10/29/content_1134544.htm.
- Gunby, Philip – Jin, Yinghua – Reed, W Robert (2017): Did FDI Really Cause Chinese Economic Growth? A Meta-Analysis. *World Development*, Vol. 90, 242–255, <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2016.10.001>.
- Hegedűs Szilárd – Zéman Zoltán (2016): Tőkeszerkezeti elméletek érvényesülésének vizsgálata a hazai önkormányzati tulajdonú gazdasági társaságok körében. *Statisztikai Szemle*, 94. évf., 10. sz., 1032–1049, <https://doi.org/10.20311/stat2016.10.hu1032>.
- ILOSTAT (2016): Employment-to-population ratio. ILO modelled estimates, Nov. 2016. www.ilo.org/ilostat/faces/oracle/webcenter/port-alapp/pagehierarchy/Page3.jspx?MBL_ID=7.
- Kalmár Péter – Zéman Zoltán – Lukács János (2015): Bankkontrollong marketingszemléletben – alkalmazott statisztika a kontrollong szolgáltatában. *Hitelintézetek Szemle*, 14. évf., 4. sz., 108–123.
- Lentner Csaba (2015): Az új magyar állampénzügyi rendszer – történeti, intézményi és tudományos összefüggésekben. *Pénzügyi Szemle*, 60. évf., 4. sz., 458–472.
- Lentner Csaba (2017): New Concepts in Public Finance After the 2007-2008 Crisis. *Economics And Working Capital*, No. 3–4, December, 2–14.
- Mina, Wasseem (2015): Political Risk Guarantees and Capital Flows: The Role of Bilateral Investment Treaties. *Economics*, Vol. 9, No. 2015-26, 1–38, <http://dx.doi.org/10.5018/economics-ejournal.ja.2015-26>.
- UNCTAD (2014): *World Investment Report 2014. Investing in SDGs: An Action Plan*. UNCTAD, https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2014_en.pdf.
- UNCTAD (2018): Handbook of Statistics. United Nations, https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/tdstat43_en.pdf.
- The World Bank (2016): *World Development Indicator, 2016*. The World Bank, <http://documents.worldbank.org/curated/en/805371467990952829/pdf/105051-PUB-ADD-DOI-ISBN-PUBLIC-World-Development-Indicators-2016.pdf>.
- Xu, Jianguo – Zhang, Xun (2014): China's Sovereign Debt: A Balance-Sheet Perspective. *China Economic Review*, Vol. 31, 55–73, <https://doi.org/10.1016/j.chieco.2014.08.004>.
- Zéman, Zoltán – Tóth, Márk (2006): Werkplanung und Messmethoden von traditionellen Finanz- und Rechnungswesen. *Controlling*, Sonderausgabe, 26–28.
- Zsarnóczai, J. Sándor – Bence, Ottó (2018): Environmental Economics in EU and Hungary in 2010s. *Economics and Working Capital*, No. 1–2, 6–14.

Török Tibor

A szabadkereskedelem a 21. század elején

Free Trade in the Early 21st Century

ÖSSZEFOGLALÁS

A kutatásaim célja felmérni a szabadkereskedelem és a protekcionizmus szerepét és esetleges térnyerését a változó világkereskedelemben szerepet játszó, kiemelt 24 ország egymás közti külkereskedelmi kapcsolataiban.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok:
F1, F4, P45

Kulcsszavak: külkereskedelem, export, import, szabadkereskedelem, protekcionizmus, árucseré-forgalom

SUMMARY

The purpose of my research is to assess the role and potential gains of free trade and protectionism, in the interrelated foreign trade relations of the leading 24 countries in the changing world trade.

Journal of Economic Literature (JEL) codes:
F1, F4, P45

Keywords: world trade, export, import, free trade, protectionism, intertrade

BEVEZETÉS

A tanulmány 2005 és 2015 közötti időszakra vonatkozóan összehasonlítja az öt kontinensről kiválasztott 24 ország néhány fontosabb gazdasági jellemzőit, elsősorban a külkereskedelmi árucseré-forgalmuk és az egységni exportra jutó importjuk szerinti külkereskedelmi cserearány alakulása, valamint a feldolgozott ipari termékek exportrészaránya alapján. A szerző elemzi a külkereskedelmi mérleg pozitív vagy negatív egyenlege esetén annak hatásait az egyes országok GDP-növekedésére, és ebből adódóan a GDP részarányában mért államadósság alakulására.

Az utóbbi másfél évtizedben a világgazdaság néhány kiemelt országa között kialakult külkereskedelmi kapcsolatok komoly kihatással voltak a világkereskedelem alakulására: 2015-ben az egymás közti exportjuk a világkereskedelem exportjának 65%-át adta. Ez az arány 2000-ben is megközelítőleg ekkora nagyságrendet tett ki, 64,4%-ot. Az importjuk 2015-ben a világkereskedelem importjából 66,5%-os, míg 2005-ben 66,9%-os szinten alakult (UNCTAD, 2016, 1.1.).

A kutatásban kiemelt 24 ország között nagyobb részt fejlett országok, emellett viszont fejlődő és gazdaságilag átalakuló országok is vannak: Dél-afrikai Köztársaság, Franciaország, India, Lengyelország, Mexikó, Spanyolország, Törökország, UK (Egyesült Királyság), US (Egyesült Államok), Argentína, Ausztrália, Brazília, Indonézia, Kanada, Nigéria, Oroszország, Szaúd-Arábia, Venezuela, Kína, Dél-Korea, Japán, Magyarország, Németország és Olaszország. Ezek között az országok között a világgazdaság legfejlettebb országai, továbbá a legjelentősebb fejlődő országok, Kína és India, valamint a legjelentősebb kőolajexportőr országok megtalálhatók, mint például Szaúd-Arábia, Venezuela, Oroszország, Indonézia és Nigéria. Az utóbbi időben Kanada jelentősége is megnőtt, amely a legújabb technológia révén már kőolajpalából nyert kőolajat is exportál a világcsonkon.

Kutatásom célja a kiválasztott országok egymás közötti külkereskedelmi kapcsolatainak vizsgálata, az ENSZ égisze alatt létrejött korábbi GATT-(General Agreement on Tariff and Trade, Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény) megállapodásokat felváltó WTO (World Trade Organization, Világkereskedelmi Szervezet) tükrében. Az alapvető kérdés az, hogy a 24 ország egymás közötti külkereskedelmi kapcsolataiban mennyiben jelentkezik a szabadkereskedelem elve vagy a protekcionizmus, továbbá hogy az ezekhez kapcsolódó gazdasági érdekek mennyiben befolyásolják a WTO-megállapodásokat. Az összehasonlítások a 2005 és 2015 közötti időszakra vonatkoznak.

Amikor a vállalatok pénzügyi forrásokat igényelnek, akár a környezetterhelés csökkentését elősegítő beruházások fellendítése érdekében, a külkereskedelemben, a pénzintézeteknek minden esetben nyomon kell követniük a vállalatok, kis- és középvállalkozások pénzügyi helyzetét és válságkezelését; elemezni kell a vállalkozások pénzügyi folyamatát, meghatározni a vállalatok válságérzékenységét. Vállalatgazdasági oldalról is fontos a munkatermelékenység fejlesztése, amely jobb versenypozíciókat biztosít a vál-

latatok számára (lásd részletesebben Széles et al., 2014; Valentini, 2015; Mina, 2015).

KUTATÁSI MÓDSZERTAN

A tudományos kutatásaimban az SPSS statisztikai elemzési módszert alkalmaztam, mely széles körben használt program a társadalomtudományban (Sajtos–Mitev, 2006). Az elemzés során felhasznált különböző gazdasági jellemzők alapján hasonlítottam össze az egyes országokat. A koordináta-rendszer négy negyedbe sorolta az országokat attól függően, hogy az egyes országok gazdasági változói növekvő vagy csökkenő jellegűek, továbbá hogy ezek a gazdasági változások milyen nagyságrendben következtek be. A kutatásaimban alkalmazott SPSS statisztikai elemzési módszerek szerinti komponensek: Komponens-1: I05152, (Mínusz) Fel156, GDPNöv7, (Mínusz) ÁllAdGDP8; Komponens-2: E05151, IEX053, IEX154; Komponens-3: KülMéE5.

A tudományos kutatásaimban a következő gazdasági jellemzőket használtam fel:

1. E05151 (export, 2005–2015, 2005 = 100);
2. I05152 (import, 2005–2015, 2005 = 100);
3. IEX053 (import/export, 2005, export = 100);
4. IEX154 (import/export, 2015, export = 100);
5. KülMéE5 (külkereskedelmimérleg-egyenleg, 2005–2015, 2005 = 100);
6. Fel156 (feldolgozott = hozzáadott értékű termékek aránya az export %-ában, 2014–2015);
7. GDPNöv7 (GDP-növekedés, 2005–2015, 2005 = 100);
8. ÁllAdGDP8 (államadósság a GDP %-ában, 2005–2015).

NEMZETKÖZI KERESKEDELEM

A kutatási téma aktualitását adja, hogy a jelenlegi világgazdasági folyamatokban a külkereskedelemnek, az exportorientációnak

fontos szerep jut az adott országok világgazdasági térnyerésében. Klasszikus példa erre Kína növekvő külkereskedelmi aktivitása, ezen belül exportjának növekedése a világ-gazdaság más fejlettebb országai irányába.

A legutóbbi időben a nemzetközi árucser-forgalom mindinkább kontinensek közötti kapcsolatokká bővült. 2016-ban a legdinamikusabb forgalom Kína, az Egyesült Államok és Németország között zajlott, 990 milliárd USA-dollár értékben, mely a világkereskedelem teljes importjából 6%-ot tett ki. Szintén jelentős volt a régióon belüli külkereskedelmi forgalom Kína és a vele szomszédos vagy közeli országok között, elsősorban Dél-Koreával, Japánnal, a Tajvani Kínai Provinciával (Taiwan Province of China), valamint a Kínai Hongkong Különleges Adminisztratív Régióval (Hong Kong Special Administrative Region of China = Hong Kong SAR). Világkereskedelmi viszonylatban szintén jelentős volt az Egyesült Államok, Kanada és Mexikó közötti szoros külkereskedelmi kapcsolat. 2016-ban Európában a teljes export több mint kétharmada zajlott a régióon belüli országok között, míg Ázsiában is a régióon belüli országok között zajlott le a teljes exportjuk több mint a fele (UNCTAD, 2018a). A világgazdaság más régiói esetében a régióon belüli külkereskedelmi kapcsolatok a teljes külkereskedelmi kapcsolatainak kevesebb mint 20%-át adták. Ezek a régiók például Óceánia, Latin-Amerika és a karibi térség, valamint Afrika (UNCTAD, 2018b).

Az utóbbi két évtizedben az egyes országok erősen szakosodtak különböző termékcsoportok exportjára. Számos gazdaságilag fejlett és fejlődő ország Dél- és Kelet-Ázsiában jelentős mértékben növelte a *feldolgozott ipari termékei exportját* 2016 végére, amelyek meghatározó jelentőségűvé váltak az exportjukban. Ezzel szemben számos átalakuló és fejlődő ország Nyugat-Ázsiában (a Közel-Kelet jelentős része), Észak- és Közép-Afrikában az *energiahordozók exportjára* helyezte a hangsúlyt. Az *élelmiszerexport* erősen jellemezte Dél-Amerika és Kelet-Afrika külkereskedelmét. Ezzel szemben Dél- és Nyugat-Afrika,

valamint Közép-Ázsia országai az *ércek, fémek, drágakövek és a nem pénz jellegű arany exportját* erősítették (UNCTAD, 2018a). A 2010-es évek közepére a fejlődő országok teljes exportja 72%-át tették ki feldolgozott ipari termékek, megközelítve ezzel a fejlett országok feldolgozott ipari termékei exportjának az arányát. Miközben az átalakuló gazdaságú országok (transition economies) teljes exportjának csak az egyharmada volt feldolgozott ipari termék, addig az energiahordozók az exportjuk majdnem a felét tették ki.

2000 és 2016 között a külkereskedelmi cserearány – az egységnyi exportra jutó import nagysága – nagyjából stabil szinten maradt a gazdaságilag fejlett országokban, míg a fejlődő országoknál ez az arány az import esetében 17%-kal növekedett. Ezzel szemben Afrika kevésbé fejlett országaiban és az átalakuló gazdaságú országokban romlott a külkereskedelmi cserearány az import növekedésével (UNCTAD, 2018a). Sokszor a környezetvédelmi stratégia finanszírozása megdrágítja a termelési költségeket a fejlődő országokban is (bővebben Zsarnóczai-Quan, 2018). A nemzetközi szakirodalom kiemeli az árucser-forgalom és a szabadalmak (licenck) kereskedelme közötti eltéréseket, amelyek hatással lehetnek a relatív versenyképességre (perspective of relative competitiveness) és a globális export- és importpiacok áruszerkezetére a vizsgált országok esetében (UNCTAD, 2018b).

Az országok gazdasági jellemzőihez szorosan kapcsolódik az export és az import alakulása, a külkereskedelmi mérleg egyenlege, valamint az export és az import áruszerkezete, kiemelve a feldolgozott ipari termékek arányát. A külkereskedelem alakulására hatással van a GDP növekedése, valamint az államadósság mértéke a GDP százalékában. A GDP növekedésével az adott gazdaságnak reális lehetősége van az exportorientációs gazdasági stratégia kialakítására vagy az importhelyettesítő gazdasági ágazati fejlesztésekre. Adott esetben az importhelyettesítő gazdasági ágazati fejlesztés szintén növelheti az ország exportorientációs stratégiáját.

1. táblázat: A 24 kiválasztott ország gazdasági jellemzői 2005 és 2015 között
(millió USA-dollár alapján százalékban)

Változók	2	6	7	8	1	3	4	5
Dél-afrikai Közt. – 1	45	80	22,2	32	58,2	121	110,6	-19
Franciaország	13,6	95	8,7	81,4	9,2	108,8	113,2	-64
India	174,4	41	170	54,47	168,2	143,4	146,7	-190
Lengyelország	89,5	90	54	50,1	122	114	97,2	54
Mexikó	77,6	80	32,2	22,4	77,8	106,5	106,4	-82
Spanyolország	7,1	90	2,5	65,4	46,3	150	109,7	-71
Törökország	77,4	75	49	31,9	95,8	159	144	-46
Egyesült Kir.	21,9	95	17,4	67,2	19,8	133,6	135,9	-28
Egyesült Államok	33,2	95	36	99,5	67	193	153,3	-3,5
Argentína – 2	108,4	17,6	176	65,3	40,6	71	105,3	-26
Ausztrália	66,4	20	67,5	54,8	77,6	118	110,6	-3,7
Brazília	130,3	9,9	95	73,4	61,3	65,5	93,5	-30
Indonézia	88,4	10	188	31,4	72,3	87	95	-37
Kanada	35,4	35,1	35,7	99,5	13,3	89,4	106,8	73
Nigéria	132	8	191	11,43	1,7	41	93,6	-89
Oroszország	54,7	55	69,7	14,2	39,6	51,5	57	23,7
Szaúd-Arábia	186	23	142	1,8	11,9	33	84	-73
Venezuela – 3	36,3	20	663	28	-34,7	43,1	89,4	-12
Kína – 4	155	85	387	11,5	199	86,6	74	481
Dél-Korea – 5	67	80	51	40,5	85,2	92	82,9	290
Japán	25,7	95	-10,8	195,5	5	86,7	103,8	-70
Magyarország	39,1	90	5,3	73,6	56,6	105,7	94,1	66
Németország	35,1	95	15,2	72,5	37	80	78,3	44
Olaszország	6,3	95	-2,7	115,2	23	103,1	89	331
Változók	2	-6	7	-8	1	3	4	5
Komponensek	1.				2.			3.
ÁTLAG	71,07	61,7	102,7	58	56,4	99,3	103,09	22

Forrás: UNCTAD, 2016

Az államadósság mértéke a GDP százalékában eredményezheti az adott ország gazdasági növekedésének csökkenését a dráguló beruházások csökkenésével, ha az államadósság mértéke jelentősen megnő a GDP vonatkozásában. A beruházások növekedésével, ha az államadósság mértéke jelentősen csökken, akkor ez eredményezheti az export jelentősebb növekedését és az import csökkenését. A beruházásoknál egyre

inkább a környezetvédelmi szempontok kerülnek előtérbe (Gál et al., 2016).

A nemzetközi szervezetek működésén keresztül a nemzeti kormányok egyezményes formában egységre juthatnak a szabadkereskedelem erősítésében, és így a protekcionizmus és a protekcionista gazdaságpolitika hatásainak csökkentésében. Ezek a megállapodások és gazdasági törekvések nyomon követhetők a korábbi GATT-, majd

1995 óta a WTO keretében történt megállapodásokban. Azonban az egyes országok gazdasági érdekeit nem szabad alábecsülni, mert ezek esetenként, a szabadkereskedelmet erősítő nemzetközi megállapodások ellenére is, időről időre érvényesülnek. A kutatás fontosabb megállapításai az alábbiakban összegezhetők:

1. Az SPSS statisztikai rendszer szerint a legmeghatározóbb jelentőségű és a legfontosabb négy gazdasági változó: a feldolgozott ipari termékek aránya az export %-ában (Fel156), a külkereskedelmi mérleg egyenlege (KülMéE5), a GDP százaléklában mért államadósság (ÁllAdGDP8) és a GDP növekedése (GDPNöv7) (1. táblázat).

Az IEX053 (2005-ös egységnyi exportra eső import nagysága), I05152 (import növekedése) és az E05151 (2005 és 2015 közötti export növekedése) változók szoros összefüggésben állnak egymással, mely azt mutatja, hogy az exportnövekedésnek és az exporthoz viszonyított import nagyságrendjének van súlyozott szerepe a kutatásba bevont országok gazdasági jellemzőinek elemzésében.

Az egyik legfontosabb gazdasági jellemző, a Fel156 (feldolgozott ipari termékek aránya az export %-ában) biztosíték arra, hogy egyrészt az exportált termékek feldolgozottsági szintje növelheti az országok nemzetközi versenyképességét a világpiacra, másrészt a nagyobb feldolgozottsági szint nagyobb exportbevételt biztosíthat, amely további termelésikapacitás-bővítést és innovatív fejlesztést tesz lehetővé.

2. A feldolgozott ipari termékek aránya az exportban és a GDP százaléklában mért államadósság fordított összefüggésben áll az import általános alakulásával. Amennyiben nő a feldolgozott ipari termékek aránya az exportban, akkor csökken az import, és amennyiben nő a GDP százaléklában mért államadósság, úgy csökken az országok vásárlóereje az importtermékek iránt, tehát az import szintén csökken.

Az import alakulásának komoly hatása van az export %-ában mért feldolgozott

ipari termékek arányára és a GDP százaléklában mért államadósságra is. Amennyiben csökken a feldolgozott ipari termékek aránya az exportban, akkor nő az import, mert a belföldi fogyasztói igényeket adott iparcikkekből külföldről beszerezhető importból tudják fedezni. Amennyiben csökken a GDP százaléklában mért államadósság, úgy nő az országok vásárlóereje az importtermékek iránt, tehát az importból történő beszerzések nőhetnek.

3. A GDP növekedésével párhuzamosan nő a feldolgozott ipari termékek aránya az export százaléklában, és fordítva is fennáll ez a szoros összefüggés. Az export %-ában a feldolgozott ipari termékek arányának csökkenésével párhuzamosan nő a GDP növekedési üteme.

A KülMéE5, a külkereskedelmi mérleg pozitív egyenlege esetében a vizsgált országok körében a legnagyobb növekedést Kína érte el 481 százalékos növekedési ütemével 2004 és 2015 között. Ezt a teljesítményt Kína a GDP nagyfokú növekedésével érte el, az export 199%-os jelentős növekedésével lényegesen meghaladva az import növekedési ütemét. Kína exportnövekedése a legnagyobb volt a vizsgált országok körében 2004 és 2015 között.

4. Az Egyesült Államok példáján látható, hogy a világgazdaságban néhány ország esetében adódik, hogy 2015 végére a magas államadósságot a GDP százaléklában nem tudták egy erős és dinamikus fejlődő feldolgozóipar termékeinek exportjával és az import növekedésénél lényegesen magasabb exportnövekedéssel sem ellensúlyozni.

A GDPNöv7 (GDP növekedése) terén a vizsgált országok közül Venezuela érte el a legnagyobb növekedési ütemet ebben az időszakban. Venezuela a világgazdaságban a konjunkturális gyorsan növekvő kőolajigényeknek köszönhetette a GDP növekedése terén elért teljesítményt, ezzel erősítve az ország egyoldalú kül gazdasági függőségét a kőolajexporttól és a kőolaj világpiaci áratól. Ezzel szemben Kína a sokoldalú diverzifi-

kált és több gazdasági ág egyidejű fejlesztésével érte el a jelentős gazdasági fellendülését, a GDP nagyon jelentős növekedési ütemét, az export diverzifikált szerkezetét és az erőteljesebb növekedését az import kevésbé jelentős növekedési üteme mellett is (1. táblázat) (UNCTAD, 2016).

5. Megállapítható, hogy azokban a fejlődő, elsősorban kőolaj-exportáló országokban, ahol a feldolgozott ipari termékek aránya az exportban alacsony szinten áll, nagyon magas az importjuk növekedési üteme, miközben az exportjuk növekedési üteme ennél lényegesen alacsonyabb, vagy az exportjuk üteme csökkent, esetleg visszaesett, és a külkereskedelmi forgalmukban az egysegnyi exportra jutó növekvő importtal számolnak, amely sok esetben elvezetett a jelentősen növekvő külkereskedelmi mérlegük deficitjéhez is. Ezek a gazdasági folyamatok érzékelhetők például Brazília, Indonézia, Nigéria, Szaúd-Arábia, Venezuela és India esetében, valamint bizonyos mértékben vonatkoznak Mexikóra és Törökországra is.

Ez a kedvezőtlen külkereskedelmi árucseré-forgalom abból adódik, hogy ezek az országok a belső fogyasztásukat helyett, hogy a hazai importhelyettesítő beruházásokból adódó belföldiáru-kínálatból oldanák meg, importból kívánják fedezni. Az exportjuk zömmel kőolaj, így az exportjukban alacsony az ipari feldolgozott termékek vagy féltermékek aránya.

6. A hazai belső beruházások, a nemzetközileg is jelentős kőolajár-bevételeik ellenére, viszonylag alacsony szintűek, mivel az ipartelepítés és a beruházások számára rendelkezésre álló tényezők, azaz a beruházásokhoz szükséges infrastrukturális háttér nem áll rendelkezésre, vagy nagyon hiányos. Ennek megfelelően ezek az országok a rendelkezésre álló kőolajbevételeiket a napi belföldi piaci szükségleteikre, fogyasztási igényeik kielégítésére fordítják, így a szükséges tőkefelhalmozásra nem jut elegendő pénzügyi forrás, amely viszont a jövőbeni gazdasági fejlődésükhöz és fellendülésükhöz nélkülözhetetlen.

Ezeknek az országoknak a GDP-növekedési ütemük is az aktuális kőolajexportárbevételüktől függ, valamint a kőolaj éppen aktuális világpiaci árától, így ezek az országok nagyon sebezhetőkké váltak, mint a világ gazdaság felé túlzottan nyitott gazdaságok. Nemzetközi összehasonlításban is a viszonylagosan alacsony, a GDP százalékában mért államadóságuk sem jelent teljes mértékű pénzügyi biztonságot a lehetséges későbbi, jövőbeni eladósodásuk növekedéséhez. Éppen ezért ezek az országok jelentős pénzügyi kockázatokat vállalnak növekvő egyoldalú külgazdasági függőségükből fakadó egyoldalú gazdasági fejlődésükkel.

7. Megállapítható az is, hogy a vizsgált 24 ország esetében, azokban az országokban, ahol a GDP növekszik, az exportban a feldolgozott ipari termékek aránya csökken, mint például India, Argentína, Ausztrália és Németország esetében. Ugyanakkor ez fordítva is igaz: azokban az országokban, ahol a GDP csökken, az exportban a feldolgozott ipari termékek aránya viszont nő. Ez azzal magyarázható, hogy a GDP növekedése általában a foglalkoztatás növekedésével, és így a belső piaci bővüléssel jár együtt, tehát a hazai fogyasztó piaci igényei megnőnek a feldolgozott ipari termékek irányába. Tehát a foglalkoztatás növekedésével a fogyasztók vásárlóereje is nő, ennek megfelelően a fogyasztási iparcikkek felvásárlása nő a hazai piacon, így az exportra vihető feldolgozott ipari termékek aránya csökken az exporton belül.

Ebben az esetben jól érzékelhető, hogy nem kereskedelemeltérítésről van szó, tehát nem más országok részéről történő importkorlátozás miatt csökken az egyes országok exportjában a feldolgozott ipari termékek aránya, hanem az exportőr országok belső fogyasztó piaci igényeinek kielégítése céljából (1. táblázat).

8. Ez egyben felveti a nemzetközi munkamegosztás elmélyítését, és így a termékspecializációt vagy a résztermék-, alkatrésztermelési specializációt. Ebben a vonatkozásban természetes, hogy a nemzetközi szervezetek

által javasolt kereskedelemteremtés vagy kereskedelemeltérítés csökkentése előtérbe kerülhet. Az, hogy országok vagy országcsoportok csak alapanyagok vagy energiahordozók, nyersanyagok termelésére álljanak rá, miközben más országok vagy országcsoportok feldolgozott ipari termékkel is kereskedjenek, a további egyoldalú gazdasági függőség és az eladósodás állandósuló spirálját vetíti előre. Ez a folyamat a szegény országokat még szegényebbé, a gazdag vagy gazdagabb országokat még gazdagabbá teszi.

9. Az amerikai dollár leértékelődése kapcsán, a fejlődő országok exportált árucikkei esetében problémát jelent, hogy a fejlődő országok nemzeti valutái relatíve felértékelődtek az USA-dollárral szemben, így az egyébként olcsónak tekinthető exportcikkek megdrágulhattak a világpiacon. A relatíve felértékelődött nemzeti valutájuk miatt pedig az importált termékek megdrágultak számukra. Általában igaz az, hogy ha a nemzeti valutát leértékelik, akkor az export olcsóbb lesz, és az import drágább. Ellenkező esetben, ha a nemzeti valutát felértékelik, akkor az export megdrágul, és az import olcsóbb lesz. A nemzeti valuta árfolyamának alakításánál fontos szempont az exportösztönzés és importkorlátozás, vagy az import ösztönzése és az export korlátozása. Minden ország esetében az előző változat a cél, viszont a fizetési mérleg negatív jellege esetén a nemzeti valutát leértékelik, éppen ezért a valutaárfolyam alakítását több gazdasági tényező befolyásolja.

A KUTATÁS FŐBB EREDMÉNYEI

1. A feldolgozott ipari termékek aránya az exportban és a GDP százalékában mért államadósság fordított összefüggésben áll az import általános alakulásával. Amennyiben nő a feldolgozott ipari termékek aránya az exportban, akkor csökken az import; amennyiben nő a GDP százalékában mért államadósság, úgy csökken az országok vásárlóereje az importtermékek iránt, tehát az import szintén csökken. Az import alakulásának ko-

moly hatása van az export %-ában mért feldolgozott ipari termékek arányára és a GDP százalékában mért államadósságra is.

2. Megállapítható, hogy azok a fejlődő országok, ahol a feldolgozott ipari termékek aránya az exportban alacsony szinten áll, lényegében kőolaj-exportáló országok. Ezekben az országokban nagyon magas az import növekedési üteme, miközben az exportjuk növekedési üteme ennél lényegesen alacsonyabb, vagy az exportjuk üteme csökkent, esetleg visszaesett, emellett külkereskedelmi forgalmukban az egységnyi exportra jutó növekvő importtal számolnak, amely sok esetben elvezetett jelentősen növekvő külkereskedelmi mérlegük deficitjéhez is. Ez a kedvezőtlen külkereskedelmi árucseré-forgalom abból adódik, hogy ezek az országok a belső fogyasztásukat ahelyett, hogy a hazai importhelyettesítő beruházásokból adódó, belföldi árukínálatból oldanák meg, importból kívánják fedezni.

3. Megállapítható az is, hogy a vizsgált 24 ország esetében azokban, ahol a GDP csökken, ott az exportban a feldolgozott ipari termékek aránya növekszik. Ugyanakkor ez fordítva is igaz, hogy azokban az országokban, ahol a GDP nő, az exportban a feldolgozott ipari termékek aránya csökken. Ez az almagyarázható, hogy a GDP növekedése általában a foglalkoztatás növekedésével, és így a belső piaci bővüléssel jár együtt, tehát a hazai fogyasztói piac igényei megnőnek a feldolgozott ipari termékek irányába.

ÖSSZEFOGLALÁS

A kutatásaim során a 24 országon belül elsődlegesen az egyes országok sajátos jellemzőit vettem alapul, és a hasonló gazdasági jellemzők alapján alakuló országcsoportokat elemeztem, és végeztem el az összehasonlításokat. Az összehasonlítások a gazdasági változók mint gazdasági jellemzők szerint történt, kiemelten a külkereskedelmi forgalom és a külkereskedelmi cserearányok, azaz az export és az import egymáshoz viszonyított aránya, ezen gaz-

dasági változóknak a növekedése és a viszszaesése alapján, figyelembe véve az export szerkezetét, ezen belül a feldolgozott ipari termékek arányát. A külkereskedelmi mérleg alakulása fontos jelző az export- és az importforgalom összesítésére. A külkereskedelmi mérleg egyenlege hatással van a fizetési mérlegre, amelynek deficitje a GDP százalékában számolt államadóságot növeli, ellenkező esetben csökkenti. A külkereskedelem az államadóságra történő hatása alapján komoly kihatással van a GDP növekedésére is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Gál, Zsolt – Zsarnóczai, J. Sándor – Asmira, Bahaa (2016): Green Policy in East Asia and Pacific Region. *Economics and Working Capital*, Number October.
- Mina, Wasseem (2015): Political Risk Guarantees and Capital Flows: The Role of Bilateral Investment Treaties. *Economics*, Vol. 9, No. 2015-26, <http://dx.doi.org/10.5018/economics-ejournal.ja.2015-26>.
- Sajtos László – Mitev Ariel (2007): *SPSS Kutatási és Adatelemzési kézikönyv*. Alinea Kiadó, Budapest, <https://es.scribd.com/document/345434213/Sajtos-Laszlo-Mitev-Ariel-SPSS-Kutatasi-es-adatelemzesi-kezikonyv-pdf>.
- Széles, Zsuzsanna – Zéman, Zoltán – Zsarnóczai, J. Sándor (2014): The Developing Trends of Hungarian Agricultural Loans in Term of 1995 and 2012. *Agricultural Economics – Zemedelska ekonomika*, Vol. 60, No. 7, 323–331, <https://doi.org/10.17221/187/2013-agricecon>.
- UNCTAD (2016): *Handbook of Statistics 2016*. UNCTAD, New York, https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/tdstat41_en.pdf.
- UNCTAD (2018a): Fact sheet #4: Trade indicators. In: *UNCTAD Handbook of Statistics 2017*. UNCTAD, https://unctad.org/en/PublicationChapters/tdstat42_FS04_en.pdf.
- UNCTAD (2018b): *Handbook of Statistics 2017*. UNCTAD, 26. January, https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/tdstat42_en.pdf.
- Valentini, Edilio (2015): Indirect Taxation, Public Pricing and Price Cap Regulation: A Synthesis. *Economics*, Vol. 9, No. 2015-2, 1–39, <http://dx.doi.org/10.5018/economics-ejournal.ja.2015-2>.
- Zsarnóczai J. Sándor – Quan, Gan (2018): Környezetvédelmi stratégia finanszírozásának nemzetközi tapasztalatai. *Controller Info*, 6. évf., 2. sz., 22–26.

Svitlana Diachenko

Foreign Models of Intergovernmental Fiscal Relationships Management

SUMMARY

The features of approaches to the classification of various models in intergovernmental fiscal relations are identified. The main types are analysed according to their revenues. Co-operative federalism is defined. The characteristics of implementing intergovernmental fiscal relations in Germany, France, Sweden etc. are identified with focus on the analysis of internal state federalism.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: E62, F5, H7

Keywords: intergovernmental fiscal relations, budgetary federalism, intergovernmental fiscal transfers, subventions, equalization grants

Introduction. The integration of Ukraine in the European Union and the continuous democratization of social relations require the transformation of approaches to the organization of public power. A milestone on this path includes a reform of the local governments and the territorial organization of administration, inter alia, through budget decentralization. Reformers think fiscal decentralization should significantly increase the capacity of geographical com-

munities and a number of key social and economic issues should be solved by communities provided appropriate financial resources. However, during the implementation of the reform of local governments certain shortcomings were revealed in the system of public administration, mainly in intergovernmental fiscal relations. The essence of the reforms included a reduction in the financial burden of the State Budget of Ukraine by tying the topping up of local budgets to certain conditions, but not all the territorial communities met the conditions. In this context, and particularly in continuing the decentralization of public administration, other countries' experiences need to be studied, especially regarding the state governance of intergovernmental fiscal relations in the EU, in order to improve Ukrainian legislation and ensure closing up to the EU standards.

Academic studies of the problem. Experiences in managing intergovernmental fiscal relations have been studied by Yu.M. Barsky, A.V. Belyaev, T.V. Grevtsova, V.V. Gryshyn, S.I. Gusyev, A.O. Desyatkov, S.I. Zavorotniy, Yu.M. Zinchuk, A.P. Kastelyan, O.S. Morozova, N.S. Pedchenko, N. I. Polynyuk and others.

SVITLANA DIACHENKO PhD, Associate Professor, Economic Policy and Governance Department, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine.

Purpose of this paper. The purpose of this paper is to determine the optimum directions in improving the efficiency of intergovernmental fiscal relations in Ukraine.

Presentation of the material. Intergovernmental fiscal relations exist in any country where there are two or more dependent budgets of two different public authorities. Traditionally, intergovernmental fiscal relations are formed between the central budget and the budgets of lower-level public administration bodies or geographical communities. The essence of such relationships is always manifest in relation to the budgetary equilibrium and to the prevention of budget disproportions. The financial content of intergovernmental fiscal relations is disclosed because public authorities with sufficient financial resources are obliged to prevent increase in financial gaps or the deterioration of solvency. The indicators of fiscal stability and equilibrium directly affect the macroeconomic position of the state, and require efficient and operational management mechanisms precisely through intergovernmental fiscal relations. But one should not forget about the existence of intergovernmental fiscal relations either, as in this case the parties are equal in legal status to the bodies of public authority. The budget is, in this case, considered as a financial basis for the performance of functions, and intergovernmental fiscal relations provide the means of optimizing resources and ensuring the achievement of goals set by the individual territories and by the state.

All this demonstrates the need for a continuous improvement in the management of intergovernmental fiscal relations, since their flexibility and reasonable consideration in allocating budgetary resources must be in line with the ever-changing social and economic needs of the society. As for Ukraine, the study of other countries experiences is important because the fundamental reform of the entire system of budget relations can be implemented and

corruption can be overcome through the implementation of various management mechanisms in the budget.

However, this will only be achieved through the implementation of highly efficient and progressive mechanisms, and researchers in this area advocate the need for the classification of models in budgetary relations, which also depends on the nature of intergovernmental fiscal relations.

T.V. Atamanyuk distinguishes three main models:

- The first one is based on the full separation of individual taxes between the various administrative levels of power and on the minimization of the central management of intergovernmental fiscal transfers;

- the second one is based on the distribution of basic taxes specified by law and allocated to the different administrative levels of government, along with the corresponding shares assigned to the levels of the budget;

- the third one is based on sharing the common tax base by different levels of power with upper limits set for intergovernmental fiscal transfers, subsidies and convergence subsidies (Atamaniuk, 2014). Research shows that the intensity of intergovernmental fiscal relations correlate with the dependence of the subject managed at each level of the administrative-territorial structure from the state and on its ability to independently solve the problems of territorial development.

Incidentally, this approach to the organization of budget relations is called “fiscal federalism” and in methodological research this category is defined as follows: “Secured by the legislative division of functional powers and responsibilities of structures at the different levels of power, with a parity of differentiation on this basis of income and expenditure between them on the basis of state social, economic and political expediency, social ethics, interregional, interethnic and social solidarity” (Fedosova, 2004:650). Budget federalism does not

mean the federal structure of budgets and their subordination in a way applicable to type of subordination of federation subjects in states with a federal system. Fiscal federalism demonstrates another important phenomenon – actual financial decentralization, coupled with a decentralization of responsibilities.

The extent of centralization is used as a criterion by L. Mirgorodskaya and O. Suntsova (Myrhorodska, 2008:16), while distinguishing between various models of intergovernmental fiscal relations: competitive ones – characterized by the considerable fiscal autonomy of regional and local authorities and weak links between different levels of government, which means that the central government does not interfere with the problems of financial equalization (experts point to the United States as the best example); a cooperative model characterized by close cooperation between the different levels of government in the process of overcoming fiscal imbalances (most often in the Scandinavian countries, Germany and Austria).

S.I. Gusev and Yu.G. Shevtsov also use the centralization criterion to distinguish the dualistic from the corporate model of managing intergovernmental fiscal relations:

- The dualistic model requires the existence of two budget levels: the federal and federal subject, and it is characterized by a weak vertical intergovernmental fiscal system of relations and a fairly independent power of federal subjects;

- The corporate model implies an active horizontal alignment policy; the extensive participation of regional authorities in the redistribution of the national income and the active use of external resources allocated for budget equalization (Gusev–Shevtsov, 2001:56–58).

In our opinion, the approach of S.I. Gusev and Yu.G. Shevtsov is more reasonable and methodologically more correct, since it demonstrates the existence of levels of gov-

ernance and responsibility centres in the decisions made.

In this regard, L. A. Kostyrko and N. Yu. Velenteychuk point out that the importance of a decentralized or corporate model lies in the fact that besides a high level of cooperation between the various public administration authorities, and democratic rights for citizens and their territorial associations can be ensured at a high level, which improves the efficiency of solving territorial problems and increases the budgetary rights of territorial communities (Kostyrko–Velenteichyk, 2016:29–30). Moreover, the latter provides an opportunity for the participation of territorial management bodies in solving the problems of the geographical communities and ensuring the needs of its social and economic development. In other words, the corporate model of managing intergovernmental fiscal transfers shows the capacity public authorities in the distribution of financial resources.

The decentralization of public administration and the extension of powers of local governments do not require effective budget policies or guarantee budget top-up. However, the decentralization of public administration shifts the emphasis on the allocation of financial resources to sub-state levels.

O. B. Kaun interestingly notes that instead of new budgeting and budget relations models, Ukraine needs new mechanisms for budget reallocation (Kaun, 2001:32–33). That is why this is important not to study the very practice of management, but modelling the way of its adaptation in Ukraine, given the already high enough level of decentralization of public administration.

Based on Yu.M. Barsky's research results, A.P. Kashtelyan distinguishes two types of classification in intergovernmental fiscal relations: by raising income (German, US, Chinese, Canadian or classical); and by the nature of the decentralization of the public administration system (distribu-

tive or competing federalism) (Kashtelian, 2014:2). Their conditional separation from the first four models is shown in *Table 1*, but the most interesting practice is the second one.

Despite the name “Canadian (classical)”, this model is best illustrated in Austria, where the structure is federal, but the profitable part of the subjects of the federation, including those taking national needs into account, has a clear structure.

Expanding the essence of the distributive model of intergovernmental fiscal relations and the model of competing federalism, N. S. Pedchenko considers intergovernmental fiscal relations as an instrument in regulating “unequal” living conditions. In S. I. Zavorotnyi’s model, each region and municipality can have its own fiscal policy if it competes for business entities’ financial activities, and creates a favourable budget climate (Pedchenko–Zavorotnii, 2013:324). Such a semantic form – the distributive model – actually conveys the objective of intergovernmental fiscal relations, namely, the equalization of the financial capacity of budgets at different levels.

An interesting approach to the classification of models of intergovernmental fiscal relations is presented in the works of A. V. Belyaev and M. M. Turbin, who distinguish four of these models:

– A model of ideal federalism – which provides a clear separation of budgetary relations and the minimization of intergovernmental fiscal transfers (USA);

– A model of cooperative federalism – provides a mutual solution for the need and volume of intergovernmental fiscal transfers by public authorities at the national and local (regional, territorial) levels (Germany);

– A model of domestic federalism (obligatory model), which provides for the assignment of competences to the different levels of public authorities and for concentration of opportunities in regulating intergovernmental fiscal relations at higher levels of government (in fact horizontal intergovernmental fiscal relations are excluded, see Sweden);

– A model of domestic federalism is characterized by the simultaneous presence of both horizontal and vertical intergovernmental fiscal relations (France, Austria) (Beliaeva–Turbin, 2009:25–26).

In our opinion, this is the most theoretically and methodologically correct and harmonious classification in terms of public authorities’ involvement in intergovernmental fiscal relations and the genuine redistribution of budgetary burdens. In our opinion, practical experiences in organizing intergovernmental fiscal relations in

Table 1: Characteristics of models in intergovernmental fiscal relations according to the method of revenue raising

German	American	Chinese	Canadian (classical)
Redistribution of total revenues depending on the central government’s assessment of the needs of the regions	Intergovernmental fiscal relations arise only on condition of a partial or short-term dissolution of solvency	Intergovernmental fiscal relations are characterized by an uncertain volume, but with the responsibility of the regional authorities to transfer budget revenues to the state budget	Intergovernmental fiscal relations are characterized by a predetermined amount of compulsory transfer of local incomes to the state budget

Source: The author based on Atamaniuk, 2014; Waldhoff, 2015; Grevtsova–Garshyna, 2015; Gusev–Shevtsov, 2001; Zakrevska, 2017; Idrisov–Somoev, 2016; Palankai, 2015

other states are worth studying in the latter three types only, as ideal federalism is unfeasible in Ukraine under the current conditions, primarily because the administrative and budgetary reform has not been completed yet.

We agree with O. A. Muzyka-Stefanchuk (Muzyka-Stefanchuk, 2011:255–257) and N.I. Polynyuk (Polyniuk, 2016:260–273), who claim that any particular model of intergovernmental fiscal relations demonstrates the approach to institutionalizing the organizational principles of relations between the state and local governments. Depending on the direction of administrative influence (from top to bottom or on the same level of the institutional hierarchy), during the allocation of intergovernmental fiscal transfers, the pattern of budget relations is identified. It is important to understand that intergovernmental fiscal relations reflect the manner of enforcing the right to local government: in the conditions of civil society, in the principles of self-development and in the encouragement of regional development through administrative influence on local government bodies or at the expense of the policy of budgetary equalization through centralized state administrative influence.

Ukraine seeks to introduce a model that includes regional development more as a result of the activity of local governments. Budget centralization and budgetary equalization has predominated for a very long time, and this had an adverse impact on local governments and their implementation ability at a community level. Germany is also characterized by a low level of independence of provinces from the federal government in matters of fiscal policy. Taking into account the fact that there are only three common taxes between the federal level and the provincial budgets (VAT, personal income tax and legal entities), and the restriction on local governments' financial activity is directly enshrined in the constitution, one can fully agree with

the statement of O. Kuznetsova that such a high level of centralization of budget relations should be compensated in local governments' functional load by expanding their powers to attract additional sources of financing for their own needs (Kunetsova, 2006). In German federalism the budgeting balance is achieved at every level mainly through intergovernmental fiscal transfers, the surplus of the national gross income is redistributed among the subjects of the federation (Ferber–Baranova, 2009:222–224). In this context, the results of the budget reform are indicative: in Germany there are only three types of intergovernmental fiscal federal transfers: in sparsely populated federal states, the excessively high (as compared to the average national indicator) costs of maintaining public authorities are compensated; the “consequences of Germany's split” are also compensated mainly to the eastern federal states until 2020, inclusive (Desyatakova–Savinkova, 2014; German Bundestag, 2018) and compensation is also paid for the effects of structural unemployment in the eastern states.

According to T.V. Grevtsovo and O.K., Garshino, in Germany a balance has been achieved between intergovernmental fiscal relations by the elimination of territorial inequalities due to the reasonable splitting of tax revenues (Grevtsova–Garshyna, 2015:8–10). This is a form of redistribution of the national wealth, but the method of its redistribution is considerably deeper than direct federal intergovernmental fiscal transfers.

K. Waldhoff and O.S. Morozov conclude that German budget equalization combines elements of vertical and horizontal alignment. The horizontal one is aimed at mitigating the difference in the financial potential of federal subjects and approximates the indicators of individual states to the average state. The final alignment happens at the expense of the above mentioned federal transfers (Waldhoff, 2015:12–14; Morozova, 2014:102–104). A closer analysis of intergovernmental fiscal relations in Ger-

many reveals the following structure: the division of tax revenues between federal and state budgets in a manner predetermined and enshrined in legislation, aimed at ensuring the minimum financial stability for the subjects of the federation (German Bundestag, 2018); and the redistribution of VAT revenues between the budgets of the various subjects of the federation;

The horizontal equalization of the expenditures of subjects of the federation at the expense of redistribution of income from taxes on profit of corporations (legal entities); additional vertical federal transfers; additional vertical federal grants.

The latter are very rarely used and are aimed at stimulating the fiscal independence and financial capacity of local governments and state governments.

Sweden's budget has a simple structure but a complex functionality model on two levels of government: state and local. The latter consists of two types of budgets: sub-regional local budgets (2 budgets of regions and 18 regions, called "Landsting" budgets) and community budgets (over 290 budgets). Moreover, according to V.V. Gryshyn, almost all of the revenues from the public services sector in Sweden comes from municipal budgets, while the main amount of VAT revenues comes from the state budget (Gryshyn, 2008:145–148). Interestingly, Sweden does not have a regulatory function for taxes, that is, they are not used as an element of the intergovernmental fiscal distribution by increasing the volume of tax revenues from one budget to another. Moreover, the volume and obligation of tax collection is determined by the Constitution and is fixed for local government bodies, except for VAT refunded from the state budget. The communities and Landstings independently determine the amount of income tax and administer it themselves.

As Yu.V. Kryvorotko points out, the equalization of budgetary security in Sweden includes an active process of interaction between local and central authorities

on the allocation of transfers, which is carried out in the form of consultations of local governments with the structures of the central government. This allows us to eliminate many problems relating to the allocation of appropriations, through consensus and the traditional Swedish ability to "negotiate" (Kryvorotko, 2009:55–59). Considering in more detail this thesis attention focuses on the following aspect of the implementation of the mechanism of intergovernmental fiscal equalization in Sweden. The fact is that the financial capacity of local government bodies is explained precisely by the allocation of the income tax on the level of the community and Landstings. But at the same time Sweden is actively using the horizontal alignment model, which provides targeted and non-targeted transfers: structural, transitional, regulatory and detachable.

The essence of each of them is that they perform a different function of budget equalization, and the mechanism of their implementation is associated with the consultation procedure between the regional authorities and the government, as well as between the public authorities of the communities and the government and the regional authorities (Palankai, 2015:55–58). In other words, the government can provide direct transfers to each budget to cover financial breakdowns (structural transfer), and may provide funds so to speak in a batch, to the level of the region with their further distribution (transitional transfer).

In the future, as noted by D. Johansson, transitional transfer may be transformed into a regulatory one, since the latter implies a short-term subsidization of local budgets (Juhansson, 2006). T.S. Smyrнова points out that a short-term subsidization in Sweden is ineffective since it does not have a single defined interest rate limit for the use of a subvention (Smirnova, 2015:101–103). In our opinion, the absence of predetermined precise and unambiguous principles of regulation of intergovernmental fiscal relations, and the availability of only

the framework of their organization substantially, expands the capabilities of local government bodies, but only those with a real economic basis. That is, such a system of consensus one way or another, but depends on the economic capacity of the territory and is not compensated for by the functional freedom of the local government bodies.

A very interesting element of Sweden's experience in organizing intergovernmental relations is pointed out by M.O. Morgunova. She makes a focus on the existence of a detachable intergovernmental transfer, when the state takes back the unused amount of the subvention, but does not count it into the state budget and transfers it free of charge to another municipal budget (Mogunova, 2008:52–55). Admittedly, such practice in Sweden is considered an indicator of the ineffectiveness of the functioning of local government (Stafren, 2016).

A wide range of powers in the budgetary sphere is assigned to local governments on all levels (the region, departments, communities) in the French Constitution: Article 46 sets the principles of fiscal policy and annual budgeting. Among principle features of intergovernmental fiscal relations in France the following are distinguished most often:

Wide introduction of horizontal intergovernmental fiscal relations both at a fee (interest for providing budget credit) and on a royalty-free basis for the purpose of implementing joint projects by various local governments (Khramchenko, 2017:65–67);

Intergovernmental fiscal redistribution means that several communities and the department can enter into intergovernmental fiscal relations with one another, and the regional budgets and departments can participate in redistribution programmes. Such programmes are accepted by the regional authorities and the authorities of the department without the participation of the state;

Involvement of civil society institutes in the process of formation and implementa-

tion of local budgets and determination of the volume of intergovernmental fiscal transfers from the state budget to the level of budgets of local government bodies with mandatory control and public supervision. The latter is an extremely effective tool for intergovernmental fiscal equalization in terms of rational use and the purpose of budget expenditures, and therefore should act as a control object (Rassylnikov, 2010:80–82).

Austria's practice is similar to that of France. However, S.V. Korolev emphasizes the principle of self-sufficiency, that is, each level of public authorities should cover the expenditures of regional development by proportionate income from the economic potential of the region. The allocation of competence to spend money to all the budget levels entails an appropriate distribution of tax revenues between them. The distribution of taxes between the federal budget and the budgets of states is established by federal law on budget equalization and remains valid for five years (Korolyov, 2005:27–29). But it should be noted that the share of intergovernmental fiscal transfers from the federal budget in the income of a state is small and exclusively purposeful. There is an extensive system of state support programmes for regional development, each targeted and financed exclusively from the central budget.

Conclusions. An analysis of other countries' experiences in regulating intergovernmental fiscal relations demonstrates the presence of a number of progressive elements, which can significantly increase the financial capacity of local governments and the quality of budget distribution.

Germany's practice demonstrates the effectiveness of vertical additional federal transfers and grants, as an element of stabilization of intergovernmental fiscal relations. Their implementation after horizontal redistribution of budgets in the middle of the federal state is aimed at equalizing the financial conditions of regional devel-

opment, and the special transfers for the less developed regions of Eastern Germany testifies to a strategic vision in regional development policy.

Sweden's practice of allocating powers to local governments in tax and general administration, including the correlation of tax rates, is extremely exploitable. Particularly relevant is the experience with tax revenues, which are traditionally the main source of budget revenues, and tax rates, instrumental in stimulating entrepreneurial activity in a region.

The widespread implementation of the practice of horizontal intergovernmental fiscal transfers greatly increases the economic potential and financial capacity of the regions and regional communities of France. The taxpayers' number, calculated during the distribution of the national income surplus is an indicator of the efficiency of the activities of local governments.

From the perspective of financial sector stability and the model of tax relations, for Ukraine we recommend the adoption of the Austrian model in determining the level and proportions of tax distribution between budgets of different levels from the state for five years.

REFERENCES

- Atamaniuk, T.V. (2014): *Foreign Experience of Inter-Budgetary Relations and Its Use in Ukraine*. www.rusnauka.com/8_NMIW_2014/Economics/3_162317.doc.htm.
- Barskyi, Yu.M. – Zinchuk, Yu.M. (2011): Theory of the Fiscal Stimulus for the Regional Development. In: *Collection of Scientific Works of the Kirovograd National Technical University*, No. 19, www.kntu.kr.ua/doc/zb_19_ekon/stat_19/38.pdf.
- Beliaeva, B. – Turbin, N.M. (2009): Models of Organization and Regulation of Interbudgetary Relations in Foreign Countries. *Social and Economic Phenomena and Processes*, No. 2, 24–31.
- Desyatkova, A.O. – Savinkova, R.E. (2014): *Experience in Building a System of Inter-Budgetary Relations in the FRG*. <http://ego.uapa.ru/en/issue/2014/02/6/>.
- Fedosova, V. (ed.) (2004): *Budget Management*. KNEU, Kyiv.
- Ferber, G. – Baranova, K. (2009): Budget Federalism in Germany: Current Development Trends. *Region: Economics and Sociology*, No. 1, 211–237.
- German Bundestag (2018): *Basic Law for the Federal Republic of Germany*. German Bundestag, Berlin, www.btg-bestellservice.de/pdf/80201000.pdf.
- Grevtsova, T.V. – Garshyna, O.K. (2015): Modern Trends in the Formation and Management of Local Budgets. In: *Competitiveness of the Territory: Developmental Priorities and Strategic Guidelines*. Materials of the International Scientific and Practical Conference, Ryazan, November 19–20, 27–32.
- Gryshyn, V.V. (2008): *The Constitutional and Legal Model of Local government in Sweden*. Thesis for the Candidate in Law: Specialty, 12.00.02, RPA MU RF, Moscow.
- Gusev, S.I. – Shevtsov, Yu.G. (2001): *Budgetary Regulation in Foreign Countries (Experience, Problems)*. AltSTU Publishing House, Barnaul.
- Idrisov, Sh.A. – Somoev, R.G. (2016), Budget Federalism: Foreign and Russian Models. *Regional Economics and Management*, No. 4(48), <https://cee-region.ru/article/4841/>.
- Juhansson, Daniel (2006): *Swedish Tax System and Taxation in Sweden*. Regeringskansliet, <https://docplayer.ru/31090816-Shvedskaya-nalogovaya-sistema-i-nalogooblozhenie-v-shvecii.html>.
- Kaun, O.B. (2001): Conceptual Principles of the Formation of the Mechanism for Interbudgetary Relations in Ukraine. *Finance of Ukraine*, No. 6, 31–38.
- Kashtelian, A.P. (2014): Models of Budget Regulation: Domestic and Foreign Experience. *Nauka Moloda*, No. 21, 9–11.
- Khranchenko, A.A. (2017): Budget Structure of France. *Innovative Science*, No. 11, 65–67.
- Korolyov, S.V. (2005): Interbudgetary Relations in Austria and Australia in the Context of Russia's Financial Problems. *State Power and Local Government*, No. 12, 27–29.
- Kostyrko, L.A. – Velenteichyk, N.Yu. (2016): *Mechanism of Regulation of Interbudgetary Relations in Ukraine. Priorities, Tools, Perspectives*. V. Dal SNU Publishing House, Sievierodonetsk.
- Kryvorotko, Yu.V. (2009): The Evolution of Budget Provision Model in Sweden: Recent Adjustments. *Finance and Credit*, No. 30, 53–62.
- Kunetsova, O. (2006): Interbudgetary Relations: Parallels Between Russia and Germany. *Kazansky*

- Federalist*, No. 3(19), www.kazanfed.ru/publications/kazanfederalist/n19/4/.
- Mogunova, M.A. (2008): Self-Government in Sweden as a Way of Securing National and Local Interests. *Issues of State and Municipal Management*, No. 4, 48–73.
- Morozova, O.S. (2014): *Legal Regulation of Intergovernmental Relations in Germany*. Prospect, Moscow.
- Muzyka-Stefanchuk, O.A. (2011): Modern Interbudgetary Relations and Federalism. *University Scientific Notes*, No. 1, 255–259.
- Myrhorodska, L.O. (2008): *Financial Systems of Foreign Countries*. [Teaching Aid]. Center of Educational Literature, Kyiv
- Palankai, T. (2015): The Introduction of the Euro and Central Europe. *Economics and Sociology*, Vol. 8, No. 2, 51–69, <https://doi.org/10.14254/2071-789x.2015/8-2/5>.
- Pedchenko, N.S. – Zavorotnii, S.I. (2013): Budget Federalism in the Financial System of the State: Models and Principles. *Scientific Papers of the Kirovohrad National Technical University*, No. 24, 320–326.
- Polyniuk, N.I. (2016): Foreign Experience of Inter-Budgetary Relations and the Possibility of its Use in Ukraine. *Scientific Bulletin of the NLTU of Ukraine*, Vol. 26, No. 6, 269–275.
- Rassylnikov, I.A. (2010): Constitutional Foundations of the Budget Process in France. *North Caucasian Legal Bulletin*, No. 4, 77–84.
- Smirnova, T.S. (2015): Features of the Organization of Anti-Corruption Activity in Local government Bodies of Foreign Countries (through the Example of Sweden). *Bulletin of Mary State University*, 100–104.
- Stafren, Tina (2016): *Swedish Taxes: Love with Obligations*. <https://sweden.ru/ljudi/nalogi-v-shvecii-lyubov-s-obyazatelstvami/>.
- Waldhoff, K. (2015): Financial Alignment in the Federal Republic of Germany and its Reform. *Comparative Constitutional Review*, No. 2(105), 11–21.
- Zakrevska, G.S. (2017): Budget Federalism: Theory and Practice. *Bulletin of the Kaliningrad Branch of the St. Petersburg University of the Ministry of Internal Affairs of Russia*, No. 1(47), 130–132.

Emmanuel Abeku Essel

The Role of Taboos in African Governance Systems

SUMMARY

In Africa traditions permeate every aspect of life and are used to explain every phenomenon in day-to-day activities. However, this inimitable feature has been watered down and further pushed to the background by the influx of foreign religions such as Christianity and Islam, as well as modernity. Nevertheless, indigenous cultures survive as an undercurrent and recently the Indigenous Knowledge System (IKS) has been gaining prominence in the academia. In this paper taboos are classified and their role played in the governance system is analysed with the aim to raise awareness of the peculiar features of African traditional religions, with particular focus on the Akan of Ghana and their unique role in the local governance system.

Keywords: taboos, governance, Akan worldview

INTRODUCTION

The large number of taboos are a unique feature in African Traditional Religion (ATR), however, over time this distinctive feature has lost its significance and has

been watered down due modern science and technology and the influences of other religious beliefs, especially Christianity and Islam. In the words of Brempong (2006), “the African has been robbed and deprived of his attitude and all that is most sacred to him, his laws, his religion, wisdom and institutions are destroyed – the Christian churches and the mosques, their priests and priestesses, imams are most hateful to the traditions, customs and beliefs”. Taboos have played an important role in traditional African societies and still have their influence felt in the modern societies. They help regulate life and property. One particular area where this is very much evident is among the Akan of Ghana, as taboos play a distinguished role in their governance.

During the inauguration of an Akan chief, as part of his authority to govern, he goes through the process of taking an oath and this oath includes accepting to do or not do certain things (taboos). In order to demonstrate and reinforce the bond between the chief and the community, the latter also pledges to stand by him and adhere to all norms of their community to bring his reign to success. Taboos provide the basis for chiefs and other persons in charge

EMMANUEL ABEKU ESSEL, PhD Student, National University Of Public Service (emmanuel.abeku.essel@hallg.uni-nke.hu).

of governance, to adhere to and they expect the people under their control to also respect these taboos in the same manner. Thus, taboos do not only constitute a part of African cultural heritage but also provide a good explanation for that heritage. It is an essential concept in African cultures and understanding them will enable one to better infer the psychological, religious and social behaviour.

Brempong asserts that “taboos are leadership icons for all those in charge of governance, thus at the beginning of office they ought to swear an oath which is a seal of approval and assurance to the state that as a leader all taboos in the community would be observed” (Brempong, 2006:3). He further goes on to say that taboos become the traditional commandments through which those in charge of governance are protected from social and spiritual ambivalences. Thus, upon the instalment of a leader one can agree with Brempong that his or her person becomes sacred due to the various taboos he or she observes.

According to Busia, “the chief may not be struck by any one, lest the ancestors bring misfortune upon the tribe. The chief may never walk bare footed lest he stumble. If he does stumble, the expected calamity has to be averted with sacrifice. His buttocks may not touch the ground. That, again, would bring misfortune” (Busia, 1968:23).

All these taboos are a reminder to those in charge of governance that they occupy a sacred position and they have an obligation to adhere to the norms, regulations, rules, laws they have sworn to uphold because these are necessary for governance of their communities. Recently, countries all over the world and especially in Africa, are trying to improve governance. Western governments, donor institutions, especially the World Bank are asking African governments to deepen governance in their respective countries. Certain indicators of good governance such as adherence to the rule of law, transparency, responsiveness,

consensus building, equity and inclusiveness, effectiveness and efficiency, accountability, transparency and participation are being demanded from governments (Olowu–Sako, 2002).

People learn about taboos as children from their parents and grandparents. The learning process takes place during communal ceremonies and initiation rites. It also happens during day-to-day activities, when one is about to do something that is prohibited. Considering that IKS is relevant in contemporary developmental conversations and with special reference to indigenous governance, there is a need to investigate the current state of IKS as it relates to governance and taboos.

TABOO CONCEPTS

The concept of a “taboo” is difficult to define. The word is borrowed from a Polynesian language. Taboo is defined as an element of all situations in which attitudes to values are expressed in terms of dangerous behaviour. A taboo has something to do with “sacredness”, something that may be “forbidden”, it may apply to a “person” or to a “thing” and may describe things that are “elements” or “devoted”. Taboos have always existed even though the term was not defined before 1777 by Captain James Cook. He reports the word taboo as signifying something forbidden. Even though the definition of taboo has remained more or less the same over the years, in today’s Western world, taboos are nevertheless not so strong social prohibitions as they once were. The concept of taboos indeed is difficult to define for it is a vast and constantly changing area.

Steiner concludes that a “taboo is concerned (1) with all the social mechanisms of obedience which have ritual significance; (2) with specific and restrictive behaviour in dangerous situations. One might say that taboo deals with the sociology of danger itself, for it is also concerned (3) with the

protection of individuals who are in danger and (4) with the protection of the society from those endangered – and therefore dangerous – persons” (Steiner, 1956:21). However, Osei (2006) states that a taboo means “an *akyiwade*, that which is forbidden or prohibited”.

Some taboos are considered to be global, but each culture also has its own peculiar set of taboos. Allan and Burridge mention that new taboos on sexuality, religion, gender, disability, race and ethnicity have appeared in English-speaking societies (Allan–Burridge, 2006:105). This phenomenon is also visible in Germany where today it is forbidden to reveal the ethnicity of criminals in newspapers. That is to say, German courts allow the names and ethnicities of criminals to be suppressed in news reports once they have paid their debt to society (Schwartz, 2009). Taboos do not remain the same over the years. New taboos appear constantly, whereas old ones change in content or form.

Crystal suggests that a clear line must be drawn between the language of taboo, the language of abuse and the language of swearing (Crystal, 1995:173). However, for non-native speakers all taboo words and phrases usually have a similar impact. In fact, despite its trend to embrace universal canons, our societies continue to be dominated by purely archaic taboos. Whether this trend is denied or accepted, it is widely recognized as indispensable for understanding contemporary life in Ghana and Africa as a whole.

According to Omobola (2013), in a historical context, “taboo” was a sacred term for a set of cultic or religious prohibitions instituted by traditional religious authorities as instruments for moral motivation, guidance and objectivity in order to protect the sanctity of shrines and the well-being of their worshipping communities. The term is also applicable to any sort of social prohibition imposed by the leadership of a community regarding certain times, places, ac-

tions, events and people especially, but not exclusively, for religious reasons and the well-being of the society. Taboos may therefore be used in two senses. The narrower sense is cultic or purely religious, while the broader sense is socio-economic and political. A cultic or religious taboo comprises a subset of taboos, but does not represent taboos as a whole. For the same reason, religion is a useful, but not necessary condition for the existence of a taboo (Osei, 2006). Part of the problem in any discussion of taboos is the variety of definitions and uses of the word. However, it typically refers to prohibitions on particular people, objects or deeds. Nonetheless, the term “taboo” may also be used in the “predicative and adjectival sense” to refer to “persons, places, things or conditions invested with a mysterious attribute and the prohibitions arising from the same attribute” (Levine, 1986:995). Both the narrow and the broad interpretation of the term are evident in Akan (Fantes) and Ewe discourses on taboos. The closest equivalent to the term “taboo” in the Akan language is “*akyiwade*” or “*musuo*”, or something that is forbidden or prohibited. The latter term is, however, reserved for prohibitions against very serious or extraordinary moral evils, such as murder, suicide, rape, incest and religious sacrilege. Therefore, while all *akyiwade* are taboos, not all taboos are *musuo* (Gyekye, 1995).

The concept of a taboo has been studied for a long time from different perspectives and disciplinary angles. The term is used by psychologists, sociologists, anthropologists and religious scholars, like Sigmund Freud, Franz Steiner and David Spain in psychology, sociology and anthropology, respectively. An ongoing debate is focused on the relevance of traditional cultural values and their role in solving contemporary problems. In Ghana the role of taboos in solving the contemporary environmental crisis is an ongoing debate. Conservatives reckon that traditional beliefs and practices play a

significant and positive role in traditional societies and continue to exercise their influence on modern society. In practice, their impact, appears to diminish in comparison to traditional societies, due to factors such as western lifestyles and thinking, which has demonized African traditional and cultural values and conceives them as diabolic, savage and regressive. Conservatives think that modern society will benefit from the revival of traditional values. On the other hand, others are of the view that traditional beliefs and practices have outlived their usefulness in modern society.

The debate about the relevance of traditional values to social well-being has compelled anthropologists to posit a crucial distinction between “primitive” and “modern” societies, and taboos play an important role in establishing this distinction. British anthropologist Mary Douglas’ analysis of the concept of pollution and taboos identified two types of cultures as far as the sanctions attached to taboos on pollution are concerned: “primitive” and “modern”. Douglas notes that, with “modern” societies, pollution is a matter of aesthetics, hygiene or etiquette, which only becomes grave in so far as it may create social embarrassment. The sanctions are social sanctions: contempt, ostracism, gossip, perhaps even police action. However, in “primitive” societies, the effects of pollution are much more wide ranging. Gross pollution is a religious offence (Douglas, 1966:73). Taboos in “primitive” societies, by virtue of their religious status and sanctions from the supernatural, become reinforcement of reverence for status. Douglas notes that primitive religions are inspired by fear and at the same time are inextricably confused with defilement and hygiene. By this distinction between “primitive” and “modern” societies, anthropologists relegate the importance of traditional beliefs and practices to the “primitive” society. Thus, a “taboo” has little to contribute to modern society, since it relates solely to the “primitive” world. Ne-

vertheless, 50 years after *Purity and Danger*, the Akan culture can be seen functioning in modern Ghanaian society, and so it would be inaccurate to describe it as a “primitive” belief. Rather it is a worldview that coexists in complex ways with modern Ghanaian society. I must stress here that, although we do not talk of a religion as “primitive”, ideas and discourse about traditional values such as taboos have often been wrought in prejudice. This is because the use of the term “taboo” apparently dates back to the early colonial era, when it was assumed that it is associated with “primitive” societies. Sigmund Freud in his psychological evaluation of taboos relates them to “obsession and neurosis”. However, in his Euro-centric approach, his analysis focuses on “people whom we [“civilized societies”] still consider more closely related to primitive man than to ourselves” (Freud, 1913:1), and on “those tribes which have been described by ethnographers as being the most backward and wretched”.

Moreover, one may argue that the association of taboos with “primitive” societies is inaccurate on the basis of their universal nature. Durkheim calls taboos a “phenomenon that is universal”. I must, however, point out that, this view is not without criticism. Based on the universal nature of taboos, Holden (2000) disagrees with anthropologists who assumed that taboos were a feature of “primitive” society. To Holden, it is a characteristic of any society. However, certain taboos may be prevalent within particular cultures. For instance, while environmental taboos, generally speaking, perform distinctly environmental functions of preserving vegetation and wildlife (Barre et al., 2009), what constitutes such taboos and the sanctions for breaking them may vary from one culture to the other. In a Ghanaian context, taboos vary among tribes. Nevertheless, I think such variations neither discredit the universal nature of taboos nor reduce it to the status of “primitive” beliefs. Rather, taboos make a worldview that exists

and functions in different ways based on the basic human nature as well the social and ecological contexts in which cultures exist.

In spite of marginalizing the supposed “savages” in his Euro-centric approach to taboos, Freud’s (1913) narrative highlights a significant feature of taboos: they function to distinguish between “sacred” and “profane” entities in a culture. Freud notes that “the meaning of taboo branches off into two opposite directions. On the one hand it means to us sacred, consecrated: but on the other hand it means, uncanny, dangerous, forbidden and unclean”. Emile Durkheim advances this idea of “sacred” and “profane”, and observes that religion exists when the sacred is distinguished from the profane (Durkheim, 1982:129). He states that religion is a unified system of beliefs and practices relative to sacred things, that is to say, things set apart and forbidden.

In Durkheim’s view, the “sacred” refers to things set apart by humans as requiring special religious treatment. It is believed to transcend everyday existence; it is potentially dangerous, awe-inspiring and fear inducing. On the other hand, the “profane” is the realm of routine experience. The attitudes and behaviour towards it are charged with negative emotions and hedged about by strong taboos. Certainly, within an African context, what Durkheim terms “sacred” and “profane” is on equal level of experience, so closely blended together and far from being cut off from one another. Nevertheless, the dichotomy of profane and sacred proposed by the Durkheimian sociology of religion is relevant to the African context, especially, to the Akan people of Ghana, as it underscores their worldview of the two dimensions to life: the spiritual (sacred) and the physical (profane).

While Parrinder sees ancestors as the originators and custodians of taboos (Parrinder, 1969:89), Fisher understands this relationship as follows: “a taboo is an offense against ancestors and the Supreme

Being” (Fisher, 1997:108). This claim by Fisher makes a taboo an obligation and not a choice, which in turn validates the punishment for breaking a taboo, a punishment that could come from God, ancestors or spirits. Taboos thus become “prohibitions which, when violated, produce automatically in the offender a state of ritual disability...only relieved when the relief is possible, by a ceremony of purification” (Barre et al., 2009:31). Although the supposed punishment from ancestors (including death, accidents or incurable illnesses) has been criticized as irrational and unscientific to the “modern” mind, nevertheless, the notion continues to thrive in most part of Africa. This, in a sense, demonstrates that the concept of “spirituality” is integral to African communal settings.

I argue that the traditional African belief in the religious order of the universe, in which the Supreme Being, the ancestors and other spiritual beings are thought to be actively engaged in the world of people, plays a significant role in the sustenance of this notion. The connection between taboos and ancestors, I think, has implications on how humans relate to their natural environment, considering the fact that these ancestral spirits supposedly reside in trees, rivers, rocks and animals, as Aye-Addo’s (2013) study among the Akan people of Ghana revealed.

THE CLASSIFICATION OF TABOOS

In the literature taboos are classified according to their roles in society. However, careful observation reveals that there can never be a neat categorisation. Osei (2006) groups taboos into cultic, moral (see Ofohene, 2006 also), economic, political, scientific and environmental taboos. Another group may relate to the prevention of criminal behaviour (Cassirer, 1972) and ensuring discipline in society, like environmental taboos, which ensure the conservation of the environment and biodiversity (Toledo, 2000; Chemhuru–Masaka, 2010) and can

also be considered as economic and scientific taboos due to the economic role they play in the agricultural and nomadic communities indigenous in Africa. Manyike and Evans note that “within an African context, taboos play an important role between the interaction of living members” (Manyike–Evans, 1998:223). Haralambos and Holborn also talk of taboos serving as “guidelines that direct conduct in particular situations” (Haralambos–Holborn, 2000:4).

Gorer (1965) and Ariès (1974) talk of death taboos, considered as a form of sequestration reinforcing the boundaries between living and dead bodies. Death taboos fit neatly into the category of the “cultic taboos” of Osei (2006). Death is seen as an illusion and can thus be discussed more openly. Death seems to have no relevance within the monumentality of modernity. It would not be far-fetched to argue that this relativism underlay an outlook on suppressing death as the mirror of the senselessness of life. If cultural values have only a relative significance in a disenchanted world and they point to no ultimate state, then it is futile to speak and think of death as if it could lead to an ultimate state. People can go about their daily lives without having to confront death as reflecting the senselessness of their routines. In short, modern relativism constitutes an unacknowledged source of the death taboo.

It is observed that though taboos defy categorisation, grouping them is of benefit to the understanding of taboos. Categorisation clearly shows that these sanctions on do’s and don’ts regulate every aspect of human behaviour. They range from the legal and social through the economic and environmental to the moral dimension of human existence. They regulate the life of an individual from pregnancy through birth to death and beyond, as envisaged in the worldview of indigenous African societies. Little attention is paid to political taboos in the discussion on the categorisation of taboos. As this group of taboos closely relates

to governance, they are analysed under taboos and governance.

INDIGENEITY IN AFRICA

Broadly speaking, the rise of indigenous peoples’ civil rights movements in Africa is closely related to the United Nations’ efforts at raise global awareness around the issue and the opening up of public forums for peoples to share their stories (Crawhall, 2006). Inevitably, issues debated as to the conception and definition of indigeneity at global level also recurs in case of Africa. The term “indigenous” may appear strange in an African context, yet it emerged as an important rallying point for highly marginalised indigenous communities. At the same time, classifying peoples as indigenous and non-indigenous would trigger a conflict between ethnic groups and recognition as marginalised minorities instead of indigeneity (Crawhall, 2006).

It is misleading to conceive indigeneity only in a relation to European settlers and domination. Indigenous peoples in Africa are victims of conceptual definitions espoused by non-African experts. Kingsbury argues that although the claims of indigenous peoples are similar across the continent, the characterisation of the concept indigenous peoples and their rights thereof would considerably vary based on their historical background and socio-cultural constitutions (Kingsbury, 1998:414). Indigeneity is not an absolute state, rather it is a political claim in the context of perceived marginalisation and vulnerability (Crawhall, 2006). Hence it is a relative concept that should be perceived case-by-case. In that sense it is defective to define indigeneity only based on the Blue Water Theory (i.e. conquest by Europeans who crossed the sea and conquered the “New Worlds”). In contrast, the S’ami people’s case (in Norway) disproves the Blue Water Thesis, since the subjugation of the S’ami was internal rather than external by the mainstream

society. Despite the source of subjugation, they are recognised as indigenous peoples and have successfully established the S'ami Parliament.

To bridge the concepts of indigeneity in the West and in Africa, the historic experiences of the indigenous peoples of Africa is compared to those of indigenous peoples in other countries. The aborigines of Australia and the indigenous peoples of Africa were regarded by the colonisers as “uncivilised” or “savage”, and their lands were considered as ownerless (*terra nullius*). The difference between the two is that while the settlers’ dominance in Australia still persists, in the case of Africa, the colonisers have withdrawn. African politicians would argue that white colonialists’ withdrawal after decolonization mean that all African peoples are indigenous or that the concept “indigenous” is not applicable to Africa at all. Such conclusion comes from a misunderstanding of the history and the realities of indigenous peoples in Africa. Europe withdrew politically from Africa, granting independence to African administrations and liberation movements, and the new African elite consisted of those with the capacity to run the “new states” (Crawhall, 2006).

Considering the historic process of forming African states, all African states were created by colonial powers or with the help of European powers, and the current African states inherited this status quo. Makere Stewart-Harawira argues that the new African states established their authority over indigenous peoples within the frontiers created by former colonial powers (Stewart-Harawira, 2005:107). Political leaders came from circles with the closest relationship with Europeans (for example, emperor Haile Selassie I and Emperor Menelik II of Ethiopia, who trace their origin and authority back to Solomonic dynasty), namely the agricultural peoples who had adopted the European mode of capitalist system (Crawhall, 2006). In addition to multi-ethnic empires demarcated by Euro-

pean, African states inherited the Western legal system and legal institutions, as opposed to African traditional institutions and customary laws. The bottom line is that the subjugation of African indigenous peoples and their political institutions have continued up to the present. Stewart-Harawira contends that “in the newly created states, indigenous peoples’ traditional cognitive and social patterns, modes of governance and ontological world views were identified as obstacles to development and at odds with those of an economically based society” (Stewart-Harawira, 2005:108).

As per *African Commission on Human and Peoples’ Rights* (ACHPRs) and international mechanisms dealing with indigenous peoples’ rights, indigenous peoples in Africa are generally understood as nomadic and semi-nomadic pastoralists and hunter-gatherers, marginalized and discriminated peoples, “...their cultures and ways of life differ considerably from the dominant society and their cultures are under threat, in some cases to the extent of extinction. A key characteristic for most of them is that the survival of their particular way of life depends on access and rights to their traditional land and the natural resources thereon”.

Such a characterisation excludes the majority of the people who have already changed their means of livelihood but are inherently indigenous people. The concept and the concern of African indigenous peoples have not been taken seriously by African states. Until recently, the participation of African states and African indigenous peoples in international indigenous peoples’ movement have almost been non-existent. For instance, unlike the contentious debates in the process of adoption of international treaties such as *United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples* (UNDRIPs) among nations (for example: Canada, USA, Australia) (Mattias, 2007:83–85; Minde, 2008). ACHPR welcomes UNDRIPs declaring its importance to enhance

the rights of indigenous peoples in Africa. African states are the passive recipients of international instruments concerning indigenous peoples. Given the African indigenous peoples' silence and the fact that African states are not serious enough to be on the side of indigenous peoples' claims; the adoption UNDRIPs can neither increase the moral responsibility of the state agents towards disadvantaged indigenous peoples nor it has legal force on them. However, the role of regional organisations, such as the Indigenous Peoples of Africa Coordinating Committee's (IPACC) in advocating the interests of the indigenous peoples of Africa cannot be underestimated. For instance, IPACC reminded the UN Permanent Forum on Indigenous Issues (UNPFII) that three points needed to be considered when came to indigeneity in Africa: partnership, participation and pluralism. This position was mainly based on indigenous peoples' claim that democracy had to be more inclusive, tolerant of diversity and participatory (Crawhall, 2006).

THE TRADITIONAL WORLDVIEW OF THE AKAN PEOPLE

Ghana is made up of a lot of tribes, including the Akan, the Ewe, the Ga's, the Guan etc. The Akan occupy about six of the ten regions of Ghana namely: Ashanti, the Eastern, the Central, the Western, Brong-Ahafo and some part of the Volta Regions. This ethnic group consists of tribes such as the Agona, Ahafo, Ahanta, Akuapem, Akwamu, Akyem, Aowin, Asante, Assin, Fante and Kwahu. The 2010 population census reports that the Akan constitute about 53% of the total population, with a headcount of 24,658,823. They are mainly found in the southern and middle part of Ghana. However, a minority Akan population is also found in La Cote D'Ivoire. The traditional occupation of the Akan are farming and fishing. However, as a result of migration in search of jobs, Akans may

also be found in the northern regions of Ghana engaged in different occupations other than farming and fishing. Traditionally, the Akan are matrilineal, they inherit from the mother's side. The only exception to this form of inheritance is the Akuapem of Larteh and Mampong. Though the Akwapim's are Akan, they inherit from the father side (Pobee, 1979:44). An implication of matrilineal inheritance is that nephews inherit the properties of their uncles. However, with the passing into law the Interstate Succession Law, PNDC Law 111, this system of inheritance was abolished.

According to Awuah-Nyamekye, the worldview of the Akan people is "the sum up of their core ideas about the universe and their role within it" (Awuah-Nyamekye, 2014:60). This understanding, mirrors Allan's (1985) view that "a worldview is a general way of looking upon the universe and our relation to it, a general set of assumptions about the meaning of life, about what is important and about how things work". Awuah-Nyamekye (2014) further notes that the worldview of the Akan people is "the product of systematic reflections on phenomena and experiences that their forebears have bequeathed to them." Accordingly, the Akan people's worldview is conjectural, but instead of remaining as something that exists merely at the theoretical stage, it is demonstrated in real life through the people's culture. As Kalu rightly points out, the Akan indigenous cultural pattern is influenced by worldviews which serve as a reservoir of knowledge (Kalu, 2001:228). They are stored in myths, proverbs and folklores.

In the Akan worldview, the world comprises of the supernatural (or the spiritual) and the living (or the physical), with the former having control over the affairs of the latter. For human to enjoy the good things of life (such as fertility, bumper harvest, good health etc.) and avoid all the negative things of life (including sudden deaths, incurable diseases, recurring accidents etc),

they have to be able to comprehend the diverse constituents of both the spiritual and the physical aspects of the universe and how to relate to each. The Akan generally believe that there are evil spirits (Amoah, 1998) that can inflict bad luck on humanity and they must therefore seek protection from superior beings. Amoah thinks protection is sought in maintaining a harmonious relationship between humanity, nature and the spirits. This partly explains why their life and thinking are influenced by the supernatural. In this regard, Larbi (2002) posits that: "The Akan think that everything that happens to a human being has a religious interpretation. To them, behind the physical is the spiritual; behind the seen is the unseen. Every event here on earth is traceable to a supernatural source in the spirit realm. From the same source, therefore, lies the ultimate succour."

According to both Gyekye (1995) and Mbiti (1990), in the Akan conceptualization of the universe conceives that the universe is unitary, and it is essentially spiritual to the extent that there is continuous interaction between the spiritual world and human beings. Any attempt at making a distinction between the spiritual and the physical in the Akan thinking is likely to be met with mixed feelings, if not total disapproval. This is because the consciousness of the supernatural permeates all thoughts and actions. Gyekye accentuated that "what is primarily real is spiritual" (Gyekye, 1995:69). In Mbiti's opinion, the spiritual and the physical are "two dimensions of one and the same universe. These dimensions dovetail each other to the extent that at times and in places one is apparently more real than, but not exclusively of the other" (Mbiti, 1990:203).

Moreover, several scholars (Mbiti, 1990) have observed that religion is deeply rooted in all aspects of African life: their worldviews are underscored by a common system of religiousness. African societies, Kalu Ugbu (as quoted in Ogiezee, 2009:14) remarks, "[are] couched in religious, numinous

terms: creation was the act of a Supreme Being utilizing the services of subaltern gods." Accordingly, Mbiti observes: "Africans are notoriously religious and each people has its own religious system with a set of beliefs and practices. Religion permeates into all the departments of life so it is not easy or possible to isolate it [from other aspects of African society and culture]" (Mbiti, 1990:1).

A study of these religious systems is, therefore, a study of the peoples themselves in all the complexities of traditional and modern life. Consequently, the Akan worldview, one may argue, is underpinned by its indigenous religion. Elorm-Donkor's study of the African worldview confirms this assertion. He reveals: "In the traditional Akan community almost every communal event is connected with religion... [and] wellbeing in life is guaranteed by a congenial moral relationship between human and the spirit entities of their community. It is believed that when left on their own to provide for the spiritual, physical and psycho-social resources that they need for mastering their environment [including managing environmental problems], humans are found to be limited and inadequate. Therefore there is constant need for a moral relationship that is both interdependent and interconnected" (Elorm-Donkor, 2012:3-4).

Owing to the fact that the Akan worldview is underpinned by its indigenous religion, all aspects of creation are respected. According to Awuah-Nyamekye, within Akan societies, while all aspects of the universe are seen as God's creation and must be protected, elements of creation that serve as sources of sustenance for human life – trees, animals and rivers are given more attention (Awuah-Nyamekye, 2014:62). Similarly, Daneel and Ranger (as cited in Taringa, 2006:191-192) relate the environment-friendliness of the indigenous religion in the African worldview. They opine: "...Traditional African ecology... is inseparably linked with traditional religion.

Environmental protection is sanctioned by the creator God and the ancestors of the land" (Taringa, 2006). "African religious ideas were very much ideas about relationships, whether with other living people, or with spirits of the dead, or with animals, or with cleared land, or with the bush" (Ranger, 2008).

However, the introduction of Western education and religions (which are underpinned by Western worldviews) in Ghana may have had an effect on the worldviews of the Akan people of Ghana. Suggesting that the Akan worldview prior to their encounter with colonialism would not have been exactly as it is today, thereby affirming Hart's (2010) observation about worldview's "susceptibility to change." Nevertheless, one can still talk of a unique Akan worldview. This is because the core constituents of the traditional Akan worldview (including, the belief in the Supreme Being, cults associated with various divinities, nature spirits, rituals, ancestral spirits, a belief in magic and fear of witchcraft) still continue to influence behaviour. Moreover, some surveys among the Akan people have pointed out that, the encounter between Akan indigenous religion and culture and monotheistic religions like Christianity and Islam did not lead to a domination of the latter over the former. Acquah (2011) notes: "Although conversion of Akan indigenous religious adherents to these monotheistic religions was overwhelming in terms of numbers, these converts did not completely abandon or denounce their traditional religious beliefs and practices; they still served as important religious mediation for expressing their new faith. Their conversion to these monotheistic religions amounted to adding onto their old religion the relevant religious elements found in the new religions which served their present need in life."

Similarly, Shorter has contended that the African Christian does away with "remarkably little of his former non-Christian outlook" (Shorter, 1975:7). Furthermore, I

argue here that the influences of Western views on the Akan's worldview have implications to the management of their ecological issues. This is because people's worldviews influence their understanding and evaluation of things.

The Akan worldview is underpinned by its indigenous religion. I agree with Awuah-Nyamekye (2014) that the Akan people have a "religious worldview", just as Thomas rightly points out that "religion permeate every aspect of [the African's] life and shape how they perceive themselves and the world" (Thomas, 2015:42). This makes it very important to throw more light on some aspects of the religion of the Akan people.

The Akan Indigenous Religion comes under the bigger umbrella of the African Traditional Religions. African Traditional Religions, also referred to as African Indigenous Religions or African Ethnic Religions, is a term referring to a diversity of religions indigenous to the continent of Africa. Similar to ethnic religions in other parts of the world, African religious traditions are defined mainly along community lines. These traditional African religions also play a large part in the cultural understanding and awareness of the people of their communities.

Central to the Akan religious ideas is the strong belief in a community of spirits. These several spirits range from the Supreme Being or creator god (Nana Onyame/Onyankopon), gods/goddesses (Abosom) and the earth deity (Asaase Yaa) to the ancestral spirits (Nananom Nsamfo). Onyankopon refers to the supremacy of God. He is seen as the creator of the universe. This belief in Onyankopon as the creator can be argued to have ecological ramifications as it suggest that all creation (including trees, animals and rivers) was created by Onyankopon and humanity as stewards have the responsibility to protect and conserve the environment or nature. Agyarko (2013) recapitulates the influence of the

Akan concept of God (Onyankopon/Onyame) and its implications on the people's attitude towards creation thus:

All human and non-human relations are affected by the belief that we all belong together in God. Onyame is immediately present to each creature through their sunsum (spirit). This view of the immediacy of God to creatures has consequences for the way the Akan, at least theoretically, value and treat one another and other creatures. Onyame nti ("for the sake of God"), one acts or refrains from acting against another person or non-human forms of life. Asaase Yaa, the earth goddess, is next to Onyankopon and is responsible for fertility. In some sense, Asaase Yaa is also the "custodian of morality and social decorum, the traditional ethical code" (Okorocha, 1987:52).

Next to Asaase Yaa are the Nananom Nsamanfo (ancestral spirits), literally described as the "living dead". Though they are the departed members of the community, they are still considered to be living and believed to influence the lives of the living. Not every dead person is considered an ancestor in the Akan society. For one to qualify as an ancestor, the person needs to have a peaceful death (abodweewuo), must be a married person with children, and live an exemplary life etc. (Rattray, 1954; Opoku, 1978). The abosom (gods/goddesses) are another central element in Akan indigenous religion. These deities are believed to reside in natural substances such as rivers, trees, mountains, caves and animals. Awuah-Nyamekye's study of the Akan people of Berekum revealed that "all the deities in Berekum have particular animals or trees as taboos. These beliefs influence Berekum people's attitudes towards natural objects and the relationship between natural object and deities explains why contravening any of the taboos in relation to natural objects is a matter of concern to the entire community" (Awuah-Nyamekye, 2014:68–67). This may explain why in the Akan society most taboos are taken

seriously, as they are believed to have been imposed by traditional rulers and priests on behalf of the people and in the general interest of the community. Unlike ordinary wrongs, taboos are taken more seriously and the mmusu (serious sin) type of taboos may require blood sacrifices for the pacification and forgiveness of the gods and ancestors, who might, according to traditional belief, otherwise pour their wrath on the living in the form of epidemics, drought and infertility.

Religion, to the Akan, is generally perceived as a tool for survival and for enhancing life in its broad sense (Amoah, 1998). To be religious in the Akan worldview entails active participation in rituals such as sacrificing, praying and seeking esoteric knowledge from spirits as well as maintaining a good relationship with fellow human beings. Moreover, it involves soliciting the assistance of numerous spirits to overcome social problems and evil powers believed to exist in the world. More importantly, being religious is maintaining harmony not only with fellow human beings, but also with nature (including the environment) and the spirits.

TABOO AMONG THE AKANS

In African societies, taboo primarily serves the purpose of ritual protection or ritual hygiene. Ayegboyin and Jegede confirm the fact that taboo is embedded in the myths and religions of Africans and in most African countries and communities, taboos are numerous, they cover almost every aspect of Africans' life and they are taken seriously (Ayegboyin–Jegede, 2009:1). There are taboos associated with different initiations and celebrations such as childbirth, marriage, death and burial.

In his study of the Akan people, Gyekye (1995) points out that the closest equivalent to a taboo in the Akan are "akyiwade", i.e. that which is forbidden or prohibited, and "musuo". The later term is however

reserved for prohibitions against very serious or extraordinary moral evils such as murder, suicide, rape, incest and religious sacrilege. Therefore while all akyiwade are taboos, not all taboos are musuo. Among Akans, traditional rulers and chief priests are the custodians of taboos. The enforcement process of these taboos is in line with the oath Akans swear to the ancestors. The misuse of an oath is the transgression of an ethnic taboo. Taboos become the traditional commandments through which leaders are protected from social and spiritual ambivalences. By this, a taboo among the Akans is an obligation and not a choice.

Consequently, most taboos are taken seriously since they are believed to have been imposed by traditional rulers and priests on their behalf and in the general interest of the community. They may be promulgated and transmitted in the form of religious ordinances, creeds or vows. Since these taboo sanctions are believed to be instantaneous and “automatic”, unlike sanctions in other religions that have to wait till the end of life or stand to be mitigated by God’s mercy and forgiveness, most people will not intentionally violate them, even if they are uncertain of their metaphysical presuppositions. The sins or offences which are believed to be taboo, because punishments for them are automatic, carry their own deterrents with them and there is no doubt that most people refrain from committing them for fear of the more or less inevitable consequences (Ackah, 1988:99). As a result, the value of taboos as a source of moral guidance and motivation for social order cannot be dismissed theoretically (Osei, 2006).

Within some African societies (including the Akan), people are reserved to question or challenge taboos because they are embedded within their cultural and religious practices. When something is considered a taboo, it must not be talked about, done, mentioned, touched, or looked at (Madu, 2002:65). Thody (1997) identifies five categories of the “forbidden”: actions (do not

do it, be it, or indulge in it); nourishment (do not eat or drink); words and themes (do not say it and do not talk about it); ideas, books and pictures (do not think it, write it, paint it, print it or show it); and signs (do not make yourself look that). Therefore, taboo is a precautionary principle that represses open dialogue as it compels adherents to comply or face punishment, which could either be moral (weighs on the breaker’s conscience) or stigma (be subject of ridicule). The religious roots of taboo themes connote that: “...all prohibited acts or taboos are crimes in African traditional religion and any person committing any of them is regarded a criminal and is punishable. In traditional African society the sacred and the secular are inseparable... what religion forbids or condemns society also forbids and condemns.”

It is believed that among the Akan, breaking taboo results in either a punishment or suffering from bad conscience (e.g., feeling sick or guilty). It appears there is an inner force that comes into action. Violation may even end in a partial surrender to the taboo as Freud (1944, cited in Madu, 2002:65) wrote in his *Totem and Taboo*: “A person who breaks a taboo will be tabooed himself or herself, because he or she has the dangerous threat of luring others into following his or her example.”

As Thody (1997) rightly argues, taboos, unlike laws, are for the most part irrational and hard to defend on practical or humanitarian ground. Christianity and Islam, coupled with modernity, claim that taboos stem from myths that do not correspond to historical chronology and therefore, belief in the potency of taboo is tantamount to primitivism, backwardness and superstition. To obey a taboo is therefore considered absurd and incongruous with development. But taboos in Africa are truth forms that are independent of the confines of time. A taboo is sacred; the fact of its potency can be found only in the depth of the mind, where merely rational thought cannot penetrate

so as to discover its reality (Ayeboyin-Jegede, 2009).

Although taboos, especially in the context of African societies, are associated with the supernatural and religion and infringement results in an automatic penalty without human or divine mediation taboos are “overridable” (Ayeboyin-Jegede, 2009). This means they are not construed as absolute or eternal, and therefore unchanging, rules. Among the Akans for instance, this overridability of taboos is expressed in many ways. While it is (generally) a taboo to carry anything in a palm leaf basket to the king’s palace, it is also, emphatic that notwithstanding this prohibition, it is not a taboo to carry nuggets of gold in a palm leaf basket into the king’s palace (Ofosuhene, 2006). Taboos are therefore, over-ridable, since they permit reasonable exceptions as necessitated by special circumstances. Within Akan societies and using development as a benchmark, one may argue that some taboos are counter-productive since they do not support the well-being of the people concerned. Taboos that encourage cruel widowhood rites and those that place restriction on farming activities are dehumanizing and affect economic productivity respectively. No matter how unimportant or unreasonable taboos may appear to the modern mind in details, embedded in them are “germinant principles of social progress and moral order” and therefore “the cornerstone of the whole social order” (Cassier, 1992:106). Although Cassier saw taboos associated with African Traditional Religion (ATR) as “savage taboos” and so sidelined from moral discourse, since ATR is not considered among the major religions, my analysis in the following discussion will point out that, on the contrary, taboos associated with ATR are not savage as they have rational and scientific explanations and ethical values. Key among them is the significant role of taboos in Akan people’s indigenous ways of preserving the environment.

CONCLUSION

It is an undeniable fact that enormous pressure and influence had been brought to bear on the practices of taboos among Akans. Nevertheless, in the area of governance it is a feature which cannot be done away with. This is because when the elements are not adhered to, such as swearing, which is a means to obtain the authority of the people, would amount to a usurpation of the authority of the people and players in charge of governance cannot hold themselves as such.

REFERENCES

- Ackah, A. C (1988): *Akan Ethics. A Study of the Moral Ideas and the Moral Behaviour of the Akan Tribes of Ghana*. Ghana University Press, Accra.
- Acquah, Francis (2011): *Christian-Muslim Relations in Ghana from 1920 Through the Present*. Unpublished Doctoral Thesis, University of Exeter, London.
- Agyarko, Robert (2013): God of Life: Rethinking the Akan Christian Concept of God in the Light of the Ecological Crisis. *The Ecumenical Review*, Vol. 65, No. 1, <https://doi.org/10.1111/erev.12026>.
- Allan, Keith – Burrige, Kate (2006): *Forbidden Words. Taboo and the Censoring of Language*. Cambridge University Press, Cambridge, <https://doi.org/10.1017/cbo9780511617881>.
- Amoah, Elizabeth (1998): *African Indigenous Religions and Inter-Religious Relationship*. Mansfield College, Oxford.
- Aries, Philippe (1974): *Western Attitudes Towards Death. From the Middle-Ages to the Present*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Awuah-Nyamekye, Samuel (2014): *Managing the Environmental Crisis in Ghana. The role of African Traditional Religion and Culture with Special Reference to the Berekum Traditional Area*. Cambridge Scholars Publishing, Cambridge.
- Aye-Addo, Charles S. (2013): *Akan Christology. An Analysis of the Christologies of John Samuel Pobee and Kwame Bediako in Conversation with the Theology of Karl Barth*. Wipf and Stock Publishers, New York.
- Ayeboyin, Deji – Jegede, Charles (2009): Divinities. In: Asante, Molefi – Mazama, Ama (eds.): *Encyclopedia of African Religion*. Sage,

- Thousand Oaks, 210–213, <http://dx.doi.org/10.4135/9781412964623>.
- Barre, Rita – Grant, Miriam – Draper, Dianne (2009): The Role of Taboos in Conservation of Sacred Groves in Ghana's Tallensi-Nabdam District. *Social and Cultural Geography*, Vol. 10, No. 1, 25–39, <https://doi.org/10.1080/14649360802553194>.
- Brempong, Owusu (2006): Chieftaincy and Traditional Taboos. In: Odotei, Irene – Awedoba, Albert K. (eds.): *Chieftaincy In Ghana. Culture, Governance and Development*. Sub-Saharan Publishers, Legon.
- Busia, Kofi. A. (1968): *The Position of the Chief in the Modern Political System of Ashanti. A Study of the Influence of Contemporary Social Change on Ashanti Political Institution*. Frank Cass and Company Ltd., London.
- Cassirer, Ernst (1972): *An Essay on Man*. Yale University Press, New Haven.
- Chemhuru, Munamoto – Masaka, Dennis (2010): Taboos as Sources of Shona People's Environmental Ethics. *Journal of Sustainable Development in Africa*, Vol. 12, No. 7, 121–133.
- Crawhall, Nigel (2006): *Indigenous Peoples' in Africa*. Occasional Paper 03/2007, Norwegian Church Aid, Oslo.
- Crystal, David (1995): *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Durkheim, Emile (1982): *The Elementary Forms of Religious Life*. George Allen & Unwin, London.
- Douglas, Mary (1966): *Purity and Danger. An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. Routledge, New York.
- Elorm-Donkor, Lord (2012): African Worldview and Christian Pneumatology: Divergences and Convergence. *Didache Faithful Teaching*, Vol. 12, No. 1.
- Fisher, Robert B. (1997): *West African Religious Traditions*. Orbis Books, New York.
- Freud, Sigmund (1913): *Totem and Taboo*. Moffat, Yard & Co., New York.
- Gorer, Geoffrey (1965): *Death, Grief, and Mourning in Contemporary Britain*. Cresset, London.
- Gyekye, Kwame (1995): *An Essay on African Philosophical Thought. The Akan Conceptual Scheme*. Temple University Press, Philadelphia.
- Haralambos, Michael – Holborn, Martin (2000). *Sociology. Themes and Perspectives*. Collins, London.
- Hart, Michael A. (2010): Indigenous Worldviews, Knowledge, and Research: The Development of an Indigenous Research Paradigm. *Journal of Indigenous Voices in Social Work*, Vol. 1, No. 1.
- Holden, Lynn (2000): *Encyclopedia of Taboos*. ABC CLIO Ltd, Oxford.
- Kalu, Ogbu U. (2001): The Sacred Egg: Worldview, Ecology, and Development in West Africa. In: Grim, John A. (ed.): *Indigenous Tradition and Ecology*. Harvard University Press, Cambridge, 226–248.
- Kingsbury, Benedict (1998): "Indigenous Peoples" in International Law: A Constructivist Approach to the Asian Controversy. *The American Journal of International Law*, Vol. 92, No. 3, 414–457, <https://doi.org/10.2307/2997916>.
- Larbi, Emmanuel K. (2002): The Nature of Continuity and Discontinuity of Ghanaian Pentecostal Concept of Salvation in African Cosmology. *Asian Journal of Pentecostal Studies*, Vol. 5, No. 1, 87–106.
- Levine, Michael (1986): The Subject is Taboo. *Modern Language Notes*, Vol. 101, No. 5, 977–1002, <https://doi.org/10.2307/2905707>.
- Madu, Sylvester N. (2002): Health Complaints of High School Students in the Northern Province and Taboo Themes in their Families. *South African Journal of Education*, Vol. 22, No. 1, 65–69.
- Manyike, R. W. – Evans, A. C. (1998): Attitudes of University of Venda Students Towards Mental Illness: Western or African. In: Madu, Sylvester et al. (eds.): *In Quest for Psychotherapy for Modern Africa South Africa*. University of the North Press, South Africa, 220–234.
- Mattias, Ahrén (2007): The UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples. How Was It Adopted and Why Is It Significant? *Gáldu Čála*, No. 4, 1–139.
- Mbiti, John S. (1990): *African Religions and Philosophy*. Heinemann, Oxford, Portsmouth.
- Minde, Henry (2008): *Indigenous Peoples. Self-determination, Knowledge, Indigeneity*. Eburon, Delft.
- Ofosuhene, K. Godwin (2006): *The Concept of God in the Traditional Religion of Akan and Ewe Ethnic Groups Compare to the Bible*. www.academia.edu/1964497/The_Concept_of_God_in_the_Traditional_Religion_of_the_Akan_and_Ewe_Ethnic_Groups_Compared_the_Bible.
- Okorocho, Cyril C. (1987): *The Meaning of Religious Conversion in Africa: The Case of the Igbo of Nigeria*. Gower, Brookfield.
- Ogiozee, Olena P. (2009): *The Value of the Continuity between African and Old Testament Worldviews*. ProQuest LLC.
- Omobola, Odejobi C. (2013): An Overview of Taboo and Superstition among the Yoruba of Sou-

- thwest of Nigeria. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vol. 4, No. 2, <https://doi.org/10.5901/mjss.2013.v4n2p221>.
- Olowu, Dele – Sako, Soumana (eds.) (2002): *Better Governance and Public Policy. Capacity Building and Democratic Renewal in Africa*. Kumarian Press, Bloomfield.
- Osei, Joseph (2006). *The Value of African Taboos for Biodiversity and Sustainable Development*. www.researchgate.net/publication/265194890_The_Value_of_African_Taboos_for_Biodiversity_and_Sustainable_Development.
- Opoku, Kofi A. (1978): *West African Traditional Religion*. FEP International Limited, Ghana.
- Parrinder, Geoffrey (1969): *Religion in Africa*. Praeger Publishers, New York.
- Pobee, John S. (1979): *Towards an African Theology*. Abingdon, Nashville.
- Ranger, Terence (2008): *Evangelical Christianity and Democracy in Africa*. Oxford University Press, New York.
- Rattray, Robert S. (1954): *Religion and Art in Ashanti*. Oxford University Press, London.
- Schwartz, John (2009): Two German Killers Demanding Anonymity Sue Wikipedia's Parent. *The New York Times*, 12 November, www.nytimes.com/2009/11/13/us/13wiki.html?_r=1.
- Steiner, Franz (1956): *Taboo*. Cohen & West Ltd., London.
- Stewart-Harawira, Makere (2005): *The New Imperial Order. Indigenous Responses to Globalization*. Huia Publishers, New Zealand.
- Shorter, Aylward (1975): *African Christian Theology*. Geoffrey Chapman, London.
- Taringa, Nisbert (2006): How Environmental is African Traditional Religion? *Exchange*, Volume 35, No. 2, 191–214, <https://doi.org/10.1163/157254306776525672>.
- Thody, Philip (1997): *Don't Do It! A Dictionary of the Forbidden*. St. Martin's Press, New York.
- Thomas, Douglas E. (2015): *African Traditional Religion in the Modern World*. McFarland, Jefferson, NC.
- Toledo, Victor M. (2000): Indigenous Knowledge on Soils: An Ethnoecological Conceptualization. In: Barrera-Bassols, Narciso – Zinck, Alfred (eds.): *Ethnopedology in a Worldwide Perspective. An Annotated Bibliography*. ITC Publication, Enschede.

Balázs Simó

The Need For Utilising the Potential of the Hungarian Development Agencies

SUMMARY

Even though the regional development agencies have been an essential tool in the territorial development policy in the past seven decades, the changing paradigm of the European regional policy is questioning the need of traditional tools. Countries like Hungary have already decided to run the 2014-2020 EU budgetary period in a new institutionalized setup. This study attempts to highlight the historical adaptation of development institutions and points out that in a knowledge-based economy only those governments are able to boost competitiveness and the absorption rate which have institutions enabling adaptability and knowledge transfer.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: O18, P25, R11

Keywords: development agencies, territorial development, European regional policy, competitiveness

INTRODUCTION

After WW2, the democratic countries of Europe became part of an economic transformation, mainly characterized by market orientation and the liberalization of inter-

national trade. Globalisation very soon highlighted the importance of the territorial systems in production. It became obvious that some territories had the potential to exploit on a higher extent the advantages of the forming structures. As the central and territorial administrations started to focus on support to entrepreneurs, the link between public and the private spheres grew tighter. As the new area of expertise was evolving, research soon started in relation to the institutions that were supposed to implement the territorial policies. The governments of the developed countries, the European Communities, also encouraged the capacity building between the member states. Territorial development agencies (TDAs) were brought into the focus of the new studies on the institutional side of territorial development. Since the 1960's these organisations have become a fundamental part of the European territorial development systems. As a consequence, TDAs' portfolios and their instruments were constantly broadened throughout the decades and they served as the best institutional practice for candidate countries. TDAs, especially in relation to the disbursement of EU funds, had also become part of the enlargement negotiations. Of all

BALÁZS SIMÓ, senior advisor, Ministry of National Development, Hungarian Development Center (simo.balazs.mate@gmail.com).

the enlargement rounds, negotiations with the post-socialist countries were the most challenging for all sides. At the beginning of the 1990's, these states had to set up a legal framework and the operating structures for liberal democracies and for a free market on the ruins of socialist regimes. The change of regime also widened the gap between the territories. Therefore, and also to fulfil the EU requirements, these candidate countries started to be increasingly committed to the territorial development approach. But the establishment of Hungarian RDAs and the legal background of their operation was hindered. As Pálné Kovács (2003) stressed already before the EU accession, the inadvertent law and the unstable financial background of the institutions were barriers to the capacity building of the Hungarian Regional Development Agencies. In spite of all the hardships regarding their establishment, the Hungarian Regional Development Agencies were active contributors to the territorial development already in the EU budgetary period of 2004–2006. Besides the promising existence of the agencies, by the end of the period Sárközy (2006) warned that if the overall reform of the public sector did not take place, Hungary would lose its chances to catch up with the more developed countries. The reform also supposed to include the settlement of an adequately regulated and financed institutional system for territorial development. Finally in 2011 the cabinet decided to modify Act XXI on Regional Development and Regional planning. RDAs, which had operated as intermediate bodies (IBs) in the Regional Operational Programmes throughout the EU financing period 2007–2013, were abolished. In the meantime, for the next programming period (2014–2020) the Hungarian State Treasury has the same tasks regarding the EU funds management. The modification also affected the territorial development policy: the legitimate counties became solely responsible instead of the planning regions. Their municipalities have

already begun to set up their own agencies, mainly by utilizing some of the remaining resources of RDAs that they used to own. Cities having a county status also started to rapidly build such capacities as well, so the question arises: development agencies still have the potential to serve as the operative backbone of territorial development to enhance competitiveness in the future? To answer these questions, the territorial agencies' history and adaptability to the knowledge-based economy have to be studied. Highlighting the constant evolution of TDAs might bring us closer to the streamlining proposals regarding the operative part of the institutional system of Hungarian territorial development.

TDAs' ADAPTATION AND EVOLUTION

As national governments tried to counterbalance the widening of territorial gaps during the 1960's in democratic countries, territorial governance had evolved as a new discipline. In the traditional approach, public institutions' decision-making simply could not keep pace with the needs. As a result, the resolutions were made late and the policies were unable to reach their targets. These failures had their negative impacts on all those stakeholders whose competitiveness and production processes largely depended on the territorial infrastructure and the overall development stage of the local logistics. In order to meet the challenges, new governing methods and techniques, ways of exercising power had to be put in practice. Public institutions were expected to serve as an interface besides the fulfilment of their regulatory roles. The above-mentioned evolution procedure took decades. *Tables 1* and *2* demonstrate the phases of development, and the organisational and institutional models.

As an outcome, New Public Management (NPM) and then the New Public Governance (NPG) gradually gained influence over traditional public administration in the 1990's (Osborne, 2010). The tradi-

Table 1: Three phases of development and the organisational models

	1950's	1970's	1990's
Organisational paradigms	Fordism	individual entrepreneurship customer orientation	integrated systems just in time
Production units	large firms	small firms	networks
Organisational objectives	Growth	value of differences	put order in heterogeneity
Performance criteria	production costs	quality of products	time of processes
Factors of competitiveness	economies of scale	flexibility and in house product and process innovation	synergy, networking organisational innovation

Source: Cappellin, 1996:9

Table 2: Three phases in development and institutional models

	1950's	1970's	1990's
Institutional models	Centralism	territorial autonomy self-centred federalism	networks of contracts cooperative federalism
Principles of interdependence	hierarchical coordination	principal of subsidiary	principle of cooperation
Role of public actors	public ownership interventionism	legislative regulation jurisdictional activity promote the actors	integration collective entrepreneurship

Source: Cappellin, 1996:9

tional approach was replaced by the territorial one, new development policies emerged to meet the challenges of the backward territories. Table 3 indicates the distinction between the policies of the traditional and the territorial one followed in the 90s.

The very first TDAs were established in the 1950's in the developed countries. Halkier and Danson (Halkier-Danson, 1995:41) highlighted the most important advantages of these institutions from the very beginning. They could be characterized with flexibly approach to the local needs and challenges. In the meantime, they had the possibility to strive for the achievement of the public goals in a manner that was previously only known in the

private sector. As they were locally based, the agencies proved to be much more capable of dealing with the specific challenges of the territorial units. The bottom-up approach also required staff that did not only have a business view but was also capable of working together with the stakeholders of the different branches of the economy (Halkier-Danson, 1995:41). From the start TDAs could exploit the endogenous potential of the territories. Instead of the equalization mechanisms, they rather focused on the investment promotion. In the case of the backward regions the shortage of capital, resources and the market failures were named as the most crucial factors. So the economic poli-

Table 3: Traditional and territorial policies of backward regions

	Traditional	Territorial
Challenges	lack of capital	lack of entrepreneur
	lack of qualified labour	inadequate innovation
	exploiting the potential of economies of scale	lack of internationalization
		lack of specific know-how
Strategies	territorial policies as a protection against the international competition	market-orientated territorial policies
	equalizing state interventions for backward territories	efficiency based on territorial policies
Goals	guarantee of price competition	lowering transaction costs
	lowering production costs	lowering adaptation costs
Tools	subsidies for companies	services supporting production processes
	direct transfer to households	territorial policy
		Inter-territorial cooperation
Effects	no room for self-sustaining development	self-sustaining development
	growing dependence	international competition

Source: Cappellin, 1996

cies also tried to reflect and mitigate these type of challenges. Interventions were made to decrease the cost of production, which was looked upon as a barrier to the flow of the capital into the region. In most cases industrial sites were established by direct state subsidies. The enhancement of economic activity was measured mainly by aggregated indicators. But the growing inefficiency of the traditional development policies gave room to new regional development theories. Soon low unemployment rate became the final goal to achieve by increase in productivity, liquidity and the volume of exports. New firms had to be established and the competitiveness and export activity of the existing ones had to be improved. So TDAs had to create their own sophisticated tools to fulfil their role and become capable of carrying out discretionary proactive activities. Due to the above-mentioned operational freedom, agencies first became supplementary and then inevi-

table parts of governments' development activities (Danson et al., 1998:17–21). Besides centrally delegated tasks, TDAs started to carry out new activities: cross-border activities, among other soft measures (e.g. consultancy) also enjoyed bigger emphasis. In the meantime they became increasingly eager to take territorial coordinative and facilitator roles. In addition to the institutions and their methods, the available funds also evolved. Instead of one-sided direct grant-type tools, new funds emerged in the areas of R&D, innovation, internationalization, infrastructure and SME development. *Table 4* demonstrates the fundamental policy differences between the central bodies and TDAs, while *Table 5* illustrates agency tools.

Since the 1990's it has been no longer sufficient to take part in planning, enhance networking and increase the overall volume of the incoming FDI to the territory. The follow-up activities have become especially important for backward regions, as the first

Table 4: Territorial policy approach to the central bodies and TDAs'

	Central	TDA
Organisation	central	territorial
	central government organ	quasi-independent organisation
	bureaucratic	market-based
	general qualification	specific knowledge
Operational freedom	restricted	arm's length independence
Economic goal	Inter-territorial inequality	Inter-territorial competitiveness
	growth in the national economy	growth in territorial economy
	redistribution of growth	endogenous/imported growth
Operating method	non-selective	selective
	automatic/discretionary	directional
	reactive	proactive
Policy tools	bureaucratic regulation	financial incentives
	financial incentives	consultancy
	consultancy	public actions
	public actions	

Source: Danson et al., 1998

Table 5: Tools used by TDAs

Categories	Tools	
	Traditional	Territorial
Policy tools	consultancy	
	fund disbursement	
	infrastructural development	
Consultancy		production
		market environment
	grants	
		general business
	internationalization	
Financing		financial tools
	own call for proposals	
	other	
Infrastructure development		training
		establishment of industrial parks
	traditional industrial development	

Source: Halkier-Danson, 1996:13–16

investment cannot guarantee repeated FDI transfers. Such risks were especially relevant in relation to innovative companies, which considered the networking capacity of local suppliers, public organisations and labour much more important than a one-time state subsidy. Actions such as improving the infrastructure of vocational training became increasingly important. In many places the agencies established associations which gave the opportunity to the local suppliers to take the next steps with large firms in the improvement of logistics solutions or quality management (Cooke, 1992:375–377). As a consequence of these trends, TDAs started to integrate into the local systems as new coordinators. The institutions enhanced the learning process generated by the simultaneous cooperation and competition of companies. So the general added value of the agencies could be characterized by more of a broker nature. Certainly, this meant much more than advocating “buy local”. The enhancement and encouragement of spreading the new technologies had become a typical and new service of TDAs. The most promising companies undertook to carry out technological audits, which pointed out the strengths and weaknesses (Miles–Tully, 2007:855–866). The same goals were behind the establishments of the different technological clubs, which were supposed to facilitate the integration of technological inventions. The adaptation processes were also assisted by the different consortiums

established in the field of training and education for SMEs. Thus over the decades the focus slowly shifted from direct investments to the creation of the required framework for the improvement of local marketing, research, operative and management skills (Macleod–Jones, 1999:575–605). Besides the above-mentioned activities, agencies also undertook the management of the grant distribution. In the oldest EU member states they were trusted to manage regional operational programmes co-financed by the European Union.

By the 21st century the accumulation of knowledge in an organisation and its flow inside or outside territorial units had dramatically changed. As a result the access for information and knowledge has become the driving factor of competitiveness. This trend constantly overrules the previous theories on the utilization of the endogenous potential of the different territories (Crevoisier–Jeannerat, 2009:1223–1232). *Table 6* illustrates the paradigm change in the European regional policy.

The new challenges posed by the local and global environment questioned the very concepts of territorial development and TDAs (Cooke–Laurentis, 2010:1–26). In the near future geographical units will be able to improve their competitiveness if they are able not only to mobilize, but also to combine and develop the knowledge obtained and internalized. *Table 7* shows the conversion to a knowledge-based paradigm.

Table 6: Changing paradigm in the European regional policy

Dimension	Industrial-economic paradigm	Knowledge-based economic paradigm
Territorial governance	territory appointed for investment	multi-layer, bottom-up approach
Strategy	growth generated by investment into private companies	growth by new economic activities thank to the increased knowledge and networking schemes
Tools	financial	information, organisations

Source: Halkier et al., 2012:25

Table 7: Conversion to the knowledge-based paradigm

	'90TIES	New paradigm: territorial knowledge dynamics
Unit of change	Innovation	Knowledge dynamics
Mobilisation of new knowledge	Pointwise (technological trajectory)	Continuous
Articulation of knowledge	Accumulation	Combination
Territorial focus	Territorial division of activities and labour	Multi-locational knowledge networks
Territorial governance	Territorial coherence for creating and using the knowledge (clusters)	Capability of taking part in the mobilisation of the multi-locational dynamics of knowledge transfer by acquiring the adequate capacities

Source: Halkier et al., 2012:206–211

So the current challenge to establish and maintain institutions which possess the tools. TDAs seem a good basis for acquiring new sets of tools because they already have a kind of coordinating capability that enables them to deal with complex problems. As Strambach stresses (Strambach, 2008:152–174), constantly changing knowledge is the source of innovation. He points out their direct interrelationship and stresses the importance of taking it into consideration in territorial policy and in the development of the institutional system. The combinative nature of knowledge and innovation requires the presence of institutions which can guarantee cross-sectoral connectivity. Governments and the agencies have to play a key role in the establishment and maintenance of such links. Halkier also highlights the trend that agency portfolios earmarked for grant or fund management are shrinking in comparison to the delivery of their institutional and informational service resources. These trends evidence the future need of sufficiently financed and politically sponsored territorial development agencies. The new services are provided by easily adapting agencies, constantly upgrading their HR and techni-

cal resources to be able to maintain their territorial, national and international channels. The new generation of TDAs in the developed countries are already evolving.

SUMMARY

Countries like Hungary have recently reacted to the new challenges with the restructuring of the development institutional system. Besides the abolishment of RDAs, the Managing Authority of the Territorial Operational Programme, which are the most important units of the EU fund management system, were integrated into the line ministry (Ministry of National Economy). The intermediary body role of RDAs are being fulfilled now by the Hungarian State Treasury and the tasks of territorial development have been delegated to the counties. Their municipalities have already begun to set up their own agencies, mainly by utilizing some of the remaining resources of RDAs that they used to own. Cities having a county status started to rapidly build such capacities as well. Coordination between the different actors (ministries, counties, cities) and their institutions will be crucially important since new set up of

funding schemes are on the way as the start of the new budgetary period is approaching (after 2020). In the next EU financing period the fine tuning of the Cohesion Policy may be expected, and the overall budget may be cut to the tune of 20 per cent. The common budget is expected to shrink partly due to the Brexit and partly because the EU will have to spend more on issues like migration and the common security and defence policy (European Commission, 2017). Funds may be cut by as much as EUR 10 billion. As the Common Agricultural Policy and the Cohesion Policy are the areas easiest to withdraw funds from, EUR 10 billion may be quite a substantial loss in comparison to the EUR 350 billion overall Cohesion Policy budget. So far the member states have shown little inclination to raise their contributions to the budget for the next period. But besides the change in the amount of the available funds, the rules of their use and their qualitative measures are just as important issues, as part of the funds are managed through national systems and management is delegated to the Managing Authorities and Intermediate Bodies. The rest of the budget, called direct funds, is managed by the Services of the European Commission, and the applicants submit their proposals directly to its units. In the previous case there are the national operational programmes (like the Territorial Operational Programme). Their budgets are decided on an EU level as part of national envelopes. In the case of direct funds, budgets are not broken down into national sub-budgets. The amount of funds allocated to each applicant is revealed in the periods of calls for proposals. The Commission and the more developed member states intend to raise the ratio of direct funding in the upcoming period. This scenario will fit into the current trend because the proportion of direct funds in the 2000–2006 period was only 6.8 per cent, while in the current one (2014–2020) it is already 13.1 per cent. The third crucial aspect is the

quality issues of the funds. So far the biggest part of the Cohesion Funds were used in a non-refundable form. From budgetary period to budgetary period the refundable ones gained territory and this trend can be expected in the next period as well. These types of tools are mainly credits, guarantees and venture capital. So not only the expected amount of the EU funds, but the growing proportion of the refundable funds will also reduce the room for manoeuvre for the future Hungarian government as well. Because it cannot be expected that the state budget will be able to counter balance the loss of the EU's national envelope and neither that the Hungarian applicants will have a higher success rate in comparison with the ones applying from the old member states for the direct funds. Also the usage of the refundable funds require such projects and investments which are highly sustainable from the business and finance point of view. These developments will need to bring such a real added value which assume a kind of territorial development system that is compatible with both central and local level. So it is in Hungary's highest interest to run a territorial development system where central and local actors can design and implement integrated development strategies, built on the social, environmental and economic strength or "assets" rather than compensating for specific territorial problems. These approaches will have an added value to the national and territorial programmes. Compared to other classical local approaches, the stakeholders who were passive "beneficiaries" of a policy become active partners and drivers of its development. For these types of new actions cooperation between the Hungarian central government, the counties and the big cities are more important than before. Trimming interoperability via such operative organs as the State Treasury and agencies of the counties and cities are essential to be more competitive by mobilizing the resources and competencies.

REFERENCES

- Cappellin, Riccardo (1996): *Federalism and the Network Paradigm: Guidelines for a New Approach in National Regional Policy*. 36th European Congress, 26-30 August, European Regional Science Association, Zürich.
- Cooke, Philip (1992): Regional Innovation Systems: Competitive Regulation in the New Europe. *Geoforum*, Vol. 23, No. 3, 365–382, [https://doi.org/10.1016/0016-7185\(92\)90048-9](https://doi.org/10.1016/0016-7185(92)90048-9).
- Cooke, Philip – De Laurentis, Clara (2010): Trends and Drivers of Knowledge Economy. In: Cooke, Philip et al. (ed.): *Platforms of Innovation. Dynamics of New Industrial Knowledge Flows*. Edward Elgar, London.
- Crevoisier, Olivier – Jeannerat, Hugues (2009): Territorial Knowledge Dynamics: From the Proximity Paradigm to Multi-Location Milieus. *European Planning Studies*, Vol. 17, No. 8, 1223–1241, <https://doi.org/10.1080/09654310902978231>.
- Danson, Mike – Halkier, Henrik – Damborg, Charlotte (1998): Regional Development Agencies in Europe. An Introduction and Framework for Analysis. In: Halkier, Henrik et al. (eds.): *Regional Development Agencies in Europe*. Jessica Kingsley Publisher, London.
- European Commission (2017): *An EU budget fit for tomorrow: Commission opens debate on future of EU finances*. European Commission, Brussels, http://europa.eu/rapid/press-release_IP-17-1795_en.htm.
- Halkier, Henrik – Danson, Mike (1995): Regional Development Agencies in Europe: A Preliminary Framework for Analysis. A Regional Futures: Past and Present, East and West. Göteborg, 6–9. May. In: Bellini, Nicola et al. (eds.): *Regional Development Agencies: the Next Generation?* Routledge, New York, <https://doi.org/10.4324/9780203107027>.
- Halkier, Henrik – Danson, Mike – Bellini, Nicola (2012): Regional Development Agencies: Towards a New Generation? In: Bellini, Nicola et al. (eds.): *Regional Development Agencies: The Next Generation?* Routledge, Abingdon.
- MacLeod, Gordon – Jones, Martin (1999): Reregulating a Regional Rustbelt: Institutional Fixes, Entrepreneurial Discourse, and 'Politics of Representation'. *Environment and Planning D*, Vol. 17, No. 5, <https://doi.org/10.1068/d170575>.
- Miles, Nicholas – Tully, Janet M. (2007): RDA policy to tackle economic exclusion? The role of social capital in distressed communities. *Regional Studies*, Vol. 41, No. 6, 855–866, <https://doi.org/10.1080/00343400601120312>.
- Osborne, Stephen (ed.) (2010): *The New Public Governance? Emerging Perspectives on the Theory and Practice of Public Governance*. Routledge, London – New York, <https://doi.org/10.4324/9780203861684>.
- Pálné Kovács Ilona (2003): *A területfejlesztés irányítása*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs.
- Sárközy Tamás (2006): A kormányzás modernizálásáról. *Mozgó Világ*, 32. évf., 8. sz.
- Strambach, Simone (2008): Knowledge-Intensive Business Service (KIBS) As Drivers of Multilevel Knowledge Dynamics. *International Journal Services Technology and Management*, Vol. 10, No. 2–4, <https://doi.org/10.1504/IJSTM.2008.022117>.

*Ghazala Othman–Zoltán Szira–
Erika Varga–Hani Alghamdi*

The Complexity of Crude Oil Prices

SUMMARY

Energy is essential for life and vital for development. Affordable energy directly contributes to reducing poverty and improving productivity and the quality of life. This paper discusses three groups of factors that affecting crude oil prices.

Journal of Economic Literature (JEL) codes:
D84, L71, Q31, Q41

Keywords: oil price, consumption, market changes, price fluctuation

INTRODUCTION

According to many researchers, the correlation between supply and demand was the main factor driving oil price fluctuations in 20th century. For some time after the end of the Gulf War in 1991, oil prices remained relatively stable around USD 20 per barrel. A minor decline caused by the Asian economic crisis was recorded in 1997-1999, but after the US economy recovered from the 9/11 attacks in 2001, the price of oil started to dramatically rise.

Initially, price growth was attributed to fundamental factors such as production cuts by OPEC against steadily rising global demand in both developed and developing countries. According to EIA (2017), oil demand in China alone grew by 15% in 2004. However, according to the same source, global growth in consumption was gradual throughout the entire period analysed and did not exceed production increase. Kaufmann (2011) emphasizes that even though the volume of production did not change dramatically, increase in oil prices could still be caused by supply-side fundamentals. Non-OPEC countries are usually seen as price takers in oil production, and OPEC states follow some form of a strategic behaviour. This means that an unexpected change in the market share of OPEC producers can generate a supply shock. According to Kaufmann (2011), this is exactly what happened in 2004, when a decade-long steady growth in non-OPEC production was over and was compensated by growth in OPEC production.

GHAZALA OTHMAN, PhD candidate, Szent István University (omrawasi@yahoo.com), DR ZOLTÁN SZIRA PhD, associate professor, Szent István University (szira.zoltan@gtk.szie.hu), DR ERIKA VARGA PhD, associate professor, Szent István University (varga.erika@gtk.szie.hu), HANI ALGHAMDI PhD, student, Szent István University.

RESULTS

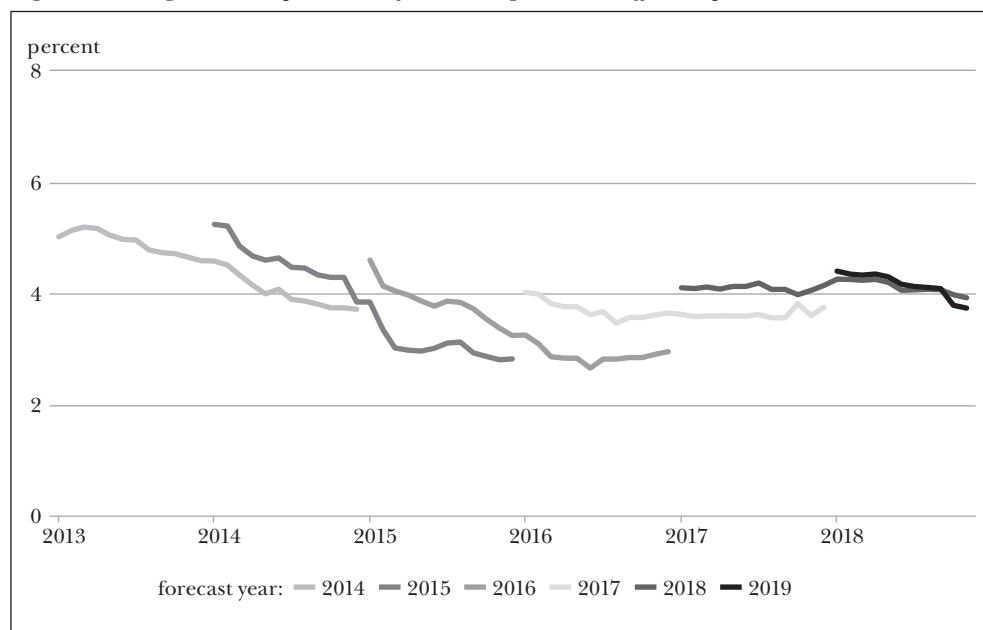
Supply-demand fundamentals

The structural conditions in a country's economy influence correlation between oil prices and economic growth. In developing countries a higher ratio of the economy comprised manufacturing industries, which are more energy intensive than services. Although the amount of oil used for transportation usually represents a smaller share in the total oil consumption in non-OECD countries, it tends to increase rapidly, as expanding economies increase the need to move goods and people. The per capita vehicle ownership also correlates highly with rising incomes and has considerable room to grow in non-OECD countries. For these reasons, non-OECD economic growth rates tend to be an important factor affecting oil prices. As a result of China's strong economic growth, it has become the largest energy consumer and the second larg-

est oil consumer in the world. In addition, China's rising oil consumption has been a major contributor to incremental growth in worldwide oil consumption. EIA predicts that virtually all the net increase in oil consumption in the next 25 years will come from non-OECD countries.

While oil consumption is primarily related to the current economic activity, changes in the outlook for future economic conditions can also have an immediate impact on oil prices. An improvement in the economic outlook tends to increase the chance of future tightening in the oil markets, which in turn results in higher expected future oil prices. This change in expectations is then reflected in higher oil futures prices. Rise in futures prices increases the incentive to hold inventories, which in turn decreases the available current supply and tends to raise current prices. Figure 1 shows how the projections of economic growth in non-OECD countries have changed over time for various forecast years. Estimates

Figure 1: Changes in the expectations of economic growth can affect oil prices

Source: EIA, 2017

of economic growth for 2008 fell as the year progressed (as did oil prices), and growth estimates for 2009 increased steadily throughout the year (as did oil prices).

Speculation

Market participants not only buy and sell physical quantities of oil, but also trade contracts for the future delivery of oil and other energy derivatives. One of the roles of futures markets is price discovery, and as such, these markets play a role in influencing oil prices.

Oil market trading activity involves a range of participants with motivations that vary, even within an individual participant. Some, such as oil producers and airlines, have a significant commercial exposure to changes in the price of oil and petroleum-based fuels, and may seek to hedge their risks by buying and selling energy derivatives. For example, an airline may want to buy futures or options in order to avoid the possibility that its future fuel costs will rise above a certain level, while an oil producer may want to sell futures in order to lock in a price for its future output.

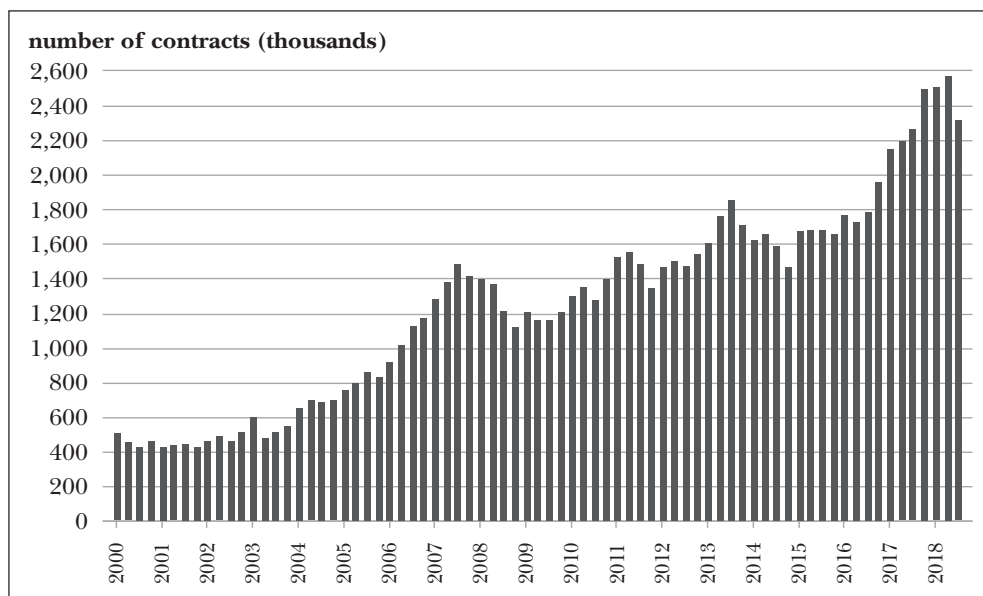
In recent years, investors have also shown interest in adding energy and other commodities as alternatives to equity and bond investments to diversify their portfolios or to hedge inflation risks. Every transaction must involve both a buyer and a seller, and the desired “long” buyer and “short” seller positions of those with direct commercial interests in the oil market do not necessarily equal each other. Banks, hedge funds, and other “non-commercial” investors can add liquidity to futures and derivative markets by taking the other side of transactions with commercial participants. On the other hand, concerns have been raised that non-commercial commodity trading and investment may “use up” liquidity and amplify price movements, particularly at times when a momentum runs strongly in a particular direction.

Activity in commodity exchange contracts has risen in recent years. One measure of activity in futures markets is open interest on exchanges, which indicates the number of contracts in a trading session that have not been settled or closed. Open interest on exchange-traded crude oil futures contracts increased substantially over the past decade, as measured by the New York Mercantile Exchange (NYMEX), the main commodities exchange for energy products in the United States. Both commercial participants (those that have a direct interest in physical oil production, consumption, or trade) and non-commercial investors (money managers and funds that are interested in trading contracts for investment and diversification purposes) have shown increased trading activity.

Care must be taken in interpreting these data, however, because the vast majority of positions are held in the less transparent over-the-counter (OTC) market rather than on stock exchanges. In addition to futures contracts, another way for market participants to invest in crude oil is through the buying and selling of options contracts. Options allow for investment exposure with limited potential for losses and provide an insurance-like instrument against adverse commodity price movements. Figure 2 shows the quarterly average of the number of outstanding oil futures contracts at the end of each NYMEX trading day. Trading in oil futures increased substantially with increase in crude oil as investment between 2003 and 2007.

The strong world economy between 2003 and 2007 with an average global growth rate of almost 5% (IMF) resulted in excess global liquidity and a subsequent boom in financial markets. Numerous new financial derivatives were created, and large amounts of speculative funds were invested in crude oil futures. New actors appeared on the crude oil market, taking long positions on futures contracts to profit from price fluctuations rather than hedging the risk of physical commodity prices. The role

Figure 2: Open interest growth in crude oil futures exchanges

Source: EIA, 2017

f extrapolative expectations in oil price rise was described by Masters (2008) and empirically confirmed by (Cifarelli-Paladino, 2009). Crude oil markets are beginning to show new features, they are now increasingly interrelated with other financial markets, such as the exchange rate market, stock markets and the futures market (Fan-Xu, 2011). Oil is traded globally in US dollars and is closely tied to its value. Based on this, Bhar and Malliaris (2011) argue that depreciation in the US dollar is one of the factors causing increase in oil prices, as oil suppliers demand their compensation for the declining value of this currency.

Fan and Xu (2011) identify the “bubble accumulation” period between March 2004 and June 2008, when vast amounts of global hedge funds started to pour money into the energy futures market, which thus promoted the forming of commodity price bubbles, especially in oil futures market. Despite a delicate balance, the supply and demand fundamentals did not seem to be important driving forces affecting crude

oil price changes. This is in line with Kaufmann and Ullman (2009), who assumed that the oil market might have undergone structural changes in September 2004.

June 2008 was marked by another structural break. Influenced by the 2008 financial crisis and global liquidity shortage, oil positions were rapidly closed, investment funds started to withdraw from oil futures markets, and the price of crude oil crashed. During this time, speculation was not driving force of crude oil prices anymore, and role of economic fundamentals was re-established.

During the global financial crisis (2008-2009), markets saw a dramatic increase in the correlation between crude oil and other commodities, as demand decreased for raw materials. However, both before and after the world economic slowdown, there were observable increases in the correlations between commodity prices. At the same time as this rise in correlations was a rise in interest in general commodity exposure. A growing number of investors were exposed to risk in commodities by investing in index-funds

market instruments that pose exposure to commodity baskets. These index funds usually establish shares in various energy and other commodities to provide diversity across a range of commodities. Exchange traded funds (ETFs), bought and sold throughout the day like individual common stocks, are also an increasingly popular means for investors, including individuals, to gain exposure to commodities as an asset class.

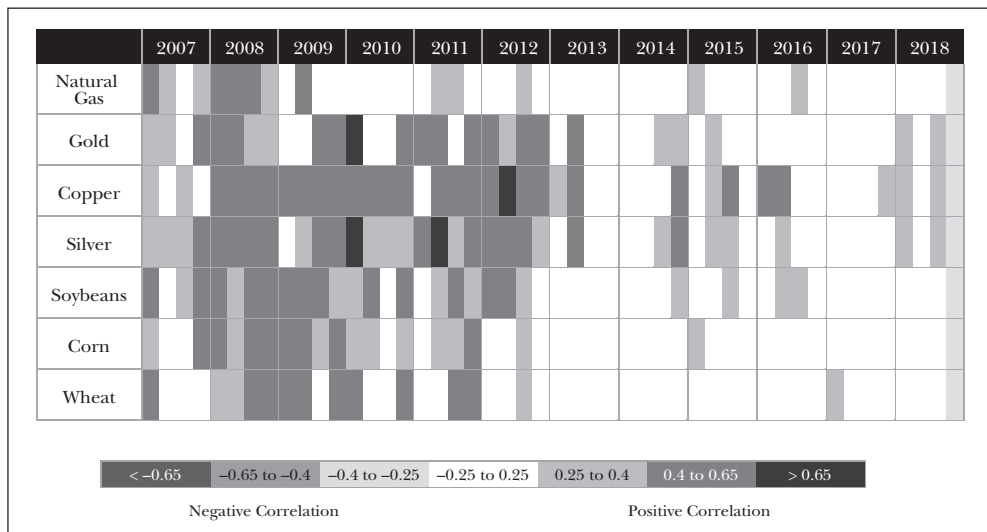
Correlation is not the same as causation, however, and the relationship between crude oil and other financial markets is complex. Even with observed movements in correlation levels, the mutual influences between crude oil price changes and changes in values of other asset classes are unclear. It is possible, for example, that high correlations are due to several primary relationships with a third common factor, such as economic growth expectations. Another complicating factor is that these relationships and their strength vary over time. The prices of crude oil and other commodities started to move together in recent years. The darker colours in Figure 3 indicate higher correlations (co-

movements) between the daily price changes of crude oil futures and several other commodities futures, calculated for each quarter. Interestingly, the historically strong correlation between oil and natural gas prices has recently ceased in North America, as natural gas prices have been kept down by the rapid development of shale gas.

Prior to 2007, stocks, bonds and exchange rates showed only infrequent, fleeting correlations to oil futures prices. In contrast, the price of crude oil showed positive correlations with stocks between 2008 and 2010, negative correlations with the value of the US dollar during most of the period between the late-2007 and the present, and more irregular but often negative correlations with bond prices during 2008 and 2010.

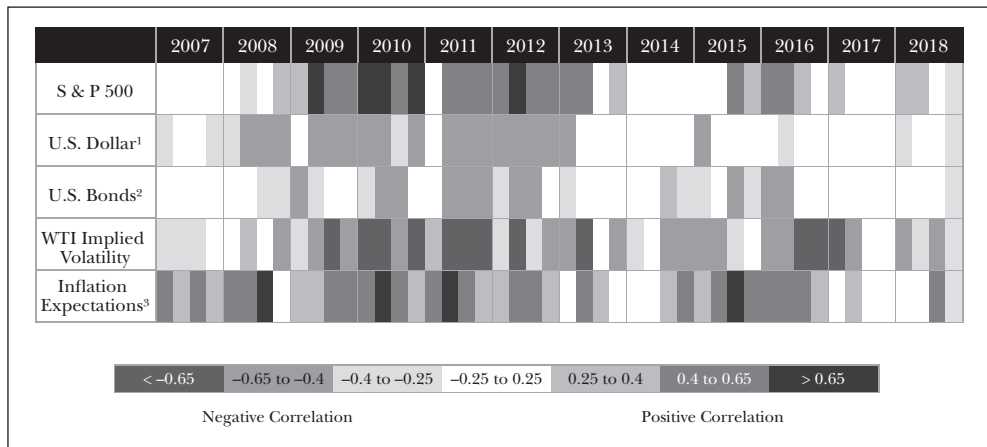
For each asset class, there are financial, physical and common underlying economic factors, such as the economic downturn and recovery, that may influence these more significant correlations. Financial factors include developments such as the growing interest in crude oil as an investment asset over the last decade. This investment interest has

Figure 3: Correlations between the daily changes in the futures prices of crude oil and other commodities

Source: EIA, 2017

Figure 4: Correlations between daily returns on crude oil futures and financial investments

¹ U.S. Dollar Index (DXY), which is a weighted index of a basket of currencies, per U.S. dollar. As the dollar strengthens against other currencies, the value of the index rises.

² U.S. bonds is based on the negative of the change in yield on 30-year U.S. government bonds because as yields rise, bond prices fall.

³ Inflation Expectations are based on daily changes in the 5 year Treasury - TIPS (Treasury Inflation Protected Securities) spread.

Source: EIA, 2017

altered financial money flow into and out of commodities. Physical crude oil markets can also be influenced by external factors. Exchange rates and economic factors play a role in crude oil production and consumption, possibly leading to price correlations. Figure 4 shows the correlations (co-movements) between oil futures prices and other financial markets on a daily basis. In recent years, oil prices and the S&P 500 have tended to move together, while oil prices have tended to move in the opposite direction of the dollar exchange rate and Treasury bonds.

Extreme and irregular events

Zhang et al. (2009) define extreme events as events which have serious impacts on crude oil markets lasting several years. Examples are the Gulf War of 1990-1991 and the recent global economic crisis. Irregular events are defined as events which have important but short-term effects on crude oil prices. Selected geopolitical events contributing to oil

price development are captured in Figure 4, which shows, as also confirmed by numerous authors, that extreme and irregular events can act as driving forces for crude oil price fluctuations in both long and short term.

Much of the world's crude oil is located in regions that have historically been prone to political upheaval or have had their oil production disrupted due to political events. Several major oil price shocks have occurred at the same time as supply disruptions triggered by political events, most notably the Arab Oil Embargo in 1973-1974, the Iranian revolution and the Iran-Iraq war in the late 1970s and early 1980s, or the Persian Gulf War in 1990. More recently, disruptions to supply (or curbs on the potential development of resources) by political events have been seen in Nigeria, Venezuela, Iraq, Iran and Libya (EIA, 2017).

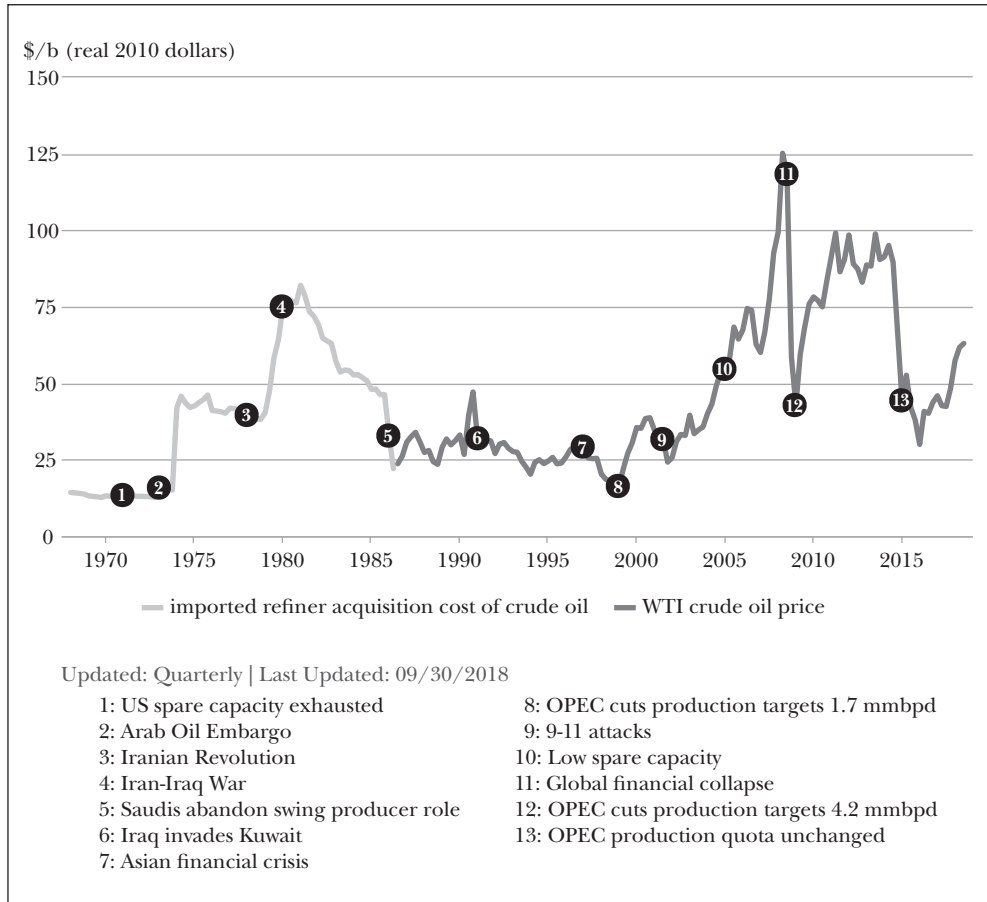
Given the history of oil supply disruptions emanating from political events, market participants are always assessing the possibility of future disruptions and their potential im-

pacts. In addition to the size and duration of a potential disruption, they also consider the availability of crude stocks and the ability of other producers to offset a potential supply loss. For example, if the market has ample spare production capacity to offset a possible disruption, its likely impact on prices would be smaller than if spare production capacity was much lower. When there are significant concerns about the potential for a disruption at a time when spare capacity and inventories are not seen as sufficient to substantially offset the associated loss in supply, prices may be above the level that might be expected if only current demand and supply

were considered, as forward-looking behaviour adds a “risk premium”.

Weather can also play a significant role in oil supply. Hurricanes in 2005, for example, shut down oil and natural gas production as well as refineries. As a result, petroleum product prices increased sharply as supplies to the market dropped. Severely cold weather can strain product markets as producers attempt to supply enough of the product, such as heating oil, to consumers in a short amount of time, resulting in higher prices. Other events such as refinery outages or pipeline problems can restrict the flow of oil and products, driving up prices.

Figure 5: Crude oil prices and special events

Source: EIA, 2017

However, the influence of these types of factors on oil prices tends to be relatively short lived. Once the problem subsides and oil and product flows return to normal, prices usually return to previous levels (EIA, 2017).

Zhang et al. (2009) also claim that the amount of extreme and irregular events is bigger in recent years of high crude oil price volatility.

Figure 5 presents the correlation between crude oil prices and various events.

Quality differentials

Crude oil is traded in a global market. Prices of the many crude oil streams produced globally tend to move closely together, although there are persistent differentials between light-weight, low-sulphur (light-sweet) grades and heavier, higher-sulphur (heavy-sour) crudes that are lower in quality. Many types of crude oil are produced around the world. Variations in quality and location result in price differentials, but because oil markets are integrated globally, prices tend to move together.

SUMMARY

Most researchers agree that the role of factors changed over time, and there were structural breaks in crude oil price development. However, there is no consensus among the authors on the specific inputs by each factor, which causes especially intense debates about the reasons for the high volatility of oil prices in recent years. Inter alia, Masters (2008), Cifarelli and Paladino (2009) and others argue that speculative attacks have had a key role in crude oil price development since 2000. An analysis by Hamilton (2008) revealed that price increases were caused by strong global demand and that speculation alone is insufficient to explain rapid growth in oil prices. Supply-side changes are the subject of Kaufmann's studies (2011).

In any case, a single factor can hardly explain crude oil price development and the especially high volatility seen in recent years. With the evolution of financial markets, the driving mechanism has become more complex. Moreover, we should keep it in mind that various factors are responsible for the long-term trend and the short-term price speculations.

REFERENCES

- Bhar, Ramaprasad – Malliaris, Anastasios (2011): Oil Prices and the Impact of the Financial Crisis of 2007-2009. *Energy Economics*, Vol. 33, No. 6, 1049–1054, <http://dx.doi.org/10.1016/j.eneco.2011.01.016>.
- Cifarelli, Giulio – Paladino, Giovanna (2009): Oil Price Dynamics and Speculation. *Energy Economics*, Vol. 32, No. 2, 363–372, <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2009.08.014>.
- EIA (2017): What Drives Crude Oil Prices? US Energy Information Administration, www.eia.gov/finance/markets/crudeoil/spot_prices.php.
- Fan, Ying – Xu, Jin-Hua (2011): What Has Driven Oil Prices Since 2000? A Structural Change Perspective. *Energy Economics*, Vol. 33, No. 6, 1082–1094, <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2011.05.017>.
- Hamilton, James D. (2005): Oil and the Macroeconomy. *Working Paper*, UCSD, https://econweb.ucsd.edu/~jhamilton/JDH_palgrave_oil.pdf.
- Kaufmann, Robert – Ullman, Ben (2009): Oil Prices, Speculation, and Fundamentals: Interpreting Causal Relationship Among Spot and Futures Prices. *Energy Economics*, Vol. 31, No. 4, 550–558, <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2009.01.013>.
- Kaufmann, Robert K. (2011): The Role of Market Fundamentals and Speculation in Recent Price Changes for Crude Oil. *Energy Policy*, Vol. 39, No. 1, 105–115, <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2010.09.018>.
- Masters, Michael (2008): *Testimony Before the Committee on Homeland Security and Governmental Affairs*. United States Senate.
- Zhang, Xun – Yu, Lean – Wang, Shouyang – Lai Kin (2009): Estimating the Impact of Extreme Events on Crude Oil Price: An EMD-Based Event Analysis Method. *Energy Economics*, Vol. 31, No. 5, 768–778, <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2009.04.003>.

Balogh Lilla Sarolta

A tudás geopolitikája

A tudásalapú gazdaság értelmezése geopolitika kontextusban

Geopolitics of Knowledge

Understanding the Knowledge-Based Economy in a Geopolitical Context

ÖSSZEFOGLALÁS

Az elmúlt évtizedek társadalmi-gazdasági átalakulásai nyomán, a fejlődés élvonalát olyan technológiák adták, amelyek a tudáson, valamint az információ előállításán és terjesztésén alapulnak. A kapitalizmus tudásintenzív korszakában a szellemi értékremlés a legfontosabb termelési tényező, a tudás a legfőbb erőforrás, a tanulás pedig alapvető alkotófolyamat. Egy tudásalapú berendezkedésben, ahol a lényegi erőforrások közé tartozik az innovációs készség és a humán tőkében rejlő potenciál, a geopolitikai narratívának is ehhez idomuló felfogást kellene követnie. A geopolitika tudásalapú gazdasághoz kapcsolódó értelmezése számos új következményre világít rá, mint a stratégiai gondolkodás fókuszának eltolódása a szűkös vagy véges erőforrások irányából a párhuzamosan is felhasználható és nem erodálódó erőforrások felé, a régiók versenyképességének előtérbe kerülése, vagy a globális kapcsolati hálók szerepének fel-

értékelődése. Jelen tanulmány ezen három tényezőt vizsgálja, és felhívja a figyelmet, hogy az államoknak arra kell törekedniük, hogy olyan ideológiákat és intézményrendszert alakítsanak ki, amellyel profitálhatnak a tudásalapú fejlődés erejéből.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok: O10, O30, I25, F50

Kulcsszavak: tudásalapú gazdaság, innováció, geopolitika, geoökonómia

SUMMARY

Socioeconomical changes of the past decades has made the leading edge of the economy interlinked with technologies based on the use of knowledge and the production and dissemination of information. In this knowledge-intensive phase of capitalism, intellectual value creation is the most important factor of production, knowledge is a key resource and learning is a fundamental process of creation. In a knowledge-

BALOGH LILLA SAROLTA vezető projekttanácsadó, MNB (balogh1@mnbn.hu).

based system, where innovative capacities and human capital are crucial resources, geopolitical narratives need to be adapted. A geopolitical assessment of the knowledge-based economy sheds light on several consequences, like the attention shift from scarce or limited resources to non-rival and non-eroding ones, the increasing importance of regional competitiveness or the role of global networks. This study aims to reflect on these changing aspects and highlight the fact that states should work toward developing ideologies and institutional frameworks that can help them benefit from the forces of knowledge-based economic growth.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: O10, O30, I25, F50

Keywords: knowledge-based economy, innovation, geopolitics, geo-economics

A TUDÁSALAPÚ GAZDASÁG ÉS A GEOPOLITIKA KAPCSOLATA

Az elmúlt évek gazdasági átalakulásai nyomán sok akadémikus és szakmai véleményvezér vonta le azt a következtetést, hogy a fejlett országokban a gazdasági növekedés élét az olyan technológiák szolgáltatják, amelyek a tudáson, valamint az információ előállításán és terjesztésén alapulnak. Ezen technológiák döntően az ötvenes évek végén jöttek létre, és a személyi számítógépek elterjedése, az internet és az ahhoz kapcsolódó kommunikációs alkalmazások révén váltak közkeletűvé, mostanra gyökeresen megváltoztatták és folyamatosan tovább formálják a munka világát, illetve a gazdaság egészét (Powell–Snellman, 2004).

A kapitalizmus következő szakaszában, a tudásintenzív korszakban, az intellektuális és a fizikai munka egybeolvadása kezdődik, azaz egy olyan szintézis kialakulása, amelyben az innováció és a termelés kéz a kézben járnak. Richard Florida¹ (1995) meghatározása szerint ez az „innováció által előmozdított termelés” (*innovation-mediated production*) korszaka. Az alapvető változást

az jelenti, hogy szemben a múlt gazdasági berendezkedéseivel (a feudalizmustól a kapitalizmusig), a gazdasági fejlődés fő hajtóereje ma már nem a fizikai erő és az emberi ügyesség, hanem az intelligencia és az intellektuális munkavégzés. Így a szellemi értékteremtés a fizikai munka helyébe lép, és átveszi annak szerepét mint fő profittermelő tényező. Florida érvelése szerint ez a jelenség korszakos változást jelent, mivel a huszonegyedik század innovációs rendszerei alapvetően lesznek mások, mint a huszadik századiak voltak: a technológiai fejlődés ütemének gyorsulása révén az innováció szakadatlan és folyamatos lesz, és a tudásintenzív, hálózati berendezkedésű szervezetek felváltják a vertikális bürokráciákat.

A tudásalapú gazdaság (*knowledge-based economy*) széles körben elterjedt és széleskörűen alkalmazott kifejezés, amelynek változatos interpretációi léteznek a szakirodalomban. Powell és Snellman (2004) három fő irányzatát különbözteti meg a fogalom definiálásának, az idevonatkozó tudományos munkákból merítve:

– A szerzők szerint a fogalom definiálásának legrégebbi irányzata az 1960-as évekből származik, amely a tudásalapú gazdaság értelmezése kapcsán az új tudományalapú iparágak megjelenésére koncentrál, valamint kiemelten ezek társadalom- és gazdaságformáló hatásaira. Már ebben a meghatározásban is központi szerepet kap az elméleti tudás fontossága az innovációk létrehozásában, amely a későbbi Romer²-féle (1986) endogén gazdasági fejlődési modellben (*endogenous growth theory*) is kiemelt jelentőséggel bír.

– A második irányzat a kilencvenes évek kedvező makrogazdasági és pénzügyi környezetében kialakult, látványos termelésbeli hatékonyságnövekedés kapcsán vizsgálja a tudásintenzív iparágak újfajta munkaszervezési módszereit, különös tekintettel a szociológia és a munkagazdaságtan területére.

– A harmadik irányzat nem kifejezetten a közgazdaságtan, hanem sokkal inkább a szűkebben értelmezett menedzsmenttudomány szempontjából vizsgálja elsősorban az

egyes vállalatok versenyképességét és innovációs kapacitását. Ez a menedzsment típusú megközelítés arra próbál választ találni, hogyan lehetséges, hogy egyes vállalatok jóval sikeresebbek a társaiknál a tudás előállításában, terjesztésében és hatékony felhasználásában a szervezeten belül, valamint hogyan lehet ezeket a sikeres szervezeti működési modelleket replikálni más környezetben is. Ezen irányzat kiemelt figyelmet kapott a közelmúltban a vállalati szektoron túlmutatóan is, különös tekintettel a tudásgenerálás és -terjesztés folyamatára és ennek különböző társadalmi berendezkedésekkel való kapcsolatára, illetve hogy az explicit (*codified*) vagy implicit (*tacit*) tudás mennyiben „viselkedik” eltérően egymástól szociális és gazdasági kontextusban.

Powell és Snellman definíciója a tudásalapú gazdaság kapcsán a következő: „Tudásintenzív tevékenységeken alapuló termelés és szolgáltatások létrehozása, amelyek hozzájárulnak egy felgyorsult technológiai és tudományos fejlődéshez és hasonlóan gyors elavuláshoz. A tudásalapú gazdaság központi tényezői között szerepel a nagyobb rántottság az intellektuális képességekre, mint a fizikai ráfordításokra vagy a természeti erőforrások felhasználására, valamint a konstans fejlesztés igénye a termelési folyamat minden lépésében, a kutatás-fejlesztéstől az összeszerelő üzemek működésén keresztül a vevőkiszolgálás menetéig” (Powell–Snellman, 2004:201). A szerzők szerint ezen strukturális változások hatása már a gyakorlatban is nyomon követhető a szellemi javak GDP-arányos növekedésében.

Egy másik, a tudásalapú gazdasághoz és társadalomhoz szorosan kapcsolódó definíció szerint, amelyet Phills és szerzőtársai (2008) fogalmaztak meg a *Stanford Social Innovation Review*-ban, a társadalmi innovációk fő ismérve az újdonság megjelenése. Ez nem feltétlenül azt jelenti, hogy egy termék, szolgáltatás vagy üzleti modell valóban „új a nap alatt”, de legalább a felhasználói, felhasználási módja és/vagy a felhasználási területe különbözik az eddig ismertektől. Természe-

tesen az újdonság jelenléte önmagában még nem elégséges feltétel, hiszen az innovációnak javulást kell képviselnie az azt megelőző megoldással szemben, például a hatékonyság vagy az eredményesség szempontjából. A harmadik lényegi pont pedig a fenntarthatóság kritériuma, hiszen a gazdasági, természeti és szervezeti fenntarthatóság hiányában nem beszélhetünk életszerű megoldásról.

Az Ázsiai és Csendes-óceáni Gazdasági Együttműködés Szervezete (*Asia-Pacific Economic Cooperation, APEC*) némiképp lényegretörőbben definiálja a tudásalapú gazdaság fogalmát: „A tudásalapú gazdaság egy olyan gazdaság, amiben a tudás generálása, terjesztése és felhasználása a fő tényezője a növekedésnek, a jólét biztosításának és a munkahelyteremtésnek, minden iparágban” (APEC, 2000).

Annak ellenére, hogy egyre inkább a közbeszéd tárgyát képezi a tudásalapú megközelítés az élet számos területén – az üzleti élettől a társadalmi jelenségek leírásáig –, a tudásalapú gazdaság és a geopolitika kapcsolatáról kevés anyag áll rendelkezésre a tudományos adatbázisokban. A tudásalapú gazdaság elméleti háttére fontos kiindulópontot jelent az államközi kapcsolatok és a nemzetközi gazdaság jelenségeinek vizsgálatához is.

A geopolitika, amely a politikát a tér és hatalom földrajzi vonatkozásában vizsgálja (Szilágyi, 2013), szorosan kapcsolódik az államok területi befolyásért folytatott harcához, amely többek között különböző természeti és gazdasági erőforrások birtoklására irányul. Ilyen szempontból a klasszikus geopolitika a tizenkilencedik és huszadik századi ipari társadalom logikáját követi, amelyben a földrajzi terek és természeti erőforrások feletti kontroll az államközi versengés fő tényezője. Ezek végső soron a nemzetek gazdagságának, hatalmának, státuszának és biztonságának alappillérei (Moisio, 2018). Ezzel szemben egy tudásalapú gazdaságban, ahol a lényegi erőforrások közé tartozik a tudás, az innovációs készség és a humán tőke, a geopolitikai narratívának is egy ehhez idomuló felfogást kellene követnie.

VERSENY A RÉGI ÉS ÚJ ERŐFORRÁSOKÉRT

A nyugati geopolitikai gondolkodásban az erőforrásokkal való gazdálkodás és az erőforrások felett való rendelkezés hagyományosan erősen kötődik a hatalom és a gazdasági hadviselés kérdésköréhez. A tizenötödik században kialakult európai merkantilista rendszerben a kereskedelem és a hadviselés összefonódása főként a távoli földrészek gazdaságának megszerzését célozta. Ahogy John Evelyn 17. századi brit író fogalmazott: „Aki az óceánokat uralja, az uralja a világ kereskedelmét, aki a világ kereskedelmét uralja, az uralja a világ gazdagságát, aki pedig azt uralja, az magát a világot uralja” (Evelyn, 1859:41). Nem véletlen, hogy ez a korai méltató beszéd a brit tengeri hatalomról ihlette később Mackindert (1904) is, elhíresült tézisének megfogalmazása során a Heartland, azaz a Világ-sziget uralmáról (Le Billon, 2010). Amíg a merkantilizmus korában még megjelenhettek vagy akár dominálhattak a fizikai erőszak eszközei

a gazdasági érdekérvényesítésben, a geokökonómia korában már a konfliktusrendezés eszközeinek is gazdasági jellegűnek kell lennie (Luttwak, 1990).

A modern korban, különösen a hidegháború időszakában az erőforrásokról való stratégiai gondolkodás fókuszja elmozdult a szűkös erőforrásoktól való függőség mérséklésének, a sebezhetőségek kivédésének irányába. Az erőforrásokért folytatott versengés a nemzetközi konfliktusok melegágyává vált. Az erőforrás-biztonság megalapozása, illetve a komparatív versenyelőnyök kialakítása érdekében a nagyhatalmak különböző kemény (*hard power*) és puha hatalmi (*soft power*) eszközök egész tárházát kezdték alkalmazni. Ilyen taktikák a fontos nyersanyag-kitermelő helyekhez közeli katonai bevetések, a stratégiai erőforrások elraktározása, diplomáciai nyomásgyakorlás, a tengeri erődemonstrációk, a proxyháborúk, a katonai puccsok támogatása vagy a nemzetközi nagyvállalatokkal való stratégiai egyezségek kialakítása (Le Billon, 2010).

1. táblázat: A világ vezető országai a természeti erőforrásokban való ellátottság alapján

Ország	Természeti erőforrásokban való gazdagság alapján felállított rangsor	Természeti erőforrások értéke (billió dollár)	Egy főre jutó GDP szerinti rangsorban elfoglalt helyezés ³	Egy főre jutó GDP értéke ⁴
Oroszország	1.	75,0	59.	24 765
USA	2.	45,0	13.	54 225
Szaúd-Arábia	3.	34,4	15.	49 045
Kanada	4.	33,2	23.	44 018
Irán	5.	27,3	75.	19 083
Kína	6.	23,0	96.	15 309
Brazília	7.	21,8	102.	14 103
Ausztrália	8.	19,9	22.	44 649
Irak	9.	15,9	92.	15 664
Venezuela	10.	14,3	n. a.	n. a.

Forrás: Az Investopedia rangsora (1. és 2. oszlop) (<https://www.investopedia.com/articles/markets-economy/090516/10-countries-most-natural-resources.asp>), valamint a Világbank adatbázisa (3. és 4. oszlop) alapján (<https://data.worldbank.org/>)

Az elmúlt évtizedekben az erőforrás-biztonságról való geopolitikai gondolkodás kiéleződött a népességszám növekedése, illetve a természeti környezet romlása nyomán felépő fenyegetettséggel is. Ez immáron egyes államok számára nemzetbiztonsági jelentőséggel is bír. A környezeti biztonság kérdése felhívja a figyelmet bizonyos globális függőségi rendszerekre is, hiszen a természetrombolás, a klíma változása vagy a mezőgazdasági növekedés természetes korlátai olyan folyamatokat is befolyásolnak, mint az egyes régiók politikai stabilitása. Ehhez társul súlyosbító tényezőként, hogy a tömeges fogyasztás kultúrája további nyomást helyez a globális természetierőforrás- és nyersanyagigény kielégítésének képességére (Le Billon, 2010).

A természeti erőforrások geopolitikája is már egy ideje a hagyományos geopolitikai felfogás látóterében van. Azonban manapság, a tudásalapú gazdaság megjelenésével, az erőforrásokról való gondolkodást ki kell hogy egészítse a tudás mint meghatározó gazdasági erőforrás vizsgálata is. Habár a napjainkban is zajló erőforrás-biztonsági dilemmák és az ezek nyomán kialakuló fegyveres konfliktusok továbbra is napirenden tartják a hagyományos geopolitikai megfontolásokat, a kapitalizmus legújabb fejezete és a tudásalapú gazdaság megjelenése a globális gazdasági verseny és nemzetközi viszonyok rendszerének meghatározó tényezői közé emelik a tudást mint erőforrást és annak hasznosítási képességét (Florida, 1995).

Míg a múltban az államok közötti versengést az döntötte el, hogy melyik ország mennyire sikeresen tudta kiaknázni az úgynevezett természetes komparatív versenyelőnyeit (például egy adott természeti erőforrással vagy nyersanyaggal való ellátottságát) – tipikusan nagy volumenű és olcsó termelési kapacitások létrehozása és működtetése révén –, most az államok versenyelőnye sokkal inkább abból származik, hogy mennyire tudják mozgósítani és fejleszteni a társadalom tagjaiban, a humán tőkében rejlő potenciált. Ez azt jelenti, hogy egy adott állam versenyképessége sokban függ attól, hogy mennyire

tudja kamatoztatni a felhalmozott tudást, és életre hívni olyan újszerű ötleteket, amelyekből sikerei származhatnak a globális piacon (Florida, 1995). A humán tőke fejlesztése tehát – többek között az oktatáson keresztül – a gazdasági versenyképesség kulcskérdése, hiszen a munkaerő-állomány termelékenységét és a gazdaság innovációs teljesítményét is növeli (Palotai–Virág, 2016).

A TUDÁS MINT NÖVEKEDÉSI TÉNYEZŐ

Ahogy a tudás meghatározó gazdasági és geopolitikai tényezővé válik – többek között mint kereskedelmi forgalomban is elérhető „áru” –, szükséges a tudás sajátos jellemzőinek mélységeiben való feltárása, hogy érdemben elemezhesük a hozzá kapcsolódó geoközművi és geopolitikai folyamatokat is.

Döntően Romer munkássága révén vált általánosan elfogadottá az a nézet, miszerint a tudás a gazdasági fejlődés egy endogén tényezője, azaz a technikai fejlődés és a humántőke-felhalmozás modellezésével közvetlen lehet nyomon követni a gazdasági összefüggéseit. Romer (1986) elméletének lényegi megállapítása, hogy más termelési tényezőkkel szemben, közgazdaságtani értelemben a tudás párhuzamosan is felhasználható erőforrás (*non-rival good*). Ez azt jelenti, hogy a tudást egyszerre többen is tudják „fogyasztani”, annak erodálása nélkül. Emellett szinte költségmentesen reprodukálható, azaz nem feltétlenül csökken a befektetett tőke határterméke. A gazdasági élet szempontjából ez azt eredményezi, hogy minél nagyobb a tőke állománya, és minél több vállalat működik egy adott szektorban, annál könnyebben terjed el egy-egy technológiai újítás, és annál hatékonyabb lesz az egyes vállalatok működése (Johnston–Blumentritt, 1998).

A tudás mint gazdasági tényező szerepét bizonyítja – az akadémiai kutatások mellett a gyakorlatban is – a szellemi érték egyre növekvő részaránya a globálisan exportált javak összértékében. Fontos megemlíteni a tudás „saját jogon” való kereskedelmét is, amit a világban bejegyzett szabadal-

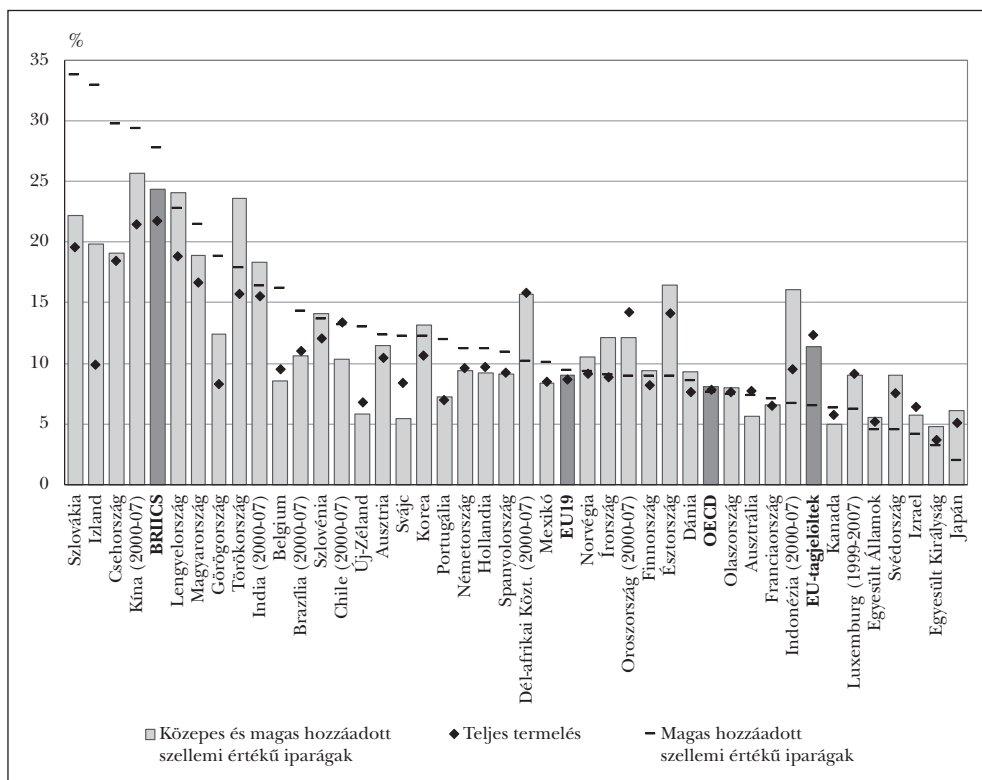
mak értékén keresztül számszerűsíthetünk (Johnston–Blumentritt, 1998). A tudás értékteremtő szerepének tendenciáját jól illusztrálja az OECD statisztikája, miszerint 1970 és 1992 között a high-tech (magas hozzáadott szellemi értékű) termékek exportrészesedése az OECD-országok csoportjában 17 százalék körüli értékről közel 26 százalékra emelkedett (OECD, 1996:10).

Az OECD által készített kutatás arra is rávilágít, hogy ez a tendencia a 90-es évek során is fennállt, és nagyjából a 2000-es évek első feléig a high-tech termékek vezető szerepet töltöttek be az exportbővülésben. Habár a 2000-es évek során a high-tech termékek teljes exportban való részarányának növekedése lelassult, ezt elsősorban a megemelkedett nyersanyagárak (különösen az információ-

technológiai termékekhez felhasznált fém alapanyagok árának növekedése) eredményezték. A magas hozzáadott szellemi érték továbbra is meghatározó összetevő maradt a termelésben (OECD, 2009:86).

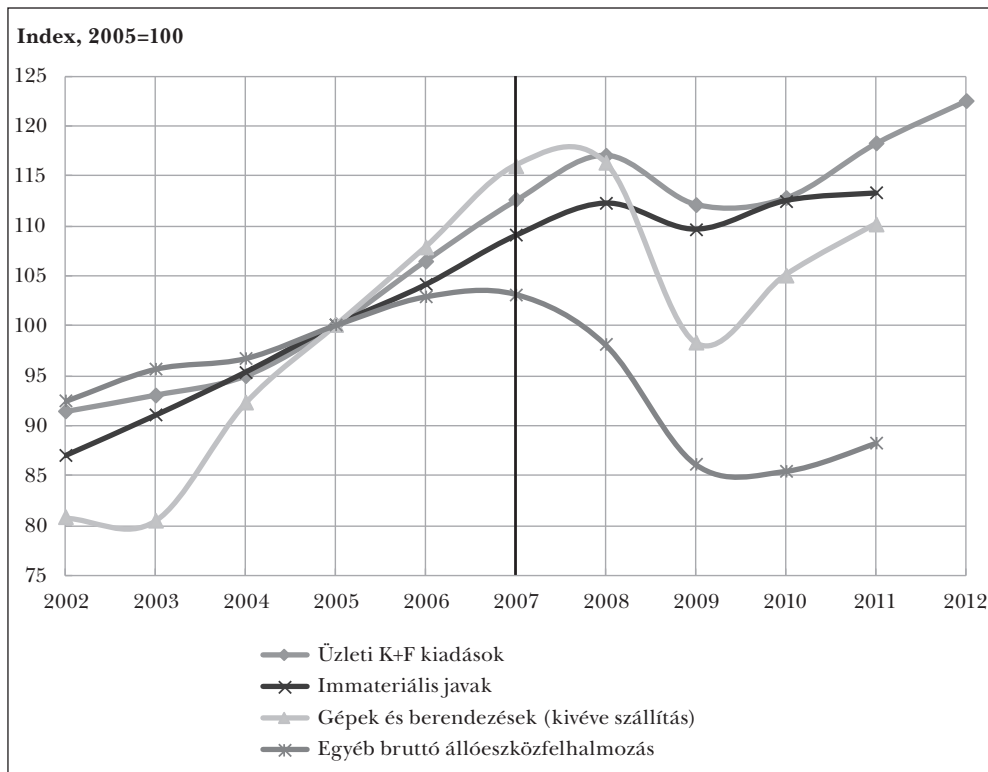
A tudásintenzív befektetések, mint a kutatás-fejlesztésbe vagy az immateriális javakba (például szoftverek vásárlásába) történő beruházások, a 2008-as világgazdasági válság nyomán is kevésbé szenvedték meg a krízis hatásait, mint más típusú, például materiális javakba irányuló befektetések. Ez jól mutatja azt a stratégiai jelentőséget, amelyet napjainkban a vállalatok a kutatás-fejlesztésnek és a magas hozzáadott szellemi értékű termelési folyamatoknak tulajdonítanak (OECD, 2014:64). Ez a tendencia a jövőben várhatóan tovább erősödik majd.

1. ábra: A high-tech (magas hozzáadott szellemi értékű) termékek exportrészesedés-bővülésének változása az OECD-országokban 1997 és 2007 között

Forrás: OECD, 2009:87

2. ábra: A kutatás-fejlesztés és az immateriális javak felé irányuló vállalati befektetések mértékének változása 2002 és 2012 között

Forrás: OECD, 2014:64

A TUDÁSALAPÚ GAZDASÁG ÉS AZ ÚJ REGIONALIZMUS

A globalizáció működési logikája, némileg az intuitív vélekedéssel ellentétes módon, magával hozza a régiók gazdasági és társadalmi szerepének felértékelődését. Ez főként annak köszönhető, hogy a termelés és a pénzügyi világ globalizálódása részben aláássa az állami befolyás primátusát a nemzetgazdasági folyamatok alakításában. Az egyes régiók ugyanis mindinkább közvetlenül érintkeznek a globális gazdasági verseny és a külföldi tőkebefektetések hatásaival (MacKinnon et al., 2002).

Marx egyenlőtlen térbeli fejlődés elmélete sok kortárs földrajzi gondolkodó számára szolgált alapul, amely szerint az eltérő regio-

nális fejlődés és az ipari szakosodás elsősorban a kapitalizmus tökéletlen és egyenlőtlen fejlődési mintázatainak tulajdonítható. Habár az 1970-es évekre valóban jellemző volt az a tendencia, hogy a munkahelyek a fejlettebb gazdaságokból az alacsonyabb költségű gyártást kínáló, fejlődő országokba települtek át, az 1980-as évek közepére már sokkal inkább a klaszterizálódás (*clustering*) folyamata volt megfigyelhető. A termelési értékláncban egymáshoz kapcsolódó vállalatok egy földrajzi lokációba tömörültek. Ezen jelenségek lényeges gazdasági vonatkozásaiból adódóan, a regionális fejlődés nemcsak a földrajztudomány számára képezi elemzés tárgyát, hanem a közgazdaságtanban meghatározó elméletek is kötődnek hozzá, mint például a Michael Porter-féle klaszterhatás-elmélet (Porter, 1998).

MacKinnon és szerzőtársai (2002) a regionális terek fejlődésének történetében négy fő elméleti irányzatot különböztetnek meg.

– Az első nagy irányzat a regionális fejlődés, szűkebben a térbeli csomósodás és szétosztódás (*agglomeration and dispersion*) elméletei közül, a kaliforniai iskola (*Californian school*) gazdaságföldrajzi kutatóihoz köthető, akik a vállalatok vertikális dezintegrációs folyamatait vizsgálták. Ebben a felfogásban a vállalati értéklánc különböző részeinek cégen kívülre történő kiszervezése a térbeli csomósodás fokozódásával jár. A térbeli közelség csökkenti a tranzakciós költségeket azon vállalatok között, amelyek így egy-egy részfolyamatot végeznek egy termék előállítása kapcsán, és közösen alkotnak egy nagy értékláncot. Ez a munkaszervezési és szervezeti logika új ipari terek (*new industrial spaces*) kialakulásához vezet input-output függőségi viszonyokon keresztül, felerősítve a régiós gazdaság szerepét.

– Egy párhuzamos elméleti irányzat némiképp finomított ezen a nézeten, a rugalmas specializáció (*flexible specialization*) fogalmának bevezetésével. A jelenséget kifejezetten Észak-Olaszország ipari területein vizsgálták, ahol a regionális gazdaság sikeres fejlődése, a rugalmas, „személyre szabott” gyártási lehetőségek és komplementer kapacitások segítségével jöhetett létre a méretgazdaságosság kihasználása a tömegtermelés révén. Ezen felfogás a térbeli csomósodás létrejöttének ok-okozati viszonyában, az alacsony tranzakciós költségek helyett, nagyobb hangsúlyt fektet a társadalmi-intézményi hálóra. Ez megteremti a szükséges támogató környezetet egy rugalmas specializáción alapuló rendszer létrejöttéhez és működéséhez.

– A harmadik irányzat a közgazdaságtani fősodorhoz kapcsolódik. Az infrastruktúra és a telekommunikációs technológiák fejlődésével a regionális térbeli csomósodás még intenzívebbé vált, ami az új földrajzi gazdaságtan (*new geographical economics*) nevű tudományág megjelenését is eredményezte, amelyet többek között Michael Porter⁵ mun-

kássága fémjelez. Habár az új földrajzi gazdaságtan sok szempontból közös elveket vall a kaliforniai iskola gazdaságföldrajzi felfogásával, fontos különbséget jelent, hogy itt a regionális térbeli csomósodás mozgatórugói között nem kizárólag a méretgazdaságosság és az alacsonyabb tranzakciós költségek állnak. Az új földrajzi gazdaságtanban a térbeli csomósodás – az endogén gazdasági fejlődési modell (lásd Romer, 1986) által is leírt – marginális tőkeemeltetés növekedéséből adódik, amely specifikus versenyelőnyt biztosít a helyi gazdasági szereplőknek.

Mint azt Porter korszakos jelentőségű cikkében írta, a világ gazdasági térképét klaszterek uralják, „egyes területeken szokatlan versenyikert elérő, kritikus tömegek egy helyre koncentrálódva”, amelyek „az országokon belül és a nemzeti határokon átnyúlóan is befolyásolják a versenyképességet” (Porter, 1998). A klaszterek versenyképességre gyakorolt hatása abból ered, hogy leginkább a klasztereket jellemzi az olyan áttörő innovációk létrehozásának képessége, amelyek új iparágakat generálnak, és átalakítják az értékláncokat, ezért a klaszterek az innováció létrehozásának és gazdaságban való elterjesztésének létfontosságú komponensei (Balogh, 2017).

– Már a porter-i megközelítés is elmozdulást jelent a hagyományos termelési input-output kapcsolatokon alapuló felfogáshoz képest, és egyben előfutára annak a napjainkban előtérbe kerülő, „tanulási régió” (*learning regions*) és „innovatív miliő” (*innovative milieux*) kifejezésekkel operáló keretrendszernek, ami a szűken értelmezett gazdasági kapcsolatokon kívül is keresi a komparatív versenyelőnyök forrását, és közelebbről vizsgálja a regionálisan működő társadalmi folyamatokat és kapcsolati hálókat. Ez a megközelítés hangsúlyosan kezeli az intézmények szerepét, különös tekintettel az „útvonalfüggőségre” (*path dependency*) a gazdasági fejlődési irányok kijelölésében. Ez vonatkozhat például az intézmények által létrehozott szabályozások és támogatások rendszerére, de ugyanúgy a társadalmi ösz-

szefogás és üzleti bizalom megteremtésére is. Ez a megközelítés felértékeli a tanulás és az innováció szerepét is, mivel azon a (Richard Floridától már ismert) premisszán alapul, miszerint a kapitalizmus új fejezete kezdődött, amelyben a tudás a legfontosabb erőforrás, és a tanulás a legfontosabb értékteremtő folyamat.

A „tanulási régiók” elmélete nagy népszerűségnek örvend az akadémiai körökön túlmutatóan is, mivel a globalizációval és a neoliberális gazdaságpolitikával járó, megnövekedett kompetitív nyomás következtében nagy igény mutatkozik a regionális fejlődés elméleti modelljeinek megújítására. Az ilyen új elméleti modellek itinerként szolgálhatnak a döntéshozók számára, akik szeretnék megvédeni a helyi érdekeket, valamint elősegíteni az adott régió versenyképességét, mind a termelés hatékonysága, mind a befektetések tökevonzási kapacitásai terén (MacKinnon et al., 2002).

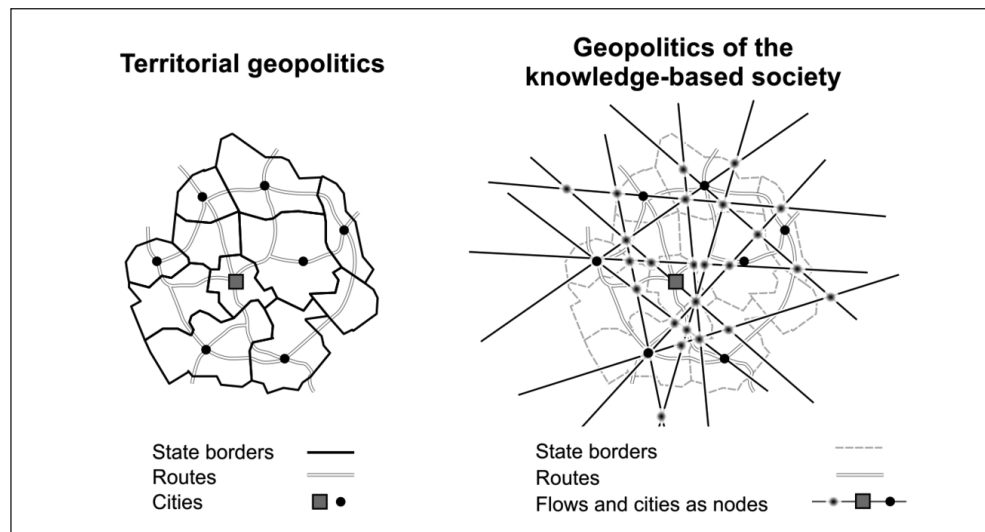
A geopolitika tudásalapú társadalomhoz és gazdasághoz kapcsolódó értelmezésének fókuszja szükségszerűen áthelyeződik az államokról a városi régiókra és terekre, a régi-

onális hubokra, technológiai klaszterekre, csomópontokra és ezek globális versenyképességére (Moisio, 2018). A régiók azon képessége, hogy hatékonyan támogassák a lokális tanulási és innovációs kapacitások kialakulását és fejlődését, közvetlen versenyelőnyt jelent a nemzetközi gazdasági szinten (MacKinnon et al., 2002).

A 3. ábra a területi meghatározottság alapján szerveződő geopolitikai felfogást hasonlítja össze a tudásalapú gazdasághoz kapcsolódó geopolitikai értelmezéssel. Az előbbi hagyományosan az ország és regionális határvonalak, városok és azokat összekötő útvonalak mentén írja le a geopolitikai teret, míg az utóbbi egy hálózatot ábrázol, amelynek a városok a csomópontjai (*nodes* vagy *hubs*). Ezen csomópontok a jövő tökefelhalmozási központjainak tekinthetők, és a közöttük létrejövő tudás-, munkaerő- és tőkeáramlás (*flows*) csökkentheti az államhatárok jelentőségét.

Ebben a felfogásban a globális nagyvárosok, megacityk és a velük egyesülő agglomerációs régiók az új globális kormányzás meghatározó erőterei lesznek. A hozzájuk

3. ábra: A területi alapú geopolitikai felfogás összehasonlítása a tudásalapú gazdaság geopolitikai értelmezésével

Forrás: Moisio, 2018:4⁶

kapcsolódó, hub-alapú hálózat pedig egy mindent átható, újfajta társadalmi-kapcsolati rendszert alkot, amely geopolitikai átalakulást eredményezhet. Ez a szuverén államok klasszikus területi szerepének relatív csökkenésével és a városok kapcsolati hálózatának felértékelődésével járhat (Mosisio, 2018).

SZÉP ÚJ VILÁG?

A kapitalizmus új korszaka egy újfajta régióért kiált, amely tudásintenzív, innováció által vezérelt szervezeti tanuláson alapul (Florida, 1995). A tudásintenzív kapitalizmusba való átmenet túlmutat az egyes vállalatok stratégiáján vagy üzleti modelljén, helyette egy szélesebb struktúra mentén, vállalatokon átívelő termelési központok létrehozását kívánja meg, sőt a régiós intézményrendszert is magában foglaló kooperáción alapul. Ebben a folyamatban a globalizáció és az újraéledő regionalizmus egyazon érem két oldala, amit a tudásalapú gazdaságba való átmenet jellemez.

Az új berendezkedésben, amit Parag Khanna⁷ a maga elméletében „konnektográfának” (*connectography*) nevez, a központi állítás az, hogy a regionális és globális kapcsolódások ereje (*forces of connectivity*) – a közlekedés, a szállítmányozás, az energiahálózatok, az innovációs ökoszisztémák, a globális pénzügyi piacok, a nemzetközi kereskedelem vagy a kulturális integráció – újraértelmezi a földrajzi valóságot. Khanna szerint amennyire meghatározóak voltak eddig az államhatárok a politikai földrajzban, olyannyira írja át a jövő földrajzat a fent említett kapcsolódások ereje. Habár az átalakulást érdemben az elmúlt évezredek viszonylatában lehet csak értelmezni, mégis fordulóponthoz értünk, amikor a regionális és globális kapcsolatok fontosabbá válnak, mint a közöttük húzódó választóvonalak és határok (Khanna, 2017).

Az elmélet érdekessége, hogy ez nem azt jelenti, hogy a politikai határok jelentőségének csökkenésével egyenes arányban csök-

kenne a biztonságpolitikai problémák és a nemzetközi konfliktusok száma is, hanem azt, hogy a határok helyett most mindinkább az összeköttetésekhez való hozzáférés mentén alakulhatnak majd ki konfliktusok. Mégpedig ezek nyomán a korábbiaknál akár komplexebb geopolitikai problémák is napvilágra kerülhetnek. Mindezek ellenére Khanna azzal érvel a pozitív geopolitikai kilátások mellett, hogy a hidegháború befejezése óta lezajlott háborús konfliktusok egyike sem eszkalálódott világméretű krízissé, vagy torkollott világháborúba, ami szerinte a földkerekséget behálózó kapcsolódások erejének köszönhető, illetve a városi régiók egymáshoz való közelségének, kereskedelmi és társadalmi kapcsolatainak, amelyek mind a békésebb konfliktuskezelés irányába terelnek.

Walter Mead⁸ amerikai külügyi szakértő és akadémikus az optimista hangokkal szemben a „geopolitika visszatéréséről” beszél (Mead, 2014). A 2014-es év geopolitikai mozgásait elemezve, mint például a Krím félsziget orosz megszállása, a Dél-kínai-tenger szigetei kapcsán kialakult konfliktus vagy Irán növekvő hatalmi ambíciói, Mead azt a következtetést vonja le, hogy a hagyományos hatalmi harcok visszatértek az átlamközi kapcsolatok színterére.

Az elfogultság csapdájába eshetünk a globális folyamatok értelmezésében, ha az európai és észak-amerikai geopolitikai gondolkodást követjük. Ebben az eszmerendszerben erős igény alakult ki arra nézve, hogy magunk mögött hagyassuk a klasszikus területi és katonai geopolitikai kérdéseket, és helyettük mindinkább a globális kormányzás témáira fókuszáljunk, mint a szabadkereskedelem előmozdítása, a nukleáris leszerelés, az emberi jogok védelme, a jogállamiság garantálása vagy a klímaváltozás. Ezzel szemben a klasszikus geopolitika visszatérése a nemzetközi viszonyok rendszerébe azt jelentené, hogy win-win helyzetek megteremtésére való törekvés helyett újfent elfogadjuk a nulla összegű játékok (*zero sum games*) kimenetelét, amelyben az egyik

fél győzelme definíciószerűen csak a másik kárára történhet.

Mead szerint valójában a klasszikus geopolitika sosem tűnt el a nemzetközi színtérről, sokkal inkább arról van szó, hogy sokan félreértelmezték a Szovjetunió felbomlásának üzenetét. Hiába győzedelmeskedett ugyanis a kapitalista demokrácia ideológiája a kommunizmussal szemben, ez nem jelenti a kemény erő (*hard power*) alkalmazásának eltűnését a nemzetközi kapcsolatokban. Mivel a történelem dinamikája nem sokat változott az elmúlt évszázadokban a hegeli dialektika érvényesülése szempontjából, az államoknak továbbra is arra kell törekedniük, hogy olyan ideológiákat és intézményrendszert alakítsanak ki maguknak, amivel profitálni tudnak a kapitalizmus új szakaszának és a tudásalapú fejlődésnek az erejéből. Ennek hiányában ugyanis bukásra vannak ítélve (Mead, 2014).

Függetlenül attól, hogy a geopolitikai helyzet alakulásának optimistább vagy pesszimistább irányzatában hiszünk-e, a tudásalapú gazdasági és társadalmi átalakulás jelei már egyre világosabban kirajzolódnak, regionális és globális szinten egyaránt. Mivel a hagyományos geopolitikai gondolkodás logikája látszólag továbbra is érvényesül a világban, a tudás mint új típusú erőforrás értelmezésre szorul geopolitikai kontextusban. A tudás geopolitikai értelmezése hozzásegíthet, hogy érdemben tudjuk elemezni, modellezni és akár prognosztizálni az olyan új keletű és a tudásalapú gazdasághoz szorosan kötődő jelenségek alakulását, mint a társadalmi egyenlőtlenségek gyorsuló növekedése, a digitális szakadék elmélyülése vagy az oktatás szerepének felértékelődése az államok versenyképességében.

JEGYZETEK

¹ Richard L. Florida amerikai származású, urbanisztikai tanulmányokkal foglalkozó akadémikus, a Torontói Egyetem professzora.

- ² Paul Michael Romer amerikai közgazdász, az endogén növekedési elmélet atyja, a Stanford Egyetem korábbi professzora.
- ³ 2017-es évi, vásárlóerő-paritáson számolt, egy főre jutó GDP alapján (konstans 2011-es évi nemzetközi dollár értéken).
- ⁴ 2017-es évi, vásárlóerő-paritáson számolt, egy főre jutó GDP alapján (konstans 2011-es évi nemzetközi dollár értéken).
- ⁵ Michael Eugene Porter amerikai közgazdász, a Harvard Egyetem professzora.
- ⁶ www.helsinki.fi/en/programmes/master/geography/transnational-spaces-of-planning-and-politics.
- ⁷ Parag Khanna indiai-amerikai nemzetközi kapcsolatok szakértő és könyvszerző.
- ⁸ Walter R. Mead amerikai akadémikus, a Yale Egyetem korábbi professzora és a *Wall Street Journal* állandó cikkírója.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- APEC (2000): *Towards Knowledge-Based Economies in APEC*. APEC Economic Committee, November, www.apec.org/Publications/2000/11/Towards-KnowledgeBased-Economies-in-APEC-2000.
- Balogh Lilla Sarolta (2017): Lehet-e Kína a következő ipari forradalom nyertese? *Hitelintézet Szemle*, 16. évf., Különszám, 73–100.
- Evelyn, John (1674): Navigation and Commerce, Their Original and Progress. In: McCulloch, John Ramsay (ed.) (1859): *A Select Collection of Scarce and Valuable Tracts on Commerce*. Overstone, London, 31–75.
- Florida, Richard (1995): Toward the Learning Region. *Futures*, Vol. 27, No. 5, 527–536, [https://doi.org/10.1016/0016-3287\(95\)00021-n](https://doi.org/10.1016/0016-3287(95)00021-n).
- Johnston, Ron – Blumentritt, Rolf (1998): Knowledge Moves to Center Stage. *Science Communication*, Vol. 20, No. 1, 99–105, <https://doi.org/10.1177/1075547098020001012>.
- Khanna, Parag (2017): *Connectography. Mapping the Future of Global Civilization*. Random House, New York.
- Le Billon, Philippe (2010): The Geopolitical Economy of 'Resource Wars'. *Geopolitics*, Vol. 9, No. 1, 1–28, <https://doi.org/10.1080/14650040412331307812>.
- Luttwak, Edward (1990): From Geopolitics to Geoeconomics: Logic of Conflict, Grammar of Commerce. *The National Interest*, No. 20, 17–23.

- Mackinder, Halford J. (1904): The Geographical Pivot of History. *The Geographical Journal*, Vol. 23, No. 4, 421–437, <https://doi.org/10.2307/1775498>.
- MacKinnon, Danny – Cumbers, Andrew – Chapman, Keith (2002): Learning, Innovation and Regional Development: A Critical Appraisal of Recent Debates. *Progress in Human Geography*, Vol. 26, No. 3, 293–311, <https://doi.org/10.1191/0309132502ph371ra>.
- Mead, Walter Russell (2014): The Return of Geopolitics: The Revenge of the Revisionist Powers. *Foreign Affairs*, Vol. 93, No. 3, May–June.
- Moisio, Sami (2018): *Geopolitics of the Knowledge-Based Economy*. Routledge, New York, <https://doi.org/10.4324/9781315742984>.
- OECD (1996): *The Knowledge-Based Economy*. OECD Publishing, OCDE/GD(96)102, <http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=OCDE/GD%2896%29102&docLanguage=En>.
- OECD (2009): *OECD Science, Technology and Industry Scoreboard 2009*. OECD Publishing, https://doi.org/10.1787/sti_scoreboard-2009-en.
- OECD (2014): *OECD Science, Technology and Industry Outlook 2014*. OECD Publishing, http://dx.doi.org/10.1787/sti_outlook-2014-en.
- Palotai Dániel – Virág Barnabás (2016): *Versenyképesség és növekedés*. Magyar Nemzeti Bank, Válasz Könyvkiadó, Budapest.
- Phills, James – Deiglmeier, Kriss – Miller, Dale T. (2008): Rediscovering Social Innovation. *Stanford Social Innovation Review*, Fall 2008.
- Porter, Michael E. (1998): Clusters and the New Economics of Competition. *Harvard Business Review*, Vol. 76, No. 6, 77–90.
- Powell, Walter – Snellman, Kaisa (2004): The Knowledge Economy. *Annual Review of Sociology*, Vol. 30, 199–220, <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.29.010202.100037>.
- Romer, Paul M. (1986): Increasing Returns and Long-Run Growth. *The Journal of Political Economy*, Vol. 94, No. 5, 1002–1037, <https://doi.org/10.1086/261420>.
- Szilágyi István (2013): *Geopolitika*. Publikon Kiadó, Pécs.

Siklósi Ágnes – Sisa Krisztina A.

Gazdaságtudományi képzés a magyar felsőoktatásban a statisztikai adatok tükrében

Training in Economics in Hungarian Higher Education in the Light of Statistics

ÖSSZEFOGLALÁS

A felsőoktatás gazdaságtudományi képzési területén érintettek állandó kihívásokkal néznek szembe: változó jogszabályi, gazdasági környezet, a munkaerőpiac egyre specifikusabb és növekvő elvárásai, a Z generációs hallgatók motivációi, attitűdje, szakmai kompetenciakövetelmények, a globalizáció kihívásai és az egyetemek között folyó verseny az egyre szűkülő piacon is folyamatos megújulásra kényszeríti a szereplőket. Tanulmányunkban helyzetképet kívánunk nyújtani a magyarországi gazdaságtudományi felsőoktatásról a szereplők piaci részesedése, képzési kínálata és struktúrája tekintetében. Elsődleges célunk bemutatni a magyarországi gazdaságtudományi felsőoktatásra jellemző erős és gyenge pontokat, illetve a hosszú távon fenntartható, folyamatosan megújulásra képes felsőoktatásban rejlő lehetőségeket és veszélyeket.

Journal of Economic Literature (JEL) kódok:
A2, I2, M4

Kulcsszavak: felsőoktatási szektor, számviteloktatás, oktatási módszerek, innováció, fenntarthatóság

SUMMARY

In higher education teachers of economics constantly face challenges: ever increasing and increasingly specific labour market expectations, the different attitudes and motivations of generation Z students, changing professional competence requirements, the legal and the business environment, the challenges of globalisation and, last but not least, competition between universities. These factors all trigger innovation. This study intends to provide a comprehensive view of teaching economics at higher education institutions in Hungary, with focus on the market share

DR. SIKLÓSI ÁGNES PhD, egyetemi docens, Budapesti Gazdasági Egyetem PSZK (siklosi.agnes@uni-bge.hu), DR. SISA KRISZTINA A. PhD, főiskolai docens, Budapesti Gazdasági Egyetem PSZK (sisa.krisztina@uni-bge.hu).

of participants, and the content, forms and structures of training. The strengths and weaknesses of tertiary economics education in Hungary are shown along with the opportunities and threats encountered in a higher educational system capable of innovation and sustainable over the long term.

Journal of Economic Literature (JEL) codes: A2, I2, M4

Keywords: higher education sector, teaching accounting, teaching methods, innovation, sustainability

A MAGYAR FELSŐOKTATÁSI SZEKTOR NEMZETGAZDASÁGI SZEREPE

A magyar oktatásügy, oktatáspolitikai jelentős változáson megy keresztül, de azt tényként megállapíthatjuk, hogy a felsőoktatás által kibocsátott szellemi elit képzése minden nemzet számára kiemelkedő jelentőségű feladat. A megfelelően kvalifikált munkaerő a mindenkori kormányzat gazdaság- és társadalompolitikai céljait szolgálja, így az állami szerepvállalás a felsőoktatásban elengedhetetlen. Cél a felsőoktatás színvonalának emelése, ami azzal jár, hogy meg kell teremteni a versenyképes tudás átadásához és megszerzéséhez szükséges feltételrendszert. A felsőoktatás rendszerének működtetése az állami feladatellátás funkcionális csoportosítási szempontja alapján az állam jóléti feladataként valósul meg. Az állami finanszírozás mellett viszont éppen a felsőoktatás területén a leginkább jellemző és a legjelentősebb a magánfinanszírozás szerepe. Magyarországon a jelenlegi felsőoktatási finanszírozási rendszer vegyes rendszernek tekinthető, amelyben egyaránt jelen van az állami finanszírozás – más néven adófinanszírozás – és az önköltséges finanszírozási rendszer – magánfinanszírozás – is. A felsőoktatási szektorban tükröződő állami szerepvállalás mértékét jól szemlélteti az oktatási feladatra fordított „állami pénzköltés” mértéke is, amelyet leginkább

az oktatási kiadások GDP-hez viszonyított aránya szemléltet.

Az 1. táblázat adatai alapján elmondható, hogy a költségvetés oktatásra fordított összkiadása és ezen belül a felsőfokú oktatásra fordított kiadása folyó áron számítva a vizsgált időszakban 2008-ig folyamatos növekedést mutatott, majd egy megtorpanást, illetve csökkenést követően ismét növekvő pályára állt. A GDP-hez viszonyított arány esetében egyértelmű a folyamatos csökkenés. A költségvetési kiadás mértékének megítélését segíti a nemzetközi összehasonlítás is (1. ábra).

Az 1. ábrában szereplő államok GDP-arányos felsőoktatási kiadásainak átlaga 1,355%. Magyarország felsőoktatási kiadásai az átlagos érték alatt maradnak, ugyanakkor a visegrádi országok mindegyikének jobb az eredménye. A nemzetközi összehasonlítás alapján vegyes körkép körvonalazódik: a felsőoktatásra legtöbbet költő európai országnak az Egyesült Királyság tekinthető 1,868%-os GDP-arányos kiadással, ugyanakkor Luxemburgban a legalacsonyabb (0,527%) ez a mutató.

A MAGYAR FELSŐOKTATÁSI SZEKTOR A SZÁMOK TÜKRÉBEN

A magyarországi felsőoktatási szektor nagyságát jól szemlélteti a felsőoktatási intézmények száma és a felsőfokú képzésben részt vevő hallgatói létszám.

Magyarországon jelenleg 64 felsőoktatási intézmény kínál különféle felsőfokú képzést. A felsőfokú képzési kínálatban egyaránt megjelenik a felsőfokú szakképzés, felsőfokú alapképzés (bachelor), mesterképzés (master) és a felsőfokú továbbképzés. A 64 intézményből 28 állami, 22 egyházi, 14 pedig alapítványi, illetve természetes személy általi fenntartású. A 2017/2018-as tanévben 23 110 fő dolgozott oktatóként, ami 3%-kal meghaladja az előző évi oktatói létszámot (3. ábra).

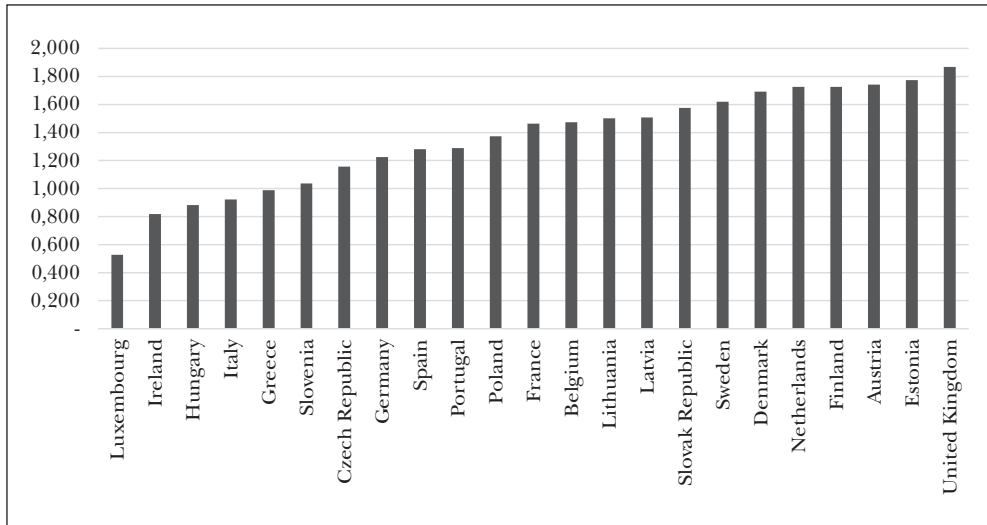
A felsőoktatásban továbbtanuló hallgatói létszám folyamatos, évenkénti csökkenésének lehetünk szemtanúi, míg az oktatói létszám, ha kismértékben is, de az elmúlt két évben növekedésnek indult a korábbi

1. táblázat: A költségvetés oktatási kiadásai (2001–2016)

Év	Felsőfokú oktatási kiadások	Oktatási kiadások összesen	GDP értéke, folyó áron, Mrd Ft	Felsőfokú oktatási kiadások/GDP, %	Összes oktatás/GDP, %
	folyó áron, M forint				
2001	161 871	770 879	15 419,1	1,05	5,00
2002	183 934	932 529	17 461,7	1,05	5,34
2003	216 422	1 071 456	19 138,9	1,13	5,60
2004	214 129	1 089 090	21 099,1	1,01	5,16
2005	226 772	1 170 113	22 559,9	1,01	5,19
2006	234 968	1 216 135	24 257,0	0,97	5,01
2007	253 174	1 228 401	25 680,2	0,99	4,78
2008	266 745	1 275 107	27 193,6	0,98	4,69
2009	261 763	1 237 224	26 424,6	0,99	4,68
2010	259 156	1 262 749	27 224,6	0,95	4,64
2011	270 646	1 211 562	28 304,9	0,96	4,28
2012	247 517	1 153 755	28 781,1	0,86	4,01
2013	243 645	1 142 329	30 247,1	0,81	3,78
2014	257 908	1 370 978	32 591,7	0,79	4,21
2015	264 484	1 480 450	34 324,1	0,77	4,31
2016	300 297	1 552 767	35 420,3	0,85	4,38

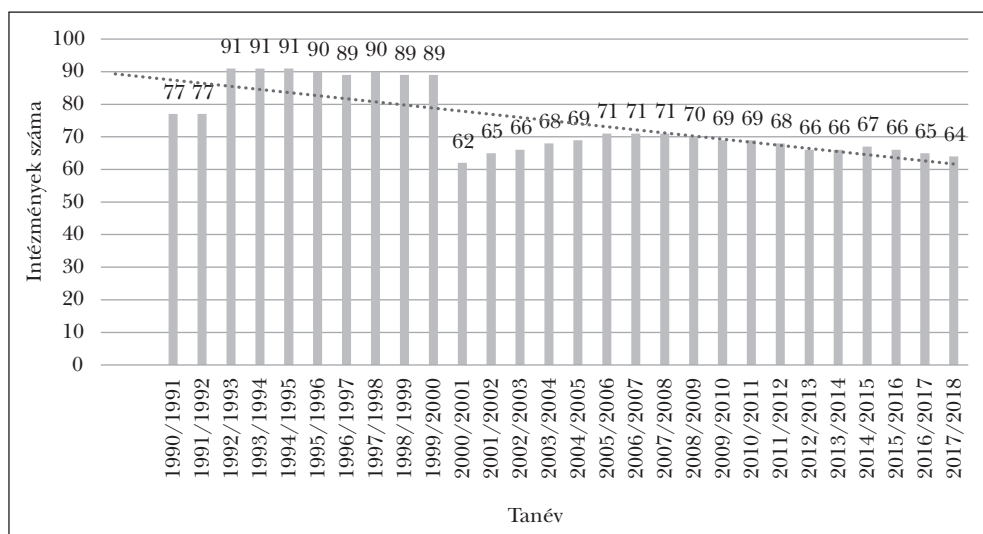
Forrás: KSH

1. ábra: A felsőoktatási kiadások a GDP %-ban nemzetközi összehasonlításban (2016)

Forrás: OECD, 2016

2. ábra: Felsőoktatási intézmények száma

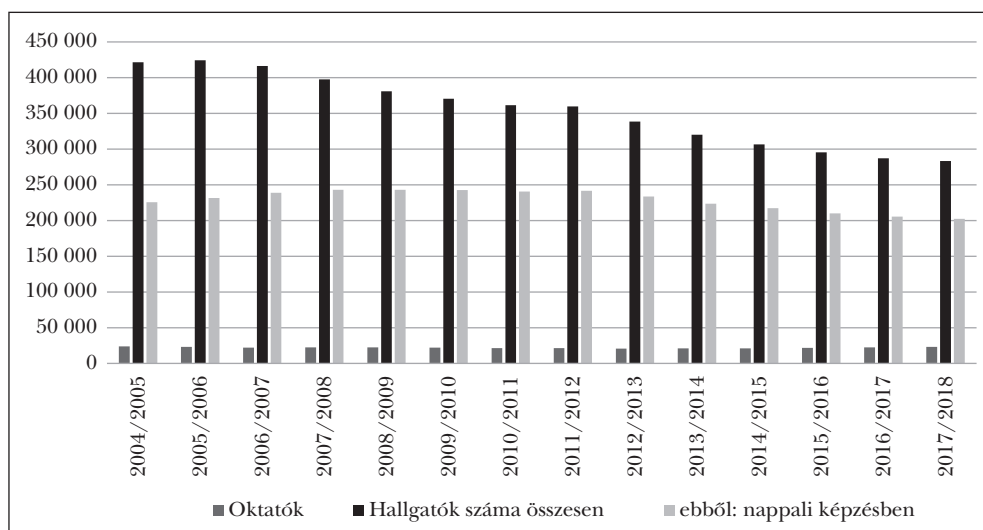

Forrás: Saját szerkesztés a KSH adatai alapján

folyamattal ellentétesen. A hallgatói létszám-csökkenés háttérében egyrészt demográfiai okok állnak (folyamatosan csökken a születések száma), de nem hagyhatók figyelmen kívül a szektor finanszírozási rendszerében

bekövetkezett változások sem. Ezen változások eredményeképpen jelentősen lecsökkent az államilag finanszírozott férőhelyek száma, az önköltséges férőhelyek növekedésével párhuzamosan.

3. ábra: Felsőoktatási oktatói és hallgatói létszám

Forrás: Saját szerkesztés a KSH adatai alapján

Mindezen hatások eredőjeként, vagyis a viszonylag magas felsőoktatási intézményszám és a csökkenő továbbtanulásra jogosult létszám együttesen erős versenyhelyzetet teremtett a szereplők között Magyarországon. A hallgatókért folyó verseny pedig állandó megújulásra, innovációra kényszeríti a felsőoktatási intézményeket. Az intézmények mint szolgáltatók lépnek fel, ahol a hallgatók a képzéseket igénybe vevő „ügyfelek”-ként azonosíthatók.

A GAZDASÁGTUDOMÁNYI KÉPZÉS HAZÁNKBAN

Az állami férőhelyek számának drasztikus csökkentése és a 2012. évi ponthatár-szigorítás kiemelten a gazdaságtudományi képzési terület szakjait érintette. Az azóta eltelt idő adatai azonban megerősítik azt a tényt, hogy az akkori várakozásokkal ellentétben ezek a képzések jelentős mértékben nem veszítettek a népszerűségükből. Az összes felvételt nyert hallgatói létszám 2013 és 2016 között 13 százalékkal csökkent, míg a gazdaságtudományi képzési területre felvettek létszáma mindössze 10 százalékos csökkenést mutat ezen időszakban, a 2012. bázisévhez viszonyítva. A Felvi.hu szerint 2017-ben a gazdaságtudományi képzési terület volt a legnépszerűbb és egyúttal a legnépesebb képzési terület is, az alapképzésre felvett több mint 9200 hallgatóval és közel 13 500 első helyes jelentkezővel. Ezen a képzési területen 35 intézmény hirdetett meg alap- és osztatlan mesterképzési szakokat.

Az elmúlt évek felvételi statisztikai adatai alapján megállapíthatjuk, hogy az alapszakok közül a legtöbben első helyen a gazdaságtudományi, a műszaki és a pedagógus képzési terület valamely szakját jelölték meg (2. táblázat). A legnépszerűbb alapképzésnek első helyen a gazdálkodási és menedzsment, második helyen a mérnökinformatikus, harmadik helyen pedig az ápolás és betegellátás képzés bizonyult 2018-ban (3. táblázat). Az informatikai képzési területről a legnépszerűbb alapképzések között a

mérnökinformatikus mellett a programtervező informatikus képzés, a műszaki képzési területről pedig a gépészmérnök képzés is szerepel. A pénzügy-számvitel alapszak 2016-ban a 9. helyen szerepelt, 2017-ben és 2018-ban már nincs az első tíz között. Ez a rangsor is jelzi a Z generáció pénzügyi-számviteli szakmával kapcsolatos attitűdjét.

AZ „OKTATÁS” KIHÍVÁSAI A GAZDASÁGTUDOMÁNYI KÉPZÉSI TERÜLETEN

Napjaink egyik fő kihívása, hogy a munkahelyeken új elvárásokkal szembesülnek a munkavállalók, az élethosszig tartó tanulás igénye mellett a teammunka, azaz meghatározott csoportban végzett tevékenység ellátásának nehézségeivel, amelyre az oktatási rendszerünk kevésbé készít fel.

A munkaadók elvárásai között szerepel, hogy a munkavállalók idegennyelv-tudással rendelkezzenek, és alapkövetelmény az informatikai jártasság, hiszen enélkül napjainkban már lehetetlen boldogulni. Az üzleti világban, különösen a számvitel, pénzügy területén is nélkülözhetetlen a digitális technikák ismerete. Tekintettel arra, hogy a számvitel digitalizációja elképesztő sebességgel zajlik, különösen fontossá vált ebben az „információáradatban a célorientált, kritikus válogatás, az adatok és az információk keresésének, olvasásának, értelmezésének a képessége” (Sándorné, 2018).

Gyakran halljuk, hogy kompetenciaalapú oktatásra van szükség. De mi is az a kompetencia, hogyan lehet az oktatás-módszertani fejlesztések során figyelembe venni? A kompetencia alkotóelemei: tudás, jártasság, attitűdök, személyes értékek, személyes vonások, motivációk.

A felsőoktatásban a szemináriumon belül kialakítható tevékenység a csoportmunka, többek között esettanulmányok, projektmunkák kidolgozása mentén, amely erősítheti a hallgatókban a kapcsolatteremtést, az együttműködést, a lényeglátást, a kreativitást, az önálló vélemény kialakítá-

2. táblázat: Első helyes jelentkezések száma a legnépszerűbb képzési területeken, alapképzésben és osztatlan mesterképzésen

Képzési terület	2017	2018
gazdaságtudományok	16,30%	17,10%
műszaki	13,50%	13,80%
pedagógusképzés	14,10%	13,70%
informatika	8,80%	9,80%
orvos- és egészségtudomány	9,30%	8,90%
bölcsészettudomány	8,10%	8,60%
jogi	5,10%	4,80%

Forrás: Felvi.hu

3. táblázat: Az első helyes jelentkezések rangsora alapképzések szerint 2016 és 2018 között

Szak neve	Első helyes jelentkezők száma	Rangsor	Első helyes jelentkezők száma	Rangsor	Első helyes jelentkezők száma	Rangsor
	2016		2017		2018	
gazdálkodási és menedzsment	3879	1	3827	1	4220	1
mérnök-informatikus	3045	3	3327	2	3579	2
ápolás és betegellátás	2884	5	3260	4	3278	3
óvodapedagógus	3145	2	3277	3	3158	4
pszichológia	2847	6	2584	6	3036	5
gépészmérnöki	2974	4	2656	5	2737	6
kereskedelem és marketing	2431	8	2233	9	2572	7
gyógypedagógia	1703	12	2259	8	2486	8
turizmus-vendéglátás	2639	7	2369	7	2445	9
programtervező informatikus	1955	11	2207	10	2320	10

Forrás: Saját szerkesztés a Felvi.hu adatai alapján

sának kompetenciáit. Az adott foglalkozás résztvevői kisebb, 2-5 fős csoportokban, együttműködve oldják meg a feladatokat, majd prezentáció keretében beszámolnak az eredményeikről, amelynek kiértékelése egy beszélgetés, esetleg vita keretében történik.

A csoport munkáját maguk a résztvevők irányítják, ők alakítják ki az együttműködés

kereteit, amely kereteknek a továbbiakban meg kell felelniük. Ez az egyik legjobb módja a tapasztalati úton történő tanulásnak, mert

- meg kell oldaniuk a saját feladatukat;
- prezentálni kell a kapott eredményeket;

- elemezni kell mind a saját, mind a többi csoport munkáját.

A csoportmunka az oktatásban főként a mesterképzésben, illetve az alapképzés fel-
sőbb évfolyamainak tantárgyai keretében
valósul meg. Az alapozó tárgyak esetében
a hagyományos tantermi oktatás mellett e-
learninges tananyagok kidolgozásával nyúj-
tanak segítséget a felkészüléshez, illetve on-
line példatárak hozzák közelebb a hallgatót
az ismeretek elsajátításához.

Az oktatás módszertani fejlesztéseinek
választ kell adniuk korunk új kihívásaira, a
Z generáció igényeihez igazodva, felkeltve
érdeklődésüket, fenntartva motivációjukat.
Ehhez az oktatói hozzáállás változására is
szükség van. Elengedhetetlen az infrastruk-
turális fejlesztés és az oktatói oldal szemlé-
letváltása, tekintettel a jelentősen megvál-
tozott hallgatói elvárásokra és attitűdökre,
illetve képességekre.

A SZÁMVITELI FELSŐOKTATÁS A GAZDASÁGTUDOMÁNYI KÉPZÉSBEN

A továbbiakban a pénzügy és számvitel alap-
szak, illetve a rá épülő számvitel mesterszak
struktúráján keresztül kerül mutatjuk be a
számviteli felsőoktatás gyakorlatát, a mód-
szertani alkalmazásokat, a bennük rejlő
lehetőségeket a változó környezethez való
alkalmazkodásra, a fenntarthatóság erősíté-
sére.

A pénzügy és számvitel alapképzési szak képzési célja

A pénzügy és számvitel alapszak képzési
célja pénzügyi és számviteli szakemberek
képzése, akik korszerű, nemzetközi köve-
telményeknek megfelelő közgazdasági mű-
veltséggel, pénzügyi és számviteli alkalma-
zásokhoz elméleti ténybeli és módszertani
ismeretekkel rendelkeznek, képesek az ada-
tok valósághű előállítására, hasznosítására,
a tudástőke mint szervezeti vagyón gyarapítá-
sára, a pénzügyi és számviteli rendszerek
átlátására, működtetésére, fejlesztésére,
stratégiai döntések meghozatalára, kor-
szerű tervezési, gazdálkodási, elszámolási,

kontrollingeljárások és -módszerek alkal-
mazására, az intézményi feltételek formá-
lására, nemzetközi, országos és regionális
vállalkozások információs rendszerének át-
tekintésére, működtetésére, fejlesztési cél-
jainak megvalósítását szolgáló helyzetfelmé-
résre és javaslatlételre, az érdekegyeztetési
folyamatok koordinálására, és felkészültek
a tanulmányaik mesterképzésben történő
folytatására.

Szakmai jellemzők

A szakképzettséghez vezető tudományágak,
szakterületek, amelyekből a szak felépül:

- közgazdaságtani, módszertani és üz-
leti ismeretek (matematika, statisztika,
informatika, mikro- és makroökonómia,
nemzetközi gazdaságtan, pénzügytan, válla-
lati gazdaságtan, gazdasági jog, marketing,
számvitel, menedzsment, üzleti kommu-
nikáció, szaknyelv, környezet-gazdaságtan,
egyéb alapozó üzleti ismeretek);

- társadalomtudományi ismeretek (eu-
rópai uniós, általános és gazdasági jogi
ismeretek, gazdaságtörténet, szociológia,
pszichológia, filozófia);

- pénzügyi és számviteli szakmai ismer-
etek (pénzügyek, jog, pénzügyi számítá-
sok és pénzügyi piacok, adózási ismeretek,
vállalatértékelés, pénzügyi számvitel, ve-
zetői számvitel alapjai, elemzés-ellenőrzés
módszertana, üzleti tervezés, a pénzügyi
és számviteli informatika, sajátos számviteli
esetek elszámolására vonatkozó ismeretek,
továbbá választható specializációk).

A pénzügyi és számviteli szak gyakorlat-
orientált képzési szerkezetű, ami azt jelenti,
hogy az összes oktatott tantárgy körülbelül
60-70 százalékat gyakorlati jeggyel záruló
tantárgy teljesítésével lehet megszerezni.
Az elméleti oktatási féléveket egy szemesz-
ter hosszúságú szakmai gyakorlati félév
zárja le, ahol a hallgató megismerheti a
szakterületén folyó, a gyakorlati életben
alkalmazott konkrét eljárásokat, módszer-
tanokat. Ez a félév szolgál a szakdolgozat
elkészítésére is.

A számvitel mesterszak képzési célja

A képzés célja számviteli szakemberek képzése, akik a nemzetközi összehasonlításban versenyképes, korszerű elméleti és gyakorlati ismeretek birtokában képesek a gazdálkodó egységek számviteli folyamatainak irányítására, ellenőrzésére és elemzésére. Elméleti és gyakorlati, üzleti és módszertani ismereteik, a tudatosan fejlesztett vezetői készségek és képességek birtokában alkalmasak a hazai és a nemzetközi gazdasági élet különböző területein közép- és felső vezetői feladatok ellátására, a számvitel nemzetközi és hazai szakirodalmának feldolgozására, annak gazdagítására, továbbá felkészültek a tanulmányaik doktori képzésben történő folytatására.

A siker kulcsa?

A Magyarországon folyó, magyar – állami – felsőoktatási intézmények küldetése, az Alaptörvényben foglalt hitvallás szerint, az egyetemi polgárrá váló fiatal nemzedékek elhivatottságának, tehetségének és kitartásának kiaknázásán keresztül megerősíteni a magyar társadalmat és ezen keresztül az ország gazdasági teljesítőképességét. Az oktatási rendszer legmagasabb szintjén folyó felsőoktatás konkrét célja a felsőoktatás színvonalának emelése, folyamatos fejlesztése, *par excellence* a versenyképes tudás átadásához és megszerzéséhez szükséges feltételrendszer megteremtése. A szükséges feltételrendszer komplex és zárt rendszer, melynek kiemelt szereplői a „szolgáltató egyetemek” és a szolgáltatást igénybe vevő hallgatók. Úgy véljük, hogy a felsőoktatási célok sikeres teljesítésének egyik legnagyobb korlátja ma Magyarországon – és nemzetközi tapasztalatok alapján kijelenthetjük, hogy szerte a világon – a Z generációból kikerülő hallgatók attitűdje, készségei és képességei, motivációi. Az elmúlt évek felvételi statisztikai adatai alapján a pénzügy és számvitel alapszakra felvételizők, illetve felvettek száma folyamatos csökkenést mutat, ugyanakkor a számvitelt tanuló hallgatók számviteli szakma iránti

elkötelezettsége, motivációja is egyre alacsonyabb. Mindezek eredőjeként a számviteli szakma presztízsértéke is csökkenő tendenciát mutat. Hiába törekednek az egyetemek az oktatási módszerek és tartalmak folyamatos megújítására, fejlesztésére, ha nincsenek nyitott, motivált és terhelhető, tanulni akaró hallgatói. Véleményünk szerint az oktatóintézmények célkitűzései és a hallgatók elvárásai, attitűdjei között egyre nagyobb „rés” (gap) kezd kialakulni, ami oly módon csökkenthető, ha megpróbáljuk megismerni és megérteni a szolgáltatást igénybe vevők preferenciarendszerét és attitűdjét.

A képzések során fontosnak tartjuk a folyamatos megújulást, a számviteli szakma presztízsének helyreállítását, a számviteli életpálya népszerűsítését. Ennek egyik kulcspontja a szakma jeles képviselőivel való intenzív kapcsolattartás, melynek keretében nemcsak arról tájékozódhatunk, hogy mit igényel a szakma, milyen elvárásokkal rendelkezik a friss diplomások tekintetében, de beépülve az oktatásba, a hallgatók számára „behozzák a valóságot” az előadótermekbe, szemináriumi helyiségekbe, bemutatva a karrierlehetőségeket is.

ÖSSZEGZÉS

Figyelembe véve a már lezajlott és folyamatban lévő változásokat a magyarországi felsőoktatásban, úgy ítéljük meg, hogy a fenntartható felsőoktatáshoz további innovációra, módszertani paradigmaváltásra van szükség. Értelmezésünkben a minőségi felsőoktatás alatt olyan oktatási folyamatot értünk, ahol a szereplők – oktató és oktatott – kölcsönös érdekeltiségéből és motivációjából fakadóan a felsőoktatás úgy képes folyamatosan megújulni, hogy az oktatási színvonal nem csökken. A minőség elsőleges felelőse az intézmény, következésképpen az intézményi stratégia része kell hogy legyen a minőségi felsőoktatásra való állandó törekvés. Ugyanakkor a minőség biztosításának, illetve fenntartásának vitathatatlanul fontos befolyásoló tényezője maga a hallgató.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bazsa György (2014): A minőségügy és az akkreditáció. *Educatio*, 23. évf., 1. sz., 93–107.
- Brown, Malcolm (2003): Learning spaces. *Educause Quarterly*, No. 1, 14–16, www.educause.edu/research-and-publications/books/educating-net-generation/learning-spaces.
- Czeglédi Csilla – Marosné Kuna Zsuzsanna – Kollár Péter – Miskolcíné Mikáczó Andrea – Varga Erika – Zéman Zoltán (2016): A vállalkozói ismeretek oktatásának helyzete a magyar felsőoktatásban. *Polgári Szemle*, 12. évf., 1–3. sz.
- Máté, Domicián – Darabos, Éva (2017): Measuring the Accuracy of Self-assessment Among Undergraduate Students in Higher Education to Enhance Competitiveness. *Journal of Competitiveness*, Vol. 9, No. 2, 78–92, <https://doi.org/10.7441/joc.2017.02.06>.
- Falus Iván (szerk.) (1999): *Didaktika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Falus Iván – Környei László – Németh Szilvia – Sallai Éva (szerk.) (2012): *A pedagógiai rendszer. Fejlesztők és felhasználók kézikönyve*. Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft., Budapest, <http://documents.tips/documents/a-pedagogiai-rendszer.html>.
- Gandossy, Robert – Tucker, Elissa (2007): *Gazdálkodj okosan – a tehetséggel*. HVG Könyvek, Budapest.
- Hegedűs Henrik (2015): XXI. századi kihívások. HR-megoldások a köz- és a versenyszférában. *Hadtudomány* (online), 25. évf., 102–107.
- Kiss Árpád – Lukács János (2017): A számvitel és a menedzseri tudásháló kapcsolata. *Controller Info*, Vol. 5, No. 3, 2–6.
- Miskolczi Ildikó (2010): *Tanulás vagy e-tanulás? Oktatásmódszertan a XXI. században*. Szolnoki Tudományos Közlemények XIV., Szolnok.
- OECD (2016): *Education Spending*. OECD, <https://data.oecd.org/eduresource/education-spending.htm>.
- Prensky, Marc (2001): Digital Natives, Digital Immigrants, Part 1. *On the Horizon*, Vol. 9, No. 5, <https://doi.org/10.1108/10748120110424816>.
- Sándorné Kriszt Éva (2018): A statisztika oktatásának helye és szerepe a magyar felsőoktatásban. *Statisztikai Szemle*, 96. évf., 3. sz., 255–273, <https://doi.org/10.20311/stat2018.03.hu0255>.
- Siklósi Ágnes – Sisa Krisztina A. (2017): Innováció és fenntarthatóság a hazai számviteli felsőoktatásban. *Controller Info*, 5. évf., 3. sz., 42–50.
- Takács András (2017): A pénzügyi teljesítmény és a piaci elfogadottság hatása a nemzetközi feldolgozóipari, valamint szolgáltatóvállalatok részvényáraira. *Statisztikai Szemle*, 95. évf., 7. sz., 726–743, <https://doi.org/10.20311/stat2017.07.hu0726>.
- 1536/2016. (X. 13.) Korm. határozat a köznevelési, a szakképzési, a felsőoktatási és a felnőttképzési rendszer digitális átalakításáról és Magyarország Digitális Oktatási Stratégiájáról.

Hegedős Soma

Iszlám: vallás és állam

Az iszlám politikai dimenziójának problémája

Islam: Religion and State

The Problem of the Political Aspect in Islam

ÖSSZEFOGLALÁS

Egészen a posztmodern beköszöntéig lényegében kultúrtörténeti alapvetésként élt a kép, hogy a nyugati (európai) kultúrkör és politikai felfogás egyik ellenpontja az iszlám világ. Napjainkban azonban számos nyugati országban társadalmi szinten jelentkező etnikai változások zajlanak, amely a muszlim háttérű kisebbségek prognosztizálható növekedéséhez, ezzel együtt a fenti tétel relativizálódásához vezethet. Összeegyeztethető-e hosszú távon az iszlám vallás a demokratikus politikai rendszereink regnáló vívmányaival (vallásszabadság, világnézetileg semleges állam, emberi jogok, jogegyenlőség stb.)? A kérdés tudományos megközelítése teoretikai elemzést kíván, melyet jelen tanulmány az iszlám keletkezésének és egyes alapvető tanainak mélyebb elemzésével kísérel elvégezni.

Kulcsszavak: vallástudomány, iszlám, iszlámizmus, radikalizáció

SUMMARY

Up until the advent of postmodernism, as a cultural historical bottom line, the Islamic world had essentially been perceived as one of the counterpoints to Western (European) culture and political philosophy. However, in these days Western societies are facing ethnic changes on a large scale, which may be predicted to lead to an increase in minorities with a Muslim background, and consequently require the placing of the above proposition in context. Is the Muslim faith compatible with the prevailing achievements of the democratic political regimes (freedom of religion, a state neutral to ideologies, human rights, equal rights etc.) over the long term? An academic approach to this question requires a theoretical analysis. This paper makes an attempt at it through a deeper analysis of the origin and fundamental doctrines of Islam.

Keywords: religious studies, Islam, Islamism, radicalization

DR. HEGEDŐS SOMA, doktorandusz, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
(hegedossoma@gmail.com).

BEVEZETÉS

„Al-Islam din wa daula”, vagyis: „az iszlám vallás és állam”. Így hangzik egy mind az iszlám világban, mind a nyugati iszlámkutatók között ismert formula, mely szuggerálja, az iszlámnak nemcsak vallási, hanem politikai missziója is van. Habár az iszlámról alkotott e felfogás megkérdőjelezésére egyes „felvilágosult” muszlimok és nyugati teoretikusok is kísérletet tettek, az iszlám és a politika közötti immanens viszony továbbra is aktuális témaköre nemcsak a vallástudománynak, hanem az állam- és politikaelméletnek is. Mi több, könnyen lehet, hogy a 21. század legjelentősebb valláspolitikai kérdésévé válik az úgynevezett nyugati államokban, melyeknek az államtársadalmi szinten – részben a migráció, részben az etnikai háttér megváltozása miatt – jelentkező vallási változásokat feldolgozniuk és azokra politikai intézkedésekkel reagálniuk is szükséges.

Természetesen a „nyugatosodás” folyamatában, az Oszmán Birodalom bukásának és az oszmán kalifátus megszűnésének következményeként történtek kísérletek arra, hogy a modern államfelfogást – és mindezekelőtt a világi és vallási szféra elválasztását – a klasszikus iszlám teóriával összhangba hozzák.¹ Ezek a kísérletek azonban sem időbelileg-térbelileg, sem teoretikailag nem voltak egységesek. A „reformmozgalmak” a 19. század második felében kezdődtek, és elsősorban két eltérő „szellemi irányzatból” eredtek: az egyik a Nyugat által „befolyásolt” nacionalisták új generációja volt, a másik a „mérésékeltek” tábora, akik az „ulama”, vagyis az iszlám jogtudósainak egy progresszív kis csoportját alkották (Reiners, 1968:82). Az utóbbi évtizedekben a történelmi események és a nyugati országokban folyamatosan növekvő számú iszlám kisebbségek az európai és amerikai vezető értelmiségtől is egyre nagyobb teret követelnek az iszlám működésének feltárására és értelmezésére. Az iszlám és a politikai szféra immanens összefüggéseinek ábrázolását megelőzően foglalkoznunk szükséges két elméleti állásponttal, melyek

az iszlám politikai tartalmát vitatják, vagy legalábbis relativizálják.

A POLITIKA ÉS VALLÁS ELVÁLASZTÁSÁNAK KÍSÉRLETE AZ ISZLÁMBAN

1925-ben, vagyis a török kalifátus lebontása után látott napvilágot Ali Abd ar-Raziq jelentős, ugyanakkor vitatott műve *Az iszlám és az uralom alapjai* címmel. Ar-Raziq írása heves vitákat váltott ki, mert amellett érvelt, hogy az iszlám semmiféle uralmi formának sem képviselője. Sőt az iszlám lényegében semmiféle kapcsolódásban sem áll a politikával. Állásfoglalása szerint az iszlám egy üzenet, és nem jelent uralmi viszonyokat, egy vallás a politikai szerveződés igénye nélkül, a sariát pedig „szellemi törvényként” kell értelmezni, a fennálló uralmi viszonyokhoz való bármiféle viszonyulás nélkül. Így fogalmazott: „Az iszlám vallásnak a valóságban a kalifátus azon formájához, amit a muszlimok általában ismernek, semmi köze sincsen. Ahogyan azokhoz az elképzelésekhez, méltósághoz, dicsőséghez és hatalomhoz sincs, amit a kalifátusnak tulajdonítanak. A kalifátusnak semmi köze sincs a vallási ügyekhez. Ugyanez vonatkozik a törvénykezésre, a kormányzati pozíciókra vagy az államigazgatás helyzetére. Ezek mind tisztán politikai ügyek, amelyekhez a vallásnak semmi köze sincsen, mivel az nem is ismerte, és nem is utasította el azokat, nem is írta elő, és nem is tiltotta őket. A vallás ezt mind ránk hagyta, azért, hogy mi a saját értelmünk tanácsaira, más nemzetek tapasztalataira és a politika szabályaira támaszkodhassunk” (Ebert–Hefny, 2010:114–115). Ar-Raziq egyik legfontosabb érve, hogy a politikai rezsím Mohamed idejében bizonytalan volt, nem kristályosodott ki tiszta hatalmi rendszer. Ebből fakadóan az utókor számára súlyos következményeket eredményezhet, ha dogmatikus politikai konklúziók levezetése történik az akkori politikai szisztéma felépítéséből. Ar-Raziq úgy vélte, hogy a proféta feladata nem terjedt ki valamiféle kormányzati forma közvetítésére, sőt magának Mohamednek sem

voltak kifejezetten királyi jogosítványai a hívők közösségével szemben. A próféta vallási vezető volt, egyedül a saríát kellett – egyfajta spirituális törvényként – továbbhagyományoznia. Ennek megfelelően a halálával ez a fajta vezetés megszűnt, és minden, ami ezután következett, már egy új fejezetet nyitott előbb az arabok, aztán a világpolitika számára. Ez az új fejezet pedig az első „jogvezetés alatt álló” kalifa, Abu Bakr hatalomra emelkedésével kezdődött, akinek a hatalmi státusza már valóban minden olyan jeggyel rendelkezett, amellyel a modern államok is. Ez volt a kalifátus, vagyis az arab államiság kezdete, amelyet ar-Raziq már egyszerűen „elavult” intézménynek tekintett (Ebert–Hefny, 2010: 31–115).

„Ali Abd ar-Raziqnál az iszlám kiformálódásának fázisa, vagyis a vallásalapítás évei leválasztásra kerülnek a kalifátus történetéről” – állapítja meg 2001-ben Bassam Tibi politológus ar-Raziq írásával kapcsolatban (Tibi, 2001:37–38). Tibi szerint fontos megérteni, hogy a kalifátus egy történelmi folyamat eredménye az iszlámban, és semmiképpen sem vallási fundamentum. Ebben a történelmi folyamatban döntő pont volt, amikor az Omajjád-kalifák (661–750) magukat „khalifat Allah”-nak, vagyis „Allah képviselőinek” kezdték titulálni. Azáltal, hogy ezt a címet az Omajjád-kalifák magukra vonatkoztatták, az uralmi rendszer egyszerre szakralizálódott is. Mindazonáltal ez a változás nem az iszlám eredeti, „isteni” kinyilatkoztatásából eredt. A hatalom szakralizálódásának ez a felfogása ellentmondáshoz vezetett, mivel Allah – alapvetően – semmiféle isteni tulajdonsággal sem ruházta fel az embert, magát Mohamedet sem. Szerope „csak” abban állt Tibi szerint, hogy Mohamed elfogadta Allah kinyilatkoztatását, így Allah küldöttévé vált. Tibi argumentációja szerint a Koránban nem esik szó semmilyen ideális államformáról, ezenkívül sem a daula (állam), sem a nizam (rendszer), sem a hukumah (kormányzás) fogalmak nem lelhetők fel benne. Márpedig az iszlámban éppen a Korán a legfontosabb, elsődleges tekintély

a vallási és világi előírások tekintetében is. Ezért Tibi vitatja, hogy az iszlám valóban „politikai vallás” lenne. Érvrendszeréből kikövetkeztethető, hogy az „al-Islam din wa daula” formulával azért sincs egyetértésben, mert a muszlim „világközösség”, vagyis a minden muszlimot az egész világon felölelő, vallási szerveződés, az umma jelentőségében és szerepében megelőzi az államot az iszlámban (Tibi, 2001).

A VALLÁS ÉS A POLITIKAI DIMENZIÓ SZÜLETÉSE AZ ISZLÁMBAN

Ahogy az ar-Raziq és Bassam Tibi érvrendszer kapcsán is felmerült, a vallásalapítás időszaka, körülményei, illetőleg Mohamed fellépésének kora különösen jelentős szerepet játszik az iszlám és a politika viszonyának megítélésében. Ennek a korszaknak a vizsgálata azonban jelentős nehézségekbe ütközött: „Az iszlám keletkezése egy különösen sokrétű folyamat volt, amelynek legfontosabb vonásait a történelemtudomány máig nem tudta kielégítően felvázolni” – írta az iszlámkutató és orientalista Tilman Nagel,² a tudományos vizsgálódás problémáira reagálva (Nagel, 1994:14). Ezt a „sokrétű folyamatot” – elsődlegesen Nagel tudományos hozzájárulása révén – elemzi a tanulmány első része. Nagel vizsgálatának szemszögéből a folyamat nagy jelentőséggel bír, mert ar-Raziqkal és Tibivel szemben az iszlám születésének folyamatát annak társadalmi-politikai kontextusaival együtt vizsgálja, és nem választja le azokról. Ebből következően az eredményei is eltérőek.

Mielőtt a vallás és politika iszlámban történő szoros összefonódásának egyes pontjait ábrázoljuk, fontos lefektetni Nagel néhány főbb tézisé. A legfontosabb kiindulópont, hogy ugyan az iszlám is beszél e világról és túlvilágról, azok egymáshoz való viszonya más, mint a kereszténységben. Az iszlám duális világnézete a két szférát alapvetően egy kiegyenlített pozícióban helyezi el. Miközben az e világi és a túlvilág közötti különbségtétel a kereszténységben végső

soron nemcsak a szekularizációt tette lehetővé, hanem azáltal maga a politika is egy sajátos értelmezést nyert,³ az iszlámban a politika centrifugális ereje mindig a muszlim közösségeken belül helyezkedik el. Ebből következik, hogy az „Allah akarata” rend áll a muszlim politikai gondolkodás centrumában, mivel csak ez a rend képes az emberek számára „üdvösséget” eredményezni. Vagyis az iszlám politikai gondolat fontos része a kísérlet az „Allah által akart rend” megvalósítására.⁴ A „din” arab szó teszi még világosabbá az immanens összefüggést a vallás és politika között: a Koránban gyakran előjövő „din”, ami az iszlám egyik központi fogalma, a hittel, vallással fordítható le, de a jelentése az arab nyelvben túlmegegy ezen, s egyúttal a próféta által kinyilatkoztatott és megvalósított isteni rendet is értjük alatta. Habár a „siyasa” speciális kifejezése már a 11. század óta létezik az arab nyelvben (és a 19. század óta a politika szavunk nyugati interpretációjához hasonló értelemben használatos), a kísérletek a modernitásban is sikertelenek maradtak a politikai szféra „din”-től való izolálására (Nagel, 1981).

Mohamed b. Abdallah fellépése és a valóság alapítás időszakában Mohamed törzse, a Qurais a 6. század fordulóján vezető szerepet töltött be Mekkában (Nagel, 1998).⁵ Ott, ahol 610 körül Mohamed megkapta „spirituális” próféta elhívását. Mohamed azáltal, hogy kortársaira „társadalomkritikus” prédikációkkal, intésekkel és fenyegetésekkel kísérelt meg hatni, hamar politikai szereplővé is vált Mekkában. A próféta vallási aktivitásának alapvetően két fő politikai aspektusa volt: egyrészt egy idő után Mohamed Allahot már nemcsak a „legnagyobb”, hanem az „egyedüli” Istenként hirdette, másrészt törzsi vezetőket – azok társadalmi pozícióiban is – erős, morális jellegű kritikával illett (Nagel, 1994:20). Ami Mohamed mono-teizmusát illeti, Arábiát – azon belül pedig különös tekintettel igaz volt ez Mekkára – még a 7. század kezdetén is bizonyos vallási sokszínűség jellemezte (Nagel, 1998:5).⁶ Miután Allahról már mint az egyedüli isten-

ről prédikált, aki maga mellett más, „hamis” isteneket nem tűrhet meg, szakadások és feszültségek keletkeztek a más rítusokat és „istenkéket” tisztelő törzsek és klánok között. A pogány klánok és törzsek számára Allah csak egy volt a számos isten között, mely istenségek a Kába-kultuszhoz kapcsolódtak. Ezen túlmenően, közvetlenül a városon kívül is voltak más istenoltárok és kultikus helyek. Habár kezdetben Mohamed istene („a legfőbb isten”) tulajdonságaiban nem különbözött ezektől az istenektől, a próféta kísérletet tett arra, hogy a más istenségeket tisztelőket „megterítse”, olykor erőteljes, agresszív prédikációk útján. Később, az „egyetlen isten” bejelentésével saját törzse, vagyis a Qurais más törzsekhez való viszonyait is erősen terhelte.

Mohamed eme kihívó, mondhatni provokáló fellépése a fennálló törzsi, hatalmi viszonyokat erősen megkérdőjelezte, hiszen egybeként a mekkai klánok vezetői – még ha különböző mértékben is – spekulációk és manipulációk útján, a mekkai rítusok és vallási tradíciók gyakorlásából tettek szert vagyónra, az arra rászoruló helyeket azonban nem segítették. Mohamed a meggazdagodásuk e módjára és egyidejűleg közösséggel szembeni hiányos elkötelezettségükre hivatkozással is támadni kezdte őket, heves prédikációival pedig fokozatosan ásta alá morálisan a közösségek vezetőinek társadalmi pozícióit (Nagel, 1998:6).

Ezt a számukra mindenképpen egyre kedvezőtlenebb és kényelmetlenebb helyzetet természetesen Mekka társadalmilag-politikailag „erős emberei” is észlelték. Így vált Mohamed próféta missziójának első évtizede – legalábbis látszólag – eredménytelenné, a pozíciója Mekkában tarthatatlanná, amelynek következtében Mohamednek és követőinek menekülnie kellett a városból. Ez volt a nagy jelentőségű hidzsra (és egyúttal az iszlám időszámítás kezdetének időpontja is), amikor Mohamed 622-ben Mekkából – a visszatérés feltett szándékával – Medinába kényszerült áttelepedni. Mindazon tényekre tekintettel, hogy a „kiván-

dorlók” – vagyis Mohamed és a Mekkából kimenekült, ekkor még nem túl nagyszámú hívei – a kezdeti időszakban Medinában sem tudtak biztos társadalmi-politikai helyzetet teremteni a maguk számára (Nagel, 1998:30),⁷ Mohamed lépés-, illetőleg döntéskényszerbe került: vagy kompromisszumot keres, így üzenete teljes tekintélyvesztésen megy keresztül, vagy felvállalja a számkivettség kockázatát, amely akár egy vallási mártíromság lehetőségét is magában hordozza. Ennek a döntési helyzetnek a hangsúlyozása nagy jelentőséggel bír, mivel Mohamed e szükséghelyzetre adott válaszai adják az egyik hangsúlyos különbséget a kereszténység és az iszlám politikához való viszonya tekintetében.

A négy újszövetségi evangélium leírása szerint a kereszténység központi alakja, Jézus egy hasonlóan kiszolgáltatott válsághelyzetben lemondott a politikai aktivizmusról, illetőleg Lukács evangéliuma 22. fejezete szerint a „kard használatáról” is, ez által vált az e világi mártíromság a kereszténység egyik központi motívumává. Ezzel szemben az iszlám vezéralakja, Mohamed minden taktikai-politikai képességét felhasználva igyekezett a maga javára fordítani a küzdelmet. Ahelyett, hogy ezen a ponton elhatározta volna magát, hogy feladja vallási misszióját, inkább diplomáciai és politikai aktivitással, taktikával és háborús vállalkozásokkal – kezdetben „zsákmányszerző” hadjáratokkal – azon fáradozott, hogy az „isteni kinyilatkoztatásnak” teret és érvényt szerezzen. Több kisebb, a Quraisszal szemben indított zsákmányszerző hadjáratot követően Mohamed talán legnagyobb, döntő politikai érdeme abban állt, hogy sikerült más pogány, medinai törzseket – az úgynevezett „segítőket” – meggyőzni arról, hogy vegyenek részt egy különösen kockázatos háborús vállalkozásban a mekkaiakkal szemben.

Ugyan a 624-ben Badr mellett lezajlott csata semmiképpen sem mint a legnagyobb harci konfliktusok egyike kerül be a történelemkönyvekbe, történelmi következménye mégis rendkívüli: Mohamed valószínűtlen-

nek tűnő győzelme – a jelentős zsákmány mellett – hirtelenjében óriási presztízszt kölcsönözött számára, nem csak Medinában. A győzelem egyidejűleg egy hibrid politikai szövetség kialakulásának magját is elvetette, egy közösséget, amelyet egyrészt még egy törzsi szövetség profán pragmatikája és magatartásmintája jellemzett, másrésztől azonban már egy vallásos, kohéziós impulzus mozgatótt (Nagel, 1998:31). A „segítők” és a „Mohamed-hívek” összeolvadásával egy harci közösség jött létre, amely hosszú távú, magán a próféta személyén is messze túlnyúló konzekvenciákat hordozott magában. Ennek a „harci közösségnek” a katalizátora, mozgatórugója egy vallási motívum volt, mégpedig a „harc Allah ügyéért”. Vagyis Mohamed híveinek fő motívuma az volt, hogy Allah üzenetét akár harccal is előmozdítsák. Mindazonáltal ebben a szövetségben pogány arabok is voltak: a katonai szövetség létrejöttében természetesen a Mohamed-követők vallási érdekeltségének és a medinai pogány törzsek (később más arab törzsek) érdekeinek a véletlenszerű találkozása is fontos szerepet játszott.

AZ „ISZLÁM” BIRODALOM KIBONTAKOZÁSA

Mohamed régi célját érte el akkor, amikor 630-ban, már politikai tekintélyként, harcosaival bevonult Mekkába. Az út Badrtól Mekkáig nemcsak további katonai sikereken (627-ben győzelem a mekkaiak által összekovácsolt törzsi koalíció felett; hódítások északon; rohamcsapatok eredményes szervezése és bevetése stb.) és diplomáciai eszközök (stratégiai szerződés kötés a mekkaiakkal 628-ban; a zsákmányok taktikus felosztása stb.) alkalmazásán keresztül vezetett, hanem nyílt fegyveres erőszak alkalmazása is szükségessé vált. Ilyen volt mindenekelőtt a medinai zsidó törzsek elűzése és megsemmisítése 627-ben. A Mekkába való bevonulással – és ezzel együtt természetesen a korábban vele ellenséges koraisita (quaraisita) törzsek hódolatának megszerzésével – Mohamed

már nem pusztán egy befolyásos vallási prédikátor volt. Alig nyolc évvel a Mekkából történő elmenekülését követően ő volt a leghatalmasabb vezető az arabok között, és életének utolsó két évében, további stratégiai lépésekkel, majdnem az egész Arab-félszigetre ki tudta terjeszteni hatalmát, egyúttal sikerült egy erős politikai szövetséget is létrehoznia (Nagel, 1998:10). Ez az addig jobbára egymással viaskodó, a Bizánci és a Szászánida Birodalom árnyékában élő arab törzsek történetében egyedülálló volt. A szövetség fontos kohéziós alapját adta a „koráni mozgalom”. A befolyás eme terjedésének legfontosabb, végső eleme ugyan a Mohamed kezében egyre erősebben koncentrálódó politikai hatalom volt, az expanzív törzsi alakulat jelentős megkülönböztető jeggyel is rendelkezett: ez a tömörülés vallási-politikai képződmény volt, amely egy esküben is kifejeződött, amellyel a vallási összetartozás megtartására tettek fogadalmat. A hűbéri eskü egy speciális fajtája volt ez, amellyel az arab törzsek a politikai lojalitásukat és az új hit elfogadását egyidejűleg juttatták kifejezésre. Vallási elkötelezettségükhöz – többek között – bizonyos vallási szokások teljesítése és az úgynevezett az-zakat (vagy később más néven sadaqa) amolyan „megtisztulási ajándékként” való folyamatos megfizetése tartozott (Nagel, 1994).

Mielőtt a Mohamed halálát követő további történelmi fejlemények politikai-vallási összefüggéseit vizsgálat alá vonnánk, szükséges a Mohamed által tételezett muszlim „teológiai”⁸ értelmezés némely vonatkozása-it is alaposabban áttekintenünk.

Muszlim értelmezési szempontból a próféta vallási teljesítménye hibátlan és felülmúlhatatlan volt: Mohamed a muszlim vallásosság legmagasabb fokát érte el, ami ember számára csak lehetséges. Ez a legfontosabb ok, amiért a „kezdetek felidézése” és emlékezete, vagyis Mohamed kora és a hívők medinai harci közössége egészen a jelenkorig oly különösen jelentős szerepet játszik az iszlámban. Az iszlámban újra és újra adódik egy orientációs szükséglet a visszaté-

résre a medinai muszlim „ősközösséghez”, és indirekt módon következik belőle, hogy nemcsak maga Mohamed, hanem az akkori társadalompolitikai viszonyok is amolyan mintaképfunkciót tölthetnek be az utókor számára (Nagel, 1994:260).

Ami a Mohamed híveiből álló közösség vallási súlypontját illeti, a medinai időszakban a vallásosság szigorú normák követésében való megjelenése, vagyis egyfajta „törvényvallásosság” tendenciájának kibontakozása rajzolódik ki. E folyamat során a feddések, intelmek, illetőleg a morális tartalommal bíró amolyan „fabulák” folyamatosan alakultak át e világi szankciókkal összekötött normákká. Jóllehet Mohamed eredeti üzenetvilágában még az egyéni felelősség és azzal a „jó” cselekedetek a személyes üdvözülésben központi szerepet játszottak, a késő medinai időben egy kísérlet figyelhető meg arra irányulóan, hogy a folyamatosan növekedő közösség – muszlim kifejezésekkel – „hívóinek arcát” normatív eszközökkel, tulajdonképpen törvényekkel „isten felé fordítsa”. Ezeknek a törvényeknek kellett a hívők számára az üdvösséget biztosítania, és ezáltal Allah akaratát már itt, a földön megvalósítania. Ezek a törvények adták egy „üdvösséget őrző” közösség kereteit, és tették jelentősebbé az ehhez a közösséghez való tartozást, vagyis egy bizonyos vallási kollektívizmust az egyéni felelősséghez és a belső, individuális hithez képest.

Éppen ebből a fejleményből fakad az iszlámkutatók közötti vita az iszlám politikai természete vonatkozásában, mivel Mohamed – paradox módon – a medinai törvényvallásosság kialakulásával egyidejűleg a „szívből származó hit” jelentőségét is hangsúlyozta (Nagel, 1994:31).⁹ Megjegyzendő, hogy az „iszlám” szó az „arc istenhez való fordítását”, vagy másképp az „odaadást, odafordulást istenhez” jelenti. Ez az odafordulás a mindennapi imák külső aktusában is kifejezésre jutott, ami azonban még határvonalat jelentett a szimbolikus – vagy akár színlelt – rítusok és az őszinte, belső odaadás között. Mind ez idáig nem sikerült tisztázni,

Mohamed közössége milyen módon és körülmények miatt kapta az iszlám elnevezést, mindazonáltal ez a megjelölés a közösség eme külső karakterét hangsúlyozta, amely közösséghez való tartozás legfontosabb előfeltétele az Allahhal és az ő „küldöttjével” szembeni engedelmesség volt (Nagel, 1994).

Ugyancsak rögzíteni szükséges, hogy ha a próféta hagyatékát annak politikai ismertetőjegyei nélkül jellemezzük, hiányos képet kapunk. Mohamed ugyanis nem pusztán egy vallási üzenetet, morális posztulátumokat stb. hagyott hátra, hanem egy politikai-társadalmi felépítményt is. Mohamed közvetlenül a halála előtt már az Arab-félsziget leghatalmasabb személye volt, és vallási küldetését – túlnyomóan – aktív vallási-diplomáciai tevékenység révén vitte keresztül. Nem mellékes, hogy mindazon tapasztalatok, amelyeket Mohamed az „isteni kinyilatkoztatások terjesztésének ügyéért folytatott harcai” során szerzett, visszatükröződnek a Koránból – és természetesen a haditokból is –, és mint prófétai bölcsességek, irányelvek vagy akár normák éltek tovább a muszlim világban.¹⁰ Ebből fakadóan érvényesülhetnek Mohamed „gyakorlati tapasztalatai” éppen a politika világában előképként a muszlimok számára. Fontos alapvetés az iszlámban, hogy az „isteni jogi vezetés” (huda) pontosan a prófétai idők medinai közösségében valósult meg. Következésképpen ez volt – muszlim szempontból – „a legjobb kommuna” az emberiség történelmében, ami ugyan Mohamed halálával befejeződött, mindazonáltal a muszlimok részéről – muszlimok számára – újra és újra megfogalmazódik az igény, hogy eme visszavágyott politikai-társadalmi formációt a lehető leghamarabb újra restaurálni szükséges (Nagel, 2014:198).

Mohamed egyik legfontosabb hagyatéka a hívők harci közössége volt, amely a próféta halálát követően jelentős változásokon ment keresztül (Nagel, 1998:32–51). A harci közösség jelentősége abban állt, hogy a hívek – vagyonukkal vagy akár életükkel – a próféta politikai céljait szolgálták: kezdetben a

Medinába kivándorolt közösség védelmét és ellátását, később egyre erőteljesebben lépett előtérbe a vallási üzenet terjesztése és egyfajta radikális muszlim valóságértelmezés realizálása. Emellett természetesen a prédaszerzés is jelentős szerepet játszott. Fontos tehát rögzíteni, hogy – ahogyan az a Korán-szövegek alapján egyértelműen azonosítható – a harci közösség az iszlám vallási-politikai arculatának alakulásában azért játszott központi szerepet, mert a prófétai direktívák szerint a dzsihádban, vagyis a katonai akciókban történő aktív szerepvállalás éppen a hit elhagyhatatlan bizonyítékeként szolgált (Korán, 8. szúra, 72, 74). Ebből a felfogásból ered egy érdekes „teológiai-szociológiai” differenciálódás is az iszlámban: mindazok ugyanis, akik a katonai akciókban részt vesznek, a hívők, azonban mindazok, akik noha az iszlám szövetségi rendszeréhez tartoznak, azonban hitüket a harci közösségben való aktív közreműködésükkel nem bizonyítják, muszlimok, de nem igazi hívők (Nagel, 2014).

Az iszlám történelmében ez a tagozódás sok konzekvenciát vont maga után.¹¹ A „mudzsahedinnek” (mugahidun), tehát a határokon „szolgálatot teljesítő” kombátánsok még az iszlám hajtóerejeként jelentek meg, és a gyakorlatban vezető szerepet játszottak a vallás terjesztésében. A próféta halála után és legfőképpen az első muszlim polgárháborút (656–661) követően a vallásosság súlypontja egyre inkább a rítus-vallásosság irányába mozdult el, amelynek szerepét Mohamed még „másodrangúként” (le)értékelt. Ez a változás azonban nem jelentette egyben azt, hogy az Arab Birodalom háborús eszközökkel történő vallás- és hatalomkiterjesztésének, illetőleg a „harcos hit” prófétai üzenetének szerepe és relevanciája megkérdőjeleződött, vagy akár teljesen feledésbe merült volna. Sőt még az uralom militarizációjának időszakában, vagyis Mamun és al-Mutasim érájában (9. század) is fontos szerep hárult az irreguláris erőkre a határokon, amelyek a zsoldosereg mellett fontos elemek maradtak a kalifák haderőiben (Krä-

mer, 2007:86). Ezen túlmenően nem irreleváns, hogy a harci közösség képéből a sarífa számos fundamentális jellegű fogalma formálódott ki, amelyek alapvetően határozták meg az olyan muszlim értelmezéseket, mint az „iszlám háza” és a „háború háza” közötti, feszültséggel teli viszonyról alkotott koncepció.¹²

Még további két, a harci közösség próféta örökségéből eredő történelmi következményt szükséges röviden ábrázolni. Az első ezek közül az ún. szúfi rendeknek, vagyis az iszlám szunnitizmus egy misztikus ágának a története. A szúfi rendeket az aktuális viták során gyakran tüntetik fel a „politikai iszlám” ellentétpárjaként, vagyis az iszlám spirituális, békés interpretációs lehetőségeként. Mindazonáltal Nagel álláspontja szerint maguk a szúfik is számos esetben váltak részeseivé a „háború házával” való katonai konfliktusoknak, így nem állíthatók teljesen szembe a „törvényvállalosság” irányvonalával az iszlámban.¹³ Nagel egy másik fontos megállapítása az állami erőszakmonopól problématikájára vonatkozik: mivel az iszlám sajátos hitértelmezése révén (lásd fentebb) az üdvösség kérdésének individuális felelőssége és a háborús aktivitás Allah ügyéért már az iszlám kezdeti időszakában szorosan összekapcsolódott, a harc az iszlámért, vagy más történelmi kontextusban a hitetlenek ellen folyó háború sohasem tudott az uralkodók kizárólagos feladatává, „kiváltságává” válni. Ebből adódott, hogy az állam az efféle, a próféta üzenetek által ébresztett, alulról feltörő harci vállalkozásokat sohasem tudta teljesen kontroll alatt tartani (Nagel, 2014). Nagel erre lát modern példát az 1978–1979-es iráni forradalom egyes harcos elemeiben is (Nagel, 1981:266).

Jelen fejezet a továbbiakban mindösszesen némely, az iszlám történelmében megfigyelhető politizációs tendenciák jelentősebb állomásainak sematizált ábrázolására kell hogy korlátozódjon. Mohamed próféta halálával tehát egy vallási-politikai vákuum jött létre, mivel a pozíciója vallási és politikai vezérszerepet is magában foglalt. „Moha-

mednek nagyon egészséges nézetei voltak: megszilárdította politikai rendszerét, és mindaddig, amíg az utódjai, vagyis a kalifák között fennmaradt, kormányzati formája teljesen egységes volt” (Rousseau, 1762). Ebből a helyzetből adódott a kérdés: kinek, és a próféta hivatalának mely funkcióiban volt szükséges átvennie a helyét? Alapvetően ez a kérdés, pontosabban fogalmazva, az erre a kérdésre adott válaszkísérletek okozták az iszlám „összakadását”. Annak érdekében, hogy erre a problémás helyzetre valamilyen megoldás születhessen, hozták létre a kalifátus intézményét, amely egészen a 20. századig jelentős politikai és szimbolikus szerepet játszott az iszlám világban, és manapság is az iszlám körül forgó, tudományos diskurzusok középpontjában áll.

Ezeknek a vitáknak a jelentőségére, kiterjedésére és mélységére tekintettel a kalifátus intézménye nem képezheti jelen tanulmány tárgyát. Ehelyütt pusztán az alábbiakat szükséges leszögezni a kalifátus intézményének születése vonatkozásában: amikor Abu Bakr, az első „isteni jog által vezérelt” (huda) kalifa „isten küldöttjének helyetteseként” (halifat rasul Allah) kinevezése megtörtént, a kalifátus hivatala szinte még kiformalatlan intézmény volt (Nagel, 1998:12). Hamar megmutatkozott, hogy a vallási egység erős, centrális politikai erő nélkül gyorsan felszakadozik: Abu Bakrnak alig néhány hónap után már csapatokat kellett szerveznie annak érdekében, hogy távoli provinciákban élő törzseket ismét az iszlámhoz „térítsen”. A rebellis klánoknak az „egyigaz” valláshoz való visszatérésüket – amennyiben az erről tanúskodó források hitelesek – a következő hitvallással kellett kifejezniük: „Nincs más isten Allahon kívül, és Mohamed az ő szolgálója és Allah küldötte.” Abban az esetben, ha a lázadó törzsek ezzel magukat ismét hívőként vallották meg, elkerülhették a fegyveres konfliktust (Nagel, 1998:13).

Mohamed politikai öröksége a kalifátus intézményének megalapításával ugyan átmenetileg megmenekült, mindazonáltal a tisztázatlan és vitatott viszonyok a centrális

hatalom, vagyis éppen az újonnan alapított kalifátus körül a rendkívül gyorsan növekedő birodalomban előbb polgárháborúkhoz, később pedig az iszlám belső szakadásához vezettek. Ezek a polgárháborúk voltak az elsődleges, eredeti okai a különböző muszlim vallási irányzatok létrejöttének. Következésképpen rögzíteni szükséges, hogy az iszlám belső vallási differenciálódásának – legalábbis a síta és a szunnita iszlám fő formái tekintetében – mindenekelőtt politikai gyökerei voltak. A teológiai jellegű különbségek a különböző vallási irányzatok között csak a későbbiek során, járulékos jelleggel alakultak ki (Nagel, 1994).

ISZLÁM ÉS ISZLAMIZMUS: AZ ELHATÁROLÁS NEHÉZSÉGEI

A közéleti viták köznapi szóhasználatában az iszlám radikalizmus, politikai iszlám, vallási fundamentalizmus, extremizmus („muszlim szélsőségesek”), valamint az iszlamizmus kifejezésekkel is általában hasonló kontextusban, lényegében szinonimaként találkozhatunk. Aktuálisak és feszültséggel teliek mindazon kísérletek, amelyek a fenti kifejezéseknek az iszlám vallástól való leválasztására törekzenek. A Német Szövetségi Köztársaság kancellár asszonya, Angela Merkel a 2017-es őszi választási vita során nyilatkozott úgy, hogy az „iszlám Németországhoz tartozik, amennyiben egy alkotmánykonform iszlámról van szó”. Ausztria szövetségi kancellárja, Sebastian Kurz hasonlóan fogalmazott, amikor arról beszélt, hogy az osztrák lakosság etnikai összetétele alapján ma már ki kell mondani, hogy „az iszlám Ausztriához tartozik, de a politikai iszlámnak semmi keresnivalója Ausztriában”.

Milyen problémára mutatnak rá ezek a fordulatok? A politikai gondolkodásban elterjedt nézet, hogy a 20. századik második felében ismét „színtérre” lépő iszlám az ötvenes évektől egy erősödő repolitizációs folyamaton ment keresztül, márpedig ennek a változásnak volt az eredménye az iszlám ébredés és végső soron – még ha ideológi-

ai előfutárokkal is, pl. Muszlim Testvériség – maga az iszlamizmus is. Mi is volt közelebbről ez az eseménysor? Ez a folyamat az arab, pontosabban az iszlám fordulat, mely során a különböző arab bal- és jobboldali mozgalmak által folytatott diskurzust felváltotta az iszlám azonosságtudat hangsúlyozása. Az arab szocializmust és nacionalizmust is megalapozó „világi” ideológiák helyét ezzel az iszlám vette át, amely ugyan a nyugati szekuláris ideológiákkal szemben igyekezett hangsúlyozni antimodern vonásait is, mégis magát mint a modernitás, vagyis a „jövő” muszlim alternatíváját mutatta be. „Az iszlamizmus az ideológiák modern korszakának iszlám variánsa” – adja a fenti elgondoláson alapuló iszlamizmus egyfajta definícióját Andreas Meier (Meier, 1994:169). E szerint idetartozna minden olyan újabb kori, az iszlámmal kapcsolatos mozgalom, illetőleg ideológiai csoportosulás, mely magát össztársadalmi szinten, alulról kísérli meg szervezni, központi – kormányzati-állami – hozzájárulás nélkül, sok esetben ráadásul éppen a fennálló állami (akár nemzetközi) jogi rend ellen (Meier, 1994). Függetlenül attól, hogy a mozgalom a későbbiekben – célját elérve – esetleg már hatalmi pozícióba kerül, ahogy az történt Iránban az 1970-es évek végén. Ez tehát az egyik olyan főbb felfogás, amely az iszlám mint vallás és az iszlamizmus mint egyfajta politikai jelenség közé kísérel meg határvonalat húzni.

A fenti koncepció azonban még a végkövetkeztetésekkel, vagyis az iszlám és az iszlamizmus jelenségének elválasztásával egyetértők számára is problematikus lehet. Ennek oka például, hogy az iszlamizmus keletkezését, vagy legalábbis annak „kiforrását” leginkább a 20. század egyik fejleményének tartja, miközben már egyes gondolkodók legkésőbb a 19. században foglalkoztak a fogalommal. Ilyen volt például Joseph von Huzzi, bajor udvari jogász, aki 1822-ben írt könyvet a török portáról és az „iszlamizmusról”, magával a vallással azonosítva a szót. Legkésőbb erre az időszakra teszik az iszlamizmus kezdetét azok a teoretikusok is, akik

azt a nyugati és az iszlám világ újkori találkozása egyik sajátos konzekvenciájának tartják. Ennek az oka, hogy igen erőteljes az az értelmezés, mely szerint a különféle iszlamista mozgalmak kiváltó oka egyfajta frusztráció a Nyugattal szemben.

Bernard Haykel, a Princetoni Egyetem professzora az Iszlám Állam jelensége kapcsán így ír erről: „Az Iszlám Állam a politikai jogfosztottság és megalázottság kifejeződése és szimptomája, amit sok szunnita, különösen szunnita arabok éreznek manapság. Számos oka van ennek. Ilyen ok mindenképpen a korábbi nyugati intervenciók, mint Irak amerikai inváziója és annak pusztító következményei az iraki lakosság számára. Még fontosabb az arab lakosság saját kormányaik általi brutalizációja, ami rossz képzettséggel és gazdasági fejletlenséggel párosul. Ehhez jön a legtöbb arab és muszlim egy nehezen szavakba önthető alapérzése, hogy leszakadtak a civilizáció történetéről, miközben más népek fejlődnek, és a fejlődés gyümölcseit aratják” (Haykel, 2015). Az idézet arra mutat rá, hogy sokan az iszlamizmussal összekapcsolható jelenségeket (pl. az IÁ) az iszlám világból eredő egyfajta csalódottsággal kötik össze, amely a Nyugathoz viszonyított technikai, tudományos, gazdasági lemaradás észleléséből fakad, és az elkeseredettség szélsőséges reakcióit váltja ki.

Az iszlamista csoportosulások közös vonása általában, hogy azt hirdetik, az iszlám alapelveit az élet minden területére, így nemcsak a privát viszonyokra, hanem a társadalomra is ki kell terjeszteni. Erre utal egy korábbi iszlamizmusdefiníció is, amely szerint a szó nem más, mint „egy gyűjtőfogalom minden olyan politikai felfogásra vagy cselekvésre, amely az iszlám nevében kizárólag vallási alapon legitimált társadalmi és állami rend megeremtésére törekszik” (Pfahl-Traughber, 2008). Ebben a követelményben pedig egyszerre fogalmazódik meg egyfajta védekezés a nyugati eszményekkel szemben, egyúttal pedig a saját identitás magasabbrendűségének, értékesebb voltának kiemelése. Ez tehát az egyik alapvető kiindulópont,

azonban számos különbség és ellentmondás áll fenn az iszlamizmus kialakulásáról szőtt, egyébként az iszlamizmust az iszlámról egyaránt leválasztó felfogások között.

Amíg például Meier a fenti idézetben a 20. századra tette a hangsúlyt, többen inkább a 19., sőt a 18. századra koncentrálnak vizsgálódásukban. Ez volt az az időszak, amikor az Oszmán Birodalom elmaradottsága már vezetői és népe számára is nyilvánvalóvá volt, nemcsak hadászati és ipari területen. Az expanzív Nyugat fölénye politikailag és kulturálisan is nyomasztóvá vált legkésőbb a 19. század végére, mely először az Oszmán Birodalom vezető rétege, később aztán a teljes népesség számára érzékelhetővé lett. „Az a speciális kontextus, amely az Oszmán Birodalom elmaradottságának és egy világrendszerhez való csatlakozás feltételeinek az összetettségéből eredt, egy nyugati világon kívüli, modern, rendszerellenes mozgalomhoz vezetett, mely egy iszlamista népreakció alakjában jelent meg” – írja könyvében Asli Vatansever (Vatansever, 2010:1). Ennek megfelelően az iszlamizmus gyökereit az Oszmán Birodalomban keresi és találja meg a 19. században, amely azonban a későbbiekben egészen különböző formákat vett fel, a társadalom egészen különböző szintjein. Ennek oka egyébként egyszerűen az volt, hogy a Nyugat fölénye láttán a birodalom vezetői – részint önálló ötlet és képesség hiányában – nyugati mintára kezdték el átalakítani az államukat. Ezek az átalakítások pedig oly mélyrehatóak voltak, hogy a birodalom gyakorlatilag minden alattvalója helyzetét érintették. Elegendő itt a tímár- vagy a vilajetrendszer, valamint a janicsárok és az ulema (!) státuszának radikális felszámolására, illetőleg átstrukturálására gondolni. Ezeket az alapvető változtatásokat a nyugati államok által hajtott kapitalista rendszer, illetőleg világkereskedelembel való bekapcsolódás kényszersége, majd következményei indították el, és a 19. század imperializmusának kényszermechanizmusai tették igazán fájdalmassá. Ahogyan arra

Vatansever rámutat, nem szabad azonban pusztán a materiális tényezőkre szorítani ezt a folyamatot, mivel a kulturális normák és a világnézet ugyanúgy „áthatoltak” a birodalom határvonalain.

Természetesen nem lehet ezt a jelenséget „egy kultúrimerializmusra leredukálni”, ez nem egy teljesen egyoldalú folyamat volt (lásd az orientalizmus 19. századi kivirágzását Európában), de még csak megközelítőleg sem volt szimmetrikus sem. A nyugati államok, erőfölényük révén, egyfajta kulturális mintaként jelentek meg, még akkor is, ha valójában a nyugati világból áramló eszmék és ideológiák egyáltalán nem voltak egységesek. Elegendő a később a muszlim többségű országokban is valamelyest teret nyerő nacionalista és baloldali mozgalmakra utalni (Vatansever, 2010). Végeredményben ezért nevezi Immanuel Wallerstein koncepciója után Vatansever is az Oszmán Birodalomban lezajló „modernizációt” inkább nyugatosításnak, mivel a jelentős részben a Nyugat ihlette technikai és intézményi átalakítást egy politikai és kulturális átalakulás is követte, ami a gyakorlatban kvázi feltétele volt a Nyugat által diktált „világrendszerhez” való csatlakozásnak. Ez mind azért lényeges, mert az így az Oszmán Birodalom népessége és a birodalom nyugatosítást végrehajtó vezető rétege között kialakult feszültség vált fontos felhajtóerejévé az iszlamista mozgalmaknak.

Jelentősen különbözően látják azonban a kutatók az így kialakult mozgalmakat. Egyesek szerint ezeknek a mozgalmaknak egy fontos identitásképzője, magja volt az iszlám vallás, így azok a muszlimok „ébredéséért” tevékenykedtek. Ezzel szemben Vatansever szerint a mozgalmaknak elsősorban „csak” eszköze, vagyis közös nyelve, az „ellenállásuk nyelve” volt az iszlám. Ez abból fakadt, hogy a társadalom akkori fejlettségi szintjén a különböző csoportok elégedetlenségüket és a nyugatosodás folyamatától való elidegenedtségüket csak a vallás eszköztárával tudták kifejezni. Ebből azonban kialakult egy folyamat, amelynek a végén az

ellenállás nyelvéből politikai retorika vált, a politikai retorikából pedig ideológia lett az iszlamizmus formájában. Ennek az iszlamizmusnak pedig fontos jegyei a reakciós, a nyugati „modern” világgal szembehelyezkedő „haladás”-, illetőleg rendszerellenesség, valamint az antikapitalizmus, továbbá az iszlám vallás megújítása helyett inkább a periferizálódással szembeni küzdelem közepontba helyezése – fejt ki Vatansever, aki az ebben az értelemben felfogott iszlamizmust tekinti a „különböző későbbi iszlamizmusok eredetének” (Vatansever, 2010).

Ezeknek a mozgalmaknak a gyökerei pedig az egykori birodalom középső tartományai, tehát Anatóliába és Ruméliába nyúlnak vissza. Ezekben a területeken az iszlám egy toleránsabb, visszafogottabb értelmezése volt jellemző a korban, amelyből a kutató azt a következtetést vonja le, hogy ez az itt felerősödő iszlamizmus szekuláris jellegére utal. Szándékaik, érdeklálásuk, illetőleg módszereik alapján – nagyobb vonalakban – három csoportra bonthatóak szét az „ős”-iszlamizmus ágai. Először is egy ún. népiszlamizmusra, melyek valóban komolyan aggódtak a vallásukért, és tartottak a „hitetlenektől”. Gazdasági lemaradottságuk elől ily módon menekültek a vallás menedékehez. Kategorizálható egy intellektuális iszlamizmus is, melynek tagjai magasabb társadalmi rangot élveztek, ráadásul számukra fontos mozgatórugó volt a karrier. Az intellektuális körökben zajló diskurzusok a modernizáció, illetőleg nyugatosodás szükségességéről, egyúttal a hatalmi státusz, valamint a kultúra és a vallás jelentőségének megőrzéséről alakították ki ennek a specifikusabb rétegnek a sajátos iszlamizmusát. A harmadik az állami iszlamizmus, amely gyakorlatilag az Oszmán Birodalom vezetését jelentette, különös tekintettel II. Abdul Hamidra. Ebben az esetben az állam megmentése állt a középpontban, amelynek az érdekében Hamid egyszerre igyekezett modernizációs intézkedéseket is bevezetni, egyúttal kiegyezésre jutni a népiszlám törekvéseivel (Vatansever, 2010:251–252).

Léteznek azonban más, a fenti érveléssel részben szemben álló elgondolások is, amelyek az iszlámról lényegében szintén leválasztható jelenségként határozzák meg az iszlamizmust. Ilyenek a radikalizmus, extrémizmus, illetőleg fundamentalizmus fogalmait boncolgató elméletek. A három fogalom meghatározásáról szóló diskurzusok fókuszpontjában az erőszak alkalmazása áll, így indirekt módon, teoretikai szinten történik az erőszak kivonása az iszlám vallás rendszeréből, és kerül át a radikalizáció és az extrémizmus oldalára. Ezeknek a fogalmaknak a vizsgálatával az iszlamizmussal összefüggő jelenségek „kívülről”, szociológiai oldalról történő vizsgálata valósul meg, amire Peter Neumann meghatározása is rámutat: „A radikalizáció egy bevett terminológiai kifejezéssé vált annak leírására, hogy mi történik az előtt, mielőtt a bomba felrobban” (Neumann, 2008:4). Hasonlóan szemléletes Charles E. Allen definíciója is, mely szerint a radikalizáció egy szélsőséges nézetrendszer elfogadásának folyamata, amely magában foglalja az erőszak támogatását, illetőleg annak elősegítését is, és egyfajta metódusként szolgál a társadalmi változások véghezvitelére (Allen, 2004:4). Ednan Aslan ezt a problémát az erőszak fogalmi teleportálása helyett az individuumra fókuszáló radikalizáció-vizsgálatoknak tulajdonítja. „[...] a radikalizáció fogalma egyre inkább az egyénekre vonatkozik, és (ezáltal) a muszlimokra és az iszlamista csoportokra vonatkozó ideológiai befolyások, globális politikai fejlemények és diskurzusok elemzését is korlátozza” – írja Aslan (Aslan–Akkilic–Hämmerle, 2018:23).

A radikalizáció jelenségéről szóló eszmefuttatások azonban nem állnak meg a jelenség fogalmi meghatározásánál, jóval sokrétebb elméleti munkák születtek a kutatása során, melyeket Aslan írásában szemléletesen foglal össze. E szerint a jelenség elemzésével összefüggésben olyan elemek is hangsúlyt kapnak egyes szerzőknél, mint a különféle társadalmi csoportok közötti ellentétek kiegyezései, beleértve a saját identitás pozitív színben való feltűntetését

és a más, eltérő identitások degradálását. Elkülönbítik az ún. erőszakos és a kognitív radikalizációt is. Utóbbi esetben a fennálló társadalmi rendszer létjogosultságát vitatja annak érdekében, hogy az adott személy/közösség által képviselt eszme érvényesülhessen, de csak az előbbi kategóriában jut el a folyamat végül odáig, hogy ezzel a céllal erőszak alkalmazására is legalább kísérlet történjen.

A témakör egy másik pontja a radikalizáció és az extrémizmus elhatárolása, amely az egyes fogalmi kísérleteknél jelentős értelmezési különbségeket mutat fel. Scruton konkrét eszméket, illetőleg politikai célokat nevez extrémizmusnak, amelyek ellentétben állnak az éppen uralkodó alapértékekkel, másrészt szerinte olyan módszerek is érthetők alatta, amelyekkel mások életét, szabadságát figyelmen kívül hagyva kívánják megvalósítani az adott politikai eszményképet (Aslan–Akkilic–Hämmerle, 2018:20). Egy másik, általánosabb megközelítés szerint a radikalizáció és az extrémizmus között a legfontosabb különbség éppen az erőszak alkalmazása. A radikalizáció eszerint egy olyan folyamat, amelynek a végcélja ugyan valóban a rendszer megváltoztatása, ez azonban nem jelenti egyúttal azt is, hogy a radikális csoportosulás vagy a radikálissá vált egyén erőszakot is fog alkalmazni ebből a célból.

Témánk tekintetében lényeges, hogy mások, pl. Sedgwick szerint a radikális kifejezés önmagában még nem mond semmit, mert azt általában mindig az éppen aktuálisan domináló politikai-ideológiai „rezsim” használja, és véleménye szerint sokatmondó, hogy a történelemben olyan mozgalmak is radikálisnak voltak tekinthetők, mint például a rabszolgaság eltörléséért fellépő aktivisták köre. Sedgwick szerint tehát a konkrét társadalmi, ideológiai, történelmi vonatkozások feltárása is fontos egy társadalmi csoport radikalizmusának meghatározásakor.

Mint láthattuk, a radikalizációkutatások egy jelentős része az egyénre fókuszál, ezzel pedig gyakran a társadalmi kirekesztettség,

perifériára szorulás és az áldozattá válás különböző dimenzióit, így a szocializációt, az oktatást, az egzisztenciális háttérrel stb. állítja előtérbe, kihagyva azonban – a fentebb említettekén túl – a radikalizmus közvetett, avagy közvetlen „miliójének” mélyebb feltárását. Az individuális szempontú vizsgálatoknak mindazonáltal pozitív hozadéka az erőszak különböző formáinak a feltárása és fókuszba helyezése. Aslan ennek alapján a fizikain túl nevesít pszichikai és szimbolikus, valamint teológiai erőszakot is, utóbbi a vallási tekintély felhasználásával érvényesül (Aslan–Akkilic–Hämmerle, 2018.) Az állami és az individuális szint között elhelyezkedő rétegeket vizsgáló kutatások figyelme irányul leginkább a radikalizálódás sajátos közegeire, mely a családi és baráti kapcsolatok, különféle szervezetek és akár vallási közösségek láncolatából áll, amelynek a „logisztikai és morális támogatása” fontos tényező pl. egy terrorista csoport működésében. Ezek a kutatások háttérbe helyezik az egyén helyzetéből következő elméletek egyes állításait, így például vitatják a szociális és gazdasági háttér jelentőségét, azzal az egyszerű hivatkozással érvelve, hogy a szegénység milliókat érint, mégis viszonylag csak kevesekből lesz például éppen radikális iszlamista, akár terrorista.

A fenti gondolatmenetek szerint tehát az iszlamizmus vagy politikai iszlám és az iszlám mint vallás ugyan valóban komplex, egymásba ágyazódó jelenségek, egymásról mégis valamilyen módon leválaszthatók. Éppen ez teszi lehetővé olyan elképzelések aktuálpolitikai felvetését is, mint a politikai iszlám „államhatárokon kívül tartása”, vagy éppen a „muszlim Luther Márton”, illetőleg egy muszlim reformációs modell keresése. Erre szolgálnak példaként egyebek mellett Ahmuda an-Naifar teoretikai kísérletei is (Meier, 1994), vagy olyan konkrét politikai intézkedések, mint a burkaviselet jogszabályi korlátozása Nyugat-Európa egyes országaiban. Mindazonáltal éppen az iszlám vonatkozásában ez az értelmezés rendkívül vitatott, több szempontból is. A gondolko-

dók egy másik csoportja ugyanis elutasítja a fenti álláspontot, lényegében azt állítva, hogy az iszlám gyökereiben hordoz olyan felfogásokat, „teológiájához” kapcsolódó kijelentéseket, amelyekből aztán mindig újra és újra kisarjadhatnak a politikai, hatalmi rendet érintő radikális elképzelések, mozgalmak. Ezzel egyúttal kritikát is gyakorol a fenti „iszlamizmus”-felfogásokkal szemben, mondván, hogy azok csak külső, szociológiai, gazdasági, világpolitikai stb. okokkal és folyamatokkal magyarázzák az iszlamista jelenségekkel kapcsolatos tendenciákat, és vizsgálódásuk egyáltalán nem vagy csak felszínesen érinti magát az iszlám vallási rendszerét.

Roy Olivier még 2004-ben megjelent tanulmányában részben Ali Vatanseverhez hasonló szempontból közelíti meg az iszlamizmust, illetőleg az iszlamizáció kérdését, csak a „nyugatosodás” kifejezés helyett már a globalizmust használja, amely részben abból is fakad, hogy vizsgálódásával már jó 150 évvel előrébb halad a történelemben, és azt nem korlátozza le az Oszmán Birodalomban történetekre (Olivier, 2006). Némely végkövetkeztetése is hasonló, ugyanis Olivier arról ír, hogy az iszlám Nyugaton való megjelenésének és az iszlamista mozgalmaknak a fő oka éppen nem az iszlamizáció, hanem sokkal inkább a globalizmussal együtt járó szekularizáció előretörése már a muszlim többségű országokban is. A szekularizáció egyre fokozottabban az iszlám kultúra és politikai-gazdasági szerveződések megszűnéséhez, ezáltal a muszlim emberek gyökértelenné válásához vezet. Ez az új helyzet azonban az iszlám mellett maradó híveket újfajta értelmezésekre és lépésekre kényszeríti, hiszen territórium és állam nélkül vallásuk autonómiaja is veszélyeztetettnek látszik. „[...] a vallás már nem azonos a politikával és a kultúrával. A régi lózungot, vagyis, hogy »az iszlámban nincs különbség vallás és politika között«, annál hangosabban propagálják, minél nyilvánvalóbbá válik a különbség az igazi vallási és politikai gyakorlat között” – írja Olivier (Olivier, 2006:7). Az új helyzetre

tehát a nyugati világban kisebbségben élő, olykor elmagányosodott muszlimoknak reagálnia kellett, és ezek a reakciók jelentik egy speciális értelemben vett – Olivier szavaival – „modernizációját” a vallásuknak. Ez a modernizáció azonban nem egységes, a gyakorlatban a liberális választól a konzervatívon át a radikálisig terjednek az iszlám individualizmusba hajló „reformjának” modelljei.

Az iszlamizmus vonatkozásában bírnak jelentőséggel Olivier gondolatai az umma kapcsán. Az umma az iszlám ún. „rendfelfogásának” központi fogalma, általánosan egyébként a világon létező összes muszlim hívő közösségét kell érteni alatta, amelynek az eredeti mintája Mohamed kommunája volt, és amit a próféta a „legjobb közösségnek” titulált, ebből fakadóan a következő generációk számára egyfajta elérendő eszményképként maradt fent. Az umma a globalizációval egy valós, a mindennapok emberi interdependenciáin és érintkezésein keresztül érzékelhető közösségből egy átvitt értelmű, világméretű elképzeléssé vált. Az internet azonban muszlim fiatalok milliói számára ad lehetőséget, hogy ezt a közösséget valamilyen formában mégis reálisnak éljék meg. Az umma újra és újra felerősödő eszmei jelentőségét mutatja, hogy a radikális tömörülések visszatérően mindig szükségét érzékké annak, hogy az umma „élére álljanak”, és egyfajta mintát mutatva, illetőleg sajátos értelmezéseket adva aktivizálják a globális muszlim közösséget (Olivier, 2006). Az umma problematikája ellenére egyébként Olivier tanulmánya végén amellet érvel, hogy az iszlámot a többi valláshoz hasonlóan, a pluralizmus elve szerint kell kezelni, amelynek oka, hogy az iszlámot már nem lehet „territoriális” entitásként értelmezni, így nem érdemes beszélni az „iszlám geostratégiájáról” sem. „Egyszerűen csak muszlimok vannak, akik egymással ellentétes eszközökkel új identitások kialakítására törekednek – általában békésen, olykor azonban erőszakosan” (Olivier, 2006:337).

Ali Vatansever fentebb vázolt iszlamizmusteóriájával állítható lényegében teljesen

szembe a Sokoto Kalifátus története. A korszak ugyancsak a 18. század vége, a 19. század első fele, a helyszín a mai Nigéria északi területe. Ahogyan arra Elsa Barbara Blanckmeister tanulmányában rámutatott, a kalifátus kialakulását egy tisztán fundamentalista vallási mozgalom kibontakozása előzte meg, amely végül romba döntötte az addig fennálló politikai szerveződést. „A Hausa-arisztokrácia helyére egy etnikai kisebbség, a Fulbe tagjai léptek, amely addig semmiféle hatalommal sem rendelkezett” (Blanckmeister, 1989:13). A fundamentalista csoport vallási alapon történő „állam”, illetőleg „rend” és „dzsihád” értelmezése fontos hajtóereje volt a mozgalomnak, illetve később a kalifátusnak is, amely egy etnikailag rendkívül heterogén területen tudott hatalmi egységet képezni. Itt Blanckmeister idézi Irmgard Sellnow-t, aki az afrikai államok formálódásáról szóló tanulmányában úgy fogalmazott: „Az iszlámnak nagy jelentősége volt az etnikai különbségekhez való viszonyulása miatt, azokat ugyanis jelentéktelennek tekinti. Az iszlám támogatta a többnemzetiségű államok kialakulását, és javította stabilitásukat is” (Blanckmeister, 1989:17). Az arisztokrácia hatalmának aláásásában és a kalifátus kikiáltásában vezető szerepet játszott a szúfi mester, Uszmán dan Fodio. Uszmán tanításaiban jelentős helyet kapott a dzsihád eszménye, illetőleg a szunnita állameszmény újradefiniálása. Értelmezése szerint a dzsihád mint tényleges hitharc lényegében közösségi kötelesség a muszlimok számára, azonban bizonyos helyzetekben individuálissá válik. Három ilyen eset van: először is, ha a kalifa azt parancsolja, másodszor muszlim terület megtámadása és így védekezési kényszer esetén, valamint muszlimok kiszabadítása érdekében, ha azok „hitetlenek” fogságába estek. Uszmán radikális dzsihádelfogása szerint a hitharc kötelessége mindaddig fennmarad, amíg csak többistenhívők léteznek, és amíg valamennyi nem muszlim el nem fogadja az iszlám hagyományban kifinomálódott speciális „védelmi” státuszunk („dhimmi”) való alávetettséget.

Az Olivier által boncolgatott umma témakör és az iszlámmal kapcsolatosan megfigyelhető, Blanckmeister által érintett „olvasztótégely” jelensége szorosan kapcsolódik egymáshoz, amelyre Veldhuis és Staun tanulmánya is rámutat (Veldhuis–Staun, 2009:45–46). E tanulmány szerint holland vizsgálatok alapján már a kétezres években láthatóvá vált, hogy a globalizmus és a migráció következményeként muszlim családokból származó második, harmadik generációs fiatalok sokasága nehezen találja helyét az európai társadalmakban. Ez indirekt módon is felerősíti bennük az ummahoz való tartozás érzését, amelyhez képest leértékelődik számukra az etnikai hovatartozás jelentősége, amellyel ők eleve nem tudnak azonosulni, és a kirekesztettség élet-érzését közvetíti számukra. Az umma azonban sokuknak egyszerre egy szimbolikus, másfelől a velük személyes kapcsolatban álló muszlimok által egy tényleges, „kézzelfogható” közösség. Az ummán keresztül pedig az iszlám válhat egyre „vonzóbbá és hasznosabbá a politikai és társadalmi mozgósítás eszközeként”, ami már a radikálisabb politikai ideológiák terjedését is könnyítheti (Veldhuis–Staun, 2009).

Rátérve egyes munkákra, amelyek az iszlám tanai és az islamizmus közötti kapcsolat esetleges fennállására fókuszálnak, elsőként ismét az Aslan, Akkilić és Hämmerle (2018) kutatóhármas által fémjelzett munkával érdemes foglalkozni. Aslanék az iszlám radikalizáció vizsgálata során arra a következtetésre jutottak, hogy igenis magának a vallásnak is komoly szerepe van az islamista mozgalmak kialakulásában. Pontosabban a vallás egyes tanai és bizonyos szociális, társadalmi, politikai stb. körülmények egymást kiegészítve játszhatnak szerepet a folyamatban. A szerzők egymással szemben álló tudományos véleményekkel mutatják be a dilemmát. Armin Pfahl-Traughber arra utal, hogy az iszlám „islamizmuskompatibilis”, és már a Koránban feltűnnek olyan részletek, amelyek az islamista ideológiák, így a másként gondolkodók üldözése és a társadalmi-politi-

tikai totalizmusra törekvés alapjául szolgálhatnak. Vizsgálata szerint a Koránban jóval több olyan vers található, amely a radikális islamista felfogásokkal hozható párhuzamba, mint olyan, amely a más vallásúak, másként gondolkodók elfogadására hív fel, és a dzsihádra mint hitharcra való felszólítás is visszavezethető a vallás eredeti irataira.

Ezzel szemben említik példaként Aslanék az iszlámkutató Rüdiger Lohlkert, aki vitatja az iszlám vallás és a radikális felfogások közötti lényegi összefüggést. Lohlker szerint hiába tűnnek fel a dzsihádra tűnő utalások az eredeti iratokban, attól még azokból nem állíthatók össze egy erőszakos ideológia egymással szervesen összefüggő alapjai, ráadásul azokat a különböző muszlim közösségek eltérően interpretálják. Lohlker szerint az „erőszakteológia nem vezethető le szükségszerűen az iszlámból”, mindazonáltal az is valós, hogy az „iszlám tradícióinak célzottan szelektált elemeiből” ered. Különösen érdekes az Aslanék által felhozott ellentétpár a radikalizáció jelensége tekintetében: amíg a fentebb már idézett Roy Olivier inkább a „radikalizáció islamizációjáról” írt, addig más kutatók, például Gilles Kepel a radikalizációt egy vallási folyamatként ragadta meg, amely mély összefüggésben áll az iszlám vallás alapjaival, lényegében a muszlim vallássosság erősödését mutatja.

A fenti és más álláspontok bemutatása után Aslanék rögzítik a véleményüket, mely szerint a vallásnak az islamizmusban játszott szerepét nem lehet elvitatni. A kutatók példának hozzák fel, hogy az Iszlám Állam soraihoz a legtöbb tag a gazdag muszlim országból, Szaúd-Arábiából csatlakozott, vagyis jó egzisztenciális és társadalmi körülményeket hagytak ott a dzsihád eszméjéért. Az ilyen és más hasonló példák arra mutatnak rá, hogy attól az időponttól, hogy valaki csatlakozik egy ilyen radikális közeghez, a cselekvés szintjén a vallás „központi szerepet” játszik. „A vallási ismeretétől függetlenül a radikalizálódott személy a teológiában egy ajánlatot lát, amely az életének értelmet és struktúrát kölcsönöz.” Lényeges még, hogy

Aslanék rámutatnak arra, az iszlám a Kr. u. 7. században egy konkrét társadalmi helyzet „teológiai értelmezéseként”, illetőleg az arra adott vallási válaszreakcióként jelent meg, és története különböző társadalmi helyzetekkel köthető össze. „Ezen okból nem beszélhetünk elvi szinten egy konstans iszlám történelemről, sokkal inkább egy konstans teológiai alapról” – írja Aslan, aki szerint ez a konstans teológiai alap bármikor vonatkoztatható a fennálló társadalmi viszonyokra, mégpedig a „politikai iszlám javára” (Aslan–Akkilic–Hämmerle, 2018:44).

Tilman Nagel iszlámkutató fejté ki, hogy annak a téves értelmezési kísérletnek, amely az iszlamizmus jelenségét az iszlámról teljes egészében leválasztja, az oka elsősorban magáról a vallásról alkotott téves kép. E szerint ma a vallás „kedves emberek privát közösségeinek amolyan ragasztóanyaga, amely közösségek különbözősége más csoportosulásoktól pusztán néhány sajátos megjegyzés formájában elégségesen megragadható” (Nagel, 2014:261). Ez a felfogás azonban figyelmen kívül hagyja az emberi történelem egyik súlyos következményekkel járó, állandóan visszatérő jelenségét, vagyis a dominanciára való törekvést. Érdekes itt felidézni az értéktételezések problematikáit fejtegető, egyébként életpályája kapcsán sokat vitatott jogtudós, Carl Schmitt gondolatvezetését is, melyben Schmitt kifejti, hogy a különböző közösségi értékfelfogások érvényesítésének célzata szükségképpen magában foglalja az agresszivitás lehetőségét. Felidézi, hogy ezt a potenciális agresszivitást nevezi Max Weber – sajátos kifejezéssel – támadási pontnak. „Az értéktételezés olyan szavai, mint álláspont vagy szempont, elterelnek erről, és egy látszólag határtalan relativizmus, relacionizmus és perspektivizmus, mindezekkel együtt pedig egy éppen ilyen parttalan tolerancia benyomását keltik, szoros kapcsolatban egy alapvetően jóakarátú neutralizmussal. Mihelyt azonban tudatosodik, hogy ez egyúttal támadási pontot is jelent, azonnal háttérbe szorulnak a neutralisztikus illúziók” (Schmitt, 2011:43–44). A fenti gon-

dolatmenet tárgykörünk kapcsán az iszlám sajátos valóságértelmezésének abszolutisztikus igénye miatt nyer nagyobb jelentőséget.

Itt fontos három pontban felvázolni az iszlám és az iszlamizmus elhatárolásának némely főbb teoretikai dilemmáit (Nagel, 2014:195–269). Kérdésként vetődik fel először is, hogy a kereszténységhez hasonlóan miért nem lehet az iszlám vonatkozásában is nemcsak az egyház és az állam, hanem egyáltalán a vallás gyakorlása és a politika között tisztább választóvonalat meghúzni. Már utaltunk rá, hogy a keresztény hit központi értékvilágához – három legfőbb értékéhez – tartozik a reménykedés. Ez a kereszténységben nem jelent ugyan teljes apolitizmust, azonban a keresztény hit alapvetően a túlvilágra, a „láthatatlanra” fókuszál, illetőleg az „ügyek” morális, egyúttal politikai rendeződését az apokaliptikus végidők isteni közbeavatkozásától várja. Ezzel szemben az iszlámban előtérbe kerül „isten birodalmának” e világi, a jelenben, a mostban történő megvalósítása. Amely végül azáltal lesz teljes, hogy a végső soron Allah akaratára visszavezethető e világi magatartási normákat a világon minden ember követi. Ehhez a felfogáshoz kapcsolódik egy sokat vitatott Korán-részlet (8. szúra, 12–13. vers) is, amely az iszlám eme végső állapotának teljesülése érdekében a követőknek akár az erőszak alkalmazását is engedélyezi a „hitetlenekkel” szemben. Fentiek fényében a keresztény reménykedés nemcsak egyfajta amolyan bárgyú passzivitást jelenthet, hanem egyenesen Allahhal szembeni engedetlenségként is értelmezhető. A vonatkozó vers magyar fordítása így adható vissza: „Sugallá urad az angyaloknak, mondván: Én veletek vagyok. Hát szilárdítsátok meg azokat, akik hisznek. Félelmet vetek azoknak szívébe, akik tagadnak. Hát sújtsatok le a nyakakra, s sújtsatok le minden újra. Azért, mert ők szembeszálltak Allahhal és az ő hírnökeivel. Ki szembeszáll Allahhal és az ő hírnökeivel, hát lám! Allah szigorú büntető!”

Még hangsúlyosabb ez a dilemma, amennyiben már a tanulmányban korábban

érintett harci közösség vallási alapjait vizsgáljuk. Ennek középpontjában – legalábbis egy konkrét időszakban – az állt, hogy a hit egyfajta személyes bizonyítékként jelöli meg a háborúban való közreműködés Allah ügyéért. Ebből fakadt Mohamed hatástörténetének egyik, ha nem a legkarakteresebb külső jegye, ami nem más, mint az önérvényesítésért és a dominancia megszerzéséért latba vetett erőszak (Nagel, 1998:32). Ugyan a kezdeti hódításokat követően a hangsúly eltolódott a rítusok gyakorlása felé, a készség azonban, harcba szállni az „isten ügyéért” fegyveres eszközökkel is, legitim maradt, s az iszlám történetében a későbbiek során újra és újra előtérbe került.

Általában a hitetlenekkel szembeni erőszakalkalmazás fenti interpretációjával szembeni érvként merül fel az újabban az iszlámnak tulajdonított felfogás a „hit szabad gyakorlásáról”, amelyet legfőképpen a Korán két igeverseire hivatkozással szoktak alátámasztani. A legfontosabb, a viták középpontjában a 2. szúra 256. verse áll, amelyből az iszlám által „garantált” vallásszabadság megalapozása céljából rendszert emelik ki. Ezzel szemben azonban jelentős rendszertani és értelmezési kifogások is felmerülnek. Rendszertani kifogás – egyebek mellett –, hogy az iszlám más Korán-részek alapján egyértelműen tiltja a politeizmust, és élesen szembehelyezkedik a „hitetlenekkel”, így a fenti versrészletet így értelmezni rendszertanilag helytelen. Konkrét értelmezési problémaként mutatkozik, hogy az eredeti szövegben nem a imán, hanem a din szó áll, amely nem a hitet, hanem éppen az Allah „oltárán” végrehajtott vallásgyakorlást jelöli. Így pedig az adott rész a teljes verssel együtt értelmezve éppen az iszlám kizárólagosságra irányuló igényét erősítheti (Nagel, 2014:321).

Még szembevetendőbb ez a probléma a másik, hasonló céllal kiemelt Korán-részlettel, ami úgy hangzik: „Aki akar, az hisz, aki akar, az hitetlen marad” (18. szúra, 29. vers). A probléma azonban akkor mutatko-

zik meg, amikor a teljes versrészletet egybeolvassuk: „Aki akar, az hisz, aki akar, az hitetlen marad. Az istenkáromlók számára egy tüzet tartunk fenn, mely teljesen bekebelezi őket, és segítségért kiáltanak majd, a segítség nekik pedig víz, mely oly forró, mint a folyékony vas, és amely megsüti az arcokat – mily borzasztó ital, mily végzetes nyugvóhely!” (Nagel, 2014:266). A versrészletet – ha az csak túlvilági szankcióra is utal – igen problematikusnak tűnik összefüggésbe hozni a lelkiismereti és vallásszabadság elvével.

A harmadik problémakört az „üdvösséget biztosító rendről” alkotott muszlim elképzelés jelenti. E felfogás szerint a Mohamed próféta által kialakított medinai kommuna az emberi történelem „legjobb közössége” volt. „Ti vagytok a legjobb közösség, ami csak emberek között létrejött. Ti azt parancsoljátok, ami igaz, és tiltjátok azt, mi megvetendő, és hisztek istenben” (Korán, 3. szúra, 110. vers). Ennek oka, hogy ez a közösség a maga, végső soron Allahra visszavezethető normáival tudta biztosítani a hívők „isten felé fordulását”. Vagyis ezáltal magát az üdvösséget, ami tulajdonképpen a legmagasabb szintű célja lehet bármilyen emberi rendszernek. Hasonló felfogással találkozni a kereszténységben is, ez az egyházról alkotott teológiai koncepció. Döntő különbség azonban, hogy a medinai közösséget állami-jogi jellegű normák is szabályozták, míg a kereszténységben eredetileg ilyenről nem lehetett szó. Így kapcsolódik össze az iszlámokban az üdvösséget biztosító rend témaköre az állami rend tárgykörével, s így válik világosabbá az „al-Islam din wa daula” szófordulat által jelölt viszonyrendszer is. Úgyszintén ezzel áll összefüggésben, hogy az iszlámban – legalábbis annak korai időszakában – a kereszténységtől eltérően nem alakult ki elkülönült klérus sem (Nagel, 1994).

AZ ISZLÁM „SOKSZÍNŰSÉGE” ÉS A TUDOMÁNYOS KUTATÁS PROBLÉMÁI

Az iszlám tanainak forrásaival kapcsolatos problémák részint összefüggésben állnak az

iszlám interpretációs lehetőségeiből eredő értelmezési problémákkal. Ebből fakadóan érdemes röviden foglalkoznunk az iszlám fő forrásaival, mindenekelőtt a Koránnal és a hadíszokkal. Előbbi a muszlimok szent könyve, a legfontosabb forrás, utóbbi a szunnát tartalmazó szöveges gyűjtemények. A fogalmi zavar elkerülése érdekében tehát fontos rögzíteni, hogy a szunna általános értelemben vonatkozik a muszlimok számára iránymutató prófétai cselekedetekre, kijelentésekre vagy éppen tudatosnak vélt „mulasztásokra”, míg a hadísz ezek írott gyűjteménye. (Az isznád pedig általában a hadíszokhoz kapcsolódó, kvázi „forrás-megjelölés”, vagyis arra utal, hogy milyen láncolat útján valósult meg az adott hadísz továbbhagyományozása.) A hadíszok tehát elviekben leírások voltak Mohamedről, így – elviekben – fontos történelmi dokumentumokként szolgálhatnak.

Ami a Korán keletkezését illeti, fontos tudni, hogy maga a muszlim korántudomány is felosztja a könyv 114 szűrjét (fejezetét) két csoportba (ezt a felosztást a nyugati tudományos közösség is nagyjából elfogadta, további alcsoportokkal) (Nagel, 1994:22–24). Az egyik csoportba tartoznak azok a szövegek, amelyek Mohamed mekai időszakából, vagyis nagyjából a hidzsráig (622) tartó időszakból származnak. A másik csoport a medinai időszak szövegcsoportja. A különböző időszakokból származó versek különböző élethelyzetekből származó tapasztalatok „bölcsségeit” is tartalmazzák. Ebből ered a koránértelmezés egyfajta dualisztikus problémája, amelyre példa, hogy a dzsihádra vonatkozó Korán-részek kizárólag a medinai időszakból származó szűrákban lelhetők fel (Nagel, 1998:136).

A hadíszok keletkezése – a rendszertani értelmezés szempontjából – ennél is nagyobb dilemmát vet fel. A tudományos gondolkodásban ma már vitatott a „Mohamed a történelem teljes fényében tűnik fel” kijelentés. Ennek oka a hadíszok keletkezéstörténete, hiszen a nagy, hitelesebb hadíszgyűjtemények is Mohamed halála után

majd kétszáz évvel jöttek létre (al-Buhari-, al-Haggag-féle gyűjtemények). A hadíszok száma több tízezerre rúghat, már a 8. században mintegy két és fél ezer hadíszról értekezett a hadíszgyűjtő Ibn Shihab al-Zuhri. Hitelességük azonban már abban a korban is jelentős problémákat vetett fel, a modern tudomány és különösen az iszlám tanainak rendszertani értelmezése szempontjából pedig ez különösen így van. Erre egy példa a muszlim nők státuszának megítélése kapcsán releváns hadíszgyűjtemény, amely azt a kérdést járja körül, hogy mehetnek-e a muszlim nők mecsetbe. A hadíszszövegek a tartalmuk alapján szinte teljesen eltérő iránymutatókat adtak erre: egy részük szerint Mohamed engedélyezte ezt, más részük szerint nem. Jelentős azon hadíszok száma, amelyek szerint a próféta valamilyen feltételhez kötötte azt: „A próféta mondja: »Ne tiltsátok a ti asszonyaitoknak, hogy a mecsetbe menjenek, azonban jobb otthon maradniuk!«”; „Ne tiltsátok meg a ti asszonyaitoknak, hogy éjszaka a mecsetbe mehessenek!”; „Ne tiltsátok meg a ti asszonyaitoknak, hogy a mecsetbe menjenek, ha engedélyt kértek arra!” stb.

Tilman Nagel tudományos hozzájárulása, melyben részletesen levezeti, hogy mely források minősülhetnek mégis relevánsnak a korai iszlám politikai folyamatairól és a Mohamedről alkotott kép kialakítása során (Nagel, 1998:121–185), a fenti problémákra is tekintettel minősül különösen jelentősnek. Az iszlámmal kapcsolatos legújabb tudományos viták érzékeny pontja ugyanis az iszlám ún. „sokszerűségének” a problematikája. Ez a sokszerűség alapvetően három gyökérből ered: az egyik az iszlám, pontosabban az Arab Birodalom „regionalizációs” folyamata. A gyorsan terjedő, de rendkívül rossz infrastrukturális összeköttetéssel rendelkező birodalomban ugyanis különböző, viszonylagos politikai önállósággal bíró, regionális provinciák alakultak ki (Noth–Paul, 1998:185–193). Ez nyilvánvalóan hosszabb távon a birodalommal együtt terjedő vallásra is kihathatott. A második,

már érintett problémakör a kalifátus öröklése körül kialakult polgárháborús megosztottság, illetőleg a síita iszlám, vagyis a vallási megosztottság kialakulása és továbbdifferenciálódása (Halm, 2005:12–27). A harmadik – és e helyütt legfontosabb – okként a papság kialakulásának elmaradása nevezhető meg. Ez szoros összefüggésben áll a források hitelességének problémájával is. Abban az esetben, ha nincs klérus, nincs tanítói tekintély sem, így – hangzik az érv – az iszlám értelmezése is individuális módon kell hogy történjen. Ebből adódóan az iszlám tanaival kapcsolatosan jelentős általánosításokba sem lehetne bocsátkozni, ami a tudományos álláspontok és viták végét is jelentheti az iszlám politikai felfogása kapcsán. Nagel azonban a források hitelességének rendszerezésével elutasítja az iszlám ilyen értelemben történő „relativizálását”. „Az iszlám [...] mindenekelőtt a Koránban tartalmilag is konkretizált hitgyakorlat, melynek az úgynevezett umma formájában speciális társadalmi és politikai jellegzetessége is van” – szögezi le a kutató (Nagel, 2014:20).

JEGYZETEK

- ¹ Jamal al-Din Al-Afghani (1839–1897), Muhammad Abduh (1849–1905), Michel Aflaq (1910–1989), Ali Abd ar-Raziq (1888–1947), Muhammad Khalid (1920–1996) stb.
- ² Tilman Nagel az arabisztika és az iszlámtudomány emeritus professzora a Göttingeni Egyetemen. Az 1960-as évektől jelentek meg művei az iszlámtudomány területén, kutatási tevékenysége során az iszlám forrásait arabul, törökül és perzsául is tanulmányozta. Az iszlám politikai felfogása tárgykörében írt legjelentősebb művei: Nagel, 1981; 2014.
- ³ „A politika ezáltal egy célirányos cselekedetté vált erők és érdekek sokrétű hálózata belől, melyek egy racionális értelmezés számára is hozzáférhetőek; ezek a cselekedetek egy racionálisan felülvizsgálható rendelkezéssel keretében igazolhatókká válhatnak” (Nagel, 1981, I. 12).
- ⁴ Korán, 2. szúra, 139. vers és 8. szúra, 39. vers: „És harcolj a hitetlenekkel szemben, amíg senki sem

kísérli a hívőket az iszlámtól való elpártolás felé csábítani, és amíg csak a vallás Allah lesz.” „Tartásatok meg a vallás előírásait, és ne pártosodjatok külön.”

- ⁵ Jóllehet maga a Qurais sem volt egységes, különböző klánokból állt, eltérő érdekekkel. Ezen túlmenően nem állt fenn még egy egyértelmű – legalábbis egy állami konstrukció szintjét elérő – hatalmi struktúra. Maga a Qurais gazdaságilag és politikailag is a Mekkában gyakorolt vallási kultuszokhoz kötődött. Nagel, 1998:3, 29.
- ⁶ A különböző pogány rituálékon kívül a perzsa vallási dualizmus követői, a hanifák, keresztények és zsidók is voltak ebben az időben Arábiában és Mekkában is. Az iszlámot megelőző Kába-kultusz már akkoriban nagy jelentőséggel bírt számos arab törzs számára Mekkában.
- ⁷ Medinában a kezdetben sem az ottani pogány, arab törzsek (Aus, Hazrág), sem a zsidó törzsek (Banu Quraisza, Banu n-Nadir) vonatkozásában nem talált Mohamed „nyitott fülekre” a prédikációival.
- ⁸ Korábban általános nézet volt a nyugati teoretikusok körében, hogy az iszlámban nem beszélhetünk „teológiáról”, mivel az iszlám – ellentétben a kereszténységgel – nem tartalmaz ún. „logosztant”, a saríja szerepe amolyan normatanként érvényesül. Manapság egyre gyakrabban válik használatossá az „iszlám teológia” kifejezés, alapvetően két okból. Egyrészt kísérletként az iszlám szakrális-vallási oldalának hangsúlyozása céljából, másrészt szimpla leegyszerűsítésből. E helyütt kell megemlíteni a kalám szerepét is, amely az iszlámban a leginkább megközelíti egy rendszer-szintű teológia értelmét. Az iszlám teológia Nagel értelmezésében: „Teológia alatt én egy törekvést értek, a vallásalapító üzenetének tartalmát, itt Mohamed prófétát, kibontani úgy, hogy azzal kijelentéseinek egymagában helytálló szerkezete jöjjön létre.”
- ⁹ Egy késő medinai szúra, a 49. szúra 14. és 15. verse szerint: „Az igazi hívők mindazok, akik hisznek Istenben és az ő küldöttjében és nem kétségeskednek. És akik vagyonukkal és saját személyükkel Isten akarataért háborút vezetnek. Ők azok, akik azt őszintén vélik.”
- ¹⁰ Így például egy medinai időszakból származó Korán-vers igyekszik alátámasztani a fegyveres erőszak alkalmazásának jogosságát (2. szúra, 190. vers): „Harcolj isten ösvényein mindenkiel szemben, aki ti veletek viaskodik; [...] Öljétek [a ti el-

lenségeitek[et], ahol ti őket találjátok, és üzzétek el őket onnan, ahonnan titeket elűzték! Mivel a fitna [vagyis a kultikus cselekedetek akadályoztatása] rosszabb, mint az ölés.”

- ¹¹ Például: „Az iráni forradalom propagandaretorikája közvetlenül ezt az elképzelést alkalmazta, de radikális szunnita csoportosulások is ebben a gondolatban gyökereznek azáltal, hogy a fennálló állami rendet hitetlennek nyilvánítják, és annak követőitől a hidzsra (kivonulás) megismétlését követelik” (Nagel, 2014:91).
- ¹² E „békétlen” koncepció szerint az „iszlám háza” jelenti a muszlim territóriumot, amivel szemben a „háború háza” áll, vagyis a hitetlenek területei (Nagel, 2014:250–251).
- ¹³ Következésképpen „a feltevést, mely szerint egy rigid, intoleráns, törvénykező iszlámmal egy »toleráns«, szűfíaramlat állna szemben, a történelmi tények megcáfolják” (Nagel, 2014:251–252).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Allen, E. Charles (2007): *The Threat of Islamic Radicalization to the Homeland*. U.S. Senate, 14 March.
- Aslan, Ednan – Akkilic, Ersan Evram – Hämmerle, Maximilian (2018): *Islamistische Radikalisierung*. Springer VS, Wiesbaden.
- Blanckmeister, Elsa Barbara (1989): *Di:n wa dawla. Islam, Politik und Ethnizität im Hausaland und in Adamawa*. Verlag Andreas Gehling, Emsdetten, 11–67.
- Ebert, Hans-Georg – Hefny, Assem (2010): *Der Islam und die Grundlagen der Herrschaft. Übersetzung und Kommentar des Werkes von Ali Abd ar-Raziq*. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main.
- Halm, Heinz (2005): *Die Schiiten*. C.H. Beck, München.
- Haykel, Bernard – Hegghammer, Thomas – Lacroix, Stéphane (2015): *Saudi Arabia in Transition. Insights on Social, Political, Economic and Religious Change*. Cambridge University Press, New York.
- Krämer, Gudrun (2007): *Die Geschichte des Islam*. C.H. Beck, München.
- Meier, Andreas (1994): *Der politische Auftrag des Islam*. Peter Hammer Verlag, Wuppertal, 1–39., 169–217.
- Nagel, Tilman (1981): *Staat und Glaubensgemeinschaft im Islam*. C.H. Beck, Zürich–München, I. kötet 11–81., II. kötet 168–270.
- Nagel, Tilman (1994): *Geschichte der islamischen Theologie. Von Mohammed bis zur Gegenwart*. C.H. Beck, München, 1–95., 260–266.
- Nagel, Tilman (1998): *Die islamische Welt bis 1500*. R. Oldenbourg Verlag, München, 1–55., 121–166.
- Nagel, Tilman (2014): *Angst vor Allah? Auseinandersetzungen mit dem Islam*. Duncker & Humblot, Berlin.
- Neumann, Peter – Smith, M. L. R. (2008): *The Strategy of Terrorism. How It Works, and Why It Fails*. Routledge, London.
- Noth, Albrecht – Paul, Jürgen (1998): *Der islamische Orient. Grundzüge seiner Geschichte*. Ergon, Würzburg.
- Olivier, Roy (2006): *Das islamische Weg nach Westen. Globalisierung, Entwurzelung und Radikalisierung*. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 7–15., 153–199.
- Pfahl-Traughber, Armin (2007): *Die Islamismuskompatibilität des Islam. Aufklärung und Kritik*, Sonderheft 13, Nürnberg, 62–78.
- Reiners, Heinrich (1968): *Die klassische islamische Staatsidee, ihre moderne Interpretation und ihre Verwirklichung in den Verfassungsordnungen muslimischer Staaten*. Univ. Diss., München, 22–112.
- Rousseau, Jean-Jacques (2002): *The Social Contract and the First and Second Discourses*. Yale University Press, New Haven.
- Schmitt, Carl (2011): *Die Tyrannei der Werte*. Duncker & Humblot, Berlin.
- Tibi, Bassam (2001): *Einladung in die islamische Geschichte*. Primus Verlag, Darmstadt.
- Vatansever, Asli (2010): *Ursprünge des Islamismus im Osmanischen Reich. Eine weltssystemanalytische Perspektive*. Verlag Dr. Kovac, Hamburg.
- Veldhuis, Tinka – Staun, Jorgen (2009): *Islamist Radicalisation: A Root Cause Model*. Netherlands Institute of International Relations Clingendael, The Hague.

Polgári Szemle

ISSN 1786-6553